МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 89

— Частина 1 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 07 від 30.06.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Балацька О.Р., Кушнір І.М. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ..... 11

Верхотурова М.А. ЗАКОНОДАВСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО І ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....17

Волохов О.С. ПУБЛІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ЯК ЕТАП ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ.....26

Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. РЕКТОРИ-ЮРИСТИ «ФРАНЦІСКО-ЙОЗЕФІНИ» (1875–1918 РР.): ВНЕСОК У СТАНОВЛЕННЯ ПРАВНИЧОЇ ШКОЛИ НА БУКОВИНІ..... 35

Дашковська О.Р., Яворський В.О. ПРИНЦИП «STARE DECISIS» В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ..... 42

Дідич Т.О., Дворак С.Ю. ВОЄННИЙ СТАН В СИСТЕМІ УМОВ ДІЇ ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІЗНАННЯ.....49

Задорожний Ю.А. ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПИ: ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....55

Іванів А.Р. ПРЕЦЕДЕНТНИЙ ХАРАКТЕР РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА..... 60

Іванов С.Ю. РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....70

Кельбя С.Г. ОСНОВИ ПРАВОВЛАДДЯ У ПРАВОВОМУ ВЧЕННІ АРИСТОТЕЛЯ.....76

Колодій А.М., Лапко А.Г., Хальота А.І. КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ТЕОРІЯ РОЗУМІННЯ.....81

Котенко М.В. ВІДНОСИНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ АКСІОЛОГО-ПРАВОВИЙ ВИМІР..... 89

Кравчук С.М. ТЕХНОГЕННА ЛЮДИНА МАЙБУТНЬОГО – СВОБОДА ЧИ СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ).....94

Марущак Я.С. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЧОМУ НАШІЙ ДЕРЖАВІ ПОТРІБНА ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА..... 115

Олійник Б.І. ФЕНОМЕН ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЙОГО ОСМИСЛЕННЯ У ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА.....121

Переш І.Є., Щока С.В. СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ: КЛЮЧОВІ ЕТАПИ В ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВНИЧОЇ ПРОФЕСІЇ.....127

Петренко А.А. ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ.....136

Попович Т.П. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
МАЙБУТНЄ ЧИ ІЛЮЗІЯ?.....144

Россіхін В.В., Омаров А.М., Россіхіна Г.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
ТА ПРИНЦИПИ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ.....150

Саміло Г., Романцов Ю. ЗАКОНОДАВЧІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ
НАД ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ В ІНФОРМАЦІЙНИХ АВТОКРАТІЯХ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 156

Санжарова Г.Ф., Бак В.І., Санжаров В.А. ПРАВОВІ РАМКИ КІБЕРБЕЗПЕКИ
ТА ПОЛІТИКА ЗАХИСТУ КІБЕРПРОСТОРУ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА..... 163

Сащенко М.І. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ
НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ..... 169

Холод Ю.А. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЇ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....176

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Балинська О. СТИЛІЗОВАНА ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ:
МОЖЛИВОСТІ ТА МЕЖІ ВИКОРИСТАННЯ.....183

Воронов М.М. НОВА ПАРАДИГМА ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ.....190

Зінченко О.В. КОНСТИТУЦІЯ КАТАРУ: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....198

Івасюк О.І. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ПРИРОДА
ТА ПОНЯТТЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ УКРАЇНИ, ЛИТВИ ТА ЕСТОНІЇ..... 205

Козинець О.Г., Лугина Є.Ю. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ
ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....210

Колб О.С., Пирога І.С. ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ..... 216

Корнякова Т.В. ПРИНЦИП ЕФЕКТИВНОСТІ В КОНВЕНЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ
ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ..... 222

Марущак Н.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ДЕРЖАВИ:
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....228

Матат А.В. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ
ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ:
АНАЛІЗ ХАРТІЇ ЄС ПРО ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА..... 235

Монастирський М.В. ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕФЕРЕНДУМУ..... 240

Продан В.І. ЦИФРОВЕ ЗАБУТТЯ ЯК ПРОЄКЦІЯ П'ЯТОГО ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ДО ФОРМУВАННЯ НОВОГО ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ..... 247

Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВИБОРЧОГО ПРАВА
У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС:
БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ Й ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ..... 253

Чорнолуцький Р.В. НОРМОПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЯК ІМАНЕНТНА СКЛАДОВА ПРАВОТВОРЕННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МИРОБУДІВНИЦТВА..... 260

Щербатюк І.О. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....266

**РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Баранкова В.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОГО НОТАРІАТУ
ТА НОТАРІАТ УКРАЇНИ..... 273

Бугайцев В. СУДОВА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ НОРМИ Ч. 2 СТ. 432 ЦПК УКРАЇНИ:
ПИТАННЯ УНІВЕРСАЛІЗМУ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ.....284

Грошко Б.Б. СУДОВА ПРАКТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ
В ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 292

Гужва А.М. КАУЗА ДОГОВОРУ:
ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ВИБОРУ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ
ПІД ЧАС РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....299

Данко В.Й. ВПЛИВ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ
НА РЕАЛІЗАЦІЮ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ:
ОКРЕМІ ПРАВОЗАСТОСОВЧІ ПИТАННЯ.....310

Зінсу О.І., Акпо Р. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ
СПАДКОВОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ ТА У ТРАДИЦІЙНІЙ
ДОКТРИНІ ЗАХІДНОЇ АФРИКИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В РЕСПУБЛІЦІ БЕНІН)..... 316

Івченко Д.Ю. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН,
ОБ'ЄКТОМ ЯКИХ Є ТИМЧАСОВІ СПОРУДИ
ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....324

Кавин О., Тарасенко Х.Ю. ВИЗНАННЯ ІНОЗЕМЦІВ НЕДІЄЗДАТНИМИ В УКРАЇНІ..... 332

Канарик Ю.С. ПУБЛІЧНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ..... 337

Коваль І.Ф., Ведешина Я.О. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ:
ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ, ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК
І НОРМАТИВНОЇ ДЕТАЛІЗАЦІЇ.....343

Конопка У. ПОНЯТТЯ «ЖИТЛО» КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄСПЛ..... 349

Криволапов Б. ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСУДНОСТІ У ТРАНСКОРДОННИХ СПОРАХ
ЩОДО ОБ'ЄКТІВ МИСТЕЦТВ..... 354

Кронда О.Ю., Михайлюк В.В. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ
ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК.....360

Лопатнюк В.А. ПРАВОВА ОХОРОНА БАЗ ДАНИХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ
ТА ПРАВОМ ЄС.....368

Нємічев Д.А., Петренко С.А. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА
АВТОРСЬКОГО ПРАВА ТА СУМІЖНИХ ПРАВ..... 375

Островський А.М. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТОРІН
ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ
З ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ..... 384

Панасюк К.Т. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ПАЛАТИ УКРНОІВІ.....390

Приз О.О. РОЛЬ ІНСТИТУТУ ДОВІРЧОЇ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ.....396

Рахімова М.С. ДОСТУП ДО ІНТЕРНЕТУ – УНІКАЛЬНЕ ПРАВО, ЕЛЕМЕНТ ПРАВА
НА ГІДНЕ ЖИТТЯ АБО ЗАСІБ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЄ ПРАВО НА ГІДНЕ ЖИТТЯ?..... 401

Романенко В.О. ФОРМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА
НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ..... 407

Сологуб Ю.А. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ
ТА ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ..... 413

Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ:
ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 419

Терех О.А. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 427

Улінець І.О. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН ДОГОВОРУ
ПРО НАДАННЯ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТУ..... 432

Худа В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ Й ЗАХИСТУ
ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ..... 438

Цибульська О.Ю. LEGATUM & FIDEICOMMISSUM
В СУЧАСНОМУ СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ ЄС..... 443

Шалугіна О.Р. МАШИННЕ НАВЧАННЯ: ВИКЛИКИ АВТОРСЬКОМУ ПРАВУ
В ЦИФРОВУ ЕПОХУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАВА ЄС ТА УКРАЇНИ..... 448

Юзько Т.М., Слугоцька В.М., Швець Л.В. СУДОВА ПРАКТИКА ТА ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ
ВЕРХОВНОГО СУДУ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА В УМОВАХ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....454

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Balatska O.R., Kushnir I.M. THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE ERA OF DIGITALIZATION.....11

Verkhoturova M.A. LEGISLATION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, RUTHENIA, AND SAMOGITIA AS A SOURCE OF LEGAL REGULATION OF ARMS CIRCULATION IN UKRAINE..... 17

Volokhov O.S. PUBLIC CONSULTATIONS AS A PHASE OF LAWMAKING IN UKRAINE: EFFECTIVENESS OF LEGAL MECHANISMS AND INTERNATIONAL STANDARDS.....26

Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh. RECTOR-JURISTS OF THE FRANZ JOSEPH UNIVERSITY (1875–1918): CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF THE LEGAL SCHOOL IN BUKOVYNA..... 35

Dashkovska O.R., Yavorskyi V.O. THE PRINCIPLE OF «STARE DECISIS» IN THE UKRAINIAN LEGAL SYSTEM: THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL CHALLENGES..... 42

Didych T.O., Dvorak S.Yu. MARTIAL STATE IN THE SYSTEM OF CONDITIONS OF ACTION OF LAW: METHODOLOGICAL ASPECTS OF COGNITION.....49

Zadorozhny Yu.A. PRINCIPLES OF EUROPEAN LAW: THEORETICAL AND HISTORICAL.....55

Ivaniv R.A. THE PRECEDENTIAL NATURE OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS DECISIONS AND THEIR PLACE IN THE DOMESTIC LEGAL SYSTEM.....60

Ivanov S.Yu. THE ROLE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE PROCESS OF FORMATION OF STATE POWER: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT..... 70

Kelbia S.G. THE FOUNDATIONS OF THE RULE OF LAW IN THE LEGAL DOCTRINE OF ARISTOTLE..... 76

Kolodiy A.M., Lapko A.G., Khalota A.I. THE CONCEPT OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: A MODERN THEORY OF UNDERSTANDING..... 81

Kotenko M.V. INTELLECTUAL PROPERTY RELATIONS AND THEIR AXIOLOGICAL AND LEGAL DIMENSION.....89

Kravchuk S.M. TECHNOGENIC MAN OF THE FUTURE – FREEDOM OR SUBJECTIVE RIGHT (THEORETICAL, LEGAL AND PHILOSOPHICAL REFLECTIONS)..... 94

Marushchak Y.S. THE HISTORY OF POLITICAL PARTIES IN INDEPENDENT UKRAINE AND WHY OUR COUNTRY NEEDS A TWO-PARTY SYSTEM..... 115

Oliynyk B.I. THE PHENOMENON OF LAWMAKING AND ITS UNDERSTANDING IN LEGAL DOCTRINE OF THE AGE OF ENLIGHTENMENT..... 121

Peresh I.Y., Shchoka S.V. THE FORMATION OF LEGAL DEONTOLOGY: KEY STAGES IN THE EVOLUTION OF THE LEGAL PROFESSION.....127

Petrenko A.A. DEMOCRATIC CONTROL IN THE LEGAL SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION: THEORETICAL FOUNDATIONS OF UNDERSTANDING AND MAIN PROBLEMS OF MODERN DEVELOPMENT.....136

Popovych T.P. LEGAL PERSONALITY OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: FUTURE OR ILLUSION?.....144

Rossikhin V.V., Omarov A.M., Rossikhina H.V. CONCEPTUAL BASIS AND PRINCIPLES OF HR POLICY.....150

Samilo H., Romantsov Yu. LEGISLATIVE MECHANISMS OF CONTROL OVER INFORMATION SPACE IN INFORMATION AUTOCRACIES: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....156

Sanzharova G.F., Bak V.I., Sanzharov V.A. LEGAL FRAMEWORK OF CYBERSECURITY AND CYBERSPACE PROTECTION POLICY OF THE REPUBLIC OF POLAND..... 163

Sashchenko M.S. SOME ISSUES OF THE IMPACT OF GENDER STEREOTYPES ON THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN UKRAINE..... 169

Kholod Y.A. HISTORICAL ORIGINS OF THE IDEA OF GENDER EQUALITY..... 176

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Balynska O. STYLIZED STATE SYMBOLISM OF UKRAINE: POSSIBILITIES AND LIMITS OF USE.....183

Voronov M.M. A NEW PARADIGM OF LOCAL DEMOCRACY IN UKRAINE.....190

Zinchenko O.V. CONSTITUTION OF QATAR: MAIN CHARACTERISTICS.....198

Ivasiuk O.I. CONSTITUTIONAL AND LEGAL NATURE AND CONCEPT OF PARLIAMENTARY ELECTIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE APPROACHES OF UKRAINE, LITHUANIA, AND ESTONIA.....205

Kozynets O.H., Luhyna Y.Y. CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF PROTECTING THE RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE.....210

Kolb O.S., Pyroha I.S. HUMAN INFORMATION RIGHTS IN THE DIGITAL SPACE..... 216

Korniakova T.V. THE PRINCIPLE OF EFFECTIVENESS IN THE CONVENTION MECHANISM FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS.....222

Marushchak N.V. ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE OF THE STATE: PECULIARITIES OF CONSTITUTIONAL REGULATION.....228

Matat A.V. EUROPEAN HUMAN RIGHTS STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION IN UKRAINE: ANALYSIS OF THE EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS..... 235

Monastyrskyi M.V. UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION DURING MARTIAL STATE: A NATIONAL REFERENDUM QUESTION..... 240

Prodan V.I. DIGITAL FORGETTING AS A PROJECTION
OF THE FIFTH GENERATION OF HUMAN RIGHTS:
CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND THE FORMATION OF A NEW LEGAL INSTITUTION..... 247

Skrypniuk O.V., Martseliak O.V. INTERNATIONAL ELECTORAL STANDARDS
AT WAR TIME AND POST-WAR PERIODS:
SECURITY ASPECT AND PECULIARITIES OF ENSURING ELECTORAL RIGHTS..... 253

Chornolutskyi R.V. NORMATIVE DRAFTING ACTIVITY AS AN IMMANENT COMPONENT
OF LAWMAKING IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW AND PEACEBUILDING..... 260

Shcherbatyuk I.O. FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF STATE POLICY
IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS..... 266

**SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW;
INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

Barankova V.V. LEGAL BASIS FOR THE FUNCTIONING
OF THE LATIN NOTARY SYSTEM
AND THE NOTARY SYSTEM OF UKRAINE..... 273

Bugaytsev V. JUDICIAL PRACTICE IN APPLYING PART 2 OF ARTICLE 432
OF THE CIVIL PROCEDURE CODE OF UKRAINE:
THE ISSUE OF THE UNIVERSALISM OF LEGAL APPROACHES..... 284

Hroshko B.B. JUDICIAL PRACTICE AS A SOURCE OF LAWMAKING
IN CIVIL REGULATION OF LAND RELATIONS UNDER MARTIAL LAW..... 292

Guzhva A.M. CAUSA OF THE CONTRACT:
PROLEGOMENA TO THE CHOICE OF A LEGAL MODEL
DURING THE RECODIFICATION OF THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE..... 299

Danko V.Y. THE IMPACT OF THE DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT
OF UKRAINE ON THE IMPLEMENTATION OF THE NORMS
OF THE CIVIL PROCEDURE CODE: SELECTED ISSUES OF LEGAL APPLICATION..... 310

Zinsu O.I., Akpo R. GENERAL CHARACTERISTICS AND SOME ASPECTS
OF INHERITANCE LAW IN MODERN
AND TRADITIONAL DOCTRINE OF WEST AFRICA
(BASED ON MATERIALS OF A SCIENTIFIC EXPEDITION TO THE REPUBLIC OF BENIN)..... 316

Ivchenko D.Y. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF RELATIONS,
THE OBJECT OF WHICH IS TEMPORARY STRUCTURES
FOR CONDUCTING BUSINESS ACTIVITIES..... 324

Kavyn O., Tarasenko Kh.Y. DECLARING OF FOREIGNERS INCAPACITATED IN UKRAINE..... 332

Kanaryk Yu.S. PUBLIC-LEGAL PROTECTION OF TRADE SECRETS..... 337

Koval I.F., Vedeshyna Y.O. CIVIL LAW ASPECT OF ABUSE OF RIGHT:
DOCTRINAL APPROACHES, PROBLEMS
OF DEFINING THE SIGNS AND REGULATORY DETAIL..... 343

Konopka U. THE CONCEPT OF «HOUSING» THROUGH THE PRISM
OF THE PRACTICE OF THE ECHR..... 349

Kryvolapov B. DETERMINING COMPETENT JURISDICTION
IN CROSS-BORDER ART DISPUTES..... 354

Kronda O.Y., Mykhailiuk V.V. LEGAL REGIME OF WELL-KNOWN TRADEMARKS.....360

Lopatnyuk V.A. LEGAL PROTECTION OF DATABASES UNDER THE LEGISLATION
OF UKRAINE AND EU LAW.....368

Niemichev D.A., Petrenko S.A. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION
OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS..... 375

Ostrovskyi A.M. GENERAL PRINCIPLES OF LIABILITY OF THE PARTIES FOR BREACH
OF OBLIGATIONS ARISING FROM THE CONTRACT FOR THE SUPPLY
OF ENERGY RESOURCES THROUGH THE CONNECTED NETWORK..... 384

Panasyuk K.T. PECULIARITIES OF THE LEGAL STATUS OF THE APPELLATE CHAMBER
OF THE UKRAINIAN INTELLECTUAL PROPERTY OFFICE..... 390

Pryz O.O. THE ROLE OF THE INSTITUTE OF TRUST-BASED SECURED OWNERSHIP
IN THE LEGAL MECHANISM FOR THE FUNCTIONING OF AGRIBUSINESS ENTITIES.....396

Rahimova M.S. IS INTERNET ACCESS A UNIQUE RIGHT, AN ELEMENT OF THE RIGHT
TO A DIGNIFIED LIFE, OR A MEANS THAT ENSURES THE RIGHT TO A DIGNIFIED LIFE?..... 401

Romanenko V.O. FORMS OF LEGAL REGULATION OF THE RIGHT
TO PARTICIPATE IN BUSINESS ASSOCIATION'S GOVERNANCE.....407

Solohub Yu.A. EVOLUTION OF PRIVATE PROPERTY LAW IN UKRAINE
AND FOREIGN LEGAL SYSTEMS.....413

Tarasenko L.L., Tarasenko Kh.Yu. TRADEMARKS: POSITIONS OF SUPREME COURT
AND THE PROBLEMS OF LEGAL REGULATION..... 419

Terekh O.A. CURRENT CHALLENGES OF IMPLEMENTING CIVIL JUDICIAL PROCEEDINGS
UNDER MARTIAL STATE.....427

Ulinets I.O. RESPONSIBILITY OF THE PARTIES TO THE AGREEMENT
ON THE PROVISION OF DIGITAL CONTENT..... 432

Khuda V.V. RESEARCH OF THE PROBLEM OF PROTECTION AND DEFENSE
OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION..... 438

Tsybulska O.Yu. LEGATUM & FIDEICOMMISSUM IN CONTEMPORARY INHERITANCE LAW
IN UKRAINE AND SELECTED EU COUNTRIES.....443

Shaluhina O.R. MACHINE LEARNING: CHALLENGES TO COPYRIGHT
IN THE DIGITAL AGE THROUGH THE PRISM OF EU AND UKRAINIAN LAW..... 448

Yuzko T.M., Slugotska V.M., Shvets L.V. JUDICIAL PRACTICE AND LEGAL POSITIONS
OF THE SUPREME COURT AS SOURCES OF LAW IN CONDITIONS
OF LEGAL UNCERTAINTY.....454

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.1

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Балацька О.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0001-6439-5927
e-mail: olha.balatska@oa.edu.ua

Кушнір І.М.,
студентка 3 курсу, групи П-33, спеціальності «081 Право»
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
e-mail: iryna.kushnir@oa.edu.ua

Балацька О.Р., Кушнір І.М. Принцип верховенства права в епоху цифровізації.

Стаття присвячена дослідженню трансформації принципу верховенства права в умовах глобальної цифровізації та визначенню концептуальних змін у правовій доктрині. У статті проаналізовано еволюцію класичного розуміння верховенства права від традиційних позитивістських та природно-правових підходів до його сучасного втілення в цифровому суспільстві. У статті окреслено роль електронного врядування як ключового елемента цифрової трансформації публічного управління, що забезпечує якісно нову взаємодію між державою та громадянами. Особливу увагу приділено концепції «держави у смартфоні» та аналізу українського досвіду впровадження веб-порталу «Дія» та системи «Трембіта» як інноваційних інструментів для надання публічних послуг. Окремо підкреслюється значення електронного доступу до правосуддя через функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) як комплексного рішення для автоматизації судових процесів. У статті автори приходять до висновку про необхідність системного підходу до забезпечення принципу верховенства права в цифрову епоху, який передбачає врахування як технологічних інновацій, так і фундаментальних правових цінностей. Визначено ключові напрями вдосконалення правових механізмів забезпечення верховенства права: упорядкування цифрового законодавства, посилення захисту персональних даних, забезпечення рівного доступу до цифрових послуг та удосконалення системи кібербезпеки.

Водночас автори акцентують увагу на тому, що попри всі виклики цифровізації, вона створює унікальні можливості для зміцнення верховенства права через підвищення прозорості, доступності та ефективності правової системи. У статті підсумовано, що принцип верховенства права в епоху цифровізації є динамічною правовою концепцією, що потребує постійного розвитку та адаптації до технологічних змін, залишаючись при цьому основою для побудови справедливого, прозорого та ефективного правового порядку в цифровому суспільстві.

Ключові слова: верховенство права, цифровізація, електронне врядування, електронне правосуддя, інформаційна безпека, цифрові технології, правове регулювання, трансформація права.

Balatska O.R., Kushnir I.M. The principle of the rule of law in the era of digitalization.

The article is devoted to the study of the transformation of the principle of the rule of law under conditions of global digitalization and the determination of conceptual changes in legal doctrine. The

article analyzes the evolution of the classical understanding of the rule of law from traditional positivist and natural law approaches to its modern embodiment in digital society. The article outlines the role of electronic governance as a key element of digital transformation of public administration, ensuring qualitatively new interaction between the state and citizens. Special attention is paid to the concept of «state in a smartphone» and the analysis of Ukrainian experience in implementing the «Diia» web portal and the «Trembita» system as innovative tools for providing public services. Particular emphasis is placed on the significance of electronic access to justice through the functioning of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS) as a comprehensive solution for automating judicial processes. In the article, the author concludes about the necessity of a systematic approach to ensuring the principle of the rule of law in the digital era, which involves considering both technological innovations and fundamental legal values. Key directions for improving legal mechanisms are identified: systematization of digital legislation, strengthening personal data protection, ensuring equal access to digital services, and improving the cybersecurity system.

At the same time, the author emphasizes that despite all the challenges of digitalization, it creates unique opportunities for strengthening the rule of law through increasing transparency, accessibility, and efficiency of the legal system. The article concludes that the principle of the rule of law in the era of digitalization is a dynamic legal concept that requires constant development and adaptation to technological changes, while remaining the foundation for building a just, transparent, and effective legal order in digital society.

Key words: rule of law, digitalization, electronic governance, electronic justice, information security, digital technologies, legal regulation, transformation of law.

Постановка проблеми. Принцип верховенства права як фундаментальна основа правової держави у сучасну епоху цифрової трансформації зазнає кардинальних змін, що викликає необхідність переосмислення його традиційного розуміння та практичного застосування. Цифровізація всіх сфер суспільного життя породжує нові виклики для правового регулювання, створюючи безпрецедентні об'єкти правових відносин та вимагаючи адаптації класичних правових принципів до реалій цифрового суспільства. Ба більше, існуючі правові механізми часто не встигають за стрімким розвитком цифрових технологій, що призводить до дисбалансу між технологічними можливостями та правовими гарантіями.

Такий стан правового регулювання безперечно сприяє науковим дискусіям щодо сутності верховенства права в цифрову епоху, оскільки його зміст виводиться з традиційних підходів до правового регулювання, які не завжди адекватно відображають специфіку цифрових правовідносин. Особливої актуальності набувають питання балансування між забезпеченням національної безпеки та захистом приватності громадян, ефективністю електронних публічних послуг та гарантіями прав людини, технологічними інноваціями та правовою визначеністю.

Мета дослідження – комплексний аналіз трансформації принципу верховенства права в умовах цифровізації, визначення концептуальних змін та нових викликів для доктрини верховенства права з урахуванням захисту цифрових прав і основних інструментів вираження принципу верховенства права в умовах цифровізації: електронного врядування та цифрового правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Науковці відзначають, що правові концепції «верховенства права» та «цифрових прав» є взаємопов'язаними передумовами для «функціонуючої цифрової демократії» [1, с. 1]. Вперше фокусування на питаннях цифровізації правової системи на рівні концепцій відбулось у межах розвитку концепції електронного урядування наприкінці XX століття. Ідея «цифрової трансформації правової системи» набула значної уваги завдяки працям міжнародних організацій у сфері цифрових прав.

Фундаментальні основи принципу верховенства права закладені у працях вченого С.П. Головатого, який у своїй монографії «Верховенство права» [3] запропонував концептуальне розуміння цього принципу в українській правовій доктрині та детально проаналізував його тлумачення Венеційською комісією. Важливий внесок у розвиток теорії верховенства права зробили науковці М.І. Козюбра [6], який досліджував особливості застосування цього принципу в Україні, та О.В. Петришин [8], що аналізував роль верховенства права в системі правового регулювання суспільних відносин. Правові аспекти цифрової трансформації судової системи України досліджувалися М.В. Ковалівим та С.С. Єсімовим [5], які проаналізували особливості впровадження інформаційних технологій у судочинство. Проблематику права на забуття в інформаційному суспільстві розглядав Д.В. Куцепал [7].

Також питання адаптації верховенства права до викликів цифрової епохи ґрунтовно аналізували українські вчені: О. Балацька [1], О. Баранов [2], С. Шевчук [14], Н. Калашник [4], С. Погребняк [9], П. Рабінович [13], С. Шевчук [14] та інші науковці, на основі праць яких сформоване сучасне розуміння принципу верховенства права в цифровому суспільстві. Цінним для розвитку правової доктрини верховенства права є праці іноземних науковців Т. Бінгема, А. Дайсі, К. Ленартса, Б. Таманаги та інших дослідників.

Виклад основного матеріалу. Традиційне розуміння верховенства права ґрунтується на безпосередньому значенні цього словосполучення, що здебільшого розкриває формальний аспект та відповідає позитивістському підходу. Верховність права полягає у його пануванні в державі як головного інструмента для врегулювання всіх сфер людської діяльності, а саме суспільних відносин, що стали першоджерелом створення правових норм. Водночас на відміну від позитивістського розуміння принципу верховенства права, природно-правовий тип розуміння вказує на пріоритет надпозитивних засад у сфері дії права. Це відображає не лише формальну, а й ціннісну сторону впливу права на суспільні відносини через мораль, звичаї, традиції. Тому верховенство права в традиційному розумінні можна також розглядати як дотримання в суспільстві загальних норм свободи рівності й справедливості.

Щодо нормативного розуміння принципу верховенства права, то доречно звернутись до конкретних міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актів.

Найпершим варто згадати Статут Ради Європи 1949 року, де у преамбулі та ст. 3 верховенство права визначено як один із трьох основних принципів на яких базується Рада Європи. Також Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, де містяться положення, що відображають суть верховенства права, а саме: гарантії рівності перед законом, заборона свавільного позбавлення волі та право на справедливий суд. Проте більш розгорнуте та влучне з точки зору правового розуміння поняття надається в Копенгагенському документі ОБСЄ 1990 року, де верховенство права визначається не як просто формальна законність, а як справедливість, заснована на визнанні та повному прийнятті найвищої цінності – людської особистості.

Щодо українського законодавства, то базове закріплення основ цього принципу міститься в ст. 8 Конституції: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй.». Крім того, цей принцип є настільки фундаментальним, що вже давно укорінився в різних галузях права, а саме: адміністративному, кримінальному, цивільному, господарському та інших.

Однак цифровізація як глобальне явище створює безпрецедентні виклики для правової системи, вимагаючи змін, а деколи й повної трансформації традиційних правових інститутів та формування нових підходів до регулювання суспільних відносин. З огляду на зазначене для визначення правових та організаційних основ забезпечення захисту пріоритетних інтересів України в кіберпросторі був прийнятий спеціальний Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 року із змінами та доповненнями [10]

Перш за все, цифрові технології породжують абсолютно нові об’єкти правового регулювання: крипто-валюти, смарт-контракти, віртуальне майно, цифрові активи тощо, які вимагають змін старих та створення нових правових норм. Інформаційна безпека стає ключовим викликом, також порушуються питання захисту персональних даних, протидії кібератакам та регулювання відповідальності за порушення інформаційної безпеки. Крім того, балансування між забезпеченням національної безпеки та захистом приватності громадян, особливо після введення воєнного стану, стає одним із найскладніших викликів в умовах цифрової трансформації.

Водночас вважаємо за необхідне акцентувати увагу на двох провідних інструментах вираження принципу верховенства права та захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах сучасної цифровізації, зокрема це електронне врядування та електронний доступ до правосуддя.

Електронне врядування є ключовим елементом цифрової трансформації публічного управління, що забезпечує нову якість взаємодії між державою та громадянами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Воно становить комплексну систему, що охоплює цифровізацію внутрішніх управлінських процесів, міжвідомчу електронну взаємодію та надання публічних послуг у цифровому форматі. [11]

Концепція «держави у смартфоні» є сучасним втіленням ідеї максимальної доступності та зручності отримання публічних послуг, коли більшість взаємодій з державою може відбуватися

через мобільний пристрій у будь-який час та з будь-якого місця. Одним з головних таких інструментів, в якому зібрано безліч функції наразі є веб-портал «Дія», який був створений в 2020 році Міністерством цифрової трансформації України за наказом Президента Володимира Зеленського. Правове регулювання «Дії» здійснюється згідно з Законом України «Про електронні довірчі послуги» та постановами Кабінету Міністрів України.

Електронна демократія як складова електронного врядування забезпечує нові можливості для участі громадян у процесах прийняття публічних рішень. Електронні консультації, електронні петиції, онлайн-обговорення проєктів нормативно-правових актів, електронні голосування та інші інструменти електронної демократії розширюють канали комунікації між владою та суспільством, сприяють більшій залученості громадян до вирішення суспільно важливих питань. [12]

Електронна партисипація дозволяє подолати традиційні бар'єри громадської участі, такі як географічна відстань, часові обмеження та складність доступу до інформації. Водночас важливо забезпечити інклюзивність електронної демократії, щоб цифровий розрив не призводив до виключення певних груп населення з процесів прийняття рішень.

Відкриті дані є важливим компонентом електронного врядування, що забезпечує прозорість діяльності органів публічної влади та створює можливості для громадського контролю. Публікація державних даних у машиночитаному форматі на єдиних порталах відкритих даних дозволяє громадянам, бізнесу та неурядовим організаціям використовувати ці дані для аналізу ефективності державної політики, виявлення корупційних ризиків, створення інноваційних сервісів та продуктів.

Якщо говорити за транскордонну взаємодію, то іншим країнам є багато чого перейняти, бо Україна перша країна в світі, яка має вебпортал «Дія», що станом на 2025 рік надає понад 120 електронних послуг громадянам та бізнесу. А також в нас функціонує система «Трембіта», яка створює зв'язок між реєстрами та їх інформаційними системами та реалізує механізми захищеного обміну даними.

Електронний доступ до правосуддя є ключовим компонентом цифрової трансформації судової системи, що забезпечує можливість дистанційної реалізації процесуальних прав учасників судового процесу. Тут хочеться акцентувати на найголовнішому: те, що вже функціонує, а саме Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС) є комплексним цифровим рішенням, що забезпечує повну автоматизацію судових процесів від подання позову до виконання рішення (була впроваджена поетапно з 2021 по 2024 роки).

Основними модулями є: «Електронний суд», «Електронне діловодство», «Автоматизований розподіл справ», «Відеоконференцзв'язок», «Судова статистика» та «Виконання судових рішень». Важливою гарантією дотримання принципу верховенства права є постійний моніторинг та оцінка роботи ЄСІТС незалежною експертною радою.

У питанні захисту персональних даних особливого значення набуває принцип «приватність за замовчуванням» (privacy by default), коли системи та сервіси налаштовані таким чином, щоб забезпечувати максимальний захист даних користувачів без необхідності додаткових дій з їхнього боку.

Електронний доступ до правосуддя є ключовим компонентом цифрової трансформації судової системи, що забезпечує можливість дистанційної реалізації процесуальних прав учасників судового процесу. Електронна подача процесуальних документів, онлайн-сплата судового збору, дистанційна участь у судових засіданнях, електронне ознайомлення з матеріалами справи, отримання електронних судових рішень та доступ до електронних виконавчих документів суттєво розширюють доступність правосуддя, особливо для вразливих категорій населення та осіб з обмеженими можливостями.

Кінцевою метою цифрової трансформації є не просто автоматизація існуючих процесів, а фундаментальне переосмислення судочинства з урахуванням можливостей сучасних технологій для забезпечення більш справедливого, ефективного, доступного та прозорого правосуддя. Водночас важливо зберегти людиноцентричний підхід до здійснення правосуддя, коли технології слугують засобом посилення процесуальних гарантій та забезпечення верховенства права, а не механістичної заміни суддівського розсуду алгоритмічними рішеннями.

На нашу думку, в умовах цифровізації для забезпечення принципу верховенства права, вдосконалення правових механізмів електронного врядування та електронного доступу до правосуддя зміни в Україні мають здійснюватися першочергово за такими напрямками:

1. упорядкування цифрового законодавства, з цією метою доцільним є провести комплексний аудит законодавства у сфері цифровізації, прийняти Закон України «Про Єдину систему

електронної взаємодії», вдосконалити положення щодо електронних доказів у процесуальних кодексах;

2. посилення захисту персональних даних, що може бути здійснене шляхом оновлення Закону України «Про захист персональних даних» відповідно до вимог GDPR (загальний регламент про захист даних), розробка галузевих рекомендацій для чутливих сфер (охорона здоров'я, фінанси, телекомунікації);

3. забезпечення рівного доступу до цифрових послуг: реалізувати програму розвитку широкосмугового доступу до Інтернету в сільській місцевості, розвивати мережу центрів цифрової освіти, впровадити механізми підтримки малозабезпечених верств населення.

- удосконалення системи кібербезпеки: оновити Стратегію кібербезпеки України з урахуванням досвіду воєнного часу, затвердити галузеві вимоги до кібербезпеки для об'єктів критичної інфраструктури, посилити міжнародну співпрацю з профільними установами ЄС та НАТО, запровадити систему обов'язкової сертифікації інформаційних систем.

Висновки. Як підсумок, варто констатувати, що трансформація принципу верховенства права в умовах цифровізації є складним, багатоаспектним процесом, що потребує системного підходу та урахування як технологічних інновацій, так і фундаментальних правових цінностей, таких як захист прав людини і громадянина. Двома провідними інструментами вираження принципу верховенства права в умовах цифровізації є електронне врядування та електронний доступ до правосуддя. Попри всі виклики, цифровізація створює унікальні можливості для зміцнення принципу верховенства права та захисту прав людини через підвищення прозорості, доступності та ефективності правової системи, що особливо важливо для України в контексті впровадження реформ, євроінтеграційних процесів, пандемії COVID-19, воєнного стану та побудови сучасної правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балацька О.Р. Квінтесенція правової природи права на доступ до правосуддя у правовій системі держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. Випуск № 85: частина 1. 2024. С. 20–25. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/4.pdf (дата звернення 24.04.2025).
2. Баранов О.А. Система принципів інформаційного права. *Правова інформатика*. 2006. № 2(10). С. 5–12. URL: URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/06bopip.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
3. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–184 (дата звернення 24.04.2025).
4. URL: https://ccu.gov.ua/library/verhovenstvo-prava-pravovladdya-yak-yogo-tlumachyt-veneciyska-komisiya (дата звернення 24.04.2025).
5. Калашник Н.С. Вплив діджиталізації на формування публічної політики в Україні. 2020. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jan/26392/228507-articletext-520926-1-10-20210408.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
6. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Правові аспекти цифрової трансформації судової системи України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 3. С. 114–125. URL: https://visnyk.lduvs.edu.ua/article/view/kv_2023_3_114 (дата звернення 10.05.2025).
7. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_ukr_1_2_ukr/kozybra_1_12 (дата звернення 10.05.2025).
8. Куцепал Д.В. Право на забуття в інформаційному суспільстві: теорія і практика застосування. *Інформаційне право.* 2024. № 2. С. 58–67. URL: https://ilaw.net.ua/ua/article/pravo-na-zabuttya (дата звернення 22.05.2025).
9. Петришин О.В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Petryshyn_74%20%E2%80%93%2084.pdf (дата звернення 22.05.2025).
10. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. Філософія права і загальна теорія права. 2013. URL: http://phtl.nlu.edu.ua (дата звернення: 15.05.2025).

11. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19 (дата звернення 24.05.2025).
12. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження КМУ від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80 (дата звернення 20.05.2025).
13. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні: Розпорядження КМУ від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80 (дата звернення 22.05.2025).
14. Рабінович П. М. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–23. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2010-3-pravoukr_2010_3-1.pdf (дата звернення 22.05.2025).
15. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. *Право України*. 2011. № 5. С. 175–186.. URL https://ccu.gov.ua/sites/default/files/shevchuk_s.v._perelik_naukovyh_publikaciy.pdf (дата звернення 15.05.2025).

УДК 342.95:351.753(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.2

ЗАКОНОДАВСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО І ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Верхотурова М.А.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторантка Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0000-0002-9172-2310

Верхотурова М.А. Законодавство Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України.

Стаття присвячена дослідженню законодавства Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського як джерела правового регулювання обігу зброї на теренах України. Наголошено на спадковості правових традицій об'єднаного князівства саме від Русі, що виражається у використанні Руської правди як основного нормативно-правового документа аж до прийняття першого Статуту Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у 1529 році. Враховуючи те, що цілий розділ Руської Правди присвячений регулюванню суспільних відносин, пов'язаних зі зброєю, автор вважає це свідченням вагомості потреби їх правового унормування. Наголошено, що виробництво зброї регулювалося магдебурзьким правом як ремісниче галузь й не підлягало спеціальному ліцензуванню. Відзначено, що німецьке міське право значно стимулювало поширення новітніх технологій у виробництві зброї, в тому числі через сприяння міграції майстрів із західної Європи.

В роботі взято до уваги Перший і Другий Статути князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі – Статути ВКЛ), які регулювали обіг зброї в цивільній, кримінальній і трудовій галузях права. Динаміка змін в положеннях між І і ІІ Статутами ВКЛ в частині організації оборони стосувалася в першу чергу зміни видів зброї, яку необхідно було мати тим, хто призивався на виконання військової служби. Виявлено законодавчі особливості Статутів ВКЛ в частині спадкування зброї. Встановлено, що Статути ВКЛ містять прямі норми, які стосуються права приносити зброю в суди, встановлювали покарання за злочини, вчинені із застосуванням зброї. Досліджено особливості норм права, якими визначалась оплата праці зброярів, виявлено їх динаміку між І і ІІ Статутами ВКЛ. Здійснено загальний порівняльний аналіз розвитку правового регулювання обігу зброї ІІІ Статутом ВКЛ.

На підставі дослідження зазначених пам'яток права встановлено, що норми права, які б прямо забороняли володіння зброєю в період входження українських територій до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського відсутні, окрім випадків, що стосуються володіння зброєю недієздатними особами. Зроблено висновки, що законодавство ВКЛ, як і сучасне національне законодавство України, регулювало суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї.

Ключові слова: обіг зброї, правове регулювання, норми права, пам'ятки права ВКЛ, ефективність законодавства.

Verkhoturova M.A. Legislation of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, and Samogitia as a source of legal regulation of arms circulation in Ukraine.

The article is focuses on the study of the legislation of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, and Samogitia as a source of legal regulation of arms circulation in Ukraine. It emphasizes the inheritance of legal traditions of the united duchy from Russia, expressed in the use of the Rus' Pravda as the main normative legal document until the adoption of the first Statute of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, and Samogitia in 1529. Considering that an entire section of the Rus' Pravda is dedicated

to regulating social relations connected to arms, this is seen as evidence of the importance of its legal regulation. It is noted that the arms production was regulated by Magdeburg law as a craft industry and did not require special licensing. It is highlighted that German city law significantly stimulated the spread of new technologies in weapon production, including by facilitating the migration of craftsmen from Western Europe.

The work takes into account the First and Second Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, and Samogitia (hereinafter referred to as the Statutes of the GDL), which regulated arms circulation in defense, civil, criminal, and labor law sectors. The dynamics of changes in provisions between the I and II Statutes of the GDL regarding the organization of defense primarily concerned changes in the types of personal weapons that must be possessed by those called to military service. Legislative features of the Statutes of the GDL regarding the inheritance of weapons have been identified. It has been established that the Statutes of the GDL contain direct norms concerning the right to bring weapons to courts and establish punishments for crimes committed using weapons. The peculiarities of the legal norms that determined the payment for the work of gunsmiths have been studied, revealing their dynamics between the I and II Statutes of the GDL. A general comparative analysis of the development of legal regulation of the circulation of weapons by the III Statute of the GDL was carried out.

Based on the study of legal historical documents, it has been established that there were no legal norms that directly prohibited the possession of weapons during the period when Ukrainian territories were part of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, and Samogitia are absent, except in cases concerning the possession of weapons by incapacitated persons. Conclusions have been made that the legislation of the GDL, like the modern national legislation of Ukraine, regulated social relations associated with arms circulation in criminal, civil, commercial, labor, and defense law sectors.

Key words: arms circulation, legal regulation, legal norms, legal monuments of the GDL, effectiveness of legislation.

Постановка проблеми. Геополітичне розташування України й постійна загроза збройної агресії з боку Російської Федерації зумовлює необхідність напрацювання дієвого національного законодавства у сфері обігу зброї. Дослідження пам'яток права дозволяє відслідкувати спадковість засадничих принципів правового вирішення даної проблематики, нововведення чи зміни у них, проаналізувати їх позитивний чи негативний вплив на пов'язані суспільні відносини. Критичний аналіз історичного досвіду правового регулювання у зазначеній сфері дає можливість зрозуміти ефективність тих чи інших норм права. Це, в свою чергу, дозволить врахувати позитивну практику при розробці сучасного законодавства у сфері обігу зброї.

Метою статті є науково-практичний аналіз пам'яток права періоду Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського як джерел правового регулювання обігу зброї на теренах України та встановити правові традиції обігу зброї, їх ефективність та динаміку розвитку. Це дозволить врахувати позитивний досвід у сфері правового регулювання обігу зброї при вдосконаленні сучасного національного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Історіографічну базу дослідження окресленої проблематики розділимо на два блоки. Враховуючи значення в історії юриспруденції, географічне охоплення й багатоаспектність пам'яток права періоду ВКЛ їх досліджувала значна кількість українських і зарубіжних вчених, зокрема – О. Вовк, С. Кудін, А. Блануца, Д. Ващук, І. Бойко, П. Захарченко, П. Музиченко, А. Паньков, Х. Майкут, Н. Атаманова, Б. Тищик, Б. Черкас та інші. В даній роботі ми братимемо до уваги сучасні праці українських вчених, які присвячені вивченню пам'яток права періоду ВКЛ. Переклад на українську мову трьох Статутів ВКЛ здійснив колектив українських вчених [1-3]. Втім, певні неточності в перекладі згаданих видів зброї у артикулах не дозволяють нам повною мірою використовувати перекладені тексти, оскільки це суттєво впливає на трактування їх змісту. Наприклад, в оригінальному тексті І Статуту ВКЛ, розд. ІІ, арт. 1 «Повинен кождый войну служити» особистою зброєю визначено корд, а в згаданому вище перекладі на українську мову даного артикулу термін «корд» подано як меч, що не відповідає дійсності, оскільки це не один і той же вид холодної зброї [1, с.68, 217]. О. Вовк здійснив ґрунтовний аналіз Литовських статутів як пам'яток військового права України. Вчений виділив три основні положення військової служби, які закріплювали Статути, а саме – порядок призову на військову службу, порядок відпуску військовослужбовців зі служби й відповідальність військовослужбовців за військові правопорушення [4]. Ми погоджуємося зі згаданими вище тезами

автора, утім, вважаємо, що до основних положень про організацію військової служби у Статутах ВКЛ слід віднести також і норми про забезпечення зброєю та збруєю військовослужбовців, які чітко прописані у трьох редакціях. Норми кримінального права періоду ВКЛ досліджував С. Кудін. Важливою для нас є й робота вченого, в якій автор аналізує смислове значення деяких понять Литовського статуту [5-6]. Проблему регулювання Статутами ВКЛ цивільних відносин на теренах України досліджувала Х. Майкут, звертаючи увагу на особливості порядку спадкування та інших питань [7]. О. Нелін звертався в своїх наукових розвідках до питання спадкового права за Статутами Великого князівства Литовського, що є важливим для нас в контексті права на спадкування зброї [8].

До другого блоку історіографії віднесемо наукові праці, присвячені вивченню правового регулювання обігу зброї в Україні. Відзначимо зростання інтересу до проблеми серед українських вчених, зокрема в останні роки проблему досліджували С. Діденко, Т. Шумейко, І. Бойко, А. Мацко, О. Циганова, А. Андрушко, О. Кваша, В. Курило та інші. Питанням дослідження історико-правового аспекту правового регулювання обігу зброї в Україні у ХХ столітті займалися вчені А. Кофанов, В. Юсупов, Т. Михальчук. У попередніх працях ми зверталися до вивчення історичного досвіду правового регулювання обігу зброї на теренах України [9; 10].

Виклад основного матеріалу. Утворення Великого князівства Литовського розпочинається у кінці XIII століття. Внутрішньо-політичні події у Галицько-Волинській державі стали причиною поступового утвердження литовських правителів на територіях держави. У 1340 р. литовський князь посів князівський стіл на Волині і Галичині. Польська експансія територій Галицько-Волинської держави Казимиром III розпочалася у 1349 р., коли він оволодів територіями Галичини. Згідно з договором 1366 р. Галичина, Холмщина і Белзщина відійшли до Польщі, решта Волині відійшла до Литви. У 50-х роках XIV ст. князівство Литовське почало приєднувати території Наддніпрянської України. Завершилося формування нової держави підписанням Кревської унії у 1385 р., яке ознаменувало об'єднання Литви, Русі і Польщі в єдину державу – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське (далі – ВКЛ). У 1411 р. до ВКЛ увійшли Подільські землі. Таким чином на початку XV ст. утворилася держава, до якої входили території Литви, Білорусії, більшої частини України (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України), повністю або частково – західні московські землі. На час утворення ВКЛ правова система Русі була добре розвинена й була прийнята за основу новоутвореного князівства [11, с. 106–109].

У даному дослідженні для нас важливими є джерела права, що врегульовували суспільні відносини у сфері обігу зброї – сукупність суспільних процесів і соціально-правових відносин під час виробництва, ремонту, купівлі-продажу, відчуження або набуття права власності, транспортування, зберігання, застосування і колекціонування зброї [10]. З метою дослідження окресленої проблематики ми проаналізуємо правові норми Руської Правди, Статутів ВКЛ, маґдебурзького права, що діяли на українських землях, які входили у склад князівства.

Руська Правда залишалася основним збірником права аж до прийняття І Статуту Великого князівства Литовського у 1529 році. В контексті правового регулювання обігу зброї важливим є те, що Руську Правду використовували у судовій практиці. Відповідно залишалися діючими норми, встановлені розділом «Якщо ударити мечем», які визначали різні покарання за злочини, вчинені із застосуванням зброї, диференціюючи їх. Так, наприклад, стаття 14 встановлювала покарання у фіксованому розмірі 12 гривень за такі діяння: «Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду». Як бачимо, стаття враховує спосіб застосування зброї при нанесенні удару. Руська Правда встановлювала різні види покарання як за злочини, вчинені із застосуванням зброї, так само як і за злочини, вчинені проти зброї як проти власності. В даній праці ми не будемо вдаватися до детального аналізу норм Руської Правди у сфері обігу зброї, даній проблемі присвячені наші попередні дослідження [9].

Вагомим аспектом обігу зброї є її виробництво та ремонт. На українських землях, які входили до складу ВКЛ, ці процеси регулювалися нормами маґдебурзького права. Відзначимо, що маґдебурзьке право чинило опосередковану дію на розвиток зброярської галузі й сприяло притоку висококваліфікованих майстрів із західної Європи. Майстри-зброярі у містах, яким було надано маґдебурзьке право, найчастіше входили в цехи ремісників металообробних ремесел. Випадки об'єднання зброярів в окремі зброярські цехи зустрічаємо в більш пізній період. На українських територіях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського маґдебурзьке право поширювалося з останньої чверті XIV ст. В даній роботі ми не будемо детально розглядати маґдебурзьке

право як інструмент правового регулювання обігу зброї на українських землях в період входження до ВКЛ, адже це питання ми розглядали в окремій праці [10].

Перша спроба кодифікації права у ВКЛ – Лист Казимира IV Ягеллончика, затверджений у 1468 р. на сеймі у Вільно, більш відомий під назвою «Судебник». Втім, незважаючи на своє спрямування, Судебник Казимира не містить прямих норм, які б стосувалися обігу зброї.

Найвагомішими документами, які стали основою писаного права у ВКЛ, є Статути – перші кодифіковані збірники права у Європі. І Статут ВКЛ («Старий»), ухвалений на сеймі у 1529 р., складався з XIII розділів які включали 264 артикулів, став першим в Європі систематизованим зводом різних галузей права. «Усі у великом князстве Литовськом одним правом мают сужони бути» – революційна для свого часу декларація рівності прав і свобод усіх підданих ВКЛ в контексті обігу зброї заявляє рівність у праві на володіння зброєю. ІІ Статут ВКЛ («Волинський»), ухвалений у 1566 році, складався з XIV розділів, які налічували 367 артикулів, законодавчо оформив панування шляхти в суспільно-політичному житті ВКЛ. ІІІ Статут ВКЛ («Новий»), ухвалений у 1588 році, складався з XIV розділів, які налічували 488 артикулів, й фактично усупереч Люблінській унії, забезпечив функціонування ВКЛ як окремої держави у складі Речі Посполитої [11 с. 109].

Досліджуючи проблематику правового регулювання обігу зброї І Статутом ВКЛ, бачимо, що розд. ІІ, арт. 1 «О боронђ земской» визначає порядок організації військової служби [1; 4]. З-поміж інших норм, артикул визначає необхідне забезпечення зброєю «…пахолка на добром кони, што бы конь стоял за чотыри копы грошей, а на нем бы панцыр а приблица, а корд и повеза, а древцо с прапорцем…», тобто дана норма визначає необхідим військовим спорядженням захисний обладунок, забрало (шолом), щит і спис з прапорцем [1, с. 68]. Згідно з текстом, особистою зброєю є корд – холодна зброя кількох характерних форм – від великих ножів до тесаків-дюсаків, назви яких залежать від країни походження зброї [12]. Аналізуючи ІІ Статут ВКЛ, розд. ІІ, арт. 1 «О боронђ земской» бачимо, що відбулися зміни стосовно видів зброї «…маеть быти выправа пахолка зо всимъ на добромъ кони, што бы конъ стоялъ наименшей осмъ копъ грошей литовскихъ, а на немъ сукня цвѢтная, панцеръ, прилбица, мечъ, павеза древо съ прапорцемъ цветнымъ…». В артикулі згаданий меч, – холодна наступальна зброя з обосічним прямим клинком понад 60 сантиметрів, призначена для нанесення рубаючих і колючих ударів [3]. Інший параграф зазначеного артикулу гласить: «…такъ тежъ которій не маеть пѢшо ити съ ручницою або съ рогатиною…». Вагомою зміною в правовому регулюванні організації оборони й обігу зброї між І і ІІ Статутами є згадка вогнепальної зброї у ІІ Статуті, розд. ІІ, арт. 1, а саме необхідність «ити съ ручницою…» *(ручниця – ручна вогнепальна зброя, – авт.)*. Вважаємо, що згадка про ручну вогнепальну зброю свідчить про вже достатньо широке поширення її у війську ВКЛ на час написання документа. Причинами цього визначаємо технологічний розвиток даного виду зброї, налагодження її виробництва, вироблення більш-менш дієвої тактики застосування. Проте, на рівні з найтехнологічнішою зброєю свого часу, використовувалась і стара добра рогатина – різновид списа з широким довгим вістрям, придатний для нанесення колючих, ріжучих чи рублячих ударів. Поділялися на бойові й мисливські (з поперечиною під вістрям). Утім, останні часто використовувалися у бою. Привертає увагу й різноманіття видів зброї та елементів озброєння, згаданих у зазначених артикулах. Відзначимо, що різниця в часі між І і ІІ Статутом ВКЛ – 37 років. Аналізуючи різницю у визначених нормах комплектації зброєю при підготовці до військових операцій, бачимо еволюцію технологічного розвитку оборонної сфери ВКЛ за цей період й відображення цього у законодавстві.

Розділ 2 ІІ Статуту ВКЛ більш розгорнуто в порівнянні з Статутом 1529 року регулює сферу обігу зброї. Так, наприклад, арт. 5 «Про хорунжих» розд.2 ІІ Статуту ВКЛ визначає за необхідне хорунжому «…при собі мати добру зброю…». Арт. 10 «Аби після шикування не роз'їжджалися по домівках своїх» розд. 2 ІІ Статуту ВКЛ упереджував дезертирство й встановлював за необхідне залишатися у війську до завершення мобілізаційного періоду з тією ж зброєю, з якою прийшов на службу. Арт. 15 «Про тих, хто на війні коней, зброю чи збрую свою кому іншому позичають» розд. 2 ІІ Статуту ВКЛ встановлював покарання у вигляді конфіскації майна на користь князя за позичання комусь своєї зброї, збруї чи коня. У випадку повторного вчинення такого діяння встановалося покарання у вигляді смертної кари. Вважаємо, що таке розширення норм стосовно правового регулювання суспільних відносин у сфері обігу обігу зброї є свідченням актуальності потреби унормування таких відносин.

Цивільні відносини у сфері обігу зброї в частині спадкування у І Статуті ВКЛ регулювалися розд. IV, арт. 1 «Ести бы хто хотел вено записати жоне своей» визначав порядок спадкування май-

на чоловіка дружиною, – «…отписати жоне своей вси свои рухоме речи: злато и сребро, шаты и иные речы, кром зброи…» [1, с. 86]. Слід зазначити, що в частині спадкування Статути ВКЛ розрізняли батьківське майно і материнське [7, с. 169; 8]. Віднесення зброї до майна, що передається у спадок по батьківській (чоловічій) лінії, можемо трактувати як непряме свідчення заборони володіння зброєю жінкам у ВКЛ. І Статут ВКЛ, розд. V, арт. 7 «Которым опекуном дадут опекунство, как мают в том справовати ся» визначав необхідність створення опису всього нерухомого і рухомого майна, в зокрема зброї, при взятті його під опікунство «…мают списати все имене, люди и доходы, стада, кони, челед неволную и за скарбы, золото, серебро, клейноты, пенези, перла, шаты, зброи и…» [1, с. 98]. Водночас опис майна робили у двох примірниках, один з яких подавався до органу місцевого самоврядування, інший – залишався в опікуна. Відзначимо, що сучасне законодавство України, яке регулює порядок спадкування зброї, а саме – норми Цивільного кодексу України і підзаконні нормативно-правові акти, є неузгодженим із Конституцією України і таким, що потребує вдосконалення [13].

Регулювали Статути ВКЛ й правила носіння зброї в публічних місцях, а саме – в суді. І Статут ВКЛ, розд. VI, арт. 17 «Хто бы кого пхнул або вдарил перед правом» гласить «…А хто бы перед судом добыл корда або меча, хотя и не ранил, тот тратит руку. Коли бы хто перед судом ранил кого – шию тратит…» [1, с. 98]. Артикул встановлював покарання за погрозу зброєю в залі суду у вигляді відрубаної руки, за нанесення тілесних ушкоджень із застосуванням зброї встановлено покарання у вигляді смертної кари. В подальшому заборона посилювалася. ІІ Статут ВКЛ, розд. IV, арт. 38 «Ижъ нихто съ бронями передъ судъ приходити не маеть» встановлює заборону на носіння зброї і збруї в суді, а саме – «…не смѢлъ въ зброяхъ кафтанахъ и съ такими бронями, то естъ съ древомъ зо щепомъ зъ ручницою зъ лукомъ и съ кушою и зъ иными всякими, до суду замкового земского приходити и при собѢ мѢти; а вѢдже кордъ и мечъ то при собѢ мѢти можеть и носити. А который бы черезъ сее росказанье наше важылсе съ таковыми бронями передъ судъ прійти, таковый (въ подл. пробѢлъ) и ознайменемъ вряду нашого маеть намъ Господару заплатити дванадцать рублей грошей, а предсе судъ его справы не маеть до того часу, поки будеть съ таковою бронею до суду приходити. А если бы предсе упоромъ своимъ не хотѢлъ отъ себе таковое заказаное брони отложити и тамъ зъ нею у суду былъ; тогды судъ заховуючы сторону жалобливую послушную, а другая бы сторона противная чынила сему росказанью нашому, досыть маеть подлѢ права поступокъ сказанье напротивко упорному учынити, такъ яко бы тежъ и въ правѢ не стоялъ» [2, с. 314]. Аналізуючи дану норму бачимо наскільки розгорнутою була заборона на носіння зброї в редакції ІІ Статуту ВКЛ. Заборона встановлювалася на носіння захисного озброєння, заборонялося приносити в суд стрілецьку зброю, а саме – ручницю та лук. Знову ж таки звернемо увагу на згадку в тексті вогнепальної зброї, але вже в ракурсі володіння нею поза межами виконання військового обов'язку, що вважаємо свідченням її технічного вдосконалення у порівнянні з часом попередньої редакції Статуту. У випадку порушення зазначених норм встановлювалося покарання у вигляді штрафу в розмірі «дванадцать рублей грошей». Цікаво, що заборона не поширювалася на право носіння в суді холодної зброї, а саме – корда чи меча.

Арт. 39 «Хто бы кого передъ правомъ словомъ або рукою сегнулъ, попхнулъ, або ранилъ» », розд. 4 «О судьяхъ и о судѣхъ» «…Пакли бы корда меча або шабли и якое кольвекъ брони безъ слушное причыны добылъ, хотя бы и не ранилъ; таковый руку тратитъ, кгды бы ранилъ, тогды ничымъ иншымъ только горломъ маеть быти каранъ. А вѢдже хто бы своволънѢ далъ причину кому словы и рукою початокъ учынилъ, а тотъ бы у въ оборонѢ примушоный початкомъ его брони своее добылъ, ранилъ и забилъ; такій таковое покуты и каранья не повиненъ терпѢти. А хто бы тежъ кольве ранившы кого передъ судомъ утекъ, таковый маеть быти зъ земли выволанъ» встановлює покарання за погрозу зброєю у вигляді відрубування руки, за нанесення тілесних ушкоджень із застосуванням зброї без визначення ступеня тяжкості встановлює смертну кару [2, с. 314]. За втечу після нанесення поранення в залі суду встановлювалося покарання у вигляді «зъ земли выволанъ». Звертаємо увагу на те, що в зазначеному артикулі згадано три види холодної зброї, а саме – корд, меч і шаблю. Відзначимо, що сучасне українське національне законодавство повністю наслідує традицію заборони носіння зброї в судах. Так, пункт 2.12 Наказу № 43/61 від 30.01.2020 Державної судової адміністрації України «Про затвердження Примірних правил пропуску осіб до будинків (приміщень) судів, органів та установ системи правосуддя та на їх територію транспортних засобів» визначає, що вхід до будинків (приміщень) судів, інших органів та установ системи правосуддя з вогнепальною, газовою зброєю, пристроями для відстрілу па-

тронів із гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, балончиками, спорядженими речовиною сльозогінної (сльозоточивої чи дратівної) дії, та іншими спеціальними засобами пропускаються працівники Служби, працівники правоохоронних органів та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, військовослужбовці Національної гвардії України під час виконання ними службових обов'язків. Вогнепальна й зброя, інші небезпечні для життя і здоров'я громадян предмети та речовини, які є речовими доказами у справах, що підлягають розгляду в судовому засіданні, пропускаються до приміщень судів за наявності відповідного процесуального документа і в супроводі судового розпорядника. Згідно з Пунктом 4.1. забороняється пропуск до будинків (приміщень) судів, інших органів та установ системи правосуддя з боєприпасами, вогнепальною, газовою, пневматичною та холодною зброєю, пристроями для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, балончиками, спорядженими речовиною сльозогінної (сльозоточивої чи дратівної) дії. Згідно зі ст. 162 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Службі судової охорони дозволяється застосовувати зброю, заходи фізичного впливу та спеціальні засоби в порядку та випадках, визначених законами України «Про Національну поліцію» та «Про охоронну діяльність» [14].

Регулювали Статути ВКЛ й трудові відносини у сфері виробництва зброї. І Статут ВКЛ, розд. XI, арт. 2 «О головщины и навезки ремеслных людей» «Золотару, органисте, пушкару, кухару, дойлиде, гафрару, ковалю, столяру, маляру, соколнику, псарцу, возницы, машталеру, мулярю, кравцу, шевцу, гафтарце, коверницы, ткали мает тым всим головщина быти яко путному слузе, дванадцать рублев грошей…» визначала оплату праці ремісників, в тому числі зброярам, – ковалям і пушкарям [1, с. 168]. Як бачимо, стаття встановлює рівну оплату праці для коваля і пушкаря, а вже в II Статуті ВКЛ вона диференціюється, – розд. XII, арт. 3 «Головщизна ремеснымъ людемъ» встановлювала «Золотару, органистЂ, пушкару, гафтару, малерови, сокольнику, машталору, кравцу, гафтарцЂ, коверникутымъ всимъ головщизна по тридцати копъ грошей, а навезки по три рубли грошей, а жонамъ ихъ совито. ДойлидЂ, ковалю, столяру, псарцу, возницы, мулеру, шевцу, гончару тымъ всимъ головщизны по двадцати копъ грошей, а навезки три рубли грошей, а жонамъ ихъ совито…» [2, с. 386]. Відзначимо, що різниця в оплаті у 10 коп грошей була доволі суттєвою.

У III Статут ВКЛ норми, які стосувалися правового регулювання обігу зброї розширювалися. Так, норми розд. II, арт. 5 визначали за необхідне хорунжому «мати добру зброю» без уточнення яку саме. Арт. 15 встановлював заборону позичати зброю і обладунки під час несення служби, у випадку порушення заборони призначалося покарання у вигляді конфіскації майна [3, с.72, 76]. Розділ IV, арт. 62 встановлював покарання за погрозу кинджалом, мечем, шаблею чи будь якою іншою зброєю у вигляді ув'язнення, за застосування зброї в суді – покарання у вигляді смертної кари. Арт. 63 цього ж розділу дозволяв вряднику самооборону із застосуванням зброї [3, с. 168]. В частині спадкування майна III Статут ВКЛ, розд. V, арт. 2 дозволяв чоловікові заповісти дружині рухоме майно, в тому числі зброю, а дружині – вільно розпоряджатися цим майном після смерті чоловіка [3, с.196]. Розд. XI, арт. 14 III Статуту ВКЛ встановлював відповідальність у вигляді різних видів покарання за застосування зброї на дуелі. Так, за поранення одного із учасників встановлюється покарання у вигляді тюремного ув'язнення терміном на шість місяців, а при взаємному пораненні покарання не призначалося. У випадку вбивства одного із учасників дуелі, винуватця судили згідно із загальними правилами покарання за вбивство [3, с. 275]. Арт. 16 розд. XI встановлював відповідальність за вбивство чи поранення із застосуванням меча або будь якого іншого, непристосованого до ведення бою, предмета. При цьому була диференціація відповідальності для шляхтича і простолюдина за одні і ті ж діяння. Наприклад, якщо шляхтич убив шляхтича, встановлювалося покарання у формі четвертування, якщо шляхтич убивав таким же способом простолюдина – в якості покарання йому відрубували руку. Якщо шляхтич ранив шляхтича, відповідно до цього ж артикулу, йому відрубували руку, якщо потерпілий був простолюдином – встановлювалося покарання у вигляді штрафу. Якщо ж простолюдин ранив шляхтича, встановлювалася відповідальність у вигляді смертної кари, якщо ж ранив рівного собі – відрубування руки [3, с. 277]. Арт. 17 розд. XI встановлював відповідальність за вбивство чи поранення шляхтича «зрадливим, підступним способом» із застосуванням будь-якої стрілецької чи іншої зброї, при цьому, для шляхтича визначалась відповідальність у вигляді «строгої смерті» – четвертування або посадження на палю й позбавлення всіх шляхетських почестей, а також головщину в подвійному

розмірі. Якщо ж таким же способом шляхтич шляхтича ранив, відповідальність встановлювалася у вигляді смертної кари й подвійної фінансової виплати. Якщо ж шляхтича убивав таким способом простолюдин – встановлювалася відповідальність у вигляді смерті через жорстокі тортури, якщо ранив – призначалася смертна кара [3, с. 278; 6]. Арт. 23 розд. XI за ненавмисне вбивство із застосуванням стрілецької зброї, – лука чи ручниці, встановлював відповідальність у вигляді головщини (кримінального штрафу) відповідно до стану вбитого без ув'язнення чи смертної кари [3, с. 283; 5]. Арт. 35 розд. XI встановлював заборону давати зброю «божевільному» *(недієздатній особі, – авт.)*, а у випадку вчинення злочину такою особою відповідальність за злочин покладається на того, хто дав недієздатній особі зброю [3, с. 290]. Вважаємо норму арт. 35, в частині заборони на володіння і користування зброєю недієздатній особі зачатком дозвільного механізму у правовому регулюванні обігу зброї. Відзначимо, що згідно із сучасним національним законодавством України для отримання дозволу на придбання зброї, основних частин зброї, пристроїв фізичними особами необхідне проходження медичного огляду, в тому числі подаються дані щодо перебування громадянина на психіатричному обліку. Робимо висновки, що норми III Статуту ВКЛ щодо обігу зброї розширювалися, порівняно з нормами попередніх статутів, в частині кримінальної відповідальності за вчинення злочинів із застосуванням зброї.

Звичаєве право також регулювало сферу обігу зброї, при цьому значна кількість правових звичаїв мали руське походження. У ВКЛ воно поділялося на великокнязівське, шляхетське, вотчинне, міське, торговельне і козацьке звичаєве право. Власне козацьке звичаєве право і було пов'язане з обігом зброї. Враховуючи вагомість проблематики, цей аспект правового регулювання обігу зброї на теренах України в складі ВКЛ буде розглянутий нами в окремій праці.

Висновки. Руська Правда була основним законодавчим документом, який регулював обіг зброї до прийняття I Статуту ВКЛ у 1529 р. Вважаємо це вагомим свідченням ефективності норм руського права у зазначеній сфері суспільних відносин. Про суспільну вагомість потреби правового регулювання обігу зброї ще з часів Русі свідчить те, що цілий розділ Руської Правди «Якщо ударити мечем» присвячено злочинам із застосуванням зброї. Статті розділу визначають градації злочинів за ступенем важкості нанесених тілесних ушкоджень і встановлюють різні види покарань за їх скоєння, в тому числі – фінансові стягнення. Регулює Руська Правда й цивільні відносини у сфері обігу зброї, визначаючи зброю як приватну власність, яка підлягає захисту, встановлює оплату за виготовлення зброї. Вважаємо певні «збіги» в положеннях правових норм Руської Правди і Кримінального кодексу України свідченням наявності традицій спадковості правового регулювання на теренах України та їх тяглості від перших відомих пам'яток права до сучасних.

З прийняттям у 1529 році I Статуту ВКЛ він став основним документом, що регулював суспільні відносини у сфері обігу зброї. Норми права, встановлені документом, відповідали вимогам часу в контексті технічного розвитку зброї. II Статут ВКЛ, прийнятий через 37 років після попереднього, розширював сферу правового регулювання обігу зброї, деталізуючи положення в порівнянні з попередньою редакцією. Положення I і II Статутів ВКЛ містили норми, що регулювали обіг зброї у цивільній, кримінальній і трудовій галузях права. Динаміка змін в положеннях між I і II Статутами ВКЛ в частині організації оборони стосувалася в першу чергу зміни видів особистої зброї, яку необхідно було мати тим, хто призивався на виконання військової служби. Відповідно до I Статуту ВКЛ це був корд, тоді як II Статут визначав особистою зброєю меч. Відзначимо, що редакція артикулу «О боронѣ земской» II Статуту є більш розгорнутою, також в ній згадано більше видів зброї. Ще однією вагомою зміною вважаємо першу в загальнодержавному законодавстві, що діяло на теренах України, згадку вогнепальної зброї, а саме ручниці. Вважаємо, що зміни в частині оборони у редакціях I і II Статутів ВКЛ відображають динаміку розвитку озброєння й військових потреб свого часу, що свідчить про актуалізацію законодавства відносно державних потреб. Цивільні відносини у сфері обігу зброї регулювалися у частині спадкування майна. Вважаємо цей факт свідченням вагомого значення зброї як приватного рухомого майна. Відзначимо, що редакція I Статуту ВКЛ містить заборону на спадкування зброї жінками. В редакції II Статуту ВКЛ такої заборони немає. Регулювали Статути й правила носіння зброї в громадських місцях, а саме в судах, встановлювали різні види покарань за недотримання правил безпечного носіння зброї. Так, згідно з I Статутом ВКЛ при погрозі зброєю в залі суду, винуватцю могли відрубати руку, у випадку нанесення тілесних ушкоджень із застосуванням зброї присутнім в залі суду, незалежно від ступеня їх тяжкості, встановлювалося покарання у вигляді смертної кари. Норми II Статуту ВКЛ розширювали зазначені правила в частині правил носіння зброї в суді,

забороняючи носіння стрілецької зброї, а саме рушниці чи лука, при цьому дозволялося носіння особистої холодної зброї – корда чи меча. Припускаємо, що така градація може бути пов'язана із особливостями дальності дії зброї. Не дозволялося також і відвідування суду в захисному спорядженні. Як витікає із зазначеного вище, динаміка правового регулювання обігу зброї в частині правил носіння її в громадських місцях між І і ІІ Статутами ВКЛ змінювалася в бік розширення заборони й встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил. В частині трудового права І Статут ВКЛ встановлював оплату праці ремісникам, серед яких згадувалися пушкар і коваль, у розмірі дванадцать рублев грошей. Згідно з ІІ Статутом ВКЛ оплата праці зброярів зростала й градуювалася, – пушкар заробляв на «десять копъ грошей» більше, а саме – «тридцать копъ грошей» проти двадцяти.

ІІІ Статут ВКЛ розширював правове регулювання обігу зброї в частині кримінального права. Диференціював покарання за вчинення одних і тих же злочинів для осіб шляхетського походження і простолюдинів. Важливим нововведенням була заборона на володіння зброєю недієздатним особам.

Перша документальна згадка про застосування вогнепальної зброї у ВКЛ датується 12 серпням 1399 року у битві на Ворсклі. Утім, незважаючи на появу й поширення вогнепальної зброї у ВКЛ вже з кінця XIV ст., не знаходимо відомостей про неї у правових актах аж до прийняття ІІ Статуту ВКЛ. Вважаємо, що це пов'язано із кількома чинниками, перш за все – з рівнем технічного розвитку вогнепальної зброї, її вартістю й незначним поширенням в даний часовий період у загальному використанні, або в «цивільному сегменті», як би ми визначили сьогодні. Нормативно-правові акти, які регулювали обіг вогнепальної зброї переважно стосувалися процесів, пов'язаних із її виробництвом чи переміщенням з метою забезпечення військових потреб.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що науково-правовий аналіз норм права у сфері правового регулювання обігу зброї дозволяє нам зробити висновки про добре напрацьовану систему такого регулювання й його суспільну важливість. На підставі дослідження пам'яток права встановлено, що норми, які б прямо забороняли володіння будь якою зброєю дієздатним особам в період входження українських територій до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського відсутні. Вважаємо це свідченням продовження традицій правового регулювання обігу зброї на українських землях з часів Русі та Галицько-Волинської держави. Законодавство ВКЛ, як і сучасне національне законодавство України, регулювало усі сфери суспільних відносин, пов'язаних з обігом зброї. Вважаємо за необхідне вдосконалювати сучасне національне законодавство у сфері обігу зброї згідно історичних традицій сформованих на теренах України з врахуванням викликів сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с., 2 арк. кольор. іл.
2. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / С. Ківалов, П. Музиченко; за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова; передм. А. Паньков. Одеса: Юрид. літ-ра, 2003. 341 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. –Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. 568 с., 2 арк. кольор. іл.
4. Вовк О. Пам'ятки військового права України – Литовські статути XVI століття (історико-правовий аспект). *Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник».* Випуск 5 (46). Одеса: Гельветика, С. 3–12.
5. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом. *Право України*. 2000. №11. С. 141–144.
6. Кудін С. Про смислове значення деяких понять Литовського Статуту. Держава і право. Юридичні і політичні науки. К.: Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. Вип. 7. С. 92–99.
7. Майкут Х. Цивільне право на українських землях за Литовськими Статутами: історико-правове дослідження дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01

«Теорія та історія держави і права; історія політ. і прав. учень»; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2009. 218 с.
8. Нелін О.І. До питання спадкового права за Статутами Великого князівства Литовського. Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. К., 2001. Вип. 13. С. 48–52.
9. Верхотурова М. Динаміка розвитку правового регулювання обігу зброї на теренах України з XI до середини XIX ст. *International Bulletin on Public Administration and Legal Affairs*. 2024. № 1. С. 23. DOI: 10.32844/ibpala-2024-1.03.
10. Верхотурова М. Опосередкована дія маґдебурзького права як чинник розвитку зброярської галузі на теренах України. Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 17 квітня 2025 року. Частина 1. Кропивницький, 2025. С. 13–15.
11. Захарченко П. Історія Українського права: навч. посіб. 2019. Київ, С. 89–92.
12. Сичевський С., Безкоровайна Ю., Прокопенко В. Корди: пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України. Історія давньої зброї. Дослідження 2016: зб. наук. пр. Том II / Упорядник Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України. – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. С. 125–133.
13. Короєд С. Спадкування цивільної вогнепальної зброї в Україні. Legal regulation of arms in Ukraine: new challenges and prospects for solutions (April 12, 2024. Kyiv, Ukraine): the First international forum. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 68–72. DOI: https:doi.org/10.30525/978-9934-26-453-5-14
14. Закон України «Про судоустрій і статут суддів» від 02 червня 2026 року № 1402-VIII (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.3

ПУБЛІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ЯК ЕТАП ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Волохов О.С.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-7559-3567

Волохов О.С. Публічні консультації як етап правотворчої діяльності в Україні: ефективність правових механізмів та міжнародні стандарти.

Стаття присвячена дослідженню правових механізмів проведення публічних консультацій під час здійснення правотворчої діяльності, виявлення їх недоліків. Зазначається, що низький рівень залучення суспільства до державних справ відображається на сприйнятті законодавства, адже закони та підзаконні акти, що приймаються без участі та належного інформування громадськості, часто не відповідають його потребам, що порушує баланс інтересів держави та суспільства. Здійснено аналіз міжнародних універсальних та регіональних стандартів, а також міжнародного досвіду, які вказують на важливість не лише дотримання методології здійснення публічних консультацій, але і ефективного використання їх результатів у правотворчості. Міжнародні стандарти у сфері здійснення публічних консультацій та позитивна зарубіжна практика свідчать про необхідність залучення суспільства до всіх процедур обговорення та узгодження самих правових проблем, які потребують нового правового регулювання в контексті здійснення правової реформи. Важливість публічних консультацій для розроблення ефективного законодавства полягає у активному пошуку кращого правового регулювання, яке буде забезпечувати баланс інтересів держави та суспільства. При цьому участь суспільства має бути не формальною, а реальною. Як бачимо, Закон № 3841-IX не передбачає механізмів залучення суспільства до публічних консультацій, а відсутність обов'язку їх проведення народними депутатами та комітетами ВРУ під час законотворення не стимулюватиме враховувати думку активних членів суспільства на різних етапах правотворчості, як того вимагають міжнародні стандарти. В контексті застосування міжнародних стандартів, вбачаємо доцільність створення окремого Комітету ВРУ для оцінки результатів проведених публічних консультацій, формування активної взаємодії законодавців із громадськістю. Такий Комітет мав би забезпечувати контроль врахування результатів публічних консультацій у майбутніх текстах законопроєктів.

Ключові слова: публічні консультації, правотворчість, ефективність законодавства, міжнародні стандарти.

Volokhov O.S. Public consultations as a phase of lawmaking in Ukraine: effectiveness of legal mechanisms and international standards.

The article is devoted to the study of legal mechanisms for conducting public consultations during the lawmaking process, and to identifying problems in this sphere. It is noted that the low level of public involvement in public affairs affects the perception of legislation, as laws and regulations adopted without public participation and proper information often fail to meet the public's needs, thereby disrupting the balance of interests between the State and society. The author analyses international, universal, and regional standards, as well as international experience, which indicate the importance of not only compliance with the methodology of public consultations but also the effective use of their results in lawmaking. International standards in the field of public consultations and positive foreign practice

demonstrate the need to involve society in all procedures for discussing and agreeing on the legal issues that require new legal regulation in the context of legal reform. The importance of public consultations for the development of effective legislation lies in the active search for the best legal regulation that will balance the interests of the state and society. At the same time, public participation should not be formal, but real. As we can see, Law No. 3841-IX does not provide mechanisms to engage society in public consultations, and the absence of an obligation for MPs and VRU committees to hold them during lawmaking will not encourage active members of society to consider the opinion of active members of society at various stages of lawmaking, as required by international standards. In the context of the application of international standards, we see the expediency of establishing a Parliament Committee to evaluate the results of public consultations and to promote active interaction between legislators and the public. Such a committee should ensure that the results of public consultations are considered in future draft laws.

Key words: public consultations, lawmaking, legislative effectiveness, international standards.

Постановка проблеми. Пошук оптимальних напрямів залучення суспільства до здійснення правотворчості є пріоритетним вектором розвитку державної правової політики, яка спрямована на створення ефективного законодавства. Участь громадськості на різних етапах розробки проєктів нормативно-правових актів, включаючи виявлення самої правової проблеми, для вирішення якої пропонується прийняти відповідний закон чи підзаконний акт, забезпечує прозорість та соціальну орієнтованість дій влади. Публічні консультації, як інструмент громадської участі в державних справах, дозволяє аналізувати та погоджувати законодавчі ініціативи із безпосередніми адресатами дії законодавства, що позитивно відображається на рівні його сприйняття та дотримання. Як зазначає С. Сунєгін, публічні консультації «надають можливість донести до органів публічної влади позицію громадян з різних питань суспільного та/або політичного життя, створити умови для систематизації та впорядкування інтересів, вимог громадян» [1, с. 413]. Створення спеціалізованого законодавства у цій сфері можна віднести до пріоритетних напрямів правової реформи. Наприклад, План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, затверджений Розпорядженням КМУ № 133-р від 09 лютого 2024 року [2], передбачає розроблення та прийняття Закону України «Про публічні консультації». На виконання цього Плану 20 червня 2024 року було прийнято Закон України «Про публічні консультації» № 3841-IX[1] (надалі – Закон № 3841-IX), який декларує своєю метою упорядкування залучення заінтересованих сторін до участі у прийнятті рішень шляхом проведення публічних консультацій на всіх етапах постановки проблеми, розроблення, формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення у відповідних сферах суспільного життя. Попри заявлену мету, Закон № 3841-IX має певні недоліки та не містить належних механізмів реалізації, а отже його можливості подолати притаманний проведенню публічних консультацій формалізм, вкрай обмежені.

Мета дослідження полягає в проведенні комплексного аналізу існуючих правових механізмів та міжнародних стандартів у сфері проведення публічних консультацій, виявлення правових проблем щодо залучення суспільства до участі у правотворчості для створення ефективного і сучасного законодавства.

Стан опрацювання проблематики та актуальність. Питання створення нових правових механізмів для здійснення публічних консультацій та врахування інтересів суспільства з метою розроблення ефективного законодавства отримали аналіз як у вітчизняній, так і у зарубіжній правовій доктрині. Дослідженню особливостей процесів, що складають публічні консультації, залучення громадськості на різних етапах правотворчості свої праці присвятили: Бойко О., Крайній П., Мартін М., Оніщенко Н., Панкратова В., Сунєгін С., Чальцева О., Швець К. та інші. Незважаючи на кількість наукових розробок, присвячених різним питанням розвитку правових механізмів здійснення публічних консультацій, все ж таки ця проблематика потребує подальших досліджень. Це пов'язане передусім з вкрай низьким рівнем залучення суспільства до державних справ, що відображається на сприйнятті законів суспільством, адже закони та підзаконні акти, що приймаються без участі та належного інформування громадськості, часто

1 Варто зазначити, що Закон № 3841-IX набирає чинності через 12 місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, але вже через 6 місяців з цієї дати встановлює вимогу щодо оновлення нормативних актів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування для дотримання його положень. Це, на думку авторів закону, дозволить як закону, так і необхідним для його реалізації правовим актам одночасно набрати чинність.

не відповідають його потребам, що порушує баланс інтересів держави та суспільства. Власне й саме суспільство не зацікавлене в активній участі у вирішенні правових проблем, адже законодавча база щодо мотивації залучення громадськості до державних справ майже відсутня або ж має фрагментарний характер, а здійснення публічних консультацій чи обговорень державними органами під час нормопроєктування має здебільшого формальний характер як з боку відповідальних посадовців, так і зі сторони активних членів суспільства. Універсальні та регіональні міжнародні стандарти правотворчості, які формалізовані у численних актах міжнародних організацій, також передбачають активну участь суспільства в державних справах, зокрема, формуванні правової політики, розробленні проєктів законів, підзаконних актів та актів органів місцевої влади. Все вищезазначене, у своїй сукупності, свідчить про актуальність обраного напрямку дослідження.

Виклад основного матеріалу. Проведення публічних консультацій в процесі правотворчої діяльності в Україні, формування методології та навіть певної правової культури щодо організації цього процесу є пріоритетним завданням для України. Участь суспільства в правотворчості має стати цілком нормальною практикою, яка відповідає міжнародним стандартам у цій сфері. Наприклад, П. Крайній стверджує, що публічні консультації, поряд із діяльністю консультативно-дорадчих органів, проведенням громадських слухань та громадської експертизи нормативних актів, підсилять відповідний механізм реалізації права на участь в управлінні державними справами [3, с. 366]. Такий механізм, вважає О. Бойко, є інструментом реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами через залучення до прийняття рішень органами влади, що посилює рівень довіри громадян до владних інститутів [4, с. 32].

Публічні консультації, стверджує М. Мартін, є формою колективного «мозкового штурму» для визначення самих пріоритетів розвитку законодавства. Ці заходи здійснюються до публікації проєкту тексту акта на стадії визначення його змісту або навіть більш ранній стадії його розробки. При цьому, консультації з активними членами суспільства після оприлюднення проєкту нормативного акта, на думку вченого, мають бути більш інтенсивними, адже вони передбачають вирішення більшої кількості спірних питань [5, p. 5]. М. Мартін також розподіляє публічні консультації на: консультації до публікації тексту нормативного акта для обговорення правової проблеми (Pre-draft consultation) та консультації після його публікації щодо узгодження самого змісту (Post-draft consultation) [5, p. 7]. Найбільш ефективними, автор вважає поєднання цих двох видів публічних консультацій, що на його думку, дозволить суспільству оцінити рівень сприйняття та врахування сформованих під час цих заходів зауважень та пропозицій. На думку експертів ОБСЄ публічні консультації це – один із способів забезпечення ефективності та інклюзивності законотворчого процесу. Публічні консультації являють собою засіб відкритого та демократичного врядування; вони сприяють більшій прозорості та підзвітності державних установ, а також допомагають забезпечити виявлення потенційних суперечностей, перш ніж політика, закон чи інше рішення державних органів буде схвалене [6, с. 5]. Варто відзначити таку ознаку законотворчого процесу, як інклюзивність, яка на думку експертів ОБСЄ забезпечується шляхом проведення публічних консультацій та передбачає створення безпечного середовища, побудованого на взаємній довірі.

У п. 5 частини третьої статті 29 Закону України «Про правотворчу діяльність» проведення публічних консультацій визначено одним із шести ключових етапів розробки проєкту нормативно-правового акта. Згідно зі статтею 45 цього ж Закону публічні консультації проводяться суб'єктом правотворчої діяльності та/або іншим уповноваженим законом суб'єктом з метою реалізації принципів відкритості та прозорості правотворчої діяльності. Крім цього, чинне законодавство містить поняття «громадські обговорення», які здійснюються щодо проектів регуляторних актів відповідно до вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Так, Стаття 5 цього Закону передбачає оприлюднення проектів регуляторних актів з метою одержання зауважень і пропозицій від фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, а також проведення відкритих обговорень за участю представників громадськості питань, пов'язаних з регуляторною діяльністю. Аналогічні за змістом положення містяться у Постанові Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Разом з тим,

ці норми належним чином майже не виконуються, про що свідчить практика розробки актів міністерствами та іншими органами виконавчої влади[2]. Окремі механізми взаємодії та реалізації права суспільства на участь в ухваленні рішень передбачені у ряді інших нормативних актів: Закони України «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про оцінку впливу на довкілля» тощо. На думку П. Крайнього, саме наявність різних підходів до розуміння того які нормативні акти закріплюють можливість реалізації права індивіда шляхом залучення до публічних консультацій було однією з передумов прийняття окремого Закону України «Про публічні консультації» [3, с. 364], який варто детально проаналізувати.

Так, пункт 7 статті 1 Закону № 3841-IX визначає публічні консультації як етап постановки проблеми, розроблення, формування чи реалізації державної політики, вирішення питання місцевого значення, у ході якого суб'єкт проведення публічної консультації збирає, опрацьовує пропозиції заінтересованих сторін щодо предмета публічної консультації та оприлюднює результати аналізу таких пропозицій. Вважаємо таке нормативне визначення складним та контроверсійним, адже публічні консультації передбачають врахування думки / позиції суспільства та заінтересованих сторін для виявлення та постановки проблеми, розроблення, формування чи реалізації державної політики, вирішення питання місцевого значення щодо предмета публічної консультації. Публічні консультації - це не лише певний етап щодо різних відокремлених процесів, адже його мета полягає в покращенні якості правотворчості та правозастосування, шляхом врахування позиції заінтересованих сторін, а не інформування суспільства про її (правотворчість) напрямки чи заплановані результати. Наприклад, експерти ОБСЄ визначають публічні консультації як офіційний процес, який органи державної влади використовують для отримання інформації від окремих осіб та організацій щодо наявної або запропонованої політики, закону чи рішення, щоб забезпечити їхню ефективність у досягненні цілей, коректність формулювань і повне розуміння всіма зацікавленими сторонами [7, с. 198]. Основним завданням для проведення публічної консультації є отримання інформації щодо сприйняття обраних напрямів вирішення правових проблем суспільством, її узагальнення та формування проєктів нормативно-правових актів із врахуванням позиції суспільства.

Предметом публічної консультації, як вказано у Законі № 3841-IX, є питання, що виникло на етапі постановки проблеми, розроблення, формування чи реалізації державної політики у відповідній сфері, здійснення місцевого самоврядування (в тому числі на етапі обрання одного з альтернативних варіантів розв'язання проблеми, підготовки проєкту акта), щодо якого суб'єкт пропонує заінтересованим сторонам надати свої пропозиції під час публічних консультацій.

Суб'єктом проведення публічних консультацій відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону № 3841-IX може бути:

1) народний депутат України;

2) комітет ВРУ;

3) КМУ, міністерство, інший центральний орган виконавчої влади, місцевий орган виконавчої влади;

4) орган влади Автономної Республіки Крим;

5) орган місцевого самоврядування;

6) державний колегіальний орган, що забезпечує формування та/або реалізує державну політику;

7) Національний банк України;

8) інший державний орган під час виконання ним владних повноважень відповідно до закону;

9) підприємство, установа, організація, саморегулівна організація під час виконання ними визначених законом владних повноважень.

2 Наприклад, Міністерство юстиції України проводить консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Такі консультації полягають у надсиланні зацікавленими особами своїх зауваження та пропозиції до проєктів наказів Міністерства на електронну адресу vdkvs741@ukr.net протягом двох тижнів з моменту публікації оголошення із проєктом наказу та додатками. Попри використання для проведення консультацій приватних поштових сервісів, знайти самі ці оголошення на сайті Міністерства юстиції України досить складно, що свідчить про формальне проведення процедури. Очевидно, що майже всі Звіти про результати проведення електронних консультацій з громадськістю у Міністерства місять шаблонну фразу: «Зауваження та пропозиції до проєкту наказу до Міністерства юстиції України не надходили». Див. Міністерство юстиції України. Електронні консультації з громадськістю URL: https://minjust.gov.ua/consultations/obgovorennya_norm_prav_aktiv/e-consultation

При цьому, згідно із ст. 1 Закону № 3841-IX, заінтересована сторона визначається, як громадяни України, громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, асоціації органів місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, непідприємницькі товариства, суб'єкти господарювання, їх об'єднання, організації роботодавців, їх об'єднання, організації, на яких вплине прийняття рішення, інші особи, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується рішення, а також інші особи, які виявили бажання брати участь у публічних консультаціях.

Стаття 9 Закону № 3841-IX визначає три форми проведення публічних консультацій:

1. Електронні консультацій шляхом оприлюднення консультаційного документа на онлайн-платформі для публічних консультацій та/або на офіційному веб-сайті суб'єкта проведення публічних консультацій щодо предмета консультацій;
2. Адресні консультації шляхом надсилання заінтересованим сторонам консультаційного документа, проведення опитування, анкетування;
3. Публічного обговорення шляхом проведення публічних заходів (засідань у формі круглих столів, слухань, конференцій, фокус-груп, зустрічей, інтернет-, відеоконференцій) [8].

Виходячи із аналізу положень Закону № 3841-IX, саме електронні консультації є основною формою проведення публічних консультацій, що відповідає позитивному європейському досвіду, адже основною функцією електронних консультацій є інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо думок громадян про конкретні питання або пропозиції стратегічних напрямів діяльності, а також щодо дій або рішень, яким вони надають перевагу чи які пропонують [9, с. 49]. Наприклад, Європейська Комісія у законодавчих пропозиціях має посилатися на результат публічних консультацій із зацікавленою стороною. ЄК публікує минулі, поточні та майбутні дані щодо публічних консультацій на спеціалізованому порталі «Have Your Say» або «Висловіть свою думку». Період таких консультацій становить 12 тижнів, що дозволяє отримати оцінку впливу проєкта акта та визначити його можливу ефективність [10].

Враховуючи специфіку законодавчого процесу, зокрема, реалізації права законодавчої ініціативи народними депутатами, Закон № 3841-IX розмежовує порядок проведення публічних консультацій народними депутатами та комітетами ВРУ від проведення аналогічних заходів іншими державними органами, зокрема, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Цим самим Закон № 3841-IX фактично звільняє народних депутатів України та їх комітети від обов'язку здійснення публічних консультацій, а отже, законотворчість ними може здійснюватися без обов'язкового проведення таких заходів.

Так, у ст. 8 Закону № 3841-IX передбачено, що народний депутат України може проводити публічні консультації щодо законопроєкту до внесення його на розгляд ВРУ у певному спрощеному порядку. Публічні консультації у формі електронних консультацій щодо законопроєкту, підготовленого народним депутатом України, проводяться шляхом його оприлюднення на офіційному вебсайті народного депутата України та/або його вебсторінці у соціальній мережі з одночасним розміщенням на онлайн-платформі для публічних консультацій посилання на відповідну сторінку.

Усі інші суб'єкти проведення публічних консультацій згідно із ст. 7 Закону № 3841-IX проводять відповідні консультації шляхом попереднього складання плану проведення публічних консультацій та консультаційного документу, який містить опис проблеми, яка потребує розв'язання, альтернативні варіанти її розв'язання та оприлюднюється на онлайн-платформі на своєму офіційному веб-сайті. Потім здійснюється інформування заінтересованих сторін та, власне, проведення публічних консультацій, яке завершується оприлюдненням пропозицій, отриманих під час публічних консультацій. За результатом аналізу цих пропозицій складається та оприлюднюється звіт про результати проведення публічних консультацій, що супроводжується доопрацьованим проєктом акта [8].

Фактично процедура, передбачена у ст. 7 Закону № 3841-IX, відповідає світовій практиці формування та попереднього розгляду законопроєктів, яка чомусь до розроблення законів народними депутатами не застосовується.

На думку експертів швейцарсько-українського проєкту «децентралізація для розвитку демократичної освіти» – DECIDE, існує ряд положень Закону № 3841-IX, які можуть перешкоджати реалізації певних його норм на практиці:

- Існування у законопроєкті дискреційної, а не імперативної норми щодо проведення публічних консультацій народними депутатами України: народний депутат може, а не зобов'язаний проводити публічні консультації щодо законопроєкту до внесення його на розгляд ВРУ;

- Закон № 3841-IX прирівняв асоціації органів місцевого самоврядування до інших заінтересованих осіб, що не узгоджується з положенням Європейської хартії місцевого самоврядування та нормами Закону України «Про асоціації органів місцевого самоврядування», який передбачає обов'язкові спеціальні консультації органів державної влади як із всеукраїнськими асоціаціями, так і органами місцевого самоврядування;
- Для ефективного впровадження запропонованих норм необхідно розробити інструменти його функціонування на практиці, особливо на рівні місцевого самоврядування [11].

Щодо останнього пункту, то варто відзначити активну допомогу міжнародних партнерів, які в рамках Програми USAID «РАДА: наступне покоління» у співпраці з Комітетом ВРУ з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування розробили Методичні рекомендації щодо проведення публічних консультацій (відповідно до норм Закону України «Про публічні консультації»). У цих Методичних рекомендаціях розкрито принципи та форми проведення публічних консультацій, визначено алгоритм їх проведення та навіть передбачено окремі форми документів тощо [12].

Як вже зазначалося раніше, суттєвим недоліком залишається низька поінформованість / низький рівень зацікавленості громадян у правотворчості, як результат – низькі показники залучення. Не всі члени суспільства розуміють тексти, написані юридичною мовою, і тим більше їхню суть, що теж знижує зацікавленість потенційних учасників обговорення відповідних правових проблем [13, с. 63]. При цьому в Україні, громадськість залучається до консультацій уже на стадії створеного законопроекту, що на думку окремих вчених, негативно впливає на можливість внесення змін [13, с. 65] та не відповідає міжнародній практиці.

В цьому ж контексті варто перейти до аналізу міжнародних стандартів та міжнародного досвіду, які вказують на важливість не лише дотримання методології здійснення публічних консультацій, але і ефективного використання їх результатів у правотворчості.

Одним із перших міжнародно-правових актів, в якому регламентуються окремі питання участі громадськості в державних справах взагалі, є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР 19 жовтня 1973 року. Зокрема в п. а) статті 25 Пакту вказано, що кожний громадянин повинен мати ... право і можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників.

Комітет ООН з прав людини прийняв зауваження загального порядку № 25 (57) згідно п. 4 статті 40 Міжнародного пакта про громадянські і політичні права та вказав, що ведення державних справ є широким поняттям, яке стосується здійснення законодавчої, виконавчої та адміністративної влади, охоплює всі аспекти державного управління, а також формування та реалізацію політики на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях. Розподіл повноважень та засоби, за допомогою яких окремі громадяни здійснюють право участі у веденні державних справ, що захищається статтею 25 Пакту, повинні бути встановлені конституцією та іншими законами [14]. Згідно п. 6 Зауважень загального порядку № 25 (57) громадяни можуть брати безпосередню участь у народних зборах, які мають право приймати рішення з місцевих питань або щодо справ певної громади, а також в органах, створених для представництва громадян під час консультацій з урядом.

Більш детальні положення, що стосуються участі громадськості в процесі вирішення правових проблем у сфері довкілля, містяться в Конвенції ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція), яка була ратифікована Україною 06 липня 1999 року. Так, у ч. 2 статті 6 цієї Конвенції визначено, що зацікавлена громадськість адекватно, своєчасно та ефективно одержує інформацію залежно від обставин шляхом публічного повідомлення або в індивідуальному порядку на початковому етапі процедури прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, зокрема, про характер можливого рішення або проект такого рішення. Згідно ч. 4 статті 6 Орхуської Конвенції, кожна зі Сторін забезпечує участь громадськості в процесі прийняття рішень вже на ранньому етапі, коли є всі можливості для розгляду різних варіантів і коли участь громадськості може бути найефективнішою [15].

Важливим універсальним документом у сфері публічних консультацій є Конвенція ООН проти корупції, ухвалена резолюцією 58/4 Генеральної Асамблеї від 31 жовтня 2003 року та ратифікована Україною 18 жовтня 2006 року. У ст. 13 цієї Конвенції визначено, що кожна держава-учасниця

зобов'язується вживати належних заходів відповідно до своїх можливостей та основоположних принципів свого внутрішнього законодавства, щоб сприяти активній участі окремих осіб і груп за межами державного сектору, таких як громадянське суспільство й неурядові та громадські організації, у запобіганні корупції та боротьбі з нею, а також у підвищенні обізнаності громадськості про існування, причини, серйозність та загрозу, яку становить корупція. Цю участь слід зміцнювати такими заходами, як:

a) підвищення прозорості та сприяння участі громадськості у процесах ухвалення рішень;

b) забезпечення ефективного доступу громадськості до інформації;

c) інформування громадськості та сприяння нетерпимості до корупції, а також впровадження програм державної освіти, зокрема, шкільних і університетських навчальних програм;

d) повага, підтримка й захист свободи пошуку, отримання, публікації та поширення інформації про корупцію [16].

Окремий інтерес представляють регіональні стандарти. Значну кількість правових інструментів для сприяння участі громадськості в публічних консультаціях було ухвалено в рамках діяльності Ради Європи. Так, Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування передбачає право участі суспільства у справах місцевого органу влади, згідно з яким держави-сторони в рамках своєї юрисдикції повинні забезпечувати кожному право участі у справах місцевого органу влади. У Рекомендації РЄСМ/Rec(2001)19 про участь громадян у місцевому публічному житті також міститься перелік конкретних кроків й заходів, спрямованих на заохочення громадян до участі в місцевому публічному житті та на необхідності зростання такої участі. У численних зобов'язаннях у рамках ОБСЄ наголошується на ролі прозорості в державних справах, а також міститься обов'язкова передумова – забезпечення підзвітності держав за свої дії; у цьому контексті, концепція «законодавчої прозорості» вважається особливо важливою. Держави-учасниці ОБСЄ прямо зобов'язалися забезпечувати «безпечну обстановку та відповідні інститути для мирної дискусії і вираження своїх інтересів усіма особами і суспільними групами» (Маастрихтський документ ОБСЄ від 2003 року) [6, с. 7-8].

Досить розвиненою є правова база для публічних консультацій у Європейському Союзі. Перш ніж запропонувати правовий акт, Європейська Комісія проводить широкі консультації, публікує минулі, поточні та майбутні публічні дані щодо таких консультацій на порталі «Have Your Say», де можна здійснити пошук за сферою політики, темою, етапом, ключовими словами, датою, типом акта та документами. Відповідно до Міжвідомчої угоди про вдосконалення законотворчості 2016 року три Інституції ЄС - Європейська Комісія, Рада ЄС та Європейський парламент регулярно інформують одна одну протягом законодавчого процесу про їхню роботу та про результати консультацій із зацікавленими сторонами, оцінки впливу тощо [10].

Варто зазначити, що населення в більшості країнах ЄС не лише бере активну участь в обговоренні та погодженні правових ідей та текстів законопроєктів, але й наділене реальним правом законодавчої ініціативи та має дієві механізми його реалізації. Наприклад, портал громадянських ініціатив Естонії дає змогу громадянам подавати пропозиції щодо нового законодавства чи внесення змін до нього, проводити обговорення, складати та надсилати підписані цифровим підписом колективні звернення – щонайменше 1 000 підписів громадян Естонії віком від 16 років – до парламенту Естонії (Рійгікогу) та органів місцевого самоврядування (не менш ніж 1 % від усього зареєстрованого населення) [17]. У Фінляндії публічні консультації повністю інтегровані у законотворчий процес. Після етапу нормативної підготовки урядовий законопроєкт розповсюджується серед зацікавлених сторін для отримання коментарів. Консультації із зацікавленими сторонами відбуваються і на етапах попередньої підготовки та розробки нормативних документів. Урядові проєкти актів надсилаються до Фінської ради з аналізу регуляторного впливу, а потім поширюються для консультацій [18]. У Великобританії електронні консультації проводяться через вебсайт https://www.gov.uk. Щоб консультаційні документи були зрозумілими для громадськості, при їх підготовці використовується проста й чітка англійська мова [19].

На тлі вищезазначених універсальних та регіональних міжнародних стандартів, було розроблено низку методичних документів та рекомендацій, які є більш деталізованими і містять конкретні кроки, яких слід вживати для поліпшення участі громадян у державних справах.

Такі міжнародні рекомендаційні документи включають, зокрема:

- Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень РЄ (2009)20, що містить низку принципів щодо участі громадськості в державних справах, таких як: участь, довіра, підзвітність, прозорість та незалежність;

- Посібник з інформації, консультацій та громадської участі у формуванні та проведенні політичного курсу Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР);
- Настанови ОЕСР щодо публічних онлайн-консультацій;
- Настанови ЄС щодо консультацій із заінтересованими особами;
- Рекомендації щодо поліпшення участі об'єднань у процесі прийняття державних рішень (2015), підготовлені експертами з питань громадянського суспільства за підтримки БДІПЛ ОБСЄ [6, с. 7-8].

Ці та інші міжнародні документи можуть використовуватися як для формування методології здійснення публічних консультацій, так і для створення звітів та відображення результатів таких заходів з метою їх врахування та відображення у проєктах нормативно-правових актів.

Висновки. Міжнародні стандарти у сфері здійснення публічних консультацій та позитивна зарубіжна практика свідчать про необхідність залучення суспільства до всіх процедур обговорення та узгодження самих проблем, які потребують нового правового регулювання в контексті здійснення правової реформи. Тобто, публічні консультації необхідні на етапі виявлення правової проблеми та пошуку шляхів її вирішення для створення ефективного закону. Публічні консультації, створення звітів щодо оцінки проблем, оцінки поглядів щодо існуючих напрямів їх вирішення – усі ці інструменти необхідні для успішного здійснення євроінтеграційних реформ, адже нові закони, що створюються шляхом гармонізації із правом ЄС, мають враховувати сформований у ЄС правопорядок, що неможливо без якісної комунікації на рівні «держава-суспільство».

На нашу думку, важливість публічних консультацій для розроблення ефективного законодавства полягає у активному пошуку кращого правового регулювання, яке буде забезпечувати баланс інтересів держави та суспільства. При цьому участь суспільства має бути не формальною, а реальною. Як бачимо, Закон № 3841-IX не передбачає механізмів залучення суспільства до публічних консультацій, а відсутність обов'язку їх проведення народними депутатами та комітетами ВРУ під час законотворення не стимулюватиме враховувати думку активних членів суспільства на різних етапах правотворчості, як того вимагають міжнародні стандарти. В контексті застосування міжнародних стандартів, вбачаємо доцільність створення окремого Комітету ВРУ для оцінки результатів проведених публічних консультацій, формування активної взаємодії законодавців із громадськістю. Такий Комітет мав би забезпечувати контроль врахування результатів публічних консультацій у майбутніх текстах законопроєктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сунєгін С.О. Правотворчість і сучасні технології: концептуальні проблеми взаємозв'язку та перспективи їх вирішення. *АЛЬМАНАХ ПРАВА.* 2024. Випуск 15. С. 411–424. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001525932.
2. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року: Розпорядження КМУ № 133-р від 09 лютого 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2024-%D1%80#Text.
3. Крайній П.І. Закон України «Про публічні консультації» та його вплив на еволюцію права на участь в управлінні державними справами: теоретичний та практичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Том 3 № 86. С. 361–367. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/57.pdf
4. Бойко О.П. Правове регулювання публічних консультацій в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2021. Том 32 (71) N 2. С. 32–38. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/8.pdf.
5. Martin M. Elite Fractures, Public Capture: The Strategic Use of Public Consultation in Global Constitution-Making. *Journal of Law and Courts. Published online* 2025. № 9. P. 1–34. DOI: 10.1017/jlc.2024.9.
6. Висновок БДІПЛ ОБСЄ щодо проекту Закону України «Про публічні консультації» Варшава, 1 вересня 2016 року Висновок No GEN-UKR/295/2016 [ET]. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/5/313121.pdf.
7. Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства. Бюро ОБСЄ. 2024. 200 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/570906.pdf.

8. Про публічні консультації: Закон України № 3841-IX від 20 червня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-IX#Text.
9. Панкратова В.О. Електроні консультацй як засіб залучення громадян до прийняття рішень. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск 1. С. 48–52. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/8.pdf.
10. Consultation in the EU law-making process. URL: https://www.niassembly.gov.uk/globalassets/committee-blocks/windsor-framework-democratic-scrutiny-committee/useful-resources/information-paper-on-consultation-in-the-eu-law-making-process-13-mar-24.pdf.
11. ГО «Портал «Децентралізація». Новели проєкту Закону України «Про публічні консультації» (законопроєкт № 4254 від 23 жовтня 2020 року, прийнятий 20 червня 2024 року). URL: https://decentralization.ua/uploads/attachment/document/1448/Draft_Law_4254_note.pdf.
12. Методичні рекомендації щодо проведення публічних консультацій (відповідно до норм Закону України «Про публічні консультації»). URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/2024/10/Public-consultation-recommendations.pdf.
13. Чальцева О.М., Швець К.А. Досвід впровадження публічних е-консультацій у європейських країнах. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 62–68. URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/11101/10997.
14. General Comment Adopted By The Human Rights Committee Under Article 40, Paragraph 4, Of The International Covenant On Civil And Political No. 25 (57). CCPR/C/21/Rev.1/Add.7 27 August 1996. URL: https://docs.un.org/en/CCPR/C/21/Rev.1/Add.7.
15. Конвенція ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
16. Конвенція ООН проти корупції, ухвалена резолюцією 58/4 Генеральної Асамблеї від 31 жовтня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
17. The Citizen Initiative Portal Rahvaalgatus.ee URL: https://rahvaalgatus.ee/
18. Comparative Analysis of European Practices On Public Consultations. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42965.pdf.
19. Heat networks regulation: consumer protection. URL: https://www.gov.uk/government/consultations/heat-networks-regulation-consumer-protection.

УДК 340.12(477.85)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.4

РЕКТОРИ-ЮРИСТИ «ФРАНЦІСКО-ЙОЗЕФІНИ» (1875–1918 РР.): ВНЕСОК У СТАНОВЛЕННЯ ПРАВНИЧОЇ ШКОЛИ НА БУКОВИНІ

Грекул-Ковалик Т.А.,
кандидат юридичних наук, доцент, кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Торончук І.Ж.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Ректори-юристи «Франціско-Йозефіни» (1875–1918 рр.): внесок у становлення правничої школи на Буковині.

У статті досліджено роль ректорів-юристів Чернівецького університету імені Франца Йозефа у становленні правничої школи на Буковині впродовж 1875–1918 рр. Проаналізовано їхній внесок у розвиток юридичної науки, організацію освітнього процесу й утвердження університету як важливого інтелектуального та культурного центру Австро-Угорської імперії. Особлива увага приділена науковим здобуткам та суспільно-політичній активності провідних постатей: Є. Ерліха – основоположника соціології права, Ф. Кляйнвехтера – фундатора економічної науки на Буковині, Ф. Гауке – фахівця з державного права. У роботі висвітлено багатогранну діяльність ректорів не лише як адміністраторів, а й як вчених, викладачів і громадських діячів. Значна частина з них вела активне політичне життя, обіймаючи депутатські мандати у місцевих та загальнодержавних органах влади (К. Томащук, Ф. Шуллер фон Ліблой, Ю. Ріттер Рошман фон Горбург, А. Скедль). Їхня активність у публічному житті знаходила відгук у громадськості: за видатні заслуги перед містом Чернівці та університетом ректори К. Томащук, А. Скедль та Ф. Кляйнвехтер були визнані почесними громадянами міста. Окрім того, останній отримав звання почесного професора університету з правом викладання німецькою мовою.

Актуальність дослідження зумовлена потребою осмислення ролі академічного керівництва у формуванні якісної правничої освіти в багатокультурному та поліетнічному середовищі Буковини. На основі аналізу біографічних джерел, архівних документів та історико-правових матеріалів автори висвітлюють університет як осередок європейської правничої традиції, що розвивався завдяки керівникам, котрі поєднували наукову, освітню, управлінську та суспільну місії. Методологічною основою дослідження стало поєднання біографічного, інституційного та історико-правового підходів. На основі проведеного аналізу зроблено висновок про унікальну роль ректорів-юристів як містків між академічною традицією Центральної Європи та місцевим соціокультурним середовищем, що дало змогу закласти підґрунтя для подальшого розвитку правничої освіти в регіоні.

Ключові слова: Чернівецький університет, ректори-юристи, правнича школа, Буковина, Австро-Угорщина, юридична наука, громадська діяльність.

Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh. Rector-Jurists of the Franz Joseph University (1875–1918): contribution to the formation of the legal school in Bukovyna.

This article explores the role of jurist-rectors of the Franz Joseph University in Chernivtsi in shaping the legal school in Bukovyna during the period 1875–1918. It analyses their contributions to the development of legal scholarship, the organisation of the educational process, and the establishment of the university as a major intellectual and cultural centre of the Austro-Hungarian Empire. Special attention is given to the scholarly achievements and socio-political engagement of key figures such as Eugen Ehrlich, the founder of the sociology of law; Friedrich Kleinwächter, the pioneer of economic

science in Bukovyna; and Franz Hauke, an expert in constitutional law. The study highlights the multifaceted activities of the rectors, not only as administrators but also as scholars, educators, and public figures. Many of them were politically active, holding parliamentary mandates at both local and national levels (e.g., K. Tomaszczuk, F. Schuller von Libloy, J. Ritter Roschmann von Horburg and A. Skedl). Their public involvement resonated with the wider community: for their outstanding contributions to the city of Chernivtsi and the university, rectors such as K. Tomaszczuk, A. Skedl, and F. Kleinwächter were granted honorary citizenship, with the latter also receiving the title of honorary professor, along with the right to teach in German.

The relevance of this research lies in its focus on the role of academic leadership in shaping high-quality legal education within Bukovyna's multicultural and multi-ethnic environment. Drawing on biographical sources, archival materials, and historical-legal documents, the authors present the university as a hub of European legal tradition, advanced by leaders who integrated scientific, educational, administrative, and civic missions. The methodological framework combines biographical, institutional, and historical-legal approaches. The study concludes that the jurist-rectors played a unique role as bridges between Central European academic tradition and the local socio-cultural milieu, laying the foundation for the further development of legal education in the region.

Key words: Chernivtsi University, jurist-rectors, legal school, Bukovyna, Austro-Hungarian Empire, legal science, public engagement.

Постановка проблеми. Важливу роль у формуванні Чернівецького університету як осередку взаємодії різних культур та підготовки висококваліфікованих фахівців для різних сфер життя держави відіграє ректор. Саме він займає ключове місце в успішному розвитку закладу. У його компетенції – управління освітньою, науковою, виробничою, господарською та фінансовою діяльністю університету, визначення стратегії, цілей і завдань його подальшого розвитку. Сьогодні, як і понад століття тому, в умовах складної політико-економічної ситуації, значення університету залишається незмінно високим. При цьому, керівництво закладу традиційно представлене визнаними науковцями, досвідченими практиками, педагогами, а також активними громадськими й політичними діячами.

Особливий інтерес у світлі викладеного становить дослідження вагомого вкладу ректорів для піднесення юридичної науки і престижу Чернівецького університету з моменту його створення.

Стан опрацювання проблематики. Комплексного дослідження біографістики персоналій творення юридичної науки на Буковині з керівного складу Чернівецького університету австрійського періоду його історії сьогодні немає. Значний дослідницький інтерес викликають праці М. Никифорака, Т. Марусик і С. Герегової, А. Норста, Е. Прокоповича, а також видання «Університет Франца-Йосифа у Чернівцях у першій чверті свого існування» та праця «Університет Франца-Йосифа» під редакцією Рудольфа Вагнера. Окремим науковцям з керівного складу Чернівецького університету присвячені також праці В. С. Бігуна, А. З. Георгіци, Т. А. Грекул-Ковалик.

Метою дослідження є комплексний аналіз внеску ректорів-юристів Чернівецького університету у становленні та розвитку правничої школи на Буковині в 1875–1918 рр.

Виклад основного матеріалу. Заснування у 1875 р. університету в Чернівцях у складі трьох факультетів (теологічного, філософського та юридичного) відкрило можливість підготовки кваліфікованих спеціалістів для забезпечення потреб краю у кадрах. Керівництво Чернівецьким університетом в австрійський період його історії (1875–1918 рр.) здійснювало 36 ректорів, які обиралися лише на один рік. Четверо з них переобиралися на другий термін, а останній ректор Цезар Померанс очолював університет з 1914 р. по 1918 р. Серед керівників університету було 12 ректорів-правників, більшість із яких зробили значний внесок не лише у становлення Чернівецького університету як *Alma Mater*, а й у розвиток європейської та світової юридичної науки. Вони започаткували власні наукові школи та заклали міцний фундамент, на якому й досі базується теоретико-правова аргументація наукових досліджень в Україні.

Неабиякий інтерес для нашої дослідницької роботи викликає постать **Костянтина Томащука** – першого ректора Чернівецького університету, корінного буковинця, визначного політичного, громадського й освітнього діяча краю. Народився він 13 березня 1840 р. в українсько-румунській родині. Його батько, Парфеній Томащук, був українським священником і служив у православній єпископській консисторії. Мати, Касандра Шессан, була румункою. Початкову освіту здобув у Чернівецькій гімназії (нині – школа № 1 ім. Міхая Емінеску). Згодом навчався на юридичному

факультеті Львівського університету, де вивчав право, філософію та історію. Паралельно працював у Львівській фінансовій прокуратурі та готував дисертацію для здобуття наукового ступеня доктора права.

У 1870 р. К. Томащук повернувся до Чернівців і в тридцятирічному віці обійняв посаду радника крайового суду. Уже наступного року розпочалася його майже двадцятирічна політична кар'єра – він став депутатом Державної ради Австро-Угорщини (Райхсрату) [2, с. 110]. У парламенті К. Томащук не приєднався до жодної з національних фракцій: ні до румунських центристів, ні до румунських федералістів, попри те, що вважав себе румуном за походженням. Він послідовно виступав як вірнопідданий буковинський австрієць і відстоював ідеї австрійської культурної та наукової традиції. У 1871 р. К. Томащука обрано депутатом Буковинського крайового сейму, а в 1872 р. він став членом Чернівецької міської ради. Таким чином, майже до кінця свого життя К. Томащук поєднував депутатську діяльність на трьох рівнях – у Державній раді, крайовому сеймі та міській раді Чернівців. На всіх посадах він вирізнявся активністю, принциповістю та красномовністю.

У березні 1872 р. депутат від Буковини К. Томащук порушив питання про відкриття університету в Чернівцях під час засідання австрійської Державної ради. У своїй промові він обґрунтував необхідність створення навчального закладу тим, що Чернівецький університет має стати форпостом німецької культури на східних теренах Австрійської імперії, а також центром підготовки кваліфікованих службовців. Він наголошував, що галицькі університети мають переважно польський характер, а навчання буковинської молоді у Відні – надто віддалене (близько 1250 км) і фінансово обтяжливе. Буковинський сейм підтримав ініціативу К. Томащука та ухвалив звернення до «високого уряду» з проханням якнайшвидше заснувати університет у Чернівцях. Однак ситуація була непростою. Головним конкурентом Чернівців у боротьбі за відкриття університету виступав Зальцбург. Крім того, чеська спільнота вимагала створення чеського університету в Празі, а також нових вишів у Сілезії та Моравії. Італійці, своєю чергою, наполягали на відкритті італійського університету в Трієсті або в Зарі.

Після тривалих парламентських та урядових дебатів у травні 1874 р. Міністерство віросповідань та освіти ухвалило рішення про відкриття університету в Чернівцях. 7 грудня 1874 р. цісар Франц-Йосиф офіційно затвердив це рішення. Ректором на перший 1875–1876 навчальний рік було обрано 35-річного ініціатора створення університету – К. Томащука, який очолив підготовку до відкриття закладу, виступив на урочистостях із промовою, у якій закликав багатонаціональне студентство до сумлінного навчання та опанування засад європейської науки. Проте, у зв'язку з активною депутатською діяльністю, він більше не обирався на посаду ректора. Водночас, до кінця свого життя, упродовж майже п'ятнадцяти років, працював ординарним професором юридичного факультету, викладаючи курси «Австрійський цивільний процес», «Торгівельне право» та «Філософія права». Окрім викладацької роботи К. Томащук очолював історико-правову державну комісію та був екзаменаційним комісаром з державного екзамену для суддів [5, с. 21]. 1889 р. К. Томащук захворів на рак. 19 грудня того ж року він помер.

Другим ректором в історії розвитку Чернівецького університету був юрист за освітою **Фердинанд Ціглауер фон Блументаль**, який двічі (у 1876–1877 рр. та 1899–1900 навчальних роках) обіймав цю посаду. Найбільш відомі його праці, що не втратили своєї актуальності й сьогодні, це: «Про створення найстарішого австрійського земельного закону» (1896 р.), «Розвиток шкільної системи на Буковині після об'єднання краю з Австрією 1774–1899 рр.» (1899 р.), «Становище Буковини на час австрійської окупації» (1893 р.) та «Історичний нарис Буковини періоду австрійської військової адміністрації» (1895 р.). У них професор обґрунтував право Австрії на Буковину, пропагуючи ідею цивілізаційної місії австрійської монархії на приєднаних територіях.

Двадцять років тривав чернівецький період науково-педагогічної діяльності **Фрідріха Шулера фон Ліблоя.** Він двічі обирався ректором університету – 1878–1879 рр. та 1890–1891 рр., а також п'ять термінів обіймав посаду декана юридичного факультету, будучи першим його керівником [6, с. 27]. Народився вчений у м. Германштадті (нині м. Сібіу, Румунія) у 1827 р. Навчався в євангелістській гімназії в рідному місті. Правові знання Ф. Ш. фон Ліблой отримав у вищій школі Відня та Граца, де й почав займатися правничою практикою [4, с. 4]. З відкриттям університету у Чернівцях отримав запрошення на викладання історико-правових дисциплін, зокрема німецького цивільного права та церковного права. Помер науковець у 1897 р. у Чернівцях.

Вартою нашої уваги є також постать ректора **Фрідріха Кляйнвехтера** – юриста за освітою, однак історії більше відомого як фундатора економічної науки на Буковині. Народився Ф. Клян-

вехтер в 1838 р. у Празі. Закінчивши університет, у 1862 р. здобув вчене звання доктора права. Згодом, у 1865–1871 рр., був доцентом університету у Празі. Недовгий час обіймав посаду професора національної економіки у сільськогосподарській школі Лібварда (1871–1872 рр.). Після цього був професором Ризького Балтійського політехнічного інституту (1872–1875 рр.) [8, р. 146]. Ф. Кляйнвехтер половину свого життя присвятив Чернівецькому правничому факультету: з 1875 р. протягом 34 років читав курс лекцій з політекономії. За цей час неодноразово обирався деканом факультету.

Розпорядженням цісаря від 16 квітня 1881 р. «за великі заслуги перед університетом і студентством» професору Ф. Кляйнвехтеру присвоєно звання урядового радника, що підсилило можливість обійняти посаду ректора Чернівецького університету в 1882–1883 рр. та в 1893–1894 рр. – знову.

Науковець був штатним професором кафедри політичної та національної економіки юридичного факультету в період румунської окупації Буковини та удостоєний звання почесного професора Чернівецького університету (з правом викладати німецькою мовою). За визначні досягнення на науково-педагогічній ниві удостоєний звання почесного члена Румунської академії та почесного громадянин м. Чернівці, кавалер ордену «Зірка Румунії». Вагомим внеском Ф. Кляйнвехтера у розвиток університетської освіти у Чернівцях було видання навчальних підручників з національної економіки. До кінця життя професор займався науково-педагогічною діяльністю в Чернівецькому університеті. Помер 12 грудня 1927 р. у м. Чернівці.

Шанованим у Чернівецькому університеті був і **Карл Гіллер.** Він – один з тих, хто чи не найбільше з усього професорсько-викладацького складу обіймав ті чи інші адміністративні посади в університеті. В 1885–1886 рр. обирався ректором університету, також обіймав посаду проректора; був членом академічного сенату; тричі ставав деканом юридичного факультету та був його заступником. Народився вчений у 1846 р. в місті Вюрцбург (Баварія), де й здобув вищу освіту. В 1868 р. розпочав підготовчу юридичну практику в місцевому суді, паралельно продовжуючи теоретичні студії з метою здобуття наукового ступеня. 19 грудня 1871 р. успішно захистив докторську дисертацію в Гейдельберзькому університеті.

23 вересня 1875 р. його було призначено професором австрійського матеріального та формального кримінального права в Чернівецькому університеті. Протягом 1875–1898 рр. К. Гіллер читав такі предмети: «Австрійське матеріальне кримінальне право», «Австрійське кримінально-процесуальне право», «Вибрані вчення в австрійському кримінальному праві», «Енциклопедія та методологія юриспруденції», «Пенітенціарне право». За заслуги в галузі педагогіки та науки у 1885 р. був удостоєний звання урядового радника, а в 1888 р. нагороджений рицарським хрестом Георгіївського ордена – відзнакою Папи Римського. Помер 24 квітня 1905 р. в місті Грац, де на той час обіймав посаду декана юридичного факультету місцевого університету.

Життя і наукова творчість ректора **Генріха Зінгера** відносно малодосліджена. Народився він 27 червня 1855 р. в м. Брно. Середню та вищу освіти здобув у Відні. В 1877 р. захистив дисертацію і здобув докторський ступінь. Протягом 1879–1880 рр. Г. Зінгер викладав церковне право в Чернівецькому університеті, де його в 1880 р. було призначено позаштатним, а через п’ять років за цісарським рішенням – штатним доцентом. В 1886–1887 навчальному році Г. Зінгер працював деканом юридичного факультету Чернівецького університету, а наступного – був обраний ректором Чернівецького університету імені Франца Йосифа. Під час інавгурації 4 жовтня 1887 р. виступив з науковою доповіддю про відомого науковця-юриста Густава фон Гюго. Через деякий час Г. Зінгер став професором канонічного права в університеті Інсбрука, а з 1896 р. обіймав посаду штатного професора в, німецькомовному на той час, Карловому університеті в Празі. Помер і похований у 1934 р. в Празі.

Ще одним малодослідженим ректором-юристом був **Юліус Ріттер Рошман фон Горбург**. Народився в 1852 р. в Австрії. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, в університетах міст Граца та Інсбрука. Свою наукову діяльність Ю. фон Горбург розпочав у Відні, де в 1843 р. став доктором права. З того часу і майже півстоліття працював на посаді віце-секретаря Центральної статистичної комісії Відня. У 1887 р. Ю. фон Горбург став приват-доцентом статистики у Віденському університеті, а згодом – доцентом національної економіки та статистики. В 1891 р. він переїхав до Чернівців, де обійняв посаду штатного професора статистики Чернівецького університету. Наступного року його було обрано деканом юридичного факультету, а на 1896–1897 навчальний рік – ректором Чернівецького університету. Після ректорської кар’єри став депутатом міськради Чернівців.

На 1898–1899 навчальний рік ректором Чернівецького університету був обраний **Артур Скедль,** який за активну наукову і громадську діяльність на благо Чернівців в 1909 р. був удостоєний звання Почесного громадянина.

Народився відомий австрійський цивіліст-процесуаліст 9 липня 1860 р. у м. Грац. Середню та вищу освіти здобув у рідному місті. Пізніше навчання продовжив в університетах Лейпціга й Берліна, а в 1881 р. став доктором права. З 1887 р. розпочалася більш ніж чвертьстолітня діяльність А. Скедля на правничому факультеті у Чернівцях, де він викладав курси з австрійського цивільного права та цивільного процесу. 17 жовтня 1891 р. згідно цісарського розпорядження науковець отримав посаду штатного професора університету. Під час викладацької діяльності неодноразово був членом історико-правової державної екзаменаційної комісії, керівником науково-правового семінару. У 1893–1894 навчальному році очолював юридичний факультет. За заслуги на науково-педагогічній ниві А. Скедль у 1892 р. удостоївся румунського ордена «Залізна корона ІІІ класу» [6, с. 28]. Науково-викладацьку діяльність поєднував з політичною: з 1899 р. – депутат громадської ради Чернівців, а з 1900 р. – депутат крайового сейму Буковини.

Франц Гауке присвятив майже двадцять років науково-педагогічної діяльності юридичному факультету Чернівецького університету, де пройшов шлях від приват-доцента до професора та ректора. Народився він 28 серпня 1852 р. у Відні, де й здобув вищу юридичну освіту у Віденському університеті. Свою академічну кар'єру розпочав в університеті міста Інсбрук, де у 1884 р. отримав звання приват-доцента з австрійського державного права. В 1885 р. Ф. Гауке обійняв посаду неординарного професора юридичного факультету Чернівецького університету, а з 1889 р. став ординарним професором. У 1897–1898 навчальному році він виконував обов'язки декана факультету. Практично постійно входив до складу державних екзаменаційних комісій із правознавчих та державознавчих дисциплін. Чернівецький період відіграв ключову роль у становленні Ф. Гауке як визнаного в Європі фахівця з державного права. У 1900–1901 навчальному році його було обрано ректором університету, а інавгураційна промова «Про деякі питання парламентського права», виголошена 1 грудня 1900 р., здобула позитивні відгуки в австрійських правничих колах [10]. З 1904 р. Ф. Гауке перейшов на роботу до Грацького університету, де у 1908–1909 рр. обіймав посаду декана юридичного факультету, а в 1911–1912 рр. був радником ректора. Помер відомий конституціоналіст 11 листопада 1915 р. в м. Бадені (Нижня Австрія).

В 1903–1904 навчальному році ректором Чернівецького університету став **Вальтер Гьорман фон Гьорбах.** Незважаючи на своє походження, – був сином відомих австрійських митців письменника Людвіга Гьормана фон Гьорбаха і поетеси Анжеліки фон Гьорман, В. Гьорман вирішив себе присвятити правничій академічній діяльності. Народився вчений 2 серпня 1865 р. у с. Гнаденвальд (Тіроль) Австрійської імперії. Юридичну освіту здобув в Інсбрукському університеті. Перебуваючи на службі у фінансовій прокуратурі Тіроля, паралельно пройшов у 1891 р. габілітацію з канонічного права (церковного права) у Віденському університеті і в той же рік габілітацію в університеті Інсбрука. В 1895 р. В. Гьорман був екстраординарним професором канонічного права в університеті Інсбрука. З 1897 р. призначений викладачем церковної історії юридичного факультету Чернівецького університету, а з 1900 р. як професор канонічного права. Розпочата В. Гьорманом ректорська кар'єра у Чернівцях згодом продовжилася в Інсбрукському університеті (1915–1916 рр.). Помер 15 березня 1946 р. в місті Інсбрук, Австрія.

Особливе місце серед ректорів-юристів належить **Євгену Ерліху** – засновнику сучасної соціології права. Чернівецький період його науково-педагогічної діяльності тривав майже чверть століття. Він народився 14 вересня 1862 р. в Чернівцях. Вищу юридичну освіту здобув у Віденському університеті, де у 1886 р. отримав ступінь доктора права. Наслідуючи приклад батька – відомого юриста, – розпочав адвокатську практику у Відні. Проте справжнім його покликанням стала наукова діяльність. Із 1900 р. Є. Ерліх розпочав викладацьку кар'єру в Чернівецькому університеті. У 1901–1902 навчальному році був обраний деканом юридичного факультету, а в 1906 р. – ректором університету [7, с. 3].

Є. Ерліх був одним із перших юристів, який розпочав дослідження, наближені до сучасних конкретно-соціологічних. Він прагнув дати нове теоретичне обґрунтування чинного (австрійського) права як суспільного явища, що виходить за межі державних інституцій. Особливу увагу у своїх працях приділяв правовим звичаям як джерелу «живого» права. Показовим є те, що його інавгураційна ректорська промова, виголошена 2 грудня 1906 р., мала назву «Факти звичаєвого права» [9]. Загалом ця промова стала важливою віхою у становленні авторської концепції соціології права.

Велику увагу як правознавців, так й істориків у дослідженні життя і наукового доробку Є. Ерліха привертає «семінар живого права», організований ним на правничому факультеті [3]. Перша згадка про проведення семінару з проблем «живого права» датується 10 жовтня 1909 р. У чернівецькій газеті з'явилася публікація, в якій повідомлялося, що професор Є. Ерліх у співпраці з професором Коглером провів «семінар живого права». Водночас сам термін «живе право» (lebendes Recht) був запроваджений Є. Ерліхом до наукового обігу лише згодом – у 1911 р.

Окрім кропіткої науково-педагогічної праці в університеті (до 10 год. занять на тиждень), Є. Ерліх активно займався поширенням правових знань серед населення Буковини. Протягом багатьох років він викладав теорію права на народних курсах. Водночас був помітною фігурою в громадському житті краю: регулярно виступав у пресі з питань соціально-культурного значення, а також брав участь у правотворчій діяльності, працюючи в крайовому сеймі та місцевій раді [1]. Після приєднання Буковини до королівської Румунії та реорганізації Чернівецького університету в румуномовний, 22 жовтня 1921 р. рада юридичного факультету остаточно відмовила Є. Ерліху у призначенні на професорську посаду через політичні розбіжності. Таким чином завершилася педагогічна діяльність видатного юриста на Буковині. Наприкінці 1921 р. він переїхав до Бухареста. Помер Є. Ерліх у Відні 2 травня 1922 р.

Визнаним спеціалістом з цивільного права в Австрії вважався **Карл Адлер,** який в 1909–1910 рр. обіймав посаду ректора Чернівецького університету. Народився він 31 березня 1865 р. у Празі. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, де згодом захистив дисертацію та присвятив себе педагогічній діяльності: у 1890–1891 навчальному році працював у Берлінському університеті, а з 1893 р. обіймав посаду приват-доцента з торгового та вексельного права у Віденському університеті. У 1898 р. переїхав до Чернівців і розпочав роботу в університеті на посаді професора цивільного права. Перу К. Адлера належить праця світового значення, яка не втратила своєї актуальності по сьогодні, – «Відповідальність без вини у цивільному і кримінальному праві». Помер 20 січня 1924 р.

Цікавою особистістю на посаді ректора Чернівецького університету в 1913–1914 навчальному році був **Ганс фон Фріш.** Народився він 14 серпня 1875 р. у Відні у відомій австрійській родині: його батько – знаний у Відні уролог Антон фон Фріш, один з братів – зоолог, лауреат Нобелівської премії Карл фон Фріш. Однак, своє життя Г. фон Фріш присвятив юриспруденції. Правові знання здобув у Віденському університеті, де в 19*00 р. захистив дисертацію і став доктором права. Кар'єру викладача розпочав у 1903 р. як приват-доцент з конституційного та адміністративного права в Гейдельберзькому університеті імені Рупрехта-Карла. У період з 1904 по 1906 рік також викладав публічне право як приват-доцент в Університеті Фрайбурга імені Альбрехта Людвіга. У 1906 р. був призначений ординарним професором права в університеті міста Базеля, а в 1909 р. обійняв посаду декана юридичного факультету цього закладу. В 1912 р. Г. фон Фріш прийняв призначення як професор юриспруденції на юридичному факультеті в Чернівецькому університеті, а через кілька років був обраний його деканом (1918–1919 рр.). Під час розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р. Г. фон Фріш виступав за перебазування німецькомовного Чернівецького університету в австрійське місто Зальцбург, але, на щастя!!!, цього не сталося. До кінця життя вчений продовжував займатися науково-педагогічною діяльністю в університетах Відня. Помер Г. фон Фріш на батьківщині 15 березня 1941 р.

Висновки. Комплексний аналіз діяльності ректорів-юристів Чернівецького університету в австрійський період (1875–1918 рр.) засвідчив їхній безцінний внесок у процесі становлення та розвитку правничої школи на Буковині. Науково-педагогічна діяльність очільників вузу в досліджуваний період у поєднанні з громадською та політичною активністю сформувала не лише прогресивне тогочасне університетське середовище, а й сприяла інституційному укріпленню правничої науки регіону, заклала підвалини її подальшого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бігун В.С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права*. Чернівці, 2005. Т. III. № 1–2. С. 106.
2. Буковина. Визначні постаті: 1774–1918 (Біографічний довідник). Автор-упор. О.М. Павлюк. Чернівці : Золоті литаври, 2000. 252 с.

3. Грекул-Ковалик Т.А. З історії формування концепції «живого права» Євгена Ерліха. *Соціологія права*. 2012. № 2–3 (4–5). С. 54–57.
4. Гусар Ю. Четвертий ректор Чернівецького університету. *Буковинське віче.* 13 січня. № 2. С. 4.
5. Никифорак М.В. Костянтин Томащук – перший ректор Чернівецького університету: юрист, політик, педагог. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. Вип. 273: Правознавство. С. 19–22.
6. Никифорак М.В. Правничий факультет університету Франца-Йосифа у Чернівцях (1875–1918 рр.). Чернівці : Рута, 2003. 32 с.
7. Новинки: З Чернівецького університету. Новий ректор, нові призначення на факультети. *Буковина* (Чернівці). 1906. № 70. С. 3.
8. Anuarul Universităţii din Cernăuţi. Anul de studii 1933/1934–1934/1935–1935/1936. Cernăuţi, 1937. 429 p.
9. Ehrlich E. Die Tatsachen des Gewohnheitsrecht Inaugurationsrede gehalten am 2. Dezember 1906. Czernowitz, 1906. S. 27–66.
10. Hauke F. Über einige Fragen des Parlamentsrechts: Inaugurationsvortrag Gehalten am 1. Dezember 1900. Czernowitz : Engel et Suchanka, 1901. 24 s.

УДК 340.142
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.5

ПРИНЦИП «STARE DECISIS» В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ

Дашковська О.Р.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри теорії та історії права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Яворський В.О.,
студент 1 курсу магістратури
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Дашковська О.Р., Яворський В.О. Принцип «stare decisis» в українській правовій системі: теоретико-правові засади та практичні виклики.

У статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження принципу «stare decisis» та особливостей його впровадження в українській правовій системі, що є актуальним у контексті євроінтеграційних процесів і гармонізації національного законодавства із сучасними світовими тенденціями. Проаналізовано доктринальні засади судового прецеденту, який, попри належність України до романо-германської правової сім'ї, поступово набуває все більшого значення як інструмент забезпечення єдності судової практики та правової визначеності. Розкрито етимологію принципу «stare decisis», що походить від латинського вислову «Stare decisis et non quieta movere» («стояти на вирішеному і не порушувати спокій»), а також сучасне трактування цього принципу у правовій доктрині.

У статті детально розглянуто нормативне закріплення принципу «stare decisis» в українському законодавстві, зокрема через положення частини 6 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», якими встановлено обов'язковість висновків Верховного Суду щодо застосування норм права для всіх суб'єктів владних повноважень та необхідність їх врахування іншими судами. Проаналізовано змістовне навантаження терміну «враховувати» у контексті обов'язковості правових позицій Верховного Суду для судів нижчих інстанцій, акцентовано увагу на системному тлумаченні цієї норми у поєднанні з положеннями процесуальних кодексів.

Окремо розглянуто роль рішень Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні, обов'язковість яких закріплено Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Наведено практичні приклади формування прецедентної практики Верховним Судом у конкретних категоріях справ, що демонструють фактичне впровадження елементів прецедентного права у вітчизняну правову систему.

У статті ідентифіковано основні виклики імплементації принципу «stare decisis» в українській правовій системі щодо визначення, якою саме правовою позицією Верховного Суду мають керуватися суди нижчих інстанцій за наявності розбіжностей; неможливість комплектного аналізу великої кількості рішень Верховного Суду судами нижчих інстанцій; потенційна загроза незалежності суддів першої та апеляційної інстанцій; непослідовність правових позицій самого Верховного Суду; формальне цитування рішень ЄСПЛ без належної релевантності до обставин справи.

На основі проведеного аналізу запропоновано заходи для вдосконалення механізму застосування судового прецеденту в Україні, зокрема: законодавче визначення статусу судової практики як джерела права; розробку критеріїв для вмотивованого відступу судів нижчих інстанцій від правових позицій Верховного Суду; вдосконалення Бази правових позицій Верховного Суду; створення механізму контролю за доцільністю використання рішень ЄСПЛ у національних судових

рішеннях. Зроблено висновок, що системне вирішення означених проблем сприятиме підвищенню ефективності правосуддя, забезпеченню єдності судової практики та зміцненню верховенства права в Україні в умовах євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: stare decisis, судовий прецедент, судова практика, правова позиція, правовий висновок.

Dashkovska O.R., Yavorskyi V.O. The principle of «stare decisis» in the Ukrainian legal system: theoretical and legal foundations and practical challenges.

The article carries out a comprehensive theoretical and legal study of the principle of «stare decisis» and the features of its implementation in the Ukrainian legal system, which is relevant in the context of European integration processes and harmonization of national legislation with modern world trends. The doctrinal principles of judicial precedent are analyzed, which, despite Ukraine's formal belonging to the Romano-Germanic legal family, is gradually gaining increasing importance as a tool for ensuring the unity of judicial practice and legal certainty. The etymology of the principle of «stare decisis», which comes from the Latin expression «Stare decisis et non quieta movere» («to stand on what is decided and not to disturb the peace»), as well as the modern interpretation of this principle in legal doctrine, are revealed.

The article examines in detail the normative consolidation of the principle of «stare decisis» in Ukrainian legislation, in particular through the provisions of Part 6 of Article 13 of the Law of Ukraine «On the Judicial System and the Status of Judges», which establish the binding nature of the Supreme Court's conclusions on the application of legal norms for all subjects of power and the need for their consideration by other courts. The semantic load of the term «consider» in the context of the binding nature of the legal positions of the Supreme Court for lower courts is analyzed, and attention is focused on the systemic interpretation of this norm in combination with the provisions of procedural codes.

The role of the decisions of the European Court of Human Rights as a source of law in Ukraine, the binding nature of which is enshrined in the Law of Ukraine «On the Execution of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights», is separately considered. Practical examples of the formation of precedent practice by the Supreme Court in specific categories of cases are given, demonstrating the actual implementation of elements of precedent law into the domestic legal system.

The article identifies the main challenges to the implementation of the principle of «stare decisis» in the Ukrainian legal system: the difficulty of determining which legal position of the Supreme Court should be followed by lower courts in the event of disagreements; the impossibility of a full analysis of a large number of Supreme Court decisions by lower courts; the potential threat to the independence of judges of the first and appellate courts; the inconsistency of the legal positions of the Supreme Court itself; the formal citation of ECHR decisions without due relevance to the circumstances of the case.

Based on the analysis, specific measures are proposed to improve the mechanism for applying judicial precedent in Ukraine, in particular: legislative definition of the status of case law as a source of law; development of criteria for motivated departure of lower courts from the legal positions of the Supreme Court; improvement of the Base of Legal Positions of the Supreme Court; creation of a mechanism for monitoring the appropriateness of using ECHR decisions in national court decisions. It is concluded that a systematic solution to the above problems will contribute to increasing the efficiency of justice, ensuring the unity of judicial practice and strengthening the rule of law in Ukraine in the context of European integration processes.

Key words: stare decisis, judicial precedent, judicial practice, legal position, legal conclusion.

Постановка проблеми. Правова система України впродовж останніх десятиліть зазнає значних трансформацій, що відображають її рух у напрямку європейської інтеграції та адаптації до глобальних правових тенденцій. Одним із найбільш дискусійних аспектів цих змін є зростаюча роль прецедентів тлумачення в національній правовій системі, яка традиційно належить до романо-германської правової сім'ї. Попри відсутність законодавчого визначення поняття «судова практика» в українському праві, фактично вона поступово набуває дедалі більшого значення як інструмент забезпечення єдності правозастосування та правової визначеності.

Актуальність дослідження судової практики як джерела права в українському правовому полі зумовлена низкою чинників. По-перше, прийняття нової редакції процесуальних кодексів та За-

кону України «Про судоустрій і статус суддів» суттєво посилило роль висновків Верховного Суду щодо застосування норм права. По-друге, обов'язковість урахування практики Європейського суду з прав людини, що закріплена на законодавчому рівні, створила своєрідний прецедентний механізм у національному правозастосуванні. По-третє, впровадження Бази правових позицій Верховного Суду як інноваційного інструменту для забезпечення єдності судової практики свідчить про інституційне визнання значущості усталених правових підходів.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз принципу «stare decisis» у правовій системі України шляхом з'ясування його доктринальних засад, особливостей нормативного закріплення та практичного застосування, а також виявлення основних викликів і проблем, що виникають у процесі імплементації цього принципу в умовах гармонізації національної правової системи з європейськими правовими стандартами.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-логічний та системно-структурний підходи. Теоретичною базою виступають наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, нормативно-правові акти України, судова практика Верховного Суду та рішення Європейського суду з прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукових досліджень з даної проблематики демонструє неоднозначність поглядів на роль та місце судового прецедента та судової практики як джерел права в українській правовій системі. Фундаментальні аспекти судового прецеденту досліджувались такими вченими як Н.А. Гураленко, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, С.В. Лозовська, С.П. Погребняк, Н.М. Оніщенко, Ю.Ю. Попов, О.А. Селіванов, Н.В. Стецик, С.В. Шевчук, які розглядали його як результат правотворчої діяльності та джерело права. Водночас, незважаючи на значний доробок науковців, досі залишаються дискусійними питання щодо правової природи висновків Верховного Суду, механізму відступу від попередніх правових позицій та взаємодії національної судової практики з практикою ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Доктрина «stare decisis», що походить від латинського вислову «Stare decisis et non quieta movere» («стояти на вирішеному і не порушувати спокій»), становить фундаментальний принцип прецедентного права, за яким судді зобов'язані поважати прецеденти, встановлені попередніми рішеннями. У сучасній правовій доктрині цей принцип розмежовується на два компоненти: по-перше, рішення, винесене вищестоящим судом або тим самим судом у попередній справі, є обов'язковим прецедентом для цього суду та всіх нижчих судів; по-друге, суд може відступити від власного прецеденту лише за наявності вагомих підстав, керуючись загальними принципами судової системи.

Кембриджський словник визначає «stare decisis» як правовий принцип, згідно з яким судові рішення приймаються на підставі рішень у попередніх справ [1]. Водночас, у вітчизняній юридичній науці існує більш розгорнуте розуміння цього феномену. Зокрема, Б.В. Малишев трактує судовий прецедент як результат правотворчої діяльності, що проявляється у формі офіційно зафіксованого рішення одного з вищих судових органів щодо конкретної справи, в якому сформульований правовий підхід (ratio decidendi) набуває значення юридичної норми для застосування у подібних справах. Обов'язковість судового прецеденту визначається місцем у судовій ієрархії як суду, що його створив, так і суду, який розглядає аналогічну справу [2, с. 142].

Принципово важливим є розмежування понять «судовий прецедент» та «судова практика». Як зауважує В.В. Власенко, судова практика формується сукупністю правових рішень протягом певного часу, тоді як судовий прецедент може формуватися навіть на основі одного рішення [3, с. 30]. У континентальних правових системах, до яких традиційно належить Україна, частіше використовується концепт «усталеної судової практики», що знаходить своє втілення, зокрема, у правових позиціях Верховного Суду.

Трансформація української правової системи в контексті євроінтеграційних процесів зумовлює поступове зростання ролі судового прецеденту. Хоча формально Україна належить до романо-германської правової сім'ї, де основним джерелом права є нормативно-правовий акт, фактично відбувається поступова імплементація елементів прецедентного права у вітчизняну правову систему.

Яскравим прикладом такої практики в Україні виступають Постанови Пленуму Верховного Суду України про судову практику у певних категоріях справ. Так, Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07 лютого 2003 року № 3, встановлює низку вимог до суддів з метою забезпечення однакового

застосування законодавства при розгляді даної категорії справ [4]. Де-юре такі рішення мають рекомендаційний характер, однак де-факто є обов'язковими для застосування судами нижчих інстанцій під час вирішення подібних справ, що може мати й певні недоліки.

Прецеденти тлумачення відіграють важливу роль у національній правовій системі, впливаючи на формування єдиної судової практики та забезпечуючи послідовність застосування принципу верховенства права. Наприклад, Верховний Суд у рішенні від 25 травня 2021 року (справа № 554/4300/16-ц) пояснив: якщо у справі є правильно оформлені первинні документи (наприклад, акти, накладні, рахунки), які підтверджують борг, цього достатньо для доведення заборгованості. Окремий розрахунок суми боргу (таблиця чи інший підрахунок) не є обов'язковим доказом. Якщо є всі потрібні документи, то навіть без такого розрахунку суд може ухвалити рішення про стягнення боргу [6].

У справі щодо кредитного спору Велика Палата Верховного Суду у постанові від 3 липня 2019 року (№ 342/180/17) пояснила: якщо банк не надав чітких і підписаних позичальником документів, у яких були б конкретно зазначені умови кредиту (наприклад, відсотки чи штрафи), то формальні витяги з тарифів чи умов, які просто надані банком, не можуть вважатися частиною кредитного договору. Тобто, якщо в анкеті-заяві або інших підписаних документах немає згадки про відсотки чи штрафи, вважати, що сторони домовились про такі платежі, не можна. Суд підкреслив: щоб банк міг стягнути відсотки чи штрафи, ці умови мають бути чітко погоджені і підтверджені підписами сторін. Якщо таких підтверджень немає, то банк може вимагати лише повернення основної суми кредиту, але не додаткові платежі [7].

Таким чином, зазначені судові рішення внесли зміни в сучасну судову практику, зокрема щодо розгляду відповідних категорій справ. Внаслідок цього, підходи до їх вирішення подібних справ були переглянуті та набули нових ознак правової кваліфікації, що призвело до формування оновлених правових позицій у подібних спорах.

Законодавче закріплення принципу «stare decisis» в українській правовій системі відбувається через низку нормативних положень. Зокрема, частина 6 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідні норми права, а інші суди мають враховувати такі висновки [8]. Проте тлумачення терміну «враховувати» викликає дискусії щодо обов'язковості правових позицій Верховного Суду для судів нижчих інстанцій.

Аналізуючи буквальне значення слова «враховувати» – тобто «брати до уваги, зважати на щось, усвідомлювати інформацію» – можна зробити висновок, що суди нижчих інстанцій начебто мають певну свободу у виборі рішення, якщо вони просто знають про практику Верховного Суду [13]. Однак такий підхід є спрощеним і не відповідає сучасному розумінню ролі судової практики у забезпеченні єдності правозастосування.

Системне тлумачення цієї норми у поєднанні з положеннями процесуальних кодексів, зокрема статті 403 Цивільного процесуального кодексу України, свідчить про інше [14]. Законодавство та судова практика підкреслюють, що висновки Верховного Суду щодо застосування норм права є обов'язковими для всіх органів державної влади й мають враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при розгляді аналогічних справ [15, с. 26]. Це означає, що суди першої та апеляційної інстанцій не можуть ігнорувати або довільно відступати від правових позицій Верховного Суду. Відступ від такої позиції можливий лише у виключних випадках і повинен бути належно мотивований, інакше це є підставою для скасування судового рішення вищою інстанцією [16, с. 509].

Крім того, обов'язковість висновків Верховного Суду є проявом принципу юридичної визначеності, який забезпечує передбачуваність судових рішень і рівність усіх учасників правовідносин перед законом [17, с. 34]. Такий підхід сприяє єдності судової практики, підвищує довіру до судової системи та забезпечує ефективний захист прав громадян.

Імплементація принципу «stare decisis» в українську правову систему супроводжується низкою практичних викликів. По-перше, виникає проблема визначення, якою саме правовою позицією Верховного Суду мають керуватися суди нижчих інстанцій у випадку розбіжностей між висновками різних колегій Верховного Суду. По-друге, значна кількість постанов Верховного Суду (тисячі рішень) унеможливлює їх повний аналіз судами нижчих інстанцій, що створює парадокс: формальна вимога враховувати всі правові позиції Верховного Суду стає практично нездійсненною через об'єктивні часові та ресурсні обмеження.

Окремою проблемою є потенційна загроза незалежності суддів, яка постає перед суддями першої та апеляційної інстанцій внаслідок необхідності не відступати від висновків Верховного Суду. Суддя зобов'язаний глибоко проаналізувати чинне законодавство й судову практику, проте може не погодитися з позицією Верховного Суду з мотивів невідповідності рекомендованої позиції змістовному наповненню та функціональному спрямуванню норми права. У такій ситуації суддя повинен вмотивовано ухвалити рішення, яке відповідає приписами закону, але не узгоджується з тлумаченням відповідної норми права Верховним Судом.

Крім того, окремі висновки Верховного Суду можуть не враховувати зміни суспільних відносин, що також ускладнює беззастережне застосування усталеної судової практики. Це зумовлює необхідність розробки механізму, який би дозволяв судам нижчих інстанцій вмотивовано відступати від існуючих позицій Верховного Суду у випадках, коли це є обґрунтованим і необхідним.

Особливе місце в системі джерел права в Україні посідають рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 2006 року, українські суди при ухваленні рішень зобов'язані враховувати практику ЄСПЛ у справах проти України [9]. Проте, з огляду на ратифікацію Україною Європейської конвенції з прав людини (Конвенції) ще в 1997 році та визнання юрисдикції ЄСПЛ, постає питання про обов'язковість врахування практики ЄСПЛ у справах проти інших держав [10].

Згідно зі статтею 32 Конвенції, юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі аспекти тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї. Як зазначено у справі ЄСПЛ «Tyrer v. The United Kingdom» [12], рішення ЄСПЛ мають значення не лише для вирішення окремих справ, але й виконують ширшу функцію – сприяють тлумаченню, захисту та вдосконаленню положень Конвенції, допомагаючи державам-учасницям дотримуватися взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Український науковець Р. Б. Сабодаш наголошує на тому, що ЄСПЛ розширює зміст прав людини використовуючи «еволюційний принцип», який полягає у тому, що закріплені в тексті Конвенції норми права, залишаючись стабільними та захищеними від політичних змін, під впливом розвитку суспільних відносин мають можливість інтерпретуватися по-новому для забезпечення прав та свобод людини і громадянина [11].

Таким чином, кожне рішення ЄСПЛ фактично є частиною ратифікованої Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки ЄСПЛ не створює нових правових норм, а тлумачить і уточнює ті гарантії, які вже передбачені Конвенцією. Відповідно, національні суди України мають враховувати при розгляді справ не тільки рішення ЄСПЛ, винесені щодо України, а й практику в справах проти інших держав для забезпечення відповідності українського правозастосування європейським стандартам захисту прав людини.

Аналіз судових рішень свідчить про наявність низки проблем у застосуванні судової практики як джерела права в українській правовій системі. Зокрема, дослідження рішень, внесених до Єдиного державного реєстру судових рішень, дозволяє констатувати, що переважна більшість судових актів, ухвалених в Україні у 2024 році, містить щонайменше одне посилання на практику ЄСПЛ. З одного боку, це свідчить про підвищення рівня обізнаності суддів щодо стандартів захисту прав людини та сприяє гармонізації національного судочинства з європейськими підходами. З іншого боку, нерідко порушується один із ключових принципів застосування судового прецеденту – він може бути використаний лише за умови, якщо обставини справи, яка розглядається, є подібними або тотожними до обставин, встановлених у раніше ухваленому судовому рішенні.

Досить часто трапляються випадки, коли рішення ЄСПЛ, на яке посилається суд, фактично не має відношення до конкретних обставин справи й використовується радше для підвищення престижу або формальної аргументації, ніж для обґрунтування правової позиції по суті. Ця проблема має системний характер і потребує належного врегулювання, оскільки в Україні наразі відсутній ефективний механізм контролю за доцільністю та обґрунтованістю використання рішень ЄСПЛ в актах національних органів судової влади.

Іншою проблемою є непослідовність правових позицій Верховного Суду. Непоодинокими є випадки, коли Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду неодноразово змінює правову позицію, що не сприяє усталеності судової практики. Дискусійність окремих тлумачень процесуальних норм права викликає не лише наукову полеміку, але й обґрунтоване обурення практиків, що підриває авторитет судової влади та знижує рівень правової визначеності.

Для ефективної імплементації принципу stare decisis в українську правову систему необхідно здійснити низку заходів. По-перше, доцільно внести зміни до законодавства, які б чітко визначали статус судової практики як джерела права в Україні та встановлювали механізми його застосування. По-друге, важливо розробити критерії, за якими суди нижчих інстанцій могли б вмотивовано відступати від правових позицій Верховного Суду у випадках, коли це є обґрунтованим і необхідним, оскільки вони приймають рішення на основі норм права, а не актів тлумачення чинного законодавства.

Крім того, для забезпечення єдності судової практики та підвищення ефективності застосування прецедентів тлумачення доцільно вдосконалити Базу правових позицій Верховного Суду – онлайн-ресурс, який відображає актуальну судову практику та забезпечує послідовність і узгодженість правозастосування. Цей інструмент сприяє підвищенню правової визначеності, прозорості судової системи і формуванню єдиних підходів до вирішення правових питань у різних юрисдикціях [5].

Також необхідно розробити механізм контролю за доцільністю та обґрунтованістю використання рішень ЄСПЛ у національних судових рішеннях, який би забезпечував дотримання принципу застосування правових позицій лише за умови подібності або тотожності обставин справи. Таким чином, імплементація принципу «stare decisis» в українську правову систему є складним, але необхідним процесом, який сприятиме підвищенню ефективності правосуддя, забезпеченню єдності судової практики та зміцненню верховенства права в Україні.

Висновки. Принцип «stare decisis» в українській правовій доктрині набуває специфічного змісту, адаптуючись до особливостей континентальної правової традиції. На відміну від класичного англо-американського розуміння, в Україні цей принцип реалізується через концепцію усталеної судової практики та правових позицій Верховного Суду, що відображає еволюційний характер трансформації національної правової системи в умовах євроінтеграції.

Доктринальне розмежування понять «судовий прецедент» та «судова практика» є принципово важливим для розуміння українського варіанту імплементації принципу «stare decisis». Якщо судова практика формується сукупністю правових рішень протягом певного часу, то судовий прецедент може формуватися навіть на основі одного судового рішення, що створює унікальну модель судових прецедентів.

Системне тлумачення нормативних положень у поєднанні з процесуальними кодексами свідчить про формальну обов'язковість правових позицій Верховного Суду для судів нижчих інстанцій, що є проявом принципу юридичної визначеності та забезпечує передбачуваність судових рішень і рівність усіх учасників правовідносин перед законом.

Особливе місце в системі нормативного закріплення займає практика Європейського суду з прав людини, яка фактично є частиною ратифікованої Україною Конвенції про захист прав людини. Кожне рішення ЄСПЛ розширює зміст прав людини через «еволюційний принцип», що зумовлює необхідність врахування національними судами не лише рішень у справах проти України, але й практики в справах проти інших держав.

Імплементація принципу «stare decisis» в українську правову систему є складним, але необхідним процесом, який сприятиме підвищенню ефективності правосуддя, забезпеченню єдності судової практики та зміцненню верховенства права в Україні

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Stare decisis. *Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus*. URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/stare-decisis (date of access: 15.05.2025).
2. Малишев Б.В. Судовий прецедент і стиль юридичного мислення. *Проблеми Філософії права*. Київ-Чернівці, 2004. Т. 2. С. 142–147.
3. Власенко В.В. Співвідношення понять «судовий прецедент» та «судова практика»: теоретико-правові аспекти. *Kyiv Law Journal*. 2021. № 1. С. 27–32.
4. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Верхов. Суду України від 07.02.2003 № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text (дата звернення: 15.05.2025).
5. База правових позицій | Верховний Суд. *База правових позицій | Верховний Суд*. URL: https://lpd.court.gov.ua/ (дата звернення: 15.05.2025).

6. Постанова Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 554/4300/16-ц.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 342/180/17.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII: станом на 25 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 15.05.2025).
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV: станом на 2 груд. 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 15.05.2025).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.05.2025).
11. Сабодаш Р.Б. Еволюційне тлумачення конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як спосіб створення нових норм у приватному праві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Vol. 1, no. 4. P. 139–143.
12. Case of Tyrer v. The United Kingdom: Case of European Court Of Human Rights of 25.04.1978.
13. Враховувати. Тлумачний словник української мови. *Словотвір*. URL: https://slovotvir.org.ua/words/vrakhovuvaty (дата звернення: 15.05.2025).
14. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 15.05.2025).
15. Пархоменко Н.М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 26–30.
16. Курбанова А.Р. Підстави відступу Верховного Суду від існуючої правової позиції: практичні підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 508–512.
17. Скоморовський В.Б., Лантух Є.С. Роль Верховного Суду у сучасному українському правозастосуванні. *Legal Bulletin*. 2022. Т. 100, № 12. С. 34–39.

УДК: 340.132.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.6

ВОЄННИЙ СТАН В СИСТЕМІ УМОВ ДІЇ ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІЗНАННЯ

Дідич Т.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2442-8138

Дворак С.Ю.,
здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня
вищої освіти, доктор філософії
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-6742-5675

Дідич Т.О., Дворак С.Ю. Воєнний стан в системі умов дії права: методологічні аспекти пізнання.

В роботі авторами здійснено аналіз уявлень вчених на питання воєнного стану, його співвідношення з поняттями «правовий режим» та «надзвичайний стан». Відзначено неоднозначність сприйняття та дослідження правових аспектів воєнного стану в працях вчених як теоретиків права, так і представників галузевих юридичних наук. Відзначено, що актуальність доктринального розуміння та характеристики ролі і значення воєнного стану як умови функціонування та розвитку правової системи важко переоцінити. Сьогодні Україна як ніяка інша країна на власній правовій системі відчуває вплив правового режиму воєнного стану, що відбувається, насамперед, на практиці дії права, зумовлюючи її трансформацію, не завжди забезпечуючи прогнозованість правового регулювання. Проте стан наукового опрацювання правових аспектів воєнного стану сьогодні засвідчує певну однобічність його наукового сприйняття та розуміння в юридичній науці, а отже його дослідження потребує трансформації і суттєвого оновлення методологічних підходів його пізнання.

У науковій роботі наголошено, що воєнний стан – це складне і комплексне юридичне поняття, яке впливає і визначає подальший розвиток більшості правових явищ і процесів. Проте, його роль полягає в тому, що воєнний стан в цілому змінює (трансформує) дію національного права, як на темпоральному, так і на просторовому та суб'єктному рівнях. Фактично в умовах воєнного стану по іншому будуть діяти наявні правові норми, вимір чого має відбуватись за критеріями часу, простору та колу осіб. З урахуванням вказаного вважаємо за доцільне правовий режим воєнного стану, як пізнавальний феномен, розглядати з точки зору особливого правового режиму, вимір якого має бути здійснено в тому числі і з точки зору його ролі як умови дії права, що впливає на дієвість правової норми з точки зору часу її дії, простору поширення та суб'єктів, яких вона охоплює своєю дією.

Підсумовано, що наукове дослідження як теоретико-правових, так і прикладних питань воєнного стану має носити цілісний концептуальний характер, і найбільш оптимальним таким підходом може стати вимір воєнного стану за характером дії норм права в часі, просторі та за колом осіб.

Ключові слова: правове регулювання, правовий вплив, правотворчість, правозастосування, дія права, дієвість права, воєнний стан, правовий режим, методологія наукових досліджень, юридичний процес.

Didych T.O., Dvorak S.Yu. Martial state in the system of conditions of action of law: methodological aspects of cognition.

In the work, the authors analyzed the ideas of scientists on the issue of martial law, its correlation with the concepts of «legal regime» and «state of emergency». The ambiguity of its perception and research in the works of scientists, both legal theorists and representatives of branch legal sciences, was noted. It was noted that the relevance of the doctrinal understanding and the characteristics of the role and significance of martial law as a condition for the functioning and development of the legal system is difficult to overestimate. Today, Ukraine, like no other country, feels the influence of the legal regime of martial law on its own legal system, which occurs, first of all, in the practice of law, causing its transformation, not always ensuring the predictability of legal regulation. However, the state of scientific study of the legal aspects of martial law today testifies to a certain one-sidedness of its scientific perception and understanding in legal science, and therefore its research requires the transformation of methodological approaches. It is emphasized that martial law is certainly a complex and comprehensive legal concept that influences and determines the further development of most legal phenomena and processes. However, its important role lies in the fact that martial law as a whole changes (transforms) the effect of national law, both at the temporal and spatial and subject levels. In fact, under martial law, existing legal norms will operate differently, the measurement of which should be carried out according to the criteria of time, space and circle of persons. Taking into account the above, we consider it appropriate to consider the legal regime of martial law from the point of view of a special legal regime, the measurement of which should be carried out including from the point of view of its role as a condition for the operation of law, which affects the effectiveness of the legal norm from the point of view of the time of its operation, the space of distribution and the subjects it covers with its action. It is concluded that scientific research into both theoretical and legal and applied issues of martial law should be of a holistic conceptual nature, and the most optimal approach may be to measure martial law by the nature of the effect of legal norms in time, space and by the circle of persons.

Key words: legal regulation, legal influence, lawmaking, law enforcement, effect of law, effectiveness of law, martial law, legal regime, methodology of scientific research, legal process.

Постановка проблеми. Актуальність доктринального розуміння та характеристики воєнного стану як умови функціонування та розвитку правової системи важко переоцінити. Сьогодні Україна як ніяка інша країна на власній правовій системі відчуває вплив правового режиму воєнного стану, що відбувається, насамперед, на практиці дії права, зумовлюючи її трансформацію, не завжди забезпечуючи прогнозованість правового регулювання. Насамперед, маємо розуміти, що теоретично сутність воєнного стану полягає в особливій формі буття держави та правової системи, взаємодії владних інституцій та суспільства, розвитку економіки тощо. Але на практиці порушуються значно ширше коло питань, які стосуються впливу воєнного стану на дієвість права, зміст такого впливу, а також значення відповідних наслідків впливу воєнного стану. На нашу думку, воєнний стан є особливою і виключною умовою, яка не лише впливає на практику дії права, але і одночасно перевіряє сталість і дієвість принципів і норм права, спроможності правового регулювання та правової системи в цілому. Підтверджуючи нашу думку, С.О. Кузніченко та В.О. Голуб в своїх дослідженнях справедливо вказують на те, що актуальність вивчення воєнного стану та його впливу на право і правову систему зумовлюється ризиками воєнного стану, що вимагає створення спеціальних правових механізмів регулювання суспільних відносин, котрі виникають у надзвичайних ситуаціях [1, с. 8].

Актуальність тематики цієї наукової роботи доводиться і думкою А. Виприцького, який зазначає, що у процесі всебічного розвитку соціуму з'являються певні ситуації, які призводять до виникнення різних за характером конфліктів – соціальних, військових, політичних, екологічних, расових та ін. Такі ситуації втручаються у повсякденне життя та руйнують його, створюючи загрозу для безпеки життєдіяльності людей [2, с. 217]. Їх вивчення та вироблення шляхів запобігання і протидії є важливим завданням сучасної науки, особливо це стосується питання воєнного стану як особливого фактору (умови) дії права, його дієвості та ефективності.

Продовжуючи тезу, зазначимо про те, що в Україні вже вдруге за часи незалежності було введено воєнний стан Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 року [3], який набув чинності після затвердження парламентом Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. [4]. В подальшому правовий

режим воєнного стану неодноразово продовжувався, у зв'язку із цим життя людей докорінно змінилось, звичні правові механізми чи зупинились, чи змінились, спостерігається обмеження прав осіб (як фактично, так і юридично). Все це зумовлює важливість доктринального вивчення особливостей воєнного стану, вироблення шляхів забезпечення його ефективності, визначення його ролі і значення для функціонування різних правових явищ і процесів.

Ступінь наукової розробки тематики. В юридичній літературі питання воєнного стану, його ролі в механізмі дії права, досліджувалось переважно епізодично, деякими вченими-теоретиками права в межах загальної проблематики дії права та факторів, котрі на неї впливають. Окремо можна відзначити наукові роботи А.О. Барчука, С.В. Бобровник, В.М. Косовича, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич, О.І. Чаплюк та ін. Проте окремих наукових праць, предметом дослідження яких були б питання ролі воєнного стану в системі умов дії права у вітчизняній юридичній літературі останніх років майже не було.

Відзначаючи високий ступінь актуальності тематики цієї наукової роботи, її **метою** буде аналіз доктринальних правових підходів до розуміння воєнного стану, що дозволить надати їм критичну оцінку, а також визначити пізнавальні переваги вивчення воєнного стану під кутом зору виміру його впливу на дію права.

Основна частина. Воєнний стан – це особливий правовий режим. Підставою для такого твердження є сформована наукова доктрина щодо цього поняття. Незважаючи на різні теоретичні підходи до розуміння природи правового режиму, аналіз вітчизняного законодавства дає підстави виокремити загальні та особливі правові режими. Так, якщо звернутися до положень, наприклад, Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. [5], то цей акт визначає, що надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат тощо. Тобто на законодавчому рівні введено в обіг поняття «особливий правовий режим» [6, с. 102-103]. Аналогічний підхід використовується і у змісті Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 2015 р. (далі – Закон) [7], для визначення поняття воєнного стану, а саме як: особливого правового режиму, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним суб'єктам публічної влади особливого кола повноважень, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. На нашу думку, вказане термінологічне закріплення воєнного стану переважно пов'язує його з особливим адміністративно-правовим режимом, проте його доктринальна характеристика є набагато ширшою, та включає в себе не лише його адміністративно-правові аспекти, але і конституційно-правові, міжнародно-правові, кримінально-правові тощо.

Насамперед варто проаналізувати загальні доктринальні підходи до розуміння «правового режиму», що надасть нам відповідь на питання природи та сутності воєнного стану. На переконання Т. Мінка, правовий режим являє собою зовнішній прояв (правова форма) правового регулювання у певній сфері суспільного життя, що відображає динаміку правовідносин, яка досягається шляхом на трансформації всіх елементів правового впливу: як правових засобів (норм права, актів реалізації та застосування, юридичних фактів тощо), так і інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правового прецеденту), які у взаємодії досягають мети регулювання [8, с. 127]. В свою чергу, І. Гайдамака доповнює розуміння поняття «правовий режим», характеризуючи його як таке, що є явищем багатомірним, багатоаспектним і має бути розподілене на режим законності, режим державної дисципліни і режим правопорядку. Правовий режим передусім виражається в системі діючого законодавства, сукупності методів правового регулювання, процесах правотворчості і реалізації права, правовій свідомості суспільства. Тому одним із важливих показників якості правового режиму є законність» [9, с. 122]. Варто відзначити, що найбільш поширеним в правовій доктрині є прив'язка правового режиму воєнного стану до адміністративно-правової сфери, через правову природу цього поняття. Так, в адміністративному праві воєнний стан визначається як певне поєднання адміністративно-правових засобів регулювання, що виявляється в централізованому порядку, імперативному методі правового впливу та юридичній нерівності суб'єктів правовідносин [10, с. 282]; являє собою особливий порядок правового регулювання, специфічний порядок діяльності уповноважених на те державних органів у

різних сферах суспільного життя, який здійснюється за допомогою консолідовано поєднаних адміністративно-правових засобів, що характеризуються особливим поєднанням взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань і створюють особливу спрямованість регулювання, бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права [11, с. 289].

В свою чергу С. Кузніченко та В. Голуб, систематизуючи підходи до визначення досліджуваного поняття воєнного стану, через призму адміністративно-правових аспектів виділяють основні його риси [1, с. 30-31], а саме: 1) наявність владних повноважень з організації оборони, забезпечення безпеки та громадського порядку, які можуть бути передані військовому командуванню; 2) органи військового командування наділяються повноваженнями надзвичайного характеру, а також правом видання загальнообов'язкових нормативно-правовий актів; 3) на державні органи, громадян, підприємства, установи та організації можуть покладатись додаткові оборонні зобов'язання; 4) за окремі правопорушення посилюється юридична відповідальність; 5) існує юридична можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Автори роблять висновок, із яким ми погоджуємось, що у такому векторі під режимом воєнного стану варто розуміти встановлений Конституцією та законами України спеціальний порядок нормативного регулювання діяльності суб'єктів правовідносин, який полягає у наданні відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасовому обмеженні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб [1, с. 31].

На переконання М. Лобко, В. Семенко та А. Фучко, під час воєнного стану особливими повноваженнями наділені органи державної влади, військове командування, органи місцевого самоврядування, що є необхідним для відвернення загрози або відсічі збройної агресії проти України. Учені зазначають, що введення правового режиму воєнного стану не означає оголошення війни. Воєнний стан – відповідь на існуючу загрозу суверенітету і територіальній цілісності та на збройну агресію. Уведення правового режиму воєнного стану передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Важливо, що відповідно до сучасного міжнародного права введення воєнного стану державою, яка стала жертвою агресора, не буде перешкоджати наданню їй військової й інших видів допомоги. Ну і останнє: з уведенням правового режиму воєнного стану (наряду з мобілізацією) у державі настає особливий період [12, с. 8]. В свою чергу, А. Виприцький робить наступне узагальнення, що інститути надзвичайного та воєнного стану являють собою систему правових норм, що визначають: підстави для введення такого режиму; державний орган, уповноважений вводити надзвичайний та воєнний стан; порядок введення та скасування надзвичайного та воєнного стану; тимчасові і просторові границі дії надзвичайного та воєнного стану; особливий правовий режим діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що допускає обмеження прав і свобод суб'єктів права, а також покладання на них додаткових обов'язків»[2, с. 220]. На нашу думку, не зовсім доцільно вітчизняним науковцям робити висновок одночасно по двох особливих правових режимах, оскільки вказані поняття мають багато спільних рис, але все ж ті аспекти, які вчений зазначив у вищенаведеному узагальненні різняться між собою. Для нас головна теза полягає у словосполученні «система правових норм», що досить відрізняється від нами вже проаналізованого розуміння воєнного стану як «спеціального порядку нормативного регулювання». Різниця в тому, що вектор системи правових норм підпадає під виключно правове забезпечення воєнного стану, а «спеціальний порядок» наштовхує нас на думку, пов'язану із впливом воєнного стану на суспільні відносини і право в цілому.

З точки зору конституційно-правової доктрини воєнний стан визначається дещо в іншій інтерпретації. На переконання В.М. Тернавської, перевагою правових режимів взагалі перед іншими засобами правової політики є комплексне вирішення важливих завдань конституційно-правової політики [6, с. 105]. В свою чергу розуміння воєнного стану з точки зору вказаного вектору має розглядатися як особлива конституційно-правова конструкція, покликана забезпечити вирішення важливих конституційних завдань, яка має ґрунтуватися на принципах верховенства права,

законності, доцільності, розумності, оскільки в іншому випадку запровадження обмежень і зобов'язань може викликати несприйняття в суспільстві та стати причиною соціально-політичних катаклізмів.

Підсумовуючи вищенаведене, у науковій доктрині існує думка, що надзвичайний і воєнний стан, як особливі правові режими, являють собою сукупність адміністративно-правових та конституційно-правових норм, яка визначає особливий, тимчасовий порядок діяльності органів державної влади та управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України і спрямований на ліквідацію внутрішньої загрози, на забезпечення національної безпеки держави, особистої безпеки громадян, захист прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також встановлює визначений Конституцією та Законом обсяг обмеження прав і свобод фізичних та прав юридичних осіб, накладання на них додаткових обов'язків [13, с. 61-62]. Вченими також зазначається, що специфіка правового регулювання в умовах надзвичайного стану, як і в інших надзвичайних правових режимах, полягає у тому, що, хоча зміст таких режимів і наповнюється винятковими повноваженнями державних органів, а обмеження прав і свобод є необхідним, з урахуванням багатовекторності причин та обставин, які є фактичними підставами введення таких режимів, міжнародні стандарти та конституційні норми встановлюють заборони [13, с. 64].

В юридичній літературі також зустрічаються і кримінально-правові положення, які стосуються сутності і значення воєнного стану. Так, Г. Тетерятник, аналізуючи питання дії норм кримінального права та процесу, зазначає, що регламентація кримінальних процесуальних відносин в умовах дії надзвичайних правових режимів має гібридну природу, адже наряду із законодавством, яке функціонує в умовах нормальної життєдіяльності держави та суспільства, невід'ємним регулятором є норми, які відносяться до надзвичайного законодавства [13, с. 95]. Загалом у такому векторі науковці розглядають воєнний стан як складову функціонування кримінального права та процесу, а отже мова йтиме про безпосередній вплив того чи іншого особливого (надзвичайного) правового режиму на дію відповідних норм в часі, просторі та за колом осіб. Зокрема, беручи до уваги положення чинного Кримінального кодексу України, варто зазначити про важливість воєнного та надзвичайного стану як гіпотези в контексті будови норми права [14] та об'єктивної сторони кримінальних правопорушень – з точки зору їх складу. На нашу думку, у цьому і полягає особливості галузевого сприйняття та характеристики воєнного стану, оскільки подібний підхід демонструють у своїх наукових працях представники цивільно-правової, господарсько-правової, еколого-правової науки та ін.

Підсумовуючи доктринальне розуміння особливого правового режиму воєнного стану зазначаємо, що окремим підходом до розуміння воєнного стану є особливості дії правових норм, інститутів чи галузей права саме в умовах воєнного стану. І така специфіка дії виявляється в обмеженості реалізації прав людини (особи), у особливостях правового захисту права, у специфіці функціонування суб'єктів публічної влади, особливостях дії тих чи інших правових інститутів на відповідній території.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, вважаємо за доцільне відзначити певну однобічність сприйняття та розуміння феномену воєнного стану в юридичній науці. Воєнний стан – безумовно це складне і комплексне юридичне поняття, яке впливає і визначає подальший розвиток більшості правових явищ і процесів. Проте, важлива його роль полягає в тому, що воєнний стан в цілому змінює (трансформує) дію національного права, як на темпоральному, так і на просторовому та суб'єктному рівнях. Фактично в умовах воєнного стану по іншому будуть діяти наявні правові норми, вимір чого має відбуватись за критеріями часу, простору та колу осіб. З урахуванням вказаного вважаємо за доцільне правовий режим воєнного стану розглядати з точки зору особливого правового режиму, вимір якого має бути здійснено в тому числі і з точки зору його ролі як умови дії права, що випливає на дієвість правової норми з точки зору часу її дії, простору поширення та суб'єктів, яких вона охоплює своєю дією.

З урахуванням вказаного вважаємо, що і наукове дослідження як теоретико-правових, так і прикладних питань воєнного стану має носити цілісний концептуальний характер, і найбільш оптимальним таким підходом може стати вимір воєнного стану за характером дії норм права в часі, просторі та за колом осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузніченко С., Голуб В. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження): монографія / ред. О.В. Гуляк. Одеса: Гельветика, 2019. 244 с.
2. Виприцький А.О. Надзвичайний стан у системі адміністративно-правових режимів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. № 4 (35). С. 217–224.
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397.
4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text.
5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III : станом на 18 трав. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text.
6. Тернавська В.М. Правові режими відповідно до теорії конституційно-правової політики. *New Ukrainian Law.* 2023. № 4. С. 100–106. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2023.4.13.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
8. Мінка Т.П. Онтологічні характеристики правового режиму воєнного стану. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 1. С. 123–127.
9. Гайдамака І.О. Правовий режим: поняття та види. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. № 15. С. 120–126.
10. Битяк Ю.П. Адміністративне право: підручник. Харків: Право, 2010. 624 с.
11. Кісіль З.Р. Адміністративне право: навч. посіб. 3-тє вид. Київ: ЦУЛ, 2011. 696 с.
12. Лобко М.М., Семененко В.М., Фучко А.Й. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняховського*. 2020. № 2-66. С. 6–13.
13. Тетерятник Г.К. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи: монографія. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 500 с.
14. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

УДК 340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.7

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄВРОПИ: ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Задорожний Ю.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету
ORCID: 0000-0002-7704-5093

Задорожний Ю.А. Принципи права Європи: теоретико-історичний аспект.
У статті досліджуються історичні витоки та розвиток основоположних принципів європейського права, що мають римсько-правове походження. Актуальність теми підкріплюється тим, що римські правові принципи досі залишаються фундаментом європейської правової традиції та правової системи України, а їх впровадження є необхідною умовою успішної євроінтеграції й сталого розвитку вітчизняного правопорядку.

Здійснено аналіз впливу римського права на формування загальних засад романо-германської правової сім'ї, рецепції цих принципів у Середньовіччі та їх закріплення у кодифікаціях Нового часу. Рецепція римського права в Європі зумовила формування спільної основи для континентальних правових систем. Романо-германська правова сім'я характеризується єдністю базових понять і принципів, значною мірою запозичених із римського приватного та публічного права. В результаті, до XIX ст. більшість засад, вироблених римським правом, були інтегровані в національні правові системи європейських держав. Романсько-правова спадщина, закріплена у кодифікаціях, забезпечила спільність базових принципів у країнах континентальної Європи.

Підкреслено актуальність римських правових принципів для сучасної європейської правової традиції та правової системи України в умовах євроінтеграції. В Конституції України вже закріплено верховенство права (ст. 8), а принципи рівності, свободи, справедливості визначені як основоположні для розбудови правової держави. Європейський вибір України, зафіксований у стратегічних документах і поправках до Конституції, передбачає глибоку гармонізацію національного законодавства з правом ЄС. Це вимагає не тільки імплементації норм acquis communautaire, а й засвоєння спільних принципів, що панують у європейській традиції. На практиці верховенство права слугує критерієм оцінки реформ (судової, антикорупційної тощо) під час виконання Угоди про асоціацію з ЄС. Зроблено висновок, що правова гармонізація на основі спільних принципів сприяє стабільності та передбачуваності правовідносин.

Ключові слова: римське право, принципи права, романо-германська правова сім'я, європейське право, рецепція.

Zadorozhny Yu.A. Principles of European Law: theoretical and historical.
The article examines the historical origins and development of the fundamental principles of European law, which have Roman law origins. The relevance of the topic is reinforced by the fact that Roman law principles still remain the foundation of the European legal tradition and the legal system of Ukraine, and their implementation is a necessary condition for successful European integration and sustainable development of the domestic legal order.

The analysis of the influence of Roman law on the formation of the general principles of the Romano-Germanic legal family, the reception of these principles in the Middle Ages and their consolidation in the codifications of the Modern Age has been carried out. The reception of Roman law in Europe led to the formation of a common basis for continental legal systems. The Romano-Germanic legal family is characterized by the unity of basic concepts and principles, largely borrowed from Roman private and public law. As a result, by the 19th century. most of the principles developed by Roman law were integrated into the national legal systems of European states. The Romano-legal heritage, consolidated

in the codifications, ensured the commonality of basic principles in the countries of continental Europe.

The relevance of Roman legal principles for the modern European legal tradition and the legal system of Ukraine in the context of European integration is emphasized. The Constitution of Ukraine already enshrines the rule of law (Article 8), and the principles of equality, freedom, and justice are defined as fundamental for building a legal state. Ukraine's European choice, recorded in strategic documents and amendments to the Constitution, provides for a deep harmonization of national legislation with EU law. This requires not only the implementation of the acquis communautaire norms, but also the assimilation of common principles prevailing in the European tradition. In practice, the rule of law serves as a criterion for assessing reforms (judicial, anti-corruption, etc.) during the implementation of the Association Agreement with the EU. It is concluded that legal harmonization based on common principles contributes to the stability and predictability of legal relations.

Key words: Roman law, principles of law, Romano-Germanic legal family, European law, reception.

Постановка проблеми. Принципи права – це фундаментальні керівні ідеї та засади, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання. В сучасних умовах трансформації правової системи України та її поступу до європейської інтеграції питання принципів європейського права набуває особливої актуальності. Європейська правова традиція історично сформувалася на основі спільних принципів, успадкованих значною мірою від римського права. Тому дослідження їх ґенези та змісту є важливим для розуміння напрямів гармонізації національного законодавства з правом ЄС і забезпечення верховенства права та справедливості у вітчизняній правовій системі. Проблема полягає у тому, щоб простежити історико-теоретичні основи формування принципів права Європи та з'ясувати їх роль у сучасному правопорядку, зокрема в умовах реформування права України під впливом євроінтеграційних процесів.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі становлення і розвитку принципів права Європи крізь призму римсько-правової традиції, а також визначенні ролі цих принципів у сучасній правовій системі України. Задля досягнення цієї мети у статті поставлено такі завдання: висвітлити теоретико-історичні основи формування європейських правових принципів (передусім з часів римського права); охарактеризувати зміст і значення основних із цих принципів – верховенства права, юридичної рівності, добросовісності, справедливості, обов'язковості договорів (pacta sunt servanda) тощо; показати вплив римського права на правові системи романо-германської правової сім'ї; підкреслити значення зазначених принципів в контексті євроінтеграційного курсу України.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти поняття та системи принципів права були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, загальнотеоретичні засади принципів права аналізувалися у працях Р. Давида, Г.Дж. Бермана, А.М. Колодія, С.П. Головатого та інших. У цих дослідженнях основна увага зосереджувалася на змісті та класифікації сучасних принципів права, натомість питання їхніх історичних витоків і формування в континентальній правовій традиції лишалося поза основним фокусом. А.М. Колодій у монографії «Принципи права України» розробив понятійний апарат та систему принципів національного права, С.П. Головатий дослідив еволюцію ідеї верховенства права від доктринального рівня до закріплення в законодавстві, а Г.Дж. Берман у праці «Право і революція» простежив формування західної правової традиції та вплив релігійно-культурних чинників на правові принципи. Окремі дослідники приділяли увагу класифікації та особливостям принципів права Європейського Союзу 1, 2, 3.]. Втім, недостатньо висвітленими залишаються саме історико-правові джерела європейських принципів права, пов'язані з рецепцією римського права, що і зумовлює потребу в даному дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Формування та розвиток основоположних принципів права в країнах романо-германської правової сім'ї нерозривно пов'язані з впливом римського права.

Античне римське право заклало міцний фундамент багатьох сучасних правових інститутів і норм. Саме в римському праві зародилися базові ідеї, що згодом еволюціонували в загальні принципи європейського права. Римські юристи розглядали право як *ars boni et aequi* – «мистецтво добра і справедливості», підкреслюючи етичну основу правових норм [4, с. 275]. У Римі сформувалися уявлення про *верховенство права* (панування закону) – принцип, за яким закон має найвищу силу і є обов'язковим для всіх, забезпечуючи рівність усіх перед ним та справедливий розгляд кожної справи.

Виник також принцип *юридичної рівності*, що передбачав однаковий правовий статус римських громадян перед законом. Хоча спочатку він поширювався лише на громадян Риму, забезпечуючи їм привілейований статус, з часом його сфера дії розширилася (зокрема після едикту імператора Антоніна 212 р. н.е., який надав римське громадянство всім вільним жителям імперії) [5, с. 117]. Юридична рівність у римському праві стала запорукою стабільності правопорядку, оскільки гарантувала передбачуваність і зрозумілість правовідносин.

Не менш важливим був принцип *справедливості*, тісно пов'язаний з поняттям *aequitas* (рівність, справедливість) та *bona fides* (добросовісність). Римське право вимагало добросовісної поведінки сторін у правовідносинах, особливо у договорах, і прагнуло досягти балансу між приватними інтересами і публічним благом. Римські юристи визначали принцип доброї совісті (*bona fides*) першим і визначальним з-поміж інших. Якщо принцип *bona fides* початково був порушений, то ставилася під сумнів і правомірність відносин, що витікали з цієї ситуації. Чому? Тому що за правилами римського права: «Нічого законного не витікало з незаконного». До прикладу, якщо майно (будинок, картина, скульптура та ін.) початково було придбане неправомірно (як-от: крадене, підроблене і т. д.), то всі решта правочини (купівля-продаж, дарування і т. д.), пов'язані з цим майном, визнавалися неправомірними. [6, с. 24].

Ідея справедливості як рівної міри для всіх пронизує римську правову доктрину і лежить в основі сучасного розуміння верховенства права. Також у римському приватному праві сформувався принцип *pacta sunt servanda* («договори повинні виконуватися»), який відображав обов'язковість добровільно прийнятих зобов'язань. Цей принцип забезпечував стабільність та довіру у майнових відносинах, ставши наріжним каменем договірного права. У подальшому саме *pacta sunt servanda* перетворився на універсальний принцип, успадкований європейськими правовими системами: від середньовічного канонічного права до сучасного міжнародного права, де він закріплений, зокрема, у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [7, с. 181].

Після падіння Західної Римської імперії римське право продовжувало впливати на європейську правову культуру через звичаї та кодифікації варварських королівств, а згодом – через діяльність середньовічних юристів. У XI–XII ст. в Європі відбулася так звана *рецепція римського права* – відродження інтересу до Кодексу Юстиніана та інших римських джерел, які почали вивчати в університетах (передусім у Болоньї). Юристи-глосатори, коментуючи тексти *Corpus iuris civilis*, систематизували норми і виокремлювали загальні правові положення.

У процесі схоластичного осмислення римських текстів було сформульовано низку принципів, що лягли в основу середньовічного права. Зокрема, середньовічні каноністи й цивілісти перейняли римську ідею верховенства закону (яка в християнському світогляді поєднувалася з верховенством божественного закону), принцип рівності (хоч і обмеженої станами), а також розвинули доктрину справедливості, доповнивши її християнською етикою. Римські правові афоризми і максими (як-от *«Нехай буде вислухана і інша сторона»* – про право на захист, *«Немає злочину без закону»* – про законність покарання) стали частиною правосвідомості Європи. Таким чином, у середні віки відбулося адаптування і інтегрування римських принципів у західні правові системи. Цей процес рецепції забезпечив наступність розвитку права: римсько-правові ідеї продовжили жити в праві середньовічної Європи, зокрема у вигляді *ius commune* – загального права, викладеного в університетських курсах.

У період Нового часу (XVII–XVIII ст.) природно-правова думка переосмислила традиційні засади права, надаючи їм універсального значення. Філософи-правники епохи Просвітництва (Г. Гроцій, Ш. Монтеск'є, Дж. Локк та ін.) проголосили ідеї суспільного договору, невідчужуваних прав людини і панування закону, що перегукувалися з римськими витоками. Ці ідеї невдовзі знайшли відображення в перших буржуазних конституціях та цивільних кодексах Європи. Найбільшого вираження принципи права набули у класичних кодифікаціях континентальної Європи. Французький Цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона) законодавчо закріпив рівність всіх громадян перед законом, свободу особи та свободу договорів у межах закону, а також проголосив незворотність дії законів у часі.

Згодом Німецьке цивільне уложення 1896 року (BGB, чинне з 1900 р.) систематизувало правові норми на засадах правової визначеності та добросовісності, успадкованих від римського права. Таким чином, у XIX ст. фундаментальні принципи, вироблені ще римським правом (рівність, свобода договору, обов'язковість виконання зобов'язань, справедливість покарання тощо), отримали законодавче закріплення у національних правових системах. Попри розвиток національного зако-

нодавства, спільне римське підґрунтя залишалося об'єднавчим чинником: кажучи словами Г. Бермана, західна правова традиція стала результатом синтезу римського права, канонічного права та правових ідей Реформації. Отже, романська правова спадщина, зафіксована в кодифікаціях Нового часу, забезпечила спільність базових принципів у країнах романо-германської правової сім'ї.

Вплив римського права зумовив формування єдиної платформи для правових систем континентальної Європи. Романо-германська (континентальна) правова сім'я характеризується спільністю основних принципів і понять, значною мірою запозичених з римського приватного та публічного права.

Наприклад, інститути і термінологія сучасного цивільного права (договір, власність, делікт, спадщина тощо) базуються на римському праві, але не менш важливими є засадничі ідеї, що пронизують ці інститути. Принцип автономії договору та його обов'язковості (pacta sunt servanda) – пряма спадщина римського *ius contractuum*, принцип винагородження за завдану шкоду – розвиток римської деліктної відповідальності, вимога діяти чесно та розумно – продовження доктрини *bona fides*. Рецепція римського права у різних країнах набувала своїх особливостей, проте всюди сприяла виробленню стабільних і передбачуваних правил поведінки. Загальні принципи права виступили своєрідним "генетичним кодом" континентальної правової сім'ї, який забезпечує її цілісність попри національні відмінності. Зазначені принципи виконують важливу функцію гармонізації законодавства: вони слугують критеріями оцінки правових норм та напрямами розвитку правової системи в цілому. Спільність фундаментальних принципів права стала чинником, що полегшує взаєморозуміння і взаємне визнання правових рішень між європейськими державами. Професор Козюбра М.І. відмітив що: «Переважна більшість принципів … має своє коріння у римському праві й однаковою мірою використовується як у сім'ї загального, так і в сім'ї континентального права. До них, зокрема, належать принципи – складові законності, юридичної визначеності, рівності перед законом і судом, незалежності і безсторонності судів і суддів та багато інших…» [8, с. 156].

Для сучасної України дотримання та впровадження принципів європейського права має не тільки внутрішньодержавне, а й міжнародно-політичне значення. Після здобуття незалежності у 1991 р. українська правова система все більше орієнтується на європейські стандарти. У Конституції України закріплено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8 Конституції).

Згідно з рішенням Конституційний Суд України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 верховенство права – це панування права в суспільстві, яке вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Верховенство права, за цим рішенням, «не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [9].

Принципи верховенства права, юридичної рівності, свободи та справедливості стали визначальними для розбудови правової держави. Зокрема, ці засади лежать в основі реформ правової системи, судоустрою та законодавства, які проводяться в рамках імплементації *Acquis communautaire* (правової спадщини ЄС). Європейський вибір України, закріплений у стратегічних документах та нещодавніх змінах до Конституції, передбачає гармонізацію національного права з правом Європейського Союзу. А це, в свою чергу, вимагає не лише технічного наближення норм, але й глибинного засвоєння спільних правових принципів, що панують у європейській традиції. Так, принцип верховенства права є ключовим критерієм оцінки реформ (зокрема, антикорупційних та судових) у процесі виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Принцип справедливості та поваги до прав людини вимагає приведення діяльності правоохоронних органів і судів у відповідність до європейських стандартів. Принцип pacta sunt servanda зобов'язує Україну сумлінно виконувати міжнародні зобов'язання, взяті в рамках євроінтеграції, та забезпечувати виконання договорів на внутрішньому рівні на засадах добросовісності. Отже, утвердження в Україні засадничих принципів європейського права – це необхідна умова успішної євроінтеграції та сталого розвитку правової системи. Уніфікація та гармонізація законодавства на основі спільних принципів права сприяє формуванню спільного правового простору з ЄС, підвищує довіру

до української юрисдикції з боку іноземних інвесторів і партнерів, а також зміцнює захист прав і свобод громадян.

Висновки. Римське право стало історичним підґрунтям формування спільних принципів європейського (континентального) права. Протягом століть розвиток правових систем Європи відбувався на основі засад, успадкованих від римської правової традиції – верховенства права, рівності перед законом, справедливості, добросовісності, обов'язковості договорів та інших. Закріплення цих принципів у законодавствах різних країн забезпечило стабільність і передбачуваність правового регулювання, стало запорукою схожості правових систем романо-германської сім'ї. В сучасних умовах спільні принципи права відіграють роль інтеграційного механізму: вони полегшують гармонізацію і уніфікацію права в межах Європи, служать критерієм оцінки законодавчих змін і правозастосування. Для України врахування та впровадження фундаментальних принципів європейського права є важливою передумовою успішного продовження правових реформ і наближення до членства в ЄС. Правова гармонізація на основі спільних принципів сприятиме утвердженню верховенства права, ефективнішому захисту прав людини і громадянина, а також зміцненню довіри до національної правової системи як з боку суспільства, так і міжнародної спільноти. Таким чином, принципи права Європи, випробувані часом та історією, залишаються наріжним каменем правового розвитку і орієнтиром для українського права на шляху європейської інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А.М. Принципи права України: Монографія. К: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
2. Головатий С.П. Верховенство права: від ідеї – до доктрини: монографія: у 2 т. Т. 1. К.: Фенікс, 2006. 712 с.
3. Берман Г.Дж. Право і революція. Формування західної традиції права. К: ІРІС, 2001. 560 с.
4. Задорожний Ю.А. Започаткування римським правом принципів права у країнах романо-германської правової сім'ї. *Право України*. 2010. № 3. С. 272 - 276.
5. Задорожний Ю.А. Основи римського приватного права: навч. посіб. Київ: Істина, 2012. 344 с.
6. Задорожня Г.В., Задорожний Ю.А. Принцип bona fides: від доктрини римського права до національного правосуддя. *Слово Національної школи суддів України*. 2023. № 1. С. 22–29.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text.
8. Козюбра М.І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
9. Рішення КСУ № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. URL: http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9851.

УДК 340.142
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.8

ПРЕЦЕДЕНТНИЙ ХАРАКТЕР РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА

Іванів А.Р.,
аспірант
Київського міжнародного університету,
радник «EQUITY Law Firm»
ORCID: 0000-0002-8970-0219

Іванів А.Р. Прецедентний характер рішень європейського суду з прав людини та їх місце в системі вітчизняного права.

Статтю присвячено комплексному дослідженню прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та визначенню їхнього місця в системі вітчизняного права. Автором обґрунтовано, що правозастосовна практика ЄСПЛ дедалі більше впливає на трансформацію правових систем держав романо-германської правової сім'ї, зокрема України, в напрямку поступового визнання судового прецеденту як повноцінного джерела права.

У статті детально проаналізовано юридичну природу актів ЄСПЛ, зокрема встановлено, що не всі рішення Суду мають однакову правову значущість. Запропоновано поділ актів на рішення проміжного та постановного характеру, серед яких лише частина. Особливу увагу приділено нормативному впливу рішень ЄСПЛ, які хоча й приймаються у межах конкретних спорів, але формулюють загальні правові стандарти, що мають бути враховані національними судами, незалежно від участі у справі конкретної держави. У цьому контексті доводиться, що рішення ЄСПЛ виходять за межі звичайного тлумачення норм Конвенції, набуваючи характеру автономних джерел права. Автор виступає прихильником концепції міжнародного судового прецеденту, в межах якої рішення ЄСПЛ розглядаються не лише як інструмент тлумачення норм міжнародного права, а як самостійне нормативне джерело з прецедентною природою.

Розглянуто теоретичні проблеми імплементації практики ЄСПЛ в українську правову систему, серед яких: недостатній доступ до рішень Суду, обмежене офіційне опублікування, відсутність якісних перекладів, некоректне застосування прецедентів на практиці. Автором запропоновано комплекс конкретних заходів для усунення вказаних проблем: створення єдиної національної бази практики ЄСПЛ з інструментами фільтрації та пошуку; удосконалення механізмів публікації і перекладу рішень; підвищення правової освіти й кваліфікації суддів та юристів у сфері європейського права.

У висновках підкреслено, що визнання за рішеннями ЄСПЛ статусу джерела права – це не лише юридичне зобов'язання України як держави-учасниці Конвенції, а й логічний наслідок трансформації правової системи, спрямованої на інтеграцію до загальноєвропейського правового простору. Таким робом, прецедентна практика ЄСПЛ уже сьогодні формує нову парадигму українського правосуддя, засновану на принципах передбачуваності, єдності, поваги до прав людини та верховенства права.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини, судовий прецедент, джерело права, правова позиція, stare decisis, ratio decidendi, автономне тлумачення, національна правова система.

Ivaniv R.A. The precedential nature of European Court of Human Rights decisions and their place in the domestic legal system.

This article is devoted to a comprehensive study of the precedential nature of European Court of Human Rights (ECHR) decisions and determining their place in the domestic legal system. The author argues that the ECHR's law enforcement practice is increasingly influencing the transformation of

the legal systems of the Roman-Germanic legal family, in particular Ukraine, towards the gradual recognition of judicial precedent as a full-fledged source of law.

The article provides a detailed analysis of the legal nature of ECHR acts, in particular establishing that not all decisions of the Court have equal legal significance. It proposes dividing the acts into interim and final decisions, of which only some are included. Particular attention is paid to the normative influence of ECHR decisions, which, although adopted in the context of specific disputes, formulate general legal standards that must be taken into account by national courts, regardless of the participation of a particular state in the case. In this context, it is argued that the decisions of the ECHR go beyond the ordinary interpretation of the provisions of the Convention, acquiring the character of autonomous sources of law. The author supports the concept of international judicial precedent, within which the decisions of the ECHR are considered not only as an instrument for interpreting the provisions of international law, but as an independent normative source with a precedent nature.

The author examines theoretical problems of implementing the ECHR's practice in the Ukrainian legal system, including insufficient access to the Court's decisions, limited official publication, lack of high-quality translations, and incorrect application of precedents in practice. The author proposes a set of specific measures to address these problems: the creation of a unified national database of ECHR practice with filtering and search tools; improvement of mechanisms for the publication and translation of decisions; and improvement of the legal education and qualifications of judges and lawyers in the field of European law.

The conclusions emphasize that recognizing ECHR decisions as a source of law is not only a legal obligation of Ukraine as a state party to the Convention, but also a logical consequence of the transformation of the legal system aimed at integration into the pan-European legal space. Thus, the case law of the ECHR is already shaping a new paradigm of Ukrainian justice based on the principles of predictability, unity, respect for human rights, and the rule of law.

Key words: European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, judicial precedent, source of law, legal position, stare decisis, ratio decidendi, autonomous interpretation, national legal system.

Постановка проблеми. У сучасних правових умовах одним із ключових чинників, що сприяють посиленню тенденції до зростання ролі судового прецеденту в країнах романо-германської правової сім'ї, до яких належить і Україна, є активна практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Європейський суд з прав людини – це міжнародний суд, який розглядає заяви тільки від осіб, організацій та підприємств, які вважають, що стали потерпілим від порушення прав і свобод гарантій, зазначених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 р. (Європейська конвенція з прав людини) [1]. ЄСПЛ покликаний забезпечувати дотримання і виконання норм Конвенції її державами-учасницями. Суд здійснює це завдання шляхом розгляду і вирішення конкретних справ, які приймаються ним до провадження на основі індивідуальних заяв, поданих фізичною особою, групою осіб або неурядовою організацією. Незважаючи на те, що формально-юридично рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими тільки для сторін, які беруть участь у справі, фактично винесене рішення містить єдино правильний варіант тлумачення того чи іншого положення Конвенції.

Україна, підписавши та ратифікувавши Європейську конвенцію з прав людини, тим самим визнала юрисдикцію ЄСПЛ обов'язковою з питань тлумачення та застосування норм зазначеної Конвенції та Протоколів до неї. Юридичне закріплення обов'язковості рішень Європейського суду відображено в національному законодавстві, зокрема, в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [2]. Закон прямо передбачає, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права (ст. 17). Отже, рішення ЄСПЛ набули безпосередньої юридичної сили в українській правовій системі, перетворившись з міжнародних судових актів на повноцінні джерела внутрішнього права.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою для проведення дослідження стали праці багатьох відомих вчених як щодо визначення місця судового прецеденту як джерела права в Україні загалом, так і в контексті прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини зокрема. Вивченням вказаного питання займалися як спеціалісти у галузі теорії та історії держави і права, так і фахівці з конституційного права: Р.Ш. Бабанли, В.Е. Беляневич,

Н.Є. Блажівська, Н.А. Гураленко, А.І. Дрішлюк, М.Д. Єгоров, В.А. Завгородній, В.П. Загайнова, В.А. Кройтор, А.М. Кучук, Б.В. Малишев, М.М. Марченко, А.Ю. Мкртумян, П.В. Пушкар, М.І. Сірий, С.В. Шевчук та ін.

Мета статті полягає в дослідженні прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини та їх місця в системі вітчизняного права.

Виклад основного матеріалу. Слід підкреслити, що визнання актів ЄСПЛ як обов'язкового джерела права усунуло теоретичну і практичну суперечку про юридичну природу міжнародних судових рішень як джерел права в українській доктрині та правозастосуванні. Фактично Україна здійснила юридичне визнання міжнародного прецеденту, тим самим забезпечивши формальне і змістовне включення актів ЄСПЛ в ієрархію вітчизняних джерел права. Таке рішення є істотним кроком до ширшого визнання ролі судового правотворення в Україні і може розглядатися як передумова до потенційного юридичного визнання прецедентної сили рішень вищих вітчизняних судових інстанцій. Інкорпорація міжнародного судового прецеденту в національну систему джерел права України свідчить не тільки про зближення романо-германської та англосаксонської правових традицій, а й підкреслює неминучість подальшої еволюції правової доктрини та практики в напрямку посилення ролі суддівського права.

Важливим завданням сучасного правознавства є формування об'єктивних критеріїв, що дозволяють віднести ті чи інші акти Європейського суду з прав людини до джерел права. Дане питання обумовлене тим, що не всі судові акти, прийняті ЄСПЛ, можуть бути визнані повноцінними джерелами права та інтегровані в національні правові системи держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини. У юридичній літературі зазвичай не проводиться розмежування між рішеннями ЄСПЛ, не приділяється достатня увага їх специфічним особливостям та відмінностям. Для вирішення зазначеної проблеми потрібна розробка чітких правових критеріїв, що дозволять виділити із загальної сукупності актів ЄСПЛ ті рішення, які можуть бути кваліфіковані як джерела права. В якості таких критеріїв, виходячи з аналізу судової практики та правової доктрини, можуть бути запропоновані:

1) нормативний зміст рішення, тобто наявність у ньому узагальненої правової позиції, що формує норму судового прецеденту;

2) загальновідомість та офіційне опублікування рішення, що забезпечують доступність тексту для широкого кола правозастосовників та суспільства загалом.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці приймає акти, що різняться за своїм функціональним призначенням і характером. Зокрема, суд виносить рішення, якими справа вирішується по суті (рішення по суті), а також процесуальні акти, що мають допоміжний характер і сприяють вирішенню справи. Ба більше, ЄСПЛ виносить рішення на різних рівнях своєї судової структури – рішення комітетів і рішення палат, включаючи Велику Палату. На нашу думку, джерелами права в строгому юридичному сенсі слід вважати саме рішення палат (включаючи Велику Палату), оскільки вони мають ознаки нормативності, офіційно публікуються і містять мотивовану позицію суду з питань як матеріального, так і процесуального права. На відміну від рішень палат, рішення комітетів не підлягають обов'язковому опублікуванню, надсилаються безпосередньо зацікавленим сторонам і мають адресний характер, що виключає їх нормативне значення і статус джерела права. Отже, тільки мотивовані, офіційно опубліковані рішення палат Європейського суду з прав людини, що містять правову позицію, відповідають встановленим критеріям і повинні розглядатися як джерела права в національній правовій системі України та інших держав-учасниць Конвенції.

У профільній літературі склалася стійка практика класифікувати акти Європейського суду з прав людини на кілька самостійних видів, виходячи з їх змісту, правових наслідків і процесуального значення. Подібна класифікація є важливим інструментом для систематизації практики ЄСПЛ і дозволяє найбільш повно виявити прецедентний характер окремих рішень. Так, прийнято виділяти наступні види актів Європейського суду з прав людини:

1. Рішення проміжного характеру. До рішень проміжного характеру можна зарахувати а) рішення з питання прийнят¬ності/неприйнятності заяви; б) одноосібне рішення судді про пере¬дачу заяви до комітету або палати для подальшого розгляду; в) рішення палати про відмову від розгляду заяви на користь Великої Палати; г) рішення колегії Великої Палати про відмову в клопотанні щодо передання справи на розгляд Великої Палати; д) рішення палати про відмову у винесенні консультативного висновку [3, с. 10]. Так, рішення ЄСПЛ про прийнятність заяви

є юридично значущими актами, які ухвалюються на етапі попереднього розгляду справи для визначення, чи відповідає заява встановленим критеріям і чи може бути розглянута Судом по суті. Такі рішення підлягають обов'язковому опублікуванню. Вони містять мотивовану правову аргументацію щодо відповідності заяви встановленим Європейською конвенцією з прав людини критеріям прийнятності (вичерпання національних засобів правового захисту, дотримання строку звернення, відсутність анонімних або подвійних заяв, відсутність зловживання правом на подання заяви тощо). Незважаючи на свій проміжний процесуальний характер, зазначені рішення формують юридичні позиції суду, що мають важливе значення для національних судових систем держав-учасниць Конвенції. Ці позиції набувають прецедентної сили, оскільки містять загальнообов'язкові правові висновки, що стосуються умов і критеріїв прийнятності справ у Європейському суді з прав людини.

Рішення ЄСПЛ про неприйнятність заяви також належать до категорії обов'язкових до опублікування актів, що завершують судове провадження у конкретній справі на попередній стадії. У таких рішеннях Європейський суд з прав людини фіксує остаточні висновки про невідповідність заяви обов'язковим вимогам прийнятності, закріпленим Європейською конвенцією з прав людини. Рішення про неприйнятність заяви характеризуються остаточністю і відсутністю можливості їх перегляду або оскарження. Разом з тим, висновки щодо прийнятності, які містяться в цих рішеннях, мають прецедентне значення, що впливає на подальшу судову практику і правозастосування в державах-учасницях Конвенції. У якості прикладу доцільно навести два рішення про неприйнятність заяви, які мають велику вагу у вирішенні проблемних питань судової практики та посилюють впевненість у тому, що національна практика у відповідних випадках відповідає вимогам Конвенції. Першим є рішення у справі «Азюковська проти України» (2019) [4], яким ЄСПЛ констатував відсутність порушення положень Конвенції у віднесенні трудового спору до категорії малозначних справ та, відповідно, «правомірності» відмови у відкритті касаційного провадження у цій справі з мотивів її малозначності. Другим є рішення у справі «Омельченки проти України» (2023) [5], в якому міститься правова відповідь на питання про те, чи може відмова у доступі до суду полягати у тому, що національні суди розглянули справу у порядку неналежної, на думку заявника, юрисдикції. У цій справі ЄСПЛ також визнав заяву неприйнятною, констатувавши відсутність за наведених обставин порушення права на доступ до суду [6].

2. Рішення постановного характеру. До рішень Європейського суду постановного характеру доцільно зарахувати а) рішення по суті справи щодо справедливої компенсації; б) рішення палати про тлумачення після звернення однієї зі сторін у справі, щодо якого винесено остаточне рішення; в) рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву, спір уже вирішено, подальший розгляд заяви не є виправданим; г) рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо це виправдано винятковими обставинами; д) рішення про вилучення справи з реєстру у зв'язку з досягненням дружнього врегулю¬вання; є) рішення про схвалення умов односторон¬ньої декларації [3, с. 10]. Рішення даного виду іноді іменуються постановами ЄСПЛ. Так, постанови по суті справи щодо справедливої компенсації, як правило, визнаються в зарубіжній правовій доктрині класичними прецедентними актами, оскільки містять розгорнуті правові позиції з питань інтерпретації та застосування положень Конвенції, вирішуючи конкретні матеріально-правові та процесуальні аспекти спору. Що стосується постанов про вилучення заяви з реєстру, то вони також містять у собі відповіді з питань права, включають в себе мотивовану правову оцінку обставин справи та причин її припинення. Незважаючи на значущість постанов про вилучення заяви з реєстру для розвитку права, у вітчизняному юридичному дискурсі даному виду актів приділяється вкрай обмежена увага. Їхня роль і зміст залишаються малодослідженими, а самі тексти в переважній більшості випадків не перекладаються українською мовою і не публікуються в офіційних або наукових джерелах. В результаті такі постанови залишаються поза сферою доступу для практикуючих юристів, наукової спільноти та правозастосовників, що істотно знижує рівень їх застосування і сприйняття як джерел права.

У юридичній науці питання про правову природу рішень Європейського суду з прав людини є дискусійним і вирішується неоднозначно. Серед правознавців немає єдності думок щодо кваліфікації таких рішень. На сьогодні можна виділити три основні теоретичні позиції:

1) рішення розглядаються як судові прецеденти;

2) рішення визнаються актами нормативного (делегованого) тлумачення;
3) рішення характеризуються як правозастосовні акти.

Кожна з представлених точок зору має як прихильників, так і противників, проте ми дотримуємося позиції, згідно з якою рішення ЄСПЛ мають саме прецедентну природу. Ключовим аргументом на користь віднесення рішень Європейського суду з прав людини до судових прецедентів виступає активне застосування судом принципу «stare decisis». Незважаючи на відсутність формального обов'язку суду завжди дотримуватися своїх попередніх рішень, практика ЄСПЛ демонструє стійку тенденцію опори на раніше сформульовані правові позиції. Розглядаючи конкретні справи, судді Європейського суду з прав людини систематично посилаються на попередні рішення не тільки щодо аналогічних спорів, але й щодо схожих питань, що виникли в ході розгляду справи. В якості нормативної основи такого підходу сам Суд неодноразово підкреслював необхідність дотримання раніше сформульованих прецедентів з метою забезпечення правової визначеності, передбачуваності судової практики та рівності всіх суб'єктів права перед законом. Водночас ЄСПЛ не виключає можливість зміни або уточнення своєї позиції, однак такі зміни вимагають спеціального обґрунтування, в результаті чого забезпечується розвиток і вдосконалення конвенційного прецедентного права.

Наступним елементом, що підтверджує прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини, є так зване «ratio decidendi», що міститься в кожній постанові, яка вирішує справу по суті. Саме ця правова позиція має загальнообов'язкову силу, виходить за межі конкретного судового розгляду і є підставою для подальшого застосування в аналогічних ситуаціях. Категорія «правова позиція» активно використовується в європейській юридичній літературі і стало основою численних наукових суперечок про статус рішень ЄСПЛ в системі джерел права. Деякі вчені прямо вказують на необхідність визнання таких правових позицій самостійними джерелами права, підкреслюючи їх нормативну природу і значимість в правозастосовній діяльності національних судів.

Що стосується позиції, за якою акти ЄСПЛ кваліфікуються виключно як акти нормативного (делегованого) тлумачення конвенційних норм, то вона, на наш погляд, є недостатньо коректною. Дійсно, кожна постанова суду по суті містить тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини, проте таке тлумачення здійснюється Європейським судом з прав людини не само по собі, а в рамках конкретного спору, будучи необхідним елементом правозастосування. Отже, мета прийняття таких актів полягає не у формальному тлумаченні норм, а у вирішенні конкретного юридичного конфлікту, внаслідок чого вони набувають усіх ознак судового прецеденту.

Також викликає сумнів позиція, згідно з якою рішення ЄСПЛ є виключно правозастосовними актами. Незважаючи на те, що в процесі розгляду справ Європейський суд з прав людини, безумовно, застосовує норми Конвенції та протоколів до неї, він не обмежується простим правозастосуванням у його класичному розумінні. Навпаки, в ході своєї діяльності ЄСПЛ формулює установки, які набувають самостійного нормативного характеру і поширюються на більш широке коло правовідносин, ніж вихідний предмет розгляду. Іншими словами, нормативний характер рішень ЄСПЛ виражається в їхній здатності породжувати загальнообов'язкові правила поведінки, що виходять далеко за межі конкретної справи, застосовні до всіх аналогічних випадків.

У контексті дослідження природи рішень Європейського суду з прав людини доцільно характеризувати ці рішення як міжнародні судові прецеденти, що підкреслює їх особливе походження і специфічну природу. Такий підхід є виправданим, оскільки зазначені рішення приймаються міжнародним судовим органом, який не є частиною національної судової системи окремої держави, а базує свою діяльність на нормах міжнародного права, закріплених у Європейській конвенції з прав людини та її протоколах. У процесі здійснення міжнародного правосуддя з прав людини ЄСПЛ не просто вирішує конкретні спори між заявниками та державами-відповідачами, а й формує стійкі правові стандарти, принципи та норми міжнародного характеру, що мають нормативний вплив на правові системи держав-учасниць Конвенції. Отже, кожен мотивований акт Європейського суду з прав людини не тільки застосовує існуючі конвенційні норми, але й створює нові правові орієнтири та стандарти міжнародного права, що стають обов'язковими для держав-учасниць, у тому числі й для України.

Аналізуючи сучасний стан системи джерел права України, необхідно відзначити очевидну тенденцію до її розширення та ускладнення. Крім традиційних джерел права, таких як норма-

тивно-правові акти (закони та підзаконні акти), українська правова система стала сприймати та включати в себе нетрадиційні – правові звичаї, міжнародні договори тощо. Цей процес викликаний, перш за все, правовою глобалізацією, розвитком інтеграційних процесів в Європі та світі, формуванням універсальних міжнародних правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина.

Важливу роль у переосмисленні структури джерел права відіграє зростаючий вплив міжнародного права на національні правові порядки. Україна не є винятком із цієї загальної тенденції. Уже в Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII [7] було проголошено перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Дана позиція отримала свій розвиток і закріплення в Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [8], в якій опосередковано закріплені загальновизнані принципи і норми міжнародного права. Це здійснено через визнання вищої юридичної сили та загальнообов'язковості ратифікованих міжнародних договорів щодо національного законодавства (ст. 9). Ба більше, ст. 18 Конституції України визначає, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, тобто весь вектор зовнішньої політики України будується на додержанні загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Саме в міжнародних договорах і містяться норми і принципи міжнародного права. В силу конституційності загальновизнаних принципів і норм міжнародного права останні не лише визнаються частиною правової системи країн світу, а й дістають офіційно визнаний статус джерел права на рівні з міжнародними договорами [9, с. 163]. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права, закріплені в міжнародних договорах і визнані Україною, таким робом, набувають не тільки фактичного, але й офіційно-юридичного значення джерел права. Прийняття Україною обов'язкової юрисдикції Європейського суду з прав людини і визнання рішень цього суду джерелами національного права фактично змінило структуру і зміст правової системи країни. Включення рішень ЄСПЛ до національної правової системи свідчить про розширення поняття джерела права та його еволюцію, що, зі свого боку, веде до трансформації самої структури вітчизняної правової системи. Отже, інтеграція міжнародного прецедентного права Європейського суду з прав людини сприяє посиленню взаємозв'язку та взаємодії національного і міжнародного права, підвищенню правової визначеності та стабільності судової практики в Україні, а також поступовому визнанню судового прецеденту як повноцінного джерела національного права.

Правова природа рішень Європейського суду з прав людини, що розглядаються як міжнародні судові прецеденти, визначає специфіку їх правового статусу та місце в системі джерел вітчизняного права. Питання про юридичну природу судового прецеденту, його роль і статус в ієрархії джерел права традиційно викликає жваві дискусії на європейському науковому полі. Незважаючи на інтенсивність наукових досліджень у цій сфері, єдиної позиції до теперішнього часу не вироблено, що свідчить про збереження теоретичної неоднозначності та складності зазначеної проблеми. Труднощі визначення місця і ролі рішень ЄСПЛ багато в чому обумовлені їх подвійною правовою природою: будучи за формою судовими актами, за змістом вони є нормативними приписами міжнародного характеру. Такі рішення, що формуються міжнародним судовим органом, ґрунтуються на нормах Європейської конвенції з прав людини і, таким робом, є специфічним різновидом джерел міжнародного права, що мають безпосередню дію в національних правових системах держав-учасниць Конвенції. Водночас слід підкреслити, що питання про визнання рішень Європейського суду з прав людини джерелами права в Україні вже вирішено на рівні національного законодавства. Зокрема, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо закріпив за рішеннями ЄСПЛ статус джерела права. У зв'язку з цим основний теоретичний інтерес для нас представляє не саме визнання рішень Європейського суду з прав людини джерелами права (що для країни вже є встановленим фактом), а подальші наслідки такого визнання для національної судової практики та правової системи України загалом. Зокрема, виникає закономірне питання про можливість визнання аналогічного статусу за рішеннями національних вищих судових інстанцій, що формують внутрішню судову практику України, за аналогією з рішеннями ЄСПЛ.

У вітчизняній юридичній літературі вплив рішень Європейського суду з прав людини на українську правову систему традиційно аналізується у вузькому аспекті, зводиться переважно до впливу рішень на національне законодавство та практику правозастосування. Однак таке розуміння є явно недостатнім. Вважається за необхідне підходити до цього питання більш комплексно, відзначаючи набагато ширший і глибший вплив міжнародної судової практики на національний правопорядок. Вплив рішень ЄСПЛ охоплює не тільки сферу законотворчості та правозастосування, а й має значний вплив на стан правової свідомості суспільства, правову культуру громадян, а також на розвиток національної юридичної науки та освіти. Через впровадження міжнародних стандартів, що формулюються Європейським судом з прав людини, відбувається поступова трансформація національної правової свідомості, що сприяє розвитку демократичних правових цінностей і зміцненню інституційної спроможності української держави ефективно захищати і реалізовувати права і свободи людини і громадянина.

На окрему увагу заслуговує особливість застосування Європейським судом з прав людини своєї прецедентної практики. Так, при розгляді справ ЄСПЛ не пов'язаний суб'єктним складом прецеденту, тобто не обмежений необхідністю посилатися виключно на власну практику у справах щодо тієї ж держави-відповідача. Навпаки, у своїх рішеннях щодо заяв проти України Суд активно спирається на прецеденти, сформульовані щодо інших держав-учасниць Конвенції. До того ж Європейський суд з прав людини дотримується принципу автономного тлумачення норм Конвенції. Цей принцип означає, що суд може інтерпретувати положення Конвенції незалежно від національного тлумачення того чи іншого учасника Конвенції. Суд приділяє велику увагу захисту прав і свобод людини та виходить за рамки локальних законодавств [10, с. 54]. Така практика повністю відповідає принципу правової визначеності, який передбачає необхідність прогнозованості рішень суду та забезпечення єдності підходів до тлумачення і застосування конвенційних норм. Внаслідок цього Україна зобов'язана враховувати і застосовувати всю сукупність прецедентної практики Європейського суду з прав людини, включаючи рішення, винесені ще до того, як Україна стала учасником Конвенції. Іншими словами, юрисдикція Європейського суду з прав людини має універсальний характер щодо його практики, що робить обов'язковим застосування всіх сформульованих ним правових позицій незалежно від суб'єктного складу та дати винесення відповідного рішення.

Продовжуючи наше дослідження, варто відзначити наявність практичних і теоретичних проблем, безпосередньо пов'язаних із застосуванням в Україні судових прецедентів Європейського суду з прав людини. Першою з них є проблема доступності та офіційного опублікування рішень Суду. Справа в тому, що згідно з положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», держава зобов'язується офіційно публікувати виключно ті рішення Суду, стороною за якими виступає Україна. Разом з тим, величезний масив рішень ЄСПЛ, винесених у справах проти інших держав-учасниць Конвенції, фактично не підлягає офіційній публікації. Нагадаємо, що офіційною вважається публікація українською мовою повних рішень ЄСПЛ у спеціалізованих в питаннях практики Суду юридичних виданнях. Тим часом, більшість рішень, що стосуються інших держав, в Україні не те що не публікуються офіційно, а навіть не перекладаються. Ця обставина суттєво ускладнює використання актів ЄСПЛ у вітчизняній судовій практиці, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 18 Закону з метою посилання на Рішення та ухвали Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії (далі – переклад), надруковані у виданні, передбаченому в статті 6 цього Закону. Ч. 3 цієї ж статті передбачає, що у разі відсутності перекладу Рішення та ухвали Суду, чи ухвали Комісії суд користується оригінальним текстом [2]. Нагадаємо, що офіційними мовами рішень Європейського суду з прав людини є англійська та французька. В силу об'єктивних причин, для більшості вітчизняних правників оригінальні тексти рішень ЄСПЛ залишаються фактично недоступними. Це істотно знижує можливості належного застосування і правильного тлумачення європейських прецедентів у практиці національних судів, а також ускладнює реалізацію міжнародних зобов'язань України щодо забезпечення ефективного виконання норм Конвенції. Наступною є проблема із релевантного застосуванням практики ЄСПЛ. Вона (ця проблема) виявляється у тому, що до певних правовідносин застосовуються рішення ЄСПЛ, які, просто кажучи, «не про те». Інколи це виявляється у використанні цитат із рішень ЄСПЛ, які були сформульовані Судом за принципово інших обставин або таких, які обґрунтовують інші правові висновки, яких

досяг Суд. Часто можна побачити посилання на рішення ЄСПЛ без контексту самої норми Конвенції, яка має застосовуватися, або без самого фактичного контексту рішення. Довільне трактування таких цитат, які іноді не відображають саму правову позицію ЄСПЛ, закріплену у справі, досить часто має місце навіть без ознайомлення з повним текстом рішення ЄСПЛ. Таке застосування практики ЄСПЛ може призводити до того, що певна правова проблема хоча наче й вирішується відповідно до загальновизнаних стандартів практики ЄСПЛ, однак насправді не враховуватиме цілком протилежну ситуацію [6]. Зазначені перешкоди істотно обтяжують інтеграцію рішень ЄСПЛ у правову систему України, знижують ефективність їх реалізації на національному рівні. У ситуації, що склалася, пропонуємо вжити низку заходів, спрямованих на усунення зазначених проблем:

1. Закріпити в правовому полі обов'язковість офіційної публікації рішень ЄСПЛ, винесених стосовно інших держав-учасниць Конвенції. З метою усунення прогалини в правовому регулюванні вважаємо за необхідне внести зміни до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», доповнивши його нормою, що передбачає обов'язкову публікацію українською мовою всіх рішень Європейського суду з прав людини, що вирішують справи по суті. Подібний захід забезпечить загальнодоступність та офіційність публікації прецедентної практики ЄСПЛ, розширивши її використання в судовій та іншій юридичній діяльності.
2. Створити загальнодоступну та регулярно оновлювану національну базу даних практики Європейського суду з прав людини. Впровадження такого інформаційного ресурсу з офіційними перекладами рішень ЄСПЛ істотно підвищить рівень правової обізнаності суддів, адвокатів, науковців та інших правозастосовників, сприятиме забезпеченню єдності судової практики та належному дотриманню стандартів Європейської конвенції з прав людини. Окрім доступу до змісту рішень, така база даних повинна включати інструменти для ефективного зберігання, організації та вилучення правової інформації, а також забезпечувати розширений пошук і фільтрацію рішень за релевантними критеріями (стаття Конвенції, країна-відповідач, правові позиції тощо), що дозволить значно оптимізувати роботу практиків і дослідників у сфері прав людини.
3. Посилити підготовку фахівців у галузі європейського права. Ефективна реалізація рішень Європейського суду з прав людини в національній правовій системі безпосередньо залежить від рівня знань і кваліфікації правозастосовників. Для підвищення рівня підготовки юристів доцільно розширити кількість навчальних годин і спеціальних курсів, присвячених практиці ЄСПЛ, вивченню її принципів, методів тлумачення та специфіки застосування норм Конвенції. Впровадження спеціалізованих освітніх програм і тренінгів для суддів і державних службовців сприятиме як формуванню стійкої правосвідомості, заснованої на принципах Європейської конвенції з прав людини, так і підвищенню ефективності використання міжнародних судових прецедентів.
4. Підвищити роль вітчизняних вищих судових інстанцій у реалізації рішень ЄСПЛ. Вітчизняні суди відіграють особливу роль у процесі реалізації рішень Європейського суду з прав людини, оскільки саме на них покладається обов'язок безпосереднього застосування сформульованих Судом правових позицій та інтеграції вимог Конвенції в національну судову практику. Посилення ролі вищих судових інстанцій у моніторингу та систематизації застосування рішень ЄСПЛ, а також формування рекомендацій і роз'яснень з найскладніших правових питань сприятимуть створенню єдиної та стійкої судової практики.

Отже, для ефективної реалізації прецедентів Європейського суду з прав людини в Україні необхідний комплексний підхід, що охоплює як законодавчі заходи щодо забезпечення офіційного опублікування та загальнодоступності рішень Суду, так і освітні ініціативи з підвищення кваліфікації національних правозастосовників та зміцнення єдності й передбачуваності судової практики. Вирішення цих завдань дозволить не тільки усунути існуючі проблеми застосування міжнародних судових прецедентів, а й забезпечить повноцінну інтеграцію України в загальноєвропейський правовий простір.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що сучасна Україна є активним учасником міжнародного співтовариства. Вона бере участь у більшості договорів, які були створені та підписані провідними державами світу, серед яких одним з основних документів, ратифікованих Україною, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Приєднавшись до цієї Конвенції, Україна взяла на себе зобов'язання приймати, поряд зі своїм внутрішнім законодавством, судові прецеденти Європейського суду з прав людини, які створюються при розгляді справ, як за участю України, так і інших країн-учасниць Конвенції. Аналіз вітчизняної судової практики свідчить про те, що судові органи України у своїй діяльності масово звертаються до правових позицій ЄСПЛ. Таким способом, в Україні використовуються прецеденти вищезазначеного судового органу і даний факт у світлі того, що Конвенція є складовою частиною нашої правової системи, свідчить лише про одне – дані прецеденти є джерелом вітчизняного права не тільки де-юре, але і де-факто. На сьогодні рішення Європейського суду з прав людини мають подвійний правовий вплив на розвиток правових систем, виступаючи ключовим елементом інтеграційних процесів і правової уніфікації в загальноєвропейському масштабі: з одного боку, вони формують чіткі та послідовні стандарти у сфері організації та здійснення правосуддя, визначаючи мінімальні вимоги до створення, структури, компетенції та процедур судових органів, покликаних гарантувати справедливий суд та ефективний захист прав людини на національному рівні; з іншого боку, створюють конкретні правові орієнтири, що допомагають національним судам вирішувати найскладніші та найсуперечливіші питання захисту прав і свобод людини і громадянина, спрямовують їхню діяльність на єдине застосування норм Європейської конвенції з прав людини.

Вплив рішень Європейського суду з прав людини на українське право має комплексний характер і проявляється в інституційному та функціонально-правовому аспекті. Згідно з інституційним аспектом, рішення ЄСПЛ за своєю суттю і природою виступають судовими прецедентами, які отримали офіційний статус джерела права. Таким робом, під впливом європейських стандартів і міжнародних зобов'язань у вітчизняну правову систему було інкорпоровано інститут судового прецеденту, що знаменує собою якісну зміну і подальший розвиток правової системи України. Згідно з функціонально-правовим аспектом рішення ЄСПЛ формують нову модель вітчизняного правосуддя, орієнтовану на європейські стандарти забезпечення прав людини і верховенства права. Фактично створюється нова парадигма судочинства, заснована на принципах прозорості, правової визначеності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, а також єдності та передбачуваності судової практики.

Закріплення рішень Європейського суду з прав людини як джерел українського права свідчить про глибоку і якісну трансформацію національної правової системи. Зазначена трансформація обумовлена поетапною інтеграцією України в європейський правовий простір, необхідністю уніфікації національного правового регулювання з європейськими стандартами, подальшою імплементацією загальновизнаних міжнародних норм і принципів, підвищенням ефективності захисту прав і свобод людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 р. (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 11.06.2025).

2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006. № 30. Ст. 260.

3. Завгородній В. А. Правові акти Європейського суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 2016. Вип. 40(1). С. 7–10.

4. Справа «Азюковська проти України» (Заява № 47921/08). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e69#Text (дата звернення: 11.06.2025).

5. Справа «Омельченко проти України» (Заява № 44158/19). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i72#Text (дата звернення: 11.06.2025).

6. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/zmi/700941/ (дата звернення: 11.06.2025).

7. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990. № 31. Ст. 429.

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141.

9. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права. *Приватне право і підприємництво,* 2016. Вип. 15. С. 162–166.

10. Кучук А. М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. № 6. С. 51–55.

УДК 35.07(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.9

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Іванов С.Ю.,
кандидат історичних наук, доцент,
кафедра теорії та історії держави та права
Харківського національного університету внутрішніх справ

Іванов С.Ю. Роль державного управління в процесі становлення державної влади: історико-правовий аспект.

У статті досліджено особливості, передумови та розвиток ролі державного управління в процесі становлення державної влади. Досліджено складний еволюційний шлях формування державного управління від минулого до сучасності, відзначено зміни, які відбувалися на цьому етапі. На основі широкого кола джерел та наукової літератури робиться спроба дослідити особливості процесу становлення державного управління в процесі розбудови державної влади на теренах України.

Відзначено актуальність даної теми оскільки історичний шлях українського народу відзначається складною й насиченою палітрою суспільно-політичних подій, що мали як позитивні, так і негативні наслідки для формування та трансформації системи державного управління. Значна частина проблем, які виникали в процесі державотворення на різних етапах історії, залишається актуальною й дотепер, а окремі з них набули ще більшої гостроти в сучасних умовах.Кожна історична доба формувала специфічне розуміння змісту, функціонального призначення та організаційної структури державного управління. Відтак, розвиток України як суверенної та демократичної держави передбачає безперервний процес вдосконалення системи державного управління, що має відповідати викликам часу та потребам суспільства.

У загальних рисах показано, що становлення державної влади в Україні є складним і багатогранним процесом, який охоплює як історичні, так і правові аспекти. Важливу роль у цьому процесі відіграє державне управління, яке забезпечує стабільність, функціональність та розвиток суспільних інституцій. Однак ефективність державного управління залежить від врахування історичного досвіду та відповідності сучасним викликам.Дослідження цієї теми є актуальним у контексті модернізації української держави та її інтеграції у європейський простір.

Продемонстровано аналіз ролі державного управління у становленні державної влади в Україні через призму історико-правового аспекту. Враховано еволюції управлінських практик, нормативно-правового регулювання та їхнього впливу на формування сучасної моделі державного управління.

Ключові слова: розвиток, реформування, державне управління, державна влада, становлення, органи влади, держава.

Ivanov S.Yu. The role of public administration in the process of formation of state power: historical and legal aspect.

The article examines the features, prerequisites and development of the role of public administration in the process of the formation of state power. The complex evolutionary path of the formation of public administration from the past to the present is studied, the changes that occurred at this stage are noted. Based on a wide range of sources and scientific literature, an attempt is made to examine the features of the process of the formation of public administration in the process of building state power in Ukraine.

The relevance of this topic is noted, since the historical path of the Ukrainian people is marked by a complex and rich palette of socio-political events that had both positive and negative consequences for the formation and transformation of the public administration system. A significant part of the

problems that arose in the process of state formation at different stages of history remains relevant to this day, and some of them have become even more acute in modern conditions. Each historical era has formed a specific understanding of the content, functional purpose and organizational structure of public administration. Therefore, the development of Ukraine as a sovereign and democratic state involves a continuous process of improving the public administration system, which must meet the challenges of the time and the needs of society.

In general terms, it is shown that the formation of state power in Ukraine is a complex and multifaceted process that encompasses both historical and legal aspects. An important role in this process is played by public administration, which ensures the stability, functionality and development of public institutions. However, the effectiveness of public administration depends on taking into account historical experience and compliance with modern challenges. The study of this topic is relevant in the context of the modernization of the Ukrainian state and its integration into the European space.

The analysis of the role of public administration in the formation of state power in Ukraine through the prism of the historical and legal aspect is demonstrated. The evolution of management practices, regulatory and legal regulation and their influence on the formation of the modern model of public administration are taken into account.

Key words: development, reformation, public administration, state power, formation, authorities, state.

Постановка проблеми. Становлення державної влади в Україні є складним і багатогранним процесом, який охоплює як історичні, так і правові аспекти. Важливу роль у цьому процесі відіграє державне управління, яке забезпечує стабільність, функціональність та розвиток суспільних інституцій. Однак ефективність державного управління залежить від врахування історичного досвіду та відповідності сучасним викликам. Дослідження цієї теми є актуальним у контексті модернізації української держави та її інтеграції у європейський простір. Водночас необхідно приділити увагу історико-правовим аспектам становлення державного управління, які часто залишаються поза межами глибокого аналізу.

Україна, як держава з тисячолітньою історією, має унікальний досвід державного управління, що формувався під впливом як внутрішніх соціально-політичних процесів, так і зовнішніх факторів. Сьогодні, в умовах глобалізації та суспільних трансформацій, осмислення цього досвіду є важливим для вдосконалення сучасної системи державного управління.

Метою дослідження є спроба провести аналіз ролі державного управління у становленні державної влади в Україні через призму історико-правового аспекту. Це передбачає вивчення еволюції управлінських практик, нормативно-правового регулювання та їхнього впливу на формування сучасної моделі державного управління. Особлива увага приділяється історичним етапам, які мали вирішальний вплив на розвиток управлінських структур і правових основ державності.

Стан дослідження проблеми. Зосереджуючись на стані наукової розробки даної проблематики варто відзначити, що проблема державного управління в історико-правовому контексті досліджувалась багатьма науковцями, серед яких слід виокремити внесок: О. Бандурка, Ф. Скакун, В. Авер'янова, В. Бакуменко, Г. Атаманчук, П. Петровського, В. Греченко, І. Бойка, С. Бостана та ін. Значну увагу було приділено питанням еволюції адміністративно-правових інститутів, впливу зовнішніх факторів на розвиток управлінської системи та аналізу правових основ державотворення. Однак існують аспекти, які залишаються недостатньо розкритими і потребують більш ґрунтовного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Однією з фундаментальних проблем теорії та історії держави і права, що набуває особливого значення в контексті дослідження процесів становлення державної влади, є функціональне обґрунтування об'єктивної необхідності виникнення держави як особливого соціально-правового феномену та інституту публічної влади. У межах історико-правового дискурсу, дана проблема постає як визначальний чинник для аналізу етапів формування механізмів державного управління та інституціоналізації владних повноважень. З позицій сучасної політико-правової думки, кожна концептуально завершена й теоретично вивірена доктрина походження держави зобов'язана включати ґрунтовний аналіз базових функцій держави, реалізація яких не може бути забезпечена поза межами інституціоналізованої системи публічної влади. Саме через призму функціонального підходу можливо простежити внутрішню логіку еволюції державної влади, що, у свою чергу, зумовлює необхідність системного вивчення взаємозв'язку

між формуванням державних інституцій та розвитком їхніх управлінських функцій.Аналіз історичного досвіду державного управління, який посідає важливе місце в сучасній парадигмі вітчизняної державно-управлінської науки, забезпечує можливість адаптації найбільш ефективних управлінських практик минулого до умов сьогодення, а також слугує інструментом попередження повторення системних помилок у майбутньому державотворчому процесі.

Історичні витоки державного управління в Україні сягають періоду Київської держави, у якій було закладено фундаментальні засади централізованої системи владарювання. Влада князя поєднувала в собі політичні, військові та адміністративні повноваження, що свідчить про високий рівень концентрації управлінських функцій у руках однієї особи. Важливу роль у становленні правових і управлінських механізмів відіграла «Руська Правда» – перший письмовий звід законів, що регулював суспільні відносини та сприяв формуванню нормативно-правових засад державного управління.Суттєвим елементом владної структури того часу було віче – форма народного представництва, яка виконувала дорадчі функції при князеві та виступала своєрідним інструментом елементів колективного управління. Адміністративно-територіальний устрій Київської Русі передбачав поділ на землі та уділи, де здійснення державної політики на місцях забезпечували посадники, які представляли князівську владу, відповідали за збір податків, організацію військової служби та підтримання правопорядку. Ефективність функціонування цієї моделі управління значною мірою зумовлювалася авторитетом князя та характером взаємин між центральною владою і місцевими елітами, що формувало своєрідний баланс політичного впливу в державі [1, с. 8].

Традиції українського самоврядування знайшли подальший розвиток у нормах магдебурзького права, яке надавалося окремим містам і відігравало важливу роль у формуванні інститутів місцевого управління. На українському ґрунті відбулося унікальне поєднання норм європейської правової культури, зокрема міського самоврядування, із національними традиціями звичаєвого права, що сприяло становленню самобутньої системи правового регулювання суспільних відносин на місцевому рівні. Подальший розвиток державотворчих процесів був тісно пов’язаний із виникненням і діяльністю українського козацтва, яке створило специфічну форму військово-політичної організації – Запорозьку Січ. Умови життя запорозьких козаків зумовили високий рівень самоорганізації, що й сформувало своєрідну модель козацької республіканської державності. Українське козацтво спроміглося вибудувати ефективну систему адміністративного та військового управління, забезпечити функціонування власного судочинства, що стало одним із проявів становлення ранньої форми української правової держави.

Знаковим етапом у розвитку української державності стало формування Української козацької держави в середині XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького, яка репрезентувала нову модель державного управління. Ця модель передбачала поєднання сильної гетьманської влади з елементами колегіальності – можливістю участі козацької ради в ухваленні ключових політичних рішень, що свідчило про демократичні засади організації влади [2, с. 148].

Визначальною рисою цього історичного етапу є органічне поєднання адміністративних і судових повноважень, що здійснювалися як колегіальними інституціями насамперед січовими радами, так і окремими посадовими особами: кошовими отаманами, військовими суддями, писарями, осавулами, довбишами, курінними отаманами та паланковими полковниками. Запорізька Січ функціонувала як самобутнє державне утворення з чітко структурованою та розвиненою системою державної служби, що характеризувалася наявністю ефективного механізму державного управління.

Внутрішня організація управлінського апарату Січі ґрунтувалася на ієрархічному принципі, за якого кожен державний орган мав визначену компетенцію, а посадові особи – чітко окреслені функціональні обов’язки та повноваження. Така модель сприяла стабільності управлінських процесів і забезпечувала належне функціонування владної вертикалі у межах козацької республіки [3].

Подальша еволюція гетьманської влади та участі козацтва у здійсненні державної політики знайшла своє відображення у процесі укладення та затвердження Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Попри те, що цей правовий акт не був реалізований у практичній площині, він став вагомим свідченням політико-правової зрілості української еліти та національного прагнення до інституціоналізації принципів народовладдя, поділу влади й обмеження одноосібного правління.

Однак із переходом більшості українських територій під владу Російської імперії можливості для розвитку інститутів громадського самоврядування були суттєво обмежені. Імперський центр

здійснював цілеспрямовану централізаторську політику, яка передбачала ліквідацію залишків української автономії. В цьому контексті показовим є створення Малоросійської колегії, що здійснювала адміністративний контроль над Україною, а також остаточне знищення Запорізької Січі – останнього оплоту традиційного козацького самоврядування й демократичних форм організації публічної влади.

Формування інституту державного управління в Україні активізувалося в період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Після утворення УНР та підпорядкування усіх адміністративних і державних органів влади уряду Центральної Ради постала потреба в нормативному врегулюванні державно-службових відносин. Проте впродовж 1917-1918 рр. Центральна Рада так і не ухвалила жодного нормативно-правового акта, який би визначав правові засади функціонування державної служби.

Значні зрушення у сфері впорядкування державної управління відбулися лише за правління гетьмана Павла Скоропадського. Саме в період існування Української Держави було чітко окреслено правовий статус державної служби, її місце в системі органів влади, а також визначено функціональне навантаження державних службовців. Було створено окремий орган, відповідальний за організацію та супровід роботи державної служби. Окрім цього, розроблено типові зразки управлінських документів, упорядковано процедуру офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і визначено порядок набуття ними чинності [1, с. 9].

Політичним спадкоємцем Центральної Ради стала Директорія Української Народної Республіки, яка взяла на себе функції вищої виконавчої влади в умовах складної внутрішньої та зовнішньої ситуації. Законодавчі повноваження в цей період були делеговані Трудовому Конгресу України – представницькому органу, до складу якого обиралися делегати від основних верств населення, зокрема селян, робітників і трудової інтелігенції. Однак в умовах тривалої збройної боротьби з численними зовнішніми та внутрішніми політичними силами Директорія не змогла забезпечити ефективне функціонування державного апарату та зберегти незалежність УНР. Це зрештою призвело до втрати державності та переходу українських земель під контроль інших держав.

Аналіз системи державного управління в Україні в період існування УРСР свідчить про її неефективність та орієнтованість не на забезпечення потреб населення, а на реалізацію політичних цілей правлячої партії. Модель управління була централізованою, побудованою за принципом жорсткої вертикалі, де ключові управлінські рішення приймалися виключно «з центру» – відповідно до директив органів Комуністичної партії Радянського Союзу. Союзні республіки, зокрема УРСР, фактично не мали автономії у сфері державного управління. Усім значущим питанням, що стосувалися функціонування державного апарату, передували обговорення на з'їздах партії, пленумах Центрального комітету КПРС, засіданнях Політбюро, Організаційного бюро, Секретаріату, Центральної контрольно-ревізійної комісії, а також у структурах місцевих партійних органів [4].

Історія становлення системи державного управління в Україні тісно пов'язана з етапами формування її політичної системи. Період 1990-1991 рр. ознаменувався юридичним оформленням державної незалежності України та створенням нових органів влади. Наступний етап – 1991-1994 рр. – характеризувався поглибленням політичної кризи та боротьбою за перерозподіл владних повноважень між Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів [5]. Процес розбудови демократичних інститутів публічної влади відбувався в умовах глибоких інституційних і політичних суперечностей. Постійна боротьба між гілками влади за повноваження суттєво уповільнювала формування ефективної вертикалі виконавчої влади, а також стримувала становлення дієвої системи місцевого самоврядування [6].

Якісно новий етап у розвитку державного механізму України розпочався з ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р. Прийняття Основного Закону стало логічним і закономірним результатом процесів формування української державності в умовах пострадянської трансформації. Конституція визначила засади державного устрою України, закріпила принципи народовладдя, політичного плюралізму. Водночас вона заклала правові підвалини для функціонування органів публічної влади, забезпечення прав і свобод громадян, а також сприяла зростанню міжнародного авторитету України як незалежної демократичної держави [7, с. 48-49].

У 1998 р. було офіційно визнано необхідність реформування системи державного управління та державної служби, що знайшло відображення у прийнятій Концепції адміністративної реформи. Цей документ визначив стратегічні напрямки модернізації державної влади з метою підвищення її ефективності та прозорості. Зокрема, Концепція передбачала запровадження нової

класифікації державних органів та посад державних службовців, визначення особливого статусу служби в органах місцевого самоврядування, а також уніфікованого порядку проведення конкурсного відбору та стажування із обов'язковим складанням кваліфікаційного іспиту. Крім того, було започатковано систему об'єктивної оцінки результатів діяльності державних службовців, яка базувалася на критеріях продуктивності, ефективності, якості та своєчасності виконання службових обов'язків [8].

В грудні 2015 р. було ухвалено Закон України «Про державну службу» № 889-VIII, який закріплює основоположні принципи, а також правові й організаційні засади функціонування сучасної державної служби в Україні. Цей нормативно-правовий акт спрямований на утвердження публічної, професійної, ефективної та політично нейтральної державної служби, орієнтованої на задоволення потреб громадян і дію в інтересах держави та суспільства. Крім того, закон встановлює порядок реалізації громадянами України свого права на рівний доступ до державної служби. Це право ґрунтується на принципах прозорості, об'єктивності та конкурентності, з урахуванням особистих якостей, професійної компетентності та досягнень претендентів [9].

Сучасна система державного управління в Україні формується під впливом низки ключових детермінант, серед яких провідне місце займає необхідність перегляду й оновлення організаційно-структурних засад публічного управління. Зокрема, актуальними є зміни у механізмах прийняття управлінських рішень на рівні центральних органів виконавчої влади з урахуванням принципів децентралізації, функціональної автономії структур публічної влади, а також посилення соціальної та правової відповідальності посадових осіб. Водночас пріоритетом залишається налагодження ефективної взаємодії між органами державної влади, суб'єктами господарювання та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення прозорості, відкритості та результативності управлінських процесів.

Висновки. Таким чином, упродовж усього історичного розвитку інститут державного управління в процесі становлення органів державної влади зазнавав якісних еволюційних трансформацій, зумовлених актуальними викликами та потребами відповідних етапів суспільно-політичної динаміки. Незважаючи на досягнуті результати інституційного розвитку, державне управління й надалі перебуває в стадії пошуку оптимальних моделей модернізації, орієнтованих як на гармонізацію з європейським адміністративно-правовим простором, так і на адаптацію до глобальних викликів сучасності. Системна мінливість зовнішніх і внутрішніх чинників зумовлює необхідність постійного переосмислення та коригування стратегічних напрямів реформування публічного управління. У цьому контексті особливої актуальності набуває подальший науковий аналіз як практичних управлінських ініціатив органів державної влади, так і загальної ефективності функціонування інституту державного управління в умовах суспільних трансформацій, із урахуванням балансу публічних і національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванов Є.В. Історія зародження та розвитку державної служби в Україні в контексті викликів сьогодення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.* Том 2. Вип. 32 (71). 2021. С. 7–11.
2. Державне управління: підручник: у 2-х т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) [та ін.]. К.; Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т 1. 564 с.
3. Історія державної служби в Україні: у 5 т. Голов. упр-ня держ. служби України; Ін-т історії НАН України; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2009.
4. Желябін В.О. Еволюція управління в контексті державного управління. *Гуманітарний вісник ЗДІА.* 2009. Вип. 38. С. 167–173.
5. Євтушенко О.Н., Андріяш В.І. Державне управління: [навч. посібн. у трьох частинах]. Ч. 2.: Система органів державної влади та місцевого самоврядування України. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 248 с.
6. Клочко А.А. Особливості становлення сучасної політико-управлінської еліти в контексті модернізації публічного управління в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2020. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1881.
7. Рубцов В.П., Перинська Н.І. Державне управління та державні установи: навч. посіб. для дистанційного навчання. За ред. Ю.П. Сурміна. К.: Університет «Україна», 2008. 440 с.

8. Державна служба: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ; Одеса: НАДУ, 2012. Т. 1. 372 с.
9. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19.

УДК: 340.131
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.10

ОСНОВИ ПРАВОВЛАДДЯ У ПРАВОВОМУ ВЧЕННІ АРИСТОТЕЛЯ

Кельбя С.Г.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету
ORCID: 0000-0002-1817-8160
e-mail: Skelba@ukr.net

Кельбя С.Г. Основи правовладдя у правовому вченні Аристотеля.
Стверджується, що спадщина Аристотеля охоплює широке коло питань, пов'язаних з людиною, суспільством, державою, правом тощо. Відображається думка мислителя про те, що держава виникає з природи, оскільки люди прагнуть співпраці та є частинами єдиного цілого. Він також підкреслював, що встановлення порядку через закони допомагає людині реалізувати себе. Наголошується, що Аристотель окреслював поняття закону, права, справедливості та правосуддя. Він розглядав державу як утворення, створене для щастя її громадян. При цьому філософ підкреслював, що держава не може бути щасливою, якщо враховуються інтереси лише окремої частини населення. Зауважується, що Аристотель акцентував увагу на важливості забезпечення як матеріального, так і духовного благополуччя людини для становлення щасливої держави. Мислитель трактував державний устрій як порядок держави, пов'язаний з державною владою, особливо з верховною владою, яка розглядалася в контексті системи правління. У його теорії, демократичні держави характеризувалися владою народу, а олігархії – владою окремих осіб. Зазначається позиція філософа стосовно того, що справедливість та знання є ключем до створення доброчесної держави, яка дозволить людям жити щасливо. Подається класифікація суджень Аристотеля стосовно правильних та неправильних форм правління, зауваживши, що форми правління, спрямовані на загальне щастя через принципи справедливості, є правильними, у той час як ті, де влада служить особистій вигоді або групі людей, є неправильними. Відзначається, що філософ визначав найкращим тип держави той, де поєднується поміркованість і рівномірний розподіл влади, який уникає різкого розриву між багатими та бідними. Акцентується на тому, що Аристотель підкреслював важливість верховенства права, він розглядав переваги права як результат духовних цінностей, на основі яких воно визначалося. Аристотель вивчав питання законів та правління, визначаючи, що закони повинні бути заснованими на справедливості. Відображено думки філософа стосовно права, як узгодження інтересів держави та гармонізації законів задля досягнення загального блага громадян. При цьому наводиться його твердження щодо того, що закон, який передбачає владу більшості, не є правильним, а основним принципом справедливого має бути те, щоб всі були рівні й мали однакові права та обов'язки. Зазначається, що Аристотель розглядає справедливість як основну чесноту у суспільстві і вважає, що вона повинна бути відображена у законах, регулюючи життя людей.
Ключові слова: Аристотель, держава, закон, правовладдя, справедливість.

Kelbia S.G. The foundations of the rule of law in the legal doctrine of Aristotle.
It is argued that the legacy of Aristotle covers a wide range of issues related to man, society, state, law, etc. It reflects the thinker's opinion that the state arises from nature, as people seek cooperation and are parts of a single whole. He also emphasized that the establishment of order through laws helps people to realize themselves. It is emphasized that Aristotle defined the concepts of law, right, justice and fairness. He viewed the state as an entity created for the happiness of its citizens. At the same time, the philosopher emphasized that the state cannot be happy if the interests of only a separate part of the population are taken into account. It is noted that Aristotle emphasized the importance of ensuring both material and spiritual well-being of a person for the establishment of a happy state. The thinker interpreted

the state system as the order of the state associated with state power, especially with the supreme power, which was considered in the context of the system of government. According to his theory, democratic states were characterized by the power of the people, while oligarchies were characterized by the power of individuals. The author emphasizes the philosopher's position that justice and knowledge are the key to creating a virtuous state that will allow people to live happily. The author classifies Aristotle's judgments on the right and wrong forms of government, noting that forms of government aimed at general happiness through the principles of justice are right, while those where power serves personal gain or a group of people are wrong. It is noted that the philosopher defined the best type of state as one that combines moderation and an even distribution of power, which avoids a sharp gap between rich and poor. It is emphasized that Aristotle emphasized the importance of the rule of law, he considered the benefits of law as a result of the spiritual values on which it was determined. Aristotle studied the issues of laws and government, determining that laws should be based on justice. The article reflects the philosopher's thoughts on law as a harmonization of the interests of the State and harmonization of laws to achieve the common good of citizens. At the same time, his statement that the law, which provides for the power of the majority, is not correct, and the basic principle of justice should be that everyone is equal and has the same rights and obligations is cited. It is noted that Aristotle considers justice to be the basic virtue in society and believes that it should be reflected in laws regulating people's lives.

Key words*:* Aristotle, state, law, rule of law, justice.

Постановка проблеми. Становлення ідеї правовладдя права сягає своїм корінням у глибину століть. Сьогодні складно достеменно встановити, де і коли ці ідеї зародилися. Прийнято вважати, що колискою верховенства права була Стародавня Європа, зокрема Стародавня Греція та Стародавній Рим. Фундаментальні ідеї верховенства права, які згодом стали доктриною правовладдя, прийшли з античності. Саме в цей період сформувалася позиція, що право не є щось штучне, запроваджене волею людей, а витікає з самої людської природи. Одним із найвідоміших давньогрецьких мислителів та філософів, котрий торкнувся основоположних засад правовладдя був Аристотель.

Метою цієї статті є аналіз основ правовладдя у правовому вченні Аристотеля.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: В. Брижнік, С. Головатий, О. Козинець, О. Колич, А. Матевосян, С. Меленко, В. Олійник, А. Остапенко, І. Процюк, Ю. Турянський, Л. Шевченко та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Спадщина давньогрецького мислителя та філософа Аристотеля (384-322 рр. до н. е.) є надзвичайно багатогранна. Серед його зацікавлень було широке коло питань, пов'язаних із людиною, суспільством, державою, законом тощо. При цьому розглядалися вони здебільшого через призму добра і зла, корисного і шкідливого, розумного і нерозумного, правильного і неправильного. До всіх цих явищ автор пропонує такі вимоги і критерії, які, на його думку, можуть гарантувати їх правильність, корисність, розумність і справедливість.

Порівнюючи людину з іншою живою істотою, мислитель наголошував, що серед усіх живих істот тільки людина має здатність говорити, але, якщо голос притаманний іншим живим істотам, тільки мова може передавати як щось корисне, так і щось шкідливе, а також те, що правильно і неправильно. Саме ця властивість дозволяє, за його словами, відрізняти людину від інших живих істот, адже тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість [1, с. 17].

За своєю природою людині дається зброя – розсудливість і чеснота, і тому будь-яке бажання має бути під владою розуму. Люди стають доброчесними через три фактори: природа, звичка і розум. І хоча інші живі істоти ведуть переважно природний спосіб життя, і лише деякі з них керуються набутими звичками, лише одна людина наділена розумом, і тільки вона підкоряється голосу розуму [3, с. 77-78].

У власних роздумах про державу Аристотель зауважив, що вона існує від природи [5, с. 83], адже завдяки природі люди намагаються об'єднатися. З цього приводу мислитель зазначив: «держава існує з природи, й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання, або вважаючи себе істотою

самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання» [1, с. 17].

У створенні держави Аристотель бачив досягнення людиною її реалізації шляхом встановлення порядку в рамках права [10, с. 10]. Мислитель чітко визначив такі категорії, як закон і право. Він також зазначив, що поняття справедливості пов'язане з ідеєю держави, а правосуддя – це міра справедливості.

Аристотель розумів державу як певний порядок, в якому живуть його громадяни, і вона створювалася не для того, щоб сформувати оборонний або наступальний союз, не з метою уникнути від когось образи і не для взаємного обміну і торгівлі, не для того, щоб жити, а перш за все для того, щоб жити щасливо. При цьому Аристотель вказав, що державу не можна вважати щасливою, коли береться до уваги інтерес лише певної частини населення. Враховуючи, скільки існує таких складових, без яких існування самої держави було б неможливим, Аристотель перерахував всі ці складові, назвавши їх необхідними і корисними речами для життя держави. Причому в цьому списку останнє, шосте місце відводиться владі, яка вирішує, що корисно (в загальних інтересах) і що актуально у взаємовідносинах громадян між собою. Хоча Аристотель визнавав цю складову найнеобхіднішою, але в загальному списку їй передували такі складові, які автор пов'язував з гарантуванням, перш за все, матеріального і духовного життя людини – їжі, ремесл, зброї, запасу грошових знаків, турботою про релігійне поклоніння [3, с. 78-79].

Зауважимо, що Аристотель розумів державний лад як порядок держави, пов'язаний з державною владою взагалі і головним чином з верховною владою. Вища влада скрізь пов'язана з системою правління в державі, а система правління має ту чи іншу форму структури держави. У демократичних державах, за вченням Аристотеля влада належить народу, а в олігархіях – окремим особам [1, с. 74]. При цьому він застерігав від занадто спрощеного визначення форми, в якій влада належить народу, тобто демократії, і прагнув дослідити, яка форма правління найкраща.

Аналізуючи дане питання Аристотель дійшов висновку, що найкращою державною системою має бути визнана та, чия організація дає людині можливість робити все можливе і жити щасливо [1, с. 15]. Найкраще рішення держави – щоб держава була найщасливішою. Найкраща система держави – це, коли держава має найкращу систему правління, і це може статися лише тоді, коли державі надається можливість насолоджуватися найбільшим щастям. Щастя полягає не в відносному, а в абсолютному сенсі. Доброчесна діяльність у відносному сенсі – це щось необхідне для досягнення щастя, а в абсолютному – це щось прекрасне саме по собі, що, за логікою Аристотеля, насправді становить справедливість. Зробити державу доброчесною – це питання знань і нескореної волі. Чеснота держави проявляється в тому, що доброчесні громадяни беруть участь у державному управлінні [9, с. 41].

Аристотель розділив всі види суджень на правильні і неправильні [2, с. 52]. Правильні форми – це ті, які призводять до загального щастя (чи влада належить одному, чи кільком, чи більшості), керуються загальнолюдськими інтересами, пов'язаними з щастям, саме на основі принципів справедливості. Ті самі форми, в яких монархи виступають за особисту вигоду і бачать особисту вигоду одного, кількох або більшості, є неправильними на тій підставі, що держава відхиляється від права, на основі авторитарних принципів, на відміну від того, щоб бути вільним об'єднанням громадян.

Аналізуючи форми держави, найкращою з-поміж них Аристотель вважав політію, яка суміщала б у собі визначальні принципи аристократії (доброчинність), олігархії (багатство) і демократії (свободу). На його переконання, у моралі політії панує поміркованість, у майні – середній достаток, у владі – середній клас [7, с. 62]. Це держава, де серед вільного населення немає різкого протиставлення багатих й бідних, де може бути забезпечена солідарність вільних [8, с. 23]. При цьому Аристотель визначив тиранію, олігархію і навіть демократію як відхилення від права [1, с. 100]. Тиранію – тому що влада спрямована на інтереси єдиного правителя і олігархію – тому що захищає інтереси багатих. Водночас один з недоліків демократії був помічений Аристотелем в його спрощеному сенсі і розумінні як форми, в якій влада належить народу, а значить і більшості [1, с. 103]. Аристотель висловив переконання, що влада більшості не завжди означає правильну форму, тому що якість цієї форми залежала від того, що було найвищою силою; питання було в тому, чи мали ті, хто в більшості, особливі чесноти? Адже дозволити їм займати вищі державні посади – справа ризику: без адекватного почуття справедливості і знань вони можуть діяти несправедливо або неправильно [3, с. 81].

Мислитель наголошував, що там, де немає влади закону, немає місця для певної форми державного устрою, що закон повинен переважати над усім, і що закон повинен переважати над владою [6, с. 12]. Він вважав ці переваги закону залежними від духу, в якому він був сформований [2, с. 52]. Аристотель втілював якісні особливості законів, розрізняючи те, що існує, добром і злом, правильним і простим способом, відносно краще і в цілому краще [3, с. 83]. Очевидно, що ще в свій час Аристотель розрізняв поняття права з одного боку як акт, прийнятий законодавцем, з іншого – як явище, що виходить за рамки змісту дії законодавця.

Аналізуючи письмові закони, Аристотель допускав, що неможливо ідеально висловити все в державній системі. Оскільки людські дії є відмінною рисою особистості, письмові закони не слід залишати незмінними, вони повинні час від часу змінюватися [9, с. 41]. За його словами, такі закони, як форми правління, можуть бути поганими або хорошими, базуватися на принципах справедливості чи ні. Він здійснив детальний аналіз закону, прикріплений до якісної характеристики форми правління, роблячи висновок, що закони, які відповідають правильним формам правління, будуть засновані на справедливості, а закони, що відхиляються від цих форм, не будуть засновані на справедливості [1, с. 84].

Зауважимо, що під словом правильне мислитель усвідомлював справедливе, на підставі чого прийшов до висновку: право – це правильне узгодження інтересів всієї держави і гармонізація законів, досягнення загального блага громадян [4, с. 39]. Слід також враховувати, що поняття права в Аристотеля – це не завжди і не зовсім те, що діє переважно або подається як акт парламенту. Одним із прикладів є твердження мислителя про те, що закон, за яким влада належить більшості, не може вважатися правильним. Іншим прикладом у цьому відношенні є розуміння Аристотелем справедливого, під яким він розумів такий порядок речей, в якому всі рівні будуть правити в тій же мірі, в якій вони підкоряються, і що кожен повинен по черзі командувати, а потім підкорятися. Це держава, порядок речей, який він назвав законом. Тобто порядок – це закон і тому доречніше, щоб панував закон і не хтось із громадян [3, с. 84].

Таким чином, в даному випадку Аристотель з концепції права чітко розумів не вчинок законодавця, а певну державу, а саме порядок, сенс якого виявляється в тому, що він встановлений і існує на основі справедливості. На переконання мислителя, якщо хтось визнає, що повинні правити певні люди, то повинні бути призначені охоронці, слуги такого закону, тобто порядку. Навіть коли в цій ситуації закон не здатний передбачити все, Аристотель упевнений, що коли він прагне керуватися тільки мотивами справедливості, влада неодмінно буде займатися будь-якими проблемами, навіть тими, які не передбачені законом [1, с. 95-96]. У контексті висловленого, Аристотель стверджував: хто вимагає, щоб панував закон, очевидно, хоче, щоб панували Божество і Розум, і хто вимагає, щоб людина царювала, демонструє певну жорстокість; тому що пристрасть сама по собі має здатність зводити навіть кращих правителів з істинного шляху; водночас закон – це розум поза пристрастю і бажанням [3, с. 85].

Панування порядку на основі справедливості [10, с. 10] явно постає в Аристотеля як альтернатива пануванню людини, слідуючи якій існує загроза свавіллю, можливість якої ніколи не можна виключити. Проявом такого свавілля в Аристотеля є тиранія, яка базується насамперед на владі (окремої сили), а не на законі. Влада в тиранії здійснюється деспотично, з волі тиранів. Сам тиран не підкоряється жодному закону: він домінує над усіма рівними і кращими, орієнтуючись тільки на власні інтереси, а не на інтереси своїх підданих. Тиранія в даному випадку є прикладом варварства у вигляді людського панування [3, с. 86].

Аристотель визначив справедливість як чесноту, необхідну в суспільстві, за якою неминуче слідують інші чесноти [9, с. 41]. Йому було зрозуміло, що ті, хто шукає справедливості, звертаються до чогось помірного, а це помірне і є закон. Також у цьому випадку мислитель використовує поняття права в іншому сенсі (від поняття письмового права) і набагато ширшому, уточнюючи з цього приводу: закони, засновані на звичаях, торкаються й унормовують більш важливі питання, ніж написані. Отже, можна припустити, що тут мова йшла про порядок, заснований на принципах справедливості.

Визначаючи принципи демократичної системи, Аристотель водночас додає, що принцип права в демократії полягає в тому, що рівність у ній досягається на основі кількості [4, с. 40]. І коли з таких позицій розуміти демократичний закон, то те, що схвалено більшістю, має розглядатися як остаточне рішення, і буде вважатися правильним. Водночас Аристотель дотримувався думки, що влада більшості не завжди є правильною формою і без достатнього почуття справедливості така влада може діяти несправедливо або неправильно.

Висновки. Ідейні основи, втілені у сучасне поняття «правовладдя», чітко простежуються ще в період античності. Уявлення, які згодом сформували доктрину «the rule of law», почали набувати значною мірою систематизованого вигляду завдяки зусиллям відомих мислителів того часу, серед яких чільне місце займає давньогрецький філософ Аристотель. Мислитель стверджував, що дотримання верховенства права є запорукою існування доброї держави, де повинен керувати закон, а не люди, які наділені владними повноваженнями. Він також підкреслював важливість справедливості у створенні та застосуванні закону. Філософ обґрунтовано виступав проти абсолютної влади правителя, наголошуючи, щоб така влада обмежувалась рамками закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Політика. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. Київ: Основи, 2005. 240 с.
2. Брижнік В. Смисловий зв'язок концептів людської свободи і соціальної справедливости у філософських вченнях Платона і Аристотеля. *Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2023. Людина. Історія. Справедливість» (20 жовт. 2023 р.)*: [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. Київ: Знання України, 2024. С. 46–53.
3. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К.: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
4. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Аристотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. № 89. С. 37–41.
5. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 81–88.
6. Матевосян А.А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. *ScienceRise. Juridical Science.* 2019. № 4(10). С. 10–15.
7. Меленко С.Г. Аристотель про соціальні основи держави. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 60–65.
8. Процюк І.В. Становлення вчення про форму правління держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2009. Вип. 17. С. 21–34.
9. Турянський Ю. Генезис прав людини у період античності. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2(14). С. 39–42.
10. Шевченко Л.А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.* «Право». 2020. Вип. 32. С. 7–13.

УДК 340.134
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.11

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ТЕОРІЯ РОЗУМІННЯ

Колодій А.М.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-6647-700X

Лапко А.Г.,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0007-7044-0078

Хальота А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-8505-0055

Колодій А.М., Лапко А.Г., Хальота А.І. Концепція національної безпеки України: сучасна теорія розуміння.

У статті висвітлюються ключові аспекти сучасної теорії розуміння концепції національної безпеки України, розглядаючи її як складний, багатоаспектний феномен, що потребує інтегративного наукового підходу. Автори аналізують понятійно-категоріальний апарат, що формує основу для розробки та реалізації ефективної політики у сфері національної безпеки.

Дослідження розпочинається з детального тлумачення термінів «концепція», «нація» та «безпека». Особлива увага приділяється еволюції розуміння терміна «нація», підкреслюючи перехід від суто політичного до етносоціального трактування. Це спонукає авторів до дискусії щодо коректності самого терміна «національна безпека» в контексті безпеки всього Українського народу. Поняття «безпека» розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Автори підкреслюють, що розробка Концепції національної безпеки України повинна базуватися на широкій методологічній основі, що включає антропологічний, феноменологічний, системний, діяльнісний підходи, а також принципи науковості, історизму, всебічності, об'єктивності та конкретності. Застосування діалектичного, герменевтичного, функціонального, синергетичного методів, а також методів аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування, моделювання, прогнозування та формально-юридичного дозволяє забезпечити комплексне вивчення предмета.

У статті Концепція національної безпеки України визначається як нормативно-правовий або праворекомендаційний акт, що містить офіційно викладені норми, принципи та положення щодо сучасного розуміння потреб та інтересів особи, суспільства та держави, а також механізми подолання потенційних та реальних загроз.

Запропонована авторами модель майбутньої Концепції національної безпеки України передбачає чітку структуру, яка включає пріоритети національних інтересів, поточні та прогнозовані загрози, основні напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності, а також завдання з реформування сектору безпеки і оборони та необхідні ресурси.

Ключові слова: нація, національна безпека, концепція, загрози, нормативно-правовий акт, методологія.

Kolodiy A.M., Lapko A.G., Khalota A.I. The concept of national security of Ukraine: a modern theory of understanding.

The article highlights key aspects of the modern theory of understanding the concept of national security of Ukraine, considering it as a complex, multifaceted phenomenon that requires an integrative scientific approach. The authors analyze the conceptual and categorical apparatus that forms the basis for the development and implementation of effective policy in the field of national security.

The study begins with a detailed interpretation of the terms «concept», «nation» and «security». Special attention is paid to the evolution of the understanding of the term «nation», emphasizing the transition from a purely political to an ethnosocial interpretation. This prompts the authors to discuss the correctness of the term «national security» itself in the context of the security of the entire Ukrainian people. The concept of «security» is considered as a state of protection of the vital interests of the individual, society and the state from internal and external threats.

The authors emphasize that the development of the Concept of National Security of Ukraine should be based on a broad methodological basis, including anthropological, phenomenological, systemic, activity approaches, as well as the principles of scientificity, historicism, comprehensiveness, objectivity and concreteness. The use of dialectical, hermeneutic, functional, synergistic methods, as well as methods of analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, modeling, forecasting and formal-legal allows for a comprehensive study of the subject.

In the article, the Concept of National Security of Ukraine is defined as a regulatory or legal act containing officially stated norms, principles and provisions regarding the modern understanding of the needs and interests of the individual, society and the state, as well as mechanisms for overcoming potential and real threats.

The model of the future National Security Concept of Ukraine proposed by the authors provides for a clear structure that includes the priorities of national interests, current and predicted threats, the main directions of foreign and domestic political activity, as well as the tasks of reforming the security and defense sector and the necessary resources.

Key words: nation, national security, concept, threats, regulatory legal act, methodology.

Постановка проблеми. Сучасні виклики та загрози національній безпеці України, зокрема повномасштабна військова агресія рф, вимагають глибокого переосмислення та оновлення теоретичних і практичних підходів до її забезпечення. У цьому контексті, розробка та впровадження ефективної Концепції національної безпеки набуває особливого значення, адже саме вона має стати фундаментом для формування цілісної та адекватної відповіді на актуальні загрози. Однак, незважаючи на наявність чинного законодавства та доктринальних розробок, існує потреба у подальшому розвитку теоретичного розуміння ключових понять та категорій, що становлять її основу, а також у системному баченні механізмів її реалізації. Недостатня чіткість у визначенні термінології, багатозначність трактувань та відсутність єдиного концептуального підходу досі є перепонами на шляху до формування ефективної системи національної безпеки.

Метою даної статті є розробка та обґрунтування сучасної теорії розуміння Концепції національної безпеки України, що ґрунтується на системному аналізі її понятійно-категоріальних складових та методологічних засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми безпеки, національної безпеки та її концептуального оформлення традиційно перебувають у фокусі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Значний внесок у розвиток «національнобезпекознавства» зробили такі дослідники,

як П. Артюх, О. Бандурка, О. Белов, В. Глушков, В. Горбулін, Я. Кондратьєв, О. Копан, І. Кресіна, М. Левицька, В. Ліпкан, М. Мельник, Н. Нижник, В. Почепцов, Ю. Римаренко, О. Шумілов та інші. Їхні праці охоплюють широкий спектр питань: від загальної характеристики національної безпеки до конкретних аспектів її забезпечення – військової, економічної, екологічної, інформаційної безпеки, а також аналізу зовнішньополітичних аспектів та нормативно-правового забезпечення. Чинний Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII [1] та численні енциклопедичні й доктринальні джерела також пропонують визначення та підходи до розуміння національної безпеки. Проте, незважаючи на ґрунтовні напрацювання, залишається потреба в уніфікації понятійного апарату та розробці інтегративної концепції, яка б враховувала як традиційні, так і гібридні загрози, а також відображала сучасні виклики у світлі поточної геополітичної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на зазначену назву є сенс звернути увагу на головні понятійно-категоріальні складові предмету цього дослідження. Отже, «КОНЦЕПЦІЯ (від лат. conceptio - осягати, сприймати) - система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння; конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності. Для розкриття змісту концепції необхідно схарактеризувати особливості її генези, онтології, логіко-гносеологічних прикмет і праксеології. У генетичному плані концепція - поняття як форма знання. Тривалий час у теорії пізнання концепцію розглядали як форму знання, що виражає істотне в мисленні. У цьому плані концепцію протиставляли відчуттям, сприйманням, уявленням та судженням, що виражають окремі прикмети» [2]. До того ж, «КОНЦЕПЦІЯ (від лат. conceptio - сприйняття) - система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії. Термін «концепція» вживають також для позначення головного задуму в науковій, художній політичній та інших видах діяльності людини» [3, с. 301], або «КОНЦЕПЦІЯ (лат. conceptus − думка, поняття; concepcio – розуміння) − 1) одна з форм наукового знання (поряд з ідеями, теоріями та ін.); 2) певний спосіб розуміння та трактування реального світу; 3) провідний замисел, конструктивний принцип, основна ідея художнього, технічного та інших видів діяльності. Інколи терміном «концепція» користуються тоді, коли хочуть виразити думку про неусталеність знання, його гіпотетичність. Включення концепції в сферу філософсько-методологічного аналізу збагатило уявлення про можливості наукового знання в ході його розвитку, а також практичного застосування» [4, с. 134].

У шеститомній «Юридичній енциклопедії» зазначається, що «КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВА – (лат. conceptio – сукупність, система) провідна ідея, точка зору на те або інше правове явище. Важливий засіб розвитку як юридичної науки, так і науково обґрунтованого державно-правового будівництва. Концепції правові розробляються окремими правознавцями або колективами юристів – вчених і практиків. Схвалені у встановленому порядку, кладуться в основу відповідних організаційних заходів, законодавчих актів, рішень тощо» [5, с. 339].

Враховуючи викладене, із повною впевненістю, можна стверджувати, що концепція – фундаментальний акт, який має містити керівні принципи, цільові настанови та методи, окреслювати механізм функціонування. Упродовж зазначеного, це певний спосіб розуміння, трактування будь-яких явищ, основний погляд, керівна ідея для їх висвітлення; керівний задум, конструктивний принцип різних видів діяльності.

Оскільки йдеться про національну безпеку, то не зайвим буде звернутися до системоутворюючого розуміння категорії «нація». Але, насамперед, треба звернути увагу на те, що загальноприйнятого розуміння нації, у сучасній гуманітарній науці не існує. А тому доречною видається думка виказана у «Малій енциклопедії етнодержавознавства» згідно якої визначення нації, що існують сьогодні, умовно можна поділити на чотири великі групи: психологічні, культурологічні, етнологічні та історико-економічні. Представники психологічної теорії розглядають сутність нації через спільність національної психології та національного характеру. Прибічники культурологічної зводять до спільності мови та культури. Етнологічна переносить акцент на спільність походження та самосвідомості. Історико-економічна головними ознаками нації вважає те, що вона склалася історично і характеризується спільністю території, мови, економічного життя, традицій, психічного складу, культури [6, с. 121–123].

У шеститомній «Юридичній енциклопедії» стверджується, що «НАЦІЯ (лат. natio – плем'я, народ) – спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними

інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками, культурою і традиціями. Визначальними чинниками нації є територія, держава (або прагнення до неї), національна свідомість (усвідомлення ідентичності, соціальної, культурної окремішності, поліетнічної, як правило спільноти). Важливі ознаки нації: особливий менталітет і характер, історична пам'ять і міфологія, духовні і політичні традиції, мова, економічно-господарські побутові відмінності» [7, с. 105].

Приблизно аналогічне визначення формулює «Великий енциклопедичний юридичний словник» проголошуючи, що «НАЦІЯ (лат. natio – плем'я, народ) – спільність людей незалежно від їх етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками. Узагальнено нація – це спільнота, яка характеризується низкою специфічних, притаманних їй ознак і члени якої виявляють почуття солідарності між собою. Важливі ознаки нації - особливий менталітет і характер, історична пам'ять і міфологія, духовні і політичні традиції, мова» [8, с. 526].

Разом з тим, треба визнати, що в останніх сучасних доктринальних джерелах нація тлумачиться як, насамперед, етносоціальна спільність. Так у тій ж «Малій енциклопедії етнодержавознавства» у статті «Нація (концепція Липинського)» стверджується, що вчений розглядав її як «органічний колектив», тобто такий який є замкнений у собі і не залежить та не повинен залежати від якихось зовнішніх сил, а територію визнавав основним та конструктивним складовим елементом буття нації, розуміючи під нею рідну землю, яка підтримує та скріплює національну свідомість, а остання формує національний патріотизм. Звідси стверджував, що українцем є людина, яка місцем проживання та праці пов'язана із Україною [6, с. 123].

До того ж, на підтвердження того факту, що нація усе більше розуміється як етносоціальна спільність у статті «Нація – етнос» прямо зазначається, що «Слово «нація» до XIX ст. на Заході застосовувалося для позначення політичних спільнот, тобто у значенні «нація-держава». У XIX ст. поступово відбулося зміщення його застосування – воно почало вживатися для позначення етнічних спільнот, тобто у значенні нація-етнос. Але й сьогодні ці два способи співіснують». І упродовж зазначеного, що «Тому, нація – це етнічна спільнота, об'єднана однією унормованою національною культурою. Отже, нація виникає на основі етнічних спільнот, націостановлення – лише продовження процесів етногенези; але між ними немає простого лінійного зв'язку. Слово «етнос» застосовується у двох значеннях: а) для позначення донаціональних етнічних спільнот; б) для позначення будь-яких етнічних спільнот, включаючи нації» [6, с. 124]. Це ж, прямо або опосередковано, зазначається і в інших статтях «Малої енциклопедії етнодержавознавства», зокрема у статтях «Нація і людина», «Нація і людство», «Нація і свобода», «Нація та етнос», «Нація як етносоціальний організм» [6, с. 124–127].

Враховуючи вищевикладене доцільно наголосити, що напевно, мають рацію ті, хто сумнівається у правильності самого найменування «національна безпека». Адже при буквальному його тлумаченні на перший план виходить етнічний момент, що значно звужує розуміння цієї категорії та завдання цього дослідження. Насправді мова повинна йти про безпеку не нації чи якоїсь іншої етнічної групи, а такої соціальної структури, якою є увесь Український народ, тобто безпеку Українського народу. Щоправда, у міжнародній практиці термін «національний» у ряді випадків використовується для того, щоб рівень окремої країни відрізнити від рівня міжнародного співтовариства у цілому.

І, нарешті, третя складова «БЕЗПЕКА – такі умови, в яких перебуває об'єкт, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не викликає дій, що вважаються негативними щодо даного об'єкта відповідно до існуючих, на цьому етапі, потреб, знань і уявлень. Згідно з етимологією слова «безпека» - відсутність загроз існуванню кого-небудь або чого-небудь. У більш вузькому сенсі безпека - відсутність загроз дефіцитним цінностям, які важливі на цей момент (період) і з якихось причин є в дефіциті. Безпека - характеристика і необхідна передумова життєдіяльності, прогресивного розвитку та життєздатності об'єктів реального світу. Безпека є найважливішою умовою існування людини поряд з її потребою в їжі, воді, одязі, житлі, інформації» [9, с. 59]. І на додаток до зазначеного «БЕЗПЕКА – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Система безпеки охоплює такі основні елементи: наукову теорію (філософію), доктрину (концепцію), політику, стратегію і тактику забезпечення безпеки;

сукупність міжнародних державних і громадських (недержавних) інститутів та організацій, які забезпечують безпеку особи, суспільства, держави; засоби, способи і методи забезпечення безпеки» [10, с. 207].

Саме враховуючи усе вищевикладене ми і будемо формулювати та аналізувати предмет нашої наукової розвідки. Насамперед, є сенс зазначити, що проблеми безпеки, національної безпеки, національної безпеки України та інших країн, створення та реалізації Концепції національної безпеки України досліджували у своїх працях П. Артюх, О. Бандурка, О. Белов, В. Глушков, В. Горбулін, Я. Кондратьєв, О. Копан, І. Кресіна, М. Левицька, В. Ліпкан, М. Мельник, Н. Нижник, В. Почепцов, Ю. Римаренко, О. Шумілов та багато інших дослідників. Саме завдяки науковим дослідженням зазначених і не зазначених авторів в Україні сформувалася наука «Націобезпекознавство» під якою розуміють: 1) суспільну міждисциплінарну науку; 2) систему науково обґрунтованих теорій, ідей, доктрин; 3) концепцію розвитку національної безпеки; 4) систему знань про сутність національної безпеки і т. д. У межах науки «Націобезпекознавства» національна безпека розглядається у зв'язку із: 1) демографічною ситуацією в Україні; 2) національною безпекою в інших країнах; 3) загальною її характеристикою; 4) заходами щодо зміцнення військової безпеки; 5) зовнішньополітичними аспектами; 6) концептуальними основами; 7) напрямками стабілізації соціальної ситуації; 7) нормативно-правовим забезпеченням; 8) об'єктами; 9) підвищенням рівня екологічної безпеки; 10) пріоритетами воєнно-технічної політики; 11) системою забезпечення; 12) системою забезпечення економічної безпеки; 13) умовами та факторами внутрішньої загрози; 14) тероризмом; 15) теорією самоорганізації; 16) соціально-психологічними чинниками і т. д. Здійснений нами аналіз переконливо свідчить що зазначені соціальні явища найбільш часто стають об'єктами дослідження у межах вивчення національної безпеки України [11, с. 404–413].

Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII визначає, шо «… національна безпека України - захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [1].

Приблизно аналогічні визначення пропонуються і в енциклопедичних та доктринальних джерелах. Зокрема, шеститомна «Юридична енциклопедія» проголошує, що «БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз». Упродовж цього пропонуються визначення термінів «Безпека авіаційна», «Безпека дорожнього руху», «Безпека екологічна», «Безпека колективна», «Безпека міжнародна», «Безпека мореплавання», «Безпека праці», «Безпека радіаційна» [10, с. 207–212]. На додаток до зазначеного «Міжнародна поліцейська енциклопедія» передбачає, що «НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА – захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від загроз. Офіційний підхід трактує національну безпеку як стан (ступінь) захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що виступає необхідною умовою збереження і примноження духовних і матеріальних цінностей (Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України, розд.1)». До речі, зазначена енциклопедія вміщує, окрім зазначеної, цілий ряд інших статей присвячених національній безпеці, а саме: «Національна безпека (демографічна ситуація в Україні)», «Національна безпека Росії та США (єдиний підхід до розуміння суті та термінів)», «Національна безпека України (загальна характеристика)», «Національна безпека України (заходи щодо зміцнення військової безпеки)», «Національна безпека України (зовнішньополітичні аспекти), «Національна безпека України (Концепція)» «Національна безпека України (проблеми стабілізації соціальної ситуації)», «Національна безпека України (нормативно-правове забезпечення)», «Національна безпека України (об'єкти)», «Національна безпека України (підвищення рівня екологічної безпеки)», «Національна безпека України (пріоритети воєнно-технічної політики)», «Національна безпека України (система забезпечення)», «Національна безпека України (системи забезпечення економічної безпеки)» і т. д. [11, с. 415–458].

Узагальнюючи та адаптуючи зазначені визначення, до обраної нами теми, є підстави стверджувати, що під концепцією національною безпеки необхідно розуміти: 1) сукупність ідей і уявлень про природу та шляхи зміни (збереження або забезпечення) національної безпеки; 2) комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності національної безпеки в конкретних історичних умовах через науково обґрунтоване визначення її цілей, завдань, принципів, методів, форм, структури і елементів, що її забезпечують; 3) систему поглядів на вирішення

проблеми, сукупність понять і зв'язків між ними, яка визначає основні напрями розвитку і характеристики будь-якого явища; 4) нормативно-правовий або праворекомендаційний (модельний, зразковий), узагальнюючий акт.

Концепція національної безпеки на відміну від стратегії національної безпеки носить принциповий, більш загальний, основоположний характер. Більшість розвинених держав мають власну концепцію національної безпеки і, на її підставі, сформували власний науковий підхід до організації управління у сфері національної безпеки та її забезпечення. У ній, насамперед, мають бути відображені наукові рекомендації і конкретні умови функціонування різноманітних суб'єктів забезпечення національної безпеки, що дозволяє у систематизованому вигляді враховувати чинники, які є критичними, вирішальними і найбільш важливими.

Концепція національної безпеки України має становити собою документ, в якому із застосуванням діалектичного, системного, синергетичного та інших підходів і методів регулюється та охороняється складний феномен – національна безпека України. Для розвитку галузі права у сфері національної безпеки Концепція національної безпеки України забезпечить можливість на законодавчому рівні реалізувати, розвивати, доповнювати і конкретизувати основні напрями державної політики національної безпеки. Саме Концепція національної безпеки України має виконувати інструментальну функцію – на її основі стає можливим формувати ієрархічну систему нормативно-правових актів, що регулюють та охороняють суспільні відносини в сфері національної безпеки. Стратегії, закони, укази, постанови і розпорядження тощо, мають будуватись виключно на підставі Конституції України і Концепції національної безпеки України, їх завданням є конкретизації положень Концепції, надання їм визначеності відповідно до визначених сфер життєдіяльності. Вона має гарантувати необхідну вивіреність політичних оцінок обстановки, вагомість пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, провідних напрямів оборонного і державного будівництва, цілей і завдань розвитку діяльності усієї системи державного управління.

Тож цілком очевидно, що найбільшого синергетичного ефекту в реалізації забезпечення національної безпеки України можна досягти з урахуванням положень Концепції національної безпеки України, яка утворює першооснову тим чи іншим програмним актам в окремих сферах суспільного життя і носить спрямовуючий характер. А тому, важливо зауважити, що зміст Концепції національної безпеки України має відповідати сучасним світовим та національним реаліям (політиці, економіці, духовності, ідеології), відображати загрози та небезпеки національним інтересам особи, суспільства і держави, а також окреслювати методи та механізми їх забезпечення.

Враховуючи вищевикладене під *Концепцією національної безпеки України* слід розуміти нормативно-правовий або праворекомендаційний (модельний, зразковий) акт у якому у найбільш загальному, системному та концентрованому вигляді офіційно викладені норми, принципи та положення про сучасне розуміння потреб, цінності, інтереси особи, суспільства і держави, потенційні та реальні загрози та небезпеки, що можуть або уже спричиняють їм шкоду, а також напрямки, завдання, мету, цілі, функції, засоби, способи, методи, об'єкти, суб'єкти, механізми, що покликані їх долати, в різних умовах їх існування і розвитку.

Аналізуючи запропоноване визначення є сенс стверджувати, що найбільш важливими ознаками Концепції національної безпеки України є:

– може бути нормативно-правовим або праворекомендаційним (модельним, зразковим) актом;

– у цьому акті у найбільш загальному, системному та концентрованому вигляді офіційно викладені норми, принципи та положення про сучасне розуміння потреб, цінності, інтереси особи, суспільства і держави;

– цей акт має також передбачати потенційні та реальні загрози та небезпеки, що можуть або уже спричиняють шкоду особі, державі, суспільству;

– особливо актуальною, у цьому акті, є регламентація напрямків, завдань, мети, цілей, функцій, засобів, способів, методів, об'єктів, суб'єктів, механізмів, що покликані долати потенційні та реальні загрози та небезпеки, в різних умовах їх існування і розвитку.

Надзвичайно важливо у процесі моделювання майбутньої Концепції національної безпеки України реалізувати потужну методологічну основу, а саме: 1) методологічні підходи: антропологічний – під час опрацювання сутності Концепції; феноменологічний – у процесі елементного структурування Концепції; системний, (системно-структурний та системно-функціональний) – для розгляду Концепції, як явища, що складається з частин (підсистем, елементів) та спрямована

на реалізацію певних функцій; діяльнісний - для опрацювання функціональної спрямованості Концепції; 2) методологічні принципи: науковості – для осмислення поняття та ознак національної безпеки України та її Концепції; історизму – у процесі пізнання стану наукових досліджень присвячених національній безпеці України; усебічності – як основу пізнання сутності національної безпеки України; об'єктивності – у процесі пізнання ознак національної безпеки України; конкретності – для формулювання висновків; 3) загальнонаукові, спеціальні та власно-правові методи: діалектичний – для всебічного вивчення Концепції національної безпеки України; герменевтичний – для опрацювання стану наукового дослідження та регламентації національної безпеки України; функціональний – у процесі пізнання функціональної спрямованості Концепції національної безпеки України; синергетичний – для відтворення внутрішніх закономірностей національної безпеки України; аналізу та синтезу – у процесі знаходження найбільш вживаних ознак та формування цілісного й загального визначення Концепції національної безпеки України; індукції та дедукції – для формулювання висновків, визначень, пропозицій та рекомендацій; абстрагування – при пізнанні уявної структури Концепції національної безпеки України; моделювання – для конструювання структури Концепції національної безпеки України; прогнозування – у процесі передбачення можливих шляхів реалізації Концепції національної безпеки України; формально-юридичний – для опрацювання текстів нормативно-правових актів.

Розмірковуючи про майбутню структуру «Концепції національної безпеки України» треба, насамперед, звернути увагу на розділи та їх наповнення, що зосередженні у чинній «Стратегії національної безпеки України» «Безпека людини - безпека країни»: розділ І. «Пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки»; розділ ІІ. «Поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов»; розділ ІІІ. «Основні напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки»; розділ ІV. «Напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки і оборони»; розділ V. «Ресурси, необхідні для реалізації Стратегії». «Стратегія національної безпеки України» є основою для розроблення інших стратегій, а саме: людського розвитку; воєнної безпеки України; громадської безпеки та цивільного захисту України; розвитку оборонно-промислового комплексу України; економічної безпеки; енергетичної безпеки; екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату; біобезпеки та біологічного захисту; інформаційної безпеки; кібербезпеки України; зовнішньополітичної діяльності; забезпечення державної безпеки; інтегрованого управління державним кордоном України; продовольчої безпеки; Національної розвідувальної програми [12].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що розроблення Концепції національної безпеки України має базуватись на інтегративному науковому підході, що поєднує правові, філософські, соціологічні та політичні аспекти. Така Концепція повинна мати чітко окреслену структуру, включати механізми реалізації, враховувати як традиційні, так і новітні загрози. Запропонована модель дозволяє сформувати системну нормативно-правову базу для ефективного управління безпековою сферою, що є необхідною умовою збереження суверенітету, стабільності та розвитку української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
2. Концепція. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-3256 (дата звернення: 02.06.2025).
3. Філософський енциклопедичний словник. *Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди*. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
4. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3: К-М. 2001. 792 с.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.

7. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.
8. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид. перероб. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М.П. Требіна; уклад.: Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін. Харків: Право, 2015. 816 с.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А-Г. 2001. 672 с.
11. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1232 с.
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. *Урядовий кур'єр*. 2020. 16 вересня. № 179.

УДК: 340.114:167.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.12

ВІДНОСИНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ АКСІОЛОГО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Котенко М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8046-6641

Котенко М.В. Відносини інтелектуальної власності та їх аксіолого-правовий вимір.
У науковій роботі автором відзначено актуальність наукового дослідження відносин інтелектуальної власності як передумови їх правового регулювання, з одного боку, та індикатору якості правового регулювання – з іншого. Відзначено, що суспільні відносини є єдиним та універсальним механізмом, а також сферою для того, щоб розкрити та реалізувати соціально корисний потенціал будь-якого явища чи процесу. Тому відносини інтелектуальної власності є важливим чинником того, щоб встановити та реалізувати соціальну корисність інтелектуальної власності, стимулювати в подальшому суб'єктів до творчої діяльності з метою генерування нових об'єктів інтелектуальної власності, охорони чи захисту прав суб'єктів відносин інтелектуальної власності. Дослідження відносин інтелектуальної власності було проведено крізь призму інтелектуальної власності як цінності, що стало важливим аспектом застосування аксіолого-правового підходу, який дозволив розкрити інтелектуальну власність з точки зору реального втілення її корисності в життєдіяльність соціуму, відображення реального стану витребуваності суспільством інтелектуальної власності та її правового забезпечення.

На підставі аналізу доктринальних підходів до характеристики відносин інтелектуальної власності, підсумовано, що відносини інтелектуальної власності відіграють важливу роль в сфері інтелектуальної власності, забезпечуючи по суті її реальність та корисність. Беручи за основу надану нами характеристику суспільних відносин з точки зору аксіолого-правового підходу до їх сприйняття та вивчення, було деталізовано характеристику відносин інтелектуальної власності, які включають в себе загальні особливості суспільних відносин, а також систему власних, індивідуалізованих ознак: 1) походять від природних здібностей людського організму до інтелектуальної творчої діяльності; забезпечуючи виникнення, зміну та скасування зв'язків (економічних, соціальних, особистісних, творчих, правових тощо) між суб'єктами соціуму щодо процесу та результату такої діяльності; 2) націлені на охорони та захист як процесу інтелектуальної, творчої діяльності, так і результатів творчої діяльності; 3) надають авторам впевненість, що їхню працю не буде викрадено чи привласнено, і стимулюють подальшу інтелектуальну, творчу діяльність, посилюють її інноваційність та креативність; 4) виступають індикатором стабільності та непорушності прав та інтересів суб'єктів, оскільки порушення відносин інтелектуальної власності безпосередньо пов'язано із порушенням або загрозою порушення прав та інтересів суб'єктів таких відносин тощо.

Ключові слова: власність, інтелектуальна власність, світоглядні дослідження, цінність, правова цінність, суспільні відносини, відносини інтелектуальної власності.

Kotenko M.V. Intellectual property relations and their axiological and legal dimension.
In the scientific work, the author noted the relevance of scientific research on intellectual property relations as a prerequisite for their legal regulation, on the one hand, and an indicator of the quality of legal regulation, on the other. It was noted that social relations are a single and universal mechanism, as well as a sphere for revealing and realizing the socially useful potential of any phenomenon or process. Therefore, intellectual property relations are an important factor in establishing and realizing the social usefulness of intellectual property, in further stimulating subjects to creative activity in order

to generate new objects of intellectual property, protect or defend the rights of subjects of intellectual property relations. The study of intellectual property relations was conducted through the prism of intellectual property as a value, which became an important aspect of the application of the axiological and legal approach, which allowed revealing intellectual property from the point of view of the real implementation of its usefulness in the life of society, reflecting the real state of demand for intellectual property by society and its legal support.

Based on the analysis of doctrinal approaches to the characterization of intellectual property relations, it was concluded that intellectual property relations play an important role in the field of intellectual property, essentially ensuring its reality and usefulness. Taking as a basis the characterization of social relations provided by us from the point of view of the axiological and legal approach to their perception and study, the characterization of intellectual property relations was detailed, which includes the general features of social relations, as well as a system of their own, individualized features: 1) originate from the natural abilities of the human organism to intellectual creative activity; ensuring the emergence, change and cancellation of relations (economic, social, personal, creative, legal, etc.) between subjects of society regarding the process and result of such activity; 2) are aimed at protecting and defending both the process of intellectual, creative activity and the results of creative activity; 3) provide authors with confidence that their work will not be stolen or appropriated, and stimulate further intellectual, creative activity, enhance its innovativeness and creativity; 4) act as an indicator of the stability and inviolability of the rights and interests of subjects, since the violation of intellectual property relations is directly related to the violation or threat of violation of the rights and interests of the subjects of such relations, etc.

Key words: property, intellectual property, worldview studies, value, legal value, public relations, intellectual property relations

Постановка проблеми. Будь-яке явище чи процес соціальної реальності, яке виникає та існує набуває соціально корисного характеру лише в тому випадку, коли щодо нього виникатимуть, змінюватимуться або припинятимуться відносини, тим самим породжуючи відповідні наслідки (політичного, економічного, соціального, духовного, релігійного, культурного, а також правового характеру). Суспільні відносини є єдиним та універсальним механізмом, а також сферою для того, щоб розкрити та реалізувати соціально корисний потенціал будь-якого явища чи процесу. Тому відносини інтелектуальної власності є важливим чинником того, щоб встановити та реалізувати соціальну корисність інтелектуальної власності, стимулювати в подальшому суб'єктів до творчої діяльності з метою генерування нових об'єктів інтелектуальної власності, охорони чи захисту прав суб'єктів відносин інтелектуальної власності. Вважаємо, що дослідження відносин інтелектуальної власності крізь призму інтелектуальної власності як цінності стане важливим аспектом застосування аксіолого-правового підходу, який дозволить розкрити інтелектуальну власність з точки зору реального втілення корисності інтелектуальної власності в життєдіяльність соціуму, відображення реального стану витребуваності суспільством інтелектуальної власності та її правового забезпечення.

Стан опрацювання проблематики. Актуальність тематики цієї наукової роботи посилюється також і тим, що в юридичній літературі проблематика відносин інтелектуальної власності, особливо крізь призму їх правового контексту, розкрита досить епізодично та непослідовно. У вітчизняній науці деякі аспекти відносин інтелектуальної власності епізодично розкрито в роботах таких вчених як А. Кодинець, О. Кулініч, О. Орлюк, О. Харитонова, Є. Харитонов, В. Сенюта та ін. Це підтверджує певну прогалину у науковому вивченні феномену інтелектуальної власності, особливо з точки зору її ціннісно-правого виміру. Зазначене пояснюється і тим, що саме відносини інтелектуальної власності потенційно можуть набувати статус правовідносин, тим самим забезпечувати взаємодію між суб'єктами щодо створення та обігу об'єктів інтелектуальної власності в правовому полі.

Метою статті є удосконалення доктринального розуміння відносин інтелектуальної власності крізь призму їх аксіолого-правового виміру.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній юридичній літературі питання відносин інтелектуальної власності в цілому досліджуються досить обмежено і епізодично. Найбільш комплексно вказане питання піднімають та роблять спробу провести відповідний аналіз О.І. Харитонова та Є.О. Харитонов. Зокрема, О.І. Харитоновою цілком справедливо зазначається про те, що «у ві-

тчизняній літературі в галузі права інтелектуальної власності у підходах до визначення поняття та характеристики інтелектуальної власності склалася певна традиція, згідно якій правознавці головну увагу зосереджують на характеристиці права інтелектуальної власності, часом практично не характеризуючи відносини «фактичних» (суспільних, економічних) інтелектуальної власності, тоді як представники економічної науки більш ретельно аналізують саме поняття інтелектуальної власності» [1, с. 85]. Вчена вірно підмічає, що право інтелектуальної власності і інтелектуальна власність є взаємопов'язаними, проте не тотожними феноменами, і між ними потрібно проводити розмежування, оскільки відносини інтелектуальної власності та відповідні правовідносини є відмінними між собою як за обсягом, так і за змістом.

Для розкриття особливостей інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену так само є важливим вивчати його не стільки з точки зору права інтелектуальної власності як результату правового забезпечення інтелектуальної власності, регулювання відповідних відносин, але і як відносин інтелектуальної власності, які і є тим, за словами О.І. Харитонової, «матеріально-соціальним субстратом», який є основою виникнення і розвитку права інтелектуальної власності. Досліджуючи відносини інтелектуальної власності сьогодні ми, насамперед, спроможні з'ясувати динаміку їх розвитку, виявити об'єктивну необхідність у їх правовому забезпеченні або встановити її відсутність, тим самим обґрунтувавши необхідність збереження саморегуляції відповідних відносин. Наприклад сучасні процеси посилення цифровізації суспільного життя призводять до виникнення і досить стрімкого розвитку таких інтелектуальних продуктів як штучний інтелект, блокчейн, метавсесвіти, NFT та інші. Відносини, які виникають при їх створенні, використанні є тією передумовою для того, що б в подальшому розвивати відповідну правову сферу, забезпечувати охорону та захист прав відповідних суб'єктів. Сьогодні відносини інтелектуальної власності — це не лише галузь права, а критичний елемент економіки, безпеки, міжнародних відносин та цифрової безпеки. Їх дослідження дозволяє не лише захистити права творців, а й сформувати правові засади сучасної інноваційної держави. Сфера інтелектуальної власності сьогодні розвивається досить динамічно, що зумовлено інтенсифікацією розвитку духовної сфери в цілому, що, в свою чергу обумовлює відповідні процеси в сфері відносин інтелектуальної власності, зокрема їх активізацію, трансформацію, структурні зміни, іноваційність тощо. Такі зміни формують виклик традиційним правовим моделям, і потребують наукового осмислення та оновлення законодавства. При чому таке осмислення має відбутись з точки зору особливостей нововиявлених відносин інтелектуальної власності та їх потенційних потреб у правовому забезпеченні.

Для більш точної характеристики відносин інтелектуальної власності важливо розкрити доктринальне розуміння такого поняття як «суспільні відносини», що дозволить в подальшому охарактеризувати специфіку відносин інтелектуальної власності. У науковій літературі суспільні відносини, в тому числі і відносини інтелектуальної власності, визначаються через категорію «зв'язків», котрі виникають, змінюють та припиняються між суб'єктами соціальної взаємодії, визначають цілісність суспільства або спільноти, приналежність до них самих суб'єктів [2, с. 38], або як комплекс зв'язків, котрі існують між суб'єктами стосовно об'єктів, визначаючи значення останніх, їх обіг та реалізацію щодо них інтересів та потреб суб'єктів, які традиційно поділяються на політичні, економічні, соціальні, гуманітарні та інтегровані [3, с. 64]. Таким чином в основу загального розуміння суспільних відносин вкладаються ідеї щодо: їх змісту, який становлять відповідні зв'язки між суб'єктами; наявності відповідного кола суб'єктів, які можуть бути учасниками суспільних відносин та реально беруть в них участь; їх цінності, оскільки суспільні відносини дозволяють забезпечити цілісність суспільства, реалізувати інтереси і потреби суб'єктів, забезпечити створення і обіг об'єктів.

У теоретико-правовій літературі суспільні відносини також характеризуються з точки зору їх складу, оскільки вони складаються як між окремими людьми, суб'єктами різної статі, так і між формальними та неформальними осередками соціуму: сім'ями, громадськими об'єднаннями, трудовими колективами, товариствами, партіями, рухами тощо, та їх значення що полягає у впорядкуванні співжиття між вказаними суб'єктами шляхом взяття на себе певних зобов'язань щодо суспільства, держави, один одного, та набуття відповідного обсягу прав, можливістю задоволення їх потреб та інтересів [4, с. 346]. При характеристиці суспільних відносин важливе значення надається питанням їх правового регулювання, при чому ці питання стають основою характеристики суспільних відносин в правовій літературі. Вказане питання є актуальним і водночас дискусійним і для сфери правового регулювання відносин інтелектуальної власності. На думку вчених, оскіль-

ки суспільні відносини є складними за формою, змістом, структурою та сферою, тому процес їх регулювання потребує комплексу правових норм, що мають різноманітний характер. Ці норми мають різноманітне призначення, що і забезпечує в кінцевому результаті сам процес регулювання [5, с. 381]; гарантують пріоритетність загальносуспільних інтересів [6, с. 202].

Характеризуючи суспільні відносини крізь призму їх функціонування в сфері інтелектуальної власності, варто врахувати наступні положення:

– по-перше, лише суспільні відносини виступають предметом регулювання права і виявляють соціальну значущість норм права;

– по-друге, спроможність суспільних відносин до регулювання, в тому числі і за допомогою правових норм, сприяє стабільності, справедливості й передбачуваності у суспільстві, тим самим є можливість досягнути соціально значимого корисного ефекту в процесі і за наслідками їх регулювання;

– по-третє, суспільні відносини є джерелам формування змісту права, і ніяк не навпаки, право не створює суспільні відносини, а лише спроможне їх відобразити та нормалізувати (забезпечити) ті відносини, які вже склались в суспільстві.

На переконання О.В. Коротюка, відносини інтелектуальної власності відзначаються особливостями які притаманні: а) суспільним відносинам, а саме вони мають об'єктивну та стійку структуру суспільних зав'язків; б) саме відносинам інтелектуальної власності, які є особливим продуктом, результатом діяльності людей; є передумовою інтелектуальної, творчої діяльності; виникають, змінюються та припиняються стосовно результату такої людської діяльності; зумовлюються потребами та інтересами соціуму [7, с. 14–33]. В свою чергу І.В. Венедіктова звертає увагу на те, що відносини інтелектуальної власності можуть бути майновими та особистими немайновими; такі відносини формуються, функціонують між суб'єктами права щодо визнання певних нетілесних благ об'єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав та їх використання (економічного й особистісного присвоєння) [8, с. 36].

Ще в одній науковій праці О.І. Харитонов акцентує увагу на теоретико-правовому обґрунтуванні специфіки відносин інтелектуальної власності, наголошуючи на необхідності виокремлення системи ознак таких відносин (є суспільними відносинами; мають вольовий характер; виникають з приводу результатів інтелектуальної, творчої діяльності [9, с. 83-84].

Продовжуючи свою думку, вчена пропонує структурувати відносини інтелектуальної власності на наступні види, наголошуючи на тому, що саме вони і визначатимуть правове регулювання як на приватно-правовому, так і на публічно-правовому рівнях. Так, відносини інтелектуальної власності вчений структурує на:

1) відносини, що складають предмет цивільного права. Такі відносини виникають у зв'язку зі створенням благ в результаті інтелектуальної, творчої діяльності, а також ті, що виникають при використанні названих благ для власних потреб;

2) особисті та майнові відносини, що виникають у зв'язку із легалізацією результатів інтелектуальної, творчої діяльності (реєстрація, отримання патенту тощо). Такі відносини є предметом, головним чином, адміністративного права;

3) особисті та майнові відносини, що виникають при реалізації правомочностей інтелектуальної власності іншим особам (ліцензування, використання за спеціальними договорами тощо), які опосередковуються нормами цивільного права [9, с. 85].

Фактично вченою акцентується увага на тому, що відносини інтелектуальної власності є складним інститутом, який знаходить свій формальний вираз у вигляді відповідних правовідносин.

В цьому плані цікавою є точка зору В.О. Потєхіної, яка обґрунтовує подібний підхід, зазначаючи про те, що відносини інтелектуальної власності – відносини, які виникають при створенні результатів інтелектуальної, творчої діяльності, які є різновидом суспільних відносин, відзначаються націленістю, інноваційним характером, залежать від людської розумової діяльності. Водночас, створення результатів такої діяльності трансформує відносини інтелектуальної власності у правовідносини, зокрема надає суб'єктам права на результати розумової діяльності людини у науковій, художній, виробничій, інформаційно-технологічній, комп'ютерній та інших сферах, які є об'єктом цивільно-правових відносин у частині права кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [10, с. 12-13]. Вченою цілком справедливо зазначається про те, що особливості об'єктів інтелектуальної власності визначають специфіку і самих відносин інтелектуальної власності. При чому вчана безпосередньо акцентує

увагу, що предметом таких відносин є культурні цінності, що мають нематеріальний характер, суспільну й культурну вагомість й невідчужуваний характер окремих об'єктів культурної спадщини [10, с. 15–17].

Висновки. Відносини інтелектуальної власності відіграють важливу роль в сфері інтелектуальної власності, забезпечуючи по суті її реальність, корисність та витребуваність. Незважаючи на представлені в юридичній науці окремі уявлення вчених про відносини інтелектуальної власності, більшість з них надають епізодичну загальну їх характеристику, що засвідчує певну пробільність в правовій доктрині. Відносини інтелектуальної власності з точки зору їх наукового пізнання потребують визначення насамперед ґрунтовного методологічного підходу, що дозволить забезпечити всебічність їх аналізу та концептуальність уявлень про них, як про правовий феномен, що визначає формалізацію норм права інтелектуальної власності, їх тлумачення та застосування. Беручи за основу надану нами вище характеристику суспільних відносин з точки зору аксіолого-правового підходу до їх сприйняття та вивчення, вважаємо за можливе деталізувати і характеристику відносин інтелектуальної власності, які включають в себе загальні особливості суспільних відносин та наділені власними, індивідуалізованими ознаками: 1) походять від природних здібностей людського організму до інтелектуальної творчої діяльності, забезпечуючи виникнення, зміну та скасування зв'язків (економічних, соціальних, особистісних, творчих, правових тощо) між суб'єктами соціуму щодо процесу та результату такої діяльності; 2) націлені на охорону та захист як процесу інтелектуальної, творчої діяльності, так і результатів творчої діяльності; 3) надають авторам впевненість, що їхню працю не буде викрадено чи привласнено, і стимулюють подальшу інтелектуальну, творчу діяльність, посилюють її інноваційність та креативність; 4) виступають індикатором стабільності та непорушності прав та інтересів суб'єктів, оскільки порушення відносин інтелектуальної власності безпосередньо пов'язано із порушенням або загрозою порушення прав та інтересів суб'єктів таких відносин тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харитонова О.І. Відносини та правовідносини інтелектуальної власності: проблеми співвідношення. *Від римського приватного права до ІТ права* : матеріали міжнар. наук.-практич. конф. «Римське право і сучасність» (м. Одеса, 19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. О.І. Харитонової, к.ю.н., доцента К.Г. Некіт. Одеса: Фенікс, 2018. С. 85–90.
2. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник. Вид. 3-тє, випр. та доп. Київ: Генеза, 2006. 656 с.
3. Суспільні відносини та розвиток: теорія, практика: монографія / А.М. Михенко (кер. авт. кол.), О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, О.В. Соснін. Київ: НДУ, 2009. 396 с.
4. Тарахонич Т.І. Правове регулювання у процесі модернізації українського суспільства: ціннісні аспекти. *Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні*. 2015. Вип. 6. С. 346–352.
5. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 576 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. Київ: Кондор, 2006. 477 с.
7. Коротюк О.В. До питання змісту понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності». *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2019. № 6. С. 125–138.
8. Венедіктова І.В. Правове регулювання інтелектуальної власності. *Право та інновації.* 2014. № 1-2 (5-6). С. 36. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/07/Venediktova.pdf.
9. Харитонова О.І Відносини інтелектуальної власності як предмет правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2011. № 1. С. 82–86.
10. Потєхіна В.О. Інтелектуальна власність: Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2008. 414 с.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.13

ТЕХНОГЕННА ЛЮДИНА МАЙБУТНЬОГО – СВОБОДА ЧИ СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ)

Кравчук С.М.,
старший викладач закладу вищої освіти
кафедри теорії права та конституціоналізму
НУ «Львівська політехніка»
Навчально-наукового інститут права
психології та інноваційної освіти
Присяжна Шевченківського районного суду м. Львова
ORCID: 0000-0002-3485-1343
e-mail: lanapravot@gmail.com

Кравчук С.М. Техногенна людина майбутнього – свобода чи суб'єктивне право (теоретико-правові та філософські роздуми).

Досліджується складна та багатоаспектна проблема правового регулювання феномену техногенної людини майбутнього. Проаналізовано потенційний вплив технологічної модифікації людини на ключові сфери суспільного життя. Розглянуто проблему трансформації міжособистісних відносин у контексті можливості маніпулювання емоційним станом та пам'яттю, що ставить під сумнів автентичність людських зв'язків. Порушено питання впливу генетичних модифікацій на природні процеси еволюції та можливу гомогенізацію людської популяції. Особливу увагу приділено дослідженню ризиків поглиблення соціальної стратифікації внаслідок нерівномірного доступу до передових біотехнологій, що може призвести до формування нової ієрархічної системи. Розглядається питання співвідношення свободи особистості у прагненні до технологічного самовдосконалення та її права на це в контексті стрімкого розвитку штучного інтелекту, нейроінтерфейсів, біотехнологій та відповідних концепцій дизайну людини. Аналізуються потенційні можливості та ризики, пов'язані з технологічною трансформацією людської природи, зокрема загрози цифрової дискримінації, зміни людської ідентичності та етичні виклики, породжені ідеєю цифрової безсмертності внаслідок технологічного перенесення свідомості. Проаналізовано політичні наслідки впровадження технологічних модифікацій, включаючи питання електоральних прав модифікованих індивідів та ймовірну еволюцію демократичних інститутів у напрямку технократії. Окремо відводиться увага аспектам кібербезпеки, пов'язаним з інтеграцією технологій у людський мозок. Окреслюються можливі напрями розвитку правової доктрини для забезпечення балансу між свободою особистості та захистом її основоположних прав у майбутньому техногенному суспільстві. Стаття є внеском у теоретико-правове та філософське осмислення окремих аспектів формування нової реальності, де людина все більше інтегрується з технологіями. Підкреслено актуальність наукової дискусії щодо визначення меж допустимого технологічного втручання в біологічну природу людини та її соціальну інтеграцію.

Ключові слова: штучний інтелект, фундаментальні права людини, дизайн людини, нейроінтерфейси, цифрова дискримінація, концепція цифрової безсмертності, техногенна людина майбутнього, людська ідентичність.

Kravchuk S.M. Technogenic man of the future - freedom or subjective right (theoretical, legal and philosophical reflections).

The article examines the complex and multidimensional issue of legal regulation concerning the emerging phenomenon of the technologically modified human of the future. The author analyzes the potential impact of human technological modification on key areas of public life. Particular attention is given to the transformation of interpersonal relationships in the context of the potential to manipulate

emotional states and memory, raising questions about the authenticity of human connections. The article also explores the potential impact of genetic modifications on natural evolutionary processes and the risk of homogenizing the human population. A significant focus is placed on the risks of deepening social stratification due to unequal access to advanced biotechnologies, which may result in the emergence of a new hierarchical social structure. The article addresses the tension between individual freedom in pursuing technological self-enhancement and their right to do so, especially in light of rapid developments in artificial intelligence, neurointerfaces, biotechnology, and concepts of human design. The article further explores the opportunities and risks of transforming human nature, including digital discrimination, shifts in identity, and ethical dilemmas surrounding digital immortality via technological transfer of consciousness. The political consequences of such modifications are also considered, including the electoral rights of modified individuals and the potential evolution of democratic institutions towards technocracy. Special emphasis is placed on cybersecurity issues associated with technological integration into the human brain. The author proposes potential directions for the evolution of legal doctrine to ensure a balance between individual freedoms and the protection of fundamental rights in a future techno-integrated society. This article contributes to the philosophical, theoretical, and legal discourse on the formation of a new reality in which humans are increasingly intertwined with technology. The relevance of scientific debate is highlighted, particularly in defining the boundaries of permissible technological interference with human biological nature and social integration.

Key words: artificial intelligence, fundamental human rights, human design, neurointerfaces, digital discrimination, the concept of digital immortality, the technogenic human of the future, human identity.

Постановка проблеми. Сучасні технологічні досягнення, зокрема розвиток штучного інтелекту (далі – ШІ), біотехнології та нейроінтерфейси, поступово змінюють традиційне уявлення людства про людину. Концепція «техногенної людини» передбачає інтеграцію біологічних та цифрових компонентів, що своєю чергою може істотно вплинути у майбутньому на фізичні, когнітивні та правові аспекти людського існування та його розвитку.

Одним із найважливіших питань у цьому контексті є правове регулювання таких можливих модифікацій людини та умов їх доцільності. Відтак, актуалізується низка теоретико-правових проблем, що потребують невідкладного розв'язання. А саме: чи має кожна людина право на вдосконалення власного тіла за допомогою технологій; де проходить межа між особистою свободою та правовими обмеженнями; чи повинна держава контролювати процеси кіборгізації та генетичних змін, щоб уникнути соціальної нерівності та етичних загроз?

Наближаються значні зміни розуміння людської ідентичності, її автономії та правових меж. У зв'язку з цим пропоную науковому колу термін «дизайн людини». Це поняття охоплює широкий спектр потенційних технологій і практик, спрямованих на зміну біологічних, генетичних, когнітивних та інших можливих характеристик людини. Воно може включати: а) генне редагування та терапію; імплантацію нейронних інтерфейсів з ШІ можливостями та інших біонічних пристроїв; можливе фармакологічне покращення когнітивних здібностей; інші технології штучного інтелекту, інтегровані з людським тілом або розумом; можливі нині репродуктивні технології з генетичним відбором або модифікацією. Такий дизайн людини у майбутньому може постати не лише питанням індивідуального вибору, а й необхідністю, потребою зумовленою на підставі правового регулювання. Так, впровадження нейроінтерфейсів та кіберімплантів для людей з обмеженими можливостями вже зараз розглядається як форма реалізації ними права на рівний доступ до можливостей суспільного життя. Водночас технологічні вдосконалення, які покращують фізичні та інтелектуальні здібності здорових людей, нині призводять до широких дискусій про етичність такого втручання [1, с. 51]. Процес технологічних змін є двостороннім рухом: під впливом технологій змінюються не лише теорії, а й сам процес впровадження технологій зупиняється або ж істотно трансформується під тиском глибинних цивілізаційно-культурних факторів [2, с. 244].

Законодавчі ініціативи у сфері технологічних модифікацій людини перебувають на ранній стадії розробки, а міжнародне правове регулювання перебуває на початковому етапі свого розвитку, не запропонувавши ані узгодженої позиції, ані будь-яких дієвих механізмів. В деяких країнах вже існують регуляторні норми щодо біомедичних технологій, проте вони не враховують комплексно виклики, пов'язані з використанням ШІ для розширення людських можливостей. Окремі країни Ради Європи, які підписали Конвенцію Ов'єдо, досі не ратифікували її, оскільки не можуть забезпечити її вимог. Так само й Україна у 2002 році підписала Конвенцію, але не ратифікувала її, адже

на національному рівні до цього часу не розроблено законодавчої бази, що визначала б ключові поняття, які стосуються біомедицини, досі не врегульовані питання правового статусу ембріонів, використання стовбурових клітин, терапевтичного клонування, біомедичних та генетичних досліджень на людях тощо [3, с. 206].

Припускається, що ті, хто матиме доступ до технологічних удосконалень, можуть отримати суттєві переваги перед іншими, що ставить під загрозу принцип рівності. Якщо доступ буде обмежений (наприклад, через високу вартість, географічне розташування або соціальні фактори), то лише певні групи людей зможуть отримати вигоду від них. Перевагами можуть стати: а) покращене здоров'я та більша тривалість життя; б) вдосконалені когнітивні здібності (інтелект, пам'ять, можливості навчання, освіти тощо); вищі фізичні можливості (сила, витривалість); конкурентоспроможність на ринку праці; розширені можливості для самовираження та творчості, вищий рівень креативності та, у зв'язку з цим, навіть підвищений соціальний статус та істотний вплив на напрямки розвитку всього людства чи його частин.

Крім того, актуальним залишається питання визначення правового статусу осіб, які зазнали значних біотехнологічних змін: чи залишатимуться вони суб'єктами традиційного права, чи потребуватимуть окремого правового регулювання?

Таким чином, свобода людини щодо дизайну власного тіла та правові обмеження на технологічні модифікації постає як актуальна теоретико-правова та етична проблема, яка вимагає комплексного наукового аналізу передусім з теоретико-правового погляду та з урахуванням загального впливу ШІ на майбутнє людської цивілізації та всі етапи відповідних рівнів технологічних досягнень.

Метою дослідження є аналіз правових та етичних аспектів можливої технологічної модифікації людини у контексті розвитку штучного інтелекту та біотехнологій, виокремлення важливих можливих проблеми, ризики та перспективи правового регулювання цього процесу. Здійснюється наукова спроба розв'язання питання співвідношення особистої свободи людини та її правового обмеження щодо впровадження комп'ютерних нейроінтерфейсів, кібернетичних імплантів та інших технологій, які модифікують людське тіло та розширюють його можливості.

Розглядатимуться також приклади міжнародного досвіду у сфері регулювання біотехнологій та штучного інтелекту, щоб краще зрозуміти підходи різних країн до визначення меж втручання в людський організм. Окрему увагу буде приділено соціальним викликам, таким як ризик цифрової дискримінації, нерівного доступу до технологій та правових гарантій збереження людської ідентичності в умовах технологічного розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика технологічної модифікації людини та її правового статусу є предметом численних досліджень, які охоплюють від технічних до соціально-правових аспектів цього явища. З одного боку, технологічні вдосконалення, такі як комп'ютерні нейроінтерфейси, кібернетичні імпланти та генно-інженерні втручання, відкривають нові можливості для покращення якості життя, розширення фізичних і когнітивних здібностей людини, як домінівного виду життя на Землі. Відомо, що кібернетичні протези як функціонуючі кінцівки, які взаємодіють з тілом та управляються силою думки через нейроінтерфейс та біонічні органи вже сьогодні допомагають людям з обмеженими можливостями інтегруватися в суспільство [4; 5]. З іншого боку, постають істотні виклики, пов'язані з питанням етики та правового регулювання технологічної модифікації людини. Дослідники наголошують, що широке використання біотехнологій та штучного інтелекту може спричинити появу нових форм соціальної нерівності [6, с. 34].

Дослідження правових та етичних аспектів технологічної модифікації людини проводили різні науковці та експерти. В Україні та за її межами суміжною тематикою займаються такі дослідники, як Bostrom N., Cohen J., Selvin N., Бодун Є., Гарднен Енн, Городиський І.М., Карчевський М.В., Козловець М., Кокарча Ю.А., Крушельницька Г., Лісунов М.С., Ломачинська І.А., Миронець О.М., Муравська Ю., Ожеван М.А., Пипяк М.І., Радутний О., Сліпченко Т., Турута О.В., Турута О.П., Цяпа С.М.

Вони досліджують вплив штучного інтелекту на суспільство та не часто розглядають окремі правові аспекти впровадження кібернетичних імплантів та нейроінтерфейсів та соціальні виклики у зв'язку з їх появою, які закономірно постають перед суспільством у зв'язку з можливою трансформацією людського тіла. Питання дизайну техногенної людини майбутнього є актуальним та багатогранним, через свою міждисциплінарність, охоплення широкого спектра аспектів

та значний масштаб потенційних наслідків для індивіда та суспільства в цілому. Воно вимагає комплексного підходу та врахування різних поглядів для його всебічного осмислення та регулювання. Технології можуть забезпечити розширення можливостей людини, але водночас їх широке застосування вибудовує вже нині наукову потребу формування нових правових конструкцій та правового розв'язку низки етичних викликів. Відсутність єдності в міжнародному правовому регулюванні ускладнює можливості правового порядку держав, що може призвести до зловживань, порушень прав людини та соціальної нерівності. Подальші дослідження та розробка правових механізмів у цій сфері допоможуть знайти баланс між особистою свободою людини та необхідністю державного контролю над сучасними технологічними модифікаціями людського організму у зв'язку з прогресом людства.

Виклад основного матеріалу. Зараз технології настільки швидко розвиваються, що питання модифікації людини вже не є фантастикою, а стає реальністю. Штучний інтелект, комп'ютерні нейроінтерфейси, біотехнології та кібернетичні імпланти відкривають перед суспільством нові можливості, але водночас породжують низку нових правових та етичних питань, які потребують обговорення науковою спільнотою та передусім ґрунтовного теоретико-правового дослідження.

Якщо раніше такі технології використовувалися переважно у медицині для відновлення втрачених функцій організму (наприклад, біонічні протези чи імпланти для людей з порушенням слуху чи зору), то нині все частіше розглядаються можливості «покращення» чи «вдосконалення» здорових людей. Це означає, що людина майбутнього може мати додаткові здібності – покращений зір, витривалість, швидкість мислення чи навіть банальну можливість безпосереднього підключення до інтернету за допомогою власного (зовнішнього чи внутрішнього) нейроінтерфейсу.

З одного боку, технологічний прогрес та його широкі можливості – це свобода вибору кожної людини. Але чи може держава регулювати процес кіборгізації та визначати, які модифікації є прийнятними, а які – ні? Це основне питання, яке ще не має чіткої відповіді на міжнародному рівні.

Більшість країн світу не мають окремих конституційних чи інших норм, які б регулювали використання кібернетичних імплантів чи інших технологій. Однак існують міжнародні угоди, які торкаються суміжних питань. Так, Загальна декларація прав людини (1948 р.) [7] не містить прямого терміну «свобода вибору», проте її дух пронизує багато статей (статті 1, 2, 18, 19, 23), вона заклала правові основи для автономії особистості у прийнятті рішень у різних сферах життя без зовнішнього примусу та дискримінації, тому можемо говорити про можливість людини самостійно вирішувати, чи вдосконалювати своє тіло за допомогою технологій, адже свобода вибору характеризує ситуацію, коли особа має змогу автономно приймати рішення щодо своїх дій, маючи альтернативи, і цей процес не контролюється зовнішніми силами. Європейська конвенція з прав людини (1950 р.) [8] гарантує право на повагу до приватного життя, що означає, що технологічна модифікація є особистою справою кожного. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (відома як Конвенція про біоетику) (1997 р.) [9] обмежує втручання в геном людини терапевтичними, діагностичними або профілактичними цілями та забороняє втручання, спрямоване на успадковані зміни в геномі.

Таким чином, світове законодавство ще не готове до нових викликів, які пов'язані з технологічними змінами людини й залишається фактично бездіяльним у цій сфері.

Внаслідок розвитку біо та інших технологій у суспільстві може істотно поглибитись соціальна нерівність. Розрив між різними соціальними групами може збільшитися, оскільки не всі матимуть рівний доступ до них. Наприклад, якщо генетичні модифікації або інші удосконалення будуть дорогими, лише заможні люди зможуть скористатися ними, що дасть їм ще більше переваг у здоров'ї, освіті, кар'єрі та інших сферах життя. Це може створити нові форми соціальної стратифікації та посилить нерівність людей. Нині вже існує розрив між людьми, які мають доступ до сучасної медицини, і людьми, які його не мають. Можуть виникнути два нові види дискримінації – технологічна та біологічна.

Дослідники наголошують, що це може призвести до серйозних соціальних проблем та суттєвої зміни структури працевлаштування [6, с. 32]. Наприклад, уявімо ситуацію, коли на ринку праці будуть звичайні люди та ті, хто має штучно покращені здібності. Чи зможе звичайна людина витримати конкуренцію з тим, хто має імплант, який збільшує швидкість мислення чи фізичну витривалість? Чи не постане перед людством фундаментальна дилема: чи збереже звичайна людина

здатність конкурувати в умовах, коли окремі особи матимуть перевагу завдяки доступу до передових біотехнологій? Адже тоді буде знівельовано саму сутність конкуренції, коли одні матимуть у своєму розпорядженні інструменти радикального біологічного вдосконалення, недоступні більшості. Якщо люди з кібернетичними імплантами матимуть вищу продуктивність праці, швидший аналіз інформації та кращі фізичні можливості, то, ймовірно, роботодавці віддаватимуть перевагу саме їм. Це може призвести до виникнення «технологічної кастової системи», де суспільство буде поділене на: «покращених» людей, які мають доступ до новітніх технологій і займають вищі державні посади та «натуралів» – тих, хто зберіг своє тіло та розум у природному стані, але через це має менше шансів на високооплачувану роботу та суспільну реалізацію. Виникне категорія технологічно «відсталих» громадян, які через економічну нерівність не мають можливості модернізувати своє тіло, що може призвести до їхньої соціальної ізоляції.

Подібна ситуація вже наявна в освіті. Люди, які мають доступ до кращих навчальних закладів і технологій, отримують більше шансів на успіх у кар'єрі. Якщо ж ця тенденція поширеться на фізичні та когнітивні вдосконалення, то розрив між елітою та звичайними людьми проявить себе як істотний.

Якщо люди отримають можливість покращувати свою пам'ять, швидкість мислення або навіть підключатися до баз даних через нейроінтерфейси, то традиційні підходи до навчання можуть втратити актуальність. Нині освіта базується на запам'ятовуванні, аналізі та відтворенні інформації. Але якщо люди отримають нейроімпланти, які дозволять миттєво завантажувати знання в мозок, то вивчення мов може стати непотрібним – людина просто завантажуватиме програму з перекладом і розумітиме будь-яку мову. Учні не будуть витрачати роки на навчання, бо всю інформацію можна буде «записати» у свідомість за кілька хвилин. Навчальні заклади можуть стати музеями старої системи знань, адже знання більше не потрібно буде отримувати традиційними методами.

Але чи означає це, що люди перестануть мислити самостійно? Якщо вся інформація буде доступною «в голові», чи будуть вони прагнути до самостійного аналізу, чи просто виконуватимуть алгоритми, закладені штучним інтелектом? Деякі науковці вже говорять про вплив цифрових технологій та ризик «автоматизації» людського мислення. Так, Селвін Н. у своїх роботах зауважує, що заплутана структура цифрового соціуму зумовлює модифікації особистих і колективних цінностей, спричиняє перетворення застарілих та зародження новітніх соціальних практик, позначається на індивідуальному добробуті через наявну цифрову нерівність у соціальній ієрархії, а також на процесах формування самосвідомості як індивіда, так і всієї спільноти [10]. Отже, може так статися, що людина буде більше покладатися на імплантовані алгоритми, ніж на власний розум. Ця тенденція до зростальної залежності від технологічних помічників несе в собі потенційну небезпеку. Пасивність у використанні власного розуму створює сприятливий ґрунт для безконтрольного розвитку штучного інтелекту, який, зрештою, може стати непідвладним людській волі. А надрозумний ШІ, який перевершить людський інтелект у всіх аспектах, може становити екзистенційну загрозу для людства, якщо його цілі не будуть узгоджені з людськими цінностями.

Якщо люди отримають прямий доступ до всіх знань, то роль викладачів та вчителів може змінитися. Викладач може перетворитися на куратора мислення, який не просто подає інформацію, а допомагає людям розвивати критичне мислення. Уроки можуть проходити у віртуальній реальності, де учні зможуть наочно бачити процеси, які вони вивчають. Можуть з'явитися «цифрові наставники» – штучний інтелект, який підлаштовується під індивідуальні особливості кожного учня і навчає його найефективнішими методами. Але чи не втратить освіта «людський фактор», коли взаємодія між учнями та вчителями більше не буде потрібною?

Якщо когнітивні вдосконалення дозволять людям швидше аналізувати інформацію, то це може створити нову проблему нерівності у науковій сфері. Якщо тільки модифіковані люди зможуть швидко робити наукові відкриття, то що буде зі звичайними науковцями? Чи залишиться місце для класичних методів досліджень, якщо штучний інтелект та кібернетичні імпланти значно швидше оброблятимуть інформацію? Чи матиме сенс інтуїтивне відкриття, якщо всі висновки будуть базуватися на алгоритмах та обчисленнях? Це може призвести до появи «касти кіберучених», які матимуть доступ до знань, що недоступні для інших.

У сучасному світі роботизація вже витісняє багато професій. Наприклад, у сфері виробництва, логістики та навіть у деяких творчих галузях штучний інтелект замінює працівників. Якщо ж до цього додати ще й «людину-машину», яка працює краще і довше за звичайних людей, то виникає

кілька загроз: безробіття серед немодифікованих людей; зміна вимог до працівників; ризик примусової модернізації попри волю людини.

З огляду на всі ризики, можна поставити питання: чи повинна держава контролювати технологічну модифікацію людини?

З одного боку, свобода вибору – це фундаментальне право кожної людини. Якщо хтось хоче покращити себе за допомогою технологій – це його рішення. Але з іншого боку, без контролю це може призвести до хаосу. Наприклад, модифіковані люди можуть отримати незаконні переваги в спорті. Якщо кібернетичні вдосконалення стануть реальністю, то чи зможе звичайна людина конкурувати з кіберспортсменом? Можливий ризик маніпуляцій свідомістю. Якщо імпланти будуть підключені до цифрових мереж, то виникнуть загрози злому хакерами або ж легкого та масового контролю над свідомістю людей. Постає й проблема юридичної відповідальності. Якщо людина з імплантом здійснить злочин під впливом його злому – хто буде відповідальний: вона чи виробник імпланта?

Різні країни по-різному підходять до питання модифікації людини. Наприклад, США активно досліджують можливості імплантів та нейроінтерфейсів (наприклад, Neuralink Ілона Маска [11]), але поки що не існує правових норм для регулювання даного виду відносин. Китай є одним із лідерів у сфері біотехнологій, і вже проводив експерименти з генною модифікацією людини, що викликало міжнародний скандал [12; 13]. ЄС займає обережну позицію, зосереджуючись на питаннях біоетики та контролю можливих ризиків. Нині не існує єдиних наукових підходів та міжнародних стандартів, які б визначали межі дозволених технологічних змін у людині.

Актуальним, у зв'язку з цим, постає проблема меж між свободою вибору і правом держави регулювати технологічні чи біологічні зміни людини. Чи ж належить таке право людині? Якщо так, то за яких умов? Чи має право держава втручатися у таку свободу?

Якщо розглядати питання з позиції права людини, то логічно припустити, що кожен може вирішувати, що може робити зі своїм тілом. Наприклад, пластична хірургія вже давно є нормою, і ніхто не ставить під сумнів право людини змінювати власну зовнішність. Тоді чому імпланти, що покращують пам'ять або фізичні можливості, повинні бути заборонені державою?

Однак, тут виникає ще один важливий аспект, який стосується не лише соціальної нерівності, а й публічної безпеки та рівності можливостей. У теоретико-правовому контексті, ми повинні розглянути, що станеться, якщо технологічні модифікації вийдуть з-під контролю з погляду їх поширення та наслідків.

Зокрема, яким чином держава буде забезпечувати безпеку суспільства та оберігати права громадян, якщо певні індивіди отримають неконтрольований доступ до технологій, що надають їм значні, некомпенсовані переваги? Наприклад, якщо особа з кібернетичними імплантами становитиме загрозу для оточення, або якщо хтось отримає технологію, яка дозволить йому діяти значно швидше та агресивніше за інших, це порушить фундаментальні принципи рівності перед законом та справедливого розподілу можливостей.

Виникає проблема правового регулювання та контролю за такими особами, а також питання відповідальності за зловживання такими технологіями. Це вимагає розробки нових правових норм та інституцій, здатних забезпечити баланс між інноваціями, правами людини та суспільною безпекою.

У цьому контексті, слід звернути увагу на проблему правомірності примусового технологічного вдосконалення з боку роботодавців. Уявімо ситуацію, коли компанія ставить умовою працевлаштування або збереження робочого місця згоду на імплантацію певних пристроїв, наприклад, комп'ютерного нейроінтерфейса для підвищення продуктивності.

З теоретико-правового погляду це порушує фундаментальні права людини, зокрема право на фізичну недоторканність, автономію та свободу вибору. Виникає питання про межі допустимого втручання роботодавця у приватне життя та тілесну цілісність працівника.

Крім того, особливу увагу слід приділити юридичним наслідкам дій людей з модифікації мозку. Якщо людина з нейроімплантом, підключеним до зовнішньої мережі, вчинить протиправне діяння внаслідок зовнішнього впливу або технічної несправності, виникає все та ж складна проблема визначення суб'єкта відповідальності. Це питання є складним та вимагає ретельного аналізу наявних правових норм щодо вини, причинно-наслідкового зв'язку та відповідальності за шкоду, а також розробки нових правових норм та механізмів, які б враховували специфіку впливу технологічних факторів на поведінку людини.

Якщо розглянути майбутнє, де люди активно покращують свої тіла за допомогою кібернетичних імплантів, виникає інше питання: чи залишатимуться вони звичайними громадянами, з обсягом відповідних прав та обов'язків, чи їм знадобиться особливий правовий статус? Сценарій може розвиватися у двох напрямах. Перший – модифіковані люди мають ті самі права, що й звичайні громадяни. У цьому випадку суспільство прийме такі зміни, і закон буде ставитися до всіх однаково. Другий – «техногенні люди» отримають окремий правовий статус. Це може стосуватися осіб, які настільки сильно вдосконалять свої тіла, що вони вже не будуть відповідати стандартним біологічним можливостям людини та потребуватимуть окремого статусу.

Прикладом може стати теперішнє поняття «кіборг». Відомий випадок – художник Ніл Харбіссон, якому вживили антену в голову, і він тепер чує кольори. У 2004 році уряд Великобританії визнав його кіборгом, і це стало першим прецедентом у світі. Якщо технологічні модифікації стануть масовими, то світ може прийти до того, що людям, які значно покращили себе, будуть надаватися окремі права або навпаки – обмеження. Чи зможуть «модифіковані», чи «модернізовані» люди займати державні посади? Чи зможуть вони брати участь у спортивних змаганнях разом із звичайними людьми? Чи буде існувати спеціальна база даних таких людей, щоб відстежувати їхні можливості? Ці питання зараз видаються фантастикою, але науковці вже обговорюють можливість «нової категорії громадян», які будуть жити за дещо відмінними законами.

Окрім правових питань існують етичні. Якщо люди отримають можливість значно покращувати себе, що це означатиме для людства? Чи залишиться місце для природного розвитку? Якщо люди почнуть вдосконалювати себе за допомогою технологій, то, можливо, природний процес еволюції буде зупинений. Чи не зникне у майбутньому межа між людиною і машиною? Якщо в майбутньому розвинуться штучний інтелект і цифрові імпланти, чи не станемо ми більше схожими на роботів? Як зміниться суспільство, якщо у людей зникнуть фізичні обмеження? Якщо, наприклад, люди отримають можливість жити 200 років або не відчувати біль, це кардинально змінить соціальну структуру суспільства.

Одна з головних нинішніх загроз – це залежність від корпорацій. Уявімо, що для роботи технологічних імплантів потрібно регулярно оновлювати програмне забезпечення. Що станеться, якщо компанія вирішить відключити доступ до імплантів для тих, хто не заплатив за оновлення? Чи не стане це новим способом тотального контролю над людьми?

Технологічна модифікація людини відкриває величезні можливості, але водночас ставить перед людством складні запитання. Поки що немає однозначної відповіді, яким буде майбутнє – світ, де люди отримають неймовірні здібності, чи світ, у якому технології стануть причиною нових форм дискримінації та соціальних конфліктів та війн.

Щоб уникнути можливих загроз, необхідно вже нині працювати над правовим регулюванням у даній сфері. Відсутність належних законодавчих та етичних обмежень у сфері технологічної модифікації людини може призвести до значних деструктивних наслідків, нівелюючи потенційні позитивні ефекти.

Отже, правова наукова дискусія про технологічну модифікацію людини лише розпочинається [14, с. 191]. І хоча багато питань залишаються без відповіді, можна стверджувати, що ми стоїмо на порозі нової епохи, яка докорінно змінить онтологічне розуміння людської сутності.

Технологічні модифікації людини неминуче спричинять глибокі соціальні трансформації, поглиблюючи розрив між «покращеними» та «звичайними» людьми. Нерівний доступ до цих технологій може призвести до нових форм соціальної нерівності, дискримінації та стратифікації, змінюючи онтологічне розуміння людської сутності та створюючи виклики для сучасних правових систем.

Економічна нерівність може призвести до того, що технологічні переваги стануть привілеєм для еліт, поглиблюючи соціальну стратифікацію та створюючи нові форми нерівності, що вимагає пильної правової уваги. Нині технологічні модифікації є дорогими, і лише заможні можуть собі дозволити, встановлення біонічних кінцівок чи проведення експериментів із генною терапією.

Впровадження технологічних удосконалень може призвести до домінування «покращених» працівників, створюючи нову форму соціальної нерівності та дискримінуючи «звичайних» працівників на ринку праці. Подібна ситуація вже спостерігається у сфері освіти: існують ті, хто має доступ до передових технологій та ті, які його не мають та не отримують кращих можливостей для навчання та розвитку. Можливий сценарій, коли роботодавці почнуть надавати перевагу тим, хто має кібернетичні вдосконалення. Наприклад, людина з імплантом, що підвищує продуктив-

ність мозку, працюватиме в три рази швидше, ніж звичайна людина. Як конкурувати «звичайній» людині на ринку праці де є ці «звичайні» та «покращені»? Постане проблема примусового технологічного вдосконалення, коли роботодавці можуть вимагати від працівників погоджуватися на певні модифікації як умову працевлаштування. Це порушує фундаментальні права людини, такі як право на фізичну недоторканність, автономію та свободу вибору.

Якщо певна частина населення отримає доступ до вдосконалень, які покращують розумові здібності, це неминуче вплине на політичну систему. Технологічні удосконалення можуть дати певним групам людей значні переваги у впливі на прийняття рішень. Наприклад, політики з розширеними когнітивними можливостями можуть краще аналізувати інформацію, розробляти стратегії та переконувати виборців. Це може призвести до нерівного представництва інтересів різних груп населення та підриву демократичних принципів. Зокрема, звичайна людина може опинитися в невигідному становищі порівняно з політиком, який використовує штучний інтелект для аналізу великої кількості інформації за секунду чи її долі. Крім того, якщо деякі люди стануть набагато розумнішими або фізично сильнішими за інших, це може створити нову соціальну ієрархію, яка буде визначатися не за економічним становищем, а за рівнем кібернетичних модифікацій.

Припускаю, що модифіковані люди можуть отримати окремий політичний статус, подібно до того, як зараз існують спеціальні права для осіб з обмеженими можливостями. Але чи буде це справедливо щодо тих, хто не має доступу до таких технологій?

Ще одна важлива сфера, де технологічна модифікація людини може мати величезний вплив – це армія. Уже сьогодні багато країн розробляють біотехнологічні рішення для покращення фізичних можливостей солдатів. Сучасні армії використовують високі технології, але що буде, якщо до них почнуть застосовувати біотехнологічні вдосконалення? Уявімо солдатів, які мають покращене нічне бачення за допомогою біонічних очей. Якою буде війна, якщо нейроінтерфейси, дозволять миттєво отримувати інформацію про ворога? Що у людині залишиться людського, якщо штучні імпланти, підвищать витривалість і зменшать втому? Якщо такі технології стануть реальністю, це може змінити баланс військових сил у світі. Держави, які першими створять «модифікованих воїнів», отримають істотну перевагу у війнах майбутнього. Водночас з технологічним прогресом виникає серйозне етичне питання та порушення низки прав людини, включаючи ту ж «потребу» примусових модифікацій. Чи можуть військових примушувати проходити біотехнологічні вдосконалення, щоб зробити їх ефективнішими? Як вчиняти з вдосконаленими людьми після служби? Чи надавати їм право на залишення вдосконалень після закінчення строку контракту? І чи не призведе це все у кінцевому підсумку до неконтрольованого зростання воєнних конфліктів?

У 1949 році після Другої світової війни країни ухвалили Женевські конвенції, які безпосередньо не перелічують заборонені види зброї, проте заклали етичні та правові основи, на яких базуються окремі договори, які нині конкретно обмежують або забороняють певні види озброєнь [15; 16; 17; 18], які вважаються негуманними або такими, що мають невибіркову дію. Але поки що немає міжнародних договорів, які б регулювали використання біотехнологічних вдосконалень у військовій сфері.

Якщо технології дозволять вилікувати всі хвороби шляхом зміни геному, чи має держава право змушувати всіх проходити такі зміни? Чи можливе майбутнє, у якому модифікації перестануть бути вибором і стануть обов'язковими? Наприклад, чи можуть стати стандартом імпланти у певних професіях (пілоти, хірурги, військові)?

Враховуючи всі можливі загрози, можна поставити логічне питання: чи може людство просто заборонити використання таких технологій? На перший погляд, це здається можливим – багато країн вводять обмеження на генно-інженерні експерименти та імплантацію чіпів у мозок. Але є кілька проблем: технології продовжують розвиватися, незалежно від заборон. Їх розвиток відбувається і там, де відсутнє правове регулювання. У нинішньому світі наявна відчутна конкуренція технологій між країнами. Навіть якщо одна країна заборонить модифікацію людини, інші можуть зробити вибір продовжити дослідження та впровадження наводячи власні аргументи для виправдання отримання технологічних переваг. Зрештою – це вибір людства. Серед населення може зрости популярність та добровільна готовність скористатися перевагами. Вони можуть вибрати право цим скористатися навіть попри закон. Тому ймовірно, що у майбутньому не буде повної заборони, але будуть запроваджені правові обмеження, які дозволять використовувати технології тільки в певних, визначених об'єктивним правом, межах.

Очевидно, що технологічна модифікація може надати людині як позитивні, так і негативні наслідки для здоров'я та соціалізації. З одного боку, вона може допомогти людям з обмеженими можливостями та зробити життя комфортнішим. З іншого – може створити нові форми дискримінації, загрози для прав людини та породити відповідні соціальні конфлікти. Щоб уникнути ризиків, потрібен чіткий правовий міжнародний контроль. Пропоную вже нині працювати над Зводом міжнародних правил, які визначать межі дозволених модифікацій. Нагальною є потреба розробки інститутів забезпечення рівного доступу до біотехнологій, для уникнення соціальної нерівності. Не менш важливими є розробка правового регулювання та технічних можливостей захисту особистих даних, щоб імпланти не використовувалися для стеження чи маніпуляції свідомістю. Суспільство повинне знайти та об'єктивувати в праві баланс між свободою та контролем, адже саме за такої умови технологічний прогрес зможе працювати на благо людини.

Говорячи про техногенну людину, варто поставити головне питання: що нас чекає в майбутньому? Чи стане технологічна модифікація настільки звичною, що її сприйматимуть, так само як зараз ми сприймаємо смартфон? Чи ж вибере людство потребу запровадження жорстких обмежень для збереження свого природного змісту? Чи не стане це наріжним каменем поділу людства?

Один із можливих сценаріїв – повна свобода у використанні біотехнологій та кібернетичних удосконалень. Що це означатиме на практиці? Люди отримають право вільно модифікувати своє тіло, покращуючи фізичні та когнітивні здібності. Нейроінтерфейси дозволять миттєво передавати інформацію між людьми без слів. Біонічні імпланти стануть такими ж звичними, як смартфони – кожен матиме свою «оновлювану» версію. Генна інженерія дозволить покращувати майбутні покоління ще до народження. Здавалося б, це ідеальний варіант. Які ж ризики? Основний – втрата ідентичності. Якщо людські можливості будуть не результатом природи, її «божественного» начала, а саме технологій, то що відрізнятиме людину від робота? Посилиться економічна прірва між особами. Звичайна людина не витримає конкуренцію з кібернетично вдосконаленою. Яким буде контроль і ким здійснюваний за можливості та неминучої потреби підключення до глобальної мережі?

Реалістичний сценарій – це поступове регулювання технологій. У такому випадку держави встановлять: дозволені та заборонені види модифікацій; правила безпеки імплантації нейроінтерфейсів; контроль над використанням технологій у комерційній та військовій сферах. Це допоможе знайти баланс між інноваціями та соціальними ризиками. Люди зможуть використовувати біотехнології, але в межах, які не загрожують суспільству.

Технологічна модернізація людини неминуче вплине на ринок праці. Уже сьогодні штучний інтелект і автоматизація поступово замінюють людей у різних сферах, а з появою кібернетичних удосконалень трансформація буде глибшою.

Якщо роботодавці отримають можливість наймати працівників із нейроінтерфейсами або біонічними вдосконаленнями, то це створить значну перевагу для тих, хто пройшов «апгрейд».

Однією з найбільш суперечливих ідей є концепція цифрової безсмертності [19] – можливість перенесення свідомості людини у цифровий простір. У наукових колах активно обговорюється, що незабаром можна буде перенести свідомість людини у цифрову систему, створивши її цифрову копію [20]. Прихильники цієї ідеї вважають, що у майбутньому можна буде сканувати мозок, зчитати всі думки, спогади та особистість людини й перенести їх у цифровий простір. Це дозволить людині жити «вічно», хоча вже не в біологічному тілі. Виникне ще один вид технологічної модифікації. Але чи буде це справжня людина, чи лише копія її спогадів? Чи можна вважати цифрову копію «живою», якщо вона не має фізичного тіла? Багато філософів і вчених, зокрема Нік Бостром, вважають, що це питання може стати центральним у майбутніх дискусіях про природу людської свідомості [21].

Якщо всі спогади, думки та почуття можна буде скопіювати, чи означає це, що саме людина житиме вічно? Якщо людина після смерті буде існувати у віртуальній реальності, чи залишиться вона собою? Чи зможе цифрова копія людини приймати рішення самостійно, чи це буде лише набір збережених алгоритмів її поведінки? Уявімо сценарій: людина вирішує «зацифрувати» себе, але після цього водночас існує дві версії – біологічна та цифрова. Яка з них є справжньою? Якщо біологічна версія помирає, чи можна вважати цифрову версію тією ж самою особистістю?

Якщо завантаження свідомості стане реальністю, це може викликати безліч соціальних змін. Люди не будуть боятися смерті, бо знатимуть, що можуть продовжити існування у цифровій формі. Ті, хто залишиться у фізичному світі та стійко не матиме матеріальних можливостей, буде

гостро відчувати нерівність у зв'язку з тим, що не зможе дозволити собі цифрове безсмертя. Виникне запитання про правовий статус цифрової особистості – чи надавати їй прав, подібних чи рівних з правами звичайної людини? Це все питання на які не має відповідей. Але декотрі компанії, такі як Neuralink Ілона Маска, вже працюють над технологіями, які ведуть у таке майбутнє.

Протягом всієї історії уявлення про ідеальну зовнішність змінювалися під впливом моди, культури та суспільних норм. Але що буде, якщо кожен зможе вдосконалювати своє тіло не через природний процес розвитку, а через біотехнології? Якщо раніше люди покладалися на пластичну хірургію, дієти чи фізичні вправи, то в майбутньому замість цього можуть використовуватися генетичні модифікації, які дозволять обирати колір очей, форму обличчя чи навіть змінювати структуру м'язів. Кібернетичні імпланти дадуть можливість людині покращити фізичні параметри, наприклад, зробити тіло міцнішим чи витривалішим. Нейроінтерфейси також можуть допомогти контролювати обмін речовин, покращуючи фізичний стан без дієт чи вправ. Це призведе до кардинальної зміни стандартів краси. Якщо раніше людина визначала свою зовнішність генетично та за допомогою догляду, то тепер можна буде просто «налаштовувати» своє тіло, як комп'ютерну програму. У такому випадку виникає питання: чи збережеться природна різноманітність, чи всі люди виглядатимуть однаково «досконалими» і наскільки зовні нагадуватимуть сучасну людину? Адже може статися, що естетика зміниться в бік кібернетичних форм – люди почнуть додавати до свого тіла механічні елементи або штучні кольори, яких не буває в природі.

Штучна зміна людської природи неминуче вплине на мистецтво. Уявімо світ, де митці можуть напряму підключати свій мозок до комп'ютера, малюючи чи створюючи музику без рук – лише силою думки. Керуючи мозком художники створюватимуть картини за допомогою штучного інтелекту. Музиканти не будуть грати на інструментах – вони просто «програмуватимуть» музику, передаючи в цифровий простір свої емоції. Література може перетворитися на «інтерактивний досвід», де людина безпосередньо переживатиме події книги у віртуальній реальності. Але чи не призведе це до того, що традиційне мистецтво стане непотрібним? Якщо штучний інтелект зможе створювати картини та музику швидше за людей, чи залишиться місце для творчості в її класичному розумінні? Чи буде потреба збереження реальних експонатів, чи це рахуватиметься сміттям та людство назавжди вибере віртуальні музеї?

Ще один важливий аспект – як технологічні зміни вплинуть на людські стосунки. Якщо люди почнуть спілкуватися через нейроінтерфейси, чи залишиться потреба у звичайному вербальному спілкуванні? Можливі наслідки: емоції стануть більш контрольованими. А якщо імпланти дозволять регулювати настрій, чи буде ще потреба в психологах? Міжособистісні відносини зміняться – чи будуть люди спілкуватися, так само як зараз, якщо вони зможуть «читати» емоції один одного через імпланти? Сімейне життя може зазнати кардинальних змін – якщо люди зможуть «налаштовувати» свій характер, чи будуть вони змінювати себе під партнера, чи залишаться такими, як є? Яким буде вибір кожного? Технології можуть зробити життя простішим, але чи не знищать вони спонтанність і природність людських стосунків?

У більшості релігій існує уявлення про людську душу та її унікальність [22]. Але що буде, якщо люди почнуть замінювати своє тіло на механічні частини або навіть завантажувати свідомість у цифровий простір? Якщо людська свідомість може існувати без біологічного тіла, що тоді вважати «душею»? І чи буде притаманне це поняття андроїдам з супер сильним штучним інтелектом? Які будуть з ними відносини удосконалених людей? Якщо людина може жити вічно у цифровому світі, що тоді буде з концепцією потойбічного життя? Якщо люди почнуть створювати собі «досконале» тіло, чи означає це, що вони стануть богоподібними? У майбутньому деякі релігії можуть адаптуватися до нових технологічних реалій, але інші можуть категорично заборонити подібні модифікації.

Зараз уже існують проєкти, які розробляють штучний інтелект як «цифрову релігію». Наприклад, в Японії створили робота-священика, який читає молитви та аналізує тексти священних книг [23]. Але якщо технології розвиватимуться далі, можливо, люди навіть почнуть створювати штучні цифрові божества – алгоритми, які аналізуватимуть моральні дилеми та «відповідатимуть» на запитання про сенс життя. Чи стане це новою формою духовності, чи, навпаки, знищить традиційні релігії?

Технологічна модифікація людини не лише змінює її біологічну природу, а й створює нові виклики для держав, політичних систем і міжнародних відносин. Якщо раніше головними питаннями політики були економіка, безпека та соціальний розвиток, то у майбутньому держави

будуть змушені вирішувати ще одне важливе питання – як регулювати людей, які стали «іншими» завдяки технологіям?

Нині громадянство визначається на основі місця народження, етнічної приналежності та політичної належності до держави. Але що буде, якщо люди почнуть кардинально змінювати себе за допомогою технологій? Можливі сценарії: «кібер-громадянство» – люди, які мають імпланти та цифрові модифікації, можуть отримати окремий правовий статус. Створення «технологічних анклавів» – групи модифікованих людей можуть створювати окремі спільноти зі своїми законами. Міграція людей у цифровий простір – якщо технології дозволять перенести свідомість у цифрове середовище, чи буде ця людина залишатися громадянином своєї країни? Уявімо ситуацію: людина завантажила свідомість у віртуальну реальність і більше не існує у фізичному світі. Чи має вона право голосу? Чи повинна держава її захищати?

Ці питання можуть здатися фантастичними, але вже зараз виникають перші прецеденти. Наприклад, Естонія запровадила електронне урядування та громадянство, яке дозволяє людям з усього світу користуватися цифровими послугами держави [24, с. 127]. Це перший крок до того, що у майбутньому можуть з'явитися «кібер-громадяни», які існують лише у цифровій реальності.

Ще один виклик – це можливе створення «касти надлюдей», які матимуть більше можливостей, ніж звичайні громадяни. Якщо кібернетичні імпланти дозволять людям бути розумнішими, сильнішими та витривалішими, то чи повинні вони мати окремі права та обов'язки? Постане реальна проблема їх правового статусу. Прогнозовані варіанти розвитку подій: рівність для всіх – модифіковані люди матимуть ті самі права, що й звичайні, незалежно від технологічних змін; виникнення окремих юридичних категорій – модифіковані люди можуть отримати додаткові обов'язки (наприклад, посилений контроль за їхніми діями, особливі правила щодо працевлаштування); «покращені» громадяни отримають більше прав – наприклад, доступ до політичних посад або державної служби може бути зарезервований тільки для осіб із кібернетичними вдосконаленнями. Ці питання нині вже обговорюються у політичних та правових колах, особливо в США. Управління перспективних дослідницьких проєктів Міністерства оборони США (DARPA) [25], яке фінансує розробку біонічних протезів і нейроінтерфейсів для військових на підставі низки програм (Revolutionizing Prosthetics, RE-NET (Reliable Neural-Interface Technology), NESD (Neural Engineering System Design), N3 (Next-Generation Nonsurgical Neurotechnology), HAPTIX (Hand Proprioception and Touch Interfaces). В структурі агентства є підрозділ біологічних технологій, який проводить дослідження в галузі інженерної біології, включно з омікскими технологіями, синтетичною біологією, метаболічною штучністю, стійкістю, генною терапією (включно зі штучною хромосомою людини), і прикладними аспектами нейронаук.

Досліджувана матерія ще не досягла рівня загального усвідомлення та розуміння серед більшості людства. Та це не применшує важливості теоретико-правових та філософських напрацювань, які повинні встигати за науково-технічним прогресом.

Нині не існує єдиного міжнародного документа, який би чітко регулював технологічну модифікацію людини. Проте деякі акти частково зачіпають цю проблему. А саме – Конвенція про охорону біологічного різноманіття (1992 р.) [26] (містить положення про контроль за біотехнологіями, що можуть змінювати людський геном); Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (1997 р.) [27] (забороняє генетичні модифікації, що можуть передаватися у спадок); Загальна декларація про біоетику та права людини (2005 р.) [28] (закликає дотримуватися етичних норм при використанні біотехнологій). Однак цих документів недостатньо, оскільки вони не передбачають використання комп'ютерних нейроінтерфейсів інтегрованих зі ШІ та цифрової свідомості.

Одним з можливих та важливих кроків для врегулювання ситуації буде створення міжнародної Конвенції про кібернетичні права людини. У ній видається доцільним передбачити обсяг, межі модифікацій та передумов, які їм передують. А також потребуватимуть ретельного регулювання та захисту права людей із цифровою свідомістю. Є потреба у створенні нових юридичних механізмів, які раніше не були відомі. Подібний глобальний контроль необхідний для біотехнологій.

Якщо технологічні вдосконалення стануть масовими, вони можуть стати причиною нових міжнародних конфліктів. Уявімо, що одна країна почне масово вдосконалювати своїх громадян, роблячи їх фізично сильнішими, розумнішими та витривалішими. Інші держави можуть розцінити це як загрозу та почати власні дослідження. Це може привести до нової «гонки озброєнь», але не у сфері зброї, а у сфері «модифікованих людей». Може виникнути «біотехнологічна нерівність»

між країнами, коли одні будуть сильнішими за інші не через ресурси, а через рівень кібернетичних поліпшень. Виникне «чорний ринок» людських вдосконалень, коли імпланти, що заборонені в одній країні, будуть продаватися нелегально в іншій. Якщо у суспільстві з'явиться значна група людей, які мають кібернетичні модифікації, а решта залишаться звичайними людьми, це може стати причиною соціального розколу. «Звичайні» люди можуть почати вимагати обмеження прав модифікованих, щоб применшити їх переваги. «Покращені» громадяни своєю чергою зможуть створити власні закриті спільноти та вимагати більше прав. Підтримка одними державами модифікацій та їх заборона іншими причина серйозних міжнародних конфліктів з важким шляхом їх вирішення.

Нині важливо усвідомлювати, що технологічна модифікація людини – це не лише питання технічних наук, медицини, а й серйозний політичний та правовий виклик, який може змінити майбутнє усталеного світового порядку. Технологічна модифікація людини не тільки трансформує фізичні та розумові можливості окремих людей, але й може кардинально змінити світову економіку. Поява модифікованих людей вплине на ринок праці, систему соціального забезпечення, розподіл багатств і конкурентоспроможність країн.

Якщо технологічна модифікація людини стане нормою, то виникнуть нові галузі економіки, які будуть пов'язані з виробництвом, обслуговуванням та оновленням кібернетичних удосконалень. Прогнозована сфера бізнесу майбутнього – клініки з технологічного вдосконалення, за аналогією наявних нині клінік пластичної хірургії. Можуть з'явитися центри кібернетичних імплантацій та генетичних модифікацій. Це своєю чергою призведе до потреби сервісного обслуговування імплантів. Якщо технологічні пристрої стануть частиною людського тіла, то знадобляться інженери, які спеціалізуються на ремонті біонічних органів та оновленні програмного забезпечення для нейроінтерфейсів. Епоха знаменуватиметься виникненням ринку персоналізованих вдосконалень. Люди зможуть обирати не просто колір очей або тип волосся для дитини, а й завідомо замовлені розширені можливості для організму – наприклад, підвищений рівень концентрації або адаптацію до нових кліматичних умов.

Таким чином, економіка зазнає істотних змін – будуть зникати традиційні професії, але водночас з'являться нові галузі, що пов'язані з технологічним вдосконаленням людини на різних етапах її життя, або й планування, коли відбуватиметься штучна репродукція.

Одна з найбільших загроз для економіки та особистих прав людини – це контроль над її персональними даними, які будуть збирати імпланти. Уявімо, що кожна людина має нейроінтерфейс, який передає дані про її поведінку, думки та фізичний стан у хмарне сховище. Якщо ці дані потраплять до рук корпорацій чи державних органів, то можлива низка ризиків. Про людину буде більше відомо рекламним компаніям, аніж їй самій. Наприклад, якщо імплант аналізує рівень стресу, то маркетологи зможуть пропонувати товари у моменти найбільшої вразливості покупця. Держава зможе контролювати громадян на новому рівні. Наприклад, якщо імплант фіксує емоції та розумові процеси, то можна буде дізнатися, хто не підтримує політику уряду, або схильний порушувати закон. Компанії отримають можливість на замовлення «зламувати» мозок людини. Якщо технологія буде мати доступ до нейронних зв'язків, то фактично можна буде змінювати спогади людини, впливати на її рішення або навіть змушувати людину виконувати певні дії. Людина втратить власну волю. Щоб уникнути таких загроз, першою чергою необхідно розробити міжнародні вимоги щодо збереження конфіденційності даних модифікованих людей та гарантії невтручання попри волю людини.

Технологічна модифікація людини не лише відкриває нові можливості, але й ставить перед людством серйозні етичні виклики. Як тільки людина починає змінювати своє тіло за допомогою технологій, постає питання: де межа між покращенням і втручанням у природу людини? Чи надавати право обмежувати такі зміни громадянському суспільству? А державі?

У сьогоднішньому світі кожна людина має право на власне тіло – це означає, що вона може самостійно вирішувати, що з ним робити. На власний розсуд та за внутрішнім бажанням людина може робити пластичні операції, змінювати колір волосся, наносити татуювання або навіть змінювати стать. Однак якщо технології дозволять глибші модифікації, чи збережеться та ж свобода та, чи суспільство та держави визнають це правом людини? Якщо людина захоче видалити потребу у сні, встановивши імплант, що замінює відпочинок, чи може держава їй це заборонити? Якщо людина хоче під'єднатися до інтернету через нейроінтерфейс, чи є це її особистою справою, чи це загроза безпеці? Коли це буде безпечним, а коли ні? Чи може людина змінити свою пам'ять і

стерти негативні спогади? А змінити їх? Чи залишиться вона тією ж самою людиною, особистістю після цього?

Філософські підходи різняться. Одні вчені вважають, що людина повинна мати право змінювати себе, якщо це не шкодить іншим [29]. Інші стверджують, що надмірне використання технологій змінить саму природу людини, зробивши її більше схожою на машину, ніж на живу істоту [30]. Існують й треті, які займають більш зважену позицію та закликають до глибокого та обережного розгляду всіх потенційних наслідків впливу ШІ, включаючи адаптаційні можливості, як для окремої людини, так і для суспільства в цілому [31].

З розвитком біотехнологій людство може прийти до моменту, коли природний процес еволюції буде замінений технологічним розвитком. Якщо людина зможе змінювати своє тіло так, як вона бажає, що тоді залишиться від природного людського вигляду? Чи будуть люди модифікувати своє тіло до такого рівня, що воно перестане виглядати як біологічне? Якщо кібернетичні імпланти зможуть замінювати органи, чи не зникне поняття «людського тіла»? Якщо генетичні модифікації в майбутньому дозволять створювати «ідеальних дітей», чи залишиться місце для природного розвитку? Це питання є дискусійним. Вбачаю можливість розвитку людини разом із розвитком технологій без зміни самої концепції людяності. Вірю, що глобальний розвиток світу знайде своє оптимальне відображення у гармонійній синергії технологічного прогресу та інтересів кожної людини, стимулюючи системну трансформацію гуманітарної сфери в напрямі техногенно-гуманістичного людиноцентризму, де технології є інструментом для всебічного розвитку та принесе позитивні зміни в життя кожної особистості.

Технологічна модифікація людини матиме не лише відчутні фізичні, а й соціальні наслідки. Вона здатна здійснити глибокий вплив на психологічний стан, самосприйняття, емоційний баланс як самої людини, так і на її сприйняття іншими та стосунки між людьми загалом. Якщо люди отримають можливість змінювати свої когнітивні здібності, контролювати емоції або навіть редагувати власну пам'ять, постає одне і те ж важливе запитання – чи ж залишаться вони собою? Вся наша особистість формується на основі біологічних особливостей, минулого досвіду, соціальної взаємодії. Але якщо людина зможе змінювати свої риси характеру, стирати спогади, завантажувати інші, то чи буде вона залишатися тією ж особистістю? Якщо можна «відключати» страх або налаштовувати рівень щастя, чи залишиться у людини шанс на справжні почуття і які з них вважати саме справжніми – природні чи нею обрані? Це може призвести до зникнення стійкого природного емоційного розвитку, адже переживання, труднощі та навіть страждання є важливими чинниками, які формують людський характер та її волю, або «дух».

Наступним важливим питанням є те, на скільки ж і як саме зміниться соціальна взаємодія? Вже нині наявні нейроінтерфейси, які дозволяють вільно передавати інформацію між мозком і комп'ютером. Якщо у майбутньому люди отримають можливість спілкуватися без слів, чи залишиться потреба у традиційних засобах комунікації? Якщо кожен матиме миттєвий доступ до думок іншої людини (штучна телепатія), чи буде існувати потреба у приватності? Чи виникне новий її вид, який все ж окреслить певні нові межі? Яким та з якими суспільними наслідками буде розрив між тими, хто використовує такі технології, та тими, хто вибрав бути без них, чи залишився «натуральним» через неплатоспроможність? Це може призвести до ізольованого існування «двох різних світів» з різними правовими основами та статусами.

Ці технологічні зміни також можуть вплинути на рівень довіри між людьми. Якщо буде можливість відстежувати справжні думки та емоції інших людей, чи залишиться місце для брехні та маніпуляцій? Чи потрібно буде доводити свою чесність, якщо кожен може миттєво визначити, хто каже правду? З одного боку, це може зробити суспільство прозорішим, але з іншого – може знищити особистий простір та індивідуальність.

Ще більш радикальні зміни можуть відбутися у сфері стосунків і сім'ї. Якщо технології дозволять створювати «ідеальних партнерів», які повністю відповідатимуть бажанням людини, чи залишиться потреба у традиційних відносинах? Якщо емоції можна буде регулювати за допомогою імплантів, чи залишиться місце для природної любові? Якщо люди отримають можливість створювати собі цифрових супутників життя, які будуть відповідати всім їхнім очікуванням, чи зможуть вони зберегти справжні людські зв'язки? Нинішні спостереження показують, що люди проводять дедалі більше часу в соціальних мережах, віртуальних світах, частіше уникають живого міжособистісного спілкування, легко замінюючи його відстороненими писаними повідомленнями. Поступово уявлення про людські стосунки змінюється. Якщо у майбутньому можна

буде повністю зануритися у симуляцію, створюючи ідеальні сценарії життя, чи буде ще потреба у реальних людських зв'язках?

Чи залишиться майбутнє людство єдиним видом? Можливий розподіл чи, точніше, розпад на певні категорії. Виникнуть групи які будуть жити у фізичному світі та які повністю перенесуть свою свідомість у цифровий простір. Чи залишаться такі групи частиною одного суспільства? У майбутньому можуть з'явитися «кібернетичні» групи – спільноти людей, які використовують подібні модифікації, мають власні правила та живуть за новими принципами. Це спричинить як нові форми соціальної організації, так і нові конфлікти чи ізоляцію.

Технологічний прогрес ставить перед суспільством безліч викликів та етичних проблем. Одна з них детально розглядувана науковцями – клонування людських органів [32; 33]. Наслідки необмеженої регенерації ставлять під сумнів існуючі морально-правові норми. Випливають теоретичні тезиси узагальнений ефект Пельцмана та правова відповідальність. Загадка ефекту Пельцмана (чим безпечнішим роблять технології життя, тим ризикованішою стає поведінка людини) є важливою для правової теорії. Це піднімає питання про межі правового регулювання поведінки в умовах технологічного прогресу. Якщо людина відчуватиме безкарність через можливість відновлення будь-якої частини тіла, це може призвести до зростання правопорушень та складності притягнення до відповідальності. Правова система повинна буде адаптуватися до таких змін, можливо, шляхом посилення відповідальності або розробки нових видів покарань.

Якщо люди отримають можливість контролю не лише поведінки інших, а й чужих думок, почуттів, то це вже питання, яке виходить далеко за межі «простого» покращення людини й торкнеться нинішніх фундаментальних аспектів її автономії та свободи у класичному її розумінні.

Вбачаю у цьому екзистенційні загрози: а) втрата сутності (рішення та вчинки продиктовані зовнішніми силами закономірно призводять до втрати індивідуальності та самовизначення); б) знищення свободи волі (вона є наріжним каменем людської гідності та автономії у їх сучасному сенсі; якщо свободу волі можна обійти чи приборкати, то це матиме руйнівні наслідки для змістовно сутності людини, її особистості). До соціальних та політичних наслідків належатимуть: а) тоталітарний контроль (безпрецедентний тоталітаризм, маніпуляції); б) конфлікти та прояв нових форм насильства (кожна група матиме свої цілі та прагнення їх досягнути будь-якими методами та шляхами). Можливі два сценарії наслідків для майбутнього: а) непередбачувані наслідки (істотно відмінні від всіх можливих прогнозованих, які змінять наше суспільство та наше сучасне розуміння реальності); б) виникнення пост людства (якщо контроль над думками та почуттями стане звичайним явищем, це може призвести до появи нового типу істот, яких вже важко буде назвати «людьми» у їх традиційному розумінні). Це може мати глибокі наслідки для нашої ідентичності та місця у світі.

Найважливішими правовими викликами які потребують негайного розв'язку у зв'язку з цим є: а) усвідомлення недостатності наявності низки теперішніх прав людини, таких як право на приватність та свободу слова та думки для захисту внутрішнього світу людини; б) потреба пошуку нових правових принципів та створення правових норм для забезпечення ментальної недоторканості; в) пошук нових механізмів відповідальності та глибоке переосмислення концепцій, які існують щодо неї, вини та суб'єктів; г) визначення допустимих меж втручання у внутрішній світ людини, передумов та визначення суб'єктів такого втручання. (етична компонента).

Якщо комунікація стане миттєвою та прозорою, це може усунути маніпуляції, але й знищити особистий простір. Якщо люди зможуть створювати собі ідеальних партнерів або жити у цифрових реальностях, традиційні сімейні відносини можуть повністю змінитися. У майбутньому людство зіткнеться з вибором: або використовувати технології для покращення якості життя, зберігаючи при цьому природну природу людини, або повністю змінити саму сутність людського буття.

Технологічна модифікація людини має не лише фізичні та соціальні наслідки, але й суттєво впливає на саму структуру суспільства, економіку та глобальний порядок.

Якщо в економічному плані це означатиме зростання нерівності між громадянами, то на глобальному рівні можливий ще більш серйозний конфлікт між країнами, які будуть підтримувати технологічні модифікації, та тими, хто вважатиме їх загрозою. Держави, які першими досягнуть проривів у біотехнологіях, нейроінтерфейсах або генно-інженерних змінах, отримають суттєву перевагу над іншими країнами, що може призвести до нової форми «технологічного імперіалізму». Це означає, що держави, які зможуть створювати вдосконалених громадян із кращими розумовими та фізичними можливостями, будуть диктувати свої правила менш розвиненим краї-

нам. У такій ситуації може виникнути розкол між країнами, які активно впроваджують технології трансформації людини, та тими, хто захоче обмежити або заборонити їх використання.

З іншого боку, ця ситуація може призвести до того, що технологічно вдосконалені люди самі почнуть прагнути створити нові форми соціального устрою. Якщо вони будуть швидше мислити, краще аналізувати ситуації, працювати більш ефективно та мати більшу витривалість, вони можуть почати вимагати для себе окремих прав або навіть окремого політичного статусу. У такому разі можлива поява нових міст чи держав, які будуть повністю керовані вдосконаленими людьми, а решта населення залишиться поза цими суспільствами. Це може призвести до поділу людства не лише за економічними чи соціальними критеріями, але й на рівні самого поняття «людина».

Якщо біотехнологічні вдосконалення стануть комерційним продуктом, то найбільші корпорації світу отримають надзвичайний вплив на суспільство, оскільки володітимуть ключовими технологіями для людської еволюції. Це може означати, що глобальні компанії, а не держави, будуть визначати, які технології будуть доступні, а які – ні. У такій ситуації можливий ризик створення «біологічної монополії», коли доступ до вдосконалень буде залежати не від бажання людини, а від фінансових можливостей і корпоративної політики.

Окрім цього, важливим аспектом є проблема цифрового контролю [34], яка набуває все більшого значення в контексті розвитку технологій дизайну людини. Якщо людський мозок буде інтегрований зі штучним інтелектом або підключений до глобальних мереж, то постає питання – хто контролюватиме інформацію, яка передається до людської свідомості? Такими суб'єктами можуть стати великі корпорації або уряди. За впливу через цифрові канали свобода волі втратить сенс і людина ризикує стати не автономною істотою, а елементом великої системи, яка керується централізовано.

Крім соціальних і політичних наслідків, варто враховувати ще й психологічні ризики. Якщо людина зможе редагувати свої емоції, змінювати спогади, відключати почуття болю чи страху, це може створити суспільство, де почуття втратять свою автентичність. Люди зможуть програмувати себе на безтурботність, але разом із цим зникне мотивація до змін, подолання труднощів, самовдосконалення. Якщо можна буде просто «переписати» спогади, то чи буде ще важливим поняття досвіду та навчання на власних помилках? Якщо можна буде просто «змінити» характер чи темперамент, чи збережеться унікальність? Чи означатиме це повагу соціуму та держав на право побудови людиною власної унікальності з набору ідеалізованих нею даних на підставі власного досвіду чи з набору запропонованих даних? Навіть найзаплутаніший клубок неясностей починає розмотуватися, варто лише обережно потягнути за ниточку сумніву, озвучивши питання.

Висновки. Порушені питання показують, що технологічна модифікація людини – це не лише новий етап еволюції, а й серйозна загроза для базових принципів, на яких тримається сучасне суспільство. Можливо, людство незабаром зіткнеться з необхідністю вибору між необмеженим використанням технологій для трансформації людини або ж введенням чітких обмежень, які дозволять зберегти баланс між прогресом і людською сутністю. Якщо регулювання не буде запроваджено, це може призвести до появи нових форм дискримінації, цифрового контролю та соціальної сегрегації, де природні люди опиняться у менш привілейованому становищі, ніж ті, хто вдосконалив себе технологічно.

Загалом, технологічні модифікації людини є потужним інструментом для покращення життя, але якщо вони стануть засобом розподілу влади, соціального контролю чи комерційної експлуатації, то наслідки можуть бути катастрофічними. Людству необхідно вирішити, як поєднати прогрес зі збереженням рівності, уявлень про фундаментальні права та етичних стандартів. Якщо технології будуть використовуватися лише для обраних груп, це неминуче призведе до соціальних конфліктів. Якщо ж вони стануть доступними для всіх, це може змінити саме поняття людини, зробивши її частиною великої цифрової мережі.

Можливо, вже у найближчі десятиліття суспільство постане перед вибором: або прийняти нові форми життя та соціального устрою, або намагатися зберегти традиційні уявлення про людську природу. Який би шлях не обрало людство, наслідки цього вибору будуть незворотними. Технологічна модифікація людини несе величезний потенціал, але разом із цим – глибокі виклики, які можуть змінити цивілізацію в цілому.

Якщо людство продовжить шлях технологічної модифікації, це неминуче вплине не лише на соціальну структуру, а й на основні моральні принципи, на яких будуються закони, культура та взаємодія між людьми. Уявімо майбутнє, в якому люди можуть змінювати себе так само легко, як

змінюють одяг. Якщо кожен отримає можливість редагувати свою зовнішність, характер, пам'ять та фізичні можливості, то поняття ідентичності стане розмитим. Це буде інший тип людини, яка зможе за бажанням змінювати свої риси та здібності залежно від ситуації.

Під сумнівом виявляться фундаментальні засади прав людини. Сучасне законодавство базується на припущенні, що всі люди мають рівні можливості та права. Поява нової категорії людей – модифікованих осіб з розширеними когнітивними чи фізичними можливостями призведе до появи низки нових прав та зміни статусу загалом. Виникнуть нові форми дискримінації зумовлені рівнем технологічного розвитку.

Якщо люди почнуть масово покращувати свої можливості, можуть виникнути питання про межу між природною людиною та штучною істотою. Якщо людина замінить свої органи на біонічні протези, імплантує цифрову пам'ять і під'єднатися до нейромережі, вона вже не залишиться людиною у сучасному її розумінні й це потребує нових підходів та меж правового регулювання. Якщо вона штучно вибудує особистість із завантаженою свідомістю, то можливі наступні сценарії: а) її рівність з «природними» людьми (якщо припустити, що завантажена свідомість функціонально еквівалентна людській, то можна стверджувати, що особі може належати такий же статус як і звичайній людині (рівний обсяг прав та можливостей), це базуватиметься на принципі рівності всіх розумних істот; б) отримання особливого статусу (можна стверджувати, що особа зі штучною особистістю має відмінні характеристики, наприклад, походження, можливість копіювання, зміна коту тощо, які вимагають такого особливого статусу), включаючи обмеження певних прав чи потребу надання додаткових прав, пов'язаних з унікальною природою; в) статус об'єкта (найгірший сценарій, коли особа може бути визнана не людиною, а об'єктом або власністю творця (шлях до експлуатації, дискримінації та порушення яких би то не було прав), якщо зміни були проведені зовнішнім джерелом, а не самою особою за її власним вибором реалізації права на такий «апгрейд».

Досліджено та виокремлено фактори які впливають у зв'язку з цим на статус: а) ступінь автономності (якщо особа зі штучною свідомістю є повністю автономною та здатною до самостійного мислення та прийняття рішень, це є сильним аргументом на користь надання їй прав, рівних людським); б) рівень суб'єктивних переживань (якщо така особа буде надалі здатною відчувати емоції, біль, радість та інші суб'єктивні переживання, це також підсилить аргумент на користь визнання її істотою людською, гідною поваги та захисту); в) соціальна користь (якщо існування таких осіб буде приносити істотну користь суспільству (наприклад, у наукових дослідженнях, розв'язання складних проблем), це може вплинути на рішення про надання їм обсягу певних прав; г) страхи та упередження інших осіб (рішення про статус таких осіб можуть ґрунтуватися не лише на раціональних аргументах, але й на ірраціональних страхах, упередженнях та стереотипах щодо нижчості, меншовартості «штучного» життя. Очевидно, що просте порівняння з «природними» людьми є не достатнім, і потрібен ретельний аналіз всіх унікальних характеристик та здатності до наступного самостійного існування.

Можливі наслідки вибору руйнівного «апгрейду»: а) саморуйнування (людина може втратити контроль над своїми діями та стати небезпечною для себе та інших, що може призвести до трагічних наслідків, включаючи смерть або серйозні травми як собі, так і іншим членам суспільства); б) соціальна ізоляція (суспільство може відкинути таку людину, вважаючи її загрозою); в) експлуатація (стане «легкою здобиччю для експлуататорів та маніпуляторів); суспільна загроза (велика кількість осіб з руйнівними змінами особистості складе неабияку загрозу для суспільної безпеки та порядку з невизначеним питанням щодо її осудності та можливості вибору міри покарання). У зв'язку з наведеним актуально розробити правові обмеження та технічні механізми, які б запобігали вибору руйнівних змін особи та захищали як інтереси окремих людей, так і суспільства в цілому.

Досліджено, що ще більш серйозні питання виникають щодо самовизначення людини в умовах цифрового контролю. Якщо всі процеси у мозку можуть бути зацифровані, то це означає, що мислення людини стане прозорим для корпорацій і держави. Теоретично, уряди можуть використовувати ці технології для «виправлення» небажаних політичних поглядів або для посилення соціального контролю. Це поставить під загрозу одне з ключових прав – свободу думки. Якщо можна буде втручатися у когнітивні процеси людини, змінювати її спогади чи впливати на емоційний стан, є небезпека того, що вона більше не буде автономною особистістю, стане залежною, частиною програмованої системи.

У разі, якщо суспільство або окремі особи (наприклад, батьки) отримають можливість визначати генетичні характеристики майбутніх поколінь, їх проєктувати через генетичні модифікації, то виникає серйозна проблема суб'єктивності у визначенні того, які характеристики є «бажаними», а які ні. Це може призвести до: а) євгеніки (відродження євгенічних практик, коли певні групи людей вважаються «генетично вищими» за інші, що може призвести до дискримінації та порушення прав людини); б) соціальної нерівності (генетично модифікована «еліта» з «покращеними» характеристиками може поглибити соціальну нерівність та створити нові форми стратифікації); в) втрата генетичного різноманіття (зменшення генетичного різноманіття може зробити людську популяцію більш вразливою до хвороб та інших негативних факторів). Та й чи не позбавить це людину можливості самостійно розвивати свій характер і долати життєві виклики?

Розглянуті технології ставлять перед правовою системою складні виклики: а) визначення меж допустимого втручання; б) захист майбутніх поколінь; в) відповідальність за наслідки (можуть бути відчутними через багато років або поколінь).

Якщо люди отримають можливість переносити свою свідомість у цифровий простір, це поставить під сумнів саму природу життя та смерті. Чи залишиться смерть неминучою, якщо можна нескінченно копіювати свою свідомість? Чи буде цифрова копія людини все ще тією ж особистістю, чи це лише набір даних, що імітує її поведінку? Якщо люди почнуть жити у віртуальних світах, уникаючи фізичної реальності, чи не стане це формою соціальної ізоляції, де кожен існуватиме лише у власній персоналізованій симуляції?

Також постає питання про моральну відповідальність. Якщо людина з цифровими імплантами скоїла злочин, але її імплант був зламаний або модифікований іншими особами, хто буде винен? Людина чи той, хто маніпулював її свідомістю? Якщо цифрові алгоритми почнуть впливати на прийняття рішень, чи не перетворить це правову систему на хаос, де важко буде розмежувати, що було свідомим вибором, а що – результатом програмного збою?

Досліджено, що технологічні модифікації можуть вплинути на уявлення про соціальні відносини. Залишається низка запитань на які складно дати відповіді. Якщо люди отримають можливість змінювати свої почуття та налаштовувати емоції, чи залишаться стосунки справжніми? Якщо людина може «відключити» любов чи сум за допомогою імпланта, чи не втратить вона здатність до щирих почуттів? Якщо технології дозволять створювати «цифрових партнерів», які будуть ідеально відповідати очікуванням, чи залишиться потреба у справжніх людських відносинах?

Ще одне питання, яке потребує міждисциплінарного наукового обговорення, – це можливий розподіл суспільства на тих, хто буде жити у фізичному світі, і тих, хто вибере цифрову реальність. Якщо цифрові технології дозволять створювати ідеальні світи, де можна змінювати будь-які умови, багато людей можуть просто відмовитися від реальності на користь віртуального існування. Це може призвести до поступового зникнення фізичної соціальної взаємодії.

Зрештою, дослідження підіймає головне питання, яке постане перед людством – чи варто продовжувати природний шлях еволюції, чи повністю перейти на технологічний розвиток? Якщо люди стануть повністю керованими через цифрові мережі та біотехнології, чи залишаться вони людьми в традиційному розумінні? Чи збережеться те, що робить людину унікальною – її емоційний світ, самосвідомість, здатність до творчості та саморозвитку?

Юридична можливість та обсяги майбутніх технологічних модифікацій людини залишаються відкритим науковим питанням. Вони можуть зробити світ більш досконалим, але можуть і створити нові загрози. Якщо людство не зможе контролювати розвиток цих технологій, вони можуть зруйнувати фундаментальні основи суспільства, зробивши людей частиною глобального алгоритму, де їхні думки, почуття та поведінка будуть визначатися не власним досвідом, а цифровими кодами. Це може стати як найбільшим проривом в історії людства, так і його найбільшою кризою. Майбутнє людства в умовах розвитку цих технологій значною мірою залежатиме від рішень, які прийматимуться вже нині, та від оперативності й ефективності міжнародного та внутрішньодержавного правового регулювання, яке ґрунтуватиметься на гідних теоретико-правових дослідженнях всіх можливих у зв'язку з ними сценаріїв. Технологічна модифікація людини не лише відкриває нові можливості, але й ставить перед суспільством складні моральні та правові дилеми. Якщо людина зможе редагувати свою пам'ять, змінювати характер і вдосконалювати свої фізичні чи когнітивні здібності за власним бажанням, то виникає питання – де проходить межа між природною людиною та штучно створеною істотою? Якщо технології дозволять людині пра-

цювати вдесятеро ефективніше або аналізувати інформацію швидше за будь-яку іншу особу, чи буде справедливим оцінювати її за тими ж стандартами?

Ще одна серйозна проблема яка постає – це можливість цифрового втручання у свідомість. Якщо модифіковані люди будуть підключені до нейромереж, вони можуть стати залежними від оновлень програмного забезпечення або навіть бути контрольованими через зовнішні алгоритми. Це відкриває двері до потенційного маніпулювання людьми, що може використовуватися як урядами, так і приватними корпораціями. Якщо штучний інтелект матиме доступ до людської свідомості, то чи не стане він новою формою контролю, коли люди більше не зможуть повністю визначати власні рішення?

Важливим питанням залишається вплив модифікацій на міжособистісні відносини. Якщо люди можуть змінювати свої емоції, приглушувати негативні почуття або навіть «завантажувати» програмовану любов і відданість, то чи залишаться справжніми людські зв'язки? Якщо можна стерти спогади про минулі стосунки або запрограмувати себе на прихильність до певної людини, то що залишиться від природного кохання, дружби чи сімейних зв'язків? Підняте гостре питання, щодо того, чи не призведе технологічна модифікація людини до глобальної сегрегації. Якщо одні люди зможуть покращувати свої можливості за допомогою дорогих імплантів, а інші залишаться без доступу до таких технологій, це може призвести до нового рівня нерівності. Ті, хто зможуть дозволити собі вдосконалення, отримають більше шансів на успіх у кар'єрі, навчанні, особистому житті. Це створить нову еліту, яка буде фізично та інтелектуально перевершувати інших, формуючи кастову систему, де «звичайні» люди стануть нижчими у соціальній ієрархії.

Досліджено, що у політичному сенсі також матимуть місце серйозні виклики. Якщо у суспільстві будуть існувати модифіковані громадяни з покращеними здібностями, чи повинні вони мати ті ж самі політичні права, що й звичайні люди? Чи можуть вони бути допущені до управління державою, враховуючи їхню здатність аналізувати інформацію набагато швидше? Якщо політичні лідери майбутнього будуть кібернетично вдосконаленими, чи не перетвориться демократія на технократію, де тільки «покращені» особи матимуть доступ до влади?

Ще більш спірним є питання безпеки. Якщо людський мозок інтегрується з технологіями, це означає, що він стане вразливим для хакерських атак. Постало питання можливості виникнення у майбутньому «цифрових злочинів», коли хакери зможуть переписувати спогади або змінювати рішення людини без її відома. Якщо людина з кібернетичним інтерфейсом здійснить злочин, але потім стверджуватиме, що її імплант був «зламаний», не визначено науковими колами те, хто нестиме відповідальність – вона чи виробник цього пристрою?

Окремо гостро піднята тематика біологічної еволюції. Якщо технології дозволять людям контролювати свої генетичні особливості, це може зупинити природний процес еволюції, який тривав мільйони років. Генетичні модифікації можуть дозволити створювати «ідеальних» дітей, в яких заздалегідь запрограмовані розум, зовнішність та особистісні якості. Якщо всі люди будуть мати ідеальне здоров'я, високий інтелект і ідентичні риси характеру, чи залишиться місце для унікальності та спонтанності?

Ще одна проблема – це питання правового статусу кіборгів та штучного інтелекту. Якщо у майбутньому створять розумні машини, які будуть діяти та думати як люди, чи повинні вони мати юридичні права? Чи можуть кіборги або штучні особистості претендувати на громадянство? Якщо модифікована людина на 90% складається з механічних частин, чи може вона ще вважатися біологічною істотою?

Крім того, якщо технології дозволять переносити людську свідомість у цифровий простір, це поставить під сумнів саме поняття смерті. Якщо людина може нескінченно «оновлювати» свою свідомість і жити у віртуальній реальності, чи можна буде вважати її мертвою? Якщо хтось створить кілька копій власної свідомості, яка з них буде справжньою? Чи може цифрова особистість успадковувати майно або брати участь у політичних процесах?

Все означене показує, що технологічна модифікація людини – це не просто науковий прогрес, а радикальна трансформація всіх аспектів суспільного життя. Вона може відкрити перед людством небачені можливості, але водночас несе ризики, які можуть змінити саму природу людської цивілізації. Якщо не буде чітких етичних та правових обмежень, технології можуть використовуватися для соціального контролю, комерційної експлуатації або навіть тотального цифрового поневолення.

У майбутньому людство має вирішити, як балансувати між технологічним прогресом і збереженням гуманістичних цінностей. Якщо модифікації стануть доступними лише для обраних, це

створить нові форми дискримінації. Якщо вони стануть обов'язковими, це може позбавити людей свободи вибору. Якщо технології будуть використовуватися безконтрольно, вони можуть призвести до зникнення традиційного поняття людини як біологічної істоти.

У найближчі десятиліття суспільство стоятиме перед вибором – чи залишити модифікації суто добровільними, чи створити систему регулювання, яка обмежуватиме їхній вплив. Потрібно вирішити, хто матиме право на вдосконалення, які модифікації будуть дозволеними, а які – забороненими. Важливим завданням стане також розробка нових законів, які захищатимуть права як природних, так і технологічно покращених людей.

Яким буде майбутнє – залежить від рішень, які приймаються сьогодні. Але вже зараз зрозуміло, що технологічна модифікація людини – це не просто черговий етап наукового прогресу, а фундаментальний виклик, який може докорінно змінити всю людську цивілізацію.

На підставі викладеного, можна стверджувати, що технологічна модифікація людини є неминучим етапом розвитку суспільства. Проте це не просто еволюційний крок, а скоріше відкриття скриньки Пандори, повної як спокусливих можливостей, так і грізних викликів. Використання біотехнологій, нейроінтерфейсів, штучного інтелекту та генної інженерії може розширити межі людських можливостей, покращити якість життя та сприяти вирішенню багатьох медичних і соціальних проблем. Водночас постає питання – чи залишається людина вільною у прийнятті рішень щодо власної модифікації, чи ці зміни будуть нав'язані соціальними, економічними чи політичними умовами?

Важливим є той факт, що правове регулювання технологічної модифікації людини залишається на етапі формування та скоріше є стрибком у незвідане, де можливості межують з безоднею викликів. Відсутність правового регулювання створює ризики як для особистої автономії людини, так і для соціальної рівності. Якщо правові механізми не будуть розроблені своєчасно, може виникнути новий рівень дискримінації, а також загроза втрати особистої свободи через цифровий контроль і втручання в людську свідомість.

Варто також наголосити, що навіть у разі значного прогресу технологій питання людської гідності та індивідуальної свободи повинні залишатися пріоритетними. Право людини на власне тіло, вибір щодо модифікацій та захист від примусових технологічних змін повинні бути нагально закріплені в міжнародному законодавстві. Водночас важливо створити баланс між свободою вибору і соціальною відповідальністю, адже використання модифікацій може впливати не лише на окремих осіб, а й на суспільство в цілому. Адже те, що вибудовується вже нині, це не просто черговий етап нашої історії, а скоріше момент істини, що визначить, чи станемо ми творцями нового світу, чи його заручниками.

Таким чином, необхідно не просто продовжувати дослідження, а й розпочати проактивний діалог між науковцями-теоретиками права, експертами в галузі етики **та соціумом у всій його повноті.** Нашою метою має стати не лише вдосконалення правових та етичних механізмів, але й формування нової парадигми співіснування людини й технологій. Ми повинні закласти фундамент для майбутнього, в якому технології не лише розширюють наші можливості, але й роблять нас більш людяними, зберігаючи недоторканність нашої сутності. Майбутнє твориться не лише рішеннями, прийнятими сьогодні, але й сміливістю нашого бачення та глибиною нашої відповідальності перед прийдешніми поколіннями. Не виключено, що через років 300, а то й менше, актуальними будуть дослідження про екзистенцію людини, її фундаментальну іманентну природу. Тому мудрість полягає у здатності осмислити всі можливі наслідки змін для самої природи людини, і чи не втрачаємо ми у стрімкому плині технологічного прогресу саму сутність нашого буття.

Підсумовуючи, хотілося б зауважити, що представлене дослідження не є вичерпною відповіддю на складні дилеми, порушені у цій роботі. Навпаки, воно радше окреслює нові горизонти для наукового пошуку. Проте навіть найміцніша фортеця нерозв'язаних питань починає хитатися, коли в її стіни влучає стріла допитливості. Саме запитання стає першою тріщиною, крізь яку проникає світло розуміння. Дискурс в академічному середовищі теоретиків права допоможе у формуванні обґрунтованих теоретичних підходів. Закликаю наукову спільноту невпинно поглиблюватиму розуміння окресленого предмета та розкривати невичерпний потенціал правової науки, теоретико-правового інструментарію та наповнювати її новими фундаментальними ідеями, які будуть здатні будувати гармонійне майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лісунов М.С. Трансгуманізм та біоетика – соціокультурні погляди на вдосконалення людини; [наук. кер. д-р філос. наук, проф. Утюж І.Г.] Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): зб. матеріалів V міжнар. наук.-практ. конференції, (28-29 лютого 2024 р). Запоріжжя: ЗДМФУ, 2024. С. 51–53. URL: http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/20266/1/%d1%8151-53.pdf (дата звернення: 22.04.2025).
2. Ожеван М.А. Homo ex Machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства: монографія. К.: НІСД, 2017. 272 с. С. 244.
3. Крушельницька Г. Особливості правового регулювання біомедичних технологій у країнах північної Європи. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 206–218.
4. Рябева І. Кіберпротез, що взаємодіє з тілом через нейроінтерфейс: промисловий дизайн. Веб-сайт: *КЛОНА*. URL: https://klona.ua/uk/blog/industrial-design-uk/kiberprotez-shho-vzayemodiye-z-tilom-cherez-nejrointerfejs-promyslovyj-dyzajn (дата звернення: 22.04.2025).
5. Бодун Є. Методи аналізу сигналів біонічного протезу. Політ. Сучасні проблеми науки : тези доповідей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених. Національний авіаційний університет. Київ, 2023. С. 67-68.
6. Ломачинська І.А. Соціально-економічні аспекти цифрової трансформації. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики». Харків: ВСП «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ», 2023. 266 с. С. 34, 32.
7. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
8. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
9. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
10. Selwyn N. What is Digital Sociology? Cambridge, UK: Polity Press, 2019. 152 p. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=oqukDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA2001&dq=Selwyn+N.+What+is+Digital+Sociology&ots=g62NefEHWX&sig=YngmG0k5CTyeULPVXaFWjCDqZqY&redir_esc=y#v=onepage&q=Selwyn%20N.%20What%20is%20Digital%20Sociology&f=false (дата звернення: 22.04.2025).
11. Musk Elon An Integrated Brain-Machine Interface Platform With Thousands of Channels. URL: https://jmir.org/2019/10/e16194/ (дата звернення: 22.04.2025).
12. Cohen, J. The untold story of the “circle of trust” behind the world’s first gene-edited babies. *Science*, 2019. URL: https://www.sciencemag.org/news/2019/08/untold-story-circle-trust-behind-world-s-first-gene-edited-babies (дата звернення: 22.04.2025).
13. Nie, JB., Xie, G., Chen, H. *et al.* Conflict of Interest in Scientific Research in China: A Socio-ethical Analysis of He Jiankui’s Human Genome-editing Experiment. *Bioethical Inquiry*, 2020. № 17. P. 191–201. https://doi.org/10.1007/s11673-020-09978-7 (дата звернення: 22.04.2025).
14. Миронець О. М. Проблеми та перспективи охорони й захисту прав осіб з інтеґрованими імплантатами (імплантами). Права людини в епоху цифрових трансформацій: [Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 25 лютого 2022 р.]. Тернопіль: Вектор, 2022. Том 1. 368 с. С. 191.
15. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають вибіркову дію. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text (дата звернення: 22.04.2025).
16. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text (дата звернення: 22.04.2025).
17. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 22.04.2025).
18. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 22.04.2025).

19. Кравчук С.М. Теоретико-правові та філософські аспекти права на життя та евтаназії у період російсько-української війни 2014-2022 років. «Російсько-Українська війна (2014 – 2022): історичні, політичні, культурно-освітні та юридичні аспекти». Кол. наук. монографія. Дрогобич: Центр українсько-європейського наукового співробітництва. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. *Izdevnieciba "Baltija Publishing"*, 2022. С. 1196.
20. Пипяк М.І., Кокарча Ю.А. Етичні та правові виклики цифрового безсмертя: межі автономії та ідентичності в цифрову епоху. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2023. Вип. 2 (102).
21. Bostrom Nick Quantity of experience: brain-duplication and degrees of consciousness. Volume 16, 2006. P. 185–200. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11023-006-9036-0 (дата звернення: 22.04.2025).
22. Лозко Г. С. Еволюція уявлень про душу: від етнічних до світових релігій. 2015. № 250. Том 262. URL: https://philosophy.chdu.edu.ua/article/view/57441 (дата звернення: 22.04.2025).
23. Спочивай з байтом. У Японії представили робота-священика для похорону. TSN.UA, 2023. URL: https://tsn.ua/nauka_it/spochivay-z-baytom-u-yaponiyi-predstavili-robota-svyaschenika-dlya-pohoronu-980452.html (дата звернення: 22.04.2025).
24. Мариняк Н. М. Система електронного урядування «X-ROAD»: досвід Естонії, як приклад для України. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів ІІ-ї Міжнародної науково-практичної конференції). Львів, 17 листоп. 2017 р.). Львів: ЕУ «Львівська політехніка», 2017. 318 с. С. 127.
25. DARPA. URL: https://www.darpa.mil/ (дата звернення: 22.04.2025).
26. Конвенція про охорону біологічного різноманіття. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 22.04.2025).
27. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text
28. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights. URL: https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/bioethics-and-human-rights (дата звернення: 22.04.2025).
29. Sandberg Anders Morphological freedom: what are the limits to transforming the body? 2017. URL: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:25e8ebb1-5e07-443f-b143-fff1f051cdcd/files/md7d7688bbe2d2ef6f1fa18f0bc98f48d (дата звернення: 22.04.2025).
30. Радутний О. Цифрова людина та нові кримінально-правові делікти. Новітні кримінально-правові дослідження: Альманах науових праць. Миколаїв: Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія», 2020. С. 100–108.
31. Козловець М. Технології штучного інтелекту та їх вплив на буттєвість людини. *Humanities Studies,* 2024. Випуск 19 (96).
32. Шевченко М.О. Складність, наслідки n-го порядку і проблеми прогнозування в міжнародних відносинах. Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–19 квіт. 2018 р. / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М.М. Поплавський (голова), Костиря І.О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2018. 286 с. С. 283.
33. Шевченко М.О. Етичні проблеми технологічного вдосконалення людини / М.О. Шевченко // Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6. Київ, 2015. С. 143-144.
34. Murray Andrew, Klang Mathias (2005). Human Rights in the Digital Age. *Cavendish Publishing ltd.* URL: ttps://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id= 1m_hkmTaTSoC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Digital+control+of+a+person+and+his/her+right&ots=0TjJEce39q&sig=GQbRqdoTFcidC6QZNsCacz3l3qU&redir_esc=y#v=onepage&q=Digital%20control%20of%20a%20person%20and%20his%2Fher%20right&f=false (дата звернення: 22.04.2025).

УДК: 329(477):321.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.14

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЧОМУ НАШІЙ ДЕРЖАВІ ПОТРІБНА ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА

Марущак Я.С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри філософії та україністики,
Національний університет «Одеська Морська Академія»
ORCID: 0009-0003-0800-3978
e-mail: yaroslavs.marushchak@gmail.com

Марущак Я.С. Історія політичних партій незалежної України та чому нашій державі потрібна двопартійна система.

У статі здійснено комплексний аналіз історії створення, становлення та трансформації політичних партій незалежної України від початку 1990-х років до сучасності. Виокремлено чотири ключові періоди розвитку партійної системи, у межах яких простежено основні етапи еволюції політичних сил, їх ідеологічні засади, програмні цілі та реальний вплив на формування політичного процесу. Встановлено, що, незважаючи на порівняно короткий період розвитку української багатопартійної системи, громадяни демонстрували високу політичну активність, що підтверджується як кількістю зареєстрованих партій, так і масовим політичними рухами, такими як Революція на граніті, Помаранчева Революція та Революція Гідності. Водночас багатопартійна система України характеризувалась фрагментацією парламенту, коротким життєвим циклом партій, ідеологічною непослідовністю та орієнтацією на електоральний цикл. Особливу увагу приділено негативним наслідкам домінування тимчасових політичних проектів, що часто створювалися під конкретні вибори, а також впливу олігархічного капіталу на діяльність партій. У статті обґрунтовано доцільність переходу України до моделі двопартійної системи як інструменту забезпечення стабільності, посилення політичної відповідальності та підвищення інституційної спроможності партій. Здійснено порівняльний аналіз міжнародного досвіду функціонування двопартійних систем, зокрема, США та Великої Британії, а також застосовано «Закон Дюверже», що підтверджує ефективність двопартійної моделі в умовах мажоритарних або змішаних виборчих систем. Розглянуто гіпотетичний сценарій функціонування стабільної проєвропейської партії в Україні, яка б ініціювала системні реформи, забезпечувала стратегічне планування та підтримувала постійний діалог із суспільством. Автор робить висновок, що формування двопартійної системи в Україні має відбуватися еволюційним шляхом, що включає поступове зміцнення основних основних партій, стабілізацією електоральних симпатій та підвищенням довіри громадян до демократичних інститутів

Ключові слова: політичні партії України, багатопартійна система, двопартійна система, політична стабільність, електоральний цикл, політична відповідальність, євроінтеграція.

Marushchak Y.S. The history of political parties in independent Ukraine and why our country needs a two-party system.

The article provides a comprehensive analysis of the history of the creation, formation, and transformation of political parties in independent Ukraine from the early 1990s to the present. Four key periods in the development of the party system are identified, within which the main stages of the evolution of political forces, their ideological foundations, programmatic goals, and actual influence on the political process are traced. It is established that despite the relatively short history of Ukraine's multiparty system, citizens have demonstrated high political activity, as evidenced by the number of registered parties and mass political movements such as the Revolution on Granite, the Orange Revolution, and the Revolution of Dignity. At the same time, Ukraine's multiparty system has been marked by parliamentary fragmentation, the short life cycle of parties, ideological inconsistency, and a

focus on the electoral cycle. Particular attention is given to the negative consequences of the dominance of temporary political projects, often created for specific elections, as well as the influence of oligarchic capital on party activities. The article substantiates the advisability of Ukraine's transition to a two-party system model as a tool for ensuring stability, enhancing political accountability, and increasing the institutional capacity of parties. A comparative analysis of international experience with two-party systems, particularly in the United States and the United Kingdom, is provided, along with the application of Duverger's Law, which confirms the effectiveness of the two-party model under majoritarian or mixed electoral systems. The article also considers a hypothetical scenario of a functioning stable pro-European party in Ukraine that would initiate systemic reforms, ensure strategic planning, and maintain ongoing dialogue with society. The author concludes that the formation of a two-party system in Ukraine should proceed through an evolutionary process, involving the gradual strengthening of major parties, the stabilization of electoral preferences, and the enhancement of public trust in democratic institutions.

Key words: political parties of Ukraine, multiparty system, two-party system, political stability, electoral cycle, political accountability, European integration.

Мета дослідження полягає в системному аналізі етапів становлення та трансформування політичних партій в Україні в період незалежності з акцентом на виявлення чинників фрагментації партійної системи та обґрунтування доцільності переходу до моделі двопартійної системи як засобу підвищення політичної стабільності, інституційної спроможності партій і ефективності демократичних процедур.

Постановка проблеми: Незважаючи на досить молоду політичну історію незалежної України, а в порівняні з політичною історією таких провідних демократичних країн як Велика Британія, Сполучені Штати Америки та Франція, 33 роки доволі короткий часовий простір, громадяни України проявили доволі високу політичну активність. Звісно, повномасштабне вторгнення на українські землі РФ, майже знищіло політичне життя України, та політичну активність громадян але до цієї жахливої трагедії ми мали дуже активне політичне суспільство. Станом на 1 січня 2022 року в Україні, разом з ліквідованими, було зареєстровано 370 політичних партій [7]. Це доволі гарно ілюструє вищевикладений тезис. Також необхідно згадати про два Майдани, Помаранчева Революція 2004 року та Революцію Гідності 2013 року, а також передвісницю української незалежності Революцію на граніті, рушійною силою якої була політично свідома молодь з демократичними орієнтирами.

Стан опрацювання проблематики. Отже, виникає необхідність надати визначення що таке політична партія, та які різновиди існують в нашій державі. В.І. Нечай надає наступне визначення, політична партія – це організована група однодумців, яка виражає інтерес частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній [1, с. 279].

Відповідно до статті 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» Політична партія - це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

У статті 3 вищевказаного Закону зазначено, що політичні партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції України , цього Закону, а також інших законів України та згідно із партійним статутом, прийнятим у визначеному цим Законом порядку. А також, що політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом [5].

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності України політичний ландшафт країни неодноразово змінювався. Деякі партії мали значний вплив на політичне життя країни в різні періоди. Для зручності можна розділити ці періоди на чотири.

1. 1990-ті роки. Період зародження політичного життя, де домінували ще радянські політичні погляди яким опонували націоналістичні рухи. Якщо згадати самі впливові політичні партії того часу то їх було три.

Перша, Народний рух України (НРУ) – одна з головних сил, що боролася за незалежність України. У 1990-х роках партія мала серйозний вплив, однак після загибелі В'ячеслава Чорновола (1999) її роль значно зменшилася.

Друга партія, Комуністична партія України (КПУ) – домінувала у Верховній Раді в першій половині 1990-х, виступала проти незалежності та ринкових реформ. Була заборонена у 2015 році через закон про декомунізацію.

Третя партія. Соціалістична партія України (СПУ**)** – партія Олександра Мороза, яка була популярною в 1990-х і на початку 2000-х, особливо серед прихильників лівих ідей.

2. Умовно період 2000-х років у політичному житті України можна охарактеризувати як етап стратегічного вибору між вектором співпраці з Російською Федерацією та інтеграцією із Західними країнами.

Перша. Партія регіонів – створена в 1997 році, здобула популярність у 2000-х. Її лідери (Віктор Янукович, Микола Азаров) представляли проросійський курс. Панувала за президентства Януковича (2010-2014), розпалася після Революції Гідності.

Друга. Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – потужна політична сила в 2000-х, що об'єднувала націонал-демократів і центристів. Очолювана Юлією Тимошенко, відігравала значну роль у Помаранчевій революції (2004) та політичному житті країни.

Третя.»Наша Україна» – партія Віктора Ющенка, яка стала рушієм Помаранчевої революції 2004 року. У 2000-х мала потужну підтримку, але згодом втратила вплив.

3. Третій період у розвитку політичних партій в Україні можна охарактеризувати як етап, пов'язаний із Революцією Гідності. Зокрема, одна з ключових партій цього періоду – Всеукраїнське об'єднання «Свобода» – сформувалася ще до зазначених подій, здобувши представництво у Верховній Раді у 2012 році, проте її політична активність та вплив суттєво зросли після подій Майдану.

Перша. Свобода – націоналістична партія, що отримала велику підтримку в 2012 році, але згодом втратила вплив.

Друга. Опозиційний блок – спадкоємець Партії регіонів, який існував у 2014-2019 роках і представляв проросійську частину електорату.

Третя. Блок Петра Порошенка (БПП) – утворений у 2014 році, став основною владною партією після Євромайдану та президентства Порошенка.

Четверта. Народний фронт – партія Арсенія Яценюка, яка перемогла на парламентських виборах 2014 року, але швидко втратила підтримку.

4. Останній період, який розпочався у 2019 році й триває до сьогодні, можна охарактеризувати як період електоральної революції. Його ключовою подією стало обрання Володимира Зеленського Президентом України, що ознаменувало кардинальну зміну політичного ландшафту країни. Водночас його партія «Слуга Народу» здобула безпрецедентну кількість місць у Верховній Раді, встановивши рекорд за всю історію незалежної України щодо рівня парламентського домінування однієї політичної сили.

Перша. Слуга народу – партія, створена для підтримки Володимира Зеленського. У 2019 році здобула абсолютну більшість у Верховній Раді.

Друга. Європейська солідарність – партія Петра Порошенка, яка стала головною опозиційною силою після 2019 року.

Третя. Батьківщина – партія Юлії Тимошенко, яка зберігає вплив, хоч і втратила колишню популярність.

Четверта. Опозиційна платформа – За життя (ОПЗЖ) – проросійська партія, яка була заборонена у 2022 році після повномасштабного вторгнення РФ.

П'ята. Голос – партія, створена Святославом Вакарчуком, мала певний вплив у 2019-2020 роках, але швидко втратила підтримку.

Наразі постає необхідність здійснити стислий аналіз програмних засад вищезгаданих політичних партій та оцінити результати їхньої діяльності. Це дозволить визначити відповідність задекларованих цілей реальним досягненням, а також оцінити їхній вплив на політичний та соціально-економічний розвиток України.

1. Народний рух України (НРУ): Ця партія відіграла ключову роль у здобутті незалежності України. Її програма була спрямована на національне відродження, демократизацію та економічні реформи [15].

2. Комуністична партія України (КПУ): Її програма базувалася на марксистсько-ленінській ідеології, з акцентом на соціальну справедливість, державну власність на засоби виробництва та інтеграцію з країнами СНД [13].

3. Соціалістична партія України (СПУ): Програма СПУ включала побудову соціально орієнтованої економіки, захист прав трудящих та розвиток соціальної інфраструктури [22].

4. Партія регіонів: Її програма акцентувала увагу на економічному розвитку, зміцненні відносин з Росією та захисті прав російськомовного населення [20].

5. Блок Юлії Тимошенко (БЮТ): Програма БЮТ була спрямована на європейську інтеграцію, боротьбу з корупцією та підтримку малого і середнього бізнесу [10].

6. Наша Україна: Програма партії включала європейську інтеграцію, розвиток демократії та ринкової економіки [16].

7. Всеукраїнське об'єднання «Свобода»: Її програма підкреслювала націоналістичні цінності, захист української мови та культури, а також соціальну справедливість [23].

8. Опозиційний блок: Програма партії була орієнтована на нейтралітет у зовнішній політиці, відновлення економічних зв'язків з Росією та захист прав російськомовного населення [18].

9. Блок Петра Порошенка (БПП): Програма БПП включала європейську інтеграцію, зміцнення обороноздатності країни та проведення економічних реформ [9].

10. Народний фронт: Її програма була спрямована на зміцнення національної безпеки, проведення антикорупційних реформ та європейську інтеграцію [14].

11. Слуга народу: Програма партії акцентує увагу на боротьбі з корупцією, реформуванні судової системи та залученні інвестицій [20].

12. Європейська солідарність: Програма партії підкреслює європейську та євроатлантичну інтеграцію, зміцнення обороноздатності та підтримку демократичних реформ [12].

13. Батьківщина: Програма партії включає соціальний захист населення, підтримку аграрного сектору та європейську інтеграцію [8].

14. Опозиційна платформа – За життя (ОПЗЖ): Програма партії орієнтована на нейтралітет у зовнішній політиці, відновлення відносин з Росією та захист прав російськомовного населення [17].

15. Голос: Програма партії акцентує увагу на реформуванні економіки, боротьбі з корупцією та європейській інтеграції [11].

Отже, ми можемо прослідкувати наступні тенденції, партії в основному існують один-два електоральних циклів (п'ять років), партії постійно змінюють свою назву, відповідно до електоральних потреб, партії створюються під вибори Президента України. А інколи в своїй діяльності вони використовують ці всі елементи.

Якщо проаналізувати хто з партійних лідерів протримався довше всіх на цій позиції, то ми побачимо Юлію Тимошенко (Блок Юлії Тимошенко, Батьківщина). На другому місці буде Петро Порошенко, його політичні погляди іноді були доволі різні, для прикладу він був співзасновником Партії Регіонів, що мала доволі проросійську позицію [19].

Під час «Революції Гідності», він кардинально змінив свої погляди на користь Євроінтеграції України, та очолив партію Блок Петра Порошенка, яка згодом змінила свою назву на Європейську Солідарність, проте, як ми бачимо вище програма партії та її цілі змінені не були, а залишились тими ж.

Також доволі цікавими виявились програми партій та їх задачі різних періодів існування незалежної України. Для прикладу, з 1990-х по 2000 роки задачі партій були спрямовані на соціальний розвиток та соціальну справедливість в Україні. З 2000 – х по 2010-ті ця тенденція змінюється й виокремлюються наступні – проєвропейські та проросійські. Після «Революції Гідності» в Парламенті України VIII скликання ми бачимо що до цих тенденцій додається мілітаризовані завдання. Питання соціальних проблем або не підіймаються або вуалюються за лозунгами європейської інтеграції.

Зважаючи на вищевикладене виникає необхідність детальніше зупинитись на проєвропейських та проросійських партіях.

Основні партії спрямовані на європейську інтеграцію: Блок Юлії Тимошенко/Батьківщина, Наша Україна (припинила своє існування), Блок Петра Порошенка/Європейська Солідарність.

Проросійські партії були:

Комуністична партія України, Партія Регіонів, яка спочатку перетворилась на Опозиційний Блок, а потім на Опозиційну Платформу «За Життя». На даний момент, всі вищеперераховані партії заборонені в Україні.

В парламенті IX скликання були представлені партії з наступними результатами, Опозиційна Платформа «За Життя» посіла – 13,05%. Батьківщина Юлії Тимошенко – 8,18%. Європейська Солідарність – 8,10%

Рекордну кількість, за всю історію незалежної України, набрала партія «Слуга Народу» Володимира Зеленського, яка до речі не заявляла а ні чіткі проєвропейські а ні чіткі проросійські напрямки діяльності, та більш трималась центричної лінії, набрали – 43,16%. [2. 112 ст.]

Отже, до 2022 року в українській політиці чітко прослідковувались два протилежні вектори – проєвропейський (БЮТ, «Наша України», БПП/ЄС) та проросійський (КПУ, Партія Регіонів, ОПЖЗ), причому останні змінювали назви, але зберігали ідеологічне ядро. До уваги не беруться окремі політичні діячі, які виходили з Опозиційного Блоку/ОПЗЖ, такі як, Євген Мураєв та Михайло Добкін.

Тепер виника необхідність розглянути питання двопартійної системи.

Двопартійна система — це форма партійної системи, за якої політичне життя держави домінувано двома головними партіями, що по черзі здобувають владу, тоді як інші партії мають другорядний вплив. Класичними прикладами країн з двопартійною системою є США (Демократична та Республіканська партії) та Велика Британія (Консервативна та Лейбористська партії). Основною перевагою такої системи вважається стабільність політичного курсу, ефективне функціонування уряду та чітка відповідальність політичних сил перед виборцями [3].

У двопартійній системі конкуренція зосереджена між двома основними суб'єктами, які змушені розширювати свою підтримку серед широких верств населення. Це, у свою чергу, сприяє центристським програмам та політичній відповідальності. Така система зазвичай забезпечує більшу політичну стабільність, спрощує виборчий процес для громадян та сприяє ефективнішому ухваленню законодавчих рішень [6. 202 ст.].

Виникає необхідність навести приклад з нещодавної політичної історії України. Після перемоги Петра Порошенка на президентських виборах 2014 року, було проголошено курс на Євроінтеграцію та запроваджено низку доволі революційних реформ. Самі відомі з них, це медична реформа, реформа освіти та правоохоронної системи. Загальновідомим є також те, що вищевказані реформи закінчились невдало. Виникає питання, чому? А з нього ще низька питань: Чи можливо за п'ять років провести подібні реформи? Чи можливо за вищевказаний час ефективно адаптувати законодавство під такі реформи? Чи можливо зробити ефективний механізм реалізації, за такий короткий термін. Відповідь очевидна – ні.

Механізми що працюють у ЄС та США створювались протягом століть й сподіватись що в Україні вони запрацюють за п'ять років, навіть не зважаючи на досвід вищевказаних країн – марно.

На жаль в сучасній політичній історії нашої держави виникла негативна тенденція, мислити та діяти електоральним циклом, тобто п'ять років. Та як кажуть політтехнологи – перше про що потрібно думати після перемоги на виборах, це про наступні вибори. Такою самою логікою й проводились вищевказані реформи, ціль яких була не результат, а демонстрація, для електорату на виборах.

Виникає концептуально важливе питання: якими могли б бути наслідки впровадження в Україні двопартійної системи. Гіпотетично, за умови функціонування стабільної проєвропейської партії саме вона ініціювала б необхідні реформи, водночас здійснюючи системне інформування громадськості щодо механізмів їх реалізації та прогнозованих строків виконання. Такий підхід міг би замінити нинішню практику розрізнених дій проєвропейських політиків, що переважно зосереджуються на короткотерміновому політичному піарі замість стратегічного діалогу із суспільством. Це дозволяє поставити запитання: яким був би результат такої трансформації політичного процесу і чи надало б суспільство перевагу запропонованій моделі партійної взаємодії?

Висновки. Отже, політична історія незалежної України засвідчує, що багатопартійна система, хоч і є проявом демократичного плюралізму, водночас створює низку викликів, таких як:

1. Фрагментація парламенту. Висока кількість партій у Верховній Раді унеможливлює формування стабільної більшості, що часто призводить до політичної кризи або урядової нестабільності;
2. Орієнтація партій на виборчий цикл. Більшість партій створюються під конкретні вибори та втрачають вплив після одного – двох циклів, що свідчить про їх низьку інституційну спроможніть;
3. Ідеологічна розмитість. Програми багатьх партій часто не мають чіткої ідеологічної бази, змінюються залежно від політичної кон'юнктури, що унеможливлює послідовність державної політики.

У цьому контексті запровадження або еволюційне формування двопартійної системи виглядає доцільним шляхом для України:

1. Стабільність та передбачуваність політичного курсу. Двопартійна система сприяє довгостроковому стратегічному планування, що є критично важливим для країни в умовах війни та післявоєнної відбудови;

2. Чітка відповідальність за дії уряду. При наявності двох основних партій, виборець краще розуміє, хто несе політичну відповідальність за ухвалені рішення;

3. Спрощення виборчого процесу. У виборця зменшується кількість складних рішень, що може підвищити явку та довіру до системи загалом;

4. Зменшення впливу олігархічного капіталу. У багатопартійній системі великі бізнес – структури мають можливість «інвестувати» у кілька партій одночасно у двопартійній системі конкуренція між основними партіями стає прозорішою.

Варто зазначити, що перехід до двопартійної системи не обов'язково повинен бути юридично закріплений. Це може бути поступовим результатом еволюції партійного середовища, посилення інституційної спроможності двох основних політичних сил, стабілізації електоральних симпатій населення.

Підтвердження ефективності двопартійної системи можна знайти у працях таких дослідників, як Моріс Дюверже, який у своєму «законі Дюверже» вказує на залежність між мажоритарною виборчою системою та формуванням двопартійної політичної системи [4].

У підсумку, враховуючи політичну нестабільність, фрагментацію та короткотривалість партійного існування в Україні, модель двопартійної системи виглядає більш ефективною. Вона здатна забезпечити прозорість, відповідальність, інституційну сталість і політичну стабільність, що є критично необхідними в умовах війни, реформ та євроінтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабкіна, О.В., Горбатенко, В.П. (ред.). *Політологія: Підручник*. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 568 с. (Серія «Альма-матер»).
2. Бойко, О. *Новітня історія України (2014–2024 рр.): навч. посіб.* 2-ге вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 224 с. (Серія «Альма-матер»).
3. Britannica. *Two-party system*. URL: https://www.britannica.com/topic/two-party-system.
4. Duverger, M. *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. Wiley, 1954.
5. Закон України «Про політичні партії в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 23, ст. 118. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text.
6. Політична енциклопедія / ред. Ю. Шайгородський. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
7. Політичні партії України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Політичні_партії_України.
8. Батьківщина // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Батьківщина.
9. Блок Петра Порошенка (Європейська Солідарність). Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Європейська_Солідарність.
10. Блок Юлії Тимошенко. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Блок_Юлії_Тимошенко.
11. Голос // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Голос_(партія).
12. Європейська Солідарність. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Європейська_Солідарність.
13. Комуністична партія України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Комуністична_партія_України_(1993–2022).
14. Народний фронт. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Народний_фронт_(Україна).
15. Народний рух України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Народний_рух_України.
16. Наша Україна // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Наша_Україна.
17. Опозиційна платформа — За життя. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Опозиційна_платформа_—_За_життя.
18. Опозиційний блок. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Опозиційний_блок_(партія).
19. Партія Регіонів // LB.ua. URL: https://lb.ua/file/party/1587_partiya_regioniv.html.
20. Слуга народу // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Слуга_народу.
21. Соціалістична партія України (СПУ). Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціалістична_партія_України.
22. Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнське_об%27єднання_«Свобода».

УДК 34.037
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.15

ФЕНОМЕН ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЙОГО ОСМИСЛЕННЯ У ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Олійник Б.І.,
здобувач освітньо-наукового ступеню «Доктор філософії»
за спеціальністю 081 Право
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»
ORCID: 0009-0005-0584-7889

Олійник Б.І. Феномен правотворчості та його осмислення у правових вченнях епохи Просвітництва.

В статті автором розкрито особливості зародження та розвитку правових учень епохи просвітництва в країнах європейського континенту, охарактеризовано їх основні положення. Відзначено та охарактеризовано положення, які склали основу подальшого виокремлення та розвитку уявлень про правотворчість та її політику. Узагальнюючи сформовані філософами минулого правові уявлення, акцентовано увагу на їх особливостях та значенні для подальшого наукового осмислення феномену правотворчості. Відзначено, що поняття «правотворча політика» до поч. XIX ст. не була виокремлена як самостійна категорія, водночас такими філософами як Платон, Арістотель, Цицерон, Гай, Ульпіан та ін., починаючи з періоду античності, піднімаються питання про походження права, його поділу на природне та позитивне, формалізацію позитивного права, співвідношення права і закону, вивчення яких створює фундамент для подальшого вивчення різноманітних аспектів природи права та надання йому відповідного формального виразу.

Встановлено, що в епоху просвітництва категорії «право», «закон» та «політика» у поглядах філософів минулого розглядаються як взаємопов'язані категорії, зв'язок між якими насамперед виявляється у тому, що вони є явищами дійсності будь-якої держави та тогочасного соціуму. Право переважно розглядається як явище, що походить від законів природи, є складовою природи та може набувати свого позитивного виразу у вигляді законів. Розуміння закону зводиться до особливого монопольного державно-владного інструменту впливу, що становить систему та, з одного боку, забезпечує узгодження життя людей відповідно до законів природи, а з іншого боку – дозволяє закріпити та поширити волю правителя, правлячої верхівки, народу, відобразити та закріпити публічні інтереси. Крім того, підсумовано, що в період просвітництва розвиваються уявлення про: а) феномен правотворчості як особливого процесу підготовки, розгляду та прийняття актів позитивного права; б) феномен політики, що є особливим мистецтвом (діяльністю) стосовно забезпечення управління та організації соціуму, її націленості на результат відповідної діяльності.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що погляди філософів епохи просвітництва, які не лише переосмислили феномен таких явищ як політика та право, але і довели можливість й доцільність органічного поєднання категорій різних наукових сфер, стимулювали в подальшому доктринальне зародження та виокремлення понять «правотворчість» та «правотворча політика».

Ключові слова: право, правове регулювання, правотворчість, правова політика, правотворча політика, законодавство.

Oliynyk B.I. The phenomenon of lawmaking and its understanding in legal doctrine of the Age of Enlightenment.

In the article, the author reveals the features of the emergence and development of legal doctrines of the Enlightenment era in the countries of the European continent, characterizes their main provisions. The provisions that formed the basis for the further isolation and development of ideas about lawmaking and its policy are noted and characterized. Summarizing the legal ideas formed by philosophers of the

past, attention is focused on their features and significance for the further scientific understanding of the phenomenon of lawmaking. It is noted that the concept of «lawmaking policy» until the beginning of the 19th century. was not isolated as an independent category, at the same time, such philosophers as Plato, Aristotle, Cicero, Gaius, Ulpian and others, starting from the period of antiquity, raise questions about the origin of law, its division into natural and positive, the formalization of positive law, the relationship between law and law, the study of which creates a foundation for further study of various aspects of the nature of law and giving it an appropriate formal expression.

It is established that in the era of enlightenment, the categories of «right», «law» and «politics» in the views of philosophers of the past are considered as interrelated categories, the connection between which is primarily manifested in the fact that they are phenomena of the reality of any state and contemporary society. Law is mainly considered as a phenomenon that originates from the laws of nature, is a component of nature and can acquire its positive expression in the form of laws. Understanding the law is reduced to a special monopoly state-power instrument of influence, which constitutes a system and, on the one hand, ensures the coordination of people's lives in accordance with the laws of nature, and on the other hand, allows you to consolidate and spread the will of the ruler, the ruling elite, the people, reflect and consolidate public interests. In addition, it is concluded that during the enlightenment period, ideas about: a) the phenomenon of lawmaking as a special process of preparing, considering and adopting acts of positive law; b) the phenomenon of politics, which is a special art (activity) in terms of ensuring the management and organization of society, its focus on the result of the corresponding activity.

According to the results of the conducted research, it was concluded that the views of philosophers of the Enlightenment era, who not only rethought the phenomenon of such phenomena as politics and law, but also proved the possibility and feasibility of an organic combination of categories from different scientific fields, stimulated the further doctrinal emergence and isolation of the concepts of «lawmaking» and «lawmaking policy».

Key words: law, legal regulation, law-making, legal policy, law-making policy, legislation.

Постановка проблеми. Правотворчість – складний та багатоаспектний феномен, що відзначається історією зародження уявлень про нього та сучасним станом його наукового дослідження. Історизм правотворчості полягає в тому, що перші правові уявлення, які виникають ще в період античності, вже стосувались питань творення і формалізації права, його походження та поширення на суспільні відносини, призначення та ролі в житті суспільства. Варто відзначити, що вже в цих поглядах мислителів минулого (Піфагор, Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон, Гай, Ульпініан та ін.) зароджуються перші уявлення про право, яке підлягає формалізації у вигляді відповідних законодавчих актів, і цей процес має важливе значення, пов'язаний із кропіткою та відповідальною роботою уповноважених суб'єктів.

Можемо відзначити, що з кожною історичною епохою європейські правові уявлення суттєво доповнюються, уточнюються та удосконалюються, що так само стосується і поглядів на проблему творення права, його формалізації та подальшої реалізації. Насамперед, мова йде про розвиток уявлень щодо підвищення ефективності того чи іншого правового явища, удосконалення його функціонування, вироблення критеріїв, яким має відповідати функціонування правового явища чи процесу тощо. Те саме стосується і уявлень про правотворчість, щодо якого філософами та юристами відповідних історичних епох акцентується увага на вимогах, які висуваються до правотворчості та правотворчих актів, визначення їх ефективності, вироблення правил оформлення правотворчих актів тощо. В науковому плані важливим залишається ґрунтовне осмислення філософського та наукового сприйняття феномену правотворчості, яке формувалось в історичні періоди, ключовим серед яких залишається епоха Просвітництва. Варто відзначити, що актуальність тематики цієї наукової праці визначається насамперед: а) недостатністю наукових досліджень історіографічних аспектів зародження та становлення уявлень про правотворчість та її політику; б) дефіцитом наукових підходів, які стосуються узагальнення таких уявлень.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде критичний аналіз правових уявлень філософів європейського просвітництва (XVII–XVIII ст.), їх узагальнення та характеристика їх значення в еволюції уявлень про правотворчість.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці проблематика осмислення генези уявлень про правотворчість, що формувались протягом всіх історичних епох переважно представлено в загальних працях, які стосуються історії правових вчень. Окремі аспекти розвитку уявлень

про правотворчість були розкриті в працях таких вітчизняних вчених як: С.В. Бобровник, Т.О. Дідич, Ж.О. Дзейко, В.М. Косович, Б.В. Малишев, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич, І.Д. Шутак та ін. Проте, в науковому плані важливим залишається ґрунтовне осмислення філософського та наукового сприйняття феномену правотворчості, яке формувалось в історичні періоди, ключовим серед яких залишається епоха Просвітництва. Варто відзначити, що актуальність тематики цієї наукової праці визначається насамперед: а) недостатністю наукових досліджень історіографічних аспектів зародження та становлення уявлень про правотворчість та її політику; б) дефіцитом наукових підходів, які стосуються узагальнення таких уявлень.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто відзначити, що надзвичайно потужний поштовх у становленні правових учень минулого було зроблено філософами європейського просвітництва. Незважаючи на загальність та переважно світоглядний характер їх поглядів, комплекс нових ідей щодо правотворчості, актів правотворчості, вимог до правотворчої діяльності було обґрунтовано представниками саме цього періоду. До таких ідей, які заклали підвалини для подальшого виокремлення та становлення доктрини правотворчості, правотворчої політики, законодавчої техніки як самостійних понять юридичної науки, належать наступні:

1) соціальна зумовленість правотворчості, що визначається насамперед специфікою зародження, становлення та розвитку соціуму, його звичаями, традиціями, цінностями, що сформовані історично. З урахуванням цього обґрунтовуються нові вимоги як до самого процесу правотворчості, так і до правотворчих актів, при чому ці вимоги мають загальний концептуальний та стратегічний характер. Зокрема мова йде про необхідність ґрунтовного аналізу факторів, що визначають доцільність здійснення правотворення, зміни правового регулювання, прогнозування наслідків прийняття норм права, вивчення рівня сприйняття майбутніх правових змін тощо (Г. Гроцій) [1, с. 300]. Всі ці погляди по суті закладають основу для подальшого виокремлення як самого інституту правотворчої політики, так і його складових, до яких варто віднести питання планування, прогнозування розвитку суспільних відносин, факторів правотворчості, моніторингу законодавства, його експертизи тощо;

2) історизм законодавства та його реальність, що охоплюється категорією «дух законів». Вчення про «дух законів» засноване на ідеях про комплекс історично зумовлених закономірностей розвитку та життєдіяльності соціуму, які мають знайти своє закріплення в законодавчих актах. При чому зміни умов життя суспільства є підставою для можливих змін положень законодавчих актів. Такий взаємозв'язок між закономірностями суспільного життя, потребами соціуму та положеннями законодавчих актів обґрунтовується з точки зору змісту політики держави. Саме держава в особі уповноважених суб'єктів є відповідальною за прийняття якісних, ефективних законодавчих актів, котрі відповідають потребам та інтересам суспільства. В іншому випадку, невідповідність положень законів інтересам і потребам соціуму створює ризики недієвості та неефективності законів, а в гіршому випадку – призводить до соціальних конфліктів, навіть ставить під загрозу існування державності. Зміст законодавчих актів має бути заснований на визнанні розумності самої природи та її законів, які є критеріями для прийняття законодавчих актів та критеріями виміру ефективності його дії. Ухвалення відповідних законодавчих актів, що відповідають закономірностям суспільного життя є проявом поєднання розумного та необхідного, що протистоїть випадковому, довільному та фатальному, тим самим правове регулювання набуває послідовного та розумного змісту (Ш.-Л. Монтеск'є) [2, с. 68-69]. Вказані ідеї істотно доповнюють світоглядну основу для подальшого виокремлення та становлення перших уявлень про феномен правотворчості та правотворчої політики. Насамперед мова йде про визнання природного права як абсолютного та беззаперечного, що виступає дороговказом для права позитивного, тобто для тих правових положень, що становлять зміст законодавчих актів. Крім того, обґрунтованою є теза про те, що виключно за допомогою розуму відбувається процес підготовки та прийняття законодавчих актів, що доводить керованість цього процесу, можливість за допомогою розуму як проаналізувати особливості життєдіяльності соціуму, так і визначити відповідні правові засоби для подальшого правового впливу на суспільні відносини, забезпечуючи збалансування та поступальний розвиток соціуму;

3) еволюційний, поступовий розвиток законодавчої бази, що є наслідком раціональної політики держави, котра створює умови для досягнення домовленостей (балансу інтересів в соціумі), які закріплюються за допомогою положень у відповідних законодавчих актах. Проте формулювання результатів таких домовленостей – справа кропітка та відповідальна, оскільки від

наслідків формалізації права залежатиме гармонія суспільного життя, а отже буде досягнуто стан справедливості (Ж.-Ж. Руссо) [3, с. 276];

4) державної монополії на здійснення законодавчої діяльності, де відображається державно-владні інтереси, які за своєю сутністю є проявом інтересів всього народу. Саме правитель держави і визначатиме її політику, та використовуватиме створюваний ним закон для реалізації і гарантування таких державницьких інтересів (Т. Гоббс) [4, с. 232];

5) парламентарний порядок прийняття законодавчих актів, де формується і консолідується воля й думка всього народу, збалансовуються інтереси різних соціальних груп, забезпечується процес обговорення та узгодження позицій, що в остаточному вигляді має бути сприйняте більшістю суспільства (Дж. Локк) [5, с. 313–315]. Тим самим закладались підвалини для подальшого розуміння правотворчої політики з точки зору засобу узгодження інтересів різних соціальних груп, де, перш за все парламент виступає платформою для обговорення і узгодження положень законодавчих актів, закріплення цих положень;

6) співвідношення інтересів різних прошарків населення, що виявляється в укладенні так званого суспільного договору, який по суті і буде основою для розвитку законодавства, а також ухвалення тих актів, положення яких будуть націлені на реалізацію засад зазначеного суспільного договору (Д. Дідро) [6, с. 84]. Фактично мова йде про ідею узгодження інтересів між правителем та народом, при чому процес такого узгодження визнається в якості політичної діяльності, результати якої оформлюються у вигляді законодавчих актів, тим самим будучи наслідком правотворчої політики в сучасному її розумінні;

7) загальність законодавчих положень, в яких мають бути відображені комплексні уявлення про справедливість, а також бачення законодавця щодо того, якими засобами ця справедливість буде досягнута та в подальшому забезпечена. Такими засобами може бути юридична відповідальність, правові переконання, заохочення та ін. Крім того, важливою є аргументація прийняття відповідного законодавчого рішення, що має відповідати інтересам більшості та не йти в розріз з цінностями і звичаями, сформованими в суспільстві історично (Ч. Беккаріа) [7, с. 135]. Вважаємо, що вченим фактично вперше в історії правової думки з поміж інших поглядів вперше піднімається питання про важливість прогнозування ухвалення правових рішень, необхідність їх чіткого формулювання та закріплення і саме головне – розкривається зв'язок між загальним та індивідуальним рівнем правового регулювання в сучасному розуміння, де індивідуальне правове регулювання є продовженням кропіткої роботи законотворця, який має грамотно та далекоглядно дослідити суспільні відносини і запропонувати модель, яка буде на загальному рівні зрозуміла та доцільна, а на індивідуальному рівні – застосована і поширена відповідно до його волевиявлення.

Важливо звернути увагу на ідеї фундаторів історичної школи праворозуміння (Г. Гуго, Ф. Пухта та Ф. Савін'ї), які обґрунтовували ідеї про народну свідомість та життя народу, що становлять складові витоків права [8, с. 9-10]. Філософи у своїх дослідженнях поставили питання про якість права, його існуючі недоліки, неефективність і намагались найти відповідь про причини такої ситуації, а також про шляхи підвищення рівня його якості. Як наслідок, прийшли до висновку, що недоліком права, причиною низького його якісного рівня є непослідовність правотворчості, невизначеність правотворчих повноважень та відсутність взаємозв'язку між загальними нормами, що вміщені в законах, і практикою їх застосування, низький рівень аргументації таких норм і їх застосування по відношенню до конкретних суб'єктів права й конкретних життєвих ситуацій.

Заслуговують на окрему увагу доктринальні положення обґрунтовані Р. фон Ієрінгом. У своїй праці «Юридична техніка» вчений з точки зору технологічного підходу до розуміння правотворчості намагається розкрити питання творення права та його формалізації. Аналізуючи недоліки оформлення юридичних документів, особливо формулювань правових положень Р. Ієринг робить акцент на тому, що мають бути вироблені єдині правила, які визначатимуть технологію проектування правових приписів, правила їх подальшого тлумачення й правила їх застосування. Ці правила мали більше техніко-технологічний характер та стосувались: а) форми юридичного документу; б) його структури; в) викладу правових приписів; г) мови, якою мають формалізуватись правила; д) вимог щодо стилю і змісту правових приписів тощо. Свою теорію техніки і технології права вчений побудував на аналізі техніко-юридичних здобутків пізнього римського права, яке він вважав в цілому досконалим, оскільки правила, засоби і прийоми створення такого права, його застосування визнавались вченим так званою «загальною істиною для будь-якої іншої системи права». На переконання Р. фон Ієрінга, в правовий обіг доцільно було б ввести таке поняття

як «техніка права», під яким вчений пропонує розуміти юридичне мистецтво, майстерність, вміння, вправність праворозуміння, правоутворення і правореалізацію. Техніка – це вимоги, правила, прийоми такого мистецтва [9, с. 92]. Водночас техніка з'являється раніше юридичної науки, бо будь-яке мистецтво пов'язане із відчуттям, здогадками, а правова наука з'являється із цілеспрямованим пізнанням юридичної дійсності. Головними прийомами в техніці Р. фон Ієрінг вважає юридичні конструкції, юридичний аналіз та логічні концентрації. Основна мета таких прийомів – це забезпечити єдність права задля його пізнання як єдиного цілого з усіма його складовими елементами [10]. Пізнання права, за Р. фон Ієрінгом, має відбуватись шляхом тлумачення юридичних конструкції, які є вираженням права та які побудовані за допомогою природно-історичного методу, який вперше був сформульованим самим Р. фон Ієрінгом. Основним техніко-юридичним завданням будь-якого юриста за Р. фон Ієрінгом є зведення юридичних норм до рівня загальних понять, правил та подальше виведення із них логічних наслідків. Стислість, зауважує вчений, одна з неоцінимих якостей законодавства. Але стислість полягає не в малій кількості слів, які містить закон, а в інтенсивній глибині думок, які ним висловлюються. Трансформуючи вказаний підхід до розуміння техніки права, що обґрунтований Р. фон Ієрингом, варто відзначити, що у вказане поняття вчений закладає і елементи правотворчої політики, а також ідеї щодо критеріїв виміру її ефективності. Варто відзначити, що такий зв'язок між правотворчістю, правотлумаченням та правозастосування вчений бачить з точки зору технологій здійснення вказаних різновидів юридично значимої діяльності, які мають бути підпорядковані загальним засадам конституційного устрою держави. Крім того, техніка права розглядається з точки зору універсального інструменту, спроможного закріпити та формалізувати юридично значиму діяльність, а також зафіксувати документально наслідки правового регулювання, ефективність самого правового впливу. Варто відзначити, що з ідеями Р. фон Ієринга зароджується наукове осмислення феномену правотворення, що згодом зумовлює виокремлення і самої категорії «правотворча політика», яка набуває:

– по-перше, пізнавальних характеристик, які становлять складову предмету юридичних наук, особливо теоретико-історичних;

– по-друге, практичних характеристик, що зумовлюють появу комплексу практично обґрунтованих рекомендацій, положень, котрі націлені на вдосконалення практики правотворення, підвищення якісного рівня самих правотворчих актів.

Висновки. Узагальнюючи сформовані філософами минулого правові уявлення, варто акцентувати увагу на їх особливостях та значенні для подальшого наукового осмислення феномену правотворчості та правотворчої політики:

– категорії «право», «закон» та «політика» у поглядах філософів минулого розглядаються як взаємопов'язані категорії, зв'язок між якими насамперед виявляється у тому, що вони є явищами дійсності будь-якої держави та тогочасного соціуму. Право переважно розглядається як явище, що походить від законів природи, є складовою природи та може набувати свого позитивного виразу у вигляді законів. Розуміння закону зводиться до особливого монопольного державно-владного інструменту впливу, що становить систему та, з одного боку, забезпечує узгодження життя людей відповідно до законів природи, а з іншого боку – дозволяє закріпити та поширити волю правителя, правлячої верхівки, народу, відобразити та закріпити публічні інтереси;

– виокремлено та формалізовано комплекс понять, які в сучасному розумінні правотворчої політики становлять її складові, а саме: «право» як міра належної поведінки, яка визначена законами природи; «юридична техніка», як комплекс правил і вимог формалізації положень позитивного права; «юридична технологія» як комплекс правил і вимог, що визначають форму, зміст, структуру та реквізити актів позитивного права, а також процесуальні засади правотворчої діяльності; «політика» як мистецтво управління суспільними справами, вирішення публічних питань загальносоціального значення;

– світоглядні уявлення про вихідні явища правової сфери життя суспільства, в тому числі і ті, які становлять основу виокремлення та сучасного розуміння правотворчої політики, виміру її ефективності, стали фундаментом для практично всіх підходів до розуміння правотворчої політики в сучасній юридичній науці, оскільки в таких світоглядних уявленнях були закладені базові ідеї про: а) феномен правотворчості як особливого процесу підготовки, розгляду та прийняття актів позитивного права; б) феномен політики, що є особливим мистецтвом (діяльністю) стосовно забезпечення управління та організації соціуму, її націленості на результат (який може бути виміряний з точки зору ефективності феномену. – *Прим. авт.*) відповідної діяльності.

Погляди філософів епохи просвітництва, які не лише переосмислили феномен таких явищ як політика та право, але і довели можливість й доцільність органічного поєднання категорій різних наукових сфер (в тому числі політології та юриспруденції. – *Прим. авт.*), стимулювали в подальшому доктринальне зародження та виокремлення понять «правотворчість» та «правотворча політика».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. Г.Г. Демиденка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
2. Монтеск'є Ш.-Л. Про дух законів. Вибрані творі. Київ, 1996. 212 с.
3. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
4. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Перекл. з англ.: Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошниченко, Т. Олійник. Київ: «Дух і літера», 2000. 600 с.
5. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.
6. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: навчальний посібник. Київ: «Атіка», 2005. 560 с.
7. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. Киев: Ин Юре, 2014. 240 с.
8. Георгіца А.З., Толкачова Н.Є. Концептуальні засади історичної школи права: теоретико-правовий аналіз. Науковий вісник Чернівецького університету. 2009. Вип. 518 «Правознавство». С. 5–13.
9. Шутак І.Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.
10. Борщевський І.В., Гринь О.Д. Сутність, зміст та значення юридичної техніки як правової категорії. *Правова держава.* 2021. № 44. С. 30-36. URL: http://pd.onu.edu.ua/article/view/245081/245985

УДК 174:34
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.16

СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ: КЛЮЧОВІ ЕТАПИ В ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВНИЧОЇ ПРОФЕСІЇ

Переш І. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Щока С. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Переш І.Є., Щока С.В. Становлення юридичної деонтології: ключові етапи в еволюції правничої професії.

Юридична деонтологія є міждисциплінарною галуззю знань, що сформувалася на стику філософії, етики та правознавства. Вона відіграє ключову роль у професійному становленні юристів, оскільки формує не лише фахові навички, а й моральну свідомість. Осмислення етичної сторони юридичної діяльності дозволяє правнику діяти відповідально, дотримуючись не лише букви, а й духу закону. Завдяки юридичній деонтології майбутні правники здобувають знання та навички щодо належної поведінки юриста в професійних і морально складних ситуаціях, що є важливою умовою ефективного функціонування правової системи.

Історичний розвиток юридичної деонтології свідчить про її глибоке коріння у філософських та правових традиціях. Витоки етичних засад юридичної професії сягають епохи Античності, коли були сформульовані перші уявлення про справедливість, доброчесність, моральну відповідальність і правову свідомість. Згодом ці ідеї набули поширення в римському праві, де почали виокремлюватися професійні стандарти поведінки правників. У середньовіччі розвиток професійної етики юриста був тісно пов'язаний з релігійною традицією та інститутом церковного судочинства, а пізніше – з формуванням перших норм юридичної поведінки у світських правових системах.

У період Нового часу, особливо під впливом ідей Просвітництва, відбулося переосмислення ролі юриста як носія моральних цінностей і захисника прав людини. Поступово деонтологічні принципи стали формувати підґрунтя для появи перших професійних кодексів, що унормували поведінку юристів та підкреслили їхню етичну відповідальність перед суспільством. Згодом юридична деонтологія трансформувалася у структуровану систему знань, яка охоплює як теоретичні засади, так і прикладні аспекти правничої професії.

Юридична деонтологія ґрунтується на низці філософських і правових концепцій, які осмислюють морально-етичну доцільність правничої діяльності. З часом теоретичні положення трансформувалися у практичні стандарти, що регламентують взаємодію юриста із суспільством і державою, акцентуючи увагу на суспільній користі, доброчесності, конфіденційності, уникненні конфлікту інтересів та незалежності правника. Ці засади стали основою міжнародних етичних документів, що визначають професійну поведінку юристів у різних правових системах світу.

Формування юридичної деонтології в Україні відбувалося під впливом складних історичних, політичних та правових змін. У радянський період правова етика була підпорядкована ідеологічним установкам, а моральна поведінка правника трактувалася через призму служіння державі. Лише наприкінці XX століття юридична деонтологія почала визнаватися як окрема навчальна дисципліна, що дало поштовх до розвитку національної моделі професійної етики юриста. Зі здо-

буттям незалежності України було закладено основи для формування правової культури, орієнтованої на верховенство права, повагу до гідності особи та моральну відповідальність правника.

Сьогодні юридична деонтологія є невід'ємною складовою правничої освіти та практики. Її значення постійно зростає в умовах демократизації, інтеграції в міжнародну правову спільноту, посилення етичних вимог до професійної діяльності. Вона формує моральні орієнтири, що дозволяють юристам діяти доброчесно, неупереджено та відповідально навіть у складних правових і соціальних умовах, сприяючи зміцненню довіри до правничої професії та верховенства права як базової цінності демократичного суспільства.

Ключові слова: юридична деонтологія, виникнення юридичної деонтології, історія права, історія юридичної професії, юристи давнього Риму та Греції, юристи феодального періоду, буржуазна юриспруденція, професійна етика, морально-етичні якості юриста, правова культура, юридична освіта.

Peresh I.Y., Shchoka S.V. The formation of legal deontology: key stages in the evolution of the legal profession.

Legal deontology is an interdisciplinary field of knowledge formed at the intersection of philosophy, ethics, and law. It plays a crucial role in the professional development of lawyers, as it shapes not only their legal competencies but also their moral awareness. Understanding the ethical dimension of legal practice enables lawyers to act responsibly, adhering not only to the letter but also to the spirit of the law. Through legal deontology, future legal professionals acquire knowledge and skills related to appropriate conduct in ethically and professionally complex situations – an essential condition for the effective functioning of the legal system.

The historical development of legal deontology reveals its deep roots in philosophical and legal traditions. The ethical foundations of the legal profession can be traced back to Antiquity, when early notions of justice, virtue, moral responsibility, and legal consciousness were first articulated. These ideas later gained prominence in Roman law, where initial professional standards of legal conduct began to emerge. In the Middle Ages, the development of legal ethics was closely tied to religious traditions and the institution of ecclesiastical courts, and later to the formation of the first norms of legal behavior in secular legal systems.

During the modern era, particularly under the influence of Enlightenment thought, the role of the lawyer was reimagined as a bearer of moral values and a defender of human rights. Gradually, deontological principles formed the foundation for the emergence of the first professional codes that regulated legal conduct and emphasized lawyers' ethical responsibilities to society. Over time, legal deontology evolved into a structured system of knowledge that encompasses both theoretical foundations and applied aspects of the legal profession.

Legal deontology is based on a range of philosophical and legal concepts that reflect on the moral and ethical justification of legal activity. Over time, theoretical principles were transformed into practical standards that regulate the interaction between lawyers, society, and the state. These standards emphasize public service, integrity, confidentiality, avoidance of conflicts of interest, and professional independence. They have become the foundation for international ethical instruments that define the professional conduct of legal practitioners across various legal systems.

The development of legal deontology in Ukraine has been shaped by complex historical, political, and legal transformations. During the Soviet period, legal ethics were subordinated to ideological imperatives, and the moral behavior of lawyers was viewed primarily through the lens of service to the state. Only in the late 20th century did legal deontology begin to be recognized as a separate academic discipline, providing the impetus for the development of a national model of legal professional ethics. With Ukraine's independence, the foundation was laid for the formation of a legal culture grounded in the rule of law, respect for human dignity, and the moral responsibility of legal professionals.

Today, legal deontology is an integral part of legal education and practice. Its importance continues to grow in the context of democratization, integration into the international legal community, and rising ethical standards in professional activities. It provides moral guidelines that enable lawyers to act with integrity, impartiality, and responsibility even in complex legal and social environments, thereby strengthening public trust in the legal profession and upholding the rule of law as a core value of democratic society.

Key words: legal deontology, emergence of legal deontology, history of law, history of the legal profession, lawyers of ancient Rome and Greece, lawyers of the feudal period, bourgeois jurisprudence, professional ethics, moral and ethical qualities of a lawyer, legal culture, legal education.

Актуальність теми. У сучасних умовах розбудови правової держави та демократичного суспільства особливого значення набуває формування правників не лише як фахівців у сфері права, а й як носіїв високих моральних стандартів. Зростаюча складність правових відносин, актуалізація питань захисту прав людини та зростаючі вимоги до етичної бездоганності юриста зумовлюють підвищену увагу до проблематики юридичної деонтології. Водночас, важливо усвідомлювати, що юридична деонтологія має глибоке історичне підґрунтя. Її витоки сягають античної філософської думки, яка вперше поставила питання про взаємозв'язок права, моралі та справедливості.

Упродовж століть змінювалося розуміння ролі юриста в суспільстві, що, в свою чергу, впливало на формування професійних етичних стандартів правника. Кожна історична епоха доповнювала уявлення про моральну відповідальність правників перед законом і суспільством. Історичний розвиток юридичної деонтології доводить, що моральна складова правничої професії завжди була невід'ємною частиною ефективної та відповідальної правової практики. Завдяки постійному оновленню етичних підходів сучасна юридична деонтологія є не лише навчальною дисципліною, а й важливим інструментом підготовки правників нового покоління.

Аналіз наукових публікацій з цієї теми. У науковому середовищі досліджувана проблематика має неабиякий інтерес, оскільки охоплює важливі напрями розвитку юридичної науки. Розкриття окремих аспектів становлення юридичної деонтології можемо зустріти у працях таких вчених, як В.М. Горшеньов, С.С. Сливка, М.М. Пендюра, О.В. Петришин, Марк Гамфріс, Естер Вальбуена, Пітер Л.П. Сімпсон, Річард Гельмгольц та ряду інших. Попри вже наявні напрацювання, обрана тематика не втрачає своєї наукової актуальності, що обумовлено її важливістю та відкриттям нових перспектив для подальших досліджень у відповідній галузі.

Метою даної статті є дослідження історичного підґрунтя юридичної деонтології як наукового напряму, що має глибоке теоретичне та практичне значення для професійної підготовки юристів. Особлива увага приділена генезі юридичної деонтології, її методологічній базі, еволюції ключових понять та практичній ролі у формуванні етичних стандартів правничої професії.

Головні **завдання** наукового дослідження полягають у розкритті ключових етапів становлення деонтологічних знань, аналізі зарубіжного й вітчизняного історичного розвитку юридичної деонтології, а також висвітленні її ролі в сучасній системі правової освіти та юридичній діяльності загалом.

Виклад основного матеріалу. Юридична деонтологія як наука та навчальна дисципліна сформувалася на перетині філософії, етики та правознавства, відіграючи важливу роль у професійній підготовці юристів. Вона забезпечує глибоке осмислення моральних основ права, розкриває етичні та професійні засади правничої діяльності, визначає та встановлює орієнтири й стандарти поведінки юристів у всіх сферах юридичної практики. Завдяки юридичній деонтології правники усвідомлюють своє соціальне призначення та особливу відповідальність перед суспільством. Водночас вона формує уявлення про допустимі межі професійної поведінки юристів у контексті дотримання норм права та загальнолюдських цінностей.

Аналіз процесу становлення юридичної деонтології дозволяє зрозуміти, як формувалися її принципи, яким чином змінювалося ставлення суспільства до ролі юриста та яке місце вона посідає в сучасному правовому житті.

Історичне підґрунтя юридичної деонтології бере свій початок з епохи Античної Греції та Стародавнього Риму, де зародилися перші уявлення про морально-етичні аспекти правових відносин у суспільстві. У цей період мислителі почали розмірковувати над сутністю таких понять, як справедливість, совість, відповідальність, обов'язок, а також над тим, як ці категорії можуть і повинні взаємодіяти з основним суспільним регулятором – правом. З'явилися перші спроби осмислити не лише зміст і призначення права, а й морально-етичну складову поведінки людини в межах правових норм.

Деонтологічні аспекти, розкриті у творах Арістотеля та Платона, засновані на розумінні доброчесності та справедливості, як головній меті суспільного буття. У своїх працях – «Нікомахова етика» [1], «Евдемова етика» [2] та «Велика етика» [3]. Арістотель наголошує, що кожна людина прагне щастя й намагається виконувати свої функції та реалізовувати власні можливості на основі

добра, яке він розглядає як синонім досконалості істоти. Справедливість, у розумінні філософа, є найвищою доброчесністю, яка вимагає від юриста постійного морального вибору, зваженості та служіння загальному благу. Юрист повинен діяти розсудливо й відповідально, керуючись не лише знанням закону, а й власною мудрістю (моральністю), вести розумний спосіб життя, щоби досягти щастя (евдаймонії).

Схожі положення про юриста, як захисника справедливості, містяться у праці Платона «Держава (Республіка)» [4]. Вчений зауважував, що правник повинен бути морально підкованим, володіти філософськими знаннями істини та ставити інтереси суспільства і держави вище власних.

Варто зазначити, що представники давньогрецької філософії – стоїки та епікурейці – також сформулювали деонтологічні моральні теорії, які спиралися на принципово різні засади. Стоїки обґрунтовували моральність і доброчесне життя через розсудливість, верховенство розуму, здоровий глузд, чесноти та внутрішній обов'язок як засоби досягнення гармонії з природним правом. Епікурейці ж вважали найвищим благом утилітарне розуміння моралі, акцентуючи увагу на користі та прагматичному підході до норм і правил, тобто на задоволенні людиною власних потреб і досягненні насолоди шляхом уникнення страждань [5, p. 15].

Визначна роль у формуванні деонтологічних юридичних знань належить Стародавньому Риму, де вперше з'явилися професійні юристи, котрі не тільки розробляли й тлумачили закони, але й формували основи правової етики та професійної поведінки, які простежуються і в сучасному уявленні про юридичну деонтологію. У працях і концепціях найвідоміших юристів Стародавнього Риму – Гая, Папініана, Павла, Ульпіана і Модестина – закладені етичні стандарти поведінки правника та основи моральної відповідальності юриста як невід'ємної частини правничої професії.

Право сприймалося римськими юристами не лише як система позитивного права, а як мистецтво, що має ґрунтуватися на принципах справедливості, чесності, добросовісності, поваги до людської гідності й відповідальності. Гай, як автор першого систематизованого підручника з права «Інституції», підкреслював необхідність та важливість правової освіти як морального обов'язку юриста, запоруки його чесної та об'єктивної юридичної практики. Папініан пропагував основи моральної бездоганності юриста, розвивав ідею про взаємозалежність совісті та права. Павло у своїх творах приділяв значну увагу моральним принципам, справедливості та добросовісності в юридичній практиці та правозастосуванні. Ульпіан, розглядаючи право як «мистецтво добра і справедливості» (ius est ars boni et aequi), сформував основні етичні засади правника як захисника прав людини і суспільної моралі. Модестин розвивав вчення про соціальну відповідальність юриста перед суспільством, ідеї професійної етики, відповідальності та справедливості.

Завдяки античній правовій спадщині юридична професія почала сприйматися як моральне покликання, поєднання доброчесності, розуму та служіння справедливості як вищій цінності суспільного життя, що вимагає високої особистої відповідальності та етичних стандартів.

У добу середньовіччя та феодалізму юридичні деонтологічні знання та погляди розвивалися недостатньо інтенсивно. Причини такого явища корінилися у самому феодальному суспільстві та феодальному типі держави. Зокрема, спостерігалася домінантність звичаєвого права та панування релігії над правом. Більшість справ вирішувалися на основі звичаїв, традицій, авторитету феодала чи релігійних норм, а не на основі писаного закону, що значно обмежувало розвиток юридичної думки та професійної етики. Ідеалізація релігії та церкви позначалася на формуванні моральних та етичних норм, а сама професійна юридична етика не розвивалася як окрема галузь, а була підпорядкована християнській моралі.

Обмеженість доступу до юридичної освіти та слабкий її розвиток призводили до відсутності чіткого розмежування ролей суддів, прокурорів та адвокатів у межах юридичної професії, домінування феодальної ієрархії та підпорядкування юриспруденції інтересам панівного класу. Правосуддя у феодальному суспільстві нерідко здійснювалося феодалами або духовенством без належної професійної підготовки, а моральні норми ґрунтувалися більше на соціальному статусі, покорі й вірності сюзерену, ніж на загальних принципах юридичної поведінки.

Стандарти в юридичній професії середньовічної Європи, в певному сенсі, виникли завдяки церковним судам. Найдавніші збережені записи про середньовічні принципи етичної поведінки юристів стосуються адвокатів та прокурорів, котрі виступали перед церковними судами. Одним із таких джерел є праця Summa aurea (1239 р.) ірландського священика та юриста Вільяма з Дрогеди (William of Drogheda) [6], який працював учителем права в Оксфорді. У своїй праці він дає пора-

ди щодо успішної юридичної діяльності, які подекуди демонструють певну іронічну розбіжність між етичними стандартами правників у питанні отримання винагороди, оскільки автор радить адвокатам забезпечити отримання винагороди наперед – «Отримуйте свої гроші, поки пацієнт хворий», що відображає прагматичний підхід до юридичної практики у XIII столітті.

У XII-XIII ст. у феодальних державах Європи розпочався процес створення системи професійної підготовки юристів, який поступово набув чіткої структури та методологічного наповнення. Так, на юридичних факультетах перших європейських університетів, зокрема Болоньї, Падуї, Кембриджа, Саламанки та Парижа, почали системно викладати правничі дисципліни та досліджувати окремі деонтологічні аспекти юридичної професії.

Протягом XIV-XV століть канонічне право держав Європи дедалі більше врегульовувало поведінку юристів, особливо в церковних судах, і встановлювало високі етичні стандарти. Адвокати, які практикували в церковних судах, зазвичай були освіченими священиками, володіли нормандською французькою мовою – мовою світських судів – та мали належну юридичну освіту. У Франції та Англії юристи складали присягу, яка передбачала помірність гонорарів, безкоштовне представництво незаможних позивачів, чесність і старанність у вирішенні всіх питань, що стосувалися їхніх клієнтів, а також згоду на підтримку лише справедливих справ. Слід зазначити, що французька правова традиція мала тривалий вплив навіть за межами Франції, зокрема у Швейцарії та інших частинах Європи. Проте історичні джерела також свідчать про випадки корупції, отримання надмірних гонорарів і маніпуляцій у судових процесах, які залишалися поширеними аж до XVII століття.

З кінця XIII століття у світській юридичній практиці Англії почали з'являтися нормативні акти, що регулювали морально-етичні аспекти юридичної професії. Наприклад, розділ 29 Вестмінстерського статуту I (1275 р.) забороняв юристам, королівським чиновникам та позивачам вводити суд в оману, вимагати хабар і зловживати владою у судовому процесі. Порушення норм Статуту каралися позбавленням волі на один рік і один день, штрафами та забороною на подальше звернення до суду [7]. Лондонський ордонанс 1280 року регулював як допуск до юридичної практики, так і поведінку адвокатів у судах Лондона. Покарання включали як короткострокове відсторонення від юридичної практики та штрафи, так і відсторонення від юридичної практики на три роки.

У 1402 та 1455 роках були прийняті Статути, спрямовані на обмеження кількості практикуючих адвокатів та забезпечення їхньої належної підготовки, компетентності й доброї моральної репутації. У XVI-XVII ст. подальші реформи, зокрема «Закон про реформу чисельності та проступків адвокатів та соліситорів у юридичних колах» 1606 року, посилили відповідальність юристів за недоброчесність і допущення зловживань у судових процесах. Професійні та етичні стандарти юридичної професії також містяться в актах короля Німеччини Фрідріха II та короля Данії й Норвегії Крістіана V [8]. Ці законодавчі акти стали важливим кроком у формуванні професійної юридичної деонтології.

Період європейських буржуазних революцій (XVII-XIX ст.) відіграв одну з ключових ролей у розвитку юридичних деонтологічних знань. Ідеї Просвітництва, боротьба за права людини, рівність перед законом, свобода особистості та принципи розбудови правової держави призвели до зміни уявлення про роль правника – з послушного слуги монарха чи церкви до незалежного, неупередженого професіонала, який служить справедливості, закону й суспільству. Ідеалізація права, притаманна раннім стадіям розвитку капіталістичних відносин, суттєво сприяла формуванню інтересу до юридичної професії та створила підґрунтя для розвитку етичних норм у юриспруденції. У буржуазній правовій практиці Франції, Англії, Німеччини, Данії, Нідерландів та інших країн з'явилися формальні присяги для адвокатів, які зобов'язували їх діяти чесно, дотримуватися високих моральних стандартів, що сприяло утвердженню ідеї права як інструменту справедливості, а не лише влади й примусу.

Фундаментальними для розвитку юридичної етики стали праці мислителів, які формували ідеї природного права, концепції правової держави та моральної відповідальності правника. Гуго Гроцій розглядав право як сукупність норм, засновану на природному праві та моральних принципах. Він наголошував, що юристи повинні діяти відповідно до справедливості й моральності, а не лише формального застосування законів. Філософські погляди Джона Локка стали основою для формування уявлення про юриста як моральну особистість, чия професійна діяльність ґрунтується на повазі до природних прав, справедливості, розуму й гідності людини. Етика Іммануїла

Канта заклала підвалини розуміння юридичної етики як безумовного виконання моральних і професійних обов'язків, а його категоричний імператив став орієнтиром для формування норм професійної поведінки юристів. Шарль Луї де Монтеск'є у концепції поділу влади підкреслював важливість незалежності суддів та об'єктивності у вирішенні справ, а Жан-Жак Руссо наголошував на волі народу та моральному обов'язку громадянина, вважаючи, що право має служити загальному благу, а юрист повинен діяти з усвідомленням своєї відповідальності перед суспільством.

Значний внесок у розвиток моральної та політико-правової думки доби Просвітництва зробив британський філософ і юрист Джеремі Бентам. Його наукові доробки стали підґрунтям для формування основ юридичної деонтології як науки про професійні та моральні обов'язки юриста.

Серед ключових праць вченого особливе місце займають «Вступ до принципів моралі та законодавства» [9] (An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, 1780) та «Деонтологія, або Наука про мораль» [10] (Deontology, or The Science of Morality, 1834). Перший твір Бентама стосується утилітаристської теорії [11, с. 100], яка стверджує: моральну цінність вчинку слід оцінювати за тим, наскільки він сприяє зростанню загального щастя більшості людей. Такий підхід згодом став фундаментальним етичним орієнтиром також для аналізу правової діяльності. У праці «Деонтологія, або Наука про мораль» вчений уперше ввів у науковий обіг термін «деонтологія», що буквально означає «вчення про обов'язки, вчення про належне». Ідеї Джеремі Бентама стали інтелектуальною основою юридичної деонтології, оскільки поєднують право, мораль, служіння суспільному благу й суспільну відповідальність професії юриста. Він заклав основу для розуміння юриста як високоморального суб'єкта, який повинен діяти не лише у межах закону, а й відповідно до етичних норм та стандартів, котрі служать суспільному благу.

Наступний етап розвитку юридичної деонтології пов'язаний із процесом прийняття перших етичних кодифікованих стандартів професійного обов'язку та моральної поведінки правника. У цьому контексті варто зупинити увагу на американських суддях Девіді Гоффмані й Джорджі Шарсвуді та науковцеві Девіді Дадлі Філді.

У 1836 році суддею Гоффманом з Балтимора було підготовлено перший нормативний кодекс, який порушував проблемні питання, з якими стикаються юристи під час професійної діяльності. Зокрема, кодекс містив положення про правове мислення правника, яке має бути як об'єктивним, так і творчим, про обов'язок «юриста зберігати скромність щодо власних знань у галузі права» та з честю цитувати закон. Ці ідеї згодом були відображені в Кодексі юридичної етики штату Алабама 1887 року, де зазначалося, що моральність є єдиною запорукою існування гідної професійної спільноти юристів.

Девід Дадлі Філд був автором впливового Цивільно-процесуального кодексу штату Нью-Йорк (1848 р.), більш відомого як Кодекс Філда. Цей кодекс запровадив новий набір уніфікованих стандартів поведінки для юристів. Зокрема, одним із основних обов'язків юриста була повага до суду та його працівників.

На основі Кодексу Філда Гоффман і Шарсвуд, які на той час працювали в університетах Меріленду та Пенсильванії, продовжили подальший розвиток стандартів професійної поведінки правників. Їхні дослідження лягли в основу Канонів професійної етики юристів, які були затверджені Американською асоціацією адвокатів у 1908 році та діяли до 1960-х років.

У преамбулі Канонів зазначалося, що громадськість повинна мати впевненість у «чесності та неупередженості юридичної професії». У 1969 році Канони були замінені Кодексом професійної відповідальності Американської асоціації адвокатів («ABA»), а в межах проєкту під назвою «Етика 2000» Американська асоціація адвокатів реорганізувала свої типові правила професійної поведінки й виокремила шість основних традиційних обов'язків юриста: справедливість у судовому процесі, компетентність, лояльність, конфіденційність, розумну винагороду та служіння громаді [8].

Упродовж XX століття у більшості держав світу почав активно формуватися інститут професійної правничої етики, що зумовило створення спеціалізованих об'єднань правників, адвокатських асоціацій та рад, головною метою яких стало унормування стандартів поведінки представників юридичної професії. Результатом їхньої діяльності стала розробка етичних кодексів, спрямованих на захист професійної незалежності, забезпечення об'єктивності, чесності, добросовісності та дотримання високих моральних стандартів юристів у правотворчій і правозастосовній діяльності.

На міжнародному рівні було ухвалено низку важливих документів, що заклали основи правничої деонтології. Серед них слід виділити: «Кодекс поведінки європейських адвокатів» [12]

(1988 р.), «Основні принципи, що стосуються ролі юристів» [13] (1990 р.), «Основні положення про роль адвокатів» [14] (1990 р.), «Європейський кодекс нотаріальної етики» [15] (1995 р.), «Європейський кодекс поліцейської етики» [16] (2001 р.), «Принципи Міжнародної асоціації юристів (IBA) щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій» [17] (2014 р.), «Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката» [18] (2025 р.) та ряд інших.

У колишньому СРСР на становлення юридичної деонтології як науки про професійну етику юриста безпосередньо впливала радянська ідеологія. Саме поняття «деонтологія», запроваджене Джеремі Бентамом, у радянський період не визнавалося через його зв'язок із західною науковою традицією та буржуазною мораллю. Марксистсько-ленінська ідеологія підпорядковувала професійну поведінку юристів інтересам держави, а не загальновизнаним етичним цінностям. Юрист сприймався не як незалежний фахівець-професіонал, а як державний функціонер, покликаний обслуговувати інтереси соціалістичної влади. Головний акцент робився на політичній лояльності юриста, його служінні інтересам держави і партії. Юридична деонтологія як окрема наука фактично не існувала, а поняття «деонтологія» тлумачилося через призму партійної дисципліни, де моральні принципи професії часто ототожнювалися з політичною лояльністю.

Лише в 70-х роках радянська юридична деонтологія почала формуватися як окремий елемент правничої підготовки. Було запроваджено навчальний курс «Вступ до юридичної спеціальності», покликаний формувати у студентів початкові знання про роль юриста в суспільстві, етичні уявлення про статус юриста, його моральну відповідальність перед суспільством і державою. Хоча сам термін «юридична деонтологія» ще не вживався, нова дисципліна почала розкривати низку етичних і професійних питань, що заклали підґрунтя для майбутнього осмислення правничої етики.

Провідну роль у формуванні юридичної деонтології як окремої дисципліни відіграв український професор В.М. Горшеньов, якого варто вважати засновником цієї галузі знань в УРСР. У 1988 році за його участю було видано перший навчальний посібник, де юридична деонтологія розглядалася як окрема дисципліна з власним предметом дослідження, метою, завданнями та функціями [19, с. 43]. Саме Горшеньов виступив з ініціативою заміни дисципліни «Вступ до юридичної спеціальності» на «Юридичну деонтологію», яка з 1990-х років входить до переліку обов'язкових дисциплін правничих вищих закладів освіти незалежної України. Таким чином, юридична деонтологія в Україні не виникла раптово, а стала результатом поступового, логічного та закономірного розвитку національної правової думки.

Сучасна юридична деонтологія розглядається як система норм, правил і принципів, що регламентують професійну поведінку юристів з огляду на їхню моральну відповідальність перед суспільством, клієнтом і державою, яка ґрунтується на верховенстві права. Вона охоплює низку важливих аспектів, серед яких: дотримання конфіденційності, уникнення конфлікту інтересів, добросовісне виконання професійних обов'язків, повага до гідності особи та захист її прав. Особливе місце займають принципи чесності, неупередженості, самостійності у прийнятті рішень та збереження незалежності в умовах тиску.

Після проголошення незалежності України у 1991 році почався новий етап розвитку правової культури та формування професійних стандартів у сфері юриспруденції. Було затверджено низку важливих документів, зокрема Кодекси професійної етики адвоката, прокурора, судді, що стали основою для етичного регулювання діяльності представників юридичної спільноти. Водночас юридична деонтологія набула офіційного статусу навчальної дисципліни та увійшла до навчальних планів юридичних факультетів вищих закладів освіти. Вивчення питань етики стало невід'ємною частиною професійної правничої підготовки, що має на меті сформувати у майбутніх юристів не лише знання права, а й розуміння моральної сутності своєї професії.

Висновки. Отже, юридична деонтологія, маючи глибоке історичне коріння, розвивалася паралельно з еволюцією суспільства, правової системи та моральних орієнтирів. Від перших філософських уявлень античності до сучасних кодексів професійної етики вона відображає поступове усвідомлення ролі юриста не лише як правознавця, а й як носія високих морально-етичних стандартів. Сьогодні юридична деонтологія є невід'ємною частиною професійної підготовки правників, адже сприяє формуванню в них почуття відповідальності, доброчесності та етичної зрілості.

В умовах нових суспільних викликів вона зберігає своє значення як основа правової культури та гарантія довіри до правничої професії. Професійно-етичні засади допомагають правникам не лише знаходити правильні рішення в складних морально-правових ситуаціях, а й дотримуватися

етичних стандартів у своїй щоденній діяльності. Деонтологічні принципи, в свою чергу, виступають орієнтиром у професійному житті юриста, забезпечуючи баланс між правом, мораллю та суспільними інтересами.

Особливої актуальності юридична деонтологія набуває в умовах глобалізації, розвитку інформаційного суспільства та зростання ролі прав людини. Вона є не лише інструментом саморегуляції професії, а й засобом утвердження принципів верховенства права, правової справедливості та людської гідності. Саме через призму деонтології юрист осягає глибинну суть своєї місії – служіння суспільному благу, захист прав і свобод людини та забезпечення етичної гармонії у правовому житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістотель. Нікомахова етика / Переклав з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
2. Aristotle. Eudemian Ethics. Transl. by J. Solomon. London: George Bell and Sons, 1915. URL: https://ia803206.us.archive.org/6/items/EudemianEthics/EudemianEthics.pdf (дата звернення: 12.06.2025).
3. Simpson P. L. P. The Great Ethics of Aristotle: translation with commentary. 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/331414225_The_Great_Ethics_of_Aristotle (дата звернення: 12.06.2025).
4. Платон. Держава / Переклад з давньогрецької Дзвінка Коваль. Львів: Апріорі. 2021. 464 с.
5. Valbuena E. Ethics, Law and Professional Deontology. Madrid: ESIC Editorial. 2021. 160 p.
6. Helmholz R. William of Drogheda (c 1200–1245). *Ecclesiastical Law Journal*. 2014. Vol. 16, No. 1. P. 66–71. URL: https://doi.org/10.1017/S0956618X13000835 (дата звернення: 12.06.2025).
7. Humphries M. Legal ethics – past and present: analysis. The Law Society Gazette. 2009. URL: https://www.lawgazette.co.uk/analysis/legal-ethics-past-and-present/53241.article (дата звернення: 12.06.2025).
8. Bar Council of India. History of the legal profession. URL: https://www.barcouncilofindia.org/info/history-of-the-legal-profession (дата звернення: 12.06.2025).
9. Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Library of Economics and Liberty. URL: https://www.econlib.org/library/Bentham/bnthPML.html (дата звернення: 14.06.2025).
10. Bentham, J. Deontology, or the Science of Morality. Edited by Bowring, J., Longman, London. 1834. URL: https://openlibrary.org/books/OL7046034M/Deontology_or_The_science_of_morality (дата звернення: 14.06.2025).
11. Тихолаз А. Г. Утилітаризм Джеремі Бентама та витоки англійського правового позитивізму. *Наукові записки*. Том 19, Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина 1 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». К.: КМ «Academia», 2001. С. 99–106.
12. Кодекс поведінки європейських адвокатів від 28 жовтня 1988 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/inshi-dokumenty/kodeks_povedinky_yevropeyskykh_advokativ(ukr).pdf (дата звернення: 14.06.2025).
13. Basic principles on the role of lawyers (adopted 07 September 1990 by the eighth United Nations Congress on the prevention of crime and the treatment of offenders, Havana, Cuba). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers (дата звернення: 14.06.2025).
14. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам від 1 серпня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_835#Text (дата звернення: 14.06.2025).
15. Європейський кодекс нотаріальної етики, прийнятий Конференцією нотаріусів Європейського Союзу 3-4 лютого 1995 року в Неаполі. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU95646 (дата звернення: 14.06.2025).
16. Європейський кодекс поліцейської етики: Рекомендація (2001) 10, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 19 вересня 2001 р. та Пояснювальний меморандум. 58 с. URL: https://hrea.org/wp-content/uploads/2021/02/Recommendation-Rec200110_European-Code-of-Police-Ethics_Ukrainian.pdf (дата звернення: 16.06.2025).

17. Принципи Міжнародної асоціації юристів (IBA) щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій, прийняті 24 травня 2014 року Міжнародною асоціацією юристів. URL: https://tomorrowslawyer.org/wp-content/uploads/2017/10/IBA-International-Principles-media_ukr.pdf (дата звернення: 16.06.2025).
18. Конвенція про захист професії адвоката, ухвалена Радою Європи 12 березня 2025 року (переклад українською мовою). URL: https://unba.org.ua/news/10046-konvenciya-radi-evropi-pro-zahist-profesii-advokata-tekst-ukrains-koyu.html (дата звернення: 16.06.2025).
19. Макарчук В.В. Історичний розвиток юридичної деонтології в СРСР. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 42–44. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/1-1.pdf (дата звернення: 16.06.2025).

УДК 340.1; 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.17

ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

Петренко А.А.,
доктор філософії у галузі міжнародного права,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1646-6652
e-mail: petrenkoanatolii13@gmail.com

Петренко А.А. Демократичний контроль в правовій системі Європейського Союзу: теоретичні засади осмислення та основні проблеми сучасного розвитку.

У статті досліджено особливості розуміння поняття «демократичний контроль» в контексті розвитку правової системи Європейського Союзу, проаналізовані проблемні аспекти його функціонування та вироблені загальні рекомендації стосовно його удосконалення в умовах динаміки сучасних трансформацій. Зазначено, що в умовах панування демократії здійснення контролю за діяльністю публічної влади являє собою відповідну складову принципу верховенства права, яка забезпечує вирішення двох важливих завдань – охорона та захист прав людини, а також легітимність самої влади, що відображає позитивне ставлення громадян певної держави до її владних інституцій та визнання правомірності рішень, які ними приймаються.

Встановлено, що демократичність контролю в сучасних правових системах залежить від декількох чинників, зокрема, від незалежності органів державної влади, прозорості її дій та рішень, доступності інформації про її діяльність, а також від реального впливу суспільства на прийняття державно-управлінських рішень.

Особливу увагу приділено принципам демократичного врядування, які є основою розвитку сучасної правової системи Європейського Союзу, нормативно закріплені у розділі II «Положення про демократичні принципи» Договору про Європейський Союз (статті 9–12) та виражаються у пріоритетності демократичних процедур, транспарентності, участі громадян в управлінській діяльності, а також підзвітності інституцій Європейського Союзу. При цьому акцентується увага на тому, що зміст демократичного контролю в правовій системі ЄС проявляється насамперед у гарантованій можливості його громадян, їх представницьких органів та відповідних інститутів громадянського суспільства впливати на прийняття рішень в ЄС, норми яких повинні бути спрямовані на забезпечення всебічної охорони та захисту прав і свобод людини, її честі та гідності, недоторканості і безпеки.

Розглянуто питання «дефіциту демократії» в Європейському Союзі, а також проблему обмеженої підзвітності владних інституцій ЄС. Зроблено висновок про те, що повноцінна реалізація демократичного контролю в правовій системі Європейського Союзу вимагає впровадження та застосування комплексного підходу до його удосконалення, який повинен передбачати, з-поміж іншого, здійснення належного освітньо-виховного та культурного впливу на правосвідомість громадян ЄС.

Ключові слова: демократичний контроль, правова система, Європейський Союз, дефіцит демократії, підзвітність, належне врядування.

Petrenko A.A. Democratic control in the legal system of the European Union: theoretical foundations of understanding and main problems of modern development.

The article examines the peculiarities of understanding the concept of «democratic control» in the context of the development of the legal system of the European Union, analyzes the problematic aspects

of its functioning and develops general recommendations for its improvement in the conditions of the dynamics of modern transformations. It is noted that in the conditions of the rule of democracy, the exercise of control over the activities of public authorities is a relevant component of the principle of the rule of law, which ensures the solution of two important tasks – the protection and defense of human rights, as well as the legitimacy of the authorities themselves, which reflects the positive attitude of citizens of a certain state to its government institutions and the recognition of the legitimacy of the decisions they make.

It has been established that the democratic nature of control in modern legal systems depends on several factors, in particular, on the independence of state authorities, the transparency of their actions and decisions, the availability of information about their activities, as well as on the real influence of society on the adoption of state and administrative decisions.

Particular attention is paid to the principles of democratic governance, which are the basis for the development of the modern legal system of the European Union, are normatively enshrined in Section II «Provisions on democratic principles» of the Treaty on European Union (Articles 9–12) and are expressed in the priority of democratic procedures, transparency, citizen participation in governance, as well as the accountability of the institutions of the European Union. At the same time, attention is focused on the fact that the content of democratic control in the EU legal system is manifested primarily in the guaranteed ability of its citizens, their representative bodies and relevant civil society institutions to influence decision-making in the EU, the norms of which should be aimed at ensuring the comprehensive protection and defense of human rights and freedoms, their honor and dignity, inviolability and security.

The issue of the «democratic deficit» in the European Union, as well as the problem of limited accountability of EU government institutions, is considered. It is concluded that the full implementation of democratic control in the legal system of the European Union requires the implementation and application of a comprehensive approach to its improvement, which should include, among other things, the implementation of appropriate educational and cultural influence on the legal awareness of EU citizens.

Key words: democratic control, legal system, European Union, democratic deficit, accountability, good governance.

Постановка проблеми. В умовах перманентного інституційного та правового розвитку Європейського Союзу виникає необхідність забезпечення стійкого балансу між ефективністю по суті дворівневої системи управління (наднаціональної та національної), яка функціонує в межах правової системи ЄС, та дотриманням демократичних засад його здійснення, що виступають необхідною передумовою забезпечення належної легітимності правотворчих та інших владно-організаційних (управлінських) процесів. Дослідження проблематики демократичного контролю в Європейському Союзі має непересічне значення для забезпечення «простору свободи, безпеки і правосуддя» відповідно до статті 3 Договору про функціонування ЄС, реальність втілення якого слід визнати ключовим завданням підтримки високого рівня довіри громадян до владних інституцій Європейського Союзу та тих рішень, які ними приймаються.

Незважаючи на наявність достатньо розвиненої системи владних інституцій в ЄС, яка включає в себе Європейський Парламент, Європейську Раду, Європейську Комісію, Суд ЄС тощо, механізми взаємодії між ними, а також рівень та якість їх підконтрольності та підзвітності громадянам Європейського Союзу є предметом жвавих наукових та інших експертних дискусій. При цьому одним із часто згадуваних у науковій літературі феноменів, пов'язаних із особливостями здійснення управлінської діяльності в ЄС та забезпечення її підконтрольності, є так званий «дефіцит демократії» в Європейському Союзі. Саме «дефіцит демократії» у багатьох випадках слугує відправною точкою для доктринального переосмислення існуючих механізмів контролю та оцінки ефективності діяльності органів влади Європейського Союзу з урахуванням змісту основоположних принципів права та демократичного врядування.

Крім цього, сучасний технологічний розвиток та, зокрема, цифровізація всіх важливих сфер і галузей суспільного життя, у тому числі правових та адміністративних процедур, порушують питання про необхідність забезпечення належної адаптації традиційних механізмів демократичного контролю до нових форм взаємодії між владою, інститутами громадянського суспільства та окремими громадянами. Саме у зв'язку із сучасною технологічною трансформацією у значній

мірі зазнають відповідного переосмислення поняття демократії, представництва та контролю в транснаціональному правовому просторі, поглиблений аналіз яких надає можливість не лише зробити важливі для практики теоретичні узагальнення але й запропонувати відповідні рекомендації, спрямовані на удосконалення правового регулювання механізмів демократичного контролю в правовій системі Європейського Союзу.

Метою статті є визначення теоретичних засад осмислення сутності демократичного контролю в правовій системі ЄС, основних проблем його сучасного розвитку, а також вироблення загальних рекомендацій, спрямованих на його удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика демократичного контролю в правовій системі Європейського Союзу, зокрема особливостей його реалізації на сучасному етапі її розвитку, активно досліджується сучасними українськими та зарубіжними вченими. Так, значний внесок у вивчення нормативних моделей здійснення такого контролю, а також реальної практики функціонування його відповідних процедур та інститутів внесли такі вчені, як М. Баймуратов, О. Батанов, О. Ганжук, О. Головащенко, С. Косінов, Д. Куртін, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, М. Перковсі, О. Петришин, М. Саракуца, О. Скрипнюк, Д. Фархан тощо. Водночас, значна кількість питань, пов'язаних з осмисленням теоретичних засад розуміння сутності та природи демократичного контролю в правовій системі ЄС, а також основних проблем його сучасного розвитку, розкриваються переважно фрагментарно та здебільшого поза контекстом сучасних глобальних трансформацій, які охопили практично всі важливі сфери і галузі суспільного життя.

Виклад основного матеріалу. Контроль у найбільш загальному розумінні можна визначити як особливу функцію соціального управління, яка спрямована на перевірку діяльності певного об'єкта контролю, зокрема органів публічної влади, юридичних осіб, соціальних інститутів, окремих громадян тощо, в процесі здійснення якої встановлюється фактична відповідність або невідповідність такої діяльності чи окремих її складових встановленим принципам та нормативним параметрам, у тому числі правовим нормам. У процесі здійснення контролю визначаються недоліки, прорахунки чи інші прогалини у діяльності певного об'єкта та усуваються обставини, що чинять негативний вплив на його діяльність, а також виявляються причини, що призводять до розходження практичних результатів з поставленою метою.

На думку окремих вітчизняних дослідників, контроль є особливою формою юридичної діяльності, що складається з сукупності дій, спрямованих на встановлення відповідності діянь та рішень суб'єктів права певним принципам, стандартам, правилам поведінки [1, с. 19]. Водночас необхідно враховувати, що контроль, хоча і може мати домінантне або основне значення у діяльності відповідних організацій або інституцій, проте, як правило, стосується дій, які можуть здійснюватися і незалежно від контролю. У вказаному контексті слід погодитися, що функція контролю включає в себе, зокрема, виявлення та аналіз фактичного стану справ, зіставлення цього положення з наміченими цілями та завданнями, оцінку контрольованої діяльності, вжиття заходів щодо усунення виявлених недоліків і недопущення їх у майбутньому. Таке комплексне розуміння контролю не обмежується лише спостереженням, перевіркою, фіксуванням відхилень та інформуванням про них» [2, с. 164-165].

Контрольна функція держави має особливий взаємозв'язок із демократією, тобто з функціонуванням демократичного політичного режиму у відповідній державі, в якому забезпечується належний контроль за діяльністю всієї системи публічної влади та практичне втілення у суспільному житті таких основоположних принципів як свобода, справедливість, гуманізм, рівність тощо. Саме в умовах панування демократії здійснення контролю за діяльністю публічної влади являє собою відповідну складову принципу верховенства права, яка забезпечує вирішення двох важливих завдань – охорона та захист прав людини, а також легітимність самої влади, що відображає позитивне ставлення громадян певної держави до її владних інституцій та визнання правомірності рішень, які ними приймаються.

Як констатує О. Скрипнюк, «серед важливих складових процесу реалізації соціального контролю в демократичній державі є вибори, референдуми, громадські рухи та організації, політичні партії, ЗМІ, громадська думка, реалізація соціальних протестних настроїв. Але у всеосяжному аспекті соціальний контроль в сучасних умовах може виступати як контроль з боку всіх суб'єктів сучасного соціального процесу, тобто це контроль з боку правової держави і громадянського суспільства: як громадянського суспільства з боку влади, держави над її громадянами, так і з боку громадян та громадськості за діяльністю влади і держави» [3, с. 7].

Погоджуючись в цілому з даною думкою, все ж вважаємо за доцільне зауважити також про те, що ключовою характеристикою саме демократичного контролю у відповідній правовій системі є його спрямованість на охорону та захист прав та інтересів суспільства і громадян, на забезпечення підзвітності органів публічної влади перед громадянами та відповідними інститутами громадянського суспільства, що можливо досягти лише в умовах наявності належного поділу влади в державі, тобто при функціонуванні ефективного механізму стримувань і противаг між гілками державної влади. Адже демократичність контролю в сучасних правових системах залежить від декількох чинників, зокрема, від незалежності органів державної влади, прозорості її дій та рішень, доступності інформації про її діяльність, а також від реального впливу суспільства на прийняття державно-управлінських рішень. Це, у свою чергу, означає, що демократичним можна визнати контроль з боку будь-яких органів влади, а не лише представницьких (наприклад, парламентський контроль), якщо його здійснення спрямоване на забезпечення та захист прав і законних інтересів громадян, інших невладних суб'єктів права, а також не порушує встановлених обмежень та балансу влад в державі.

Втім, слід також визнати, що в системі демократичного соціального контролю основного значення набуває саме владно-представницька його форма, в якій беруть участь безпосередні представники народу певної держави, незалежний судовий контроль, який спрямований на обмеження концентрації влади в конкретних органах, а також громадський контроль. При цьому саме останній «набуває особливого значення в сучасних демократичних реаліях, оскільки за його допомогою, з одного боку, заповнюються прогалини та дефекти державного контролю, а з іншого – забезпечується отримання щонайменше більш об'єктивної та виваженої інформації про існуючі проблеми в системі державного управління та, як наслідок, більш якісне та ефективне коригування розвитку системи державних органів з метою забезпечення її відповідності як потребам суспільства в цілому та його інститутів, так і окремих індивідів» [4, с. 347].

Таким чином, у сучасних демократичних державах контроль являє собою насамперед особливий механізм забезпечення прозорості та підзвітності управлінської діяльності владних структур, а також її відповідності принципам і нормам права, що поєднує в собі сукупність правових та інших засобів, за допомогою яких громадянами, їх об'єднаннями та іншими визначеними органами або суб'єктами здійснюється спостереження та вплив на діяльність публічної влади. Демократичний контроль може мати місце лише в тих державах, в яких реально забезпечуються політичний та ідеологічний плюралізм, вільні вибори, незалежність засобів масової інформації, можливості оскарження владних рішень тощо. За допомогою демократичного контролю вирішується низка важливих завдань, спрямованих на попередження та протидію зловживанню владою, підвищення ефективності публічно-управлінської діяльності, забезпечення балансу публічних та приватних інтересів, а також на зміцнення правопорядку в цілому.

Дослідивши у загальних рисах теоретичні засади осмислення сутності та природи демократичного контролю, з урахуванням мети даної статті звернемо увагу на те, що принципи демократичного врядування, а отже і контролю, є основою розвитку сучасної правової системи Європейського Союзу; вони закріплені у розділі II «Положення про демократичні принципи» Договору про Європейський Союз (статті 9–12) та виражаються у пріоритетності демократичних процедур, транспарентності, участі громадян в управлінській діяльності, а також підзвітності інституцій Європейського Союзу. Найважливішими нормативними положеннями, які визначають дані принципи, є наступні:

1) функціонування ЄС ґрунтується на представницькій демократії. Громадяни безпосередньо представлені на рівні Союзу в Європейському Парламенті. В Європейській Раді держав-членів представляють голови держав чи урядів, а в Раді – їхні уряди, демократично підзвітні національним парламентам чи їхнім громадянам. Кожен громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу, рішення якого належить приймати якомога відкритіше й ближче до громадян. Політичні партії на європейському рівні сприяють формуванню європейської політичної свідомості та висловлюванню волі громадян Союзу (стаття 10 Договору про Європейський Союз);

2) інституції ЄС належними засобами надають громадянам та представницьким об'єднанням змогу виявляти свої погляди в усіх сферах діяльності Союзу та публічно обмінюватися поглядами. Інституції ЄС також підтримують відкритий прозорий та регулярний діалог з представницькими об'єднаннями та громадянським суспільством. Європейська Комісія провадить широкі консультації з зацікавленими сторонами, щоб забезпечити узгодженість та прозорість діяльності Союзу (стаття 11 Договору про ЄС);

3) національні парламенти держав-членів ЄС активно сприяють належному функціонуванню Союзу через отримання від інституцій ЄС інформації та проектів законодавчих актів Союзу згідно із Протоколом щодо ролі національних парламентів в Європейському Союзі; через нагляд за дотриманням принципу субсидіарності згідно з процедурами, обумовленими в Протоколі про застосування принципів субсидіарності та пропорційності; через участь у механізмах оцінювання виконання політик Союзу в рамках простору свободи, безпеки і правосуддя тощо (стаття 12 Договору про ЄС) [5, с. 40-41].

З огляду на наведені, а також деякі інші нормативні положення Договору про Європейський Союз можемо зробити висновок про те, що зміст демократичного контролю в правовій системі ЄС проявляється насамперед у гарантованій можливості його громадян, їх представницьких органів та відповідних інститутів громадянського суспільства впливати на прийняття рішень в ЄС, норми яких повинні бути спрямовані на забезпечення всебічної охорони та захисту прав і свобод людини, її честі та гідності, недоторканості і безпеки. При цьому до основних елементів механізму такого контролю, зокрема до суб'єктів його здійснення, належать не лише громадяни ЄС, їх представницькі органи на національному рівні держав-членів ЄС (національні парламенти) та відповідні інститути громадянського суспільства, що функціонують в межах його юрисдикції, але й Європейський Парламент, який обирається громадянами ЄС та контролює інші владні інституції Союзу, які, у свою чергу повинні забезпечувати доступність інформації про свою діяльність та звітувати про неї перед громадянами.

Водночас, незважаючи на наявність наведених інститутів демократичного контролю в правовій системі ЄС та визначених процедур його практичного здійснення, механізми даного контролю мають окремі недоліки, які послаблюють їх реальну здатність повноцінно забезпечувати підзвітність і транспарентність діяльності владних інституцій Європейського Союзу. У зазначеному контексті йдеться насамперед про проблему так званого «демократичного дефіциту» або «дефіциту демократії» в ЄС, а також пов'язані з ним питання забезпечення ефективного контролю за діяльністю органів влади Європейського Союзу, у тому числі їх належної підзвітності громадянам та національним парламентам держав-членів ЄС.

Слід звернути увагу на те, що проблема «дефіциту демократії» в Європейському Союзі викликає на сьогодні чи не найбільші дискусії в експертному середовищі, зокрема науковому, в межах якого вона розглядається здебільшого у площині недоліків демократичного врядування та контролю в ЄС, а також легітимності його владних органів. У загальному значенні даний термін означає недостатню участь громадян в процесі прийняття рішень на рівні ЄС, а також обмежену можливість контролювати діяльність основних органів влади Союзу.

Як зазначається у науковій літературі, «дефіцит демократії є однією з ключових проблем, яка постає в сучасних міжнародних організаціях, зокрема в Європейському Союзі. Це явище, яке характеризується недостатньою демократичною легітимністю владних інститутів ЄС та процесів, що здійснюються в межах цих структур, які викликають серйозні запитання щодо справжнього представництва інтересів громадян… Друга важлива складова дефіциту демократії стосується невідповідності між інституційними механізмами та сучасними вимогами демократичних стандартів. Відсутність чіткої демократичної легітимності в прийнятті рішень, обмежене залучення громадян до політичних процесів, а також наявність значної частини влади в руках органів, які не обрані безпосередньо народом, ставить під сумнів ефективність демократичного управління в Європейському Союзі» [6, с. 120].

На думку М. Баймуратова, з якою ми погоджуємося, проблема «дефіциту демократії» полягає у відсутності в громадян держав-членів ЄС, які одночасно є громадянами Союзу як особливого наднаціонального об'єднання демократичних держав, достатніх та реальних правових механізмів безпосередньо впливати на зміст політичних рішень, що приймаються на рівні всього Європейського Союзу. Тобто у даному випадку йдеться не стільки про загальну демократичну нелегітимність владних інституцій ЄС, скільки про нестачу демократичного інструментарію (форм, методів, прийомів, технологій, механізмів тощо) для забезпечення реального впливу громадської думки на прийняття загальних владно-правових рішень через низький рівень політичної залученості громадян держав-членів інтеграційного об'єднання до процесу розробки та прийняття політичних рішень і врахування їх думки в процесі їх реалізації [7, с. 9].

Так, наприклад, дефіцит демократії в Європейському Союзі безпосередньо у тій чи іншій мірі проявляється у обмежених контрольних повноваженнях Європарламенту над Єврокомісією та

Радою Європейського Союзу, у відсутності реального впливу громадян ЄС на прийняття низки важливих рішень, зокрема в таких сферах як митна справа, оборона та зовнішня політика, у обмеженій ролі національних парламентів держав-членів Союзу у забезпеченні демократичного контролю тощо. З цього випливає, що дефіцит демократії в правовій системі Європейського Союзу – це комплексна проблема недостатності функціонуючих демократичних інструментів контролю за реалізацією наднаціональної влади, що пов'язується як з правовими, організаційними та процесуальними недоліками здійснення управлінської діяльності в межах юрисдикції Союзу, так і з унікальністю даного інтеграційного об'єднання суверенних європейських держав, що зумовлює наявність додаткових об'єктивних перешкод для забезпечення належної легітимації загальних інституцій ЄС.

З урахуванням зазначеного вважаємо за доцільне наголосити на тому, що подолання або принаймні суттєве зменшення дефіциту демократії в правовій системі ЄС не може спиратися лише на удосконалення вже існуючих механізмів демократичного контролю та розробку нових форм, методів та прийомів його здійснення (наприклад, розширення повноважень Європарламенту, посилення ролі національних парламентів держав-членів ЄС в процесі моніторингу законопроектів ЄС, оновлення громадських ініціатив щодо ініціювання законодавчих пропозицій та ін.), а об'єктивно вимагає також здійснення відповідного впливу на правосвідомість громадян ЄС стосовно забезпечення консенсусного, узгодженого розуміння та сприйняття ними системи цінностей Європейського Союзу, поточних та перспективних завдань його правового розвитку, а також їх залучення до процесів реалізації відповідних завдань через організаційно-управлінську діяльність загальних органів влади ЄС.

У вказаному контексті цілком очевидним слід визнати те, що підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян ЄС, які історично формувалася в різних соціокультурних реаліях окремих суспільств, що складають сучасний Європейський Союз, у зв'язку із чим мають неоднорідний характер в межах різних держав-членів ЄС, допоможе створити більш міцні взаємозв'язки між громадянами та європейськими інститутами, а також забезпечить більш глибоке усвідомлення ними своєї ролі в розвитку ЄС, основу якого складатимуть як права і свободи громадян ЄС, так і їх особиста відповідальність за подальший прогресивний розвиток Союзу на засадах дотримання верховенства права та інших його спільних цінностей.

Поряд з цим необхідно також підкреслити, що однією з важливих проблем розвитку демократичного контролю в сучасній правовій системі Європейського Союзу, яка тісно взаємопов'язана із загальним «дефіцитом демократії» в даному інтеграційному об'єднанні суверенних європейських держав, є проблема обмеженої підзвітності та відповідальності владних інституцій ЄС, особливо в тих сферах і галузях життя, в яких громадяни не можуть безпосередньо впливати на зміст політичних рішень.

Як зазначається у сучасній юридичній літературі, підзвітність, як один із принципів належного врядування в Європейському Союзі, виходить з того, що «ролі тих чи інших інституцій ЄС у процесах правотворчості і правозастосування повинні бути більш ясними і зрозумілими. Відповідно кожна з інституцій ЄС має пояснити і взяти на себе відповідальність за те, що вона робить в об'єднаній Європі. Водночас існує необхідність у більшій ясності й відповідальності з боку держав-членів ЄС і всіх тих, хто бере участь у розробці й реалізації політики Союзу на будь-якому рівні. У цьому сенсі проблеми підзвітності, які виникають в ЄС, включають прозорість процесів прийняття рішень, способи реалізації компетенції окремих суб'єктів, а також досягнення правильного балансу між підзвітністю й ефективністю. У цьому контексті легітимність пов'язана з демократією, точніше з демократичним характером політичної влади, а проблеми демократичної легітимності транснаціонального врядування й підзвітності набувають величезного значення й складності тоді, коли суверен є не нацією однією держави, а сукупністю спільнот усіх держав-членів» [8, с. 144].

Досвід функціонування та розвитку правової системи Європейського Союзу переконливо свідчить про те, що проблеми транспарентності та підзвітності владних інституцій ЄС не можуть бути ефективно вирішенні лише за допомогою інструментів наднаціонального впливу і об'єктивно потребують забезпечення належної інтеграції відповідних механізмів контролю та участі громадян на рівні держав-членів ЄС. Адже Європейський Союз, незважаючи на свою складну, багаторівневу інституційну структуру, не може реально гарантувати повноцінну підзвітність поза активної участі національних парламентів та інститутів громадянського суспільства в процесах

прийняття рішень. Більше того, демократична легітимність ЄС безпосередньо залежить від того, наскільки ефективно його політика та владні рішення узгоджуються з інтересами і потребами окремих держав-членів ЄС та їх громадян, а також наскільки відкрито вони обговорюються на відповідних національних комунікативних платформах. У зв'язку із цим, важливим напрямом подальшого зміцнення такої демократичної легітимності є посилення ролі національних парламентів держав-членів ЄС в процесі моніторингу і контролю за діяльністю владних інституцій ЄС, що, у свою чергу, може сприяти покращенню механізмів підзвітності таких органів Союзу та зміцненню довіри громадян до них [9; 10, с. 123–140].

Як слушно зазначають вітчизняні науковці, «національні парламенти можуть допомогти інституціям ЄС удосконалити існуюче законодавство у напрямку більшої орієнтації на проблеми громадян, а подальше посилення ролі національних парламентів сприятиме демократичному характеру європейського федералізму за допомогою участі держав-членів не лише на урядовому, але й на парламентському рівні» [11, с. 129].

Слід підтримати точку зору, що для забезпечення стабільності належного врядування в правовій системі ЄС необхідно знайти «золоту середину між участю громадян і довірою до представницьких органів, які мають повноваження приймати складні стратегічні рішення. Уряди та європейські інституції повинні підтримувати громадянську активність, але водночас забезпечувати, щоб рішення ухвалювалися з урахуванням як короткострокових потреб суспільства, так і довгострокових цілей. Демократія участі повинна залишатися важливою частиною процесу належного врядування, але представницькі інституції мають продовжувати виконувати ключову роль, забезпечуючи стабільність і стратегічну спрямованість політики інституцій ЄС на всіх рівнях» [12, с. 133].

Висновки. Таким чином, можемо зробити наступні висновки з проведеного дослідження:

1. Демократичний контроль в правовій системі Європейського Союзу являє собою багатоаспектний механізм забезпечення підзвітності та прозорості функціонування владних інституцій ЄС, що спрямований на дотримання принципів демократії та прав людини при прийнятті рішень на рівні всього Союзу, включає в себе сукупність організаційних та правових засобів, за допомогою яких забезпечується вплив громадян та їх представників на процес ухвалення рішень органами влади ЄС, а також їх підзвітність та відповідальність перед громадянським суспільством та особою в політико-правовому просторі Європейського Союзу. Демократичний контроль в правовій системі ЄС сприяє підвищенню легітимності владних рішень Союзу, забезпеченню збалансованої взаємодії між органами влади ЄС, національними державами та громадянським суспільством, гармонізації національних законодавств з законодавством ЄС, а також забезпечує ефективність функціонування механізмів захисту прав громадян ЄС у відповідних судових інстанціях.

2. Основні проблеми здійснення демократичного контролю в правовій системі Європейського Союзу пов'язані насамперед з дефіцитом безпосередньої участі громадян в прийнятті владних рішень на рівні ЄС та недостатньою координацією між європейськими і національними публічно-управлінськими інститутами, що нерідко призводить до порушення принципу транспарентності у діяльності інституційної системи ЄС та невідповідності його політичних рішень інтересам громадян. При цьому ризики розвитку демократичного контролю в правовій системі Європейського Союзу суттєво посилюються у зв'язку із кризовими реаліями функціонування сучасного міжнародного правопорядку, невизначеністю подальших перспектив глобалізації та європейської інтеграції, зростанням економічної нерівності та політичного популізму, а також посиленням авторитарних тенденцій у владному управлінні багатьох держав.

3. Повноцінна реалізація демократичного контролю в правовій системі Європейського Союзу вимагає впровадження та застосування комплексного підходу до його удосконалення, який повинен передбачати не лише посилення взаємодії та взаємозв'язків між владними інституціями ЄС, громадянським суспільством та національними парламентами держав-членів ЄС, розробку більш ефективних процедур для залучення громадськості у процеси прийняття публічно-владних рішень на рівні Союзу, подолання кризових явищ у розвитку практично всіх важливих сфер і галузей життя, але й забезпечення належного освітньо-виховного та культурного впливу на правосвідомість громадян ЄС, що надасть можливість, з одного боку, добросовісно використовувати ними відповідні механізми демократичного контролю, а з іншого – значно посилити здатність громадян та відповідних інститутів громадянського суспільства до здійснення моніторингу рішень ЄС, їх оскарженню у разі порушення ними їх прав і законних інтересів, а отже, покращити підзвітність органів влади ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Косінов С.А. Контроль у демократичній державі: монографія. Харків: Право, 2015. 360 с.
2. Ольхова Т.О. Загальнотеоретичні підходи до контрольно-наглядової функції держави. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 163–169.
3. Скрипнюк О.В. Концептуальні засади реалізації контролю в умовах демократії: теоретичні та конституційно-правові аспекти. *Конституційно-правове забезпечення та європейські стандарти контролю у сфері діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 11 грудня 2018 р.) / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка*. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 5–14.
4. Сунєгін С.О. Контроль у сфері державної діяльності: загальнотеоретичний аспект. *Конституційно-правове забезпечення та європейські стандарти контролю у сфері діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 11 грудня 2018 р.) / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка*. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 341–348.
5. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко; за заг. ред. Г. Друзенка. Київ: «К.І.С.», 2010. 536 с.
6. Головащенко О.С., Брянкін А.С., Яковлева Л.М. Дефіцит демократії як виклик правовій державності в Європейському Союзі. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 133. С. 115–122. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/ 04/holovashchenko_ briankin_yakovleva_133.pdf (дата звернення: 23.05.2025).
7. Баймуратов М.О. Дефіцит демократії в Європейському Союзі: до поняття та розуміння феноменології. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля.* Серія «ПРАВО». 2022. № 1 (4). С. 6–22. DOI: https://doi.org/10.32342/2709-6408-2022-1-4-1.
8. Сучасна політика розвитку Європейського Союзу: навч. посіб. / Упорядкування В.І. Андрейка. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 304 с.
9. Brack N. The Parliaments of Europe: full part actors or powerless spectators? A state of play 2010-2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/698534/IPOL_ STU(2021)698534_EN.pdf (дата звернення 26.05.2025).
10. Perkowski M., Farhan J. Strengthening the role of national parliaments in the European Union – what for and how? *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*. 2019. Vol. 59 (72). P. 123–142. DOI: https://doi.org/10.2478/slgr-2019-0033.
11. Саракуца М.О. Компетенція Європейського Союзу та контроль національних парламентів за її реалізацією. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 2 (4). С. 111–121. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274 -2022-2(4)-111-121.
12. Ганжук О.А. Роль і місце демократії участі в багаторівневій системі управління в Європейському Союзі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «ПРАВО». Вип. 88. Ч. 1. С. 129–134. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.17.

УДК: 347.13:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.18

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МАЙБУТНЄ ЧИ ІЛЮЗІЯ?

Попович Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Попович Т.П. Правосуб'єктність штучного інтелекту: майбутнє чи ілюзія?

Стаття присвячена дослідженню однієї з найактуальніших проблем сучасного права – можливості наділення штучного інтелекту правосуб'єктністю. У контексті стрімкого розвитку технологій та впровадження систем штучного інтелекту у всі сфери життєдіяльності людини постає критично важливе питання щодо правового статусу ШІ та відповідальності за наслідки його діяльності.

Автор здійснює детальний аналіз структурних елементів правосуб'єктності – правоздатності, дієздатності та деліктоздатності – у контексті їх потенційного застосування до систем штучного інтелекту. Особлива увага приділяється питанню можливості притягнення ШІ до юридичної відповідальності, що є ключовим аспектом для визначення його правового статусу.

Дослідження базується на аналізі новітньої нормативної бази, зокрема Акту про штучний інтелект Європейського Союзу та Рамкової конвенції Ради Європи про штучний інтелект та права людини, а також на працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Розглядаються різні підходи до вирішення проблеми, включаючи концепцію створення окремої категорії «електронної особи».

На основі комплексного аналізу автор доходить висновку про недоцільність наділення штучного інтелекту правосуб'єктністю на сучасному етапі розвитку технологій та права. Обґрунтовується позиція, що ШІ має розглядатися як об'єкт права та інструмент у руках людини, а не як автономний суб'єкт правовідносин. Головними аргументами є: відсутність у ШІ вольового та емоційного компонентів, неможливість нести самостійну юридичну відповідальність, залежність від людини-розробника або користувача, а також потенційні ризики для забезпечення основоположних прав людини.

Автор наголошує на необхідності збереження людиноцентричного підходу у праві та зосередженні зусиль на створенні ефективних регуляторних механізмів для систем штучного інтелекту, що відповідають принципам захисту людських прав, прозорості, відповідальності та недискримінації.

Ключові слова: штучний інтелект, правосуб'єктність, деліктоздатність, електронна особа, юридична відповідальність, людиноцентризм, правове регулювання.

Popovych T.P. Legal personality of artificial intelligence: future or illusion?

The article is devoted to the study of one of the most pressing problems of modern law - the possibility of endowing artificial intelligence with legal personality. In the context of the rapid development of technologies and the introduction of artificial intelligence systems into all spheres of human life, a critically important question arises regarding the legal status of AI and responsibility for the consequences of its activities.

The author carries out a detailed analysis of the structural elements of legal personality - legal capacity, capacity to act and tortious capacity - in the context of their potential application to artificial intelligence systems. Special attention is paid to the issue of the possibility of holding AI legally liable, which is a key aspect for determining its legal status.

The study is based on an analysis of the latest regulatory framework, in particular the European Union Artificial Intelligence Act and the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence

and Human Rights, as well as on the works of domestic and foreign scientists. Various approaches to solving the problem are considered, including the concept of creating a separate category of «electronic person».

Based on a comprehensive analysis, the author concludes that it is inappropriate to endow artificial intelligence with legal personality at the current stage of development of technologies and law. The position is substantiated that AI should be considered as an object of law and a tool in the hands of a person, and not as an autonomous subject of legal relations. The main arguments are: the absence of volitional and emotional components in AI, the inability to bear independent legal responsibility, dependence on a human developer or user, as well as potential risks to ensuring fundamental human rights.

The author emphasizes the need to maintain a human-centric approach in law and to focus efforts on creating effective regulatory mechanisms for artificial intelligence systems that comply with the principles of human rights protection, transparency, accountability and non-discrimination.

Key words: artificial intelligence, legal personality, tortious capacity, electronic person, legal liability, human-centrism, legal regulation.

У далекому 1942 році відомий письменник Айзек Азімов у своєму оповіданні «Я, робот» сформулював три закони робототехніки, які за своїм загальним змістом мали за мету не допустити, щоб роботи могли нашкодити людям. Безумовно, закони Азімова не є правовими нормами, але вони окреслюють базову ідею, яка зберігає свою актуальність й сьогодні, а саме пріоритету безпеки людини та її прав над машинами чи роботами. Водночас, для імплементації цієї ідеї у правове регулювання необхідно чітко визначити правовий статус будь-яких технологій, особливо штучного інтелекту, а саме його правосуб'єктність. У світлі динамічного розвитку штучного інтелекту та впровадження його чи не у всі сфери людського життя все активнішими стають дискусії саме щодо його правосуб'єктності, зокрема у зв'язку з цілком релевантним запитанням – хто буде нести відповідальність за наслідки та потенційну шкоду від дій штучного інтелекту? Окрім цього, актуальність питання правосуб'єктності штучного інтелекту підсилюється у контексті правового статусу результатів його діяльності. Наприклад, хто ж буде автором музики, створеної системою штучного інтелекту чи оповідання написаного штучним інтелектом? Усі ці невизначеності у своїй сукупності вже сьогодні створюють загальне підґрунтя проблем для ефективної імплементації систем штучного інтелекту, як у зв'язку з нормативними прогалинами так і через недовіру з боку суспільства до неналежно врегульованої категорії.

Постановка проблеми. Питання правосуб'єктності штучного інтелекту та відповідальності за наслідки його дій є одним із найбільш актуальних і найважчих у досліджуваній сфері суспільних відносин. Відсутність належного розуміння правового статусу штучного інтелекту може стати суттєвим ризиком та перешкодою на шляху його імплементації у правову систему. Враховуючи складнощі та невизначеність у нормативному регулюванні правового становища ШІ, важливо з'ясувати на рівні доктрини питання можливості застосування ло нього конструкції правосуб'єктності на основі аналізу окремих її структурних елементів.

Метою дослідження є з'ясування змісту категорії правосуб'єктності на основі дослідження змісту її структурних складових та аналіз можливостей її застосування до технології штучного інтелекту із відповідним обґрунтуванням. Очікуваним результатом дослідження є окреслення власної позиції щодо можливості наділення штучного інтелекту правосуб'єктністю.

Аналіз джерельної бази дослідження. Джерельна база дослідження правосуб'єктності штучного інтелекту характеризується поєднанням теоретичних напрацювань вітчизняних та зарубіжних учених з новітніми нормативними актами міжнародного рівня. Теоретичне підґрунтя формують праці українських правознавців, зокрема С. Залевського, який детально проаналізував правосуб'єктність штучного інтелекту в контексті права інтелектуальної власності та окреслив цивільно-правові проблеми цієї тематики. Дослідження В. Пряміцина та О. Грачової доповнюють теоретичну базу аналізом цивільно-правової відповідальності за діяльність систем штучного інтелекту, що безпосередньо корелює з питанням їх можливої правосуб'єктності.

Нормативну складову джерельної бази представляють ключові документи сучасного європейського права, передусім Акт про штучний інтелект Європейського Союзу від 13 березня 2024 року, який встановлює комплексні правила регулювання ІІ-систем, та Рамкова конвенція Ради Європи про штучний інтелект та права людини, що закладає міжнародно-правові засади захисту

прав людини в епоху цифрових технологій. Ці документи формують актуальний правовий контекст для аналізу перспектив визнання правосуб'єктності штучного інтелекту.

Міждисциплінарний характер проблематики відображено в залученні джерел технічного та аналітичного характеру, зокрема матеріалів спеціалізованої платформи Unite.AI, що надають розуміння технологічних можливостей сучасного штучного інтелекту та їх правових імплікацій. Така структура джерельної бази забезпечує комплексний підхід до дослідження, поєднуючи правові, технічні та етичні аспекти питання про майбутню правосуб'єктність штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Правосуб'єктність, як основна передумова для вступу у будь-які правовідносини, має свою чітко визначену структуру, зміст якої визначається через призму категорії «здатність». Структурними елементами правосуб'єктності є: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Правоздатність розуміється як можливість мати права та нести відповідні обов'язки. Дієздатність, у свою чергу, - можливість власними діями набувати суб'єктивні права та реалізовувати відповідні обов'язки. Нарешті, деліктоздатність - здатність нести юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну протиправними діяннями. Проте, розуміння даної правової категорії не можна зводити лише до формальних визначень, оскільки вагому роль у її визначенні відіграє інтелектуальна та психічна складова, насамперед людини. Відтак, дієздатність як структурний елемент правосуб'єктності передбачає усвідомлення людиною значення своїх дій та можливих наслідків від таких дій. Дієздатність завжди пов'язана з вольовим аспектом, вона заснована на добровільній волі людини здійснити ті чи інші усвідомлені дії. Виникає перше запитання – чи може у такому випадку штучний інтелект, будучи при цьому комп'ютерною програмою без наявності вольового чинника наділятися правосуб'єктністю подібно людині? На наш погляд, навіть наявність у таких систем свого роду інтелекту чи навіть потенційний розвиток у них емоційного інтелекту (можливість штучного інтелекту обробляти і контролювати власні почуття та емоції) не дає достатніх підстав вважати їх за суб'єктів права. Аргументуючи свою позицію, перш за все, звертаємо увагу на неможливість штучного інтелекту нести відповідальність за власні дії, тобто неможливість наділити останнього деліктоздатністю як однієї з складових правосуб'єктності. Можливість притягнення ШІ до відповідальності, у контексті дискусії наділення останнього правосуб'єктністю, взагалі видається концепцією ілюзорною. Насамперед, варто взяти до уваги мету притягнення до відповідальності за вчинення того чи іншого правопорушення. Звісно, ключовою метою є забезпечення принципу справедливості, проте має місце і більш практична мета, а саме – виховання особи правопорушника та запобігання таким чином вчиненню правопорушень в подальшому. Уявімо, що правопорушником у даному випадку виступає одна з систем штучного інтелекту, чи може вона бути «перевихована» шляхом накладення на неї певних санкцій? Відповідь очевидна – ні, адже такі процеси прямо пов'язані з моральною складовою людини та з можливістю усвідомлення негативних наслідків від власної поведінки, які відсутні навіть у найбільш розвиненої комп'ютерної системи. Більше того, суто з практичної точки зору, на даний момент важко зрозуміти яким чином можна буде притягнути до відповідальності систему штучного інтелекту. Яку міру відповідальності може нести, наприклад, безпілотний автомобіль? [2]. Очевидно, питань у даній дискусії більше ніж відповідей, проте, на основі вищенаведеного, вважаємо, що єдиним ефективним механізмом регулювання наслідків діяльності штучного інтелекту буде притягнення до відповідальності саме розробника, оскільки від нього більшою мірою залежить поведінка комп'ютерної системи. Лише у такому випадку, можна буде досягти мети юридичної відповідальності та ефективно запобігти виникненню подібних порушень у майбутньому. Таким чином, у контексті відповідальності, штучний інтелект не наділений достатнім рівнем автономності від людини, щоб ідентифікувати його як окремого суб'єкта права. Крім того, навіть за подальшого розвитку незалежних від людини систем штучного інтелекту, які здатні будуть приймати самостійні рішення, так чи інакше їх створення та розробка завжди будуть пов'язані з людським фактором. Алгоритм, за яким система буде приймати ті чи інші рішення буде результатом інтелектуальної діяльності саме людини. Відповідно, якщо такі рішення призведуть до тих чи інших порушень, відповідальність за них повинна також нести людина як розробник системи прийняття таких рішень.

Подібну позицію можемо відстежити й у керівних актах Європейського Союзу, покликаних регулювати сферу штучного інтелекту. Зокрема, в низці резолюцій стверджується про неможливість притягнення штучного інтелекту до відповідальності за дії, що спричинили шкоду третім сторонам, тобто ШІ не розглядається, як справжній суб'єкт права. Відповідальність за завдання

шкоди, відповідно, може бути покладено на одного з так званих агентів, а саме: на виробника, оператора, власника або користувача штучного інтелекту. При цьому під час установлення обсягу відповідальності з боку «агента» необхідно встановити факт можливості передбачення негативних наслідків і запобігання ним. Таку ж позицію висвітлює й найактуальніший правовий акт у даній галузі – Європейський регламент про штучний інтелект, згідно положень якого, відповідальність за дії систем штучного інтелекту, залежно від окремих випадків, несуть розробники, користувач чи уповноважені органи [4].

Цікавою та вартою дослідження новелою серед нормативно-правових актів, покликаних регулювати функціонування штучного інтелекту є Рамкова конвенція про штучний інтелект та права людини (далі – Конвенція) розроблена Радою Європи наприкінці минулого року, а вже цього року, а саме 16 травня, до неї приєдналася й Україна. У контексті нашого дослідження, актуальними будуть принципи, які передбачені Конвенцією та покликані визначити засади, на яких повинно базуватися функціонування ШІ в національних правових системах держав. Відтак, стаття 9 Конвенції каже про те, що кожна сторона повинна встановити заходи для забезпечення підзвітності та відповідальності за негативні наслідки для прав людини, демократії та верховенства права, що виникають унаслідок діяльності впродовж життєвого циклу систем штучного інтелекту [5]. Тобто, Конвенція чітко вказує на необхідність певного виду відповдальності за дії штучного інтелекту, проте прямо не визначає хто і яким чином повинен повинен її нести, залишаючи це питання на розсуд національного законодавства окремих держав. Однак, дослідивши проєкти окремих актів в межах національного законодавства, покликаних імплементувати системи штучного інтелекту у різні галузі державного сектору, можемо прослідкувати тенденцію щодо встановлення остаточної відповідальності людини за всі ключові рішення, прийняті із використанням систем ШІ.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, є підстави стверджувати, що штучний інтелект не може бути наділений деліктоздатністю, як однією з складових правосуб'єктності, подібно людині, оскільки це не забезпечить реалізації основних цілей притягнення суб'єкта права до відповідальності.

Розглядаючи концепцію потенційного надання правоздатності, як основоположної складової правосуб'єктності, системам штучного інтелекту, слід визнати, що її реалізація вимагатиме фундаментальної видозміни існуючої парадигми права та внесення змін до низки положень основоположних галузей права. Право створювалося з урахуванням природи насамперед людини – її можливостей, її свідомості, її ціннісного багажу. Саме тому, наділення комп'ютерної системи правами, притаманними людині видається вкрай нераціональним. Прихильники ж протилежної думки, наводять аргументи щодо інтенсифікації процесів уподібнення між людиною та системами штучного інтелекту, що свідчить про необхідність регулювання їх поведінки на рівних засадах. Крім того, окремі науковці пропонують наділяти ШІ не усім спектром людських прав, а лише тими, що відповідатимуть його специфічній природі. Наприклад, автор у своїй статті «Штучний інтелект і правова ідентичність» вважає, що - «немає сенсу визнавати за системою ШІ право на життя, оскільки вона не живе в біологічному сенсі» [1]. Тим не менше, доволі важко погодитися з подібними думками, оскільки подібний підхід спричинить безліч негативних наслідків для усталеної системи правових цінностей, наскрізною ідеєю яких є саме людина. Крім того, наділення будь-якого суб'єкта правами передбачає їх реалізацію з одного боку у власних інтересах, з іншого боку – не порушуючи при цьому інтереси інших. Вдало наголошує автор вже згаданої вище статті – «Системи ж штучного інтелекту не зможуть реалізувати свої права у встановленому юридичному розумінні, оскільки так чи інакше вони діють на основі попередньо написаної програми, а юридично значущі рішення мають ґрунтуватися на суб'єктивному, вольовому, моральному виборі, що не є притаманними штучному інтелекту» [1]. Більше того, системи штучного інтелекту здійснюють ті чи інші дії на основі вказівки людини, в них відсутній власний інтерес у реалізацій тих чи інших прав чи можливостей, що знову ж таки свідчить про неможливість наділення ШІ індивідуальною правоздатністю.

Щодо дієздатності як складової правосуб'єктності, важливо наголосити на вже згадуваних інтелектуальній та вольовій характеристиках даної категорії. Здатність власними діями набувати прав та обов'язків передбачає наявність вольового аспекту, націленого на задоволення власного інтересу чи забезпечення власної можливості. Як було згадано вище, ШІ не має власного інтересу, він не наділений емоційною складовою, а рушієм його дій так чи інакше є людина, яка створила програму, якою власне керується система. Автономність систем штучного інтелекту в сенсі

їх здатності самостійно діяти, приймати рішення та реалізовувати їх, без зовнішнього антропогенного контролю чи цілеспрямованого впливу людини є вкрай обмеженою [1]. Навіть, якщо у перспективі системи штучного інтелекту будуть здатні на прийняття абсолютно незалежних від людини рішень, програма, яка буде лежати в основі діяльності такої системи – буде написана людиною, всі алгоритми дій будуть так чи інакше створені людиною.

Хоча, в літературі висвітлюється протилежна думка щодо дієздатності ШІ. Окремі автори вважають, що штучний інтелект здатний на самостійні дії, зокрема обирати місце свого знаходження, наприклад, перебувати в конкретній точці мережі, архівувати себе або відокремитися від мережі, знаходитися та працювати в конкретній машині. Проте, така думка знову ж таки піддається спростуванню, адже за кожною такою дією стоїть людина, яка задає вектор поведінки штучного інтелекту, створюючи його програму.

Сучасна доктрина також пропонує ще один шлях встановлення правосуб'єктності для штучного інтелекту, зокрема створення окремої категорії суб'єкта права, а саме електронної особи. Прибічники цієї концепції виходять з того, що штучний інтелект не може мати однакового набору прав та обов'язку з людиною, а тому для його регулювання варто створити окрему категорію. Категорію електронної особи порівнюють з інститутом юридичної особи. Дуже вдалу паралель проводить автор статті «Штучний інтелект і правова ідентичність», зазначаючи, що – «юридичні особи – це теж певною мірою штучні (абстрактні) утворення, призначені для задоволення інтересів фізичних осіб, які виступали їх засновниками або контролювали їх» [1]. Так само системи штучного інтелекту створюються для задоволення потреб певних осіб – розробників чи користувачів. Проте, навіть за умови наділення «електронної особи» окремим, притаманним їй набором прав та обов'язків, тобто встановлення її правоздатності, реалізація нею відповідальності так чи інакше залишається невирішеною [2]. Крім того, якщо поняття «електронної особи» буде імплементовано до правової системи, це так чи інакше потягне за собою ряд невідворотних змін. Поняття «особи» у праві є одним із найдавніших та усталених, а суттєве розширення його змісту може призвести до обмеження обсягу прав вже існуючих суб'єктів – зокрема фізичних осіб [1]. Окрім цього, з огляду на еволюцію права, впровадження у його систему нових категорій потребує значного відрізку часу зокрема для моделювання можливих результатів від таких змін, їх апробація, тощо. Такі категорії як «фізична особа» чи «юридична особа» перш ніж стати базисом для будь-якої сучасної правової системи пройшли значний етап розвитку, адаптації, видозміни. Тому, на наш погляд, станом на сьогодні занадто рано вести мову про впровадження у право категорії «електронна особа», насамперед, з огляду як на наявні недоліки її змісті та невирішеність питання відповідальності, так і через недостатній рівень проникнення у суспільне життя та сприйняття суспільством.

У контексті пошуку відповідей на питання щодо наділення штучного інтелекту правосуб'єктністю варто розглянути дану проблематику й крізь призму суспільного розвитку. Технологічний прогрес, безумовно, має свої переваги для людства, сприяючи полегшенню реалізації окремих процесів у різних сферах життєдіяльності. Тим не менше, форсований розвиток новітніх технологій значною мірою послаблює опори концепції людиноцентризму у праві. Право з моменту своєї появи мало за орієнтир людину та її потреби, сприяло утвердженню її прав, захищало її права. Саме людина є наскрізною цінністю права. Сьогодні ж, штучний інтелект навіть без наявності у нього правосуб'єктності породжує чимало викликів для належного забезпечення основоположних прав людини, зокрема права на приватність, на працю, на медичну допомогу, на освіту. Більше того, системи штучного інтелекту все частіше призводять до порушення керівних правових принципів справедливості, рівності, пропорційності, зумовлюючи появу низки дискримінаційних ознак у своїй діяльності. Наділення ж ШІ правосуб'єктністю цілком може призвести лише до зростання таких ризиків, роблячи його неконтрольованим та ще більше непередбачуваним. Тому, з огляду на вищенаведене, вектором у регулюванні штучного інтелекту має бути саме людина, її цінності та основоположні права. Варто також наголосити на тому, що підхід щодо наділення систем штучного інтелекту правосуб'єктністю певною мірою прирівнює їх до людей, стираючи при цьому межу між штучним винаходом та людиною як найвищою соціальною цінністю. Більше того, якщо ми наділимо ШІ правосуб'єктністю подібно людині, це означатиме, що останній матиме можливість користуватися усіма правами, наявними у людини. На наше переконання, такі тенденції можуть призвести до абсолютно неконтрольованої діяльності ШІ, а також позбавити людину її ціннісного значення у суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладені аргументи й позиції, вважаємо, що штучний інтелект станом на сьогодні повинен розглядатися як об'єкт права, як інструмент в руках людини, проте аж ніяк не автономна категорія з власною правосуб'єктністю. Консолідуючи всі викладені вище тези, можемо вказати на нераціональність надання штучному інтелекту правосуб'єктності у зв'язку з: 1)штучний інтелект завжди буде результатом діяльності людини, що вже не дозволяє розглядати його як окремого суб'єкта права; 2) неможливістю нести системою штучного інтелекту юридичну відповідальність відокремлено від людини-розробника чи користувача; 3) неможливістю системи ШІ власними (незалежними від людини) діями набувати для себе прав, оскільки кожна така дія є наслідком створеної людиною програми, на основі якої діє ШІ; 4) відсутністю в ШІ вольового, емоційного чинника, що унеможливлює усвідомлення ним власних дій та наслідків від таких дій; 4) недоцільністю наділення ШІ ідентичним спектром прав подібно людині, а також відсутність достатнього рівня опрацювання концепції специфічного переліку прав для систем ШІ; 5) потенційною неконтрольованістю та непередбачуваністю діяльності ШІ, а також збільшення ризиків порушення основоположних прав людини й керівних принципів права.

З точки зору суспільного розвитку, недоцільність наділення штучного інтелекту правосуб'єктністю пояснюємо з наступним причин. Такі тенденції зміщують вектор розвитку права з людини на технології, право ж слугує для захисту прав та інтересів людини, її цінностей, що повинні слугувати основною призмою у творенні права. Не технології повинні моделювати право, а людина та її потреби, інтереси, саме тоді буде можливим досягнути баланс між розвитком новітніх технологій та забезпеченням основоположних прав людини у суспільстві. Крім того, у контексті суспільного розвитку, варто звернути увагу й на факт недостатньої довіри до технологій з боку соціуму, а надання таким технологіям правового статусу подібного людині, тільки посилить тенденції недовіри до останніх. На наше переконання, сьогодні навпаки варто зосередитися на належному правовому регулюванні штучного інтелекту як об'єкта права, який так чи інакше завжди буде результатом інтелектуальної діяльності людини. Такий підхід дозволить закрити наявні прогалини у розумінні штучного інтелекту, окреслить закономірності його діяльності, регламентує статус результатів його діяльності, наприклад, на основі положень права інтелектуальної власності. Важливим завданням сьогодні для світової спільноти є створення єдиного підходу до регулювання використання штучного інтелекту, прогресивний крок у втіленні якого здійснив Європейський союз, напрацювання якого можуть бути ефективно імплементовані й у національне законодавство. Актуальним й першочерговим завданням має стати напрацювання належних регуляторних механізмів для систем штучного інтелекту у відповідності із принципами, визначеними керівними актами ЄС у даній сфері. Так, вже згадувана нами Концепція наводить такі принципи, що повинні бути дотримані у ході функціонуванні ШІ: захисту людських прав, людської гідності та особистої автономії, відкритості та прозорості, відповідальності, рівності, недискримінації. Дотримання усіх перелічених принципів у ході напрацювання правового регулювання для штучного інтелекту, на наш погляд, сприятиме якнайкращому його утвердженню у суспільстві, на противагу ж концепції наділення ШІ правосуб'єктністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Штучний інтелект і правова ідентичність. *Unite.AI*. URL: https://www.unite.ai/uk/artificial-intelligence-and-legal-identity (дата звернення: 05.05.2025).
2. Залевський С. Правосуб'ктність штучного інтелекту в сфері права інтелектуальної власності: цивільно-правоі проблеми. *International scientific e-journal ΛΌГОΣ. ONLINE*. 2024. № 16. URL: https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.16.51.html (дата звернення: 05.05.2025).
3. Пряміцин В., Грачова О. Цивільно-правова відповідальність за штучний інтелект: проблеми та перспективи. *Право і суспільство*. 2024. Т. 2, № 1. С. 4-5.
4. The Artificial Intelligence Act : of 13.03.2024 (дата звернення 05.05.2025).
5. Рамкова конвенція про штучний інтелект та права людини. URL: https://rm.coe.int/1680afae3c (дата звернення 05.05.2025).
6. Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід**.** *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.

УДК 342.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.19

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРИНЦИПИ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ

Россіхін В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України,
проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування
Харківського національного університету радіоелектроніки
ORCID: 0000-0003-3423-8896

Омаров А.М.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки;
ORCID: 0000-0001-8319-3917

Россіхіна Г.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-8436-049X

Россіхін В.В., Омаров А.М., Россіхіна Г.В. Концептуальні засади та принципи кадрової політики.

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу концептуальних засад та принципів сучасного розуміння кадрової політики.

Аргументовано констатовано, що в контексті реалізації публічної служби та її функціонування як специфічного правового інституту доцільно виокремити такі групи правових принципів організації й діяльності публічної служби: конституційні та інституційні. Забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснюється відповідно до конституційних принципів організації і функціонування публічної служби. Серед таких принципів можна назвати, наприклад, принцип рівного доступу до публічної служби, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, їх безпосередню дію, обов'язковість їх визнання, дотримання і захисту.

Інституційні принципи, тобто специфічні є основними векторами організації і функціонування публічної служби як соціально-правового інституту, серед яких можна виділити: єдність правових і організаційних основ публічної служби, яке передбачає законодавче закріплення єдиного підходу до організації публічної служби, її відкритість та доступність громадському контролю, об'єктивне інформування суспільства про діяльність публічних службовців. Натомість, незважаючи на загальний характер правових принципів, залежно від конкретного виду публічної служби ці принципи модифікуються і набувають специфічного змісту.

Доведено, що серйозною перешкодою ідентифікації специфічних принципів окремих видів публічної служби є недиференційований підхід, за якого в рамках єдиного підходу змішуються конституційні та організаційні принципи, а отже, конституційні принципи, будучи зовнішніми детермінантами відносно системи публічної служби, являють собою набір базових принципів організації публічної влади в цілому. Практично всі вони закріплені в Конституції України або безпосередньо випливають з її положень, а отже, спектр зовнішніх або конституційних засад організації та діяльності публічної служби завжди буде єдиним для всіх її видів. Можна говорити лише про різні модифікації цих принципів залежно від конкретного виду служби. Тому, спеціальні принципи окремих видів служби є її організаційними засадами, при цьому можна виокремлювати як загальні принципи, які характерні для всього інституту

публічної служби та спеціальні принципи, які характеризують специфіку публічної служби, зокрема, особливого призначення.

Ключові слова: кадрова політика, правова політика, публічна служба, принципи кадрової політики, завдання кадрової політики.

Rossikhin V.V., Omarov A.M., Rossikhina H.V. Conceptual basis and principles of HR policy.

The scientific article is devoted to the research and comprehensive analysis of the conceptual foundations and principles of the modern understanding of public service.

Arguably, it was stated that in the context of the implementation of public service and its functioning as a specific legal institution, it is appropriate to single out the following groups of legal principles of the organization and activity of public service: constitutional and institutional. Ensuring the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen is carried out in accordance with the constitutional principles of the organization and functioning of the public service. Among such principles can be mentioned, for example, the principle of equal access to public service, the priority of human and citizen rights and freedoms, their direct effect, the obligation of their recognition, observance and protection.

Institutional principles, that is, specific are the main vectors of the organization and functioning of the public service as a socio-legal institution, among which we can highlight: the unity of the legal and organizational foundations of the public service, which provides for the legislative consolidation of a unified approach to the organization of the public service, its openness and accessibility to public control, objectively informing society about the activities of public servants. Instead, despite the general nature of the legal principles, depending on the specific type of public service, these principles are modified and acquire a specific meaning.

It is proved that a serious obstacle to the identification of specific principles of certain types of public service is an undifferentiated approach, in which constitutional and organizational principles are mixed within the framework of a single approach, and therefore, constitutional principles, being external determinants in relation to the public service system, represent a set of basic principles of organizing public power in general. Practically all of them are enshrined in the Constitution of Ukraine or directly follow from its provisions, and therefore, the range of external or constitutional foundations of the organization and activity of the public service will always be the same for all its types. We can only talk about different modifications of these principles depending on the specific type of service. Therefore, the special principles of certain types of service are its organizational foundations, while they can be distinguished as general principles that are characteristic of the entire institution of public service and special principles that characterize the specifics of public service, in particular, of a special purpose.

Key words: personnel policy, legal policy, public service, HR policy principles, objectives of personnel policy.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови української державності, важливим етапом розвитку адміністративної реформи залишається вдосконалення кадрової політики. Одним із важливих питань у сфері функціонування публічної служби як правового інституту реалізації кадрової політики держави є принципи, оскільки вони є основоположними ідеями реалізації служби в Україні. Нині у зв'язку з розвитком та вдосконаленням принципів державної служби, а також новим підходом до їх розуміння, визначення питання та аналізу новітніх принципів є особливо актуальним та вкрай необхідним.

Метою дослідження є комплексний аналіз принципів організації та функціонування публічної служби в контексті реалізації кадрової політики, зокрема розмежування конституційних і інституційних принципів як фундаментальних основ діяльності публічної служби, а також визначення їх змісту, особливостей застосування та трансформації залежно від виду публічної служби.

Стан опрацювання проблематики. Спроби дослідження проблематики публічної служби в сучасній Україні почалися відносно недавно, хоча ще у 50-х рр. XX ст. Ю. Панейко визначав поняття «публічної служби» виходячи з визначення держави як «корпорації публічних служб», а відтак вважав, що публічна служба має змінюватися відповідно до потреб «загального інтересу». Досить подібними є судження інших науковців, які так чи інакше намагались визначити правову природу інституту публічної служби, зокрема М. Карпа, А. Дудник, Н. Янюк, О. Сушинський, О. Хорошенюк, Р. Ботвінов, О. Петренко, натомість численні питання даного правового явищу потребують подальшого опрацювання та вивчення.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та аналіз концептуальних засад та принципів сучасного розуміння публічної служби.

Виклад основного матеріалу. З позицій загальної теорії держави і права, правове регулювання постає владним впливом на суспільні відносини, який здійснюється державою за допомогою всіх юридичних засобів з метою їх закріплення, упорядкування, розвитку й охорони, спрямований на відображення та узгодження суспільних інтересів задля розвитку основних сфер суспільних відносин [1, с. 27]. Саме тому цілком очевидним є те, що в сучасних умовах адміністративної реформи особливого значення набуває проблема якісного вдосконалення системи правового регулювання діяльності публічної служби загалом [2, с. 1055].

В ключі місця саме адміністративних методів та механізмів в питанні регулювання публічної служби, варто зауважити, що саме акти адміністративного законодавства займають ключове місце серед різного роду нормативно-правових актів, що дає змогу, з огляду на сутність зазначеної сфери законодавства, повною мірою врегульовувати адміністративно-процесуальні, адміністративно-процедурні (добір службовців, зайняття ними посади, переміщення та переведення, звільнення службовців; об'єктивне функціонування того чи іншого органу – виконання ним відповідних завдань), технічні аспекти (використання технічного устаткування органу) організації та діяльності публічної служби.

Розглядаючи зміст та сутність принципів публічної служби, варто звернутись до визначення родового поняття, а саме принципів державної служби, які можна охарактеризувати як основоположні ідеї, настанови, які виражають об'єктивні закономірності та визначають науково-обґрунтовані напрями реалізації компетенції, завдань і функцій державної служби, повноваження державних службовців. Важливо зазначити, що принципи – це завжди суб'єктивне поняття, оскільки воно формується людиною з урахуванням таких суттєвих чинників, як правова культура, досвід, основні положення правової системи, рівень розвитку законодавства тощо.

Принципи державної служби і відповідно публічної служби закріплюються в Конституції України (ст.ст. 3, 17, 19 – відповідальність органів виконавчої влади (посадових осіб) за доручену справу перед людьми й державою, ст. 6 – поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, ст. 8 – верховенство права, ст. 17 – соціальний захист службовців, ст. 24 – рівність прав громадян перед законом, ст. 37 – політична нейтральність), Законі «Про державну службу» (ст. 4) та інших нормативно-правових актах [3, с. 11]. В той же час, як відомо, вичерпний перелік нормативно-закріплених принципів є відсутнім, саме через їх різноманітність, чисельність та багатоманітність.

В адміністративній науці виокремлюють різні види принципів державної служби: конституційні і організаційно-функціональні; основні, організаційні і функціональні тощо. Найбільш поширеною є точка зору, відповідно до якої виокремлюють два види принципів державної служби, зокрема конституційні (загальні) та організаційно-функціональні. До конституційних (загальних) принципів належать: служіння народові України; демократизм і законність; рівність доступу до державної служби; пріоритет прав людини і громадянина, політична і релігійна нейтральність, гласність і прозорість. Організаційно-функціональні принципи державної служби відображають, насамперед, її особливості, як комплексного публічно-правового утворення, єдиної соціально-правової системи, які випливають із завдань і функцій державної служби. До цього виду принципів можна віднести: професіоналізм і компетентність; ініціативність; чесність і відданість справі; персональну відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян тощо [4, с. 300].

Питання принципів державної служби були об'єктом дослідження таких науковців, як Л.Р. Біла-Тіунова, Ю.П. Битяк тощо, але варто зауважити, що переважна більшість досліджень відомих адміністративістів була орієнтована на норми адміністративного до їх реформування, відтак, діюче законодавство у сфері державної служби, передбачає зміну переліку принципів державної служби, зокрема такі як: верховенства права, законності, професіоналізму, патріотизму, доброчесності, ефективності, забезпечення рівного доступу до державної служби, політичної неупередженості, прозорості та стабільності [5]. Цікаво, що у порівнянні із попереднім законодавством, яке було прийняте у 90х роках зникли такі принципи державної служби як: демократизм, гуманізм, соціальна справедливість, ініціативність, компетентність, відданість справі, дотримання прав і законних інтересів органів місцевого самоврядування та дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

Розглянемо кожен із окреслених принципів більш детально, зокрема принцип верховенства права знаходить своє відображення у різних законодавчих актів як основоположна ідея функціонування певної суспільно-правової інституції, наприклад у Кодексі адміністративного судочинства України (ст. 8), Закони: «Про Кабінет Міністрів України» (ст. 3), «Про центральні органи виконавчої влади» (ст. 2) тощо [360, с. 604]. Водночас, у жодному із цих законодавчих актів не визначено поняття принципу «верховенство права», що свідчить про неоднозначність і складність цього завдання. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [6].

Цікавою є позиція Європейського суду з прав людини, який діє на підставі Європейської Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, надаючи тлумачення принципові верховенства права, визначає такі вимоги, що випливають із цього принципу: якість закону. Важливо зазначити, що під законом у цьому випадку розуміється правова норма. Насамперед, закон повинен бути доступним особі (однозначним, зрозумілим, чітким), прийнятим з отриманням установленої процедури; захист від свавілля. Має бути створено дієвий механізм забезпечення прав і свобод особи від незаконного посягання органів публічної влади. Насамперед, мова йде про створення системи органів судового контролю і судового захисту, яка має забезпечити об'єктивний незалежний безсторонній захист особи на підставі визначеної правової процедури; доступ до суду. Ця вимога є логічним продовженням попередньої і її забезпеченням [7, с. 32]. У відповідності до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, відтак, представлені норми варто вважати частиною національного законодавства України.

Надзвичайно поширеним у системі правового регулювання широко спектру суспільних відносин є принцип законності, який знайшов своє відображення навіть у тексті Присяги державного службовця через обіцянку дотримуватися Конституції та законів України, а також втілювати їх у життя. Важливим проявом законності державної служби є те, що рішення, які приймає державний службовець, мають бути прийняті у межах його повноважень і відповідати нормативно-правовим актам вищої юридичної сили. Одним із стримувань від порушення цього принципу є передбачення щодо державних службовців низки обмежень, яких спрямовано на забезпечення саме законності в діяльності державних органів у цілому, і діяльності державної служби, зокрема. Державні службовці зобов'язані виконувати розпорядження та вказівки своїх керівників, що забезпечує реалізацію цього принципу. Попри це, реалізація цього принципу була б не повною, якби у Конституції України не передбачалося право на відмову від виконання незаконного розпорядження чи наказу [8].

Принцип професіоналізму дещо відрізняється від принципу професіоналізму і компетентності, норми якого було закріплено у попередніх редакціях основоположних акті у сфері державної служби, але ця відмінність, у переважній більшості, полягає в самій назві, а не у змістовному навантаженні, оскільки новий Закон передбачив визначення поняття «професіоналізм» як компетентне, об'єктивне і неупереджене виконання посадових обов'язків, а отже, принцип професіоналізму є комплексним за своїм змістом і містить у собі чинники, різні за своєю сутністю. Професіоналізм випливає зі змісту ст. 1 чинного Закону, згідно з якою державна служба є професійною діяльністю, а виконання повноважень державних органів є професією, яка вимагає високої кваліфікації, особливої майстерності, що набуваються і підтримуються в результаті систематичної і

безперервної освіти. В юридичній літературі зазначається, що термін «професіоналізм» означає глибоке і всебічне знання і володіння практичними навичками у певній галузі суспільної діяльності. Сутність поняття «компетентність», у свою чергу, полягає у знанні предмета діяльності, наявності професійної освіти, навичок у роботі, вивченні й оволодінні передовим досвідом.

Таким чином, професіоналізм зобов'язує державного службовця: бути постійно готовими до здійснення посадових повноважень; добре знати предмет власної державно-службової діяльності; знати свої обов'язки і права, повною мірою і якісно здійснювати функції і повноваження, передбачені законодавством і посадовими положеннями та інструкціями; володіти правилами і процедурами діяльності в органах державної влади; мати загальну і спеціальну професійну підготовку; знати юридичні та морально-етичні норми у сфері державної служби.

Принцип патріотизму випливає із ст. 3 Конституції України, яка встановила, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Патріотизм – це любов, відданість та вірне служіння Українському народові. Він, перш за все, знайшов свій прояв у тексті Присяги державного службовця «… вірно служити Українському народу, поважати та охороняти права, свободи і законні інтереси людини і громадянина, честь держави …». Стаття 8 Конституції України передбачає принцип верховенства права, реалізація якого вимагає підпорядкування діяльності державних органів потребам реалізації й захисту прав людини, забезпечення їх пріоритетності перед іншими цінностями в Україні. Це означає, що вся діяльність державної служби має бути спрямованою на служіння інтересам і кожного громадянина, і всього народу. Служіння інтересам народу є можливим лише за умови запровадження такого правового режиму взаємостосунків між органами держави і громадянами, за яким людині буде гарантовано як реальне додержання її прав і свобод, так і надійний правовий захист у разі їх порушення. Забезпечення реалізації такого правового режиму покладається на державну службу. Одним з елементів такого правового режиму взаємовідносин є надання громадянам органами виконавчої влади «адміністративних послуг» [9]. Сама назва говорить про те, що держава в особі державних органів через державних службовців служить людині в реалізації нею свого права чи законного інтересу.

Якісно-новим для державної служби є принцип ефективності, який розкривається як раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики. У теорії державної служби прийнято вважати, що ефективність державної служби – це властивість управлінських дій, рішень, поведінки, що відображує міру того, наскільки ці дії приводять до бажаного результату. Оцінка тих або інших дій державної служби та їх ефективності залежить насамперед від критеріїв оцінювання. Ефективність державної служби залежить від: системи державної служби; стану правового регулювання державної служби; кадрової політики у державній службі; результативності діяльності державних службовців; фінансування державної служби. Критеріями оцінки ефективності державної служби є: виконання завдань і функцій державної служби; надання адміністративних (управлінських) послуг; спрямованість на інновації; реалізація антикорупційної політики.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що в контексті реалізації кадрової політики та функціонування публічної служби як специфічного правового інституту доцільно виокремити такі групи правових принципів її організації й діяльності: конституційні та інституційні. Забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснюється відповідно до конституційних принципів організації і функціонування публічної служби. Серед таких принципів можна назвати, наприклад, принцип рівного доступу до публічної служби, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, їх безпосередню дію, обов'язковість їх визнання, дотримання і захисту.

Інституційні принципи, тобто специфічні є основними векторами організації і функціонування публічної служби як соціально-правового інституту, серед яких можна виділити: єдність правових і організаційних основ публічної служби, яке передбачає законодавче закріплення єдиного підходу до організації публічної служби, її відкритість та доступність громадському контролю, об'єктивне інформування суспільства про діяльність публічних службовців. Натомість, незважаючи на загальний характер правових принципів, залежно від конкретного виду публічної служби ці принципи модифікуються і набувають специфічного змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черноног Є.С. Державна служба: історія, теорія і практика: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 458 с.
2. Шопіна І.М. Щодо концептуальних підходів до визначення поняття правового регулювання. *Форум права*. 2011. № 2. С. 1055–1061.
3. Новак О.Д. Адміністративно-правові засади дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні: автореф. дис канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2014. 19 с.
4. Панова Н.С. Концепт державної адміністративної служби України: дис. … д-ра. юрид наук: 12.00.07. Одеса, 2021. 427 с.
5. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. 22 січн. № 4. С. 60.
6. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України від 2.11.2004 р. № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 41.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
8. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р. № 158. *Офіційний вісник України*. 2016. № 74. С. 51.
9. Конституція України: офіц. текст. Київ: КМ, 2015. 98 с.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.20

ЗАКОНОДАВЧІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ НАД ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ В ІНФОРМАЦІЙНИХ АВТОКРАТІЯХ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Саміло Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0001-9493-8013

Романцов Ю.,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0009-0003-4032-3365

Саміло Г., Романцов Ю. Законодавчі механізми контролю над інформаційним простором в інформаційних автократіях: теоретико-правовий аналіз.

У статті здійснено комплексний аналіз законодавчих механізмів контролю над інформаційним простором у державах, які класифікуються як інформаційні автократії. Розглядається феномен інформаційної автократії як нової форми авторитарного режиму, що не обмежується класичним цензуруванням, а застосовує більш гнучкі, правові й технологічні інструменти для контролю над потоками інформації. Особливу увагу приділено законодавчим ініціативам і правовим нормам, що декларують захист національної безпеки, протидію дезінформації або інформаційному тероризму, але водночас використовуються для обмеження свободи слова, придушення опозиційних поглядів та монополізації публічного дискурсу. Під законодавчими механізмами контролю над інформаційним простором розуміється сукупність нормативно-правових актів, що регулюють доступ громадян до інформації, встановлюють обмеження свободи слова, накладають цензуру або передбачають можливості для блокування інформаційних ресурсів. У роботі виокремлено ключові механізми, зокрема прийняття законів про «фейкові новини», законодавче регулювання соціальних мереж, створення державних реєстрів заборонених сайтів, обов'язкову ідентифікацію користувачів онлайн-простору, а також інструменти непрямого впливу – як-от фінансовий тиск на ЗМІ, надання ліцензій, контроль за технічною інфраструктурою. Проаналізовано приклади з практики окремих країн, які впровадили комплексне інформаційно-правове регулювання для забезпечення політичного домінування чинної влади. Увагу приділено також юридичним суперечностям і колізіям між національними нормами таких країн та міжнародними стандартами в галузі прав людини. Мета статті – проаналізувати основні законодавчі механізми, що забезпечують функціонування інформаційної автократії, визначити їх особливості та наслідки для правового статусу особи. Об'єктом дослідження є інформаційний простір в умовах авторитарного політичного режиму (інформаційної автократії), що перебуває під контролем держави. Предметом дослідження є законодавчі механізми регулювання і контролю інформаційного простору в інформаційних автократіях, а також їхній вплив на свободу слова, цифрові права громадян та правовий статус особи. Методологія дослідження включає методологічні підходи (діяльнісний, системний, порівняльний, аксіологічний), загальнонаукові методи мислення (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення), філософські (діалектичний, метафізичний, герменевтичний, гносеологічний), загальнонаукові (історичний, синергетичний, функціональний, структурний) і конкретно науковий (формально-юридичний, порівняльно-правовий) методи. У результаті дослідження проаналізовано законодавчі механізми в інформаційних автократіях, які є частиною гібридної моделі

управління, що поєднує елементи формального демократичного регулювання з авторитарними практиками, спрямованими на збереження політичної стабільності, централізацію контролю та формування необхідного інформаційного середовища.

Ключові слова: інформаційна автократія, контроль над інформацією, свобода слова, інформаційна безпека, законодавчі механізми, авторитаризм.

Samilo H., Romantsov Yu. Legislative mechanisms of control over information space in information autocracies: theoretical and legal analysis.

The article presents a comprehensive analysis of legislative mechanisms for controlling the information space in states classified as informational autocracies. The phenomenon of informational autocracy is examined as a new form of authoritarian regime that does not rely solely on classical censorship but employs more flexible legal and technological instruments to manage information flows. Particular attention is given to legislative initiatives and legal norms that formally declare the protection of national security, the fight against disinformation or information terrorism, yet are simultaneously used to restrict freedom of speech, suppress opposition views, and monopolize public discourse.

Legislative mechanisms of information space control are understood as a set of normative legal acts regulating citizens' access to information, imposing restrictions on freedom of speech, applying censorship, or enabling the blocking of information resources. The paper identifies key mechanisms, including the adoption of laws on «fake news», legal regulation of social networks, creation of state registries of banned websites, mandatory user identification in the online space, and indirect tools such as financial pressure on the media, licensing requirements, and control over technical infrastructure.

The study analyzes practices from specific countries that have implemented comprehensive information-legal regulations to ensure the political dominance of the ruling regime. Attention is also given to legal conflicts and inconsistencies between national laws and international human rights standards. The purpose of the article is to analyze the main legislative mechanisms ensuring the functioning of informational autocracy, to define their features, and assess their consequences for the legal status of the individual.

The object of the research is the information space under an authoritarian political regime (informational autocracy) controlled by the state. The subject of the research is the legislative mechanisms for regulating and controlling the information space in informational autocracies, as well as their impact on freedom of speech, digital rights, and the legal status of the individual.

The methodology includes methodological approaches (activity-based, systemic, comparative, axiological), general scientific methods of reasoning (analysis, synthesis, abstraction, generalization), philosophical methods (dialectical, metaphysical, hermeneutic, epistemological), general scientific (historical, synergetic, functional, structural), and specific legal (formal-legal, comparative-legal) methods. As a result of the study, legislative mechanisms in informational autocracies are analyzed as part of a hybrid governance model combining elements of formal democratic regulation with authoritarian practices aimed at maintaining political stability, centralizing control, and shaping a controlled information environment.

Key words: informational autocracy, information control, freedom of speech, information security, legislative mechanisms, authoritarianism.

Постановка проблеми. В умовах розвитку цифрових технологій інформація перетворилася на один із найцінніших ресурсів сучасного суспільства. Це, своєю чергою, зумовило трансформацію форм політичного контролю. Одним із проявів такої трансформації є виникнення феномену інформаційної автократії – політичного режиму, в основі якого лежить централізоване керування потоками інформації, маніпулювання суспільною думкою та обмеження доступу громадян до альтернативних джерел знань. Особливої актуальності ця проблема набуває в контексті правового забезпечення такого контролю, адже саме законодавчі механізми створюють формальні підстави для функціонування інформаційної автократії.

Мета дослідження – проаналізувати основні законодавчі механізми, що забезпечують функціонування інформаційної автократії, визначити їх особливості та наслідки для правового статусу особи.

Стан опрацювання проблематики. Хоча проблема інформаційної автократії широко обговорюється в політологічних та медіазнавчих колах, у сфері теоретико-правових досліджень вона

залишається недостатньо вивченою. Існуючі праці переважно торкаються окремих аспектів – аналізу свободи слова, правового регулювання інтернету чи особливостей цензури, але комплексного правового аналізу механізмів побудови інформаційних автократій досі бракує. Водночас вивчення цих питань є важливим для розуміння того, як сучасні держави використовують законодавчі інструменти для встановлення контролю над суспільним дискурсом.

Виклад основного матеріалу. Під законодавчими механізмами контролю над інформаційним простором слід розуміти сукупність нормативно-правових актів, що регулюють доступ громадян до інформації, встановлюють обмеження свободи слова, накладають цензуру або передбачають можливості для блокування інформаційних ресурсів. Такі механізми можуть бути як відкритими й офіційно закріпленими (наприклад, закони про державну безпеку, боротьбу з екстремізмом, фейковими новинами), так і завуальованими через розпливчасті формулювання, що дозволяють широке тлумачення з боку державних органів.

Одним із типових інструментів є прийняття законів, що встановлюють обов'язок реєстрації медіа, контролю за ліцензіями, моніторинг контенту та санкції за «порушення стандартів». Іншим поширеним підходом є ухвалення норм, що передбачають кримінальну або адміністративну відповідальність за поширення «неправдивої інформації», «образу держави» чи «підрив суспільної моралі», залишаючи водночас широкий простір для суб'єктивної оцінки змісту висловлювань.

Інструменти такого контролю часто маскуються під забезпечення національної безпеки, боротьбу з тероризмом або захист громадян від дезінформації. Проте на практиці вони створюють передумови для вибіркового переслідування інакодумців та обмеження критичних висловлювань, що суперечить базовим принципам демократичної держави і прав людини.

Особливо небезпечним є поєднання законодавчих норм із технічними засобами впливу на інформаційний простір: впровадженням систем моніторингу інтернету, обов'язкового зберігання даних провайдерами, фільтрації контенту та блокування сайтів без рішення суду.

Отже, законодавчі механізми контролю над інформацією слугують не лише правовим оформленням політичного впливу, а й інструментом створення умов для самозбереження влади шляхом контролю за свідомістю громадян.

Одним із характерних прикладів законодавчих механізмів інформаційного контролю є розширення повноважень державних органів у сфері регулювання цифрового середовища. Законодавство, яке запроваджує обов'язкову ідентифікацію користувачів у мережі, встановлює вимоги до зберігання особистих даних або зобов'язує платформи передавати інформацію про своїх користувачів на вимогу влади, створює передумови для тотального нагляду. В умовах інформаційної автократії подібні норми оформлюються під виглядом необхідності забезпечення кібербезпеки чи боротьби з кіберзлочинністю, однак фактично перетворюються на інструмент контролю за суспільною активністю.

Ще одним важливим аспектом є впровадження законів про «інформаційний суверенітет» – концепцію, що дозволяє державі обмежувати або блокувати зовнішні інформаційні потоки, встановлювати «національні сегменти» інтернету, примушуючи глобальні технологічні компанії працювати за внутрішніми правилами або під загрозою санкцій. Хоча така політика нерідко обґрунтовується необхідністю захисту інформаційної безпеки та культурної самобутності, її реальним наслідком є ізоляція громадян від альтернативних джерел інформації, зміцнення монополії державних або лояльних медіа на формування суспільної думки. Прикладами таких законів є Cybersecurity Law of the People's Republic of China (діє з 1 червня 2017 р. та встановлює повний державний контроль за ІТ-інфраструктурою; зобов'язує компанії проходити «національну перевірку безпеки»; забороняє передавати дані за межі КНР без дозволу) [1]; Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021 (зобов'язує соцмережі призначати представників в Індії; вимагає від месенджерів ідентифікувати «першоджерело повідомлення»; передбачає видалення контенту за 36 годин після запиту влади) [2]; Закон № 5651 «Про регулювання інтернет-публікацій» (Туреччина, 2007 р., із поправками 2020 р.) (вимагає від іноземних платформ мати юридичного представника в Туреччині; встановлює обов'язок видалення «незаконного контенту» протягом 48 годин) [3]. Схожі закони та підзаконні нормативні акти існують в РФ, Білорусі, Ірані.

Правовий аналіз показує, що законодавчі механізми інформаційного контролю мають системний характер і охоплюють кілька рівнів регулювання: правила доступу до інформації (реєстрація ЗМІ, ліцензування, заборона певних типів контенту); правила розповсюдження інформації

(контроль за змістом повідомлень, обмеження тем); правила споживання інформації (моніторинг користувацької активності, технології фільтрації контенту).

У багатьох країнах подібні норми були введені через еволюційний процес: спочатку шляхом м'якого регулювання, потім через запровадження штрафів та санкцій, і, нарешті, через створення адміністративних структур, відповідальних за контроль за дотриманням цих норм.

Особливу увагу в межах інформаційної автократії приділяють також так званим законам про «національні інтереси», які дозволяють обмежувати або забороняти діяльність ЗМІ, інтернет-платформ чи окремих осіб під приводом захисту державного суверенітету. Через розмитість понять, закладених у таких законах, вони стають інструментом вибіркового застосування права – коли рішення про порушення чи загрозу ухвалюються не на підставі об'єктивних критеріїв, а відповідно до політичної доцільності.

Таким чином, законодавчі механізми інформаційного контролю є не випадковими або ізольованими рішеннями, а елементами загальної стратегії зі зведення інформаційного простору під контроль політичної влади. Це формує основу для розвитку інших складових інформаційної автократії, таких як цензура, пропаганда і контроль над соціальними мережами.

Аналізуючи законодавчі механізми функціонування інформаційної автократії, важливо звернути увагу на використання технологічних інструментів у поєднанні з правовими нормами. В епоху цифровізації одне лише прийняття обмежувальних законів не забезпечує повного контролю над інформаційними потоками. Тому держава активно використовує технології: системи глибокої інспекції пакетів (Deep Packet Inspection, DPI), алгоритми штучного інтелекту для відстеження змісту повідомлень, автоматизовані фільтри для блокування контенту, бази даних спостереження за інтернет-активністю громадян.

Для легітимації застосування таких технологій держава часто приймає окремі нормативно-правові акти або вводить спеціальні режими. Наприклад, надзвичайний стан у цифровому просторі може бути підставою для введення масового моніторингу трафіку, відключення доступу до окремих сервісів або застосування санкцій до платформ, які відмовляються співпрацювати з державними органами.

У низці країн також функціонують реєстри заборонених сайтів та мобільних додатків, що юридично оформлюються відповідними списками, які підлягають обов'язковому виконанню інтернет-провайдерами. Показовим є те, що самі критерії включення до такого списку часто залишаються розмитими або взагалі не публікуються, що створює можливості для зловживань.

Окремий інтерес становлять закони, що вводять так звану «корпоративну відповідальність» цифрових платформ. У межах цих норм великі технологічні компанії зобов'язані самостійно фільтрувати контент, співпрацювати з державними органами, зберігати дані користувачів і забезпечувати їх доступ за запитом влади. Невиконання вимог тягне за собою суттєві штрафи або заборону діяльності на території країни. Таким чином, держава не лише здійснює прямий контроль, а й перекладає відповідальність за цензуру на приватні компанії, що ускладнює фіксацію порушень прав громадян.

Серед додаткових механізмів законодавчого впливу можна також відзначити: введення обов'язкового ліцензування для певних видів інтернет-діяльності (наприклад, для блогерів із великою аудиторією); заборону анонімності у мережі через вимоги до верифікації особистості; нормативне закріплення поняття «цифрового громадянства» із відповідними обмеженнями доступу до цифрових сервісів для невідповідних осіб.

Таким чином, законодавчі механізми інформаційної автократії базуються на комплексній взаємодії нормативних приписів, технологічних засобів та адміністративного тиску. Вони створюють ситуацію, за якої формальна легальність правових норм маскує фактичне порушення фундаментальних прав і свобод, унеможливлюючи ефективний спротив громадян та незалежних медіа.

Системне застосування законодавчих механізмів інформаційного контролю призводить до глибоких трансформацій у правовому полі держави. Перш за все, формується особливий режим правового регулювання інформаційної сфери, який характеризується розмитістю норм, вибірковістю правозастосування та фактичним підпорядкуванням права політичній доцільності. Законодавство у таких умовах втрачає свою основну функцію – бути гарантом прав і свобод – і перетворюється на інструмент їхнього обмеження.

Характерною рисою законодавчого оформлення інформаційної автократії є створення широкого простору для дискреції державних органів. Закони часто формулюються настільки невизна-

чено, що дозволяють владі самостійно визначати, яка інформація є «небажаною», «екстремістською», «фейковою» чи «загрозливою для національної безпеки». Така невизначеність підриває принцип правової визначеності, який є базовим у концепції верховенства права.

Крім того, важливо підкреслити тенденцію до скорочення судового контролю над обмеженнями свободи інформації. У ряді випадків передбачено можливість блокування сайтів, видалення контенту чи обмеження доступу без попереднього судового розгляду, лише на підставі адміністративного рішення спеціального органу. Це не лише суперечить принципу поділу влад, а й істотно знижує рівень гарантій захисту прав громадян.

У межах інформаційної автократії виникає й особливе процесуальне право, яке регулює розгляд справ, пов'язаних із порушенням інформаційних норм. Такі справи часто розглядаються у спрощеному порядку, без забезпечення повноцінної змагальності сторін або доступу до справедливого судового захисту. У деяких країнах навіть створюються спеціалізовані суди чи квазісудові органи, що займаються розглядом «інформаційних правопорушень», що ще більше посилює тенденцію до автономізації інформаційного права в межах автократичної системи.

Законодавче оформлення інформаційної автократії має і глибокі міжнародні наслідки. Багато норм внутрішнього права суперечать міжнародним стандартам у сфері свободи слова, доступу до інформації та захисту прав людини. Проте завдяки використанню риторики «національної безпеки» або «цифрового суверенітету» держави-автократії прагнуть виправдати свої дії на міжнародній арені, зокрема, в межах ООН, ОБСЄ та інших організацій.

Соціальні мережі у цифрову епоху стали не лише інструментом комунікації, а й потужним засобом формування громадської думки, мобілізації суспільства і навіть зміни політичних режимів. У зв'язку з цим держави, що прагнуть утвердити інформаційну автократію, зосередили особливу увагу на контролі над цифровими платформами.

Одним із базових механізмів контролю є вимога обов'язкової реєстрації або ліцензування діяльності соціальних мереж на території певної країни. Це дозволяє державним органам встановлювати локальні представництва компаній, які підпорядковуються національному законодавству і змушені виконувати вимоги щодо блокування контенту або передачі даних про користувачів.

Ще одним інструментом є законодавче встановлення обов'язків для платформ щодо модерації контенту. Соціальні мережі зобов'язуються оперативно видаляти інформацію, яка визнається незаконною або небажаною відповідно до національних актів. Деякі країни запроваджують так звані «локалізаційні закони», які вимагають зберігати дані громадян на території держави. Це спрощує доступ влади до особистої інформації користувачів без необхідності дотримання складних міжнародних процедур захисту персональних даних. Під виглядом забезпечення «цифрового суверенітету» фактично створюється механізм тотального нагляду.

Важливо звернути увагу й на створення спеціальних органів чи комісій із нагляду за діяльністю соціальних мереж. Такі органи часто отримують широкі повноваження: від видачі рекомендацій щодо блокування контенту до накладення штрафів або повного обмеження доступу до певних платформ. Їхня діяльність нерідко не супроводжується належними процедурами незалежного судового контролю, що суперечить принципам справедливого правосуддя та захисту прав людини. Отже державний контроль над соціальними мережами в умовах інформаційної автократії базується на законодавчих інструментах, які формально спрямовані на захист суспільних інтересів, але фактично використовуються для обмеження свободи слова, права на приватність та громадянської активності.

В умовах інформаційної автократії постає фундаментальне протиріччя між прагненням держави регулювати цифровий простір і зобов'язанням поважати права людини та забезпечувати свободу вираження поглядів. Застосування цензури щодо контенту в соціальних мережах нерідко порушує принцип рівності доступу до інформації. Контрольований державою фільтр дозволяє штучно просувати одну групу наративів та маргіналізувати інші, що веде до фактичного монополізму у сфері інформаційного обміну. Це суперечить етичному принципу плюралізму думок, який є наріжним каменем демократичного суспільства. Існує серйозна етична дилема щодо захисту приватності користувачів. Законодавчі вимоги щодо локалізації даних та їх відкриття за запитом держави позбавляють громадян реального контролю над своєю особистою інформацією. Відсутність прозорості у процедурах доступу до персональних даних створює небезпеку масового стеження і репресій проти політично активних осіб. Під тиском держави приватні компанії – власники соціальних мереж – змушені ставати учасниками процесу цензурування і контролю.

Це породжує нові етичні виклики: чи можуть приватні корпорації, що декларують прихильність до прав людини, виконувати вимоги, які очевидно порушують ці права? Як забезпечити відповідальність таких компаній перед громадськістю?

Правові дилеми також стосуються питання судового захисту прав користувачів. У багатьох юрисдикціях громадяни позбавлені ефективних механізмів оскарження рішень про блокування акаунтів, видалення контенту чи передачу їхніх даних державним органам. Це ставить під сумнів дотримання базових стандартів справедливого процесу і верховенства права у цифровому середовищі.

Важливо зазначити, що міжнародні організації (зокрема, ООН, Рада Європи [4]) неодноразово наголошували: будь-які обмеження свободи вираження у цифровій сфері повинні бути чітко обґрунтовані, пропорційні та підлягати незалежному судовому контролю. В умовах інформаційної автократії ці принципи ігноруються, що свідчить про системну кризу права в цифровому просторі. Державний контроль над соціальними мережами у режимах інформаційної автократії створює глибокі правові та етичні виклики. Він ставить під загрозу фундаментальні права людини, руйнує довіру до цифрового середовища та сприяє поступовій деградації принципів демократії, свободи і правової держави у глобальному масштабі.

Висновки. У результаті проведеного теоретико-правового аналізу можна зробити низку концептуальних висновків щодо природи, структури та впливу законодавчих механізмів інформаційного контролю в умовах інформаційної автократії.

Інформаційна автократія є еволюційною формою авторитарного режиму, що функціонує не лише шляхом грубого насильства чи прямої цензури, а через складну систему юридично оформлених норм. Законодавство тут виступає не гарантом прав і свобод, як у демократичних правопорядках, а навпаки – засобом їх обмеження. Саме на рівні законодавчих актів відбувається легітимація авторитарного контролю за інформаційним простором. Правова оболонка таких механізмів дозволяє владі створювати ілюзію відповідності правовим стандартам, що особливо актуально у зовнішньополітичному контексті, коли держави-автократії апелюють до «захисту національних інтересів» та «інформаційного суверенітету».

Законодавчі механізми контролю над інформаційним простором в інформаційних автократіях мають системний характер і не є ізольованими. Вони охоплюють різні рівні регулювання: від обмеження доступу до інформації через вимоги до ліцензування медіа і платформ, до контролю за поширенням (регламентація змісту, блокування контенту) і споживанням інформації (моніторинг активності користувачів, обов'язкова ідентифікація, зберігання даних тощо). Така багаторівнева структура забезпечує високий ступінь проникнення державного контролю у всі фази інформаційної взаємодії.

Важливим інструментом є прийняття законів із невизначеним, оціночним або розмитим змістом. Поняття на кшталт «небажана інформація», «образа держави», «підрив національної безпеки» чи «фейки» залишають значний простір для дискреції з боку державних органів. Це відкриває можливості для вибіркового правозастосування та політично вмотивованих репресій. Таким чином, юридична невизначеність використовується як інструмент тиску на опозицію, громадянське суспільство та незалежні медіа.

Аналіз прикладів з практики окремих держав (Китай, Росія, Туреччина, Іран, Індія) засвідчує, що законодавчі механізми інформаційного контролю здебільшого комбінуються з технічними засобами, зокрема: DPI, автоматичними системами блокування, інструментами стеження за онлайн-активністю, вимогами до локалізації даних тощо. Це створює «цифрову автократію», в якій поєднуються формально легальні механізми та технологічні інструменти примусу й стеження.

Особливу загрозу становить тенденція до делегування державного контролю приватним цифровим платформам, які юридично зобов'язуються самостійно фільтрувати контент, надавати дані користувачів та співпрацювати з владою. Це створює ситуацію, коли цензура відбувається в обхід офіційної процедури, що ускладнює фіксацію правопорушень і позбавляє користувачів ефективних механізмів захисту.

Законодавчі механізми інформаційного контролю прямо суперечать основоположним міжнародним актам у сфері захисту прав людини. І хоча держави-автократії використовують риторику безпеки, на практиці такі дії підривають універсальні цінності свободи слова, права на приватність та плюралізм думок.

Законодавчі механізми контролю в інформаційних автократіях є елементами гібридної правової системи, в якій демократична форма (закони, суди, норми) поєднується з авторитарним змістом (примус, ідеологічний контроль, придушення свободи). Їх небезпека полягає не лише у поточному обмеженні прав, а й у трансформації правового мислення, коли громадяни поступово звикають до того, що обмеження свободи слова є нормою, а не відхиленням. У цьому контексті постає завдання подальшого дослідження юридичних, політичних і філософських передумов для забезпечення стійкого інформаційного балансу в цифрову епоху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Stanford University. *Translation: Cybersecurity Law of the People's Republic of China (Effective June 1, 2017)*. URL: https://digichina.stanford.edu/work/translation-cybersecurity-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-june-1-2017.
2. Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021. URL: https://www.meity.gov.in/static/uploads/2024/02/Information-Technology-Intermediary-Guidelines-and-Digital-Media-Ethics-Code-Rules-2021-updated-06.04.2023-.pdf.
3. WIPO lex. *İnternet ortaminda yapilan yayinlarin düzenlenmesi̇ ve bu yayinlar yoluyla i̇şlenen suçlarla mücadele edi̇lmesi̇ hakkinda kanun*. URL: https://wipolex-resources-eu-central-1-358922420655.s3.amazonaws.com/edocs/lexdocs/laws/tr/tr/tr101tr.pdf.
4. Рекомендація CM/Rec(2018) 2 Комітету Міністрів державам-членам про ролі та обов'язки Інтернет-посередників від 07.03.2018. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/normative_document/archive/5bcf04496e848695859521.pdf.
5. Freedom House (2023). *Freedom on the Net 2023: The Repressive Power of Artificial Intelligence.* URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2023/repressive-power-artificial-intelligence.

УДК 343.9: 004.49
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.21

ПРАВОВІ РАМКИ КІБЕРБЕЗПЕКИ ТА ПОЛІТИКА ЗАХИСТУ КІБЕРПРОСТОРУ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Санжарова Г.Ф.,
старший викладач кафедри романської філології
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-0557-9192
e-mail: h.sanzharova@kubg.edu.ua

Бак В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0001-1269-4981
e-mail: bak.vera@gmail.com

Санжаров В.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4075-8572
e-mail: v.a.sanzharov@dpu.edu.ua

Санжарова Г.Ф., Бак В.І., Санжаров В.А. Правові рамки кібербезпеки та політика захисту кіберпростору Республіки Польща.

Стаття присвячена дослідженню формування польської правової доктрини кібербезпеки та особливостям державної політики в сфері захисту кіберпростору Республіки Польща. Можна стверджувати, що Польська Республіка приділяє питанням кібербезпеки постійну увагу: відповідальність за забезпечення кібербезпеки розподілена переважно між двома міністерствами. Захист цивільного кіберпростору Польщі є одним з головних пріоритетів та прерогатив Міністерства цифрових технологій, військовий кіберпростір знаходиться в компетенції Міністерства національної оборони. Констатовано, що Польська Республіка в галузі кібербезпеки зосереджує основні зусилля на наступних основних напрямках: 1) розробка національної системи кібербезпеки; збільшення національного потенціалу для забезпечення безпеки в кіберпросторі; 2) підвищення рівня стійкості інформаційних систем державного управління та приватного сектору, а також забезпечення можливості ефективно запобігати інцидентам та реагувати на них; 3) підвищення обізнаності та компетентності громадськості в галузі кібербезпеки; 4) побудова сильної міжнародної позиції Республіки Польща в галузі кібербезпеки. Відзначено, що польські законодавці виявили певне протиріччя між забезпеченням, з одного боку, належного рівня захисту інформаційних систем, а з іншого, можливістю обмеження громадянських свобод у кіберпросторі. Позиція законодавця відносно таких обмежень: вони можуть бути запроваджені лише за умови, що кібер-захист не може бути забезпечений іншим чином. Автори вважають, що забезпечення кібербезпеки має стратегічне значення для Польщі. Зроблено висновок, що Республіка прагне будувати державну політику захисту кіберпростору шляхом підвищення рівня стійкості до кіберзагроз, посилення захисту інформації в державному, військовому та приватному секторах, а також поширення знань та передового досвіду серед підприємців та населення. «Закон про національну кібербезпеку» 2018 року започаткував процес імплементації в польське законодавство першого загальноєвропейського законодавчого акту про кібербезпеку (Директива NIS).

Ключові слова: кримінальне право, кіберпростір, кібербезпека, кіберзлочин, Національна стратегія кібербезпеки, Закон про національну кібербезпеку.

Sanzharova G.F., Bak V.I., Sanzharov V.A. Legal framework of cybersecurity and cyberspace protection policy of the Republic of Poland.

The article is devoted to the study of the formation of the Polish legal doctrine of cybersecurity and the features of state policy in the field of cyberspace protection of the Republic of Poland. It can be argued that the Republic of Poland pays constant attention to cybersecurity issues: responsibility for ensuring cybersecurity is divided mainly between two ministries. The protection of Poland's civilian cyberspace is one of the main priorities and prerogatives of the Ministry of Digital Technologies, while military cyberspace is the responsibility of the Ministry of National Defense. It was noted that the Republic of Poland focuses its main efforts in the field of cybersecurity on the following main areas: 1) development of a national cybersecurity system; increasing the national potential for ensuring security in cyberspace; 2) increasing the level of resilience of information systems of public administration and the private sector, as well as ensuring the ability to effectively prevent and respond to incidents; 3) increasing public awareness and competence in the field of cybersecurity; 4) building a strong international position of the Republic of Poland in the field of cybersecurity. It is noted that Polish legislators have identified a certain contradiction between ensuring, on the one hand, an adequate level of protection of information systems, and, on the other, the possibility of restricting civil liberties in cyberspace. The legislator's position regarding such restrictions is that they can be introduced only if cyber protection cannot be ensured in any other way. The authors believe that ensuring cybersecurity is of strategic importance for Poland. It is concluded that the Republic of Poland seeks to build a state policy for the protection of cyberspace by increasing the level of resilience to cyber threats, strengthening information protection in the public, military and private sectors, as well as disseminating knowledge and best practices among entrepreneurs and the population. The 2018 'Act on National Cybersecurity' initiated the process of implementing the first pan-European legislative act on cybersecurity (NIS Directive) into Polish law.

Key words: Criminal Law, Cyberspace, Cybersecurity, Cybercrime, National Cybersecurity Strategy, National Cybersecurity Act.

Постановка проблеми: Офіційно Польща отримала доступ до Інтернету в грудні 1991 року. Наразі відсоток польських підприємств (за виключенням великих підприємств) та домогосподарств з доступом до Інтернету все ще дещо нижчий за середній показник по ЄС, але він з року в рік зростає. Громадяни Польщі все частіше користуються послугами електронного урядування для отримання інформації з веб-сайтів державних органів, завантаження офіційних форм та подання заповнених форм. Сьогодні польська адміністрація пропонує громадянам можливість електронного користування понад 500 послугами. Портал Республіки Польща (Portal RP) стане, на думку розробників, шлюзом до всієї публічної інформації та електронних послуг. Міністерство цифрових справ Польщі (Ministerstwo Cyfryzacji) є головним урядовим відомством, відповідальним за розвиток електронного адміністрування, розвиток інфраструктури широкосмугового зв'язку, підтримку створення інтернет-контенту та електронних послуг. Польща є одним із ринків електронної комерції, що найшвидше розвиваються в Європі [1, с. 89-90]. Разом з тим, масова цифровізація сучасного суспільства створила серйозні проблеми в сфері кібербезпеки: тероризм і злочинність, дезінформацію та пропаганду, недобросовісну конкуренцію та шпигунство. У 2024 році національна «Команда реагування на інциденти комп'ютерної безпеки» (GOV CSIRT) при Агентстві внутрішньої безпеки країни зареєструвала загалом 17 439 повідомлень про потенційні ІТ-інциденти у сфері своєї компетенції, з них 3991 було класифіковано як фактичні інциденти ІТ-безпеки [2, с. 10]. Протягом 2024 року було зафіксовано 348 DDoS-атак: 1) домінували атаки з використанням методів, відомих як TCP SYN/ACK Flood та UDP Flood; 2) для перевантаження серверних ресурсів також використовувалися атаки на програми, засновані на численних HTTP GET або POST запитах. Під час аналізу джерел DDoS-атак у 2024 році слід зазначити, що геолокація найактивніших IP-адрес вказувала на США, Польщу та Фінляндію. У багатьох атаках спостерігалося використання польських IP-адрес, які були інфраструктурою VPN-сервісу. Використання описаного сервісу дозволяло зловмисникам обходити правила фільтрації мережевого трафіку на основі геолокації, що могло призвести до більшої ефективності атак. Середня тривалість зареєстрованих атак зменшилася протягом року від близько 2,5 годин до менше п'ятнадцяти

хвилин [2, с. 44–45]. DDoS-атаки не вимагають від зловмисників значних технічних навичок, а їхній ефект є переважно пропагандистським (вони зазвичай широко висвітлюються в соціальних мережах). Ці атаки спрямовані на порушення доступності інтернет-ресурсів, але зазвичай не мають довгострокових наслідків. Однак, з точки зору «хактивістів», цей тип атаки демонструє нібито слабкість ворожих країн, а також, на думку зловмисників, нібито ефективність таких дій. У випадку проросійських «хактивістів» (найвідоміші групи «Killnet», «Anonymous Sudan», «CyberArmy of Russia Reborn», «XAKNET», «Solntsepek», «UserSec», «NoName057(16)», «Zarya», «Beregini», «Z-Pentest») мотивацією, яку вони презентують у соціальних мережах, є, перш за все, підтримка дій російських військ та «покарання» країн НАТО за військову підтримку України. Постійна активність злочинних груп продовжує бути проблемою в сфері національної системи кібербезпеки.

Стан опрацювання проблематики: Кіберзлочинність завдає шкоди світовій економіці, національній безпеці і соціальній стабільності окремих країн та індивідуальним інтересам. Поточні зусилля щодо пом'якшення загроз кіберзлочинності насамперед зосереджені на технічних заходах, але цього недостатньо. Труднощі в розумінні кіберзлочинності починаються з мінливості термінології та відсутності узгодженості законодавства про кіберзлочинність у різних юрисдикціях. Кібербезпекові проблеми потребують правового визначення. Вивчення досвіду виявлення, атрибуції та протидії кіберзлочинності окремих країн, розвитку кібербезпекового законодавства та вдосконалення національних організаційних кібербезпекових структур привертають постійно зростаючу увагу дослідників (М. Карпюк, К. Качмарек, М. Мацелик, О. Павлюх, В. Пізло, В. Санжаров та інші) [3, с. 73–95; 4, с. 645–663; 5, с. 303–306; 6, с. 219–227; 7, с. 28–30]. Польський досвід створення та удосконалення кібербезпекового законанодавства, імпліментації в нього «Європейської директиви про безпеку мереж та інформаційних систем» («Network and Information System Security», NIS) від 2018 року проаналізовано в роботах Йоанни Швентковської (Świątkowska), Ізабели Альбріхт (Albrycht), Домініка Скоковського (Skokowski), Домініки Дзівіш (Dziwisz), Малгожати Чурик (Czuryk), Мирослава Карпюка (Karpiuk), Войцеха Пізло (Pizło), Кшиштофа Качмарека (Kaczmarek) та інших [8; 1, с. 89–98; 9, с. 43–52; 10, с. 31–43; 11, с. 234–245; 4, с. 645–663]. Національна стратегія та правові засади кібербезпеки Польської Республіки безумовно потребують дослідницької уваги та подальшого детального вивчення.

Метою цієї статті є дослідження формування польської правової доктрини кібербезпеки та особливостей державної політики в сфері захисту кіберпростору Республіки Польща.

Виклад основного матеріалу: Перший стратегічний документ, виключно присвячений кібербезпеці Польщі був опублікований під назвою «Політика захисту кіберпростору Республіки Польща» у червні 2013 року колишнім Міністерством адміністрації та цифровізації (Ministerstwo Cyfryzacji i Administracji, MAC) та Агентством внутрішньої безпеки (Agencja Bezpieczeństwa Wewnetrznego, ABW). У січні 2015 року Бюро національної безпеки (Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, BBN) опублікувало другий стратегічний документ – «Доктрину кібербезпеки Республіки Польща» («Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej»). Ця доктрина є концептуальним та виконавчим документом, пов'язаним зі «Стратегією національної безпеки Республіки Польща 2014 року» («Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej»). Вона встановила пріоритети та цілі у сфері кібербезпеки, вказала на існуючі загрози, ризики та можливості, визначила найважливіші завдання в рамках побудови державної системи кібербезпеки: 1) оцінка та запобігання (протидія) кіберзагрозам, пошук можливостей зниження ризиків; 2) захист та оборону польської системи інформаційно-комунікаційних технологій; 3) відновлення ефективності та функціональності ІКТ-систем після можливої атаки. Вперше з'явилася офіційна заява про необхідність проведення не лише оборонних, а й наступальних кібер-операцій [1, с. 90–92].

Відповідальність за забезпечення кібербезпеки в Польщі розподілена переважно між двома міністерствами. Захист цивільного кіберпростору Польщі є одним з головних пріоритетів та прерогатив Міністерства цифрових технологій, створеного 7 грудня 2015 року. У складі Міністерства цифрових справ у 2015 році було створено Департамент кібербезпеки, який відповідає за координацію всіх завдань у сфері кібербезпеки. До них належать розробка, впровадження та перегляд стратегічних документів з питань кібербезпеки; ініціювання дослідницьких та розробницьких проектів та поширення знань з кібербезпеки; організація як національної, так і міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки (особливо з Європейським Союзом); розробка навчальних планів та навчань; ведення реєстру уповноважених з кібербезпеки; забезпечення виконання завдань мі-

ністра у сфері державної оборони; вирішення питань, що стосуються кризового менеджменту; виконання функцій національного контактного пункту для збору інформації про кіберінциденти в національному масштабі; та нагляд за інформаційною та комунікаційною безпекою міністерства [1, с. 92–94].

Політика захисту кіберпростору була змінена у травні 2017 року резолюцією про Національні рамки політики кібербезпеки Республіки Польща на 2017–2022 роки. Головною метою Національної рамкової програми було заявлено забезпечення високого рівня безпеки для державного і приватного секторів економіки та громадян під час надання або використання ключових цифрових послуг. Було визначено наступні завдання майбутньої національної системи кібербезпеки: 1) досягнення здатності координувати в національному масштабі дії з запобігання, виявлення, протидії та мінімізації наслідків інцидентів, що порушують безпеку ІКТ-систем критично важливих для функціонування держави [9, с. 43–52]; 2) збільшення національного потенціалу та компетенції у сфері безпеки в кіберпросторі; 3) розбудова сильної міжнародної позиції Польщі у сфері кібербезпеки. Набрання чинності «Закону про національну кібербезпеку» від 5 липня 2018 року («Ustawa z dnia 5 lipca 2018 r. o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa») [12] започаткувало процес імплементації в польське законодавство першого загальноєвропейського законодавчого акту Європейського Парламенту та Ради ЄС про кібербезпеку («Директива про безпеку мереж та інформаційних систем», Директива NIS) [13]. Польський законодавець визначив кібербезпеку як здатність інформаційних систем протистояти будь-яким діям, що ставлять під загрозу конфіденційність, цілісність, доступність та автентичність оброблюваних даних або пов'язаних з ними послуг, що надаються через системи ІКТ [12]. Було відзначено, що для забезпечення кібербезпеки необхідно забезпечити належний рівень захисту інформаційних систем. Стаття 2 (4) «Закону» навіть визнавала можливість і прийнятність в певних особливих випадках обмеження громадянських свобод у кіберпросторі заради забезпечення кібербезпеки інформаційних систем. Однак обмеження громадянських свобод можуть бути запроваджені лише за умови, що такий захист не може бути забезпечений іншим чином [12; 10, с. 31–43].

Директива NIS вимагала від усіх держав-членів ЄС гарантувати мінімальний рівень національних можливостей кібербезпеки шляхом створення компетентних органів з мережевої та інформаційної безпеки, а також команд для реагування на комп'ютерні інциденти – Європейську мережу національних CSIRT («Команд реагування на інциденти комп'ютерної безпеки») [13]. Закон від 5 липня 2018 року створив в Польщі три «команди» національного рівня. Перша при Агентстві внутрішньої безпеки (ABW) мала відповідати за виявлення, атрибуцію та реагування на інциденти пов'язані з функціонуванням державної адміністрації, Національного банку Польщі (Narodowy Bank Polski), Польського національного банку розвитку (Bank Gospodarstwa Krajowego) та операторів критичної інфраструктури. Закон про національну систему кібербезпеки виокремив кілька ключових секторів для функціонування держави: енергетику, транспорт, банківську та фінансову ринкову інфраструктуру, охорону здоров'я, постачання питної води (включаючи розподіл) та цифрову інфраструктуру [1, с. 95]. Серйозні інциденти належать до категорії інцидентів, які тягнуть за собою серйозні наслідки. Згідно зі статтею 2 (7) «Закону про національну кібербезпеку», вони визначаються як інциденти, що спричиняють або можуть спричинити серйозне погіршення якості або переривання безперервності основної послуги. Згідно зі статтею 2 (16) «Закону про національну кібербезпеку», життєво важлива послуга – це послуга, яка має вирішальне значення для підтримки критично важливої соціальної чи економічної діяльності. Таким чином, важливість цих послуг як для суспільства, так і для економіки є дуже високою. Однак серйозні інциденти не становлять значної частини всіх кібер-інцидентів за період з 2019 по 2023 роки. У 2019 році було 9 таких інцидентів, у 2020 році – 32, у 2021 році – 36, у 2022 році – 30 та у 2023 році – 40 [3, с. 84; 15]. У секторі державного управління, у 2019 році було зареєстровано 336 кібер-інцидентів, у 2020 році – 388, а у 2021 році – 429. У наступні роки тенденція до зростання продовжилася: у 2022 році було зареєстровано 757 інцидентів, а у 2023 році – 2234. Для порівняння, у сфері освіти та виховання у послідовні роки аналізованого періоду було зареєстровано відповідно 62, 71, 142, 167 та 354 кібер-інциденти [3, с. 85-86].

Друга «команда» (CSIRT MON) відповідальна за всі інциденти, пов'язані з національною обороною, була створена при Міністерстві національної оборони. Під час саміту НАТО у Варшаві у 2016 році було заявлено, що захист кіберпростору є одним з основних завдань колективної оборони НАТО. Відповідно, кіберпростір був визнаний зоною військових операцій. У 2018 році

Міністерство національної оборони запустило програму cyber.mil.pl для розвитку та зміцнення потенціалу кібербезпеки Польщі. При Міністерстві створено Національний центр кібербезпеки (Narodowe Centrum Bezpieczeństwa Cyberprzestrzeni, NCBC) [1, с. 94-95].

Третя «команда» – «Дослідницька та академічна комп'ютерна мережа» («Naukowa Akademicka Sieć Komputerowa», NASK) відповідає за координацію інцидентів, що стосуються всіх інших суб'єктів (більшості ключових операторів і постачальників цифрових послуг та місцевих органів влади). за проведення наукової та дослідницької діяльності в галузі безпеки, організацію освітніх заходів та популяризацію ідеї інформаційного суспільства [1, с. 96].

Необхідність врахування нових викликів, пов'язаних з кібербезпекою (як от безпека хмарних обчислень та запровадження технології 5G тощо) призвели до появи оновленої «Національної стратегії кібербезпеки Польщі на 2019–2024 роки». «Стратегія» приділила більше уваги розширенню системи обміну інформацією про кіберзагрози, а також буде координації дій правоохоронних органів в боротьбі з кіберзлочинністю (включаючи кібершпигунство або гібридні інциденти) [3, с. 82–86].

У квітні 2019 року Польща приєдналася до створеної за міжнародною ініціативою в 2014 році «Спільної цільової групи з боротьби з кіберзлочинністю» («Joint Cybercrime Action Taskforce», J-CAT), яка розміщується в штаб-квартирі Європейського центру боротьби з кіберзлочинністю Європолу в Гаазі. Основні завдання J-CAT включають переслідування кіберзлочинів (таких як шкідливе програмне забезпечення, ботнети та вторгнення) або осіб, які сприяють чи посереднюють таку діяльність (непробивний хостинг, послуги боротьби з антивірусом, оренда та прокат інфраструктури, відмивання грошей, включаючи віртуальні валюти); боротьба з інтернет-шахрайством (системи онлайн-платежів, кардинг, соціальна інженерія); та сексуальна експлуатація дітей в Інтернеті (мережі peer-to-peer та анонімний доступ, як-от мережі Darknet, прямі трансляції сексуального насильства над дітьми) [14].

Висновок: Таким чином, можна стверджувати, що Польська Республіка приділяє питанням кібербезпеки постійну увагу: відповідальність за забезпечення кібербезпеки розподілена переважно між двома міністерствами. Захист цивільного кіберпростору Польщі є одним з головних пріоритетів та прерогатив Міністерства цифрових технологій, військовий кіберпростір знаходиться в компетенції Міністерства національної оборони. «Закон про національну кібербезпеку» від 5 липня 2018 року започаткував процес імплементації в польське законодавство першого загальноєвропейського законодавчого акту Європейського Парламенту та Ради ЄС про кібербезпеку («Директива про безпеку мереж та інформаційних систем», Директива NIS). Треба відзначити, що Польська Республіка в галузі кібербезпеки зосереджує основні зусилля на наступних основних напрямках: 1) розробка національної системи кібербезпеки; збільшення національного потенціалу для забезпечення безпеки в кіберпросторі; 2) підвищення рівня стійкості інформаційних систем державного управління та приватного сектору, а також забезпечення можливості ефективно запобігати інцидентам та реагувати на них; 3) підвищення обізнаності та компетентності громадськості в галузі кібербезпеки; 4) побудова сильної міжнародної позиції Республіки Польща в галузі кібербезпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Dziwisz D. Cybersecurity of Poland. Legal and organizational framework. *Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy* / ed. S.N. Romaniuk, M. Manjikian. London-New York: Routledge, 2021. P. 89–98.
2. Raport o Stanie Bezpieczeństwa Cyberprzestrzeni RP w 2024 roku. Warszawa, 2025. 121 p. URL: https://csirt.gov.pl/cer/publikacje/raporty-o-stanie-bezpi/983, Raport-o-stanie-bezpieczenstwa-cyberprzestrzeni-RP-w-2024-roku.html (дата звернення: 28.05.2025).
3. Gaie C., Karpiuk M., Spaziani A. Cybersecurity in France, Poland and Italy. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2025. Vol. 34 (1). S. 73–95. DOI: http://dx.doi.org/ 10.17951/sil.2025.34.1.73-95.
4. Karpiuk M., Pizło W., Kaczmarek K. Cybersecurity Management – Current State and Directions of Change. *International Journal of Legal Studies*. 2023. Vol. 14 (2). P. 645–663.
5. Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Атрибуція злочину як критично важлива проблема кібербезпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 303–306. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/72.

6. Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Виклики сучасної кібербезпеки: інституційні і правові відповіді Німеччини. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 3 (12). С. 219–227. DOI: https://doi.org/ 10.33244/2617-4154.3(12).2023.219-227.
7. Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Третя національна стратегія кібербезпеки Великої Британії: політика «на майбутнє» в динамічному технічному середовищі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 28–30. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/5.
8. Świątkowska J., Albrycht I., Skokowski D. National Cyber Security Organisation: Poland. Tallinn: NATO CCDCOE, 2017. 28 p. URL: https://ccdcoe.org/uploads/2018/10/NCSO_Poland_2017.pdf (дата звернення: 28.05.2025).
9. Czuryk M. Cybersecurity and Protection of Critical Infrastructure. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2023. Vol. 32 (5). S. 43–52. DOI: https://doi.org/10.17951/ sil.2023.32.5.43-52.
10. Czuryk M. Restrictions on the Exercising of Human and Civil Rights and Freedoms Due to Cybersecurity Issues. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2022. Vol. 31 (3). P. 31–43. DOI: https://doi.org/10.17951/sil.2022.31.3.31-43.
11. Karpiuk M. The Cybersecurity Strategy of the Republic of Poland as a Source of Internal Law. *Cybersecurity and Law*. 2024. Vol. 12 (2). P. 234–245.
12. Ustawa z dnia 5 lipca 2018 r. o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa. URL: https://csirt.gov.pl/cer/prawo/962,Prawo.html (дата звернення: 28.05.2025).
13. Network and Information System Security. *Nis-2-directive*: веб-сайт. URL: https://www.nis-2-directive.com (дата звернення: 28.03.2025).
14. Joint Cybercrime Action Taskforce. веб-сайт. URL: https://www. europol.europa.eu/operations-services-and-innovation/services-support/joint-cybercrime-action-taskforce (дата звернення: 28.03.2025).
15. Raport o Stanie Bezpieczeństwa Cyberprzestrzeni RP w 2023 roku. Warszawa, 2024. URL:https://csirt.gov.pl/cer/publikacje/raporty-o-stanie-bezpi/980, Raport-o-stanie-bezpieczenstwa-cyberprzestrzeni-RP-w-2023-roku.html (дата звернення: 28.05.2025).

УДК 342.726-055
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.22

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ

Сащенко М.І.,
аспірантка кафедри права Європейського Союзу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-3508-3640

Сащенко М.І. Деякі питання впливу гендерних стереотипів на реалізацію принципу рівності в Україні.

Статтю присвячено дослідженню проблеми гендерних стереотипів, що притаманні українському суспільству та їх впливу на дотримання принципу рівності. Визначено, що незважаючи на правовий режим воєнного стану, та пов'язані з ним виклики, прослідковується позитивна тенденція до утвердження принципів гендерної рівності в Україні. Разом з тим, гендерні стереотипи є однією з перешкод на шляху розбудови демократичної країни рівних можливостей.

Надано характеристику стереотипам як психологічно-соціальному явищу, виходячи з їх ролі та впливу на всі сфери суспільного життя. Розглянуто історичні передумови виникнення та вкорінення гендерних стереотипів в менталітет українців. Акцентовано увагу на необхідності розрізнення понять «стать» та «гендер», говорячи про гендерні стереотипи, оскільки зазначені дефініції хоча й пов'язані між собою, мають різне значення та змістовне навантаження.

Наведено умовний поділ існуючих гендерних стереотипів на 4 групи: стереотипи маскулінності-фемінності; стереотипи щодо змісту праці; професійні та сімейні стереотипи; стереотипи зовнішності.

Проаналізовано основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, закріплені в національному законодавстві. Констатовано, що правове регулювання принципу гендерної рівності в сучасній Україні, на щастя, відходить від негативних стереотипів як західної так і східної Європи, що існували в минулому.

Розглянуто проблемні питання гендерного мейнстрімінгу в Україні. Досліджено регламентацію гендерного мейнстрімінгу в нормативно-правових актах Ради Європи. Проведено аналіз процедури захисту від дискримінації за статтю Європейським судом з прав людини та національними судами України. Виявлено недостатню нормативну регламентацію механізмів боротьби з гендерними стереотипами. Запропоновано шляхи удосконалення національної політики у сфері подолання гендерних стереотипів, зокрема запозичення досвіду іноземних країн та міжнародних органів.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерні стереотипи, права жінок, гендерний мейнстрімінг, захист прав людини, правове регулювання гендерної політики.

Sashchenko M.I. Some issues of the impact of gender stereotypes on the implementation of the principle of equality in Ukraine.

The article is devoted to the study of the problem of gender stereotypes inherent in Ukrainian society and their impact on the observance of the principle of equality. It has been determined that, notwithstanding the legal regime of martial law and the challenges associated with it, there is a positive trend towards the establishment of the principles of gender equality in Ukraine. Concomitantly, gender stereotypes represent a significant impediment to the advancement of a democratic nation that fosters equitable opportunities.

The article delineates stereotypes as a psychological and social phenomenon, predicated on their role and influence across all spheres of public life. The present study explores the historical preconditions of the emergence and rooting of gender stereotypes in the mentality of Ukrainians. The author emphasizes

the necessity of distinguishing between the concepts of «sex» and «gender» when discussing gender stereotypes, since these definitions, although interrelated, possess divergent meanings and content.

The author proposes a conditional classification of prevailing gender stereotypes into four distinct categories: stereotypes of masculinity and femininity; stereotypes concerning the nature of work; professional and familial stereotypes; and stereotypes of appearance.

The author conducts an analysis of the primary directions of the state policy on ensuring equal rights and opportunities for women and men, as enshrined in national legislation. It has been asserted that the legal regulation of the principle of gender equality in modern Ukraine is, fortuitously, evolving away from the negative stereotypes of both Western and Eastern Europe that prevailed in the past.

The author conducts an analysis of the problematic issues of gender mainstreaming in Ukraine. The present study examines the regulation of gender mainstreaming in the legal acts of the Council of Europe. The author conducts an analysis of the procedure for protection against gender discrimination by the European Court of Human Rights and national courts of Ukraine. The text goes on to reveal an insufficiency of regulatory mechanisms in place for the combating of gender stereotypes. The following recommendations are made for the enhancement of national policy in the domain of countering gender stereotypes: firstly, the experience of foreign countries and international bodies is to be drawn upon; secondly, the utilization of best international practices is to be encouraged.

Key words: gender equality, gender stereotypes, women's rights, gender mainstreaming, protection of human rights, legal regulation of gender policy.

Постановка проблеми. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків – один з основних векторів розвитку соціальної політики нашої країни, а також одне з євроінтеграційних зобов'язань. Так, відповідно до постанови Верховної Ради України від 29 липня 2022 року № 2483-IX «Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції» одним з головних завдань Верховної Ради України, що реалізується спільно з Кабінетом Міністрів України у сфері європейської інтеграції, є адаптація законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС), що включає в себе і гендерне врегулювання [1]. Принцип гендерної рівності закріплено у низці нормативно-правових актів, зокрема Конституції України, Законі України від 08 вересня 2005 року № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (зі змінами) [2], Державній стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та операційному плані з її реалізації на 2022–2024 роки [3].

Водночас для ефективного гарантування цього принципу, важливим є не лише його нормативне врегулювання, але й рівень сприйняття суспільством. Адже саме соціальна легітимність виступає покажчиком реальних потреб та інтересів громадян.

З утвердженням європейського курсу розвитку, для України все більшої актуальності набувають питання закріплення та реалізації європейських цінностей загалом та принципу гендерної рівності зокрема. Проте для менталітету нашого народу є характерною наявність певних уявлень про те яку соціальну роль має відігравати той чи інший гендер у суспільному житті, тобто гендерні стереотипи, які можуть так чи інакше впливати на процеси впровадження гендерної політики та забезпечення рівних можливостей. А тому особливої актуальності набуває дослідження гендерних стереотипів, що притаманні українському суспільству з метою мінімізації їх негативного впливу на дотримання принципу рівності, який є основою правового статусу особи.

Мета статті: дослідити вплив гендерних стереотипів на дотримання принципу рівності, розглянути проблемні питання гендерного мейнстрімінгу в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання гендерних стереотипів підіймалося багатьма науковцями, зокрема Л. Жданкіною, К. Кисильовою, Н. Куравською, Г. Юровською. Проте у більшості доробок зазначена проблема розглядається через призму соціології та психології. Водночас зберігається необхідність подальшого опрацювання гендерних стереотипів у правовій площині.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини (далі – Декларація) встановлює, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені Декларацією, незалежно від статі [4]. Водночас стаття 24 Конституції України закріплює, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками статі та гарантує рівність прав жінки і чоловіка [5]. Та наскільки ефективними зазначені норми є на практиці? У звітах про глобальний гендерний розрив Всесвітнього економічного форуму щорічно оцінюються здобутки країн у питаннях забезпечення гендерної

рівності та фіксується їх прогрес за відповідною шкалою. Так, наприклад, Україна у 2021 році посідала 74 місце зі 156 країн, у 2022 році – 81 місце зі 146 країн, у 2023 році – 66 місце зі 146 країн [6]. У 2024 році Україна зайняла 63 місце, тим самим скоротивши гендерний розрив на 72% [7].

Якщо розглядати кожен показник, який впливає на загальний рейтинг країни окремо, то найбільше гендерна нерівність проявляється в аспектах розширення політичних прав і можливостей. Трішки краща ситуація з рівнем освіти, економічними можливостями, а також здоров'ям та виживанням.

Таким чином, незважаючи на правовий режим воєнного стану, та пов'язані з ним виклики, прослідковується позитивна тенденція до утвердження принципів гендерної рівності в Україні. Проте у зазначеній галузі ще достатньо проблемних питань, які потребують детального дослідження та опрацювання задля подальшої розробки методів їх подолання. Однією з перешкод на шляху розбудови демократичної країни рівних можливостей є гендерні стереотипи.

Вперше термін «стереотип» було вжито Вольтером Ліппманом у 1922 році у праці «Суспільна думка», у значенні образів, що виникають у свідомості людини з метою спрощення сприйняття нею соціальних явищ та об'єктів [8, с. 21–24]. З того часу наукова спільнота напрацювала велику кількість різних дефініцій, в межах яких можна виділити основні ознаки, що притаманні стереотипам, зокрема узагальнений характер, ірраціональність, зв'язок з певним суспільством або соціальною групою, життєстійкість тощо. У синонімічному ряді слова «стереотип» зустрічаються поняття «установка», «упередження», «атитюд» та «шаблон».

Стереотипи є характерними для всіх сфер суспільного життя та можуть бути гендерними, соціальними, релігійними, політичними, етнічними, правовими, расовими, професійними та іншими [9]. Не слід недооцінювати їх ролі та впливу на суспільство. Так, наприклад, правові стереотипи є частиною буденної правової культури та правової психології, як елементу правосвідомості, завдяки чому вони здійснюють свій вплив на саморегуляцію поведінки людей, прийняття юридично значущих рішень, аналіз правових ситуацій [10].

Існуючі гендерні стереотипи можна умовно поділити на 4 групи: стереотипи маскулінності-фемінності (шаблони щодо фізіологічних, психологічних та поведінкових характеристик жінок та чоловіків); стереотипи щодо змісту праці (упередження, що стосуються поділу сфер та видів діяльності); професійні та сімейні стереотипи (установки стосовно місця, яке мають займати жінки та чоловіки в побуті та кар'єрі); стереотипи зовнішності (уявлення щодо зовнішнього вигляду представників різних статей) [11].

Як правило, стереотипи настільки сильно вкорінюються в мислення людини, що їх використання відбувається неусвідомлено, «за замовчуванням», а тому їх наслідки та вплив як на окремого індивіда, так і на суспільство вцілому не піддається логічному аналізу та оцінці під час застосування. Виходячи з цього дуже важко запровадити ефективний та універсальний метод боротьби зі шкідливим впливом стереотипів [12].

Говорячи про гендерні стереотипи важливо розрізняти поняття «стать» та «гендер», оскільки зазначені дефініції хоча й пов'язані між собою, мають різне значення та змістовне навантаження. Так, під «статтю» розуміють характеристику, що поєднує у собі фізіологічні та анатомічні властивості організму. Виходячи з запропонованого визначення та враховуючи наявність «XX» або «XY» хромосомного набору прийнято виділяти чоловічу та жіночу стать. Натомість «гендером» є соціальна категорія, якою визначаються соціальні ролі індивідів, які в очах соціуму притаманні тій або іншій статі [13].

У звіті Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини під гендерним стереотипом розуміється узагальнений погляд або упередження на характеристики, якими володіють або повинні володіти жінки і чоловіки, або ролі, які виконують або повинні виконувати чоловіки і жінки. При цьому гендерні стереотипи можуть мати як позитивне, так і негативне спрямування [14]. Проте з останньою тезою можуть посперечатися багато науковців. Так, наприклад, існує думка, що гендерні стереотипи слугують причиною порушень прав людини, оскільки вони стримують можливість реалізації потенціалу (зокрема у професійній сфері) як чоловіків так і жінок [15]. Також гендерні стереотипи розглядаються як джерело та прояв дискримінації, що сприяє закріпленню підпорядкованої ролі жінок у суспільстві та впливає на реалізацію прав людини [16].

Дискримінація за гендером довгий час вважалася нормою для більшості сучасних країн світу, які декларують себе як правові, загалом, та Європи зокрема. До XX ст. на законодавчому рівні закріплювалася підпорядкованість жінки чоловікові, заперечувалася можливість реалізації прав

жінок окремо від чоловіка (батька, брата), обмежувалися майнові, виборчі, освітні, культурні та інші права. Лише наприкінці XX ст. захист прав жінок оформився в соціальний та політичний напрямок, який дав поштовх до визнання та офіційного закріплення принципу гендерної рівності.

Проте довготривале існування дискримінаційних процесів у тогочасних суспільствах породжувало виникнення та укріплення гендерних стереотипів, боротьба з якими продовжується й зараз. Так, наприклад, найбільш розповсюдженими стереотипами, що довгий час гальмували розвиток економічної сфери ЄС та можливість забезпечення права жінок на працю, були упередження, що чоловіки є більш продуктивними працівниками, жінкам не місце у галуззях науки, технологій, інженерії та математики (STEM сфера), умовний поділ на «чоловічі» та «жіночі» професії [16].

Одним з прикладів країни, в якій, попри проголошену рівність, гендерна нерівність була очевидною є Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Українське суспільство після розпаду СРСР, на жаль, успадкувало його сексистські наративи, а тому для нашого менталітету більш характерними є негативні гендерні стереотипи. Досліджуючи історичні передумови їх виникнення, слід сказати, що статтею 102 Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки саме жінці в Українській РСР (як окремій категорії, а не громадянам загалом або ж жінкам та чоловікам) гарантувалися рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Можливість здійснення цих прав жінок забезпечувалося наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, державною допомогою багатодітним і одиноким матерям, наданням жінці при вагітності відпусток із збереженням утримання, широкою сіткою родильних будинків, дитячих ясел та садків [17].

Незважаючи на наявність відповідної норми, закріпленої основним законом держави, у суспільстві було сформовано чітке розподілення чоловічих функцій: вирішення державних та політичних питань, розвиток науки та техніки, стимулювання економіки та виробництва й жіночих: народження та виховання дітей, організація побуту тощо. Водночас для економічного розвитку країни необхідним було щоб жінки також працювали, але їх внесок не міг прирівнюватися до чоловічого.

З зазначеного вбачається наявність одразу декількох стереотипів, що негативно впливають на реалізацію рівних можливостей. Так, від чоловічого гендеру очікувалося проявлення лідерських позицій, твердість, витривалість, стриманість, відсутність емоційності, соціальна активність тощо. Для жінок мав бути характерним спокій, лагідність, покірність, відсутність кар'єрних амбіцій тощо. Проте не всі люди відповідають заявленим «нормам», що призводить до непорозумінь індивіда та суспільства, а також може спричинити внутрішній конфлікт в самій людині.

Правове регулювання принципу гендерної рівності в сучасній Україні, на щастя, відходить від негативних стереотипів як західної так і східної Європи, що існували в минулому. Так, чинна Конституція України, на відмінну від Конституції УРСР не виділяє жінок як окрему категорію, а закріплює права жінок і чоловіків як рівних (стаття 24). Відповідно до статті 51 Конституції України шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Задля викорінення негативних гендерних стереотипів зі свідомості людей, необхідний комплексний підхід до проблеми у всіх сферах суспільного життя, зокрема політичної, освітньої, соціальної, культурної. Дієвим механізмом реалізації зазначеного може слугувати гендерний мейнстрімінг, що полягає у реорганізації, вдосконалені, розвитку та оцінювані політичних процесів з метою включення ґендерної рівності в усі політики на всіх рівнях та на всіх етапах суб'єктами, які зазвичай беруть участь у розробці політики [18].

Основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків закріплено статтею 3 Закону України від 08 вересня 2005 року № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (зі змінами), відповідно до якої державою вживаються заходи щодо: утвердження ґендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; підтримки сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства; виховання і пропаганди серед населення України культури ґен-

дерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері; захисту суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі [2].

Елементи національного інституційного механізму гендерного мейнстримінгу також відображено у Державній стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р та операційному плані до неї. Так, серед основних політик нашої держави можна виділити такі: забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у прийнятті рішень, протидію насильству за ознакою статі; забезпечення гендерної рівності з метою запобігання збройному конфлікту та постконфліктного відновлення; боротьбу з бідністю населення; доступ до освіти та навчання; охорону здоров'я; забезпечення гендерної рівності у медійній сфері; розширення економічних можливостей, охорону навколишнього природнього середовища [3].

Таким чином, зазначеним документом охоплюється велика кількість питань, шляхи вирішення яких передбачені оперативним планом. Водночас, розв'язання такої глобальної проблеми як гендерні стереотипи, не виноситься в окрему стратегічну ціль, а лише згадується мимохідь в контексті необхідності розвінчування стереотипів та збільшення частки населення без гендерних стереотипів.

Натомість стратегічною ціллю 1 Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2024-2029 рр. є запобігання та боротьба з ґендерними стереотипами та сексизмом. Задля досягнення зазначеної цілі Радою Європи будуть вживатися всі необхідні заходи, зокрема:

- розповсюдження та подальше сприяння у виконанні Рекомендації CM/Rec (2019)1 щодо запобігання та боротьби з сексизмом;
- проведення кампаній, спрямованих на боротьбу з сексистською мовою ненависті як в публічній сфері (освіта, наука, культура, спорт, технології, інженерія тощо) так і в приватній сфері (включаючи соціальні мережі);
- застосування Рекомендації Комітету Міністрів щодо боротьби з мовою ненависті, яка спрямована на викорінення упереджень, звичаїв і традицій, заснованих на стереотипних ґендерних ролях;
- запровадження передових практик для викорінення ґендерних стереотипів щодо дівчат і хлопців, жінок і чоловіків у системах освіти та професійної підготовки, на ринку праці, та навіть, де це доречно, у сімейному житті; реалізація стандартів Стамбульської конвенції;
- впровадження Керівних принципів Ради Європи 2023 року щодо місця чоловіків і хлопців у політиці ґендерної рівності та політиці протидії насильству щодо жінок тощо [19].

Водночас, формально закріплені норми, що стоять на захисті принципу гендерної рівності, не є життєздатними без їх практичного застосування та дієвих гарантій захисту, зокрема і в судовій практиці. Так, наприклад, боротьба з гендерними стереотипами є важливим напрямком діяльності й Європейського суду з прав людини. Зокрема, Суд стоїть на захисті статті 14 Європейської конвенції з прав людини, якою передбачається користування правами та свободами, визнаними Конвенцією без дискримінації за будь-якою ознакою, насамперед статтю. Оскільки текст Конвенції закріплює лише загальні права, та не враховує усі аспекти сучасних суспільних відносин, спостерігається велика кількість прогалин (у тому числі й в статті 14 Конвенції). А тому найбільш ефективним способом їх подолання є правозастосовна практика Суду [20].

У низці рішень Європейського суду спостерігається «антистереотипний підхід», що полягає у розвіянні вкорінених негативних поглядів та переконань громадян та посадових осіб щодо людей та їх можливості реалізації гарантованих прав [21]. Одним з показових рішень ЄСПЛ у якому суд країни громадянства заявниці допустив порушення як статті 14 так і статті 8 Конвенції застосувавши гендерні стереотипи є справа «Карвалью Пінто де Соуза Море проти Португалії». Судом було констатовано, що Вищий адміністративний суд Португалії використав два стереотипи стосовно заявниці: статевий стереотип, що стосується фізичних та біологічних відмінностей та гендерно-рольовий стереотип, приписавши певну роль та поведінку жінкам, що призвело до дискримінації за статтю [22].

Судова система України, натомість, не проводить окремої кампанії з подолання гендерних стереотипів та й сам принцип гендерної рівності розглядається скоріше як компонент загальнолюдської рівності, аніж як окрема проблематика. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 зазначено, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей

як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

У рішенні Великої палати Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 Конституційний Суд України виходить з того, що існування пільг для окремих категорій громадян передбачено на конституційному рівні. Відповідно до частини третьої статті 24 Конституції України рівність прав жінки і чоловіка забезпечується, зокрема, спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг та юридичним захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Висновки. Незважаючи на демократичний вектор розвитку нашої держави та підвищення ролі європейських цінностей у суспільстві, слід констатувати, що для українського народу досі є характерною наявність гендерних стереотипів. У приватному житті, побуті, професії, культурі, спорті, будь-яких інших сферах суспільного життя людину може спіткати негативне стереотипне ставлення, яке породжує обмеження у можливості реалізації гарантованих прав.

Наразі Україною вживаються заходи гендерного мейнстрімінгу з метою дотримання принципу гендерної рівності при вирішенні усіх та будь-яких державних питань. Але при цьому дуже незначна роль відводиться питанням подолання гендерних стереотипів. Досвід європейських країн доводить, що задля ефективної боротьби з зазначеною проблематикою вимагається приділення більшої уваги з боку держави. Враховуючи вищезазначене, пропонується посилити протидію гендерним стереотипам в різних сферах суспільного життя, зокрема:

- у питаннях освіти та виховання: слід зауважити, що стереотипне мислення є більш характерним для старшого покоління, проте гендерні штампи прививаються й при вихованні сучасних поколінь українців. А тому важливим є проведення просвітницької роботи щодо негативного обмежувального впливу гендерних стереотипів не лише серед дітей, але й серед батьків чи осіб, що їх замінюють, а також викладачів;
- у питаннях культури та мистецтва: віддаючи належне історичному минулому нашої країни, яке було покладено в основу більшості витворів, а також народній творчості, необхідно також розвивати сучасні культурні тенденції, в яких не буде місця гендерній категоризації та стереотипам;
- у питаннях економіки та ринку праці: посилення контролю за додержанням принципу гендерної рівності, у тому числі шляхом запровадження обов'язкових щоквартальних перевірок на підприємствах, в установах, організаціях уповноваженими органами та їх посадовими особами.

Вибірковий аналіз чинного національного законодавства, спрямованого на запровадження гендерного мейнстрімінгу, показав недостатню нормативну регламентацію механізмів боротьби з гендерними стереотипами, а тому існує необхідність виокремлення зазначеного в окремий стратегічний напрямок. При цьому, вбачається за можливе запозичення досвіду іноземних країн та міжнародних органів, зокрема Ради Європи, у питаннях закріплення різних аспектів принципу гендерної рівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції: Закон України від 29.07.2022 № 2483-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2483-20#Text (дата звернення: 22.05.2025).
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/ed20241219#Text (дата звернення: 22.05.2025).
3. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 22.05.2025).
4. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015 (дата звернення: 20.12.2024).
5. Конституція України: станом на 1 берез. 2019 р.: відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2019. 76 с.

6. European Union. Country gender profile Ukraine. *Eu 4 Gender Equality Reform Helpdesk 2023*: July 2023. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2023/09/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_v3.pdf (Last accessed: 23.12.2024).
7. World Economic Forum. Global Gender Gap Report 2024. Cologny: WEF, 2024. Available at: https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/ (Last accessed: 22.12.2024).
8. Lippmann W. Public opinion. New York: Macmillan, 1922. URL: https://monoskop.org/images/b/bf/Lippman_Walter_Public_Opinion.pdf (Last accessed: 23.12.2024).
9. Прядко А., Сергєєнкова О. Історіогенез поняття «стереотип» як предмету психологічного дослідження професійних стереотипів вихователів. *Вісник Львівського університету.* 2021. № 10. С. 147–152.
10. Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
11. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організації: дис. д-ра психол. наук. Київ, 2016. 500 с.
12. Cook R.J., Cusack S. Gender stereotyping: transnational legal perspectives. *Human Rights Law Review*. September 2010. Vol. 10, № 3. P. 59–68. URL: https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract/10/3/583/637240 (Last accessed: 20.12.2024).
13. Bates N., Chin M., Becker T. Measuring Sex, Gender Identity, and Sexual Orientation. *National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine.* 2022. 200 p. URL: https://doi.org/10.17226/26424 (Last accessed: 23.12.2024).
14. Office of the High Commissioner for Human Rights. Gender stereotypes and Stereotyping and women's rights. September 2014. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Gender_stereotyping.pdf (Last accessed: 22.12.2024).
15. Tabassum N., Nayak, B. Gender stereotypes and their impact on women's career progressions from a managerial perspective. *IIM Kozhikode Society & Management Review*. 2021. № 10(2), P. 192–208. URL: https://doi.org/10.1177/2277975220975513 (Last accessed: 23.12.2024).
16. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1-37. *ООН Жінки «CEDAW в дії!».* URL: https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0% D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA% D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf (Last accessed: 23.12.2024).
17. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937. *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/001_001 (дата звернення: 21.12.2024).
18. Гендерний словник URL: https://kgsi.org.ua/sites/default/files/theory/slovnuk-gendernyy9-03-44-88.pdf (дата звернення: 23.12.2024).
19. Комісія з питань ґендерної рівності (GEC). Стратегія ґендерної рівності РЄ (на 2024–2029 рр.). 2024. URL: https://rm.coe.int/cm-2024-17-finale-ukr/1680af3517 (дата звернення: 23.12.2024).
20. O'Connell R. Cinderella comes to the Ball: Article 14 and the right to non-discrimination in the ECHR. *Legal Studies: The Journal of the Society of Legal Scholars*. 2009. Vol. 29, № 2. P. 211–229. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1748-121X.2009.00119.x (Last accessed: 17.12.2024).
21. Case of Aksu v. Turkey: Рішення Європейського Суду з прав людини від 15 березня 2012 року. URL: https://www.hr-dp.org/files/2013/09/09/CASE_OF_AKSU_v._TURKEY_.pdf (дата звернення: 19.12.2024).
22. Case of Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal: Рішення Європейського Суду з прав людини від 25 липня 2017 року. URL: https://www.studeersnel.nl/nl/document/hogeschool-utrecht/nederlands-als-tweede-taal/case-of-carvalho-pinto-de-sousa-morais-v-portugal-11/1152812 (дата звернення: 21.12.2024).

УДК 340:[347.156-021.23+141.72]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.23

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЇ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Холод Ю.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-3100-0406
e-mail: urakholod@gmail.com

Холод Ю.А. Історичні витоки ідеї гендерної рівності.

Стаття присвячена аналізу становлення ідеї гендерної рівності крізь призму філософсько-правового дискурсу, з особливою увагою до її концептуалізації в європейській інтелектуальній традиції та подальшого нормативного оформлення. У роботі досліджено зміст основоположних поглядів щодо ролі жінки в суспільстві, сформульованих у працях провідних мислителів Нового часу, таких як Платон, Ж.Ж. Руссо, Д.С. Мілль, а також простежено, як ці ідеї вплинули на формування правосвідомості та руху за емансипацію. Показано, що філософські концепції часто становили як джерело патерналістського обґрунтування гендерної ієрархії, так і підґрунтя для перегляду домінуючих соціальних уявлень про жінку як політичного та правового суб'єкта.

Особливу увагу приділено критичному аналізу декларативних документів, які стали ключовими етапами у розвитку правового визнання жіночої рівності, зокрема «Декларації прав жінки і громадянки» Олімпії де Гуж (1791 р.) та «Декларації сентиментів» (Declaration of Sentiments), прийнятої на Сенецькому конвенті 1848 року. На основі текстуального аналізу та риторичної інтерпретації доведено, що ці документи не лише порушували проблему правової невидимості жінки, але й заклали основу для подальших трансформацій у сфері громадянських прав, соціального прогресу та конституційного мислення.

У статті здійснено комплексне осмислення механізмів легітимації гендерної рівності як правової категорії, що формується під впливом етичного, соціального та філософського чинників. Акцентовано на ролі дискурсивних стратегій у формуванні феміністичної правової парадигми, де особливе місце займає риторика справедливості, моральної автономії та рівного доступу до інституцій влади. На основі історико-порівняльного підходу виявлено зв'язок між філософськими концепціями рівності та нормативним оформленням прав жінок у пізніших юридичних документах. Вказано на еволюцію жіночої правосуб'єктності, становлення політичного фемінізму, боротьбу за інклюзивність, участь у політиці, зміни в трудовому праві та проблематику соціальної дискримінації.

Стаття спрямована на поглиблення теоретичного розуміння процесу еволюції гендерної рівності як соціального та правового явища, підкреслюючи його міждисциплінарний характер і значення для розбудови демократичного правопорядку.

Ключові слова: гендерна рівність, філософія права, фемінізм, жіночі права, соціальна справедливість, правосуб'єктність, правова нерівність, жіночий рух.

Kholod Y.A. Historical origins of the idea of gender equality.

This article is dedicated to the analysis of the formation of the idea of gender equality through the lens of philosophical and legal discourse, with particular attention to its conceptualization within the European intellectual tradition and subsequent normative consolidation. The study examines the core views on the role of women in society as articulated in the works of prominent modern thinkers such as Plato, Jean-Jacques Rousseau, and John Stuart Mill, and traces how these ideas influenced the development of legal consciousness and the emancipation movement. It is demonstrated that philosophical concepts often served both as a source of paternalistic justification for gender hierarchy and as a foundation for revising dominant social perceptions of women as political and legal subjects.

Special emphasis is placed on the critical analysis of declarative documents that marked key milestones in the legal recognition of women's equality, particularly the Declaration of the Rights of Woman and the Female Citizen by Olympe de Gouges (1791) and the Declaration of Sentiments adopted at the Seneca Falls Convention in 1848. Through textual analysis and rhetorical interpretation, it is shown that these documents not only addressed the issue of women's legal invisibility but also laid the groundwork for further transformations in the realm of civil rights, social progress, and constitutional thought.

The article provides a comprehensive reflection on the mechanisms of legitimizing gender equality as a legal category shaped by ethical, social, and philosophical factors. It highlights the role of discursive strategies in the development of a feminist legal paradigm, in which the rhetoric of justice, moral autonomy, and equal access to institutions of power occupies a central place. Using a historical-comparative approach, the study reveals the connection between philosophical notions of equality and the normative framing of women's rights in later legal documents. The evolution of female legal subjectivity, the formation of political feminism, the struggle for inclusivity, participation in politics, labor law reform, and the issue of social discrimination are all explored.

The article aims to deepen theoretical understanding of the evolution of gender equality as a socio-legal phenomenon, emphasizing its interdisciplinary nature and its importance for building a democratic rule-of-law state.

Key words: gender equality, philosophy of law, feminism, women's rights, social justice, legal subjectivity, legal inequality, women's movement.

Постановка проблеми. Сучасне праворозуміння принципу гендерної рівності ґрунтується на широкому колі норм міжнародного, європейського та національного права, а також усталеній практиці його застосування. Однак, попри значну кількість досліджень у галузі гендерних студій, прав людини та соціального конструювання ролей статей, недостатньо уваги приділено саме історико-філософським витокам формування цієї ідеї як правової цінності.

Більшість нормативних моделей, що сьогодні декларують рівність жінок і чоловіків у правах і можливостях, спираються на концепції, які виникли задовго до становлення позитивного права у його сучасному розумінні. Водночас залишаються малодослідженими ті філософські ідеї, які, не будучи юридичними за формою, стали фундаментальними за змістом для подальшого формування правових підходів до забезпечення рівності статей.

Відсутність ґрунтовного осмислення філософських витоків гендерної рівності в історико-правовому аспекті звужує можливості комплексного аналізу становлення цього принципу як правового. Тому актуальним є звернення до аналізу поглядів мислителів, які формували уявлення про соціальну роль жінки, її правовий статус, здатність до участі у публічному та політичному житті.

Метою статті є з'ясування філософських підвалин формування ідеї гендерної рівності на прикладі поглядів Платона, Ж.Ж. Руссо та Д.С. Мілля, а також виявлення перших нормативних спроб її закріплення, зокрема через «Декларацію прав жінки і громадянки» Олімпії де Гуж і початки правового визнання жіночих прав в американському праві.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика гендерної рівності в сучасному правознавстві розглядається переважно крізь призму міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини, законодавчих механізмів забезпечення прав жінок і чоловіків, а також гендерно-чутливої юриспруденції. В українській правовій науці питання гендеру найчастіше досліджується у зв'язку з процесами європейської інтеграції (І.Ю. Тимошенко, Н.С. Кучер, Т.Л. Сироїд), нормативним закріпленням (М.О. Сарнавський), правами людини (М.В. Савчин), а також у контексті імплементації міжнародних зобов'язань у національну правову систему (О.В. Зайчук, С.П. Погребняк).

Окремі аспекти історичних передумов рівності статей у філософському чи правовому ключі порушуються фрагментарно – наприклад, у роботах Л.М. Литвинової, яка аналізує ґенезу принципу рівності в західній правовій традиції, або у дослідженнях О.Р. Дашковська, І.А. Логвиненко, Л.В. Марценюка, Л.Р. Наливайко, де розглядаються уявлення про роль жінки в історії політичної думки. Проте питання витоків ідеї гендерної рівності в контексті філософсько-правового осмислення, а тим паче - з акцентом на Платона, Ж.Ж. Руссо, Д.С. Мілля, Олімпію де Гуж та американські конституційні підходи - на сьогодні залишається слабо опрацьованим у межах української правової науки. Саме тому доцільним і науково обґрунтованим є звернення до цієї теми через історико-правовий аналіз.

Виклад основного матеріалу. Осмислення становища жінки в суспільстві, її ролі та прав було предметом філософських роздумів задовго до того, як ці питання отримали чітке нормативне оформлення. У філософських системах різних епох уявлення про жінку формувалося не ізольовано, а як частина ширших міркувань про справедливість, мораль, природу влади та місце людини в суспільному устрої. Водночас погляди на жіночу природу і суспільну функцію нерідко були суперечливими - від визнання її рівної гідності до повного заперечення здатності брати участь у публічному житті.

Попри те, що в ті часи ще не йшлося про формалізовані права, саме філософські судження закладали ціннісне підґрунтя для подальших правових перетворень. Дискусії про природу розуму, моральний вибір, доброчесність і гідність поступово почали охоплювати й жінок як повноправних учасниць суспільних відносин. У цьому й полягає особливість ранніх концепцій: вони ще не створювали правових норм, але формували уявлення, без яких ці норми не могли б виникнути.

Як зазначає О.Р. Дашковська, правове становище жінки багато в чому залежало й досі залежить від характеру взаємодії з чоловіками та від того, наскільки ця взаємодія побудована на реальній, а не декларативній рівності. Саме юридична рівність - у правах, обов'язках, відповідальності - створює підґрунтя для поступового подолання фактичної нерівності. Проте її ефективність значною мірою обмежується впливом усталених суспільних стереотипів, які формувалися протягом століть і досі залишаються однією з перешкод на шляху до досягнення повноцінної гендерної рівності [1, с. 21].

У різних філософських традиціях людства сформувалися відмінні підходи до осмислення сутності чоловіка і жінки як соціальних і духовних явищ. У східній думці, зокрема в символіці Інь і Янь, утверджується ідея гармонії через єдність протилежностей: чоловіче і жіноче начала розглядаються не як ізольовані сутності, а як взаємозалежні складові єдиного цілого. Такий підхід фіксує не суперництво, а доповнення - як у природному, так і в культурному контексті. Жіночність і мужність втрачають значення у відриві одне від одного, натомість сенс набувають у багатстві взаємовідносин [2, с. 141].

Протилежну позицію займають концепції, що базуються на біологічному детермінізмі. Тут чоловік і жінка сприймаються як принципово різні істоти, відмінності між якими зумовлені насамперед генетичними, анатомічними та фізіологічними чинниками. У межах такого підходу розуміння рівності ускладнюється, адже нерівність трактується як природна й органічна, а не соціально сконструйована. Саме з напруження між цими двома філософськими поглядами – єдністю і протиставленням - постає складний шлях до ідеї гендерної рівності в її сучасному значенні [3, с. 81].

Одним із перших філософів, хто поставив під сумнів традиційне уявлення про неповноцінність жіночої природи, був Платон. У «Державі» [4] він виклав ідею, що жінки мають здатність до тієї ж освіти й доброчесності, що й чоловіки, а отже можуть брати участь у вихованні й служінні державі нарівні з чоловіками. Це стосувалося передусім класу «охоронців» - тих, хто мав бути вартовими й правителями ідеальної держави. Платон визнавав фізіологічні відмінності між статями, але наголошував, що вони не впливають на душевні якості, які є визначальними для виконання суспільних функцій. У цьому контексті він наголошував на необхідності формування належного морального взірця поведінки для майбутніх охоронців - незалежно від статі. У діалозі підкреслюється, що охоронці не повинні наслідувати ані жінок, які в уявленні тогочасного суспільства ототожнювалися з емоційною нестійкістю, ані рабів чи осіб із розбещеним характером. «А хіба можна наслідувати рабинь і рабів, які виконують лиш те, що належить виконувати рабам?» (кн. IV) - риторично запитує Платон, вказуючи на соціальні обмеження, що застосовувалися до певних груп населення. У той самий час, у межах афінського полісу, жінки були юридично і соціально обмежені, а суспільна структура передбачала чіткий поділ не лише за статтю, а й за статусом - на вільних і рабів, громадян і чужинців.

Тому запропонована ним модель політичної рівності жінок носила радше утопічний характер і залишалася глибоко новаторською для античного мислення. Філософ прямо зазначав: «Жінки з природи мають ті ж здібності, що й чоловіки, хоча й меншою мірою в кожному разі», а також стверджував, що «немає жодної діяльності, властивої чоловікові, до якої не могла б бути здатною й жінка» (кн. V). У цих тезах виявляється послідовна логіка: жінки, за наявності відповідних природних якостей і належного виховання, можуть бути допущеними до тих самих функцій, що й чоловіки, у межах ідеального суспільного устрою. Попри суперечливість окремих положень, ця

концепція започаткувала інтелектуальну традицію осмислення соціальної нерівності як явища, що не має раціонального виправдання, і вплинула на подальше філософське осмислення гендерного питання.

Інший підхід демонструє Ж.Ж. Руссо. У праці «Еміль, або Про виховання» він послідовно розмежовує суспільні ролі чоловіка і жінки, закріплюючи за останньою функцію підтримки, служіння, морального впливу в межах приватної сфери. Для нього жінка - це вихователька, берегиня родинного вогнища, а не суб'єкт політичної дії. Ж.Ж. Руссо прямо зазначає: «Здоров'я дітей насамперед залежить від матері, а раннє виховання людини також перебуває в руках жінки; його мораль, пристрасті, смаки, задоволення, саме його щастя залежать від неї. Отже, освіта жінки повинна бути спланована у зв'язку з чоловіком. Бути приємною в його очах, здобути його повагу та любов, виховувати його в дитинстві, піклуватися про нього в зрілому віці, радити й утішати, робити його життя приємним і щасливим - це обов'язки жінки на всі часи, і цьому її слід навчати з юності» [5, с. 358–359].

Водночас Ж.Ж. Руссо підкреслює ієрархічність взаємозв'язків між статями: «Жінки повинні бути пасивними й слухняними: їхнє мистецтво — подобатися, бути привабливими й чарівними» [5, с. 359]. У цьому ж контексті він продовжує: «Чоловік залежить від жінки через свої бажання; жінка залежить від чоловіка через свої бажання і також через свої потреби... Природа сама постановила, що жінка... повинна бути на милість чоловічого судження» [5, с. 361–362].

Такі положення, попри загальну прогресивність філософії Ж.Ж. Руссо щодо виховання і моралі, закріплюють уявлення про «природну нерівність» статей, що надовго визначило жіночу роль як другорядну. Погляди Ж.Ж. Руссо стали предметом подальшої критики, а також відправною точкою для формування ліберальної феміністичної думки в XIX столітті.

На тлі філософських позицій, що традиційно обґрунтовували суспільну роль жінки через її нібито «природне» призначення (як у Ж.Ж. Руссо), концепція Д.С. Мілля, викладена в праці «Підкорення жінок» (1869), репрезентує якісно інший підхід до осмислення гендерної проблематики. Автор відкрито заявляє, що юридичне та соціальне підпорядкування жінки є формою інституціоналізованої несправедливості, яка не має під собою ані природних, ані розумових, ані моральних підстав. У цьому контексті Д.С. Мілль зазначає: «Юридичне підпорядкування однієї статі іншій є само по собі несправедливим і нині становить одну з головних перешкод на шляху людського прогресу» [6, с. 1].

Окрему увагу він приділяє критиці уявлення про «добровільну покору» жінки. На його переконання, подібні уявлення є результатом тривалого культурного та правового тиску, а не вільного вибору. Він пише: «Покора підлеглого перед правителем чи раба перед господарем - це не добровільна покора» [6, с. 16]. Таким чином, Д.С. Мілль демонструє, що соціальні ролі, нав'язані жінці, не є результатом її вільної волі, а навпаки - свідчать про системну дискримінацію та обмеження її правосуб'єктності.

Крім того, він ставить під сумнів об'єктивність концепції жіночої природи, доводячи, що це радше соціальний конструкт, сформований під впливом історично усталених нерівноправних відносин. Як зазначає автор: «Те, що сьогодні називають природою жінок, - це значною мірою штучне утворення, результат насильницького пригнічення в одних напрямах і неприродного стимулювання в інших» [6, с. 15]. У такий спосіб Д.С. Мілль закладає підвалини ліберального фемінізму, в якому ключовим стає питання не лише морального, а й правового визнання рівності жінок і чоловіків.

Таким чином, осмислення становища жінки в суспільстві, її ролі та прав було предметом філософських роздумів задовго до того, як ці питання набули нормативного вираження. У межах філософських систем різних епох уявлення про жінку формувалося як складова ширших міркувань про справедливість, мораль, природу влади та людську гідність. Водночас ці уявлення були суперечливими: вони коливалися між визнанням рівної гідності жінки та повним запереченням її суспільної дієздатності. Попри відсутність формалізованих прав, саме філософські судження закладали ціннісне підґрунтя для подальших правових трансформацій. Дискусії про розум, моральний вибір, доброчесність і справедливість поступово почали охоплювати й жінок як потенційних учасниць суспільних відносин. У цьому полягає унікальність ранніх концепцій: вони не творили норм, але формували уявлення, без яких ці норми були б неможливі.

У цьому контексті особливої уваги заслуговують позиції Платона, Ж.Ж. Руссо та Д.С. Мілля, які репрезентують етапи еволюції ідеї гендерної рівності. Платон - перший, хто філософськи ви-

словив ідею політичної рівності жінок у межах ідеальної держави, запропонувавши революційне для свого часу бачення участі жінок у владі. Ж.Ж. Руссо, навпаки, попри загальний гуманістичний характер своєї філософії, обстоював традиційну модель жіночої підлеглості, що є проявом просвітницького патерналізму. Д.С. Мілль зробив перехід від моралі до права, вперше аргументовано й послідовно обґрунтувавши юридичну та соціальну рівність жінок. Таким чином, через призму цих філософських концепцій простежується шлях від утопічної ідеї до чіткої правової вимоги, що зумовило появу перших спроб нормативного закріплення принципу гендерної рівності в праві.

Попри тривале домінування традиційних уявлень про підпорядковану роль жінки, у другій половині XVIII – першій половині XIX століття у правовому полі з'являються перші спроби формалізації принципу рівності статей. Ці документи не просто відображали нові політичні тенденції - вони були відповіддю на філософське осмислення справедливості, свободи й гідності, закладене попередніми поколіннями мислителів. Найяскравішим прикладом стала «Декларація прав жінки і громадянки» (1791) авторства Олімпії де Гуж – один із перших у світі нормативних текстів, який відкрито поставив вимогу рівних прав для жінок у межах конституційного порядку.

У відповідь на «Декларацію прав людини і громадянина» (1789) [7], яка ігнорувала права жінок, французька письменниця та феміністка Олімпія де Гуж у 1791 році опублікувала «Декларацію прав жінки і громадянки» [8, с. 168]. У преамбулі вона стверджує, що «невігластво, забуття або зневага до прав жінки є єдиними причинами суспільних нещасть і корупції урядів». Таким чином де Гуж рішуче поставила питання про принципову неповноту революційного правового проєкту, який, попри проголошення універсальних прав, на практиці визнавав суб'єктами лише чоловіків. Її декларація стала формою прямої правової відповіді на нормативне виключення жінок зі сфери громадянства. У цьому тексті вона не лише замінила термінологію (людина/громадянин - жінка/громадянка), а й запропонувала повноцінний перелік прав, який включав свободу, рівність, участь у формуванні законів, рівний доступ до державних посад, право на освіту та власність.

У своїй Декларації прав жінки і громадянки від 1791 року Олімпія де Гуж рішуче засуджувала домінування чоловіків у суспільстві, називаючи його «тиранією сильної статі» щодо жінок. Вона звертала увагу на структурне пригнічення жінки, її виключення з механізмів державного управління та формування публічної влади. Поставивши під сумнів легітимність французької Конституції в разі, якщо жінки не братимуть участі в її творенні, де Олімпія де Гуж наполягала: лише доброчесність і талант можуть бути критеріями для зайняття посад, а не стать. Одним із ключових положень декларації було твердження, що «усі громадянки й усі громадяни повинні відповідно до своїх здібностей мати однаковий доступ до всіх посад у суспільстві», а також що «Конституція недійсна, якщо у її створенні не брала участь більшість індивідів, з яких складається нація» – під цією більшістю авторка мала на увазі жінок як рівноправну частину народу [9, с. 37].

Олімпія де Гуж також критикувала використання в «Декларації прав людини і громадянина» (1789) формулювання «всі люди», яке у французькому оригіналі звучало як les hommes і на практиці означало лише чоловіків. Вона наполягала, що жінки (les femmes) також є людьми, а отже повинні мати повноцінний обсяг прав і свобод нарівні з чоловіками. Її риторика, аргументація та сміливість у формулюванні вимог заклали підґрунтя для формування перших феміністичних рухів, а саму Олімпію де Гуж вважають однією з піонерок боротьби за права жінок.

Цей документ є прикладом ранньої юридичної артикуляції гендерної рівності, що спирався на філософське переконання в природній рівноцінності жінок і чоловіків. Через юридичну форму декларації Олімпія де Гуж не лише критикувала існуючий порядок, а й прагнула включити жінку в публічний і політичний простір як рівноправну учасницю соціального договору. Таким чином Декларація прав жінки і громадянки від 1791 року стала першим феміністичним маніфестом, що претендував на нормативний статус і заклав основи для подальших правозахисних ініціатив у галузі гендерної рівності.

Аналогічні ідеї згодом проявилися в американському русі за права жінок. У липні 1848 року на Сенецькому конвенті в штаті Нью-Йорк відбулася одна з перших організованих спроб артикулювати права жінок у формі, що наслідувала риторику американської Декларації незалежності. Документ, що отримав назву Declaration of Sentiments від 1848 року [10], був укладений E.C. Stanton та підписаний учасниками конвенту. Він містив чітке формулювання претензій до чинної правової, соціальної та моральної системи, яка позбавляла жінок рівного статусу з чоловіками. Наслідуючи стиль Декларації незалежності, E.C. Stanton адаптувала її форму для викладення скарг жінок на системну дискримінацію.

Основна теза декларації полягає в рівності статей: «Ми вважаємо очевидною істиною, що всі чоловіки і жінки створені рівними». Цим формулюванням автори навмисно стилізували текст під знамениту фразу Декларації незалежності, підкреслюючи, що жінки мають бути включені до кола осіб, які володіють невід'ємними правами. На концептуальному рівні декларація засвідчила трансформацію уявлень про суб'єктність жінки в правовому полі. Вона містить критику чинної правової системи, яка позбавляла жінку автономного юридичного статусу. Зокрема, зазначалося: «Він (чоловік), якщо вона заміжня, зробив її з точки зору закону цивільно мертвою». Цей положення прямо апелює до юридичної концепції «coverture», за якою заміжня жінка втрачала окрему правосуб'єктність. Окрему увагу приділено політичному виключенню жінок, насамперед через відсутність виборчих прав: «Він ніколи не дозволяв їй реалізовувати її невід'ємне право на вибори». Ця теза підноситься до рівня базового громадянського права, що свідчить про зрілість політичної свідомості авторок декларації та прагнення інституалізувати ідею гендерної рівності як фундаментального елементу демократичного ладу.

Як зазначає дослідниця M.K. Hammadi [11], текст Declaration of Sentiments від 1848 року є прикладом глибоко продуманої риторичної конструкції, що поєднує одразу три класичні стратегії переконання - ethos, logos і pathos. На її думку, авторка навмисно наслідує стиль і структуру «Декларації незалежності», щоб надати своїм вимогам максимальної легітимності й продемонструвати історичну несправедливість, якої зазнають жінки. Hammadi підкреслює, що E. C. Stanton, застосовуючи емоційну мову (pathos), створює образ жінки як жертви системного пригнічення, водночас аргументуючи (logos) соціальну необхідність змін через перелік конкретних утисків - таких як позбавлення права голосу, обмеження доступу до освіти та правової суб'єктності. Крім того, в її стилістиці простежується апеляція до морального авторитету та здорового глузду читача (ethos), що формує етичну рамку заклику до дії. У цілому, як стверджує M.K. Hammadi, риторика декларації E.C. Stanton відіграла важливу роль у політичній мобілізації жінок і стала концептуальною основою для подальшого розвитку правозахисного феміністичного дискурсу.

Таким чином, Declaration of Sentiments від 1848 року не лише засвідчила етап зрілості американського феміністичного руху, а й стала програмним документом, у якому правовий аргумент супроводжувався моральною критикою дискримінаційного порядку. Документ чітко пов'язав гендерну рівність із основами громадянських прав, зокрема з правом голосу, доступом до освіти й рівним правовим статусом, започаткувавши нову фазу боротьби за емансипацію.

Висновки. У процесі історичного розвитку ідея гендерної рівності набула ознак самостійної концептуальної парадигми, що поступово трансформувалася з морально-філософського дискурсу у повноцінну правову категорію. Її формування супроводжувалося складним діалогом між соціальними уявленнями, нормативними моделями та політичними практиками, які відображали еволюцію поглядів на становище жінки в суспільстві.

Аналіз динаміки становлення уявлень про рівність статей свідчить про те, що правове оформлення гендерної рівності стало можливим лише за умови зміни епістемологічних і ціннісних засад, які лежать в основі соціального порядку. У цьому контексті гендерна рівність постає не як статичне досягнення, а як складна і багаторівнева конструкція, що інтегрує етичні, правові та політичні елементи.

Засвоєння принципів рівноправності жінок і чоловіків на рівні правосвідомості та їхнє інституційне закріплення стали можливими завдяки артикуляції нових підходів до розуміння особистості, гідності, свободи та участі в публічному житті. Гендерна рівність у сучасному правовому вимірі вимагає не лише наявності відповідних правових норм, а й ефективного механізму їх реалізації, що охоплює освітні, культурні та політичні аспекти.

Таким чином, концепт гендерної рівності виступає однією з ключових категорій сучасної демократичної правової держави, засвідчуючи необхідність постійного вдосконалення нормативної бази, механізмів контролю та інституційного супроводу процесів недискримінації, соціального включення та гендерної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дашковська О.Р. Принцип гендерної рівності: поняття, витоки і роль на сучасному етапі розвитку суспільства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 20–23.

2. Гришко О., Лівчук С. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 141-145.
3. Пансевич Ю.В. Історичні витоки питання гендерної рівності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 23, ч. I, т. 1. С. 80–82.
4. Платон. Держава / Пер. з давньогрецької Д. Кучера; ред. З. Коваль. Київ: Ізборник, 2002. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Plato/Derzhava/?utm_source=chatgpt.com.
5. Emile, or Education. Translated by Barbara Foxley, M.A. London & Toronto: J.M. Dent and Sons, 1921; New York: E.P. Dutton, 1921. 416 p. URL: https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2256/Rousseau_1499_EBk_v6.0.pdf.
6. Mill J. S. The Subjection of Women / John Stuart Mill ; ed. by Jonathan Bennett. 2017. 60 p. URL: https://earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1869.pdf. URL: https://oll.libertyfund.org/title/mill-the-subjection-of-women.
7. Декларація прав людини і громадянина 1789. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html.
8. Євтушенко О.С. Олімпія де Гуж і боротьба жінок за свої права у Франції XVIII століття. Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези VII Міжнародної наукової Internet-конференції студентів та молодих вчених. 27.04.2012. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. С. 168–170.
9. Мельник Т., Кобелянська Л. Ґендер у термінах, правових актах і практиці перетворень : словник-довідник. Київ: Логос, 2020. 239 с.
10. Stanton E.C. Declaration of Sentiments. URL: https://www.womenshistory.org/sites/default/files/document/2019-08/Day%203_0.pdf.
11. Hammadi M.K. Rhetorical analysis of the Declaration of Sentiments. URL: https://www.academia.edu/36252439/Rhetorical_analysis_of_the_Declaration_of_Sentiments.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.561(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.24

СТИЛІЗОВАНА ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ: МОЖЛИВОСТІ ТА МЕЖІ ВИКОРИСТАННЯ

Балинська О.,
доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник НДЛ
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
Львівський державний університет внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-0168-143X
e-mail: olga_bal@ukr.net

Балинська О. Стилізована державна символіка України: можливості та межі використання.

В Україні функціонує Закон про Державний Гімн, натомість не затверджено аналогічні документи про Державний Прапор і Державний Герб, як це передбачено Конституцією. У статті підтримується позиція щодо важливості й навіть нагальності прийняття цих двох конституційних нормативно-правових актів. Адже за їх відсутності трапляються випадки неправомірного використання державної символіки: на непридатних для цього предметах, у неналежних місцях, за неприйнятних умов тощо.

Через відсутність офіційних вказівок і рекомендацій щодо використання державних символів як українці, так і іноземці можуть несвідомо або й зумисне завдати цим знаковим та значущим національним об'єктам зневаги і навіть наруги. Крім цього, недобросовісні виробники товарів і надавачі послуг можуть застосовувати державну символіку для швидшого отримання прибутку, не вдаючись до морально-етичних й патріотичних принципів та ідей.

У таких документах варто окремо звернути увагу на використання так званої стилізованої державної символіки (коли збережено основні атрибути прапора – синій і жовтий кольори у поєднанні, герба – силует тризуба, гімну – мотиви музики М. Вербицького або ж слова з тексту вірша П. Чубинського).

Враховуючи історію боротьби українців за державну незалежність, на рівні державної символіки доцільно розглянути також і чорно-червоний прапор, який став національним символом відваги й патріотизму в Україні.

Законодавчі документи, які міститимуть детальний опис і порядок використання державних символів України, не тільки нададуть можливість впорядкувати механізми використання державної символіки без порушень, а й захистять їх від зухвалості та зневаги ворогів.

Адже повага до державних символів – це невід'ємна складова виховання патріотів. Повага до Державного Прапора, Герба і Гімну держави має формуватися у свідомості громадян з раннього дитинства, коли закладаються не просто знакові зображення чи звуки, а символічне відтворення ідентичності України як держави, українців як нації та народу з глибокою історією та багатими традиціями.

Ключові слова: герб, гімн, прапор, держава, державна символіка, стилізований державний символ, конституційний закон

Balynska O. Stylized state symbolism of Ukraine: possibilities and limits of use.

Ukraine has a Law on the State Anthem, but similar documents on the State Flag and the State Emblem have not been approved, as provided for by the Constitution. The article supports the position

on the importance and even urgency of adopting these two constitutional regulatory legal acts. After all, in their absence, there are cases of improper use of state symbols: on unsuitable objects, in inappropriate places, under unacceptable conditions, etc.

Due to the lack of official instructions and recommendations on the use of state symbols, both Ukrainians and foreigners can unknowingly or intentionally cause disrespect and even insult to these iconic and significant national objects. In addition, unscrupulous manufacturers of goods and service providers can use state symbols for faster profit, without resorting to moral, ethical and patriotic principles and ideas.

In such documents, it is worth paying special attention to the use of the so-called stylized state symbols (when the main attributes of the flag are preserved – blue and yellow colors in combination, the coat of arms – the silhouette of a trident, the anthem – motifs of music by M. Verbytsky or words from the text of a poem by P. Chubynsky).

Taking into account the history of the struggle of Ukrainians for state independence, at the level of state symbols it is advisable to also consider the black-and-red flag, which has become a national symbol of courage and patriotism in Ukraine.

Legislative documents that will contain a detailed description and procedure for using the state symbols of Ukraine will not only provide an opportunity to streamline the mechanisms for using state symbols without violations, but also protect them from the impudence and contempt of enemies.

After all, respect for state symbols is an integral part of raising patriots. Respect for the State Flag, Coat of Arms and the National Anthem should be formed in the minds of citizens from early childhood, when not just symbolic images or sounds are laid, but a symbolic reproduction of the identity of Ukraine as a state, Ukrainians as a nation and people with a deep history and rich traditions.

Key words: coat of arms, anthem, flag, state, state symbols, stylized state symbol, constitutional law

Постановка проблеми. Згідно з Конституцією України (ст. 20) [1], державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Тут також зазначено, що опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Але насправді прийнято Закон тільки про Державний Гімн [2], а Державний Прапор і Державний Герб затверджено Постановами Кабінету Міністрів України [3; 4]. Проте в жодному із цих трьох нормативно-установчих документів не вказано, що це *символи держави*.

Варто зауважити, що процеси творення та функціонування держави завжди супроводжуються та послуговуються символами, які репрезентують її на міжнародному рівні, допомагають упорядковувати і врегульовувати суспільні відносини всередині країни, сприяють формуванню і збереженню народних, сімейних, професійних та інших традицій, дають змогу маркувати і систематизувати однотипні речі, факти, явища, дії, події та інше.

Безпосереднє використання державних символів передбачає додержання офіційних протоколів, але в Україні досі законодавчо не врегульовано це питання. До того ж, крім офіційних ситуацій, державна символіка України дедалі частіше використовується у так званій стилізованій формі (коли збережено основні атрибути прапора – синій і жовтий кольори у поєднанні, герба – силует тризуба, гімну – мотиви музики М. Вербицького або ж слова з тексту вірша П. Чубинського).

Стан дослідження. Звичайно, державну символіку України, її функціонування та використання, а також правові аспекти захисту неодноразово розглядалися. Серед таких дослідників варто назвати декілька категорій:

1) науковці (як-от історик Андрій Гречило, геральдист Олексій Кохан, художник Іван Турецький, політолог Павло Гай-Нижник, правознавець Олександр Копиленко, фольклорист Микола Дмитренко, педагог Надія Кравцова та інші);

2) законодавці (з-поміж останніх народні депутати IX скликання Людмила Буймістер, Іван і Георгій Мазурашу, а також А. Клочко – комітет ВРУ з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, Ю. Арістов – комітет з питань бюджету, А. Радіна – комітет з питань антикорупційної політики, І. Климпуш-Цинцадзе – комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу);

3) популяризатори (наприклад, історик і краєзнавець Едуард Зуб, який представляє свої міркування на сайті «Ділова Столиця» у рубриці «Наша революція 1917-2021», політик Василь Гу-

менюк, який став відомим, змінивши прізвище на «Противсіх», журналіст Віталій Манзуренко та багато інших);

4) практики (І. Бех – щодо патріотичного виховання молоді, Л. Колесник – щодо громадянської освіти, В Кістяник – щодо правового захисту державних символів України тощо).

Однак саме про стилізовані (стилістично інтерпретовані) Прапор, Герб і Гімн України говориться здебільшого на буденному / побутовому рівні. Хоча проблема використання державної символіки в нашій країні вже давно переросла у загальнодержавну і в сучасних умовах дедалі більше загострюється.

Мета статті – описати потенційні та реальні можливості, а також законодавчі й етичні межі використання стилізованої державної символіки.

Виклад основного матеріалу.

Загалом у контексті даного дослідження символ слід розуміти як розгорнутий візуальний або звуковий знак, що відтворює об'єкти реальної дійсності, віртуальної дійсності або уяви, втілюючи їх в одному предметі / зображенні / звуці (або називаючи їх одним словом), передаючи при цьому їхні найбільш виразні ознаки, властивості та характеристики. У випадку державної символіки йдеться про об'єкти, які відтворюють історію держави, народу та нації.

Як правило, загострене відчуття потреби демонструвати державні символи виникає у кризові для країни моменти, коли необхідно наголосити на важливості збереження і захисту державності. Українці як нація і народ практично упродовж усієї своєї історії намагаються зберегти свою символіку (скажімо, Малий Герб України відтворює Знак Княжої Держави Володимира Великого, а в час найважчої боротьби за незалежність чи в добу тоталітарного поневолення тризуб ставав символом нескореності, чим викликав неабиякий страх, а отже, і гнів ворогів).

Тому не дивно, що особливо гостро почала сприйматися державна символіка в час новітньої російсько-української війни: сино-жовті кольори, тризуб і мотив «Ще не вмерла …» допомагають розпізнавати своїх як на полі бою, так і далеко за кордоном (і там, і там дуже важливо відчувати присутність близької за духом людини). Ці символи стали невід'ємною частиною кожного українця, звиклим елементом повсякденного життя (піднесеним і водночас болючим). Вони виявилися «вплетеними» у канву всього, що так чи інакше пов'язане з Україною та українцями. Так сформувалася активна практика використання стилізованої державної символіки.

Що стосується **стилізованого відтворення Державного Прапора України**, то поєднання синьої та жовтої барв можна побачити на різних рівнях: від офіційних акцій до дитячих малюнків. Стилізований прапор України використовується в різних ситуаціях як елемент декору здебільшого для наголошення на приналежності до української нації. Це може бути прикрашання території, оздоблення приміщень, декорування одягу чи речей, тло для інших зображень та багато іншого. При цьому не використовується сам збільшений чи зменшений варіант (імітація) прапора, а лише його кольори (у стрічках, кульках, квітах і т. п.) через застосування різних матеріалів і текстур (тканина, папір, метал, скло тощо), у вигляді абстрактних форм або розмитих силуетів, часто у поєднанні з іншими національними символами (вишиванка, рушник, бандура, козак), символами влади (булава, шабля, скіпетр), природними символами української культури (калина, соняхи, небо і поле пшениці, лелека тощо).

Стилізація Державного Прапора не спонтанна, вона пов'язана з історією його виникнення та історією українських земель. Історія прапора України [5] сягає XIV століття (у статусі державного символу використано синій і жовтий (золотий) кольори на гербі Галицько-Волинської держави (або Королівства Руського); далі – на прапорі козаків (зокрема, Чорноморського козацького війська, версія 1803 року). У сучасному варіанті – вперше піднятий русинами над Львівською ратушею у 1848 році як національний прапор українців Королівства Галичини й Володимирії; у 1917-1921 роках під час Української революції – як державний прапор Української народної республіки.

На його основі були створені прапори регіонів України, на яких використовувалися чітко окреслені смуги синього та жовтого кольорів: наприклад, прапор Далекосхідної Української Республіки (1917-1922), прапор кримських татар, прапор Лемко-Русинської Республіки, а також прапори військових підрозділів, як-от Військово-морський прапор Української Держави (липень 1918 року); трохи пізніше – Прапор ОУН (з лютого 1929 року); у 1938-1939 – Карпатської України; у 1941 – Української Держави:

У період радянського поневолення синьо-жовтий прапор вимушено переведено у підпілля (його використання каралося в радянському союзі ув'язненням на два роки).

18 вересня 1991 року синьо-жовтий біколор набув офіційного статусу як Державний Прапор України, який щорічно вшановують 23 серпня.

Використовували синьо-жовту основу на прапорах українські емігранти, як до прикладу українці-русини Югославії, канадські українці, Спілка українок Америки.

Стилізованими версіями прапора України можна вважати також емблему однієї з перших незалежних громадських організацій – Товариство Лева, прапор активістів Євромайдану та інші.

Серед офіційних сучасних прапорів із використанням синьо-жовтого двоколору: прапор (штандарт) Президента України, прапори родів військ Збройних СИЛ України (прапор Повітряних сил України; прапор Морської охорони України, прапор Національної гвардії України тощо).

У світі відомі схожі (аж до повної аналогії) прапори: наприклад, у Землі Нижня Австрія, у містах Лейпциг, Хемніц і Баберах-на-Рісі (Німеччина), Грифув Шльонський, Стара Каменіця і Сопот (Польща), Кошиці (Словаччина), провінції Еррера (Панама) та ін.

Порівняно недавно українці майже офіційно почали поєднувати синьо-жовтий і червоно-чорний прапори. Другий із них має значно коротшу історію: червоне полотнище було основою козацьких хоругв і прапорів та символізувало силу і міць. Але найперше червоно-чорна пов'язка була використана Легіоном Українських січових стрільців і стала розпізнавальним символом української боротьби наприкінці 1916 року. Хоча зараз поєднання цих кольорів називають «бандерівським», але ОУН на початку своєї діяльності не використовувала їх як свою символіку, і тільки у 1940-х роках після створення ОУН(революційна) на чолі зі Степаном Бандерою цей повстанський символ був офіційно затверджений, його підтримало також озброєне крило ОУНР – УПА.

Червоно-чорний прапор України не є офіційним державним символом, але широко використовується в різних областях країни, зокрема на офіційному рівні, і може вивішуватись поряд із національним, особливо під час пам'ятних заходів на місцях поховань героїв тощо, оскільки він відображає національно-патріотичні ідеї, популярність яких у сучасних реаліях російсько-української війни особливо зросла.

Окремо уваги вартий **стилізований Державний Герб України** з ремаркою на те, що в таких випадках здебільшого використовується малий герб – тризуб. Зате видів стилізованого герба може бути набагато більше, з огляду на велику кількість теорій і версій походження тризуба, а також залежно від того, який зміст бажають закласти у задану геометричну конфігурацію, візуально зімітувавши тризуб. Так, до прикладу, у формі тризуба зображають зашифроване слово «воля»; дуже поширеними став виклад інших символічних слів у формі тризуба.

Стилізований тризуб як державний символ України зустрічається відтвореним у різних варіантах: від простих геометричних фігур до складних і деталізованих зображень. При цьому навіть використовують інші найрізноманітніші цілісні предмети, які також мають своє символічно-смислове навантаження (наприклад, зі сфери історії козацької держави – тризуб із переплетених шабель або зі сфери професійної діяльності – логотип Національної ради адвокатів України, де центральна частина тризуба зображена у формі пера, вмоченого у каламар-чорнильницю).

Крім цього, тризуб є центральним об'єктом на зображенні офіційних символів державних установ та організацій. Наприклад, нарукавна емблема Чернігівського обласного військового комісаріату містила напис з назвою військкомату і велику кількість зображень: малий Державний Герб України, герб області, булава й пернач, кетяг калини, колоски. Після переформування у Територіальний центр комплектації та соціальної підтримки (ТЦК та СП) з'явився новий зразок нарукавної емблеми, однак і він не відповідав сучасним вимогам. У 2019 році була створена абсолютно інша нарукавна емблема з урахуванням «Методичних рекомендацій щодо окремих питань розвитку і впровадження військової символіки у Збройних Силах України», підготовлені Головним управлінням розвитку та супроводження матеріального забезпечення ЗСУ: трикутний щит із заокругленими боками відображає три смуги (зелену, білу і зелену – як на прапорі Чернігівської області), на їх тлі чорний двоголовий коронований орел (обласний герб) із зображенням знаку Рюриковичів (стилістично нагадує сучасний герб України) [6].

Стилізований герб України (золотий тризуб на синьому щиті) широко використовується в емблемах та логотипах різних державних і приватних організацій. Він є впізнаваним національним символом, що символізує суверенітет і незалежність України.

Так, тризуб є основним елементом логотипів і емблем усіх міністерств України й інших органів державної влади; посольства і консульства України за кордоном; організацій у сферах спорту, мистецтва, культури, освіти; організації, що пов'язані з історією або культурою України тощо.

Тризуб на таких зображеннях надає їм національного характеру та демонструє приналежність до України. Крім цього, малий герб є обов'язковим елементом офіційних державних відзнак (ордени, медалі, почесні знаки та ін.).

Можливе одночасне поєднання стилізованих зображень прапора і герба. Прикладами такого застосування стилізованої символіки можна вважати: дизайн логотипів державних установ, організацій і заходів; дизайн поліграфічної продукції (плакати, поштові марки, текстові видання) та інших візуальних матеріалів (веб-сайти, блоги); мистецькі твори (картини, скульптури, ювелірні вироби) і як їх різновид – натільний татуаж.

Якщо говорити про **Державний Гімн України як прототип для стилізованого відтворення**, то найвідомішим став рингтон до телефону з цією мелодією.

Що стосується самого тексту, то існує думка про доцільність зміни деяких формулювань у тексті Гімну України, щоби змінити вектор розуміння змісту: з віри у перемогу – на сам факт остаточної перемоги над ворогом. Так, пропонується навіть новий текст/

На початку 2022 року було зареєстровано два законопроєкти, які стосувалися несення змін до тексту Державного Гімну України: ініціатором одного є Людмила Буймістер (№ 7162) [7], альтернативний варіант запропонували Іван Юнаков та Георгій Мазуращу (№ 7162-1) [8]. Перший законопроєкт пропонує нову редакцію лише перших двох рядків: «Переможе Україна! І слава, і воля. Бо нам, браття молодії, усміхнулась доля». Другий – пропонує змінити практично весь текст:

«Процвітає України, її слава й воля!
Вже нам браття українці усміхнулась доля!
Гинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Бо панує ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми зміцнили за нашу свободу,
Бо віками ми є браття козацького роду!

Чорне море нам сміється, дід Дніпро радіє
Бо у нашій Україні доленька квітніє!
А завзята праця щира всіх нас об'єднає
Пісня волі в Україні гучніше лунає!
Приспів:
Душу й тіло ми зміцнили за нашу свободу,
Бо віками ми є браття козацького роду!»

Є пісні, які використовують лише фрагменти Гімну України із додаванням іншого тексту та виконанням під іншу мелодію (наприклад, виконання на мотив репу тексту такого змісту: «Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми браття у своїй сторонці. Війна – то наша доля. Знай, ти не один. Я тебе благаю, брате, повернись живим…»)

Є пісні, які використовують саме слово «гімн» (для прикладу, пісня українського виконавця SKOFKA «В небі чистому чути грім. В небі свист, але чути гімн. В небі чистому мутний дим. Горить ліс, але чути гімн…»).

Є пісні, які в назві містять слово «гімн» (згадаймо відомий «Гімн оборони України» у виконанні гурту «Шабля»: «Любі мої діти, мила, мамо й тату! Я йду на війноньку нашу землю захищати…»). Ще одна урочиста пісня, відома як духовний гімн України або Молитва за Україну («Боже великий, єдиний, нам Україну храни»). Відроджується слава пісні, створеної на слова Олеся Бабія, що відома як Марш українських націоналістів або Гімн ОУН («Зродились ми Великої години З пожеж війни, Із полум'я вогнів. Плекав нас біль По втраті України. Кормив нас гнів І злість на ворогів» [9]).

Загалом стилізована символіка України може бути відображена різноманітними візуальними / звуковими елементами, які кольорами / формою / мотивом можуть нагадувати Державний Прапор / Герб / Гімн. Як правило, ці елементи мають спрощений характер, абстраговані або змінені залежно від дизайнерського задуму, творчої чи іншої мети.

Але, навіть попри відверте і щире захоплення українцями своєю державною символікою, треба визнати, що **використанням державної символіки почали також активно зловживати**, розмі-

щуючи синьо-жовті кольори на продукції, яку недобросовісні представники бізнес-середовища бажають якнайшвидше продати, апелюючи до патріотичних почуттів покупців. Вони спекулюють на їхній любові до рідного краю, маніпулюють споживачами, які обирають цих товаровиробників чи надавачів послуг з-поміж інших як близьких («підтримують вітчизняне»).

Крім зловживання, є ще один момент, важливий у контексті використання державної символіки – примітивізація та образа (що залежно від рівня недоброчесності може досягти статусу наруги, а це вже карається кримінальним законом: ККУ, Стаття 338 [10]. Наруга над державними символами). У гонитві за успішним просуванням на ринку товарів та послуг бізнесмени розміщують елементи державної символіки на не зовсім придатних для цього предметах, тому несвідомі споживачі можуть, наприклад, топтати прапор України, зображений на шкарпетках, сідати на герб України, розміщений на задній кишені джинсів, оздоблювати такою символікою білизну на місці біля геніталій, виготовляти попільнички у формі тризуба тощо.

Тому варто пам'ятати, що у використанні державної символіки мають бути і є певні обмеження, визначені на законодавчому рівні. Порядок використання і захисту державних символів встановлюється виключно законами України (п. 6 ч. 1 ст. 92 Конституції України). Але, оскільки такого закону досі немає, доводиться вдаватися до інших законодавчих документів.

До 20-ї річниці відзначення Дня Державного Прапора України у серпні 2023 року адвокат Володимир Кістяник у своїй публікації на шпальтах «Української правди» [11] наголосив на важливості законодавчого врегулювання процесів і процедур використання Державного Прапора України, навівши при цьому низку безапеляційних аргументів.

Так, він зауважив, що у п. 6 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про рекламу» зазначено, що в рекламі забороняється «використовувати або імітувати зображення Державного Герба України, Державного Прапора України, звучання Державного Гімну України, зображення державних символів іноземних держав та міжнародних організацій, міжнародних об'єднань, якщо такі використання або імітація пропагують неповагу до них або вводять споживачів в оману» [12]. А це співвідноситься з п. 2 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів», де говориться про те, що будь-яка діяльність (дії або бездіяльність), що вводить споживача в оману, є нечесною підприємницькою практикою [13], що зараз власне набуло значного поширення. Крім цього, відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «не можуть одержати правову охорону позначення, які зображують або імітують державні герби, прапори та інші державні символи (емблеми)» [14], а це також доволі популярне на сучасному споживчому ринку.

Як один із варіантів вирішення правових питань використання державної символіки згадуваний адвокат наводить судову практику України, зокрема постанову Львівського апеляційного адміністративного суду від 1 липня 2014 року у справі № 819/3041/13 [11], де суд керується наказом Міністерства освіти і науки України від 7 вересня 2000 року, яким затверджено Рекомендації щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України. Ці рекомендації, крім іншого, містять 10 чітких правил поводження з Державним Прапором із посиланням на світову практику:

1. «Державний Прапор ні перед ким не опускається вниз. Не можна ним салютувати. Не можна схиляти його перед будь-якою особою чи предметом.
2. Державний Прапор при вивішуванні серед інших прапорів має займати перше, найпочесніше місце. Він вивішується або вище за всі інші, або у фронті інших прапорів займає правий геральдичний бік.
3. На зібраннях у приміщенні Державний Прапор розміщується на естакаді (подіумі) з правого боку від промовця; якщо Прапор виставляється з боку аудиторії, то займає правий бік фронтом до естради.
4. У процесіях Державний Прапор треба нести попереду всіх інших прапорів або вправо від них.
5. Не можна виставляти ушкодженого Прапора.
6. При вивішуванні Державний Прапор не повинен торкатися землі, підлоги.
7. На Державному Прапорі не можна розміщувати предмети, емблеми, прикраси тощо.
8. Державний Прапор ніколи і ніде не можна використовувати як прикрасу чи декорацію. З цією метою можна використовувати барви Державного Прапора, і то лише у випадку державних чи національних свят, при державних урочистостях тощо.
9. Зображення Державного Прапора не можна використовувати на рекламах, оголошеннях, заставках.
10. Державний Прапор (стяг), спущений на пів древка (пів щогля), означає жалобу» [15].

Інших нормативних документів у цій сфері в Україні, на жаль, немає. В. Кістяник згадує про спробу Верховної Ради VIII скликання у 2019 році вирішити цю проблему і прийняти законопроєкт «Про державні символи України, порядок їх використання та захисту», але він був відкликаний.

Наразі зареєстровано проєкт закону про великий Державний Герб України № 5712 від 29.06.2021, який нарешті включено до порядку денного сесії Верховної Ради IX скликання під номером 4229-IX від 10.02.2025 [16].

Проте досі це залишається законодавчою прогалиною, яка потребує врегулювання, особливо з огляду на соціально-політичну ситуацію в державі. Адже зараз не тільки можливе незаконне використання державної символіки, а й виникнення відверто провокативних закликів (наприклад, щодо незаконності державних символів і самої держави України: оскільки Конституцією було передбачено прийняття законів, які мають затвердити державні символи і визначити порядок їх використання, а таких документів досі (з 1991 року!) немає, то використовувані державні символи незаконні, а якщо нема державних символів – нема самої держави; така позиція оприлюднена в офіційному запиті до Верховної Ради України щодо наявності закону про державні символи України у березні 2025 року [17]).

Висновки. З огляду на наведене, дуже важливо прийняти відповідні цільові (до того ж, конституційні) закони про Державний Прапор і про Державний Герб України, а не обмежуватися Постановами КМУ, що вміщені в один-два абзаци.

Адже повага до державних символів – це невід'ємна складова виховання патріотів. Неодмінний вияв поваги до Державного Прапора, Герба і Гімну держави має формуватися у свідомості громадян з раннього дитинства, коли закладаються не просто знакові зображення чи звуки, а символічне відтворення ідентичності України як держави, українців як нації та народу з глибокою історією та багатими традиціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: https://surl.li/bmvgua.
2. Закон України «Про Державний Гімн України». *Відомості Верховної Ради України*, 2003, № 24, ст. 163. URL: https://surl.li/corvup.
3. Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України». *Відомості Верховної Ради України*, 1992, № 19, ст. 257. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2067-12#Text.
4. Постанова Верховної Ради України «Про Державний герб України». *Відомості Верховної Ради України*, 1992, № 40, ст. 592. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-12#Text.
5. Прапор України. URL: https://surl.li/zlofet.
6. Чернігівський приклад створення нарукавної символіки обласних ТЦК та СП. *Знак.* 2020. Ч. 82. С. 9. URL: https://vijsko.org/Hor_Chern_TTsK.htm.
7. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Державний Гімн України». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39224.
8. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Державний Гімн України». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39278.
9. Це – новий Гімн України: https://youtu.be/jISzeUBrTGc.
10. Кримінальний кодекс України. URL: https://surli.cc/jzzbzu.
11. Кістяник В. Використання Державного Прапора України: важливість законодавчого врегулювання. *Українська правда*. 23 серпня 2023 року. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/23/7416640.
12. Закон України «Про рекламу». URL: https://surl.li/mxudne.
13. Закон України «Про захист прав споживачів». URL: https://surli.cc/bshwpw.
14. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text.
15. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України» від 7 вересня 2000 року № 439. URL: https://surl.lu/lqhncz.
16. Картка Проекту Закону про великий Державний Герб України № 4229-IX від 10.02.2025. URL: https://surli.cc/rnqgpi.
17. Закон про державні символи України. *Доступ до правди.* URL: https://surl.li/rkcmyc.

УДК 342.9:321.7(477)»2024»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.25

НОВА ПАРАДИГМА ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Воронов М.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Воронов М.М. Нова парадигма локальної демократії в Україні.

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз нових форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, закріплених у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» в редакції Закону № 3703-IX від 9 травня 2024 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування». Дослідження актуалізоване необхідністю поглиблення демократичних засад функціонування місцевого самоврядування в Україні, особливо в контексті триваючої реформи децентралізації та євроінтеграційних прагнень держави. Метою статті є ґрунтовний аналіз правового регулювання, процедур реалізації, історичної практики застосування в Україні з моменту ухвалення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (травень 1997 року), а також переваг та недоліків форм демократії участі. Проаналізовано методичні рекомендації центральних органів виконавчої влади та практику впровадження відповідних інструментів участі в українських громадах, включаючи використання інформаційно-комунікаційних технологій. Виявлено, що нове законодавство спрямоване на систематизацію та посилення механізмів громадської участі, надаючи їм більш чіткого правового статусу та розширюючи можливості для впливу громадян на місцеві справи. Особливу увагу приділено аналізу потенційних викликів, пов'язаних із запровадженням цих форм, таких як ризики формалізму, недостатня спроможність органів місцевого самоврядування та громадськості, а також необхідність забезпечення реального впливу результатів участі на прийняття рішень. Обґрунтовано, що своєчасне ухвалення Закону № 3703-IX, зважаючи на триваючі реформи та майбутні завдання з повоєнного відновлення, свідчить про стратегічне бачення ролі поглибленої участі громадян у зміцненні місцевого самоврядування. На завершення автор пропонує конкретні рекомендації, зокрема щодо розробки на національному рівні типових положень про бюджет участі, КДО та громадське оцінювання для допомоги місцевим радам, а також внесення змін до Бюджетного кодексу України для чіткого фінансування проєктів-переможців бюджету участі.

Ключові слова: місцеве самоврядування, народовладдя, пряма демократія, демократія участі, бюджет участі, публічні консультації, консультативно-дорадчі органи, громадське оцінювання.

Voronov M.M. A new paradigm of local democracy in Ukraine.

The article provides a comprehensive legal and scholarly analysis of new forms of community participation in addressing local issues, as enshrined in the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" as amended by Law No. 3703-IX of May 9, 2024. The relevance of the study is driven by the need to strengthen the democratic foundations of local self-governance in Ukraine, particularly in light of the ongoing decentralization reform and the country's European integration aspirations. The article aims to provide an in-depth examination of the legal regulation, implementation procedures, historical practices in Ukraine since the adoption of the Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine» (May 1997), as well as the advantages and shortcomings of participatory democracy mechanisms. Methodological recommendations from central executive authorities and the practice of implementing relevant participation tools in Ukrainian communities , including the use of information and communication technologies, are analyzed.

The study finds that the new legislation is intended to systematize and reinforce the tools for civic participation by providing them with a clearer legal status and expanding opportunities for citizens

to influence local affairs. Special attention is paid to the analysis of potential challenges associated with the introduction of these forms, such as the risks of formalism, insufficient capacity of local self-government bodies and the public, and the need to ensure that the results of participation have a real impact on decision-making. It is argued that the timely adoption of Law No. 3703-IX, considering the ongoing reforms and future tasks of post-war recovery, reflects a strategic vision of the role of enhanced citizen involvement in strengthening local self-government. In conclusion, the author offers specific recommendations , particularly regarding the development at the national level of model regulations for the participatory budget, CABs, and public evaluation to assist local councils , as well as amending the Budget Code of Ukraine to ensure clear financing for winning projects of the participatory budget.

Key words: local self-government, people's power, direct democracy, participatory democracy, participatory budgeting, public consultations, advisory bodies, public evaluation.

Постановка проблеми. Реформа місцевого самоврядування та пов'язана з нею децентралізація владних повноважень є одними з ключових трансформаційних процесів у сучасній Україні. Ці процеси набувають особливої ваги в контексті реалізації євроінтеграційного курсу держави та нагальної потреби зміцнення демократичних інститутів на всіх рівнях публічного управління. Важливим аспектом успішного функціонування місцевого самоврядування є забезпечення дієвих механізмів залучення громадян до процесу прийняття рішень та контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування. У цьому контексті, ухвалення Закону України № 3703-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» від 09.05.2024 року (далі – Закон № 3703-IX) стало знаковим кроком на шляху розширення арсеналу інструментів прямої та учасницької демократії, а також посилення ролі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення. Закон № 3703-IX, багато положень якого, включаючи оновлену статтю 6^1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ЗУ «Про МСУ») [1], запроваджує та деталізує низку нових форм демократії участі.

Актуальність наукового аналізу цих нововведень обумовлена необхідністю їх ефективного впровадження на практиці та подальшого вдосконалення правового регулювання. Своєчасність ухвалення Закону № 3703-IX, на тлі триваючих реформ та майбутніх завдань з повоєнного відновлення, свідчить про стратегічне бачення ролі поглибленої участі громадян у зміцненні місцевого самоврядування. Це не просто чергове оновлення законодавства, а цілеспрямована дія на посилення локальної демократії, що розглядається як важливий елемент національної стійкості та майбутнього розвитку. Особливий акцент на залученні внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та молоді додатково підкреслює орієнтацію на соціальну згуртованість та формування активного громадянського суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на значний інтерес науковців та практиків до питань становлення та розвитку громадської участі в вирішенні питань місцевого значення, тут можна визначити наукові дослідження І. Абрам'юка, Т. Андрейчук, О. Батанова, М. Баймуратова, О. Ганжука, В. Нестеровича, В. Серьогіна, комплексний науково-правовий аналіз саме нових форм участі, закріплених у статті 6^1 ЗУ «Про МСУ» [2], їх правового регулювання, процедур реалізації, історичної практики застосування аналогічних механізмів та потенційних викликів в українському контексті залишається недостатньо розробленим. Існуючі праці українських та зарубіжних вчених у галузі конституційного, муніципального права, теорії демократії, а також аналітичні звіти громадських організацій та методичні рекомендації органів влади [6] створюють важливе підґрунтя, проте не вичерпують потреби в детальному дослідженні специфіки саме цих нововведень. Варто зазначити, що хоча деякі форми демократії участі, такі як бюджет участі чи публічні консультації, мають певну історію застосування в Україні [3], їх нове законодавче закріплення та деталізація в Законі № 3703-IX вимагають окремого аналізу. Законодавче прагнення до гнучкості та інноваційності, що простежується у включенні таких форм, як «громадське оцінювання» (п.8) та «інші форми, що не суперечать закону» (п. 9) [2], вказує на відхід від суто традиційних підходів та відкриває простір для адаптації до нових технологій та суспільних потреб, що може сприяти формуванню більш динамічного та чутливого місцевого врядування.

Метою даної статті є проведення ґрунтовного науково-правового аналізу Закону України № 3703-IX, зокрема, дослідження нових форм прямої та учасницької демократії, їх змісту, механізмів реалізації, практики застосування аналогічних форм в Україні з 1997 року, а також виявлення переваг та недоліків цих форм.

Виклад основного матеріалу. Стаття 6[1] ЗУ «Про МСУ», яка доповнена Законом № 3703-IX, визначає розширений перелік форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. Цей перелік включає як вже традиційні форми (місцевий референдум, загальні збори, місцеві ініціативи, громадські слухання), так і нові або суттєво деталізовані механізми, зокрема ті, що є предметом цього дослідження: участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету (п. 5); публічні консультації (п. 6); консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування (п. 7); громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування (п. 8); інші форми участі, що не суперечать закону (п. 9) [1].

Такий перелік у статті 6[1] свідчить про намір законодавця перейти до більш кодифікованого та потенційно стандартизованого підходу до забезпечення громадської участі на всій території України. Це відхід від попередньої практики, де багато механізмів участі визначалися переважно на місцевому рівні або мали рекомендаційний характер. Включення цих форм безпосередньо до основного закону про місцеве самоврядування має на меті встановлення чітких гарантій партисипативних прав громадян. Це, у свою чергу, підвищує правову визначеність для жителів та надає органам місцевого самоврядування (ОМС) більш вагомий мандат для впровадження цих інструментів, потенційно зменшуючи розбіжності у можливостях участі між різними громадами. Закон також встановлює загальний принцип, згідно з яким участь територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення може здійснюватися безпосередньо та/або з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), якщо інше не передбачено законом. Це положення відкриває шлях для модернізації процесів залучення та робить їх потенційно більш доступними для ширшого кола громадян, хоча водночас актуалізує питання подолання цифрової нерівності та забезпечення безпеки електронних інструментів участі.

Важливим нововведенням, що безпосередньо впливає на реалізацію цих форм демократії участі, є вимога до всіх територіальних громад затвердити свої статути до 1 січня 2027 року. У цих статутах мають бути чітко прописані, серед іншого, форми та порядок участі жителів у вирішенні питань громади. Ця вимога вказує на двокомпонентну модель, тобто, національне законодавче рамкове регулювання доповнюється локальною деталізацією та адаптацією. Такий підхід визнає, що, попри важливість єдиних стандартів, місцеві особливості потребують індивідуальних рішень.

У п. 5 статті 6[1] ЗУ «Про МСУ» закріплено право жителів на участь у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету. Ця норма знаходить свою конкретизацію у концепції «бюджету участі» або «громадського бюджету». Хоча Бюджетний кодекс України встановлює загальні засади бюджетного процесу, саме Закон № 3703-IX запроваджує вимогу щодо обов'язкового встановлення ОМС процедур для громадського бюджету (бюджету участі) [1]. Це переводить бюджет участі з категорії інноваційних практик окремих громад у розряд загальнообов'язкових інструментів місцевої демократії. Така зміна статусу є важливою, оскільки раніше, до ухвалення Закону № 3703-IX, впровадження бюджету участі було переважно добровільною ініціативою прогресивних місцевих рад [3]. Обов'язковість має на меті універсалізувати доступ громадян до цього інструменту, проте водночас ставить перед громадами, особливо тими, що не мають попереднього досвіду, завдання розробити та ефективно впровадити відповідні місцеві нормативні акти та процедури. Правове підґрунтя для реалізації бюджету участі також формується низкою методичних рекомендацій, розроблених Міністерством фінансів України та іншими центральними органами виконавчої влади, а також громадськими експертами [4]. Ці документи, хоч і мають переважно рекомендаційний характер, окреслюють ключові елементи, які мають бути відображені у місцевому Положенні про громадський бюджет.

Хоча формальне право громадян впливати на бюджетний процес існувало і раніше, інструмент бюджету участі у його сучасному розумінні почав активно впроваджуватися в Україні значно пізніше, з 2015 року. Першими в цьому процесі стали міста Черкаси та Чернігів. Згодом до них приєдналися Луцьк (з конкурсом громадських ініціатив, схожим за суттю), а у 2016 році – ще 17 великих міст, включаючи Вінницю, Житомир, Київ, Львів, Хмельницький та Чернівці.10 До 2019 року більшість обласних центрів та великих міст України вже мали досвід реалізації принаймні одного циклу бюджету участі. Серед успішних практик можна відзначити створення шкіл громадського бюджету для навчання потенційних авторів (Київ, Одеса, Харків) та детальне інформування громадськості про всі етапи процесу (Миколаїв, Запоріжжя) [3].

Так, п. 6 статті 6[1] ЗУ «Про МСУ» визначає публічні консультації як одну з форм участі територіальної громади. Це положення набуває особливої ваги у світлі прийняття спеціального Закону України «Про публічні консультації» № 3841-IX (далі - ЗУ «Про ПК»), який був ухвалений Верховною Радою України 20 червня 2024 року, підписаний Президентом 17 жовтня 2024 року та набирає чинності через 12 місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні [5]. Цей закон є значним кроком вперед, оскільки він систематизує та підносить статус публічних консультацій з рівня рекомендованої практики, що переважно регулювалася Постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) № 996 від 03.11.2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [6], до рівня законодавчо закріпленого процесу з чітко визначеними процедурами та наслідками за їх недотримання. Відтерміноване набуття чинності Законом «Про ПК» надає час для підготовки, але водночас відкладає його безпосередній вплив на практику.

ЗУ «Про ПК» встановлює низку ключових принципів проведення публічних консультацій, серед яких: участь та відкритість, прозорість, доступність, підзвітність, дієвість та пропорційність [5]. Ці принципи мають забезпечити, що консультації не будуть формальністю, а стануть реальним інструментом двосторонньої комунікації між владою та суспільством. Закон визначає обов'язковість проведення публічних консультацій для широкого кола суб'єктів владних повноважень, включаючи органи місцевого самоврядування, щодо проектів нормативно-правових актів, концепцій, стратегій, програм та інших важливих документів [7]. Для ОМС порядок організації та проведення публічних консультацій визначається відповідною місцевою радою, проте ЗУ «Про ПК» встановлює перелік питань, щодо яких публічне обговорення є обов'язковим. До таких питань належать: делегування повноважень ОМС; надання пільг чи переваг окремим суб'єктам господарювання; проекти стратегічних планів розвитку територіальної громади та змін до них; символіка територіальної громади. Варто зазначити, що Закон «Про ПК» передбачає три основні форми проведення консультацій: а) електронні консультації; б) адресні консультації; в) публічне обговорення [5].

Центральним елементом системи публічних консультацій має стати єдина онлайн-платформа, яка забезпечуватиме проведення електронних консультацій, оприлюднення документів, подання пропозицій та звітів. Обов'язкове використання такої платформи та визначення електронних консультацій як первинної форми суттєво вплине на доступність та характер громадського внеску. Це може розширити охоплення та спростити подання пропозицій, але водночас актуалізує проблеми цифрової грамотності та інклюзії, вимагаючи паралельного використання офлайн-механізмів та зусиль для подолання цифрового розриву.

До ухвалення спеціального ЗУ «Про ПК», практика проведення консультацій з громадськістю в Україні була досить строкатою та значною мірою залежала від політичної волі та інституційної спроможності конкретного органу влади. Нагадаємо, що основним нормативним орієнтиром слугувала Постанова КМУ № 996 від 03.11.2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [6]. Деякі громади демонстрували успішні приклади залучення громадян до обговорення важливих питань. Наприклад, в Острозі проводилися публічні консультації щодо заходів у рамках статусу «Молодіжна столиця – 2022» та щодо заборони продажу алкоголю у нічний час, використовуючи онлайн-платформу «Ваша думка» та SMS-голосування, за активної участі міської ради та громадських організацій [9]. Поступово зростало використання онлайн-інструментів, таких як спеціалізовані платформи, веб-форуми та соціальні мережі для проведення обговорень та збору пропозицій, особливо в умовах пандемії COVID-19, яка прискорила перехід до онлайн-форматів.

Порівняльний аналіз з досвідом країн Східної Європи, таких як Польща, Литва та Болгарія, показує, що наявність законодавчої рамки є необхідною, але не достатньою умовою для ефективних консультацій. Інституційна спроможність органів влади, політична воля до діалогу, активність та організованість громадянського суспільства, а також реальний тиск з боку громадськості відіграють не менш важливу роль [10, с. 131]. Україна може багато чого навчитися як з успішного досвіду Польщі, так і з викликів, з якими зіткнулися Литва та Болгарія. На нашу думку, ефективність ЗУ «Про ПК» залежатиме не лише від його тексту, а й від того, наскільки ОМС сприймуть його як інструмент для покращення своєї роботи, наскільки активно громадські організації будуть його використовувати, та чи будуть створені механізми для справжнього діалогу та підзвітності, а не лише формального дотримання процедур.

Вважаємо, що належним чином організовані публічні консультації мають значні переваги. Вони сприяють покращенню якості управлінських рішень, оскільки дозволяють врахувати різноманітні знання, досвід та інтереси заінтересованих сторін. Це підвищує легітимність рішень влади та сприяє їх кращому сприйняттю та виконанню громадою. Публічні консультації є інструментом запобігання соціальним конфліктам, оскільки дають можливість виявити та узгодити потенційні розбіжності на ранніх етапах. Вони також сприяють розвитку громадянського суспільства, підвищуючи обізнаність громадян та їхню залученість до суспільних справ [11].

Пункт 7 статті 6^1 ЗУ «Про МСУ» закріплює консультативно-дорадчі органи (КДО) як одну з форм участі територіальної громади. Це положення доповнює статтю 10 ЗУ «Про МСУ», яка надає місцевим радам загальний дозвіл утворювати КДО для реалізації своїх повноважень. Однак, донедавна законодавство не містило детальної регламентації порядку створення та функціонування КДО саме при ОМС, а відповідні підзаконні акти (наприклад, Постанови КМУ № 976 від 05.11.2008 р. щодо громадської експертизи; № 1198 від 18.12.2018 р. щодо молодіжних рад,) мали переважно рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування [12;13]

Варто зазначити, що Закон № 3703-IX вносить суттєві зміни у цей ландшафт. По-перше, він прямо вказує на право жителів брати участь у роботі КДО. По-друге, що більш важливо, він встановлює обов'язковість створення КДО/Рад при голові ради та їх заступниках, виконавчому комітеті та інших органах. Це переводить КДО з категорії дискреційних інституцій, створення яких залежало від волі ОМС, до розряду обов'язкових елементів системи місцевого врядування. Такий крок спрямований на більш формалізоване та системне залучення експертних та громадських консультацій до процесу прийняття рішень на місцевому рівні.

Водночас статус КДО при ОМС залишається незмінним. Вони не є юридичними особами. При одному ОМС може існувати декілька КДО з різними завданнями та спеціалізацією, наприклад, громадські ради (загального спрямування), молодіжні ради, ради підприємців, ради з питань ВПО тощо [14]. Порядок утворення, склад, повноваження та регламент роботи КДО визначаються органом місцевого самоврядування, при якому він створюється, відповідним положенням. Практика створення та функціонування КДО при ОМС в Україні є досить різноманітною. Найбільш поширеною формою є громадські ради. Загалом, КДО покликані відігравати важливу роль у залученні громадськості до управління, наданні платформи для висловлення ідей та ініціатив, розвитку співпраці між владою та жителями, а також у формуванні активних громадян. Звісно, що КДО мають бути незалежними та об'єктивними. Однак на практиці їхня ефективність часто обмежена низкою проблем. До них можна віднести: формалізм, залежність від органу створення, ризик перетворення КДО на «кишенькові» структури, що схвалюють рішення влади, недостатня фаховість членів, брак матеріальних і фінансових ресурсів, низький вплив на прийняття рішень [15, с. 360]. Натомість серед переваг функціонування КДО можна виділити можливість залучення широкого експертного потенціалу, представництво інтересів різних соціальних груп, що сприяє підвищенню якості та збалансованості рішень ОМС, а також налагодження конструктивного діалогу між владою та громадою.

Пункт 8 статті 6^1 ЗУ «Про МСУ» запроваджує нову форму демократії участі – громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Детальніше ця форма регламентується новою статтею 13^4 ЗУ «Про МСУ», внесеною Законом № 3703-IX.34 Формалізація «громадського оцінювання» є новаторським і потенційно потужним інструментом прямого громадського контролю, що відрізняється від загальних консультацій чи участі у прийнятті рішень. Якщо інші форми спрямовані переважно на формування майбутніх рішень, то громадське оцінювання фокусується на аналізі минулої та поточної діяльності ОМС, безпосередньо впливаючи на їхню підзвітність.

Предметом громадського оцінювання є діяльність ОМС та їх посадових осіб, пов'язана із здійсненням ними своїх повноважень, а також процесом прийняття та виконанням рішень [16]. Це досить широке визначення, що охоплює практично всі аспекти роботи місцевої влади. Важливо, що ініціаторами громадського оцінювання можуть виступати інститути громадянського суспільства, які здійснюють діяльність на території відповідної громади, а саме: громадські об'єднання, професійні спілки (та їх об'єднання), творчі спілки, організації роботодавців (та їх об'єднання), благодійні організації та органи самоорганізації населення (ОСН). Такий перелік ініціаторів робить акцент на організованому громадянському суспільстві, що може забезпечити певний рівень професіоналізму та сталості оцінювання, але водночас може створити певні бар'єри для спонтанних громадських ініціатив з боку менш формалізованих груп.

Порядок проведення громадського оцінювання визначається законом (тобто, ЗУ «Про МСУ»), статутом територіальної громади, а для районних та обласних рад - їхніми рішеннями. Закон покладає на ОМС та їх посадових осіб обов'язок сприяти проведенню громадського оцінювання. Це сприяння може включати надання необхідної інформації, визначення відповідальних осіб для взаємодії, а також, за потреби, утворення робочої групи із сприяння проведенню оцінювання. Ступінь реального сприяння з боку ОМС буде ключовим фактором доступності та ефективності цього інструменту. Процедура передбачає, що ініціатор оцінювання проводить аналіз діяльності ОМС, після чого готує висновки та рекомендації, які подаються відповідному органу чи посадовій особі. ОМС зобов'язані розглянути ці висновки та оприлюднити результати розгляду.

Громадське оцінювання слід відрізняти від громадської експертизи, яка для органів виконавчої влади регулюється Постановою КМУ № 976 від 05.11.2008 р. [12]. Хоча концептуально ці інструменти схожі (обидва передбачають зовнішній аналіз діяльності влади з боку громадськості), громадське оцінювання в системі ОМС тепер має пряму законодавчу регламентацію в профільному законі, що підвищує його статус та окреслює специфіку застосування саме на місцевому рівні. Хоча «громадське оцінювання» як формально визначений інструмент згідно зі статтею 13^4 є новим, елементи громадського контролю та оцінки діяльності ОМС існували й раніше в рамках ширших практик громадського моніторингу, громадських слухань чи діяльності громадських рад. Інститути громадянського суспільства і раніше проводили дослідження, аналізували бюджети, якість надання послуг, відкритість ОМС тощо [17]. Закон № 3703-IX фактично створює для таких ініціатив чіткий правовий шлях та офіційний механізм взаємодії з владою.

Приклади громадського моніторингу та оцінювання, хоч і не завжди формалізовані як «громадське оцінювання» у новому розумінні, можна знайти в діяльності багатьох громадських організацій та ініціатив, які аналізують діяльність місцевої влади та публікують свої звіти та рекомендації.[66] Успіх імплементації нової статті 13^4 залежатиме від того, наскільки ОМС будуть готові до співпраці та наскільки якісними будуть методики, що застосовуватимуться ініціаторами оцінювання. Це вимагатиме розробки місцевих процедур, підвищення спроможності як громадських організацій, насамперед, в частині методології оцінювання, так і ОМС (в частині готовності до відкритості та сприйняття зовнішньої, потенційно критичної, оцінки).

На нашу думку, громадське оцінювання має значний потенціал стати потужним інструментом зворотного зв'язку, стимулюючи ОМС до постійного покращення своєї роботи. Результати оцінювання можуть використовуватися для інформування громадськості, для розробки рекомендацій щодо вдосконалення діяльності ОМС, а в деяких випадках – навіть як один із факторів при прийнятті кадрових чи управлінських рішень.

Висновки. Проведений науково-правовий аналіз Закону України «Про МСУ» в редакції Закону № 3703-IX дозволяє зробити низку узагальнень щодо потенціалу цих нововведень для посилення народовладдя на місцевому рівні, а також виявити ключові проблеми та сформулювати рекомендації. Закон № 3703-IX є важливим кроком на шляху систематизації та зміцнення механізмів участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення. Аналізовані форми, зокрема, участь у бюджетному процесі (бюджет участі), публічні консультації, консультативно-дорадчі органи, громадське оцінювання та «інші форми» - отримали більш чітке правове закріплення, а деякі з них (як-от обов'язковість процедур бюджету участі та створення КДО при керівництві ОМС, а також новий інструмент громадського оцінювання) є суттєвими новаціями. Загалом, Закон № 3703-IX спрямований на розширення прав громадян та посилення їхнього впливу на місцеві справи, що є позитивним кроком у розвитку місцевої демократії.

Незважаючи на позитивні зрушення, існують потенційні проблеми та виклики. По-перше, хоча ЗУ «Про ПК» є комплексним, окремі аспекти взаємодії цього закону з нормами ЗУ «Про МСУ» можуть потребувати уточнень. Порядок створення та функціонування КДО, а також методологія громадського оцінювання на рівні ЗУ «Про МСУ» все ще потребують більш детальних локальних нормативних актів. По-друге, існує небезпека, що ОМС підійдуть до впровадження нових форм участі формально, без реального наміру враховувати думку громади чи результати оцінювання. По-третє, існує певний брак ресурсів та спроможності. Тому багато громад, особливо менших, можуть стикатися з браком фінансових, кадрових та організаційних ресурсів для ефективної реалізації всіх передбачених форм участі. Також актуальною є проблема недостатньої спроможності як представників ОМС, насамперед, в частині організації партисипативних процесів, так і самої громадськості, зокрема, в частині активної та конструктивної участі.

Водночас необхідне подальше системне вдосконалення чинного законодавства України. Зокрема, важливо розробити та затвердити на національному рівні (наприклад, Постановою КМУ) модельні/типові положення про бюджет участі, про консультативно-дорадчі органи при ОМС, та про порядок проведення громадського оцінювання діяльності ОМС, які б слугували орієнтиром для місцевих рад при розробці власних нормативних актів. Ці типові положення мають враховувати найкращі українські та міжнародні практики. Необхідно передбачити у Бюджетному кодексі України більш чіткі механізми фінансування проєктів-переможців бюджету участі та відповідальність за їх реалізацію. Таким чином, реалізація цих рекомендацій сприятиме не лише формальному запровадженню нових інструментів участі, але й їх перетворенню на дієві механізми народовладдя, що забезпечуватимуть сталий розвиток територіальних громад та підвищення якості життя їхніх мешканців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 № 3703-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text (дата звернення: 09.06.2025).
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 09.06.2025).
3. Аналітичний звіт Дослідження розвитку інструменту «Громадський бюджет» у містах України». Фонд Східна Європа, 2020. URL: https://api.egap.in.ua/storage/uploads/images/publication/analiticnii_zvit/Analiticnii-zvit.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
4. Методичні рекомендації щодо запровадження в громаді інструменту е-демократії "Громадський бюджет". Програма EGAP. URL: https://backend.hromada.gov.ua/storage/uploads/images/project/gromadskii-byudzet/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%91%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
5. Про публічні консультації: Закон України від 20.06.2024 № 3841-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-IX#Text (дата звернення: 09.06.2025).
6. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.06.2025).
7. Методичні рекомендації щодо проведення публічних консультацій. USAID RADA: Next Generation Program. 2024. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/2024/10/Public-consultation-recommendations.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
8. Закон «Про публічні консультації»: що він змінює для громад. Портал Децентралізація. 25.06.2024. URL: https://decentralization.ua/news/18264 (дата звернення: 09.06.2025).
9. Влада VS громада: успішний приклад проведення Публічних консультацій в Острозі. Громадський Простір. 26.11.2021. URL: https://www.prostir.ua/?news=vlada-vs-hromada-uspishnyj-pryklad-provedennya-publichnyh-konsultatsij-v-ostrozi (дата звернення: 09.06.2025).
10. Теребун О.С. Інституціолізація публічних консультацій як інструменту взаємодії органів публічної влади і інституцій громадянського суспільства у східноєвропейських членах Європейського Союзу: уроки для України. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 1(103). С. 128–134 (URL: https://ema.ztu.edu.ua/article/view/276270. DOI: https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-128-134 (дата звернення: 09.06.2025).
11. Переваги та недоліки законопроєкту №4254 «Про публічні консультації»: аналіз. Український незалежний центр політичних досліджень. 19.06.2024. URL: https://ucipr.org.ua/ua/novyny/analiz-zakonoproektu-4254-pro-publichni-konsultatsiji-pozitivi-ta-vikliki-2 (дата звернення: 09.06.2025).
12. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.06.2025).

13. Про затвердження типових положень про молодіжні ради: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1198. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.06.2025).
14. Закон про народовладдя: особливості, переваги і роль громадських організацій у впровадженні закону. *Ресурсний центр ГУРТ*. 04.03.2025. URL: https://gurt.org.ua/news/informator/106218/ (дата звернення: 09.06.2025).
15. Андрійчук Т.В. Громадські консультативно-дорадчі органи: проблеми організації та функціонування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3. С. 357–368. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/andriichuk_gromadski.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
16. Стаття 13^4. Громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Protocol.ua. 09.05.2024. URL: https://protocol.ua/ua/ pro_mistseve_samovryaduvannya_v_ukraini_stattya_13_4/#google_vignette (дата звернення: 09.06.2025).
17. Лациба, М.В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К.: [Агентство "Україна"], 2010. 96 с. URL: https://gurt.org.ua/uploads/news/2010/06/06/ge_krok_za_krokom_-_ucipr_2010.pdf (дата звернення: 09.06.2025).

УДК 340.5:342.3(53)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.26

КОНСТИТУЦІЯ КАТАРУ: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Зінченко О.В.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0001-6083-8727

Зінченко О.В. Конституція Катару: основні характеристики.

В статті з'ясовано особливості Конституції Катару, її основні характеристики, які розкривають принципи побудови системи влади в означеній державі, стан закріплення прав людини та інших нюансів.

Показано, що Конституція Катару 2003 р. не визначає форми правління країни, хоча одночасно з цим в ній Катар названий демократичною країною, мотивуючи таку декларацію визнанням принципу розподілу властей, народу – джерелом влади, наявністю законодавчого органу – парламенту, прав і свобод громадян, зокрема, права обирати і бути обраним, принципів справедливості, рівності та свободи. Підкреслено, що навіть побіжний погляд на зміст Конституції показує кричущу невідповідність дійсності викладених «аргументів». Зокрема, суперечливою і алогічною постає назва Консультативної ради, фактично призначеної еміром, парламентом і законодавчим органом, як і принцип розподілу властей за умови концентрації усіх повноважень в руках еміра й очевидної переваги виконавчої влади над так званою законодавчою. Цілком фальшивими є й твердження про народ як джерело влади, лише п'ять відсотків якого, до того ж лише чоловічої статі, можуть брати участь у голосуванні у відповідності до написаного еміром закону, а також проголошені права та свободи за відсутності правового механізму втілення їх в життя і офіційного перенесення інтересів населення в останній ряд завдань державної політики. Фактично Катар за формою правління є абсолютною монархією у вигляді емірату, тобто королівства або князівства, походження якої носить змішаний, спадково-призначуваний характер.

Спростовано висновок про перехід форми правління Катару від абсолютної монархії до дуалістичної в результаті референдуму 2003 року. Зроблено висновок про декларативність конституції Катару, яка виявилась необхідною, по-перше, для правового закріплення незалежного правління династії Хамади бен Халіфи бен Хамада бен Абдулли бен Джассима на непохитній підставі шаріату, а по-друге, для забезпечення видимої відповідності вимогам Ліги Арабських Держав та глобалізаційного процесу.

Ключові слова: конституція, Катар, мусульманське право, абсолютна монархія.

Zinchenko O.V. Constitution of Qatar: main characteristics

The article explains the features of the Constitution of Qatar, its main characteristics, which reveal the principles of building a system of government in the specified state, the state of human rights, and other nuances.

It is shown that the Constitution of Qatar of 2003 does not define the form of government of the country, although at the same time it calls Qatar a democratic country, motivating such a declaration by the recognition of the principle of separation of powers, the people as the source of power, the presence of a legislative body − parliament, the rights and freedoms of citizens, in particular, the right to vote and be elected, the principles of justice, equality and freedom. It is emphasized that even a cursory glance at the content of the Constitution shows a blatant inconsistency with the reality of the stated «arguments». In particular, the name of the Consultative Council, actually appointed by the Emir, parliament and legislative body, appears contradictory and illogical, as does the principle of separation of powers provided that all powers are concentrated in the hands of the Emir and the obvious superiority of the executive branch over the so-called legislative branch. The claims about the people as the source

of power, only five percent of whom, moreover, only men, can participate in the vote in accordance with the law written by the emir, as well as the proclaimed rights and freedoms in the absence of a legal mechanism for their implementation and the official transfer of the interests of the population to the last row of state policy tasks, are also completely false. In fact, Qatar is an absolute monarchy in the form of an emirate, that is, a kingdom or principality, the origin of which is of a mixed, hereditary and appointed nature.

The conclusion about the transition of the form of government of Qatar from an absolute monarchy to a dual monarchy as a result of the 2003 referendum is refuted. The conclusion is made about the declarative nature of the constitution of Qatar, which turned out to be necessary, firstly, for the legal consolidation of the independent rule of the dynasty of Hamada bin Khalifa bin Hamada bin Abdullah bin Jassim on the unshakable basis of Sharia, and secondly, for ensuring the apparent compliance with the requirements of the League of Arab States and the globalization process.

Key words: constitution, Qatar, Islamic law, absolute monarchy.

Постановка проблеми. Країни Арабського Сходу сьогодні активно розвиваються в усіх напрямках, в тому числі і правовому, впливи глобалізації їх не оминають. Не дивлячись на те, що багато з арабських країн проголошують основою своїх національних правових систем мусульманське право, все ж таки одночасно з цим в них використовуються елементи західних правових систем, в першу чергу − романо-германського права. Д. Лук'янов вважає, що «одним із таких проявів важливих змін… є ідея конституціоналізму» [1, с. 247].

Метою даного дослідження є з'ясування особливостей Конституції Катару, її основних характеристик, які розкривають принципи побудови системи влади в означеній державі, стан закріплення прав людини та інших нюансів.

Стан опрацювання проблематики. До наукового висвітлення питань, пов'язаними з правовими системами мусульманських держав звертались багато дослідників, серед яких Д. Лук'янов [1], О. Петришин [2], Т. Орлова [3], О. Львова [4], Л. Гришко [5], А. Рудик [6], В. Вєннікова [7], А. Тагієв [8], Ю. Коломієць [9], В. Сухонос [10], В. Шаповал [11] та інші. Але проблема конституціоналізму Катару не стала предметом їхнього дослідження. Саме заповненню цієї прогалини і присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу. Держава Катар міститься у східній частині Аравійського півострова. Від самого початку н.е. Катар зазнав численних завоювань Сасанідами, Арабським Халіфатом, Туреччиною, Англією, а також племенами Бахрейну, Кувейту, Оману, воював із Саудівською Аравією. Із 1916 р. Катар був протекторатом Великобританії і лише у 1971 р. отримав незалежність.

Перша Конституція Катару (Основний закон) була октройована правителем ще у 1970 р. під тиском прогресивної інтелігенції та буржуазії напередодні створення суверенної держави, а також очевидною для шейха Ахмада Бен Алі аль Тані необхідністю конституційного закріплення влади за правлячою династією [9, с. 17]. У той же час, за правління Ахмада виявлялось очевидним небажання або нездатність влади здійснювати хоча б мінімальні соціальні заходи, невміння реалізовувати нафтові прибутки з метою зміцнення режиму, стабілізації правління, які використовувались на утримання державного апарату та «на потреби правлячої аристократичної верхівки на чолі з династією» [9, с. 33]. За свідченням колишнього радника кувейтського уряду і Суду еміра з юридичних питань В. Раафата, емір шейх Ахмад був «противником будь-яких реформ, проводив більше часу за кордоном, а його інтерес до державних справ обмежувався, головним чином, будівництвом розкішних палаців і витратою значної частини нафтових прибутків емірату на особисті і сімейні потреби… Планувалося зі згоди еміра, що його старший син, багато в чому схожий на батька, шейх Абд Аль-Азіз усуне спадкового принца шейха Халіфа Бен Хаміза і візьме владу в свої руки для встановлення досить міцного контролю над еміратом, а потім, діждавшись слушного моменту, проголосить себе його правителем. Проте переворот від 22 лютого 1972 р. поклав край цим прожектам» [9, с. 17].

Двірцевий переворот привів до влади законного спадкоємця престолу шейха Халіфа Бен Хаміз аль Тані, який почав приділяти значні суми на соціально-економічні заходи, чим зміцнив престиж монархії [9, с. 33]. У 1972 та 1995 рр. октройованою (дарованою) конституцією виявився виданий монархом одноосібний акт, змінювати який також може лише його творець. Історично виданням октройованої конституції монарх конституював себе як главу держави. Октройована конституція

розглядалась як своєрідне юридичне зобов'язання монарха, яке може бути ним і скасоване. Виразом такого зобов'язання слугує присяга монарха перед сходженням на трон, текст якої посилається на саму конституцію [11, с. 27-28].

Конституція 1970 р. зазнала певних змін. У 1999 р. був створений конституційний комітет підготовки постійного Основного закону. Комітет отримав назву «Комітету постійної Конституції». Другого липня 2002 р. текст Основного закону був представлений шейху із закладеними у ньому підвалинами суспільних відносин, врегулюванням роботи властей і «реалізацією участі громадян в управлінні країною», а також із «гарантуванням прав і свобод громадян у Катарі» [12]. Конституція приписувала «запровадження парламенту, який називається Консультативною радою». Дві третини його особового складу обирались «вільним і прямим голосуванням», а останні – призначались еміром. На цей орган, тобто на «парламент – Консультативну раду», покладались «законодавча влада, планування бюджету» і «відповідальність за діяльність міністрів та за роботу виконавчої влади» [12].

29 квітня 2003 р. у Катарі відбувся «публічний референдум», у якому взяли участь 71132 громадяни, що складало близько 10 % населення. Виходячи ж із того, що голосували тільки чоловіки, цифра зменшиться удвічі, до 5 відсотків, тобто складатиме двадцяту частину населення, що наголошує становий, антидемократичний характер системи голосування і закреслює декларацію про «участь народу в управлінні державою». Слід також зазначити, що до членів правлячого сімейства Катару відносяться 20 тисяч осіб, 500 із яких мають титул шейха [9, с. 28]. Вони складають 2,8% населення, а разом із представниками феодальної верхівки та нафтових «королів» – означені вище 5% «виборців».

Восьмого червня 2004 р. шейх Хамад Бен Халіфа аль-Тані затвердив текст Основного закону й у виданому з цього приводу указі заявив, що «прийняв цю Конституцію з метою реалізації його мети щодо демократизації… Батьківщини», визнаючи її «приєднання до арабських та ісламських держав» [12].

Конституція Катару 2003 р. складається із 5 частин (глав), 5 розділів і 150 статей:

Частина I. Держава і принципи правління (ст. 1–17);

Частина II. Основні принципи суспільного життя (ст. 18–33);

Частина III. Права та обов'язки громадян (ст. 34–58);

Частина IV. Устрій влади:

Розділ I. Загальні положення (ст. 59–63);

Розділ II. Емір (Принц, Емір) (ст. 64–75);

Розділ III. Законодавча влада (ст. 76–116);

Розділ IV. Виконавча влада (ст. 117–128);

Розділ V. Судова влада (ст. 129–140);

Частина V. Заключні положення (ст. 141–150) [12].

Не зважаючи на те, що Катар був упродовж 32 років суверенним, стаття 1 Конституції 2003 р. розпочинає виклад тексту декларацією того факту, що «Катар – незалежна держава» [12, ст. 1]. І це слід розуміти не як прагнення запровадити конституційну форму правління за допомогою Основного закону, а скоріш як засіб узаконення влади правлячої династії. Так, стаття 8 говорить, що «правління державою здійснюється спадковим родом аль-Тані по чоловічій лінії спадкоємцями Хамада бен Халіфи Бен Хамада бен Абдулли бен Джассима. Престол повинен передаватись сину, якого називатимуть «безперечним спадкоємцем еміра». У випадку відсутності у еміра сина престол обіймає член сім'ї еміра, якого останній називає своїм спадкоємцем [12, ст. 8]. При цьому не згадуються ані «монархія», ані «республіка». Стаття 1 констатує, що «форма правління є демократичною», офіційною мовою є арабська, а населення Катару – «частина арабської нації» [12, ст. 1].

Термін «нація» є синонімом терміну «народ» і означає етнічну спільноту людей, що склалася історично, як правило, на певній території із спільними ознаками тісних економічних зв'язків, спільної мови, особливостей культури тощо. У процесі виникнення національних держав їх суверенітет часто визначався як «національний суверенітет». Згодом у «національному суверенітеті» почали вбачати право націй на політичне самовизначення й утворення окремої держави [11, с. 119–122]. Столицею країни встановлене місто Доха і передбачена можливість її перенесення до будь-якого іншого міста [12, ст. 2]. Статус столиці має органічний зв'язок із суверенітетом і набуває важливого значення. Для арабських держав, як колишніх колоній, воно полягає у заміні колишньої столиці метрополії – Лондону чи Парижу, звідкіля йшли закони, накази, розпоряджен-

ня, – власною столицею суверенної держави. Особливої пристрасності усе це набуває для новоутворених держав, які щойно звільнились від колоніальної залежності, у тому числі й арабських. «Національний характер держави у Бахрейні, Йорданії, Катарі, Кувейті, Омані, Саудівській Аравії та Сирії, – наголошує В.М. Шаповал, – засвідчує її офіційне визначення як «арабської». При цьому в основних законах Бахрейну, Єгипту, Ємену, Йорданії, Катару, Кувейту, Лівії, Об'єднаних Арабських Еміратів та Сирії застережено, що народи відповідних країн є «частиною арабської нації» [11, с. 120]. У такій тенденції об'єднання арабських держав можна також вбачати прагнення створити засіб збереження незалежності, суверенітету і територіальної цілісності.

І знову ж мова йде про необхідність охорони державою її незалежності, суверенітету, територіальної безпеки, недоторканності і протистояння будь-якій агресії. Саме тому держава повинна поважати міжнародне право, договори й угоди, виконувати їх вимоги. Зовнішня політика має ґрунтуватись на принципах підтримання миру та безпеки, права народів на самовизначення, співпраці з миролюбними державами [12, ст. 5–7]. Поняття державного суверенітету ґрунтується на визнанні неприпустимості обмеження влади в державі поза волею її носія. Державний суверенітет існує лише за умови верховенства й незалежності держави. Незалежність, як сторона державного суверенітету, знаходить прояв у здійсненні державою своїх внутрішніх та зовнішніх функцій поза владою інших держав [11, с. 115-116].

Означена пристрасність у декларуванні суверенітету й незалежності обумовлюється колоніальним минулим країни. Не менш важливого значення Конституція приділяє питанню стосовно державної території та її цілісності. За висловом В.М. Шаповала, державна територія надає можливості самому існуванню держави. Державна територія складає геофізичний простір, на який поширюється суверенітет держави. Територія є не тільки просторовою сферою верховенства держави, але й об'єктом її публічних правомочностей. Держава встановлює правовий режим власної території, забезпечує її охорону, визначає її адміністративно-територіальний устрій, поєднуючи державне функціонування з відповідно організованим населенням [11, с. 132-133].

Одночасно із констатацією незалежності стаття 1 Конституції проголошує іслам державною релігією, а шаріат – основою законодавства [12, ст. 1].

Відповідно до статті 3 Конституції Катару державними символами є прапор, емблема та гімн, які встановлюються окремим законом. Державні символи пов'язуються із поняттям держави та суверенітету і складають визначене конституцією чи окремими законами або традиційно визнані предмети, зображення, поетико-музичні твори, словесні формулювання тощо, які зазвичай мають історичне походження, віддзеркалюють особливості розвитку і сучасного стану того чи іншого соціуму, слугують різним цілям у діяльності державних органів та посадових осіб, в умовній формі засвідчують саму державу та її суверенітет [11, с. 122].

Конституція закріплює правління «за спадкуванням родом Аль-Тані по чоловічій лінії». За відсутності спадкоємця після сімейної ради та наради із старійшинами емір своїм указом призначає спадкоємця із членів правлячої династії [12, ст. 8]. Таким чином, походження абсолютної влади Катару носить змішаний, спадково-призначуваний характер, хоча В. Сухонос зазначає, що Катар «перейшов від абсолютної монархії до дуалістичної в результаті референдуму 2003 року» [10, с. 189].

У частині II – «Основні принципи суспільного життя» – наголошується, що суспільство Катару ґрунтується на принципах справедливості, доброзичливості, свободи, рівності і високої моралі [12, ст. 18]. Катарська сім'я заснована на релігійному віруванні, етиці та почутті патріотизму [12, ст. 21]. Перелічені принципи соціальної політики держави, зокрема, піклування про охорону здоров'я населення, його освіту, добробут тощо [12, ст. 23–25]. Головною підвалиною катарського суспільства проголошуються «власність, капітал і зайнятість» [12, ст. 26]. До цього додається свобода економічного підприємництва, збільшення виробництва, піднесення рівня суспільного добробуту [12, ст. 28]. Держава зобов'язується охороняти навколишнє середовище і зберігати екологічний баланс [12, ст. 33].

У частині III – «Права та обов'язки громадян» – проголошуються рівність громадян Катару у правах та обов'язках, а також перед законом, неможливість дискримінації за статевою, расовою, мовною чи релігійною ознакою [12, ст. 34-35]. Забороняється застосування тортур та приниження людини. Декларується свобода пересування, недоторканність особистого життя громадянина, недопущення втручання в сімейне життя, проникнення в житло та в особисте листування або будь-якого іншого втручання, що може зганьбити або принизити людину [12, ст. 36-37]. Гаранту-

ється свобода обирання та бути обраним, право на об'єднання, на зібрання відповідно до вимог закону, свобода думки, наукових досліджень, отримання інформації, освіти, а також свобода віросповідання [12, ст. 42, 44-45, 47–50].

До обов'язків входять захист країни, виконання службових обов'язків, повага до Конституції, дотримання законів та громадського порядку, національних традицій та звичаїв [12, ст. 53, 54, 57].

Слід зазначити, що втілення в життя проголошених Конституцією Катару демократичних принципів та прав і свобод громадян не має реальних підстав. Згадані норми не передбачають матеріальних і юридичних гарантій, які б забезпечували усім громадянам можливість здійснення цих прав і свобод, і не складають реального підґрунтя для захисту прав особи.

Частина IV – «Устрій влади» – складає серцевину Конституції Катару і саме в ній зосереджено найбільш виразні декларативні суперечності, якщо уникати словосполучення «правові абсурди». У розділі I – «Загальні положення» – зазначається, що джерелом влади є народ», який здійснює правління відповідно до Конституції. Влада ґрунтується «на принципі розподілу властей». Законодавча влада здійснюється Радою аль-Шура, виконавча – еміром спільно із Радою міністрів, а судова – судом від імені еміра [12, ст. 59–63]. У розділі II – «Емір» – останній проголошується «главою держави» з недоторканністю, головнокомандувачем збройних сил країни і «лицем держави» на її території і за її межами [12, ст. 64–66].

До функцій еміра входить планування державної політики укупі із Радою міністрів; затвердження і прийняття законів, без чого вони не набувають сили; скликання Ради міністрів на засідання і головування на ньому; призначення державних і військових службовців та встановлення строку їхньої служби; акредитування представників дипломатичних і консульських місій; помилування та амністія; вручення цивільних і воєнних нагород та відзнак; створення міністерств і інших державних апаратів та організація їхньої діяльності; укладання договорів та угод тощо [12, ст. 67-68].

Емір має право запровадити воєнний стан у визначеному законом винятковому випадку і вжити усіх необхідних заходів протистояння загрозі безпеці держави, цілісності її території, безпеці населення та державних органів. У виняткових випадках, які вимагають термінових заходів та видання спеціальних указів, емір може видавати укази із силою закону [12, ст. 69-70]. Емір призначає прем'єр-міністра, приймає його відставку разом із усім кабінетом, призначає міністрів спеціальним указом. Перед початком здійснення своїх повноважень емір виголошує наступну присягу: «Клянусь перед Аллахом поважати шаріат, конституцію і закон, охороняти незалежність держави та її цілісність, а також свободу й інтереси громадян» [12, ст. 74]. Емір зобов'язується враховувати думку народу відносно важливих державних питань, яка висловлюється на референдумі і результати якого вважаються прийнятими за умови висловлення за предмет голосування більшості виборців [12, ст. 75].

Таким чином, присяга свідчить, що емір висуває на перше місце у визначенні основ управління шаріат, на друге – Конституцію і закон, на третє – охорону держави і на четверте, тобто останнє – свободу й інтереси громадян. Він запроваджує воєнний стан у відповідності до закону, який сам приймає або затверджує і який без цього не набирає сили [12, ст. 67]. Вихолощеним виявляється і твердження статті 59 про те, що «джерелом влади є народ», який здійснює правління відповідно до Конституції, а також щодо врахування еміром висловленої на референдумі думки народу [12, ст. 75]. Вище наголошувалось, що в опитуванні народу бере участь лише 5 % населення, до того ж лише чоловіків [12]. Першорядна значущість шаріату у клятві еміра закреслює і декларацію рівності жінок.

Правові суперечності містяться саме у розділі III – «Законодавча влада». Стаття 76 проголошує, що «законодавчу владу здійснює Рада аль-Шура, яка зобов'язана дотримуватись державної політики, затверджувати державний бюджет, а також контролювати виконавчу владу» [12, ст. 76]. У статті 121 тексті Конституції Рада аль-Шура називається «консультативною радою», тобто дорадчим органом, якому ніби-то надана законодавча влада [12, ст. 121]. Рада складається із 45 членів, 30 із яких обираються таємно, а 15 призначаються еміром із числа міністрів та чиновників інших органів влади. Порядок виборів визначається законом [12, ст. 77-78]. Фактично ж виборчий закон, на підставі якого обираються дві третини складу Ради аль-Шура, приймається еміром і надає виборчі права лише двадцятій частині населення країни, до того ж тільки чоловічої статі. Фактично консультативні ради створюються шляхом призначення за відсутності парламенту і консультують монархів з питань законотворення. Такі органи є дорадчими. Монарх воло-

діє державною владою в усіх сферах, у тому числі й у сфері законодавчій. «До того ж принцип «традиційних консультацій», – наголошує В.М. Шаповал, – який історично покладений в основу ісламської концепції організації та здійснення державної влади і означає спілкування провідника з «впливовими людьми» (меджліс) з метою з'ясування і врахування різних інтересів, по суті заперечує політичні вибори» [11, с. 361].

Емір або призначена ним особа відкривають щорічну сесію Ради аль-Шури і виголошують промову про актуальні для держави проблеми [12, ст. 87]. Перед початком своєї діяльності члени Ради приносять наступну присягу: «Клянусь Аллахом бути відданим державі та еміру, поважати шаріат, конституцію і закон, захищати інтереси громадян, а також бути чесним і вірним при виконанні своїх обов'язків» [12, ст. 92]. Емір має право розпустити Раду указом із зазначенням причини такого заходу [12, ст. 104].

Кожен член Ради аль-Шури має право вносити на її обговорення законопроект, який, у разі прийняття до розгляду, представляється уряду. Усі законопроекти, ухвалені Радою аль-Шури, повинні представлятись еміру для затвердження [12, ст. 105-106]. За дозволом уряду Рада може вносити поправки до проекту бюджету [12, ст. 107]. Дії членів Ради аль-Шура обмежені законом [12, ст. 115].

Повноваження виконавчої влади регулюються розділом IV – «Виконавча влада». Перед початком виконання обов'язків члени уряду приносять наступну клятву: «Клянусь перед Аллахом бути відданим еміру і країні, поважати шаріат, конституцію і закон, захищати інтереси громадян, з честю виконувати свої обов'язки, а також охороняти територіальну цілісність і безпеку країни» [12, ст. 119]. Рада міністрів бере участь у виконанні обов'язків еміра та в управлінні державою «у відповідності до положень конституції і закону» [12, ст. 120]. Вона вносить законопроекти до Ради аль-Шура для «схвалення Консультативною радою», після чого вони передаються еміру для затвердження і оприлюднення [12, ст. 121]. Уряд звітує перед еміром за виконання бюджету [12, ст. 121]. Прем'єр-міністр представляє еміру й усі рішення Ради аль-Шура [12, ст. 125].

Розділ V – «Судова влада» – розпочинається заявою про те, що «правління у Катарі засноване на верховенстві закону», а повага до правосуддя, його недоторканність, безпристрасність суддів складають «гарантію прав і свобод» [12, ст. 129]. Судова влада «повинна бути незалежною… судді незалежні і не повинні підпорядковуватись будь-якій владі у виконанні своїх обов'язків. Втручання у судові процеси заборонене» [12, ст. 130-131]. Конституція не згадує питання щодо призначення суддів і лише констатує, що «закон визначає судову систему, юрисдикцію суду і його повноваження» [12, ст. 132].

Нарешті, частина V – «Прикінцеві положення» – розпочинається наголошенням того, що конституція не може вступити в силу до схваленням її еміром [12, ст. 141, 144]. До цього додається, що положення стосовно управління державою та успадкування влади, визначені конституцією обов'язки еміра, не підлягають поправкам [12, ст. 145, 147].

Висновки. Таким чином, Конституція Катару 2003 р. не визначає форми правління країни і є декларативною за сутністю. В той же час, вона називає країну демократичною, мотивуючи таку декларацію визнанням принципу розподілу властей, народу – джерелом влади, наявністю законодавчого органу – парламенту, прав і свобод громадян, зокрема, права обирати і бути обраним, принципів справедливості, рівності та свободи. Однак навіть побіжний погляд на зміст Конституції показує кричущу невідповідність дійсності викладених «аргументів». Зокрема, суперечливою і алогічною постає назва Консультативної ради, фактично призначеної еміром, парламентом і законодавчим органом, як і принцип розподілу властей за умови концентрації усіх повноважень в руках еміра й очевидної переваги виконавчої влади над так званою законодавчою. Цілком фальшивими є й твердження про народ як джерело влади, лише п'ять відсотків якого, до того ж лише чоловічої статі, можуть брати участь у голосуванні у відповідності до написаного еміром закону, а також проголошені права та свободи за відсутності правового механізму втілення їх в життя і офіційного перенесення інтересів населення в останній ряд завдань державної політики.

Фактично Катар за формою правління є абсолютною монархією у вигляді емірату, тобто королівства або князівства, походження якої носить змішаний, спадково-призначуваний характер. Низка аргументів спростовує висновок про перехід Катару «від абсолютної монархії до дуалістичної в результаті референдуму 2003 року»: по-перше, названий «публічним» референдум не можна вважати справжнім, оскільки він не був загальнонародним, а участь у ньому взяли лише 5 % населення. Більша частина його учасників належала до членів правлячого сімейства і захищала

інтереси абсолютної монархії. По-друге, рішення так званого референдуму затверджувалось монархом. По-третє, Конституція не передбачала виборного законодавчого органу і називала таким і парламентом дорадчу Консультативну раду, дві третини членів якої обирали ті ж представники правлячого сімейства із свого складу, до чого монарх додавав третину призначених ним членів. По-четверте, не відповідали дійсності і твердження вступної частини Конституції, що остання схвалена на референдумі, «більшістю голосів громадян», що держава «гарантує кожному свободу вибору і можливість бути обраним», а виконавча влада є відповідальною перед Консультативною радою.

Декларативна конституція виявилась необхідною, по-перше, для правового закріплення незалежного правління династії Хамади бен Халіфи бен Хамада бен Абдулли бен Джассима на непохитній підставі шаріату, а по-друге, для забезпечення видимої відповідності вимогам Ліги Арабських Держав та глобалізаційного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Харків: Право, 2015. 353 с.
2. Правова карта сучасного світу: навч. посіб. / Петришин О.В., Лук'янов Д.В., Гетьман Є.А., Гиляка О.С., Зінченко О.В. Видання друге, змінене та доповнене. Харків: Право, 2023. 498 с.
3. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. 2-е вид., доп. і переробл. К.; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. 944 с.
4. Правові системи сучасності: навчальний посібник для магістрів права / Відп. ред. Ю.С. Шемчушенко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 492 с.
5. Гришко Л.М. Основні напрямки модернізації державного ладу в монархіях Арабського Сходу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2010. Вип. 3. С. 29–38.
6. Рудик А.О. Формування інституту ту політичної відповідальності глави держави в аравійських монархіях. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін.* 2020. 22(28), 81–88. URL: https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnspd/article/view/870.
7. Вєннікова В.В., Колосов І.В. Напрямки реформування галузі трудового права у Катарі: порівняльно-правове дослідження. *Проблеми законності.* 2021. Вип. 155. С. 76–88.
8. Tahiiev Akif. The Shi'i Islamic Martyrdom Narratives of Imam al-Ḥusayn (by Muhammad-Reza Fakhr-Rohani). *American Journal of Islam and Society*, 40 (3-4). 2023. 184–190.
9. Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. Навчальний посібник. Харків, 2000. 96 с.
10. Сухонос В.В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи. *Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнародної наук. конференції* (13-14 грудня 2002 р., Харків, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України). Харків: Право, 2003. С. 165–169.
11. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. Монографія. К.: Юридична фірма «Салком», Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
12. Constitution of Qatar 2003. *Constitute.* URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Qatar_2003.

УДК 342.8 (324)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.27

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ УКРАЇНИ, ЛИТВИ ТА ЕСТОНІЇ

Івасюк О.І.,
аспірантка кафедри конституційного, міжнародного та кримінального права юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса, експерт з конституційного права Центру політико-правових реформ
ORCID: 0000-0003-0263-2354
e-mail: o.ivasiuk@donnu.edu.ua

Івасюк О.І. Конституційно-правова природа та поняття парламентських виборів: порівняльний аналіз підходів України, Литви та Естонії.

У статті проаналізовано конституційно-правову природу парламентських виборів як ключового інституту народного представництва на прикладі трьох країн: України, Литви та Естонії. В межах дослідження використано методи формально-юридичного аналізу, порівняльно-правового дослідження та функціонального підходу.

Значну частину статті присвячено вивченню поняття парламентських виборів, зокрема їх місця у правничій та суспільно-політичній парадигмі, а також визначено їх подвійну природу: як юридично регламентований механізм формування законодавчого органу та як практичний засіб реалізації народного суверенітету.

Також у статті окремо проаналізовано конституційні засади організації та проведення виборів в Україні, Литві та Естонії: закріплення базових принципів (загальності, рівності, прямоти, таємності голосування, періодичності виборів), визначення правових гарантій участі громадян у виборчому процесі, а також інституційну роль парламенту в системі стримувань і противаг. Порівняльно-правовий аналіз показав, що хоча всі три держави гарантують мінімально необхідний набір виборчих принципів, наповнення конституційних та законодавчих норм варіюється. Так, у Конституції України окремо закріплено основні принципи виборчого права, що підкреслює їх засадничість та універсальність відносно усіх типів виборів на відміну від Конституцій Литви та Естонії. Своєю чергою зміст принципів загального, рівного, прямого виборчого права, таємності голосування та періодичності виборів розкривається на рівні законодавства лише у Литві та Україні. Натомість у Естонії, відмінно від інших, закріплює риси пропорційної виборчої системи на парламентських виборах на конституційному рівні.

На підставі аналізу конституційних засад організації та проведення виборів було здійснено спробу виокремити сильні та слабкі сторони кожного підходу, зокрема в частині системності викладення конституційних положень, рівня їх правової визначеності та деталізації . Зроблено рекомендації щодо можливого удосконалення окремих положень конституційних норм за умови збереження балансу між базовим закріпленням виборчих принципів і їх деталізацією у спеціальному законодавстві.

Ключові слова: парламентські вибори, конституційно-правова природа, виборче право, принципи виборчого процесу, порівняльно-правовий аналіз, представницька демократія, Україна, Литва, Естонія.

Ivasiuk O.I. Constitutional and legal nature and concept of parliamentary elections: a comparative analysis of the approaches of Ukraine, Lithuania, and Estonia.

The article analyzes the constitutional and legal nature of parliamentary elections as a key institution of popular representation, based on the examples of three countries: Ukraine, Lithuania, and Estonia. The study employs methods of formal legal analysis, comparative legal research, and a functional approach.

A significant part of the article is devoted to examining the concept of parliamentary elections, particularly their place within the legal and socio-political paradigms. The dual nature of parliamentary elections is identified: as a legally regulated mechanism for forming the legislative body, and as a practical means of realizing popular sovereignty.

The article also focuses on the constitutional foundations for organizing and conducting elections in Ukraine, Lithuania, and Estonia, including the enshrinement of fundamental electoral principles (universality, equality, directness, secrecy of voting, and periodicity of elections), the legal guarantees of citizens' participation in the electoral process, and the institutional role of parliament within the system of checks and balances. The comparative legal analysis demonstrates that while all three countries formally guarantee a minimum set of electoral principles, the content of constitutional and legislative provisions varies. For instance, the Constitution of Ukraine separately enshrines the fundamental principles of electoral law, emphasizing their foundational nature and universal applicability across all types of elections, unlike the Constitutions of Lithuania and Estonia. In Lithuania and Ukraine, the substance of these principles is further elaborated at the legislative level. In contrast, Estonia uniquely embeds characteristics of a proportional electoral system for parliamentary elections at the constitutional level.

Based on the analysis, the article identifies strengths and weaknesses in each approach, particularly regarding the coherence, legal clarity, and degree of constitutional detail. Recommendations are offered to improve Ukraine's constitutional regulation while preserving a balance between constitutional principles and legislative elaboration.

Key words: parliamentary elections, constitutional-legal nature, electoral law, principles of the electoral process, comparative-law analysis, representative democracy, Ukraine, Lithuania, Estonia.

Постановка проблеми. Із понад 700-річною історією становлення парламентаризму як суспільно-політичного феномену та парламенту як державної інституції, сучасне існування парламенту тісно пов'язане з утвердженням представницької демократії та реалізацією принципу народовладдя. Демократія ґрунтується на праві кожного брати участь в управлінні державними справами, тому вона вимагає існування представницьких інститутів на всіх рівнях і, зокрема, парламенту, в якому представлені всі складові суспільства і який має необхідні повноваження і засоби для вираження волі народу шляхом прийняття законів і контролю за діяльністю уряду [1].

Однак важливим є не лише сам факт функціонування парламенту, а й спосіб його формування як виборного органу, що безпосередньо впливає на реальне утвердження принципів демократії, верховенства права та дотримання прав людини на практиці. Визначальне значення у цьому аспекті займає організація і проведення вільних та чесних парламентських виборів з розумною періодичністю та дотриманням принципів загальності, рівності, вільності, таємності і безпосередньості.

Предметом дослідження цієї статті є конституційно-правова природа парламентських виборів як ключового інституту народного представництва, що забезпечує формування законодавчої влади у демократичних державах, у контексті необхідності їх глибшого теоретико-правового осмислення та порівняльного аналізу на прикладі України, Литви та Естонії.

Метою цього дослідження є з'ясування доктринального розуміння поняття парламентських виборів, визначення їхньої конституційно-правової природи, а також виявлення спільних і відмінних рис у підходах до її правового закріплення в конституціях і законодавстві України, Литви та Естонії. Особливу увагу приділено також аналізу правових систем зазначених пострадянських європейських демократій з метою окреслення потенціалу для вдосконалення вітчизняної виборчої моделі у світлі європейських стандартів представницької демократії.

Стан опрацювання проблематики. Питання конституційно-правового регулювання інституту виборів та їхнього значення в контексті представницької демократії досліджували низка українських вчених, зокрема Ю. Ключковський, О. Марцеляк, В. Погорілко, В. Шаповал та інші. Визначенню сутності парламентських виборів присвячені наукові праці І.В. Бакуменка, І. Кресі-

ної, Є. Перегуди, Ю. Сурміна, Ю. Тодики, Ю. Шведи. Водночас вивчення конституційно-правової природи парламентських виборів у порівняльному вимірі, з урахуванням політико-правового контексту та досвіду пострадянських європейських демократій, зокрема Литви та Естонії, досі не була предметом окремого ґрунтовного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Визначальне значення для функціонування демократичної держави, її республіканських засад має конституційно визначений порядок формування органів державної влади, зокрема періодичність їх обрання та призначення [2]. Парламентські вибори становлять один із видів загальнодержавних виборів, процедура організації та проведення яких чітко врегульована нормами права і забезпечує громадянам можливість реалізовувати безпосередню форму народовладдя шляхом обрання кандидатів та/або політичних партій до складу національного законодавчого органу. Ю. Шведа визначає парламентські вибори як загальнонаціональні (на відміну від місцевих) вибори вищого законодавчого органу держави (парламенту). Завдання парламентських виборів – визначення персонального складу парламенту [3, с. 367]. О. Тодика розуміє парламентські вибори як безпосереднє волевиявлення громадян, які своєю участю у виборчому процесі шляхом голосування формують орган законодавчої влади [4, с. 5].

Разом із тим, важливо зазначити, що парламентські вибори не доцільно розглядати лише як спосіб забезпечення формування законодавчого органу влади, оскільки вони гарантують реалізацію принципу народного суверенітету, утверджують легітимність політичної влади та визначають динаміку суспільно-політичного розвитку в цілому. Специфіка та особливе значення парламентських виборів зумовлюються не лише порядком реалізації виборчих процедур та типом виборчої системи, що застосовується для розподілу мандатів, але й інституційною роллю парламенту як одного з вищих органів державної влади. Останній забезпечує реалізацію принципу поділу влади, функціонування системи стримувань і противаг, утвердження визначеної форми правління та, в умовах демократичного устрою, формування політичного курсу держави.

Важко не погодитись з думкою В. Шаповала, який визначає, що вибори є не тільки формою реалізації ідей представницької демократії і способом формування такого органу як парламент, але й виступають у ролі однієї з визначальних характеристик природи самого народного представництва [5]. Ю. Ключковський розглядає вибори як акт уповноваження певних осіб на здійснення влади від імені народу, а також у більш ширшому вимірі як форму безпосереднього народного волевиявлення, що лежить в основі представницької демократії [6, с. 15-16). У свою чергу І. Кресіна та Є. Перегуда розглядають інститут виборів як один із основних елементів функціонування політичної системи суспільства [7, с. 181].

Отже, можна дійти висновку, що у теоретико-правовому сенсі парламентські вибори мають подвійну природу: з одного боку, вони розглядаються як юридично врегульований механізм формування законодавчого органу влади на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, а з іншого – політичний інститут, який утверджує легітимність влади, а також забезпечує реалізацію принципу народного суверенітету та участь громадян в управлінні державними справами.

Відтак, повноцінне дослідження конституційно-правового регулювання парламентських виборів є неможливим без глибокого аналізу статусу парламенту як інституції, його місця та впливу у владному трикутнику. Україна, Литва та Естонія, попри тривалий період спільного радянського минулого, в силу багатьох обставин розвинули різні конституційно-правові основи функціонування законодавчої гілки влади. У Конституції України Парламент – Верховна Рада України – є однопалатним вищим органом законодавчої влади зі строком повноважень у п’ять років, роль якого значно посилилась завдяки відновленій після Революції гідності змішаної форми правління. Це прослідковується у її конституційних повноваженнях, що визначають конструкцію механізму стримувань і противаг. Йдеться про можливість усунення Президента з поста шляхом процедури імпічменту; здійснення парламентського контролю за діяльністю Уряду, що розкривається через призначення за поданням Президента Прем’єр-міністра, схвалення Програми діяльності Уряду, надсилання запитів членів парламенту до Уряду, прийняття резолюції недовіри, яка має наслідком відставку Уряду; участь Верховної Ради України у формуванні Конституційного Суду України (призначення третини складу); надання згоди на обов’язковість та денонсацію міжнародних договорів; парламентський контроль за додержанням прав і свобод людини і громадянина; та інші [8]. У Литві законодавчу владу обіймає Сейм – однопалатний парламент, члени якого обираються прямим голосуванням на чотирирічний термін. Як підкреслюють дослідники та свідчить аналіз

положень Конституції Литовської Республіки, Литва є представницькою парламентською республікою, адже конституційні повноваження Президента в Литві фактично є недостатніми для того, щоб класифікувати існуючу форму правління як змішану [9, с. 190-191]. Сейм контролює діяльність Уряду, зокрема шляхом схвалення чи відхилення кандидата на посаду Прем'єр-міністра за поданням Президента, розглядає та затверджує Програму Уряду та у разі необхідних підстав може висловити недовіру Прем'єр-міністру чи окремому міністру. Ще одним підтвердженням посиленої ролі законодавчої гілки влади слугують повноваження Литовського парламенту щодо застосування процедури імпічменту до члена Сейму, Президента Республіки, Голів та суддів Конституційного Суду та Верховного суду [10]. Своєю чергою Естонська Республіка також визначається як держава з парламентською формою правління. Рійгікогу – естонський парламент – здійснює контроль над виконавчою гілкою влади шляхом можливості висловлення вотуму недовіри Уряду Республіки, Прем'єр-міністру або окремим міністрам та має право висування кандидата на посаду Прем'єр-міністра у визначених Конституцією випадках [11].

Спільним для конституцій усіх трьох країн є засадничі положення про народний суверенітет та представницьку демократію та принципи загального, рівного, прямого виборчого права та таємного голосування. У Конституції Естонської Республіки, як і в Конституції України, передбачено окрему структурну частину, присвячену засадам народовладдя: глава III «Народ» (Естонія) та глава III «Вибори. Референдум» (Україна) визначають основні форми безпосереднього здійснення народного суверенітету, зокрема участь громадян у виборах і референдумах. Водночас слід зауважити, що назва відповідного розділу Основного Закону України не повною мірою відображає його зміст, оскільки не акцентує на системоутворюючій ролі народного волевиявлення як основи представницької демократії. Як слушно зазначає Ю. Ключковський, це зумовлено розпорошеністю норм Конституції України, що стосуються виборчих прав громадян, у різних її розділах [12, с. 709]. Водночас лише в Основному Законі України міститься спеціальна загальна норма, яка закріплює універсальні принципи проведення виборів, а саме: що вибори в Україні є вільними та проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Однією з характерних рис конституційного регулювання питань формування парламенту в Естонії є норма статті 60 Конституції, якою прямо передбачено застосування пропорційної виборчої системи на виборах до Рійгікогу. У Законі Литовської Республіки «Про вибори до Сейму» перший розділ присвячено загальним положенням щодо організації виборчого процесу. Зокрема, в ньому визначено основні характеристики парламентських виборів за критеріями виборчої системи, періодичності їх проведення та засад виборчого права, кожна з яких у подальших статтях розділу отримує нормативне розкриття. Аналогічний системний підхід простежується у Виборчому кодексі України, де принципи виборчого права, закріплені в Конституції, конкретизуються та деталізуються на рівні виборчого законодавства. Натомість Закон Естонської Республіки «Про вибори до Рійгікогу» не містить комплексного тлумачення усіх принципів виборчого права, обмежуючись частковим розкриттям принципів загального й рівного виборчого права, а також періодичності виборів. Конституції усіх трьох країн передбачають право громадян на об'єднання у політичні партії (статті 35, 48 та 36 Основних законів Литви, Естонії та України відповідно), однак жодна з них не згадує політичні партії як суб'єктів, які мають право висування в межах виборчого процесу.

Висновки. У цілому слід констатувати, що конституційним засадам інституціоналізації парламенту як органу державної влади та регулюванню порядку його формування на основі принципів представницької демократії приділено значну увагу в межах Основних Законів України, Литви та Естонії. Конституції всіх трьох держав закріплюють фундаментальні принципи виборчого права: вільні вибори, загальне, рівне, пряме виборче право та таємність голосування. Водночас не менш важливим аспектом є законодавче забезпечення практичної реалізації цих принципів, що потребує окремого ґрунтовного дослідження й виходить за межі цієї статті. Можна лише зазначити, що за результатами звітів місій ОБСЄ/БДІПЛ зі спостереження за парламентськими виборами декількох електоральних циклів у досліджуваних держав все ще залишаються недоліки у дотриманні міжнародних виборчих стандартів – принципів виборчого права – під час проведення виборів [13, 14, 15]. Конституційно-правове регулювання питань, пов'язаних із парламентськими виборами, у зазначених державах загалом має цілісний і послідовний характер. Водночас окремі положення Основних Законів потребують удосконалення для підвищення їх правової визначеності та системності регулювання. Проте такі зміни мають здійснюватися виважено з метою недопущення надмірної деталізації, яка має залишатися на рівні спеціального виборчого законодавства.

Поняття парламентських виборів доцільно розглядати як у юридичній, так і в суспільно-політичній парадигмі. Зведення цього інституту виключно до регламентованої правом процедури формування представницького органу державної влади суттєво звужує його зміст, нівелюючи значення виборів як ключового механізму реалізації народного суверенітету та втілення ідей представницької демократії. З огляду на роль парламенту як, у більшості випадків, єдиного законодавчого органу в державі та його визначальне значення в системі поділу влади й державотворчих процесах, осмислення поняття та конституційно-правової природи парламентських виборів набуває особливої теоретичної й практичної актуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Inter-Parliamentary Union. Impact.* URL: https://www.ipu.org/impact/democracy-and-strong-parliaments/ipu-standards/universal-declaration-democracy (дата звернення: 30.05.2025).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення частини восьмої статті 83 Конституції України у системному зв'язку з положеннями частин шостої, сьомої статті 83, пункту 9 частини першої статті 106, частин третьої, четвертої статті 114 Конституції України від 28.04.2009, № 8-рп/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-09#Text.
3. Шведа Ю.Р. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
4. Тодика О.Ю. Вибори до парламентів країн СНД: (Порівняльно-правовий аспект) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х.: Факт, 2003. – 144 с.
5. Шаповал В.М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні. Київ, 2000. 214 с.
6. Ключковський Ю.Б. Поняття виборів. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина (в редакції станом на 1 жовтня 2021 року): науково-практичний коментар / за ред. Ю.Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. С. 14–59.
7. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія / І.О. Кресіна, Є.В. Перегуда. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2003. – 368 с.
8. Конституція України: Верховна Рада України від 28.06.1996, № 30: станом на 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2% D1%80#Text. – Статті 85, 86, 148.
9. Gediminas Mesonis. Valstybės valdymo forma konstitucinėje teisėje: Lietuvos Respublika Vidurio ir Rytø Europos kontekste: monografija. Vilnius, 2003. C. 190-191.
10. Конституція Литовської Республіки: Прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року від 10.11.1992, № 220. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm. Статті 67, 74.
11. Конституція Естонської Республіки: Прийнята на референдумі народом Естонської Республіки від 28.06.1992. URL: https://www.riigiteataja.ee/viitedLeht.html?id=10. – Статті 65, 89.
12. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: *монографія*. Київ: Ваіте, 2018. 908 с. URL: https://www.osce.org/files/f/ documents/e/8/401765.pdf.
13. ODIHR Election Expert Team. ESTONIA PARLIAMENTARY ELECTIONS 5 March 2023: Final report / Office for Democratic Institutions and Human Rights. Warsaw. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/f/551179_0.pdf.
14. ODIHR Election Expert Team. UKRAINE EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS 21 July 2019: Final report / Office for Democratic Institutions and Human Rights. Warsaw. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/6/9/439634_0.pdf.
15. ODIHR Election Expert Team. LITHUANIA PARLIAMENTARY ELECTIONS 11 and 25 October 2020: Final report / Office for Democratic Institutions and Human Rights. Warsaw. URL: https://www.osce.org/odihr/elections/lithuania/477730.

УДК 342.4:342.7-057.36
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.28

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Козинець О.Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності та
загальноправових дисциплін,
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Лугина Є.Ю.,
студентка юридичного факультету,
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Козинець О.Г., Лугина Є.Ю. Конституційні засади захисту прав військовослужбовців в Україні.

Наукова стаття присвячена дослідженню основних конституційних засад правового статусу військовослужбовців. Визначено, що на сьогодні держава виконує обов'язок забезпечувати захист прав та інтересів осіб, які перебувають у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Саме Конституція Україна містить основні засади захисту цих осіб. Метою дослідження є аналіз норм Конституції України, та інших актів законодавства, що регулюють порядок правового захисту військовослужбовців, а також визначенню ролі Конституційного Суду України у забезпеченні дотримання конституційних норм. Зазначено, що військовослужбовці наділені особливим правовим статусом відповідно до чинних норм Основного Закону. Їх перебування на військовій службі тягне за собою обмеження деяких гарантованих державою прав та свобод, а тому передбачаються окремі гарантії соціального та правового статусу. Розглянуто зміст статей 17, 35, 37, 65 Конституції України, що регулюють суспільні відносини щодо проходження військової служби. Зазначено, що конституційні положення лягли в основу Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Підкреслено роль цього закону, оскільки ним встановлено механізм соціально-правового захисту військовослужбовців, членів їх сімей, зокрема закріплено порядок та умови надання грошового, продовольчого, речового, медичного та інших видів забезпечення, та інших видів пільг. Зроблено висновок, висновку, що він містить тлумачення деяких проголошених Конституцією України прав людини і громадянина, але з урахуванням особливостей забезпечення цих прав для військовослужбовців, але законодавча система залишається недосконалою, зокрема через невідповідність законів нормам Конституції України. Тому розглянуто роль повноважень Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції, правові позиції якого відіграють важливу роль у правовому застосуванні норм Конституції України. Здійснено аналіз рішення Конституційного Суду України щодо визнання неконституційними норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» за конституційною скаргою.

Ключові слова: Конституція України, правових захист, Збройні Сили України, воєнний стан, Конституційний Суд, конституційна скарга.

Kozynets O.H., Luhyna Y.Y. Constitutional principles of protecting the rights of military personnel in Ukraine.

This scholarly article examines the fundamental constitutional principles governing the legal status of military personnel. The Constitution of Ukraine provides the key foundations for safeguarding these individuals. The purpose of this study is to analyze the provisions of the Constitution of Ukraine and other legislative acts regulating the legal protection of military personnel, as well as to determine the role of the Constitutional Court of Ukraine in ensuring compliance with constitutional norms. It is

noted that military personnel possess a special legal status under the provisions of the Basic Law. Their military service entails restrictions on certain state-guaranteed rights and freedoms, which necessitate specific social and legal safeguards. The article explores the content of articles of the Constitution of Ukraine, which regulate social relations concerning military service. It is emphasized that constitutional provisions form the basis of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families». The significance of this law is highlighted, as it establishes a mechanism for the social and legal protection of military personnel and their families, including procedures and conditions for financial, food, clothing, medical, and other types of support and benefits. The study concludes that the law contains interpretations of certain human and citizen rights proclaimed by the Constitution of Ukraine, considering the specificities of ensuring these rights for military personnel. However, the legislative system remains imperfect, particularly due to discrepancies between laws and the norms of the Constitution of Ukraine. Therefore, the article examines the role of the Constitutional Court of Ukraine as the sole body of constitutional jurisdiction, whose legal positions play a crucial role in the application of constitutional norms. The analysis includes a review of the Constitutional Court of Ukraine's ruling on recognizing certain provisions of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families» as unconstitutional, based on a constitutional complaint.

Key words: Constitution of Ukraine, legal protection, Armed Forces of Ukraine, martial law, Constitutional Court, constitutional complaint.

Постановка проблеми. На сьогодні в умовах воєнного стану зросло число військовослужбовців, а тому перед державою постало все більше вимог щодо виконання покладеного на неї конституційного обов'язку забезпечувати захист прав та інтересів осіб, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, сформованих відповідно до законів України, та членів їх сімей. Оскільки Конституція України (далі – КУ) заклала основні засади у механізмі соціального захисту військовослужбовців, актуальним є дослідження правових аспектів дотримання Україною її обов'язків перед захисниками та захисницями нашої держави.

Мета дослідження: здійснити правовий аналіз норм Конституції України, що закріплюють права та обов'язки військовослужбовців, а також норм Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон № 2011-XII), визначення особливостей правового статусу військовослужбовців, а також визначення ролі Конституційного Суду України у захисті конституційних положень та прав зазначених осіб.

Стан дослідження проблематики. Положення КУ у сфері прав військовослужбовців разом із Законом № 2011-XII посідають місце одного з найпопулярніших предметів дослідження, оскільки регулярно вносяться зміни, що потребують перевірки на їх конституційність та відповідність загальній системі норм захисту прав військовослужбовців. Зокрема розглянуто дослідження таких вчених, як: С. Лахтадир, О.Я. Рогач, І.С. Бабич та ін.

Виклад основного матеріалу. Військовослужбовці відіграють значну роль у виконанні покладених на них завдань та обов'язків, адже вони безпосередньо залучені до захисту національної безпеки та територіальної цілісності України. Їхній особливий статус підкреслюється тим, що держава зобов'язується одночасно надавати їм загальні правові гарантії захисту прав та свобод, що проголошені в розділі ІІ Конституції України, а також додаткові спеціальні правові гарантії, що необхідні для них у зв'язку з проходженням військової служби [1, с. 19].

Перебування на військовій службі поєднується з обмеженням деяких прав, що передбачені Основним Законом. Саме тому питання правового статусу військовослужбовця вирішується з чітким дотриманням конституційних принципів та норм. Перше, що вказує на потребу встановлення окремого регулювання прав та свобод військовослужбовців, є норми Конституції України, які стосуються обов'язку проходження такого виду служби. Такими є норми статті 17 Конституції України, яка проголошує першочергове значення для держави та всього Українського народу захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, а також визначає роль Збройних Сил України у виконанні цих функцій. Ч. 5 ст. 17 КУ свідчить про те, що держава повинна забезпечувати соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у ЗСУ та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей [2].

Окремо військовослужбовців стосуються положення ст. 35 КУ, в якій закріплюється право на проходження альтернативної (невійськової) служби, якщо виконання військового обов'язку суперечить

релігійним переконанням громадянина. Стаття 37 КУ є прикладом конституційного обмеження прав військовослужбовців, що полягає у забороні створення та здійснення діяльності організаційних структур політичних партій у військових формуваннях України. У статті 65 Конституції України, поруч з усіма передбаченими нею правами та свободами, закріплено обов'язок громадян України захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати державні символи, а також наводиться положення про те, що громадяни проходять військову службу відповідно до закону.

Отже, Конституція України встановила основні засади, що встановлюють права та обов'язки військовослужбовців, гарантії їх соціального захисту, водночас законодавець у ній не порушує питань про права окремих категорій військовослужбовців, та не виділяє повного переліку видів соціального та правового забезпечення.

Тому конституційні положення щодо прав та обов'язків осіб, які виконують військові обов'язки, лягли в основу Закону № 2011-XII. У Законі законодавець розвинув конституційні норми та принципи та застосував у механізмі соціально-правового захисту цих осіб, окреслив основні засади державної політики у цій сфері та систему гарантій сприятливого виконання покладених на них конституційних обов'язків із захисту України.

Відповідно до вимог ч. 5 ст. 17 Основного Закону держава гарантує військовослужбовцям та членам їх сімей право на соціальний захист, яке дає можливість отримувати забезпечення, якщо особа має повну, часткову або тимчасову непрацездатність, втратила годувальника, є безробітною через обставини, які від неї не залежать, а також мати допомогу у старості та в інших випадках, встановлених законом (ст. 1 Закону № 2011-XII) [3]. Соціальні гарантії, встановлені Законом № 2011-XII, передбачають надання військовослужбовцям та членам їх сімей грошового, продовольчого, речового, медичного та інших видів забезпечення, додаткових щомісячних винагород під час дії воєнного стану, жилих приміщень, пільг у сфері транспортного проїзду, перевезення власного майна при переведенні на нове місце проходження військової служби, телефонного зв'язку, поштових послуг тощо, одноразової грошової допомоги, відшкодування заподіяної моральної або матеріальної шкоди. Варто додати, що це є неповний список гарантій регламентованих цим законом, але саме ці є основними та важливими для забезпечення належних умов життя тих, хто проходить військову службу.

Аналізуючи зміст Закону № 2011-XII можна дійти висновку, що він містить тлумачення деяких проголошених Конституцією України прав людини і громадянина, але з урахуванням особливостей забезпечення цих прав для військовослужбовців. Наприклад, військовослужбовцям гарантуються їхні громадянські права та свободи, які включають право брати участь у референдумах, обирати й бути обраними на посади до відповідних місцевих рад та державних органів. Але ч. 5 ст. 5 Закону України № 2011-XII встановлює обмеження для військовослужбовців на реалізацію прав передбачених ст. 36 (право на участь у політичних партіях, організаціях, рухах), ст. 44 (право на страйк) Конституції України.

Також взаємодоповнюючими є ст. 6 Закону та ст. 35 Конституції України, що встановлює право на сповідування будь-якої релігії або не сповідування жодної, вільного висловлювання своїх релігійних чи атеїстичних поглядів, та право на проходження альтернативної (невійськової) служби у зв'язку з суперечністю між релігійними переконаннями особи та військовими обов'язками. Але законом встановлена заборона формування релігійних організацій у військовому управлінні, військових з'єднаннях та частинах.

Закон України № 2011-XII включає також норми, що закріплюють за військовослужбовцями право на оскарження неправомірних рішень та дій військового управління та командирів (начальників), правничу допомогу відповідно до законів України та судовий захист своїх прав, зміст яких корелює зі ст.ст. 55, 56, 57, 59 КУ.

Попри те, що система соціального та правового захисту військовослужбовців в Україні формується протягом всього періоду її незалежності, вона досі не є досконалою. Зокрема поширеними стали проблеми в отриманні пенсійних виплат, надбавок до пенсій, окремих видів пільг, грошових компенсацій, одноразової грошової допомоги тощо. Дані проблеми стали особливо критичними на тлі посилення збройної агресії Російської Федерації, яка негативно вплинула на соціально-економічні умови в Україні.

Особливого значення набуває невідповідність між нормами Основного Закону та нормами законних і підзаконних актів, що є основною перешкодою у реалізації особами їхніх прав. Тому закономірною є потреба в інституційно-організаційному врегулюванні зазначеної проблеми.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) – єдиний орган конституційної юрисдикції, що означає наявність в нього таких повноважень, як вирішення питань про відповідність Основному Закону законів України та інших актів, тобто ухвалення рішення про їх конституційність та здійснення офіційного тлумачення положень Конституції. Діяльність цього органу ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості й обов'язковості ухвалених ним рішень та висновків [4].

КСУ виконує функцію гарантування принципу верховенства права, зокрема це виражено у правових позиціях рішень КСУ, що виконують дійсно важливу роль під час правового застосування норм КУ в процедурі розгляду справ та ухвалення остаточних рішень, але не мають свого нормативного закріплення та чіткого визначення в жодному акті законодавства. Правова позиція формується під час вирішення судом тотожних справ, і вона є кінцевим аргументом, доводом, що лягає в основу ухваленого рішення. КСУ у своїй судовій практиці під час розгляду нових справ застосовує правові позиції, як механізм, що дозволяє посилатися на раніше ухвалені ним рішення та аргументації щодо окремих правових питань [5, с. 78–80].

Окремі правові позиції орану конституційної юрисдикції дозволяють визначити правомірність впровадження деяких державних заходів в оборонній сфері. Попри те, що наразі Україна перебуває в стані збройного протистояння російській агресії, і водночас економічних ресурсів держави не достатньо, військовослужбовці, яких тепер стало значно більше, потребують тих самих гарантій та прав, що закріплені в Конституції та законах України. Оскільки законодавство повинно мати взаємозв'язок з реальними економічними, політичними та соціальними умовами в державі, то з метою вирішення проблемних питань регулярно відбуваються зміни в законах та підзаконних актах. Але деякі законодавчі зміни можуть бути оскаржені, і внаслідок чого стають об'єктом розгляду в КСУ. Військовослужбовці згідно з Конституцією наділені особливим правовим статусом, і тому правові позиції можуть бути застосовані для обґрунтування судового рішення у справі про захист їх прав.

КСУ неодноразово підкреслював вагому роль соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, адже відповідно до Конституції України саме на них покладається безпосередній обов'язок забезпечення обороноздатності держави та захисту її національних інтересів. Саме тому надання їм спеціального статусу та додаткових умов соціального захисту взаємопов'язане зі здатністю забезпечувати суверенітет, територіальну цілісність, економічну та інформаційну безпеку в державі. Також, дотримуючись приписів ч. 5 ст. 17 КУ, соціальний захист військовослужбовців був охарактеризований КСУ як такий, що має пріоритетний та безумовний характер, а це означає, що державні заходи у сфері забезпечення осіб соціального захисту цій категорії не можуть бути скасовані або обмежені, навіть через соціально-економічні обставини [6]. Тобто, таким чином КСУ вказав на те, що жодні спроби подолати економічні проблеми в державі за рахунок скорочення видатків на соціальну підтримку військовослужбовців не можуть бути визнані такими, що відповідають конституційним принципам.

Але КСУ у своїй практиці зважає і на те, що мають місце випадки, коли держава змушена вдаватися до обмежень у наданні пільг та інших соціальних гарантій населенню, в тому числі особам, які проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Про це йдеться у рішенні КСУ від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018, що підтверджує право держави на вирішення соціальних питань на власний розсуд з урахуванням фінансово-економічних обставин. А отже якщо національна безпека перебуватиме під загрозою, буде введено особливий або воєнний стан, або у разі фінансово-економічної кризи тощо, держава здійснює перерозподіл між інтересами публічними та приватними. У разі такого перерозподілу держава дійсно може скоротити пільги, соціальні допомоги і т.д., але такі заходи не мають надто виходити за межі конституційних принципів та норм, що закріплюють право на достатній рівень життя [7].

Показовим у цьому питанні справа за зверненням до КСУ О.С. Поліщука, який вимагав визнати неконституційною норму п. 4 ст. 16-3 Закону України № 2011-XII, відповідно до якої: «Якщо протягом двох років військовослужбовцю, військовозобов'язаному або резервісту після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності під час повторного огляду буде встановлено вищу групу інвалідності або більший відсоток втрати працездатності, що дає їм право на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, виплата провадиться з урахуванням раніше виплаченої суми. У разі зміни групи інвалідності,

її причини або ступеня втрати працездатності понад дворічний термін після первинного встановлення інвалідності виплата одноразової грошової допомоги у зв'язку із змінами, що відбулися, не здійснюється» [8].

Дана норма стала очевидною правовою перепоною, коли в Україні багато військовослужбовців не могли отримати одноразової грошової допомоги, що і викликало вимогу суспільства вирішити питання неправомірності такого обмеження права дворічним строком. Другий Сенат КСУ ухвалив рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 по даній справі, у якому висвітлив важливість дотримання принципу домірності між соціальним захистом населення та фінансовими можливостями держави з урахуванням того, що держава зобов'язана додержуватися верховенства права та забезпечувати гідні умови життя населення. Принцип домірності у законодавчому регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері розглядається як співвідношення між метою та засобами її досягнення, де мета є достатньо вагомою та вартою того, що права громадян повинні бути обмежені, а засоби обґрунтовані та не занадто обтяжливі для тих, чиї права обмежуються. Аналіз п. 4 ст. 16-3 Закону дозволив дійти висновку, що легітимною метою закріпленого в ньому обмеження є впорядкування надання одноразової грошової допомоги у разі зміни групи інвалідності, зміни відсотка втрати працездатності, запобігання зловживань даним правом. Але, спосіб досягнення цієї мети, який був обраний законодавцем, і який полягає у встановлення часового обмеження строком два роки, не відповідає принципу домірності, адже не було врахованого того факту, що погіршення стану здоров'я у зв'язку з проходженням військової служби в Збройних силах України може настати після спливу встановленого строку. Таким чином, клопотання було задоволено КСУ, й оспорювана норма Закону № 2011-XII була визнана такою, що не узгоджується з конституційними принципами верховенства права та поваги до захисту прав людини [8].

Чинна редакція п. 4 ст. 16-3 Закону України № 2011-XII закріплює за військовослужбовцями, військовозобов'язаними, резервістами та особами звільненими з військової служби права на отримання одноразової грошової допомоги у збільшеному розмірі у разі встановлення вищої групи інвалідності чи більшого ступеня втрати працездатності при повторному огляді незалежно від того, коли було здійснене первинне встановлення інвалідності чи непрацездатності. Таким чином, орган конституційної юрисдикції допоміг захистити право військовослужбовців відповідно до вимог Основного Закону, скасовуючи норму закону, що суперечила принципу соціальної держави, верховенства права в частині дотримання принципу домірності між суспільними інтересами та приватними інтересами окремої особи, принципу поваги до прав людини і громадянина, її честі, гідності та недоторканності.

Висновки. Держава реалізує політику підтримки осіб, які перебувають на військовій службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, та членів їх сімей, а передбачені нею заходи мають на меті підвищити мотивацію та боєздатність армії. Як показують результати дослідження, єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні неодноразово розглядав справи, предметом яких були права військовослужбовців. Під час ухвалення своїх рішень КСУ посилається на правові позиції раніше ухвалених рішень, а також норм міжнародного права, тим самим забезпечуючи однакове тлумачення та правозастосування положень Основного Закону. На прикладі рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 можна довести те, що КСУ посідає вагоме місце серед інших державних інституцій, адже ефективно сприяє формуванню системи захисту прав військовослужбовці із дотриманням конституційних принципів. Визнання норми закону неконституційною запускає процес впровадження нових, демократичних, обґрунтованих заходів з боку держави. Як це було розглянуто в даному випадку, за участі КСУ було скасоване несправедливе обмеження прав осіб, які захищають Вітчизну, а натомість отримали місце нові гарантії їх прав. Це вказує на те, що сучасна система права України та правове регулювання захисту прав громадян ґрунтуються на керівних засадах Конституції України, що своєю чергою забезпечується механізмом конституційного нагляду та контролю з боку Конституційного Суду України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лахтадир С. Правові гарантії захисту прав і свобод військовослужбовців. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. С. 17–21.

2. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 15.05.2024).
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII: станом на 10 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення: 11.05.2025).
4. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VII: станом на 20 серп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text (дата звернення: 11.05.2025).
5. Рогач О.Я. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. С. 77–82.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» : Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2016 р. № 7-рп/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-16#Text (дата звернення: 11.05.2025).
7. Рішення конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу І Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII: Рішення конституційно Суду України від 22.05.2018 р. № 5-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text (дата звернення 11.05.2025).
8. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційного скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців): Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2022 р. № 1-р(II)/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text (дата звернення: 11.05.2025).

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.29

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ

Колб С.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права Волинського інституту
імені В'ячеслава Липинського ПрАТ «ВНЗ МАУП»,
адвокат АО «Бона Фіде»
e-mail: Kolbserhii86@gmail.com

Пирога І.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: maksa7@meta.ua

Колб О.С., Пирога І.С. Інформаційні права людини в цифровому просторі.
Вказується, цифровізація суттєво трансформувала не лише повсякденні практики та структуру суспільних відносин, а й висунула перед органами державної влади вимогу здійснення відповідних змін у механізмах управління та регулювання взаємодії між членами суспільства. Попри зростання актуальності проблематики прав людини в цифровому середовищі, інститут прав людини не втратив своєї фундаментальної ролі та продовжує залишатися ключовим елементом правової системи.

У статті проведено аналіз сучасних підходів в юридичній літературі щодо еволюції ключових понять інформаційного права, прав людини на доступ до інформації, тенденцій щодо правового регулювання інформації, захисту інформаційних прав та інформаційної безпеки.

Важливою віхою у розвитку інституту прав людини є прийняття Загальної декларації прав людини, де вперше в історії були комплексно закріплені основні права та свободи людини з урахуванням природних, політичних та соціальних потреб та інтересів особистості (індивіда).

Саме ухваленням цього документа було оголошено, що людина, її фундаментальні права та свободи є головною цінністю. Світова спільнота прагнула охопити всі можливі сфери суспільних відносин (публічні та приватні), які необхідні людині для нормальної життєдіяльності, закріпивши основні права та свободи.

Не можна заперечувати значущість цього міжнародно-правового акту для «людської сім'ї» та кожного індивіда, але водночас можна констатувати, що, прийнятий три чверті століття тому, цей документ не відображає повною мірою дійсності сьогодення, не враховує динаміки розвитку суспільних відносин, зокрема не визначає права людини в інформаційному суспільстві, що формується, в цифровому просторі. Адже змінюється навіть підхід до індивідуалізації та ідентифікації самої людини, з'являються цифрові профілі громадян, оформлюються цифрові паспорти та інші документи, крім цього, з'являються «кіберлюди» – фізичні особи з вживленими підшкірними мікрочіпами (капсулами) з технологіями NFC (Near Field Communication), що містять інформацію, зокрема, про персональні та банківські дані.

Ключові слова: інформація; право на інформацію; право на доступ в інтернет, цифрові права, інформаційне суспільство, кібербезпека, цифрова зрілість, міжнародні нормативні правові акти.

Kolb O.S., Pyroha I.S. Human information rights in the digital space.
It is noted that digitalization has significantly transformed not only everyday practices and the structure of social relations but also posed a demand for public authorities to implement corresponding changes in the mechanisms of governance and regulation of interactions among members of society.

Despite the growing relevance of human rights issues in the digital environment, the institution of human rights has not lost its fundamental role and continues to be a key element of the legal system.

The article analyzes modern approaches in legal literature regarding the evolution of key concepts of information law, human rights to access information, trends in legal regulation of information, protection of information rights and information security.

An important milestone in the development of the institution of human rights is the adoption of the Universal Declaration of Human Rights, where for the first time in history, fundamental human rights and freedoms were comprehensively enshrined, taking into account the natural, political and social needs and interests of the individual (Individual).

It was with the adoption of this document that it was declared that a person, his fundamental rights and freedoms are the main value. The world community sought to cover all possible spheres of social relations (public and private) that a person needs for normal life, enshrining fundamental rights and freedoms.

The significance of this international legal act for the «human family» and each individual cannot be denied, but at the same time it can be stated that, adopted three quarters of a century ago, this document does not fully reflect the reality of the present, does not take into account the dynamics of the development of social relations, in particular, does not define human rights in the emerging information society, in the digital space. After all, even the approach to individualization and identification of the person himself is changing, digital profiles of citizens appear, digital passports and other documents are issued, moreover, «cyber people» appear – individuals with implanted subcutaneous microchips (capsules) with NFC (Near Field Communication) technologies, containing information, in particular, about personal and banking data.

Key words: information; right to information; right to access the Internet, digital rights, information society, cybersecurity, digital maturity, international regulatory legal acts.

Постановка проблеми: Очевидно, що «настав час конкретизувати права і свободи людини і громадянина стосовно цифрової реальності» Цифровий простір – це середовище для нової соціальної організації людей, що називається інформаційним суспільством, заснованої на трансфер інформації [1].

Діджиталізація не тільки змінила повсякденне життя та формат суспільних відносин, але й зажадала від влади відповідних перетворень у сфері управління суспільством і регулюванні відносин між його членами. Хоча питання прав людини в цифровому просторі набуло особливої актуальності, інститут прав людини, як і раніше, не втратив своєї значимості. Важко погодитися з думкою про те, що «Конкретизуються права людини, що створює ілюзію виникнення нового виду прав «цифрових»» [2]. Адже сьогодні цифровий світ – це реальність, хоч і віртуальна, і, відповідно, права людини в цьому світі не ілюзія, а нова об'єктивна дійсність.

На всіх етапах становлення цивілізації права людини знаходилися в залежності від державних, релігійних та філософських поглядів, а об'єктивна реальність така, що нині формування прав людини здійснюють безпосередній вплив на інформаційно-комунікаційні технології. Технічні інновації (комп'ютер, програмне забезпечення, штучний інтелект, нейронна мережа та ін.) вклинюються в суспільні відносини, викликаючи занепокоєність про юридичну захищеність людини в новому для неї світі – цифровому просторі. Закріплення певного соціально-правового статусу та надання гарантій вимагають необхідного правового регулювання, з урахуванням історично сформованих концепцій прав людини.

Стан опрацювання проблеми. Окремі аспекти формування особливостей забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації досліджували науковці-правознавці: О. Гиляка, О. Гришко, Н. Мушак, О. Петришин, Ю. Размєтаєва, М. Тиріна, М. Хаустова, Ф. Шульженко та інші. Проте на сьогодні залишається чимало нез'ясованих аспектів, які вимагають комплексного підходу з боку законодавців, правозахисників, компаній та громадян для забезпечення поваги до прав людини та основних свобод у цифрову епоху.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити проблеми прав людини щодо захисту цифрових прав та визначити перспективи їх вирішення, враховуючи особливості правового регулювання та юридичної практики.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвів до появи нових практик, що тягнуть перегляд нормативних стандартів із обов'язковим дотриманням

загальновизнаних норм і принципів міжнародної системи прав людини. Цифрова трансформація повинна ґрунтуватися на принципі максимізації права і свободи людини, тоді як сучасний стан інституту прав людини на міжнародному і національному рівнях ще не зовсім відповідає формату суспільних відносин, які складаються в цифровому середовищі. Піддана диверсифікації усталена доктрина поділу прав і свобод людини на три покоління: цивільні та політичні права, так звані права свободи; соціальні та культурні права, так звані права рівності, та колективні права, так звані права солідарності. Історично сформовані покоління прав знаходяться у взаємозв'язку, взаємозалежності та неподільності. Вони знайшли закріплення в кінці першої половини минулого сторіччя у Загальній декларації прав людини [3].

Переважно інформаційні права (у деяких джерелах – «цифрові права» або «кіберправа») відносять до прав другого покоління. Деякі представники сучасної концепції прав людини вважають інформаційні права правами та свободами третього покоління, що є не тільки результатом міжнародного розуміння глобальних викликів і погроз, але і відповідною реакцією з боку держав і світового співтовариства за допомогою нормотворчості та правозастосування [4]. Втім, на сьогоднішньому етапі розвитку новітніх цифрових технологій інформаційні права розглядають у системі прав четвертого покоління прав людини, що складається з розширеного та доповненого списку першого, другого і третього поколінь, що стосуються цифрового контексту [5].

Вбачається більш правильною позиція авторів, які відносять інформаційні права людини до четвертого покоління, оскільки інформаційні права людини сьогодні доповнюють абсолютно нові правові явища, які водночас охоплюють всі традиційні сфери діяльності: політичну (наприклад, електронні вибори та ін.), економічну (наприклад, електронні закупівлі та розрахунки та ін.), соціальну (наприклад, електронні державні та муніципальні послуги та ін.), культурну (наприклад, електронні бібліотеки, віртуальні екскурсії та ін.). Цифрове середовище змінило людину, її можливості. Перш за все інформаційними правами в інституті прав людини, що застосовуються в епоху цифрових технологій, вважають доступ до всесвітньої мережі Інтернет, публічних та приватних електронних ресурсів, які забезпечують кібербезпеку, конфіденційність приватного життя в цифровому просторі, захист персональних даних і т.д.

Можна стверджувати, що інформаційні (цифрові, кібер-) права – це розширення прав людини, сформульованих у Загальній Декларації прав людини, тому правильніше їх вважати правами нового покоління.

Визнання інформаційних прав людини знайшло відображення у багатьох міжнародно-правових актах, у тому числі і до прийняття Загальної декларації прав людини. Так, зустрічаються згадки про право на доступ, пошук та передачу інформації у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1946 р. A/RES/59 «Про скликання міжнародної конференції з питання про свободу інформації», у якій зазначалося, що «свобода інформації є фундаментальним правом людини і представляє собою стандарт свободи» [6]. Зокрема, цей міжнародно-правовий документ містив такі положення:

- «…свобода інформації передбачає право повсюдно і безперешкодно збирати, передавати та опубліковувати інформаційні відомості. Внаслідок цього вона є основною передумовою для будь-якої серйозної спроби сприяти досягненню миру та світового прогресу;
- свобода інформації, безумовно, вимагає від тих, хто користується її привілеями, бажання та вміння не зловживати ними. Основним принципом її є моральне зобов'язання намагання прагнути до виявлення об'єктивних фактів та до поширення інформації без злісних намірів;
- взаєморозуміння та співробітництво між народами неможливо за відсутності пильної та здорової світової суспільної думки, яка, у свою чергу, цілком залежить від свободи інформації…» [7].

У статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні прав 1966 р. з'явилось уточнення, що ці свободи відносяться до будь-якого роду інформації, ідей і способів їх розповсюдження [8].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 1990 р. A/RES/45/76 «Питання щодо інформації» підтвердила прихильність світової спільноти до принципів вільного доступу до різних джерел інформації та інформаційно-комунікаційних технологій, «розвиток яких є невідворотнім процесом» [9].

Окінавською хартією глобального інформаційного товариства 2000 р. визначено завдання оптимізації глобальних мереж для безперешкодного доступу, боротьби зі зловживаннями в Інтернеті, що підривають його цілісність, скорочення цифрового розриву серед держав та ін. [10].

У цьому особливе значення мають стратегічні положення, сформульовані в Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті» 2003 року, де зазначається, що «кожний міг би створювати інформацію та знання, мати до них доступ, користуватися та обмінюватись ними, щоб дати окремим особам, громадам і народам можливість повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку і підвищуючи якість свого життя на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, дотримуючись їх у повному обсязі, та підтримуючи Загальну декларацію прав людини» [11]. У ній ставиться завдання побудови інформаційного суспільства, відкритого всім, оскільки:

– інформація є суспільним благом і як така повинна бути легкодоступною в інтересах розвитку інформаційного суспільства та захищена від незаконного присвоєння;

– надання можливості кожному мати доступ до інформації, ідей та знань і робити в ці галузі свій внесок є необхідним елементом відкритого для всіх інформаційного суспільства;

Спільне використання знань у цілях розвитку може сприяти усуненню бар'єрів на шляху досягнення рівноправного доступу до інформації для здійснення діяльності в галузі економіки, в соціальній сфері, політиці, охороні здоров'я, культурі, освіті та науці, а також спрощення доступу до інформації, що є публічним надбанням, у тому числі шляхом забезпечення універсального дизайну та використання відповідних технологій, які полегшують доступ [11].

Крім того, Рада ООН з прав людини в 2011 р. підтвердила, що доступ до Інтернету повинен стати фундаментальним правом людини, оскільки, на відміну від будь-якого іншого середовища, Інтернет дозволяє миттєво шукати, отримувати та розповсюджувати інформацію будь-якого роду, минаючи національні кордони, а також стимулює політичний, економічний, соціальний розвиток та сприяє прогресу людства в цілому [12].

Цифрові права є гарантією захищеності та стабільності людини в цифровому світі. Звісно ж, що інформаційне право – це комплексне поняття, яке можна визначити через окремі права (правомочності) як на власні дії, так і на відповідну поведінку зобов'язаних осіб та правомочності на захист: право на вільний доступ до Інтернету (тобто незалежно від географічного положення у світі, соціального статусу, матеріального становища або стану здоров'я); право на свободу вираження поглядів; право на недоторканність приватного життя у цифровому просторі (включаючи захист персональних даних); право на участь в онлайн-спільнотах (віртуальних); право на комунікацію; право на виготовлення різного роду контенту; право на отримання достовірної інформації; право на відкрите та інклюзивне управління мережею; право на захист від зловживань штучним інтелектом та нейротехнологіями, а також право на захист від кібершахрайств та інших злочинів у мережі Інтернет та ін.

Набір правочинів, які становлять інформаційне право, складно подати у вигляді вичерпного переліку. Цифровий простір – безпрецедентна реальність для людства, і сформоване інформаційне суспільство обирає інший формат відносин для людей. Вже ні в кого не викликає сумніву те, що діджиталізація всіх сфер життєдіяльності (економіки, сектору державного та муніципального управління, соціального середовища, культури і т. п.), яка викликана постійним використанням різних технологій, обумовлює необхідність трансформації права та правової системи.

Юридичні механізми для реалізації інформаційних прав людини різноманітні: забезпечення доступу до загальної інформації користувачам, у тому числі публічно-правового характеру; кодований захист персональних даних та комерційних відомостей; здійснення політики недопущення тотальної перевірки та отримання приватної інформації (електронна пошта, соціальні мережі), виключення складають тільки з міркувань національної безпеки; вільна участь в освітньому контенті; протидія щодо небажаних листів у комерційних цілях (спам); боротьба з кіберзлочинністю тощо [13].

У сучасному світі традиційні правові категорії та правові явища потребують переосмислення. «Інформаційне право» як поняття, тотожне «цифровому праву», «кіберправу», стало застосовуватися нещодавно. Водночас слід зазначити, що «інформаційне право» – це ширше поняття ніж «право на інформацію», оскільки є лише одним із правочинів сучасного інформаційного права.

Множинність офіційних і доктринальних підходів до визначення правової категорії «інформація» дозволяє зробити висновок, що вона знаходиться на стадії формування, але зі своєю внутрішньою структурою, що відрізняється декількома ознаками:

– значимість, наявність значення та сенсу відомостей (даних), перш за все, з точки зору юридичних наслідків;

– дійсність (достовірність), відповідність відомостей (даних) істині, їх неспростовність;
– корисність, цінність даних (відомостей) як нематеріального блага [14].

Відомо, що з огляду на багатоаспектність поняття «інформація» не можна сформулювати універсальне визначення, яке відрізнялося б простотою застосування на практиці і при цьому відображало особливості окремих об'єктів права, які є за своєю суттю інформацією. Та обставина, що офіційно «інформація» описана через синоніми (відомості, дані), оцінюємо позитивно, оскільки слова-синоніми необов'язково є тотожними, але можуть бути близькими за значенням.

Висновки. Інформаційне суспільство знаменує собою важливу епоху (інформаційну епоху) історії людства. Слід усвідомлювати, що нині цифрова трансформація всіх сфер життєдіяльності людей не є однорідною за своєю природою через географічні, політичні, економічні, культурні, соціальні і навіть вікові фактори. Права людини повинні реалізовуватись та забезпечуватися в умовах диджиталізації з тією ж ефективністю, що і за її межами, але з урахуванням особливих характеристик цифрового світу.

Незважаючи на внутрішні розбіжності щодо окремих питань співіснування, світове співтовариство стурбоване станом сучасного інституту прав людини. Очевидно, що потрібні додаткові гарантії стабільності та захищеності людини в новому для неї середовищі – в цифровому просторі. Інформаційні права, які торкаються всіх видів суспільних відносин, мають знайти своє відображення у міжнародно-правових актах, оскільки:

- інформація є спільним благом, доступним в інтересах розвитку інформаційного суспільства, що має гарантувати його захист від будь-яких протиправних посягань;
- людина повинна мати можливість безперешкодно збирати, передавати та публікувати інформацію, яка не порушує суспільну (національну) безпеку і відповідає загальноприйнятим морально-етичним нормам;
- інформація, що надається державними або міжнародними органами, має бути повною, актуальною, вірною та підготовленою до використання;
- правовою підставою для обмеження інформаційного права людини є повага до прав і свобод інших осіб, приватного життя, а також захисту персональних даних;
- використання глобальної мережі Інтернет людиною не повинно мати обмеження з географічних, матеріальних чи інших мотивів;
- у цифровому світі має забезпечуватись право на інформацію в режимі як офлайн, так і онлайн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ігнатов В.П. Цифрові права людини в контексті інформаційно-комунікаційних технологій. Київ, 2019. 256 с.
2. Коваленко О.С. Права людини в інтернет-просторі: проблеми та перспективи. Львів, 2020. 129 с.
3. Загальна декларація прав людини (прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 217 А (III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2023. Випуск 76(2). Ч. 2. С. 299–304.
5. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129–133.
6. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 1946 р. A/RES/59 URL: https://medialaw.asia/document/-430.
7. Резолюція 1-ї сесії (1946 г.) A/RES/59 (I) URL: https://docs.un.org/ru/A/RES/59(I).
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 (2200 А (XXI)). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
9. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 1990 р. A/RES/45/76 «Питання щодо інформації». URL: https://docs.un.org/ru/A/RES/45/76
10. Окінавська хартія глобального інформаційного товариства 2000 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU00269.
11. Declaration of Principles building the information society: a global challenge in the new millennium S03-WSIS-DOC-0004!!PDF-E - PDF URL: https://digitallibrary.un.org/record/533621?v=pdf.

12. Інтернет повинен бути вільним, але використовуватися з обережністю: матеріали спеціального заходу в Женеві 9 грудня 2011 р. URL: https://www.ohchr.org/ru/stories/2011/12/internet-must-be-free-handled-care.
13. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.2013 A/RES/68/167 «Право на недоторканність особистого життя в цифровому столітті». URL: https://docs.un.org/ru/A/RES/68/167.
14. Шопіна І.М. Інформаційна безпека цифрової трансформації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія юридична).* 2023. Вип. 1. С. 28–35.

УДК 341.1:341.645
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.30

ПРИНЦИП ЕФЕКТИВНОСТІ В КОНВЕНЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Корнякова Т.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-5993-0745

Корнякова Т.В. Принцип ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини.

У статті розкрито сутність принципу ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини.

Зазначено, що Європейський суд з прав людини осмислює принцип ефективності у своїй практиці. Вироблена Судом доктрина принципу ефективності передбачає, що держави-учасниці ЄКПЛ не можуть ухилятись від своїх конвенційних зобов'язань, посилаючись на формальні або процедурні причини. Права, гарантовані ЄКПЛ, мають бути забезпечені на практиці, навіть якщо це вимагає зміни національного законодавства або судової практики. ЄСПЛ розглядає кожен випадок порушення ЄКПЛ у розрізі того, як конкретна ситуація впливає на заявника, а не лише з формально-юридичного боку.

Доведено, що принцип ефективності в конвенційному механізмі забезпечення прав і свобод людини є значно ширшим ніж право на ефективний засіб правового захисту, що передбачене ст. 13 ЄКПЛ. Однак, це право є важливим у контексті реалізації принципу ефективності. Принцип ефективності стосується практичного та ефективного тлумачення та застосування Конвенції відповідно до її об'єкту і мети. Принцип ефективності пронизує положення ЄКПЛ, а термін «ефективний» буквально фігурує в різних статтях Конвенції.

Зроблено висновок, що принцип ефективності тісно взаємопов'язаний з принципом субсидіарності, при цьому ці принципи можуть як взаємодоповнювати, так і суперечити одне одному. У випадку неефективної внутрішньої системи, ЄСПЛ може забезпечити захист жертві порушення. Суворе дотримання принципу субсидіарності може призвести до неефективності всієї системи конвенційного захисту прав і свобод, у разі якщо національна система не відповідає вищезгаданій засаді ефективного захисту прав людини на внутрішньому рівні. Принцип ефективності пов'язаний із доктриною меж національного розсуду.

Рішення ЄСПЛ, ухвалені з міркувань ефективності, сприяють удосконаленню національного законодавства та судової правозастосовної практики. У випадку, якщо держави-учасниці ЄКПЛ менш схильні до виконання положень ЄКПЛ, ефективне та безперебійне функціонування всієї системи конвенційного захисту значно ускладнюється. Враховуючи, що саме держави-учасниці є основними суб'єктами цієї системи, без їх ініціативи вона не може ефективно функціонувати.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, принцип ефективності, принцип субсидіарності, практика Європейського суду з прав людини, тлумачення, правозастосування, правосуддя, верховенство права.

Korniakova T.V. The principle of effectiveness in the convention mechanism for the protection of human rights and freedoms.

The article reveals the essence of the principle of effectiveness in the convention mechanism for the protection of human rights and freedoms.

It is noted that the European Court of Human Rights interprets the principle of effectiveness in its practice. The doctrine of the principle of effectiveness developed by the Court provides that the states

parties to the ECHR cannot evade their convention obligations by referring to formal or procedural reasons. The rights guaranteed by the ECHR must be ensured in practice, even if this requires changes in national legislation or judicial practice. The ECtHR considers each case of violation of the ECHR in terms of how a specific situation affects the applicant, and not only from the formal and legal side.

It is proven that the principle of effectiveness in the convention mechanism for the protection of human rights and freedoms is much broader than the right to an effective remedy, which is provided for in Art. 13 of the ECHR. However, this right is important in the context of the implementation of the principle of effectiveness. The principle of effectiveness concerns the practical and effective interpretation and application of the Convention in accordance with its object and purpose. The principle of effectiveness permeates the provisions of the ECHR, and the term "effective" literally appears in various articles of the Convention.

It is concluded that the principle of effectiveness is closely interconnected with the principle of subsidiarity, while these principles can both complement and contradict each other. In the case of an ineffective domestic system, the ECtHR can provide protection to the victim of a violation. Strict adherence to the principle of subsidiarity can lead to the ineffectiveness of the entire system of convention protection of rights and freedoms, if the national system does not meet the above-mentioned principle of effective protection of human rights at the domestic level. The principle of effectiveness is linked to the doctrine of the limits of national discretion.

Decisions of the ECtHR adopted for reasons of effectiveness contribute to the improvement of national legislation and judicial practice. If the States Parties to the ECHR are less inclined to implement the provisions of the ECHR, the effective and smooth functioning of the entire system of conventional protection becomes significantly more difficult. Given that the States Parties are the main actors of this system, it cannot function effectively without their initiative.

Key words: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, principle of effectiveness, principle of subsidiarity, case-law of the European Court of Human Rights, interpretation, application, justice, rule of law.

Постановка проблеми. Ефективність гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (далі – ЄКПЛ) прав та засобів їх правового захисту у разі порушення є темою, яка не втрачає актуальності. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) враховує об'єкт і мету ЄКПЛ як «живого інструменту» в процесі захисту прав і свобод людини, а її положення тлумачить та застосовує таким чином, щоб зробити їх ефективними.

На практиці допускають систематичні порушення положень ЄКПЛ. Це свідчить про потребу у глибокому аналізі особливостей реалізації принципу ефективності.

Досягти стабільної ефективності конвенційного механізму захисту прав і свобод людини складно, оскільки до цього процесу залучена велика кількість суб'єктів, що часто не діють відповідно до спільних принципів. Виклики ефективному функціонуванню конвенційного механізму захисту прав і свобод людини ставлять під загрозу їх розвиток та просування. Все це обумовлює актуальність теми цього дослідження.

Метою дослідження є розкриття сутності принципу ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини.

Стан опрацювання проблематики показує, що принципи конвенційного захисту прав і свобод людини у своїх наукових дослідженнях обґрунтовували: М. Антонович, С. Афанасьєв, Н. Блажівська, Є. Бобрешов, А. Венгеров, О. Гаврилюк, Г. Гаджиєв, О. Гладенко, К. Дрогозюк, М. Козюбра, В. Комаров, О. Константий, Л. Луць, М. Мазур, В. Мігашко, В. Паліюк, П. Рабінович, М. Савчин, А. Селіванов, О. Сердюк, О. Соколенко, Т. Стоянова, С. Шевчук та ін. Окремі аспекти реалізації принципу ефективності у практиці конвенційного захисту прав і свобод людини досліджували в своїх працях: Д. Бойчук, М. Матяшова, О. Садовська, Ю. Скрипик та інші. При цьому, в Україні тематика реалізації принципу ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини не отримала комплексного розкриття на монографічному рівні. Важливим є аналіз рішень ЄСПЛ, що стосуються принципу ефективності.

Виклад основного матеріалу. Принцип ефективності пронизує всю сукупність норм міжнародного права. Міжнародне публічне право як реально діюча система значною мірою базується на принципі ефективності. Міжнародне право прав людини передбачає, що лише справедливі та ефективні норми і принцип можуть породжувати правові наслідки. Принцип ефективності відіграє важливу роль і у праві міжнародних договорів.

Цей принцип, також, є загальним принципом права Європейського Союзу (далі – ЄС). Його окреслено в судовій практиці Суду ЄС в контексті гарантування ефективності судового захисту. Суд ЄС вимагає, щоб національні засоби правового захисту у разі порушення прав і свобод в ЄС були ефективними, і ця вимога значною мірою трансформує межі національної процесуальної автономії.

ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях зауважував, що ЄКПЛ має тлумачитись та застосовуватись таким чином, щоб конвенційні права були практичними та ефективними, а не теоретичними й ілюзорними (рішення у справах «Hirst v. the United Kingdom» від 6 жовтня 2005 р. № 74025/01 [1]; «Assanidze v. Georgia» від 8 квітня 2004 р. № 71503/01 [2]; «Scoppola v. Italy» від 17 вересня 2009 р. № 10249/03 [3]; «Mamatkulov and Askarov v. Turkey» від 4 лютого 2005 р. № 46827/99, № 46951/99) [4]; «Gäfgen v. Germany» від 1 червня 2010 р. № 22978/05 [5]; «Broniowski v. Poland» від 22 червня 2004 р. № 31443/96 [6]).

Принцип ефективності в конвенційному механізмі забезпечення прав і свобод людини є значно ширшим ніж право на ефективний засіб правового захисту, що передбачене ст. 13 ЄКПЛ. Однак, це право є важливим у контексті реалізації принципу ефективності. Принцип ефективності стосується практичного та ефективного тлумачення та застосування Конвенції відповідно до її об'єкту і мети. Принцип ефективності пронизує положення ЄКПЛ, а термін «ефективний» буквально фігурує в різних статтях Конвенції.

Коли ЄСПЛ приймає судове рішення з міркувань ефективності, він, як правило, проводить щодо дій держави-відповідача більш ретельну перевірку. Суд детальніше визначає необхідний засіб правового захисту, порівняно з ситуацією, коли він спирається виключно на принцип субсидіарності. ЄСПЛ у такий спосіб намагається посилити відповідальність держави-відповідача, але такий підхід може призводити до розширення меж його наглядової функції. В результаті, пріоритет принципу субсидіарності знижується, але це виправдано у випадку невиконання державою-відповідачем своїх позитивних та негативних зобов'язань, що встановлені Конвенцією.

Принцип ефективності проявляється різними способами. Слід акцентувати, що принцип ефективності тісно взаємопов'язаний з принципом субсидіарності, при цьому ці принципи можуть як взаємодоповнювати, так і суперечити одне одному.

Принцип ефективності гарантує, що у випадку неефективної внутрішньої системи, принаймні ЄСПЛ може забезпечити захист жертві порушення. Суворе дотримання принципу субсидіарності може призвести до неефективності всієї системи конвенційного захисту прав і свобод, у разі якщо національна система не відповідає вищезгаданій засаді ефективного захисту прав людини на внутрішньому рівні.

Правило про вичерпання національних засобів правового захисту є компонентом субсидіарності, але це правило можна розглядати і як складову принципу ефективності. Принцип ефективності припускає, що національні органи влади послуговуються значно ефективнішими національними засобами правового захисту. Проявами принципу ефективності, що відтворюється на стадії розгляду питання про прийнятність скарги є винятки, що допускає Суд. ЄСПЛ допускає винятки, оскільки правила прийнятності повинні застосовуватися ефективно з певною мірою гнучкості і без надмірного формалізму.

ЄСПЛ може прийняти заяви від заявників, які не вичерпали національні засоби правового захисту відповідно до статті 35 ЄКПЛ (рішення у справах «Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia» від 24 лютого 2005 р. № 57947/00, № 57948/00, № 57949/00 [7]; «Akdivar and others v. Turkey» від 16 вересня 1996 р. № 21893/93 [8]), якщо це обумовлено потребою гарантувати ефективний захист конвенційних прав. ЄСПЛ у цьому контексті прямо посилається на принцип ефективності та зазначає, що уряд, який доводить невичерпання національних засобів правового захисту, зобов'язаний переконати Суд у тому, що такі засоби правового захисту були достатньо ефективним. Заявники не зобов'язані вичерпувати національні засоби правового захисту, якщо вони є «неадекватними або неефективними» (рішення у справі «Akdivar and others v. Turkey» від 16 вересня 1996 р. № 21893/93 [8]).

Виділяють систему критеріїв «ефективності» засобів правового захисту, розроблену ЄСПЛ у процесі розгляду справ:

1) правовий засіб захисту має бути ефективним, співмірним (adequate) та доступним;

2) засіб є ефективним, якщо його можна застосувати для прискорення ухвалення рішення судом, який нині розглядає справу, або якщо цей засіб надає учаснику процесу адекватну компенсацію за затримку, яка вже мала місце;

3) суд позитивно відзначив практику деяких країн, які застосували поєднання двох типів засобів захисту (одного – спрямованого на пришвидшення процесу, а іншого – для забезпечення компенсації);

4) найбільш ефективним рішенням, на переконання Суду, є правовий механізм, націлений саме на прискорення судового провадження, що має беззаперечні переваги порівняно і засобами правового захисту компенсаторного характеру, оскільки попереджує порушення, а не надає відшкодування «a posteriori»;

5) рівень компенсації має бути адекватним та відповідати рівню компенсації, що присуджується ЄСПЛ;

6) якщо судовий розгляд вже був надмірно тривалим, засобів правового захисту для прискорення провадження «може бути недостатньо для виправлення ситуації;

7) компенсація має включати відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди;

8) засіб правового захисту має бути доступним як у справах, що ще перебувають на розгляді, так і щодо завершених проваджень [9, с. 786-787; 10, с. 13-14; 11, с. 590].

Міркування ефективності впливають на те, як національні органи влади повинні забезпечувати права, гарантовані Конвенцією. Увага зосереджена на тому, яким чином організувати правовий захист так, щоб він був оптимальним, дієвим та ефективним.

Посилаючись на принцип ефективності, ЄСПЛ може вимагати від національних органів влади дотримуватися зобов'язань, обсяг яких ширший, ніж це визначено в Конвенції. Такі вимоги пов'язані із забезпеченням ефективності правозастосування на практиці.

Зазвичай ЄСПЛ має визнати заяви неприйнятними, якщо заявник не зазнав «суттєвої шкоди» в результаті ймовірного порушення ЄКПЛ. Однак Суд має право не застосовувати цю підставу у разі, якщо справа заявника не була належним чином розглянута національним судом для того, щоб гарантувати право на справедливий суд. Відповідно до принципу ефективності цей виняток забезпечує, що кожна справа підлягає судовому розгляду на національному або європейському рівні, щоб уникнути несправедливості (рішення у справі «Finger v. Bulgaria» від 10 травня 2011 р. № 37346/05 [12]).

Принцип ефективності пов'язаний із доктриною меж національного розсуду. Ця доктрина розглядається як елемент принципу субсидіарності, але вона також є складовою принципу ефективності. ЄСПЛ, залишаючи державі певну свободу розсуду, все ж ретельно і критично досліджує ймовірне порушення конвенційних прав і свобод та здійснює таким чином свої наглядові повноваження.

Межі національного розсуду – це доктрина, яка залежно від способу її застосування дозволяє ЄСПЛ застосовувати на практиці або принцип субсидіарності, або принцип ефективності (рішення у справі «Marckx v. Belgium» від 13 червня 1979 р. № 6833/74 [13]).

У контексті застосування ст. 13 ЄКПЛ Суд зазначив, що «хоча державам-учасницям Конвенції надається певна свобода дій щодо виконання їх зобов'язань за Конвенцією, засоби правового захисту мають «бути «ефективним» як на практиці, так і в законі (рішення у справах «Z and others v. The United Kingdom» від 10 травня 2001 р. № 29392/95 [14]; «Rutkowski and Others v. Poland» від 7 липня 2015 р. № 72287/10, № 13927/11, № 46187/11 [15]).

Принцип ефективності пов'язаний з динамічним тлумаченням положень ЄКПЛ. Конвенція утворює систему захисту прав і свобод людини, тому її необхідно тлумачити таким чином, щоб зробити практичною та ефективною. ЄСПЛ зауважує, що нездатність підтримувати динамічний та еволюційний підхід тлумачення ЄКПЛ утворює ризик зробити її перешкодою для реформ та вдосконалення механізму захисту прав людини (рішення у справі «Scoppola v. Italy» від 17 вересня 2009 р. № 10249/03 [3]). Однак, динамічний метод тлумачення може призвести до вироблення ЄСПЛ нових позитивних зобов'язань держав-учасниць Конвенції.

На останок слід зазначити, що у випадку, якщо держави-учасниці ЄКПЛ менш схильні до виконання положень ЄКПЛ, ефективне та безперебійне функціонування всієї системи конвенційного захисту значно ускладнюється. Враховуючи, що саме держави-учасниці є основними суб'єктами цієї системи, без їх ініціативи вона не може ефективно функціонувати.

Діяльність ЄСПЛ спрямована на забезпечення належного виконання зобов'язань державами-учасницями Конвенції щодо захисту прав і свобод осіб, які перебувають під її юрисдикцією. П. Пушкар зазначає, що посилення незалежності та ефективності судової системи є одним з ключових питань, за якими Комітет міністрів Ради Європи стежить у рамках нагляду за виконанням

рішень ЄСПЛ щодо України, зокрема стосовно питань структурної незалежності судової системи та посилення незалежності прокуратури [16].

Невиконання державами-учасницями своїх основних конвенційних зобов'язань є причиною внутрішньої та зовнішньої політичної напруженості. Функціонування конвенційної системи захисту прав і свобод людини побудоване на припущенні, що держави-учасниці поважатимуть принцип ефективності, тому конфліктні ситуації автоматично знижують ефективність всієї системи в цілому.

Розробка та впровадження ефективних засобів правового захисту повинна розглядатися у якості одного з провідних завдань держави в рамках реформування її правової системи. Так як першочергове їх значення полягає не тільки в превенції звернення до ЄСПЛ як міжнародної судової інстанції, але. насамперед, у забезпеченні належного рівня національного гарантування та захисті прав і свобод громадян, що перебувають під юрисдикцією Договірної Сторони, сприянні досягненню більш високого ступеня імплементації правової визначеності та верховенства права [17, с. 210]. Ні ЄСПЛ, ні Комітет Міністрів Ради Європи не мають можливості примусити держави-учасниці належно, неформально і повноцінно виконувати рішення Суду щодо реалізації загальних заходів [18; 19]. Невиконання державами-учасницями своїх зобов'язань завжди спричиняє потік нових заяв і змушує ЄСПЛ витримувати додаткове навантаження. Таке невиправдане навантаження на конвенційну систему ставить під загрозу її ефективність, збільшуючи тривалість розгляду справ та ускладнюючи ситуацію для заявників.

Висновки. Європейський суд з прав людини осмислює принцип ефективності у своїй практиці. Вироблена Судом доктрина принципу ефективності передбачає, що держави-учасниці ЄКПЛ не можуть ухилятись від своїх конвенційних зобов'язань, посилаючись на формальні або процедурні причини. Права, гарантовані ЄКПЛ, мають бути забезпечені на практиці, навіть якщо це вимагає зміни національного законодавства або судової практики. ЄСПЛ розглядає кожен випадок порушення ЄКПЛ у розрізі того, як конкретна ситуація впливає на заявника, а не лише з формально-юридичного боку.

Принцип ефективності в конвенційному механізмі забезпечення прав і свобод людини є значно ширшим ніж право на ефективний засіб правового захисту, що передбачене ст. 13 ЄКПЛ. Однак, це право є важливим у контексті реалізації принципу ефективності. Принцип ефективності стосується практичного та ефективного тлумачення та застосування Конвенції відповідно до її об'єкту і мети. Принцип ефективності пронизує положення ЄКПЛ, а термін «ефективний» буквально фігурує в різних статтях Конвенції.

Принцип ефективності тісно взаємопов'язаний з принципом субсидіарності, при цьому ці принципи можуть як взаємодоповнювати, так і суперечити одне одному. У випадку неефективної внутрішньої системи, ЄСПЛ може забезпечити захист жертві порушення. Суворе дотримання принципу субсидіарності може призвести до неефективності всієї системи конвенційного захисту прав і свобод, у разі якщо національна система не відповідає вищезгаданій засаді ефективного захисту прав людини на внутрішньому рівні. Принцип ефективності пов'язаний із доктриною меж національного розсуду.

Рішення ЄСПЛ, ухвалені з міркувань ефективності, сприяють удосконаленню національного законодавства та судової правозастосовної практики. У випадку, якщо держави-учасниці ЄКПЛ менш схильні до виконання положень ЄКПЛ, ефективне та безперебійне функціонування всієї системи конвенційного захисту значно ускладнюється. Враховуючи, що саме держави-учасниці є основними суб'єктами цієї системи, без їх ініціативи вона не може ефективно функціонувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Справа «Hirst v. the United Kingdom» від 06.10.2005 р. № 74025/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-23304%22.
2. Справа «Assanidze v. Georgia» від 08.04.2004 р. № 71503/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61875.
3. Справа «Scoppola v. Italy» від 17.09.2009 р. № 10249/03. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-94135%22]}.
4. Справа «Mamatkulov and Askarov v. Turkey» від 04.02.2005 р. № 46827/99, № 46951/99. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22: [%22001-68183%22]}.

5. Справа «Gäfgen v. Germany» від 01.06.2010 р. № 22978/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-99015%22]}.
6. Справа «Broniowski v. Poland» від 22.06.2004 р. № 31443/96. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-125506%22]}.
7. Справа «Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia» від 24.02.2005 р. № 57947/00, № 57948/00, № 57949/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22 itemid%22:[%22001-68379%22]}.
8. Справа «Akdivar and others v. Turkey» від 16.09.1996 р. № 21893/93. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58062%22]}.
9. Kuijer, M. (2013). The Right to a Fair Trial and the Council of Europe's Efforts to Ensure Effective Remedies on a Domestic Level for Excessively Lengthy Proceedings. *Human Rights Law Review,* 13(4), 777–794.
10. Надання ефективних засобів правового захисту, що забезпечать дотримання розумного строку розгляду кримінальних справ: порівн. дослідж.: дослідж. в рамках проєкту Ради Європи «Дотримання прав людини в системі кримінальної юстиції України». URL: https://rm.coe.int/2020-06-18-comparative-study-ukr-final-clean/16809ec20a.
11. Бойчук Д.С., Панаід Я.І. Ефективність засобів правового захисту права на судовий розгляд у розумний строк у контексті практики ЄСПЛ: досвід Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 588–593.
12. Справа «Finger v. Bulgaria» від 10.05.2011 р. № 37346/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-104698%22]}.
13. Справа «Marckx v. Belgium» від 13.06.1979 р. № 6833/74. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57534%22]}.
14. Справа «Z and others v. The United Kingdom» від 10.05.2001 р. № 29392/95. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-59455%22]}.
15. Справа «Rutkowski and Others v. Poland» від 07.07.2015 р. № 72287/10, № 13927/11, № 46187/11. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22: [%22001-155815%22]}.
16. Досягнення та виклики у сфері імплементації Європейської конвенції з прав людини в Україні обговорили під час XII Міжнародного форуму з практики ЄСПЛ. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/ 1696166/.
17. Садовська О.В. Ефективні засоби правового захисту в контексті Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: теоретичне розуміння та емпіричне застосування. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки».* 2013. № 2-1(26). С. 203–212.
18. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародне судочинство: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2022. 304 с.
19. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2020. 260 с.

УДК 35.071.5:342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.31

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ДЕРЖАВИ: ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Марущак Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
міжнародного права,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0001-9636-6274
e-mail: natalya_mrs@ukr.net

Марущак Н.В. Адміністративно-територіальний устрій держави: особливості конституційного регулювання.

У статті здійснено ґрунтовний аналіз адміністративно-територіального устрою як складової частини конституційної доктрини держави. Автор розкриває сутність поняття адміністративно-територіального устрою, підкреслюючи його значення для формування унітарної структури України та забезпечення територіальної цілісності. Розглядаються проблемні аспекти сучасного стану територіального устрою, зокрема дисбаланс між рівнями адміністративного управління, нерівномірність розвитку регіонів, а також наслідки впровадження реформ місцевого самоврядування. Увага акцентується на суперечностях, що виникають у процесі одночасного здійснення централізаційних і децентралізаційних процесів, що потребують чітко врегульованих механізмів на законодавчому рівні.

Окремо висвітлено питання територіальної єдності як базового принципу функціонування унітарної держави. В статті проаналізовано норми Конституції України щодо гарантування недоторканності державних кордонів, неможливості виходу окремих територіальних одиниць зі складу держави та заборони створення суверенних утворень у межах її території. Автор звертає увагу на існуючі прогалини в законодавстві, що ускладнюють ефективну реалізацію зазначених положень.

Особливе місце у дослідженні посідає міжнародно-правовий аспект захисту територіальної цілісності. Зазначається, що, попри наявність внутрішніх конституційних норм, сучасні міжнародні договори та акти здебільшого мають рекомендаційний характер і не забезпечують належного рівня юридичних, військових чи економічних гарантій для захисту суверенітету України. У зв'язку з цим наголошується на необхідності активізації міжнародно-правової співпраці, вдосконалення існуючих міжнародних механізмів, розробки нових договорів, що містили б чіткі гарантії територіальної цілісності держави.

У підсумку автор формулює низку практичних рекомендацій щодо удосконалення адміністративно-територіального устрою України. Зокрема, пропонуються шляхи законодавчого врегулювання існуючих проблем, посилення механізмів внутрішнього контролю, а також інтеграція міжнародно-правових норм у національну систему з метою зміцнення позицій України на міжнародній арені та забезпечення стабільного розвитку її регіонів.

Ключові слова: держава, адміністративно-правовий устрій, конституційний лад, державний кордон, суверенітет, територіальна цілісність, державні органи, централізація, децентралізація.

Marushchak N.V. Administrative and territorial structure of the state: peculiarities of constitutional regulation.

The article provides a thorough analysis of the administrative and territorial structure as an integral part of the constitutional doctrine of the State. The author reveals the essence of the concept of administrative and territorial structure, emphasizing its importance for the formation of the unitary structure of Ukraine and ensuring territorial integrity. The author examines the problematic aspects of the current state of the territorial structure, in particular, the imbalance between the levels of administrative administration,

uneven development of regions, and the consequences of the implementation of local self-government reforms. Attention is focused on the contradictions arising from the simultaneous implementation of centralization and decentralization processes, which require clearly regulated mechanisms at the legislative level.

The issue of territorial unity as a basic principle of the functioning of a unitary state is highlighted separately. The article analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine on guaranteeing the inviolability of state borders, the impossibility of secession of individual territorial units from the state and the prohibition of the creation of sovereign entities within its territory. The author draws attention to the existing gaps in the legislation that impede the effective implementation of these provisions.

A special place in the study is occupied by the international legal aspect of the protection of territorial integrity. It is noted that, despite the existence of domestic constitutional norms, current international treaties and acts are mostly advisory in nature and do not provide an adequate level of legal, military or economic guarantees to protect Ukraine's sovereignty. In this regard, the author emphasizes the need to intensify international legal cooperation, improve existing international mechanisms, and develop new treaties that would contain clear guarantees of the territorial integrity of the State.

As a result, the author formulates a number of practical recommendations for improving the administrative and territorial structure of Ukraine. In particular, the author suggests ways of legislative regulation of existing problems, strengthening of internal control mechanisms, and integration of international legal norms into the national system with a view to strengthening Ukraine's position in the international arena and ensuring stable development of its regions.

Key words: state, administrative and legal system, constitutional order, state border, sovereignty, territorial integrity, state bodies, centralization, decentralization.

Постановка проблеми. Адміністративно-територіальний устрій держави є ключовим елементом конституційного ладу, що визначає форму організації публічної влади, територіальну структуру та механізми взаємодії між різними рівнями управління. У сучасних умовах зростаючої політичної турбулентності, соціальних трансформацій та викликів зовнішнього характеру питання ефективності та стабільності державного устрою набуває особливої актуальності. Конституційне регулювання устрою держави має забезпечувати баланс між централізованим управлінням та децентралізацією, унітарністю та автономією, демократичністю та ефективністю державної влади.

Останні трансформації в адміністративно-територіальному устрої України все більше доводять, що чинна система організації територій є застарілою, не відповідає актуальним викликам та стандартам сучасності. Вона гальмує подальший розвиток країни у напрямку інтеграції до міжнародних практик і перешкоджає ефективному впровадженню реформ. Особливо гостро ця проблема проявилася під час процесу децентралізації: в умовах об'єднання територіальних громад та впровадження секторальних змін недосконаліть існуючого устрою породжує складнощі у розмежуванні повноважень, налагодженні податкової системи та формуванні міжбюджетних відносин.

Незважаючи на закріплення основних положень щодо державного устрою в Конституції України, на практиці виникають труднощі з реалізацією багатьох конституційних норм, зокрема у сфері адміністративно-територіального устрою, децентралізації влади та функціонування місцевого самоврядування. Відсутність чіткого нормативного забезпечення, суперечності між конституційними положеннями та підзаконними актами, а також вплив зовнішніх загроз на територіальну цілісність держави обумовлюють потребу в комплексному дослідженні механізмів конституційного регулювання устрою держави.

Метою статті є аналіз особливостей сучасного конституційного регулювання державного устрою, виявлення прогалин у чинному законодавстві, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення відповідної нормативно-правової бази з метою забезпечення стабільного функціонування держави та ефективного державного управління.

Стан опрацювання проблематики. У сучасних умовах поняття адміністративно-територіального устрою в Україні залишається нечітким і часто викликає суперечки щодо його тлумачення та практичного застосування. Проблематиці державного устрою присвячені праці низки українських вчених, серед яких Ю.Г. Барабаш, О.А. Гречко, В.І. Ковтун, А.С. Матвієнко, В.Ф. Опришко, І.С. Тимченко, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшученко. Проте, незважаючи на вагомий внесок дослідників, питання адміністративно-територіального устрою залишається недостатньо вивченим на теоретичному рівні.

Виклад основного матеріалу. Територія держави є фундаментальним елементом її суверенітету та функціонування. Адміністративно-територіальний устрій являє собою складне, багатогранне державно-правове явище, формування якого зумовлене цілою низкою чинників – від економічних і політичних до географічних, культурних, історичних та демографічних. У сучасних умовах одним із провідних чинників, що впливає на територіальну організацію країни, виступає національний аспект.

У більшості розвинених держав система територіального устрою чітко закріплена у відповідному законодавстві. Конституція України, як основний закон, визначає ключові принципи, на яких ґрунтується територіальний устрій країни. Згідно зі статтею 2 Конституції, Україна є унітарною державою, тобто неподільною у своєму територіальному складі [1]. Основними принципами формування системи територіального устрою відповідно до статті 132 Основного Закону є: єдність та цілісність території, оптимальне поєднання централізації й децентралізації, збалансований соціально-економічний розвиток регіонів із урахуванням їхніх природних, історичних, демографічних і культурних характеристик [1].

Визначення поняття «територіальний устрій» є предметом наукових дискусій. Так, низка українських дослідників трактує його як внутрішню структуру держави, що передбачає її поділ на окремі адміністративно-територіальні одиниці, із визначеним статусом і системою правовідносин між цими одиницями та державою в цілому. Наприклад, на думку В.О. Серьогіна, адміністративно-територіальний устрій – це форма організації території держави шляхом її поділу на певні одиниці, з чітко закріпленим правовим статусом та системою взаємодії як між ними, так і з центральними органами влади [2, с. 305]. Ю.С. Шемшученко розглядає територіальний устрій як систему організації державної території, яка передбачає її поділ на складові частини з урахуванням історичних, економічних, географічних, демографічних та інших чинників, а також встановлення принципів взаємодії між державою і територіальними громадами [3, с. 219]. В.Ф. Опришко акцентує увагу на тому, що територіальний устрій - це не лише поділ території держави, а й спосіб організації державної влади відповідно до такого поділу, що передбачає розподіл повноважень між центральними і місцевими органами [4, с. 144].

І. С. Тимченко підкреслює, що територіальний устрій відображає внутрішню структуру держави, формує основу для функціонування місцевого самоврядування та визначає засади реалізації державного суверенітету в межах її території [5, с. 97]. Ю.Г. Барабаш акцентує увагу на тому, що територіальний устрій – це структура організації державної території, яка формується під впливом історичних, політичних, соціально-економічних та географічних факторів, і реалізується через конституційно закріплені принципи єдності, цілісності, децентралізації тощо [6, с. 219].

На думку Ю.М. Тодики, територіальний устрій охоплює не лише адміністративно-територіальний поділ, а й форму взаємодії між державою як суб'єктом публічної влади та її частинами – територіальними колективами, що реалізується у формі місцевого самоврядування [7, с. 238].

Таким чином, у більшості наукових підходів територіальний устрій розглядається не лише як просторово-адміністративна структура, а як багаторівнева система, що поєднує територіальну організацію держави, правові норми, принципи децентралізації та елементи публічного управління. Аналіз наукових підходів дозволяє визначити територіальний устрій як внутрішню організацію території держави, що передбачає її поділ на адміністративно-територіальні одиниці, регламентацію їх статусу, структури, функцій, а також взаємовідносин між ними й органами державної влади, з урахуванням історичних, географічних, демографічних і соціально-економічних особливостей.

Аналіз практики Конституційного Суду України засвідчує, що питання територіального устрою неодноразово ставали предметом його розгляду. Так, у справі № 1-39/2001 Суд наголошує, що проблематика адміністративно-територіального поділу, включно з визначенням статусу та типів адміністративно-територіальних одиниць, є справою загальнодержавного значення і підлягає регулюванню виключно на законодавчому рівні. У деяких випадках окремі повноваження з цього приводу можуть делегуватись органам місцевого самоврядування (стаття 143 Конституції) [8; 9, с. 128].

У рішенні у справі № 1-3/2003 від 16 січня 2003 року Конституційний Суд додатково роз'яснює, що адміністративно-територіальний устрій є формою організації державної території через її поділ на адміністративно-територіальні одиниці. У рішенні від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 підтверджується, що відповідно до статті 132 Конституції України територіальний устрій базу-

ється на принципах єдності та неподільності державної території, балансу між централізацією і децентралізацією державної влади, а також рівномірного розвитку регіонів із врахуванням їхніх унікальних особливостей [10; 9, с. 128].

Отже, територіальний устрій України як інститут конституційного права можна визначити як сукупність правових норм, принципів та управлінської практики, що регулюють взаємовідносини між державою та територіальними громадами. Ці взаємовідносини формуються на основі рівня централізації, децентралізації або деконцентрації владних повноважень.

Протягом усієї історії української державності система територіального устрою зазнавала численних трансформацій. Для більш глибокого розуміння її особливостей слід звернутися до еволюції основоположних принципів, які змінювались відповідно до історичних обставин та політичного контексту.

Перші спроби закріпити принципи визначення державної території можна простежити ще в Конституції Пилипа Орлика, де вперше було сформульовано основи територіальної організації влади [11, с. 378]. У період панування Російської імперії територіальний поділ українських земель здійснювався з урахуванням потреб поліцейського контролю, податкового адміністрування та військової логістики, а також імперської політики щодо національних меншин.

Подальші зміни відбулися з приходом більшовиків та формуванням нової політичної дійсності. Принципи територіального устрою того часу були відображені в усіх чотирьох Універсалах Української Центральної Ради, а також у Конституції Української Народної Республіки 1918 року [11, с. 380]. Відповідно до цих джерел, можна виділити такі фундаментальні засади: народний суверенітет, місцеве самоврядування, децентралізація влади, її поділ, недоторканність державної території та автономність.

У період входження України до складу СРСР територіальний устрій держави був повністю підпорядкований інтересам тоталітарної системи. Формально він ґрунтувався на принципах народовладдя, демократичного централізму та інтегрованого управління територією, але фактично відповідав централізованій ідеологічній моделі управління [9, с. 128].

Після здобуття Україною незалежності розпочався новий етап у розвитку територіального устрою, який актуалізував потребу у глибокій реформі, спрямованій на наближення до європейських стандартів. Відтоді одним з основоположних напрямів стала реалізація політики децентралізації, що передбачає передачу значних повноважень на місцевий рівень.

Територіальний устрій є ключовим аспектом державного управління, що визначає не лише адміністративний поділ держави, а й впливає на ефективність здійснення публічної влади, забезпечення місцевого самоврядування, а також на територіальну цілісність і розвиток регіонів. Успіх будь-якої держави значною мірою залежить від того, наскільки вдало організована її територіальна структура та як ефективно функціонують органи місцевої влади. В Україні існує низка проблем територіального устрою, які мають стратегічне значення для державного розвитку. Зокрема, серед них можна виділити питання децентралізації, нерівномірного розвитку регіонів, проблеми із забезпеченням територіальної цілісності, а також недостатню правову базу для забезпечення ефективного місцевого самоврядування.

Процес децентралізації є важливим елементом реформування територіального устрою України. Однак на практиці він зіткнувся з низкою проблем, серед яких - повільне розширення повноважень місцевих органів влади, відсутність належного фінансування на місцях, а також недостатня кваліфікація місцевих керівників. Децентралізація, яка мала на меті зміцнення місцевої автономії, насправді виявилася затягнутим процесом, що потребує серйозних змін у законодавчій та адміністративній практиці. Саме завдяки передачі значного обсягу повноважень на місцевий рівень, країни Європи досягають підвищення якості управління та розвитку регіонів.

Поглиблений аналіз реформ у сфері територіальної організації за кордоном дозволяє виокремити чотири основні тренди: переосмислення концепції національної держави в умовах глобалізації, зміцнення інститутів місцевого і регіонального самоврядування в межах децентралізаційних процесів, застосування асиметричних моделей розподілу повноважень, а також впровадження ринкових підходів до надання публічних послуг. У межах Європейського Союзу також спостерігається активна регіоналізація та європеїзація управлінських процесів, що зумовлено інтеграцією до наднаціональних структур [11, с. 317].

Правова база, що регулює територіальний устрій України, є недостатньо розвиненою, а її застосування часто виявляється неефективним. Множинність законів, які мають взаємодіяти в пи-

таннях адміністративного поділу, децентралізації та самоврядування, нерідко створюють правові колізії, що ускладнюють управління та контроль на місцях.

Ще однією критичною проблемою залишається забезпечення цілісності території держави та охорона її кордонів. Незважаючи на численні міжнародні договори та конституційні гарантії, територіальна цілісність України залишається під серйозною загрозою у зв'язку з подіями 2014 року та повномасштабним вторгнення РФ на територію України. Це не лише порушує суверенітет, але й ставить під загрозу ефективність адміністративно-територіального устрою. Проблеми із визначенням і охороною кордонів, недостатньо ефективна система контролю за кордонами з боку органів влади, а також правові та інституційні прогалини в механізмах реагування на загрози становлять серйозні виклики для територіальної стабільності держави [9, с. 129].

Механізми гарантування суверенітету та незалежності України мають бути чітко врегульовані як на рівні національного законодавства, так і через міжнародно-правові зобов'язання. Унітарна форма державного устрою повинна підтримуватися суворим дотриманням конституційних принципів цілісності та єдності території, а також системою міжнародних гарантій, що забезпечують недоторканність державних кордонів і територіального суверенітету.

Події 2014 року та повномасштабне вторгнення РФ на територію України засвідчили вразливість національного механізму захисту території. Це підкреслює необхідність не лише правового, а й кримінально-правового захисту територіальної цілісності. Попередній досвід порушення міжнародних угод, зокрема Мінських домовленостей, свідчить про недостатній рівень відповідальності за такі порушення.

Таким чином, конституційно встановлений порядок вирішення питань, що стосуються державної території, є не лише юридичною процедурою, а й важливою гарантією територіальної цілісності як ознаки суверенної держави.

Одним із ключових питань у сфері територіального устрою є пошук балансу між централізацією та децентралізацією в системі державного управління. В Україні процес передачі повноважень на місця для вирішення локальних проблем адміністративно-територіальних одиниць реалізується переважно через механізми децентралізації та деконцентрації.

Важливо розрізняти ці два явища: деконцентрація передбачає лише внутрішню організацію державної влади в межах єдиної вертикалі підпорядкування, де всі владні суб'єкти залишаються частиною єдиної державної системи. У свою чергу, децентралізація означає фактичне відчуження частини повноважень держави як юридичної особи на користь іншого суб'єкта - територіальної громади, що діє як окрема юридична особа. Основними елементами децентралізації виступають політичний, фінансовий та адміністративний компоненти [12, с. 16].

Однією з основних проблем територіального устрою України є нерівномірний економічний розвиток її регіонів. Суттєві економічні контрасти між різними частинами країни призводять до соціальних та політичних напружень. Це стосується не лише розподілу національних ресурсів, але й рівня розвитку інфраструктури, доступу до якісних послуг та умов для ведення бізнесу. Зокрема, регіони на сході та півдні країни часто залишаються відсталішими в порівнянні з західними та центральними областями. Це підвищує ризик міжрегіональних конфліктів та ускладнює процеси інтеграції та розвитку національної економіки. Для успішного функціонування держави стратегічно важливим є забезпечення рівномірного розвитку усіх її частин, що передбачає проведення державної політики, спрямованої на підтримку відсталих регіонів та створення умов для їхнього піднесення.

У цьому контексті особливого значення набуває реалізація принципу збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів, що дозволить подолати міжрегіональні диспропорції, знизити концентрацію економічної активності в обмеженій кількості областей і забезпечити рівномірний розподіл доходів населення.

Основними чинниками актуальності цієї проблеми є відсутність системного підходу до регіональної політики, слабкість стратегічного планування та дефіцит інструментів для довгострокового розвитку територій. Підвищення інвестиційної привабливості та забезпечення економічного зростання можливі лише за умови створення функціонуючого фондового ринку на місцях, відмови від галузевого принципу управління, який штучно стимулює лише певні території, та переосмислення ролі держави в управлінні регіональним розвитком [9, с. 129].

Після виокремлення ключових проблем територіального устрою України доцільно перейти до аналізу можливих шляхів їхнього вирішення. У науковій та правовій літературі запропоновано чимало варіантів і класифікацій принципів організації територіального ладу, серед яких найбільш

релевантними сучасним умовам вважаються принципи системності, стабільності, співробітництва, гнучкості та адаптивності, заохочення місцевої ініціативи, спадкоємності, доцільності та ефективності. Окрему увагу заслуговує принцип оптимального географічного розміщення адміністративно-територіальних одиниць, що охоплює такі характеристики, як компактність, повсюдність, доступність та пропорційність.

Наразі законодавча база України у сфері соціально-економічного розвитку регіонів має переважно декларативний характер і потребує суттєвого посилення її практичної реалізації. Однією з головних причин труднощів у впровадженні ефективної регіональної політики є надмірна централізація державної влади, що суттєво обмежує можливості регіонів у прийнятті самостійних управлінських рішень. З огляду на це, актуальним є впровадження децентралізаційного підходу в конституційно-правову практику України, що сприятиме забезпеченню збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних, етнічних і культурних особливостей [13, с. 185].

Реалізація вищезазначених принципів є передумовою ефективного реформування адміністративно-територіальної системи держави. Вони мають стати практичним інструментом для вирішення наявних проблем у сфері територіального устрою, зокрема таких, як забезпечення територіальної єдності, утвердження унітарного характеру держави, а також стабільність і захищеність державних кордонів.

Однією з найгостріших проблем, яка залишається актуальною понад десять років, є питання забезпечення територіальної цілісності України та врегулювання її державного кордону. Зокрема, агресія з боку Російської Федерації стала можливою, зокрема, через недосконалу та незавершену процедуру делімітації і демаркації східного кордону. Фактично, на окремих ділянках державний кордон між Україною та Росією не був належним чином визначений і облаштований, що створило передумови для його порушення.

У зв'язку з цим вкрай необхідним є комплексний підхід до захисту та юридичного оформлення державного кордону України. Це передбачає не лише завершення процедур делімітації та демаркації, а й забезпечення відповідного технічного, військового та правового захисту території. Тільки за умов реалізації комплексних заходів і дотримання принципів територіальної єдності та суверенітету Україна зможе гарантувати свою державну цілісність у довгостроковій перспективі.

Висновки. Для ефективного вирішення актуальних проблем територіального устрою України та забезпечення повноцінної реалізації принципів адміністративно-територіального устрою як «каркасної» складової системи державної організації та публічного управління необхідно подолати низку глибинних чинників, що стали джерелом зазначених дисфункцій.

До основних перешкод належать: відсутність чіткої законодавчої регламентації ключових аспектів територіального устрою; наявність затяжної економічної, політичної та соціальної кризи; низький рівень правової культури громадян; а також слабкість або формальність механізмів місцевого самоврядування. Подолання цих проблем є визначальним не лише для функціонування адміністративно-територіальної системи, а й для стратегічного розвитку держави в цілому.

Реалізація комплексу структурних реформ у цій сфері сприятиме формуванню зрілого демократичного суспільства, підвищенню ефективності державного управління та посиленню внутрішньої консолідації українського суспільства. Крім того, удосконалення територіального устрою має безпосередній вплив на укріплення суверенітету, територіальної цілісності та міжнародного авторитету України, що особливо актуально в умовах зовнішніх загроз і гібридних конфліктів.

Таким чином, територіальний устрій є однією з основних складових системи державного управління, що безпосередньо впливає на ефективність реалізації функцій держави, розвиток регіонів і забезпечення територіальної цілісності. В Україні існує низка проблем, пов'язаних із нерівномірним розвитком регіонів, реалізацією децентралізації, захистом територіальної цілісності та правовими прогалинами в системі управління. Рішення цих проблем можливе лише за умови комплексного підходу до реформування територіального устрою, удосконалення законодавства, посилення місцевої влади та активізації економічних та політичних реформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

2. Серьогін В.О. Територіальний устрій: поняття, структура, особливості. *Право України*. 2014. № 12. С. 304–309.
3. Шемшученко Ю.С. Адміністративно-територіальний устрій України: конституційно-правові засади. *Юридична наука*. 2013. № 5. С. 218–222.
4. Опришко В.Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 512 с.
5. Тимченко І.С. Поняття та сутність територіального устрою держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 29. С. 95–99.
6. Барабаш Ю.Г. Конституційне право України: підручник. Харків: Право, 2015. 528 с.
7. Тодика Ю.М., Тодика О.Ю. Конституційне право України. Харків: Право, 2014. 536 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в частині п'ятій статті 140 Конституції України та в частині першій статті 11 Закону України «Про столицю України – містогерой Київ» (справа про адміністративно-територіальний устрій) від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 29. Ст. 1327.
9. Ковтун В., Зезуль Ю. Адміністративно-територіальний устрій як елемент конституційного дизайну. *Конституційне право.* 2021. № 5. С. 127–131.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Конституції Автономної Республіки Крим та Закону України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" (справа про Конституцію Автономної Республіки Крим) від 16 січня 2003 року № 1-рп/2003. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. № 1. С. 4.
11. Матвієнко А.С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 376 с.
12. Курцев О.Ю. Унітаризм як принцип конституційного ладу України: автореф. дис…. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2021. 20 с.
13. Гречко О.А. Принципи територіального устрою України: конституційно-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2018. 212 с.

УДК 342.72
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.32

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ХАРТІЇ ЄС ПРО ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА

Матат А.В.,
доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-1198-0505

Матат А.В. Європейські стандарти прав людини та їх імплементація в Україні: аналіз Хартії ЄС про основоположні права.

Вказується, європейський вектор розвитку, закріплений у Конституції України з 2019 року, зумовлює масштабні трансформації національної правової системи, спрямовані на її поступове гармонізування з правовим доробком Європейського Союзу (acquis communautaire).

У статті досліджено європейські стандарти прав людини та проаналізовано Хартію ЄС про основоположні права як засадничий акт Європейського Союзу, що закріплює відповідні стандарти. Окремо аналізується юридичний зміст Хартії ЄС про основоположні права, а також питання її імплементації в правовій системі України, яка інтегрується до правової системи Європейського Союзу.

Підкреслено, що людська гідність є засадничою цінністю у праві Європейського Союзу та з огляду на систему основоположних прав займає визначальне місце в ієрархії основоположних прав Європейського Союзу.

Встановлено, що європейські стандарти в ділянці прав людини мають бути орієнтиром для розвитку не лише Європейського Союзу, його інституцій та держав-членів, а також й інших країн, які інтегрують власні національні правові порядки до правової системи Європейського Союзу.

У статті також проаналізовано окремі положення Дорожньої карти з питань верховенства права, затвердженої Кабінетом Міністрів України у травні 2025 року. Так, серед першочергових кроків у межах євроінтеграції в Україні необхідно розробити План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, законодавчо вдосконалити механізм виконання рішень Європейського суду з прав людини та запровадити щорічний моніторинг ефективності такого механізму, з метою підвищення рівня захисту прав людини як в умовах війни, так і в період післявоєнного відновлення.

Як висновок пропонується теза про те, що Україна як держава-кандидат до Європейського Союзу має втілювати європейські стандарти у правову систему, через євроінтеграційні реформи та впроваджувати принципи і норми права ЄС, зокрема щодо основоположних прав в діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Ключові слова: Хартія ЄС про основоположні права, основоположні права, європейські стандарти, права людини, людська гідність, європейська інтеграція.

Matat A.V. European human rights standards and their implementation in Ukraine: analysis of the EU Charter of Fundamental Rights.

It is noted that the European vector of development, enshrined in the Constitution of Ukraine since 2019, has prompted large-scale transformations of the national legal system aimed at its gradual harmonization with the legal framework of the European Union (acquis communautaire).

The article examines European human rights standards and analyses the EU Charter of Fundamental Rights as a fundamental act of the European Union that enshrines these standards. The legal content of the EU Charter of Fundamental Rights is analyzed separately, as well as the issue of its implementation in the legal system of Ukraine, which is being integrated into the legal system of the European Union.

It emphasizes that human dignity is a fundamental value in European Union law and, given the system of fundamental rights, occupies a decisive place in the hierarchy of fundamental rights of the European Union.

It establishes that European standards in the field of human rights should be a benchmark for the development not only of the European Union, its institutions and Member States, but also of other countries that are integrating their national legal orders into the legal system of the European Union.

The article analyses certain provisions of the Roadmap on the Rule of Law, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine in May 2025. Thus, among the priority steps within the framework of European integration in Ukraine, it is necessary to develop an Action Plan for the implementation of the National Human Rights Strategy, improve the mechanism for the enforcement of European Court of Human Rights judgments, and introduce annual monitoring of the effectiveness of this mechanism, with a view to enhancing the level of human rights protection both during the war and in the post-war recovery period.

In conclusion, it is proposed that Ukraine, as a candidate country for European Union membership, should incorporate European standards into its legal system through European integration reforms and implement the principles and norms of EU law, in particular those relating to fundamental rights, in activities of the legislative, executive and judicial branches of government.

Key words: EU Charter of Fundamental Rights, fundamental rights, European standards, human rights, human dignity, European integration.

Постановка проблеми. Європейський курс розвитку держави, який закріплено з 2019 року в Конституції України, впливає на системні зміни національної правової системи з метою її наближення до acquis Європейського Союзу (далі – ЄС). Таким чином право ЄС як наднаціональна система спрямована на інтеграцію правових порядків задля формування цілісної системи європейських правових цінностей і принципів. В час повномасштабного російського вторгнення в Україну, майбутнє європейської демократії зіштовхнулось із серйозними викликами. Україна як держава-кандидат у члени Європейського Союзу дає відсіч агресії та впроваджує євроінтеграційні реформи, що однозначно визначає майбутнє європейської демократії попри реальні та потенційні загрози.

Сучасний євроінтеграційний курс в Україні активно рухає державу до європейських перспектив – майбутнього членства в ЄС. Для правничої доктрини такі зміни національної правової системи є новим етапом її розвитку. Разом з тим, цей процес потребує аналізу поточного стану та проблемних аспектів, які мають сприяти нашій державі у тому, аби євроінтеграційні реформи успішно позначались на змінах в державі в рамках проходження етапів набуття повноправного членства в ЄС.

Проблематика європейських стандартів у ділянці прав людини є одним із ключових питань для України в контексті євроінтеграції. Європейські стандарти у цій сфері мають бути імплементовані у національну правову систему. Оскільки серед засадничих договорів ЄС в контексті прав людини визначальне місце займає Хартія ЄС про основоположні права 2000 року [1] (далі – Хартія ЄС про основоположні права), то її зміст привертає особливу увагу в рамках запропонованої проблематики дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження Хартії ЄС про основоположні права згадується у працях українських дослідників, адже цій темі присвятили свої праці Добрянський С. [2; 10], Заворотченко Т. [3], Лехник Н. [4], Фалалєєва Л. [5] та інші. Крім того, окремі аспекти Хартії ЄС про основоположні права розкрито в навчальній літературі, зокрема, в підручниках з права ЄС різних правничих шкіл (зокрема за редакцією Муравйова В. [6], Петрова Р. [7], Яковюка І. [8] тощо). Натомість вивчення Хартії ЄС про основоположні права залишає простір для детального дослідження в українській науці, особливо в сучасних умовах євроінтеграційних процесів.

Метою статті є дослідження європейських стандартів в ділянці прав людини та їх імплементації в Україні, спираючись на аналіз Хартії ЄС про основоположні права.

Виклад основного матеріалу. Серед засадничих цінностей ЄС, як це вбачається зі змісту статті 2 Договору про ЄС, згадано права людини [9]. ЄС засновується на правах людини, що дає підстави розглядати їх з огляду на визначальне місце в системі цінностей права ЄС. Разом з тим, установчі договори не визначають захист прав людини як основне завдання для ЄС. До створен-

ня ЄС вважалось, що захист прав людини – це прерогатива діяльності Ради Європи, а «принцип поваги та захисту прав людини впродовж тривалого часу явно не виокремлювався у таких фундаментальних, установчих засадах правової системи ЄС, як принципи свободи, демократії та верховенства права» [10, с. 152]. Хоча й після створення ЄС залишалось дискусійним питання, чи має правова система ЄС захищати права людини, за відсутності їх чіткого переліку.

Доктрина права ЄС в контексті визначення основоположних прав та джерела їх походження виділяє загальні принципи права та Хартію ЄС про основоположні права. Тож як загальні принципи права, так й положення Хартії загалом становлять частину первинного права ЄС та мають однакову сферу застосування в межах дії права ЄС [11, p. 15].

Системний підхід у розв'язанні цієї проблеми мав вплинути на певну невизначеність щодо основоположних прав людини в правовій системі ЄС. У 2000 році як рекомендаційний акт прийнято Хартію ЄС про основоположні права, яка лише у 2009 році з набранням чинності Лісабонського договору набула юридичної сили на рівні з установчими договорами у праві ЄС. Так, наприклад, у статті 6(3) Договору про ЄС визначено, що основоположні права, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ), а також ті, що випливають із конституційних традицій, спільних для держав-членів ЄС, становлять загальні принципи права ЄС [9].

Понад тим, зі статті 6 Договору про ЄС також вбачається, що ЄС має приєднатись до ЄКПЛ задля розвитку єдиної системи захисту прав людини в рамках ЄС через практику Європейського суду з прав людини та узгодження на рівні правової системи ЄС спільних підходів щодо системи захисту прав людини. Статтею 52(3) Хартії ЄС про основоположні права закріплено, що зміст і обсяг основоположних прав є тотожними положенням ЄКПЛ [1]. З іншого боку, 18 грудня 2014 року Суд справедливості ЄС у Висновку 2/13 вказав на те, що приєднання ЄС до ЄКПЛ має узгоджуватись з установчими договорами ЄС [12]. Відтак, відкритим залишається питання про те, як поєднати стандарти захисту прав людини за ЄКПЛ та поширити їх юрисдикцію в рамках правової системи ЄС, мінімізувавши юридичні, політичні та інші перепони.

З погляду на зміст Хартії ЄС про основоположні права, слід відмітити, що система основоположних прав у рамках ЄС сформована достатньо ґрунтовно та справедливо вважається біллем про права в рамках правової системи ЄС.

Виклад основоположних прав у Хартії має власну структуру, яка відображає ціннісний потенціал ЄС, адже в Преамбулі закріплено, що Союз ґрунтується на неподільних, універсальних цінностях людської гідності, свободи, рівності та солідарності; базується на принципах демократії та верховенства права та ставить людину в центр своєї діяльності, запроваджуючи громадянство ЄС та створюючи простір свободи, безпеки та справедливості. Відтак кожна глава, в якій групуються основоположні права, передусім відповідає засадничим цінностям ЄС: «Гідність» (розділ I), «Свобода» (розділ II), «Рівність» (розділ III), «Солідарність» (розділ IV), «Права громадян» (розділ V) та «Правосуддя» (розділ VI) [1].

З викладу основоположних прав за Хартією також вбачається їх ієрархія, адже перша стаття розділу I «Гідність» присвячена людській гідності, яка є недоторканною, має поважатись та захищатись.

У поясненнях до Хартії ЄС про основоположні права щодо статті 1 звертається увага на те, що право на людську гідність є не лише одним із основоположних прав, але й визначальним принципом, який лежить в основі всієї системи прав особи в ЄС, адже воно є невід'ємним та стосується кожної особи згідно із положеннями Загальної декларації прав людини 1948 року. Крім цього, Суд справедливості ЄС у рішенні від 9 жовтня 2001 року у справі C-377/98 Нідерланди проти Європейського Парламенту та Ради [2001] ВЄС I-7079, підтвердив, що засадниче право на людську гідність є частиною права ЄС. Тому жодне з прав, закріплених Хартією, не може бути використано на шкоду гідності іншої особи, а гідність людської особистості належить до самої сутності основоположних прав [13, с. 502].

Слід згадати приклад з німецького конституційного права, де в статті 1 Основного Закону ФРН закріплено людську гідність, яка засадничо обумовлює основні права. Таке закріплення людської гідності дає підстави стверджувати про ієрархію конституційних цінностей, серед яких чільне місце в німецькій конституційній системі надано гідності людини [14, с. 148-149]. Цей приклад з німецького конституційного права підтверджує свою винятковість з погляду на систему європейський правових цінностей та принципів, які знаходять своє запозичення як в сучасних західних демократіях, так й правовій системі ЄС. Правова система ЄС не в останню чергу закріплює

людську гідність в рамках системи основоположних прав, а тому можна говорити про те, що німецький підхід таким чином знаходить своє втілення у практиці становлення права ЄС, хоч цей процес ще формується.

Важливо також і те, що процес формування системи основоположних прав в ЄС з огляду на його нормативне вираження, зокрема в контексті Хартії ЄС про основоположні права, в праві ЄС так само визначальна роль віднесена людській гідності. Людська гідність змістовно наповнює права особи в ЄС, адже закріплення гідності не лише на рівні статті 1 Хартії, а також окремого розділу I «Гідність», дає підстави стверджувати, що німецький підхід був не лише прикладом, а також удосконаленням юридичного змісту людської гідності для її функціонування в межах права ЄС. Фактично людська гідність уособлює критерій оцінки порушень у сфері основоположних прав у правовій системі ЄС.

Цей підхід стає не лише орієнтиром для ЄС, його держав-членів, інституцій, а також для інших країн, які прагнуть набути повноправне членство в ЄС та інтегрують власні (національні) правові порядки до європейських правил, норм і стандартів, зокрема тих, що закріплені Хартією ЄС про основоположні права.

Окремо слід проаналізувати досвід європейської інтеграції України та імплементацію європейських стандартів прав людини.

У травні 2025 року Кабінет Міністрів України затвердив Дорожні карти у сферах верховенства права, реформи державного управління та функціонування демократичних інституцій. Так, наприклад, Дорожня карта з питань верховенства права є всеохоплюючим стратегічним документом, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека» [15].

В розділі III «Основоположні права» Дорожньої карти з питань верховенства права, Хартію ЄС про основоположні права згадано в частині стратегічного результату рамки прав людини. Так, йдеться про необхідність забезпечити відповідність національного законодавства та механізмів захисту прав і свобод людини стандартам ЄС, положенням Хартії ЄС про основоположні права та ЄКПЛ [15].

Для цього в Україні необхідно розробити та прийняти 1) План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, спрямований на вдосконалення реалізації та захисту прав людини в умовах збройної агресії, воєнного стану та повоєнного відновлення, з особливою увагою на вразливі групи тощо, 2) закон про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що удосконалює механізми виконання цих рішень на основі аналізу ефективності виконання рішень Європейського суду з прав людини, а також 3) запровадити щорічний моніторинг ефективності механізму виконання рішень Європейського суду з прав людини, індикатором якого буде збільшення на 10% частки виконаних рішень у справах проти України порівняно з середнім показником за 2022-2024 роки, з наданням пріоритету справам, які перебувають під посиленим наглядом Комітету міністрів Ради Європи [15].

Дорожня карта з питань верховенства права містить стратегічні орієнтири європейської інтеграції, з метою формування національної правової системи відповідно до acquis ЄС. Положення Дорожньої карти з питань верховенства права спрямовані на впровадження європейських правових стандартів, що є необхідною умовою утвердження верховенства права в час війни, забезпечення євроінтеграційних реформ, зміцнення правових інституцій та захисту прав людини як основоположної цінності у довготривалій перспективі.

Яка роль у цьому процесі відноситься Хартії ЄС з основоположних прав? Таке питання слід розглядати не лише в розрізі теоретичної проблеми, адже воно є цілком практичним. З огляду на сучасний стрімкий розвиток української демократії та її інтеграції до правової системи ЄС, Хартія має бути чітким орієнтиром для імплементації європейських стандартів в ділянці прав людини, змістовних та функціональних особливостей становлення системи основоположних прав, спираючись на вимоги права ЄС.

Висновки та пропозиції. Процес набуття повноправного членства в ЄС – тривалий і складний. Понад тим, Україна як європейська держава, яка на конституційному рівні визначила для себе стратегічний курс до набуття членства в ЄС, інтегруючи правову систему до acquis ЄС, вже має орієнтуватись на відповідні європейські стандарти щодо основоположних прав.

Хартія ЄС про основоположні права, як один із засадничих актів Європейського Союзу, вже сьогодні має слугувати орієнтиром для України. Тому що її положення, а також практика застосування в межах ЄС, мають стати основою для впровадження європейських стандартів прав людини у національну правову систему. Сказане стосується як законодавчої влади (під час розробки євроінтеграційного законодавства), так і виконавчої (у процесі реалізації євроінтеграційних реформ), а також судової влади, адже при формуванні національної практики захисту основоположних прав слід враховувати релевантну практику Європейського Союзу. Таким чином, крок за кроком, відбуватиметься імплементація системи європейських стандартів прав людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Charter of fundamental rights of the European union (2016/C 202/02). URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2016/oj.
2. Добрянський С.П. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдинний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. №3. С. 23–30.
3. Заворотченко Т.М. Недоліки Хартії Європейського Союзу про основоположні права та необхідність доповнення новими правами і свободами: теоретичний аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство,* № 2, 2025. С. 143–146.
4. Лехник Н.Л. Хартія Європейського Союзу з основних прав: встановлення нових стандартів прав людини в Європейському Союзі чи остаточне відмежування від решти європейських країн? *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. С. 242–244.
5. Фалалєєва Л.Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2020. 455 с.
6. Європейське право: право Європейського Союзу: підручник: у трьох книгах. Книга перша: Інституційне право Європейського Союзу / за заг. ред. В.І. Муравйова. Київ: Ін Юре, 2015. 312 с.
7. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. Р.А. Петрова. 10-те вид., змін. і допов. Харків: Право, 2021. 484 с.
8. Право Європейського Союзу: основи теорії: підручник / за заг. ред. І.В. Яковюка. Харків: Право, 2021. 360 с.
9. Treaty on European Union (Consolidated version 2016). URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/oj.
10. Добрянський С.П. Юридичне гарантування основоположних прав людини у Європейському Союзі: проблеми та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 3. С. 151–161.
11. Applying the Charter of Fundamental Rights of the European Union in law and policymaking at national level: Guidance / European Union Agency for Fundamental Rights. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-charter-guidance_en.pdf.
12. Court of Justice of the European Union. Opinion 2/13 (Full Court), 18 December 2014. Accession of the EU to the ECHR – Compatibility with the Treaties. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-2/13.
13. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко, за заг. ред. Геннадія Друзенка. Київ: «К.І.С.», 2010. 536 с.
14. Матат А. Конституційні принципи: правнича теорія і практика. Монографія. Київ: BAITE, 2022. 180 с.
15. Дорожня карта з верховенства права / Офіс Віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.33

ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕФЕРЕНДУМУ

Монастирський М.В.,
здобувач наукового ступеня доктора філософії з права
ORCID: 0009-0009-6295-1286
e-mail: mirekcom6@gmail.com

Монастирський М.В. Вступ України до Європейського Союзу в умовах воєнного стану: питання національного референдуму.

У статті піднімається питання конституційно-правової можливості волевиявлення народу на референдумі в Україні в умовах чинного правового режиму воєнного стану. Актуальність публікації обумовлена прискореною євроінтеграцією України під час війни і пов'язаною із цим необхідністю проведення в Україні конституційної реформи шляхом референдуму.

Встановлено, що українське законодавство суперечливе щодо національного референдуму. Спеціальні закони про правовий режим воєнного стану (№ 389-VIII) і всеукраїнський референдум (№ 1135-IX) буквально забороняють народу волевиявлення на референдумі під час воєнного стану тоді, як Основний Закон - Конституція України не обмежує волевиявлення народу на референдумі умовою воєнного стану.

З'ясовано, що референдум щодо вступу України до Європейського Союзу має бути один, однак варіантів такого референдуму може бути безліч. Серед можливих моделей такого референдуму зазначені: а) конституційний референдум щодо внесення змін до чинної Конституції України; б) конституційний референдум щодо нової Конституції України; в) конституційний референдум естонської моделі (зміни до чинної Конституції не вносяться, нова Конституція не приймається, на референдум виноситься проєкт окремого закону найвищої юридичної сили); г) повторення українського прецеденту (конституційну реформу проводить парламент за умови схвалення народом на референдумі акту вступу до Європейського Союзу).

Спростовується поширена теза про неможливість внесення змін до Конституції України під час воєнного стану. Доводиться, що частина друга статті 157-ої Конституції України, яка унеможливлює внесення змін до Основного Закону, регулює правовідносини не всіх суб'єктів ініціювання референдуму, а тільки тих, які також є суб'єктами законодавчої ініціативи в українському парламенті.

Зроблено висновок, що народ України має гарантоване Конституцією України право вносити зміни до Основного Закону в умовах правового режиму воєнного стану шляхом референдуму з власної ініціативи у відповідності до процедури частини другої статті 72-ої Конституції України.

Ключові слова: воєнний стан, референдум, народ, заборона референдуму в умовах воєнного стану, війна.

Monastyrskyi M.V. Ukraine's accession to the European Union during martial state: a national referendum question.

The article raises the issue of the constitutional and legal possibility of expressing the will of the people in a referendum in Ukraine under the current legal regime of martial law. The relevance of the publication is due to the accelerated European integration of Ukraine during the war and the related need to carry out constitutional reform in Ukraine through a referendum.

It has been established that Ukrainian legislation is contradictory regarding the national referendum. Special laws on the legal regime of martial law (No. 389-VIII) and the all-Ukrainian referendum (No. 1135-IX) literally prohibit the people from expressing their will in a referendum during martial law, while the Fundamental Law - the Constitution of Ukraine does not limit the people's expression of their will in a referendum to the condition of martial law.

It was found that there should be one referendum on Ukraine's accession to the European Union, but there can be many variants of such a referendum. Among the possible models of such a referendum are: a) a constitutional referendum on amendments to the current Constitution of Ukraine; b) a constitutional referendum on a new Constitution of Ukraine; c) a constitutional referendum of the Estonian model (no amendments are made to the current Constitution, a new Constitution is not adopted, a draft separate law of the highest legal force is submitted to a referendum); d) a repetition of the Ukrainian precedent (the constitutional reform is carried out by the parliament provided that the people approve the act of accession to the European Union in a referendum).

The widespread thesis about the impossibility of amending the Constitution of Ukraine during martial law is refuted. It is proved that part two of Article 157 of the Constitution of Ukraine, which makes it impossible to amend the Fundamental Law, regulates the legal relations not of all subjects of referendum initiation, but only of those who are also subjects of legislative initiative in the Ukrainian Parliament.

It is concluded that the people of Ukraine have the right, guaranteed by the Constitution of Ukraine, to amend the Fundamental Law under the legal regime of martial law through a referendum on their own initiative in accordance with the procedure of part two of Article 72 of the Constitution of Ukraine.

Key words: martial law, referendum, people (nation), ban on referendum under martial law, war.

Постановка проблеми. Набуття Україною членства в Європейській Унії, або Вступ України до Європейського Союзу (далі – ЄС), є суверенною волею народу. 1 грудня 1991 р. Український народ обрав свою долю, підтримавши на референдумі Акт проголошення *незалежності* України [1]. Народ незалежної України так само суверенно може змінити свою долю, обравши приєднання України до ЄС.

Волю народу до змін фіксують соціологічні служби. Наприклад, у вересні 2024 р. Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова проводив опитування щодо намірів українців прийняти участь у референдумі про Вступ до ЄС. За результатами вимірювань, 81,1% респондентів висловили своє бажання проголосувати на такому референдумі, з них 88% готові негайно підтримати приєднання України до ЄС, а 7,6% голосували би проти [2].

Київський міжнародний інститут соціології теж проводив моніторинг намірів українців щодо участі у референдумі про Вступ до ЄС і теж у вересні 2024 р. Згідно даних інституту, частка українців, які прийняли би участь у голосуванні та підтримали би Вступ, складає 68%, а 9% голосували би проти. Виконавчий директор інституту А. Грушецький узагальнив результати дослідження висновком про існування національного консенсусу щодо членства України в ЄС [3].

Нове опитування Центра Разумкова в квітні 2025 р. також показало національний консенсус щодо Вступу України до ЄС. Дослідження не тільки підтвердило існування загального консенсусу в українському суспільстві, а також детально виявило його між політичними силами, громадськими організаціями, засобами масової інформації, в середині експертної спільноти та в цілому між владою та громадянським суспільством [4, с. 3].

Національний консенсус щодо майбутнього України в ЄС є реакцією народу на війну, яка почалася 24 лютого 2022 р. Так, за даними досліджень соціологічної групи «Рейтинг», напередодні воєнної агресії у лютому 2022 р. співвідношення тих, хто був за Вступ України до ЄС, і тих, хто був проти, складало 68% до 24%, а вже у березні 2022 р. співвідношення змінилося на 86% до 4%. Такі зміни соціологи назвали «прямим наслідком війни» [5, с. 24].

Фонд «Демократичні ініціативи» їм. Ілька Кучеріва теж помітив суттєве покращення ставлення українців до союзу з ЄС під час війни. Фонд відмітив це наступним чином: «Підтримка вступу до Європейського Союзу досягла рекордного рівня за весь період моніторингу: 69% опитаних підтримують європейську інтеграцію України, що на 14 відсоткових пунктів більше, ніж у лютому 2022 року» [6, с. 14].

Центр Разумкова аналогічно констатував вплив війни. За даними соціологічної служби, співвідношення серед тих, хто прийшов би на референдум і проголосував би за Вступ або проти, у листопаді-грудні 2021 р. складало 55,6% до 26,2%, а у вересні-жовтні 2022 р. змінилося на 78,4% до 10,6% [2].

Отже, Український народ, перебуваючи у воєнному стані, має волю прийняти доленосне рішення на референдумі про Вступ до ЄС. Проте українське законодавство про воєнний стан не передбачає волевиявлення народу на референдумі: Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. забороняє народу волевиявлення [7, ст. 19]; Закон України «Про все-

український референдум» від 26 січня 2021 р. теж забороняє волевиявлення народу у воєнному стані [8, ч. 1, ст. 20].

Фактично обидва закони були прийняті до війни. Тоді законодавець не передбачив ту можливість, яка сьогодні стала реальністю, що Україна приєднується до ЄС в умовах війни: Україна подала заявку на членство в ЄС 28 лютого 2022 р., тобто на п'ятий день війни; у відповідь ЄС 23 червня 2022 р. надав Україні статус кандидата на Вступ, а 25 червня 2024 р. відкрив для України переговори про Вступ. Наразі європейська інтеграція України продовжується, війна проти України триває, а спеціальне законодавство про воєнний стан і референдум не відповідає волі Українського народу обрати кращу долю.

Конституція України, на відміну від наведених ординарних законів, не забороняє народу волевиявлення. Конституція України є Основним Законом України [9, преамбула], Конституція України є законом найвищої юридичної сили [9, ч. 2, ст. 8], заборона волевиявлення народу на референдумі не може суперечити Основному Закону України або втрачає юридичну силу.

Метою публікації є демонстрація невідповідності Основному Закону України зазначеної законодавчої заборони волевиявлення народу на референдумі про Вступ України до ЄС в існуючих умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про надзвичайну актуальність теми референдуму у зв'язку із приєднанням України до ЄС. Досліджували тему, зокрема, Г.В. Довгань, І.І. Забокрицький, О.В. Константий, А.М. Колодій, О.А. Колодій, В.М. Тернавська, Р.М. Максакова, О. Марцеляк, А. Моца, Я.В. Чистоколяний та інші. Юристи пов'язують необхідність референдуму з необхідністю конституційної реформи в Україні у зв'язку зі Вступом до ЄС. Ця складна юридична думка має наступний порядок: Вступ до ЄС не є можливим без зміни чинної Конституції України у відповідності до вимог права ЄС, а приведення чинної Конституції України у відповідність до стандартів ЄС, у свою чергу, не є можливим без проведення референдуму; отже, Вступ стає можливим після проведення конституційного референдуму.

Необхідність зміни чинної Конституції України є загальновизнаною передумовою Вступу. Невідповідність Основного Закону України вимогам ЄС і необхідність внесення відповідних змін заявлене в Україні на найвищому державному рівні 6 вересня 2024 р. Віцепрем'єр-міністеркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції - Міністеркою юстиції О.В. Стефанішиною [10].

Проєкт необхідних змін до Конституції України поки що не існує в публічній площині. Дослідники вказують на необхідність внесення змін, наприклад, до статті 9 та статті 70 Конституції України. Так, О.В. Константий пропонує в оновленій статті 9 передбачити пріоритетність норм права ЄС над українським законодавством, а в оновленій статті 70, на думку юриста, мають бути гарантовані виборчі права для іноземців країн ЄС [11, с. 14]. Науковець слушно зауважує, що стаття 9 і стаття 70 чинної Конституції України не можуть бути змінені без референдуму, як це передбачено статтею 156, а заразом Конституція України взагалі не може бути змінена під час воєнного стану, згідно статті 157 [11, с. 18]. З чого дослідник робить висновок, що Вступ України до ЄС можливий «тільки по завершенню або припиненню триваючого на теперішній час в нашій державі правового режиму воєнного стану, тобто після завершення бойових дій» [11, с. 19].

Тотожної думки щодо внесення змін до Основного Закону України під час воєнного стану тримаються А.М. Колодій, О.А. Колодій, В.М. Тернавська. Авторський колектив висловився за широку модернізацію Конституції України, однак тільки у післявоєнний період. Так, стосовно зміни статті 9 юристи зазначили: «Актуалізація внесення змін до статті 9 Конституції України, як магістральний напрям розвитку правотворчої діяльності в Україні в період післявоєнного відновлення, буде посилюватися у зв'язку з незворотністю європейського та євроатлантичного курсу України, який передбачає обов'язкову адаптацію національного законодавства до права ЄС та імплементацію принципів і норм міжнародного права» [12, с. 88]. Не важко здогадатися, що на позицію юристів щодо неможливості проведення конституційної реформи в існуючих умовах воєнного стану вплинула згадана вище норма статті 157 Основного Закону України, яка однозначно вказує, що «Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану» [9, ч. 2, ст. 157].

Думка, що під час воєнного стану Конституція України не може бути адаптована до вимог Вступу, є типовою. Можливо, це свідчить про те, що серед українських юристів не знаходить підтримки негайне приєднання України до ЄС.

У зв'язку із викладеним, доречним буде висловити альтернативну думку, що проєкт Конституції України, який відповідатиме новому *союзному* статусу України, водночас буде суперечити Акту проголошення *незалежності* України. А тому Вступ до ЄС насправді вимагає не внесення змін до *чинної* Конституції України, а нагально потребує прийняття *нової* Конституції України, яка відповідатиме стандартам ЄС. В такому випадку для проведення конституційної реформи в умовах воєнного стану зникають юридичні перешкоди, яких тримаються відомі юристи, тому що: по-перше, наведена норма статті 157 Основного Закону України не регулює відносини навколо проєкту нової Конституції України, а по-друге, проведення конституційного референдуму для імплементації норм права ЄС перестає бути обов'язковим в сенсі наведеної вище статті 156 Конституції України, тобто в умовах воєнного стану перестає бути обов'язковим конституційний референдум.

Таким чином, для Вступу України до ЄС в умовах воєнного стану відкривається прямий шлях народної легітимізації відповідно до прецеденту. Пригадаємо, що референдум про незалежність України був проведений у 1991 р., а Конституція незалежної України була прийнята Верховною Радою України в якості установчої влади народу в 1996 р.

Так чи інакше необхідність проведення референдуму у зв'язку зі Вступом є очевидною.

Виклад основного матеріалу слід почати з визначення ключових понять: воєнний стан, референдум, народ, заборона референдуму в умовах воєнного стану, війна.

1 Воєнний стан, згідно спеціального закону про воєнний стан 389-VIII, «це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [7, ст. 1].

Однак наведене визначення поняття воєнного стану має недоліки, які не сумісні з правилами визначення понять. По-перше, воєнний стан не можна визначати через родове поняття «особливий правовий режим» тому що, як з'ясував правознавець В.І. Цицюра, особливий правовий режим є терміном невизначеним: «категорія «особливий правовий режим» знайшла своє відображення в законодавстві України, при цьому визначення цього поняття законодавець не наводить» [13, с. 76]. А по-друге, воєнний стан народу взагалі не може бути правовим режимом, тому що це різнорідні речі. Воєнний стан є природнім станом Українського народу як реакція проти нападу агресора, а чинний правовий режим воєнного стану є одним із багатьох можливих варіантів штучно створеного законодавцем нормативно-правового забезпечення воєнного стану народу.

Приймаючи наведене законодавче визначення поняття «воєнний стан» слід мати на увазі зазначені недоліки, а головне правильно розуміти, що воєнний стан є в першу чергу природнім станом народу, а вже потім штучним правовим режимом.

2. Референдум є поняттям, яке розкривається Основним Законом України в статтях 69-74 розділу ІІІ «Вибори. Референдум», а також в 5, 106, 156 та інших статтях. Так, згідно Закону, референдум є волевиявленням народу у спосіб голосування як на виборах з тією різницею, що на референдумі народ не обирає своїх представників до органів влади, а дає відповідь на питання, які представницькі органи влади не мають права вирішувати. Наприклад, питання чи має Україна залишатися незалежною державою або стати частиною ЄС не може бути вирішене інакше, ніж на референдумі.

Референдум є формою безпосередньої демократії. В Україні вся влада належить народу. Референдум є актом здійснення народом влади без посередництва законодавчого органу влади. Референдум є найвищою владою Українського народу: закони Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші владні акти представницької демократії підкоряються волевиявленню народу на референдумі. Владне рішення, прийняте народом на референдумі, може змінити тільки народ на референдумі.

Референдум є виключним правом народу. Український народ має право ініціювати проведення референдуму з будь-якого питання, крім законопроєктів бюджету, податків, амністії. Ініціювати референдум можуть також Верховна Рада України та Президент України відповідно до строго ви-

значених повноважень: обов'язком Верховної Ради України є призначити референдуму для схвалення або відхилення народом питання щодо зміни території України, згідно статті 73; обов'язок Президента України призначити референдум для схвалення або відхилення народом пропозиції щодо внесення змін до Конституції України відповідно до статті 156; також обов'язок Президента України проголосити референдум за народної ініціативи, передбаченого статтею 72.

Конституція України не обмежує право народу на референдум з приводу запровадження в країні правового режиму воєнного стану.

3. Українським народом в юридичному сенсі суб'єкта прийняття владного рішення на референдумі є громадяни України, які на день голосування досягли повноліття і не визнані судом недієздатними [9, ст. 70]. Народ в Україні є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади [9, ч. 2, ст. 5].

4. Заборона референдуму в умовах воєнного стану є нормою спеціального закону про воєнний стан (№ 389-VIII) і спеціального закону про всеукраїнський референдум (№ 1135-IX). В законі про воєнний стан зазначено: «В умовах воєнного стану забороняються: … проведення всеукраїнських та місцевих референдумів» [7, ч. 1, ст. 19]. В законі про всеукраїнський референдум аналогічно: «У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях призначення (проголошення) та проведення всеукраїнського референдуму забороняється» [8, ч. 1, ст. 20].

Слід зазначити, що референдум щодо Вступу в термінології українського законодавства мав би називатися всеукраїнським референдумом щодо Вступу. Однак в Україні законодавчо врегульованим референдумом є лише всеукраїнський референдум, а тому, на нашу думку, скорочення назви всеукраїнського референдуму до одного слова не мало би створювати плутанину з місцевим референдумом.

5. Розуміння юридичної мети війни, яку веде Україна, захищаючи себе від нападу агресора, є ключовим для вирішення питання референдуму щодо Вступу в умовах воєнного стану. Якщо це війна за незалежність, то Вступ України до ЄС під час війни суперечить меті війни, а тому заборона референдуму в умовах правового режиму воєнного стану знайде своє обґрунтування в чинній Конституції України і чинному Акті проголошення незалежності України. З іншого боку, воля Українського народу змінюється. І якщо це війна за Вступ до ЄС, тоді правомірність заборони референдуму під час воєнного стану може бути поставлена під сумнів нормами чинного Основного Закону України. Конституція України є таким самим «живим інструментом», як і Європейська конвенція з прав людини Ради Європи, членом якої є Україна [14].

Конституція України як «живий інструмент» не є жорстким адміністративно-правовим засобом обмеження волі народу до самовизначення своєї долі в умовах воєнного стану. Конституція України є Основним Законом вільного і самостійного народу, який має право на самовизначення.

6. Дійсно, якщо апелювати до Конституції України, то заборона референдуму відсутня. Як відомо з аналізу останніх публікацій, юристи, які визнають необхідність референдуму у зв'язку зі Вступом до ЄС і які стверджують неможливість такого референдуму в умовах правового режиму воєнного стану, не посилаються на конституційну заборону такого референдуму. Отже, її там просто немає.

Наприклад, О.В. Константий досліджуючи питання Вступу, не знайшов у Конституції України заборону референдуму, а з'ясовував: по-перше, що «повноцінна імплементація в національне законодавство положень acquis ЄС потребує при вступі України до ЄС внесення відповідних змін до Конституції» [11, с. 14]; а по-друге, що у відповідності до статті 156 Конституції України «законопроект про внесення вказаних змін може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, підлягає затвердженню всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України» [11, с. 19].

Зважаючи на воєнний стан в країні науковець дійшов наступного висновку: «Отже, правове оформлення внесення змін до Конституції України, зумовлених вступом України до ЄС, потребуватиме у будь-якому разі проведення конституційного всеукраїнського референдуму з цього питання. Однак практично це можна стати можливим, виходячи з приписів частини другої статті 157 Конституції України, тільки по завершенню або припиненню триваючого на теперішній час в нашій державі правового режиму воєнного стану» [11, с. 19].

Як бачимо, висновок О.В. Константий виключає можливість проведення референдуму під час правового режиму воєнного стану не через заборону референдуму, а через заборону внесення змін до Конституції України в умовах воєнного стану (стаття 157).

Таким чином, висновок науковця доводить тезу про відсутність конституційної заборони референдуму в умовах правового режиму воєнного стану.

7. Слід окремо зупинитися на статті 157 Конституції України, оскільки, на нашу думку, передбачуваною є можливість спроби тлумачення цієї статті як не прямої, а «скритої», можливо навіть «таємної» конституційної заборони референдуму під час воєнного стану.

Думку О.В. Константий про несумісність референдум щодо Вступу з правовим режимом воєнного стану не можна інтерпретувати як заборону референдуму щодо Вступу в умовах воєнного стану з наступних двох причин.

По-перше, конституційний референдум, про який говорить науковець, є лише одним з багатьох можливих варіантів референдуму щодо Вступу. Україна також може обрати інший варіант. Наприклад, Україна може повторити власний згаданий раніше прецедент і розділити референдум щодо Вступу з конституційною реформою для Вступу. Ще одним можливим варіантом референдуму щодо Вступу є запозичення досвіду іншої країни, наприклад Естонії.

Досвід Естонії досліджувала Г.В. Довгань. Дослідниця з'ясувала, що Естонія, проводила і референдум, і конституційну реформу для вступу до ЄС. Однак на голосування народу виносилося питання не внесення змін до чинної естонської конституції, а прийняття чи відхилення ще одного закону найвищої юридичної сили. Дослідниця акцентувала, що текст конституції Естонії не змінився в результаті референдуму: «В Естонії була використана модель конституційних змін, за якої зміни до Конституції приймаються у формі окремого конституційного акта, натомість положення Конституції формально не змінюються» [15, с. 80].

Отже, референдум в Україні щодо Вступу вже має кілька варіантів, а дискусія на тему найкращої моделі проведення референдуму і конституційної реформи в умовах правового режиму воєнного стану в Україні ще не починалася. Навіть якщо припустити, що один варіант конституційного референдуму не підходить для умов воєнного стану в Україні, це ще не доводить неможливість інших варіантів референдуму щодо Вступу.

По-друге, стаття 157 Конституції України стосується визначених суб'єктів законодавчої ініціативи. Як точно зауважує О.В. Константий, ця стаття передбачає двох суб'єктів законодавчої ініціативи щодо внесення змін до Конституції України: Верховну Раду України та Президента України.

Дійсно, стаття 157 є частиною розділу XIII «Внесення змін до Конституції України». Розділ XIII складається зі статей 154-159. Усі статті, крім 157, прямо вказують на предмет регулювання:

- предметом статті 154 є *законопроєкт* про внесення змін до Конституції України;
- предметом статті 155 є *законопроєкт* про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України»;
- предметом статті 156 є *законопроєкт* про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України»;
- предметом статті 158 є *законопроєкт* про внесення змін до Конституції України;
- предметом останньої статті 159 також є *законопроєкт* про внесення змін до Конституції України.

Отже, предметом регулювання розділу XIII Конституції України «Внесення змін до Конституції України» є правовідносини навколо законопроєкту про внесення змін до Конституції України. З чого випливає, що предметом статті 157 теж є законопроєкт про внесення змін до Конституції України.

Таким чином, стаття 157 не може тлумачитися як заборона на проведення конституційного референдуму в умовах правового режиму воєнного стану тому, що вона регулює правовідносини визначених суб'єктів законодавчої ініціативи, а не суб'єктів ініціювання референдуму щодо внесення змін до Конституції України. Народ України, на відміну від Верховної Ради України та Президента України, є суб'єктом ініціювання референдуму, проте не є суб'єктом законодавчої ініціативи в парламенті [9, ч. 1, ст. 93; 16].

Висновки. Конституція України не обмежує ініціативу народу на референдум щодо Вступу в умовах воєнного стану. Референдум щодо приєднання України до ЄС може бути проведений в

період чинного воєнного стану на вимогу від трьох мільйонів виборців за умови, якщо «підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області» [ч. 2, ст. 72].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акт проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 р. № 1427-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1427-12#Text (дата звернення 15.06.2025).
2. Підтримка громадянами вступу України до Європейського союзу та НАТО. *Разумков центр*: веб-сайт. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidtrymka-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-stavlennia-do-myrnykh-peregovoriv-veresen-2024r (дата звернення 15.06.2025).
3. Виміри ставлення до ЄС і НАТО та ставлення до США. *Київський міжнародний інститут соціології*: веб-сайт. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat= reports&id=1468&page=1 (дата звернення 15.06.2025).
4. Європейська інтеграція України: стан, виклики, перспективи. *Разумков центр*: веб-сайт. URL: https://razumkov.org.ua/images/2025/05/2025-European_integration.pdf (дата звернення 15.06.2025).
5. Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. *Соціологічна служба «Рейтинг»*: веб-сайт. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/ reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf (дата звернення 15.06.2025).
6. Підсумки 2024 року: в очікуванні справедливого миру? *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*: веб-сайт. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/ 131731465867691949dc0107.85784408.pdf (дата звернення 15.06.2025).
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII: станом на 14 травня 2025 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 15.06.2025).
8. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26 січня 2021 р. № 1135-IX: станом на 31 березня 2023 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text (дата звернення 15.06.2025).
9. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січня 2020 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find= 1&text=%D0%92%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD#Text (дата звернення 15.06.2025).
10. Інтерв'ю Стефанішиної. *Європейська правда*: веб-сайт. URL: https://www.eurointegration.com.ua/interview/2024/09/6/7193641/ (дата звернення 15.06.2025).
11. Константий О. В. Внесення змін до Конституції при вступі України до Європейського Союзу. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 14–19. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.3.2 (дата звернення 15.06.2025).
12. Колодій А.М., Тернавська В.М., Колодій О.А. Модернізація Конституції України – головний напрям правотворчої діяльності в умовах післявоєнного відновлення. *Нове українське право*. 2024. № 1. С. 83–92. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.10 (дата звернення 15.06.2025).
13. Цицюра В.І. Поняття та загальна характеристика особливих правових режимів в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 4.2024. С. 76–81. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-4-12 (дата звернення 15.06.2025).
14. 70 років Європейській конвенції з прав людини. *Офіс Ради Європи*: веб-сайт. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/70-years-of-the-european-convention-on-human-rights (дата звернення 15.06.2025).
15. Довгань Г.В. Конституційні зміни як передумова вступу Естонської Республіки до Європейського союзу. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 78–82. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/Chkup_2015_3_20.pdf (дата звернення 15.06.2025).
16. Висновок Конституційного Суду України у справі № 2-250/2019(5582/19) від 13 листопада 2019 р. № 5-в/2019. / Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005v710-19#Text (дата звернення 15.06.2025).

УДК 342.7:004.738.5](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.34

ЦИФРОВЕ ЗАБУТТЯ ЯК ПРОЄКЦІЯ П'ЯТОГО ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ДО ФОРМУВАННЯ НОВОГО ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

Продан В.І.,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0008-3805-5150
e-mail: viktoriia.prodan@uzhnu.edu.ua

Продан В.І. Цифрове забуття як проєкція п'ятого покоління прав людини: до формування нового правового інституту.

У науковій статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження права на забуття як новітнього інституту цифрових прав людини, що формується в умовах інтенсивної інформаційної трансформації суспільства. Встановлено, що цифрові права загалом і право на забуття зокрема не мають усталеного нормативного визначення в українському законодавстві, що зумовлює фрагментарність доктринальних підходів і ускладнює формування цілісної політики захисту особи в цифровому середовищі. Обґрунтовано, що з огляду на міждисциплінарну природу, ці права не підлягають традиційній класифікації у межах прав людини, однак відповідають сутності п'ятого покоління прав – таких, що спрямовані на захист гідності, приватності, репутації та інформаційної автономії в умовах глобалізованого цифрового простору.

У центрі дослідження – правова природа, структура та функціональне навантаження права на забуття. Підкреслено, що це право не може зводитися до технічної операції зі стирання персональних даних. Йдеться про ширше правове явище, що охоплює можливість особи контролювати власну цифрову ідентичність, обмежувати відтворення неактуальної чи надмірної інформації, а також домагатися видалення посилань із результатів пошукових систем. Розкрито його нормативну еволюцію – від положень Конвенції Ради Європи 1981 року до практики Суду ЄС у справі Google Spain (2014) та інкорпорації у ст. 17 Регламенту (ЄС) 2016/679. Порушено питання дефіциту нормативної визначеності, вказано на необхідність його автономного регулювання поза межами суто персоналізованого підходу до обробки даних.

Окреслено коло ключових доктринальних підходів до розуміння права на забуття, зокрема позиції В. Майєра-Шенбергера, Л. Флоріді, М. Аллегрі, які пропонують різні філософські, етичні та правові підходи до інтерпретації цього явища. Наголошено на важливості диференціації між правом на приватність і гідність та правом на конфіденційність даних. Звернено увагу на напруження між цим правом і свободою вираження поглядів, що потребує постійного балансування у світлі принципу пропорційності. Розглянуто етичну критику інституту щодо ризику перетворення його на інструмент цифрової цензури. Водночас показано, що право на забуття користується суспільною підтримкою як засіб відновлення інформаційного балансу в умовах зростаючої цифрової відкритості.

Узагальнено, що право на забуття слід нормативно виокремити як самостійний правовий інститут у системі цифрових прав людини. Аргументовано доцільність його інституціоналізації як частини п'ятого покоління прав людини, орієнтованого на нову модель взаємодії особи, держави та цифрового середовища. Наголошено, що ефективна реалізація цього права неможлива без чітких процедурних гарантій, інституційної зрілості механізмів балансування приватних і публічних інтересів та нормативної конкретизації меж і підстав його застосування.

Ключові слова: п'яте покоління прав людини, права людини, цифрові права, право на забуття, конституційно-правове регулювання.

Prodan V.I. Digital forgetting as a projection of the fifth generation of human rights: conceptual foundations and the formation of a new legal institution.

The scientific article presents a comprehensive theoretical and legal study of the right to be forgotten as a new institution of digital human rights, which is being formed in the conditions of intensive information transformation of society. It is established that digital rights in general and the right to be forgotten in particular do not have a well-established normative definition in Ukrainian legislation, which causes fragmentation of doctrinal approaches and complicates the formation of a holistic policy for the protection of the individual in the digital environment. It is substantiated that, given their interdisciplinary nature, these rights are not subject to traditional classification within the framework of human rights but correspond to the essence of the fifth generation of rights - those aimed at protecting dignity, privacy, reputation and information autonomy in the conditions of a globalized digital space.

The study focuses on the legal nature, structure and functional burden of the right to be forgotten. It is emphasized that this right cannot be reduced to a technical operation to erase personal data. It is a broader legal phenomenon that encompasses the ability of a person to control his or her own digital identity, limit the reproduction of irrelevant or excessive information, and to seek the removal of links from search engine results. Its normative evolution is revealed - from the provisions of the 1981 Council of Europe Convention to the practice of the Court of Justice of the EU in the Google Spain case (2014) and incorporation into Article 17 of Regulation (EU) 2016/679. The issue of the lack of normative certainty is raised, and the need for its autonomous regulation beyond the limits of a purely personalized approach to data processing is indicated.

A range of key doctrinal approaches to understanding the right to be forgotten is outlined, the positions of V. Mayer-Schonberger, L. Floridi, M. Allegri, who offer different philosophical, ethical and legal approaches to interpreting this phenomenon. The importance of differentiating between the right to privacy, dignity and the right to data confidentiality is emphasized. Attention is drawn to the tension between this right and freedom of expression, which requires constant balancing in the light of the principle of proportionality. The ethical criticism of the institution regarding the risk of turning it into a tool of digital censorship is considered. At the same time, it is shown that the right to be forgotten enjoys public support as a means of restoring the information balance in conditions of growing digital openness.

It is summarized that the right to be forgotten should be normatively distinguished as an independent legal institution in the system of digital human rights. The feasibility of its institutionalization as part of the fifth generation of human rights, focused on a new model of interaction between the individual, the state and the digital environment, is argued. It is emphasized that the effective implementation of this right is impossible without clear procedural guarantees, institutional maturity of mechanisms for balancing private and public interests, and normative specification of the boundaries and grounds for its application.

Key words: fifth generation of human rights, human rights, digital rights, right to be forgotten, constitutional and legal regulation.

Постановка проблеми. Наростання інформаційної перенасиченості в цифровому середовищі поставило людство перед новим цивілізаційним викликом – втратити здатність забувати. Цей феномен ставить під сумнів не лише традиційне уявлення про приватність, а й саму можливість особи здійснювати контроль над власною інформаційною історією. Збереження репутаційно чутливих відомостей, поширених десятиліття тому, й надалі впливає на соціальний статус індивіда, створюючи ефект «цифрової обумовленості» долі. У такій ситуації постає принципове питання, чи здатне право адекватно відповісти на виклик цифрової пам'яті, що функціонує незалежно від волі самої особи?

Ідея цифрового забуття виникає не як технічна опція, а як прояв глибшого правового запиту – запиту на повернення автономії особі, позбавленій контролю над власною цифровою тінню. Це не просто реакція на технологічний прогрес, а симптом глибокої зміни антропології права, в межах якої особа прагне не лише бути захищеною, а також залишатися автором свого цифрового «я». Саме тому концепція права на цифрове забуття вже не вписується у рамки класичних поколінь прав людини, а тяжіє до утворення нової правової площини – такої, що потребує переосмислення фундаментальних категорій гідності, пам'яті та свободи у віртуальному вимірі.

Проблема цифрового забуття не зводиться до питань технічної реалізації чи етичного балансу між публічним інтересом і приватністю. Йдеться про глибше – про здатність сучасного права ре-

агувати на трансформацію самої природи особистості в цифровому середовищі. У ситуації, коли інформація про людину існує незалежно від її волі, і навіть після втрати актуальності продовжує формувати суспільне уявлення про неї, право виявляється недостатньо адаптованим до нової реальності. Тому перед юридичною наукою постає завдання не просто оновити інструментарій захисту персональних даних, а закласти підвалини для повноцінного правового інституту, що здатен забезпечити людині контроль над власним цифровим життєвим простором.

Стан опрацювання. Питання права на цифрове забуття перебуває у фокусі сучасної правової, філософської та етичної думки, з огляду на виклики інформаційної епохи та трансформацію приватності. Його різні аспекти досліджували такі зарубіжні вчені, як: Л. Флоріді, В. Майєр-Шенбергер, П. Бернал, Ш. Зубофф, а також видатні українські науковці: М. Бєлова, Д. Бєлов, О. Бєлов, Н. Лесько, К. Мегеш, О. Совгиря, І. Сопілко, Ю. Ремінська та ін.

Метою статті є комплексне осмислення права на цифрове забуття як правового явища, що формується на перетині інформаційної приватності, цифрової гідності та трансформації прав людини в умовах цифрової революції.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що термін «цифрові права» на сьогодні залишається невизначеним не лише в чинному українському законодавстві, але й у національній правовій науці. Така відсутність усталеного нормативного і доктринального розуміння ускладнює як процес правозастосування у сфері цифрової взаємодії, так і створення цілісного концептуального підґрунтя для врегулювання правовідносин у цифровому середовищі. Відсутність однозначного визначення поняття «цифрові права» зумовлює фрагментарний характер наукових підходів до цієї категорії та унеможливлює формування системної правової політики в галузі захисту особи в умовах інформаційної трансформації суспільства.

Поява феномену цифрових прав людини є закономірним наслідком розвитку цифрового середовища, яке суттєво трансформує механізми реалізації та захисту основоположних прав і свобод в умовах інформаційної епохи. До кола ключових проявів цієї трансформації належать, зокрема, свобода доступу до Інтернету, цифрова приватність, захист персональних даних та формування нової — цифрової — ідентичності особи. У цьому контексті зростає значущість таких новітніх правових конструкцій, як *право на забуття*, що забезпечує особі контроль над власною інформаційною присутністю в мережі. Незважаючи на те, що цифрові права ще не мають остаточно усталеної нормативної класифікації в міжнародному праві, у сучасному науковому дискурсі вони обґрунтовано розглядаються як складова п'ятого покоління прав людини – такого, що охоплює нові сфери взаємодії особи і держави, зумовлені глобальною цифровізацією. Комплексний характер цифрових прав виявляється у їхній здатності охоплювати водночас публічно-правові, приватно-правові та інформаційно-правові аспекти регулювання, що лише підтверджує доцільність їхнього розгляду як нового покоління прав у процесі еволюції правового статусу людини. [1].

Як справедливо в даному випадку підкреслюють Д.М. Бєлов, І.Є. Переш та І. Покорба, цифрові права стають органічною складовою сучасного суспільства, що стрімко трансформується під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Вони зазначають, що ефективне утвердження цих прав в Україні потребує не лише адаптації до європейських стандартів, а й підвищення цифрової обізнаності громадян, зміцнення кіберзахисту та широкої міжсекторальної співпраці між державою, громадянським суспільством і науковою спільнотою [2].

Як наголошують Н. Лесько та М. Антонов, одним із чинників, що актуалізував дану проблематику, стало визнання за особою права на вільний доступ до Інтернету як інфраструктурної передумови для реалізації базових свобод, а також поява нових форм юридичного реагування на цифрові виклики – зокрема, формулювання права на видалення персональних даних (*права на забуття*) з відкритих джерел, у тому числі результатів пошукових систем. З огляду на міждисциплінарну природу та нормативну неусталеність відповідних правових явищ, цифрові права доцільно розглядати не як окремий блок у традиційній класифікації прав людини, а як особливу – умовну – категорію, що охоплює специфіку здійснення загальновизнаних прав у цифровому середовищі. Водночас цифровізація змінює не лише середовище реалізації прав, а й саму структуру правового мислення. Права людини в цьому контексті набувають нового функціонального значення, вони слугують нормативними орієнтирами для побудови правових механізмів регулювання цифрових технологій, забезпечуючи дотримання принципу пропорційності, запобігання зловживанням і баланс між свободою та безпекою. Зокрема, право на доступ до Інтернету не обмежується технічним підключенням – воно визначається його здатністю забезпечувати доступ до інформації,

платформ для самовираження, політичної участі, розвитку особистості та реалізації інших невід'ємних прав, серед яких свобода думки, слова, освіти, екологічні та соціальні права [3].

Важливо підкреслити, що формування сучасного підходу до розуміння права на забуття пов'язується з прийняттям Конвенції 1981 року «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних», яка надала фізичним особам можливість вимагати виправлення або видалення персональної інформації у випадках, коли її обробка суперечить нормам міжнародного або національного права [4].

Подальший розвиток правового закріплення права на видалення персональної інформації в європейському просторі пов'язаний із ухваленням Директиви 95/46/ЄС «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та про вільне переміщення таких даних», яка на тривалий час стала основоположним нормативним документом у сфері персональної приватності та інформаційної безпеки в Європейському Союзі [5].

Наступним важливим кроком у правовому регулюванні сфери захисту персональних даних у Європейському Союзі стало ухвалення 27 квітня 2016 року Регламенту (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та про вільне переміщення таких даних», який набув чинності 25 травня 2018 року. Документ, більш відомий як Загальний регламент про захист даних (далі – Регламент), не лише офіційно замінив Директиву 95/46/ЄС, а й став якісно новим етапом у розвитку правової моделі захисту приватності в цифрову епоху. Регламент вперше закріпив право на стирання персональних даних (right to erasure) як нормативно гарантоване суб'єктивне право, у тому числі в контексті реалізації так званого права на забуття, тим самим піднявши захист цифрової ідентичності особи на рівень загальноєвропейського стандарту [6].

Важливо додати, що підґрунтям для формального закріплення права на забуття в статті 17 Регламенту стало рішення Суду Європейського Союзу у справі Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González, ухвалене у 2014 році. У цьому рішенні Суд уперше визнав, що особа має право вимагати вилучення з результатів інтернет-пошуку посилань на інформацію, яка містить її персональні дані, за умови, що така інформація є: «неадекватною, нерелевантною, застарілою або надмірною з огляду на цілі її публікації». Відтак, було закладено юридичний прецедент, який започаткував нову правову модель балансу між правом на приватність і свободою доступу до інформації в цифрову епоху. Сама концепція «права бути забутим», що була вперше нормативно виведена з судового тлумачення, згодом стала складовою європейської правової доктрини й була інкорпорована до Регламенту як окреме суб'єктивне право особи на стирання персональних даних [7].

Додамо, що у наукових працях, присвячених порівняльному вивченню реалізації конституційних прав у країнах Європи, слушно акцентується на тому, що концепція «права на забуття» у її сучасному розумінні була сформульована Віктором Майєром-Шенбергером у монографії «Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age». Автор звертає увагу на те, що однією з фундаментальних вад цифрових технологій обробки та зберігання інформації є їхня нездатність забувати – властивість, притаманна лише людині як соціальній істоті. На відміну від природної схильності людини поступово втрачати або відсікати минулі спогади, цифрове середовище фіксує й утримує дані без часових обмежень, що створює ризики для приватності. До епохи масового поширення цифрових комунікацій і глобальних платформ інформація про іншу особу мала тенденцію до втрати актуальності та значущості з плином часу. Сьогодні ж, у контексті перманентної доступності даних, право на приватність набуває особливої ваги як один із ключових елементів демократичного правопорядку. Це право тісно пов'язане з такими базовими цінностями, як гідність, автономія особи та унікальність індивіда. Його порушення в цифрову епоху часто тягне за собою втручання і в інші сфери особистого життя, що посилюється інтенсивною присутністю людини у віртуальному середовищі та зростаючим обсягом цифрових комунікацій [8].

Як справедливо зазначають Д.М. Бєлов, М.В. Бєлова та О.Т. Горнило, при аналізі етичного виміру права на забуття необхідно враховувати не лише інтереси окремої особи, а й потенційний вплив інформації на суспільство в цілому. З одного боку, збереження неправдивих або таких, що втратили актуальність, даних може серйозно зашкодити особистій репутації та гідності індивіда. З іншого – безумовне вилучення такої інформації може поставити під загрозу принцип відкритості та суспільне право на доступ до важливої інформації. Саме тому механізми, закладені в нормативних актах на кшталт Регламенту, покликані забезпечити баланс між цими конкуруючими

цінностями. Позаяк, Регламент не лише гарантує право особи на видалення персональної інформації, а й передбачає критерії, за якими оцінюється суспільна значущість такої інформації, що дозволяє уникати однобічного переважання приватних чи публічних інтересів [9].

В той же час, професор Л. Флоріді в рамках напрацювання «The Right to be Forgotten: A Philosophical View» розглядає право на забуття як ключовий елемент етики інформаційного суспільства. Він підкреслює, що це право не передбачає повного видалення інформації, а спрямоване на обмеження її постійного або надмірного відтворення. Флоріді зазначає, що право на забуття є способом, яким зрілі інформаційні суспільства справляються зі своїми спогадами, забезпечуючи баланс між приватністю та свободою вираження поглядів [10].

Серед іншого, право на забуття розглядається як важливий елемент права особи, що безпосередньо пов'язаний із захистом людської гідності, репутації та приватності. Його суть полягає у забезпеченні моральної та правової цілісності особи у випадках, коли певна інформація, втративши свою суспільну значущість, продовжує негативно впливати на її приватне життя. Зокрема, дане право охоплює низку складників, як от: можливість відкликати раніше надану згоду на обробку персональних даних, вимагати їх видалення у разі відсутності потреби у подальшому зберіганні, уникати постійного нагадування про події з минулого та запобігати надмірному впливу такої інформації на майбутнє особи. Одним із проявів реалізації цього права є також вимога щодо виключення посилань на персональні дані з індексу пошукових систем. Водночас поняття «право на забуття» часто виявляється багатозначним і нерідко використовується у різних контекстах, що потребує чіткого доктринального розмежування. Наприклад, вимога не відтворювати публічно історичні події через значний час після їх настання істотно відрізняється від звернення особи із запитом про видалення конкретних даних, щоб обмежити їхню доступність третім особам. У цьому контексті важливо диференціювати між правом на «приватність і гідність» – тобто правом на повагу до особистого й сімейного життя, житла та кореспонденції, гарантованим статтею 8 Європейської конвенції з прав людини та статтею 7 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, – і правом на «конфіденційність даних», закріпленим у статті 8 Хартії, яке передбачає можливість контролю за обігом персональної інформації [11].

Водночас, погоджуємось з позицією М. Аллегрі, котра резюмує, що правова природа права на забуття залишається концептуально невизначеною, що зумовлено його складністю, багатокомпонентністю та відсутністю чітко окресленої нормативної конструкції. Так, дане право репрезентує собою сукупність різнорідних елементів – захист персональних даних, приватності, репутації, облік плину часу, баланс між індивідуальними правами та суспільним інтересом, — які потребують ретельного зважування в кожному конкретному випадку. Водночас чинне європейське законодавство, насамперед згаданий вище Регламент, не забезпечує достатньої нормативної визначеності щодо права бути забутим, обмежуючись його тлумаченням як розширеної форми права на стирання даних (стаття 17), без автономного регулювання цього правового інституту. У результаті, право бути забутим функціонує переважно на рівні судової практики, що призводить до фрагментарності підходів та розбіжностей у правозастосуванні [12].

Попри численні переваги, пов'язані з утвердженням права на забуття як механізму захисту приватності, у науковому та правозахисному дискурсі неодноразово порушується питання про ризики, які можуть виникати внаслідок надмірного розширення сфери його застосування. Критики цього інституту вказують, що без чітких меж та процедурних гарантій його реалізація може призвести до непропорційного обмеження свободи вираження поглядів, а також права на доступ до інформації. Зокрема, міжнародна правозахисна організація Access Now, підтримуючи право особи на стирання персональних даних, категорично виступає проти нормативного закріплення так званого «права на невідомість» або права на виключення з результатів пошуку. У своїй позиції організація наголошує, що за відсутності цілісного законодавства про захист персональних даних і належних механізмів прозорості реалізація права на забуття становить серйозну загрозу для прав людини, оскільки може спричинити надмірне вилучення інформації з публічного доступу та відкрити шлях до прихованої цифрової цензури [13].

Водночас право бути забутим користується широкою підтримкою з боку громадськості, що підтверджує його соціальну значущість у цифрову епоху. Так, за результатами дослідження, проведеного Pew Research Center, 74% дорослих американців вважають за пріоритетне мати можливість обмежити доступ до певної інформації про себе в пошукових системах, навіть якщо це обмежує доступ інших осіб до потенційно корисних даних. Такий показник демонструє зростаючий

суспільний запит на персональний контроль над цифровою інформацією, що стосується особи, а також потребу у правових механізмах, які забезпечують ефективний захист приватності в умовах високої інформаційної насиченості онлайн-середовища [14].

Висновки. Таким чином, аналіз доктринальних підходів, правового регулювання та судової практики свідчить про те, що право на забуття потребує виокремлення як самостійний правовий інститут. Його складна правова природа, що поєднує елементи приватності, персональної гідності та регуляції цифрової ідентичності, не може бути зведена до окремого аспекту обробки персональних даних. Відтак, право на забуття слід концептуально інтегрувати до системи цифрових прав людини як повноцінну складову п'ятого покоління прав — таких, що спрямовані на захист особистості в умовах тотальної інформаційної доступності та глобального обігу цифрових даних. Подальший розвиток цього права вимагає чітко визначених підстав для його реалізації, врахування плину часу, належного балансування між приватними і суспільними інтересами, а також запровадження ефективних процесуальних механізмів, здатних запобігати зловживанням і надмірному обмеженню свободи вираження поглядів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Siagian, R., Siahaan, L., Hamzah, M. I. Human Rights in the Digital Era: Online Privacy, Freedom of Speech, and Personal Data Protection. *Journal of Digital Learning and Distance Education*. 2023. Vol. 2(4). P. 513–523.
2. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 110–115.
3. Лесько П., Антонов М. Цифрові права людини в епоху глобалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2021. № 3 (31). С. 160–166.
4. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: Конвенція Ради Європи від 28.01.1981 р. *Офіційний вісник України*. 2011 р. Ст. 85.
5. Директива Європейського Парламенту та Ради 95/46/ЄС від 24 жовтня 1995 року «Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та про вільний рух таких даних». URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31995L0046.
6. Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС» (Загальний регламент про захист даних). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679.
7. Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131.
8. Mayer-Schönberger V. Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age. Princeton University Press Publisher. 2011. 272 p.
9. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Горнило О.Т. Право людини на забуття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право».* 2024. Вип. 81 (2). С. 57–62.
10. Floridi L. The Right to be Forgotten': A Philosophical View. 2015. URL: https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3853478.
11. Weber R.H. On the search for an adequate scope of the right to be forgotten. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law*. 2015. Vol. 6 (1). P. 2–10.
12. Allegri M.R. The Right to be Forgotten in the Digital Age. *Frontiers in Sociology and Social Research.* 2022. Vol. 7. P. 237–251.
13. Access now position paper: understanding the «right to be forgotten» globally. 2016. URL: https://www.accessnow.org/wp-content/uploads/2017/09/RTBF_Sep_2016.pdf.
14. Auxier B. Most Americans support right to have some personal info removed from online searches. URL: https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/01/27/most-americans-support-right-to-have-some-personal-info-removed-from-online-searches.

УДК 342.8:341.231.14:355.02
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.35

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВИБОРЧОГО ПРАВА У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС: БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ Й ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ

Скрипнюк О.В.,
директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України
ORCID: 0000-0001-7052-3729

Марцеляк О.В.,
провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. Міжнародні стандарти виборчого права у воєнний та повоєнний час: безпековий аспект й особливості забезпечення виборчих прав.

Вказується, демократичні вибори становлять фундамент легітимного державного управління та є засобом вираження суверенної волі народу. Вони виступають ключовим елементом у забезпеченні політичної стабільності та підзвітності влади перед суспільством. Водночас збройні конфлікти та їхні наслідки створюють комплексні й масштабні виклики для належного проведення виборчого процесу та реалізації виборчих прав громадян. За своєю сутністю збройне протистояння руйнує основи, необхідні для вільних, прозорих і безпечних виборів, що часто призводить до їх перенесення або істотного перегляду процедур голосування. В умовах такої нестабільності міжнародні стандарти виборчого права набувають особливого значення як інструмент забезпечення дотримання демократичних норм і гарантій участі громадян у політичному житті. Це питання має особливу актуальність для України, яка продовжує перебувати в умовах збройного конфлікту та водночас орієнтується на перспективу мирного врегулювання.

У статті досліджуються міжнародні стандарти виборчого права та їх застосування в умовах воєнного стану та у повоєнний період в зарубіжних державах. Аналізується практичний досвід проведення виборів у країнах, що стикалися з потребою їх організації під час обмежених або ж повномасштабних воєнних дій та у короткий проміжок часу після таких. Розглядаються основні принципи виборчого права (загальність, рівність, вільне волевиявлення, таємне голосування) та виклики їх реалізації в окреслених надзвичайних умовах. Піднімаються проблеми забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, біженців, а також гарантування безпеки виборчого процесу, протидія й нівелювання викликів внутрішнього й зовнішнього характеру, зокрема різного роду протиріч й спроб втручання у вибори – в контексті відповідності існуючим загрозам національній безпеці.

Особлива увага в роботі приділена стандартам та практикам відновлення повноцінних демократичних виборчих процесів у повоєнний період як ключового елемента постконфліктного врегулювання та забезпечення стабільності у суспільстві. Стаття підкреслює важливість дотримання міжнародних стандартів та готовність законодавця до належної гнучкості для забезпечення легітимності виборів навіть за надзвичайних умов.

Ключові слова: виборче право, виборчий процес, міжнародні виборчі стандарти, воєнний стан, повоєнний період, вибори в умовах конфлікту, права виборців, легітимність виборів, постконфліктне врегулювання.

Skrypniuk O.V., Martseliak O.V. International electoral standards at war time and post-war periods: security aspect and peculiarities of ensuring electoral rights.

It is noted that democratic elections constitute the foundation of legitimate state governance and serve as a means of expressing the sovereign will of the people. They represent a key element in ensuring political stability and the accountability of authorities to society. At the same time, armed conflicts and their consequences pose complex and large-scale challenges to the proper conduct of the electoral process and the realization of citizens' electoral rights. By their very nature, armed confrontations undermine the prerequisites for free, fair, and secure elections, often resulting in their postponement or substantial modifications to voting procedures. In such conditions of instability, international electoral standards acquire particular importance as instruments for upholding democratic norms and safeguarding citizens' rights to participate in the political life of their country. This issue is especially relevant for Ukraine, which continues to experience an armed conflict while simultaneously striving toward a peaceful resolution.

The article explores international standards of electoral law and their application during states of martial law and in post-war periods in foreign countries. It analyzes the practical experience of organizing elections in countries that faced the need to implement democratic procedures amid limited or full-scale military conflicts, as well as in the short time following such conflicts. The study examines the core principles of electoral law—universality, equality, free expression of will, and secret voting—and the challenges of implementing these principles under extraordinary circumstances. Particular attention is given to issues such as the protection of the rights of internally displaced persons and refugees, ensuring the security of the electoral process, and countering both internal and external threats, including various forms of interference in elections, in the context of responding appropriately to threats to national security.

Special emphasis is placed on standards and practices for restoring fully functional democratic electoral processes in post-conflict societies, highlighting their importance as a key element of post-conflict stabilization and societal resilience. The article underscores the significance of adherence to international standards and the necessity for legislators to maintain sufficient flexibility to safeguard the legitimacy of elections, even under exceptional conditions.

Key words: electoral law, electoral process, international electoral standards, martial law, post-war period, elections in conflict settings, electoral legitimacy, post-conflict settlement.

Постановка проблеми. Демократичні вибори є наріжним каменем легітимного управління та відображення волі народу. Вони забезпечують основу для стабільності держави та підзвітності влади перед громадянами. Однак, збройні конфлікти та їхні наслідки створюють унікальні та серйозні виклики для організації та проведення виборів, а також для реалізації виборчих прав. Збройні конфлікти по своїй природі знищують передумови для проведення вільних, чесних і безпечних виборів, що часто спричиняє їх відтермінування або суттєві зміни у процедурі голосування. У цих складних умовах міжнародні стандарти виборчого права відіграють вирішальну роль, надаючи орієнтири для забезпечення демократичних принципів та захисту прав громадян на участь у політичному житті своєї країни. Особливо актуальним це питання є для України, яка вже тривалий час перебуває у стані збройного конфлікту та готується до майбутнього переходу до миру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання проведення виборів під час дії правового режиму воєнного стану перебуває в полі уваги вітчизняних науковців, громадських та політичних діячів з часу повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Низка українських правників (О. Айвазовська, Б. Бондаренко, О. Білоскурська, М. Бучин, Р. Гринюк, О. Гуцуляк, Ю. Кириченко, Ю. Ключковський, А. Магера, М. Монастирський, Л. Наливайко, О. Остапенко, С. Постівий, В. Серьогін, П. Стецюк, М. Федорчук, В. Шамрай та інші) аналізували цю проблематику. Втім, навіть з урахуванням належного рівня наукового опрацювання ними означених проблем, комплексне систематизоване дослідження міжнародних стандартів виборчого права у воєнний та повоєнний час в аспекті безпекових особливостей забезпечення виборчих прав громадян ще не

проводилися. Вочевидь, такий стан справ дає простір для поглибленого дослідження цієї проблематики як виклик сучасного етапу вітчизняного державотворення.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті всебічний аналіз міжнародних стандартів виборчого права, що застосовуються під час війни та в постконфліктний період, з особливим акцентом на їхню релевантність та потенційне застосування в українському контексті.

Основні результати дослідження. Функціонування демократичних держав та забезпечення основоположних прав людини нерозривно пов'язані з проведенням регулярних, вільних та справедливих виборів, які спираються на визнані міжнародні стандарти виборчого права. Ці стандарти, закріплені у ключових міжнародних документах (зокрема, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Загальній декларації прав людини, Європейській Конвенції з прав людини, документах ОБСЄ, Ради Європи), гарантують універсальність, рівність, вільне волевиявлення та таємність голосування як невід'ємні елементи демократичного процесу.

Однак виникнення збройних конфліктів та запровадження надзвичайних правових режимів, зокрема воєнного стану, створюють виняткові обставини, які ставлять під серйозну загрозу як саму можливість проведення виборів, так і дотримання основоположних виборчих стандартів. Держави в таких умовах постають перед складним завданням узгодження потреби забезпечення національної безпеки, оборони та громадського порядку з необхідністю дотримання своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Міжнародне право допускає можливість тимчасових відступів від певних зобов'язань у період надзвичайних ситуацій, проте виключно за суворих умов необхідності, пропорційності загрозі, обмеженості в часі та недискримінації (стаття 4 МПГПП, стаття 15 ЄКПЛ).

Саме застосування цих загальних принципів та конкретних міжнародних виборчих стандартів у специфічному, часто хаотичному та небезпечному, контексті активних бойових дій та в період безпосередньо після їх завершення (повоєнний час) породжує низку складних правових та практичних проблем. До ключових викликів належать:

1. Гарантування безпеки: забезпечення фізичної безпеки виборців, кандидатів, членів виборчих комісій та спостерігачів в умовах бойових дій або їх наслідків.
2. Права переміщених осіб: реалізація виборчих прав мільйонів внутрішньо переміщених осіб та біженців, які втратили зв'язок зі своїми виборчими округами, мають певні проблеми з документами.
3. Функціонування інституцій: збереження та забезпечення роботи виборчої інфраструктури (дільниць, комісій, реєстрів виборців) на територіях, що постраждали від конфлікту.
4. Свобода інформації та агітації: забезпечення свободи слова, доступу до інформації та можливості ведення передвиборчої агітації в умовах обмежень воєнного стану та потенційної ворожої пропаганди.
5. Ризик зловживань: небезпека використання режиму воєнного стану для невиправданого відтермінування виборів або маніпуляцій виборчим процесом з метою утримання (або ж узурпації) влади.

Інститут виборів покликаний забезпечити репродукцію, оновлення органів державної влади та місцевого самоврядування на демократичних засадах, їхню ротацію відповідно до волі українського народу. Тобто завдяки виборам фактично здійснюється публічне політичне відтворення самої української держави [1, с. 110]. Втім, для успішного проведення післявоєнних виборів необхідні всебічні законодавчі реформи та адаптація виборчих процедур. Зокрема існує напруга між конституційним правом голосу та імперативами національної безпеки під час війни. Постає питання забезпечення виборчих прав усіх громадян України, включаючи вразливі групи населення, такі як ВПО та біженці, є надзвичайно важливим. Збереження демократичних процесів вимагає ретельного розгляду значних логістичних, безпекових, політичних та соціальних викликів.

Аналіз наукових та експертних публікацій, досвіду зарубіжних країн (Ізраїль, Хорватія та ін.) показує складність питання проведення виборів в Україні в умовах воєнного стану та в найближчий післявоєнний період. Дотримання міжнародних стандартів та вивчення досвіду інших країн, які пережили конфлікти, є ключовим фактором забезпечення того, щоб майбутні вибори були вільними, чесними та легітимними, сприяючи довгостроковій стабільності та демократичному розвитку України.

Першочерговим в аспекті прийняття рішення щодо проведення виборів в умовах часткового зниження активності бойових дій або обмежених воєнних операцій, як це було під час АТО

у 2014-2018 рр. (позачергові загальнодержавні вибори 2014 р., чергові місцеві вибори 2015 р.), ООС у 2018-2022 рр. (чергові загальнодержавні вибори 2019 р., чергові місцеві вибори 2020 р.), є питання гарантування безпеки учасників виборчого процесу, особливо – у день голосування та опісля – під час здійснення підрахунку голосів, транспортування виборчої документації, встановлення підсумків голосування – тобто під час процедур, пов'язаних із реалізацією на місцевому рівні, адже саме на місцях, на окремих територіях держави рівень загрози може суттєво різнитися й вимагати вживання додаткових або ж екстраординарних заходів.

Вітчизняний досвід із законодавчого вирішення питання про непроведення виборів на тимчасово окупованих територіях або ж прийняття рішень (у формі постанов) про неможливість організації й проведення виборів Центральною виборчою комісію щодо окремих виборчих дільниць, округів в індивідуальному порядку на основі реального стану справ є добре знаною та дослідженою у національній правничій доктрині. Однак зарубіжний досвід, особливо пов'язаний з активними воєнними кампаніями та поствоєнним періодом є предметом особливого інтересу й актуальності для нашого сьогодення. Тож аналіз досвіду країн, що пережили збройні конфлікти та проводили вибори у постконфліктний період, може надати цінні уроки для України. В цьому плані слід взяти до уваги наступні країни:

1. Ізраїль. Ізраїль має давній досвід проведення виборів в умовах перманентної загрози безпеці. Підхід до проведення голосування, а також до специфіки забезпечення прав переміщених осіб адаптується залежно від масштабу та характеру конфлікту.

До прикладу, під час Війни Судного дня 1973 року вибори до Кнесету були перенесені на основі спеціально прийнятого нормативного акту – «Про вибори до Восьмого Кнесету та місцевих органів (Тимчасові положення)» (закон 5734-1973) [2, с. 1822], яким було відтерміновано час проведення виборів на 3 місяці, передбачено можливість продовження строку повноважень Кнесету за умови наявності надзвичайних обставин, а також встановлено низку особливостей проведення виборів під час воєнних дій, в тому числі – обмеження на пересування або ж введення спеціального безпекового режиму під наглядом центрального органу з адміністрування виборів.

Втім, ці положення мали виключно тимчасовий характер, застосовані були лише на виборах до 8-го Кнесету, і в подальшому реагування ізраїльських законодавців завжди відрізнялося високим ступенем адаптивності відносно ситуації.

Законодавство країни також передбачає спеціальні механізми для громадян, які не можуть голосувати за місцем реєстрації через бойові дії, хоча за загальним принципом будь-які форми заочного голосування для цивільних осіб не передбачаються. Винятки – дипломати, моряки, військовослужбовці [3, стаття 7 Закону].

До прикладу, такі заходи застосовувалися у зв'язку з подіями 2023 року, коли Ізраїль був вкотре атакований терористичними угрупуваннями і був змушений проводити масову евакуацію мешканців прикордонних з сектором Газа та Ліваном районів. Застосовані заходи:

- відкладене голосування: у найбільш небезпечних районах (Кір'ят-Шмона, Сдерот та ін.) муніципальні вибори були відкладені на пізнішу дату (листопад 2024 року);
- «сині конверти» (подвійні конверти): близько 400 000 евакуйованих громадян отримали змогу проголосувати на спеціально створених дільницях по всій країні за межами свого постійного місця проживання, використовуючи систему подвійних конвертів для забезпечення таємності та запобігання подвійному голосуванню (раніше застосовуваний метод на виборах до Кнесету у 2006 р. [5]);
- голосування військових: для солдатів, зокрема тих, що перебували в зоні бойових дій у Газі, були розгорнуті мобільні виборчі дільниці [4].

В цілому ж досвід Ізраїлю вказує на наступне: високий рівень адаптивності законодавця до повсякчасних викликів, в тому числі екстраординарних обставин, є запорукою дотримання демократичних процедур навіть у вкрай важких умовах, при тому заходи застосовуються, як правило, одноразово і таким чином, щоб вони віднаходили баланс міжнародних виборчих стандартів та актуальних викликів реалій – це яскраво продемонстровано в частині надання особливих прав окремим категоріям виборців щодо заочного (дистанційного) голосування із забезпеченням належним механізмів захисту таємниці голосування та гарантування принципу його одноразовості, а також готовністю створювати одноразові мобільні виборчі дільниці в умовах необхідності забезпечення доступу виборців до таких.

2. Хорватія. Під час парламентських та президентських виборів 2 серпня 1992 року Хорватія перебувала в активній фазі війни за незалежність, а третина її території була окупована. Це спричинило масове переміщення населення.

Ухвалений 9 квітня 1992 року «Закон про вибори депутатів до Сабору (парламенту) Республіки Хорватія» хоч і не містив детальних системних положень щодо доктрини голосування ВПО, однак вирішував поточні проблеми. Основний підхід полягав у тому, що громадяни, які втекли з окупованих територій, мали голосувати у тих місцях, де вони тимчасово проживали. Для переміщених осіб були створені спеціальні виборчі дільниці в таборах для біженців та інших місцях їх компактного проживання [6]. Натомість більш деталізовані положення містив уже галузевий закон 1993 року, що був прийнятий обраним за рік до цього парламентом, і спрямований на забезпечення належного захисту прав та свобод, у тому числі й виборчих прав, переміщених осіб та біженців у Хорватії [7].

При цьому міжнародні спостерігачі, зокрема від Міжнародного республіканського інституту (IRI), зафіксували значні проблеми. Багато ВПО не змогли знайти себе у списках виборців і фактично були позбавлені права голосу. Крім того, виникли величезні диспропорції: в округах на окупованих територіях, де голосували лише кілька десятків переміщених осіб, обирався повноцінний представник до парламенту, тоді як в інших округах для обрання депутата потрібні були десятки тисяч голосів [8, с. 7-8].

Підсумовуючи досвід виборів у Хорватії, слід відзначити, що проблема безпеки була вирішена подібним методом до того, що застосовувався в Україні протягом 2014-2022 років – тут створювалися спеціальні виборчі дільниці на підконтрольних уряду територіях, де була змога фактично забезпечити належне проведення виборчих процедур. А питання надання права голосу ВПО, що залишили окуповані території й зону ведення бойових дій владнали шляхом запровадження спеціального документу – «довідок про переміщення» («potvrda o statusu prognanika»), що дозволяло їм бути включеними до списків виборців за тимчасовим місцем перебування.

Однак головною проблемою як виборів 1992 року, так і двох наступних виборів у Хорватії лишалася точність списків виборців, що стало наслідком відзначеного раніше несвоєчасного створення належної нормативної бази із забезпечення прав ВПО, а в подальшому – поточних проблем реалізації такої ініціативи через внутрішньополітичні фактори.

Після війни, особливо після мирної реінтеграції Східної Славонії у 1996-1998 роках під егідою ООН (UNTAES), постало питання голосування хорватських сербів, які залишили країну. Міжнародна спільнота, зокрема ОБСЄ, наполягала на спрощенні процедур реєстрації для біженців, щоб забезпечити їхнє право на участь у місцевих виборах, що було важливим елементом повоєнної нормалізації міжетнічних стосунків у державі [9, с. 27–29].

Досвід Хорватії демонструє нам важливість зваженого підходу й проведення належної законодавчої підготовки до моменту початку виборчої кампанії, адже ціна помилки – вкрай висока, а рівень викликів в Україні сьогодні фактично не дає нам права на помилку. Особливо це стосується питань соціальної напруженості та їх можливих наслідків, адже, хоч Україна і є переважно моноетнічною державою, роздування штучно змодельованих протиріч може зіграти свою роль у подальшому політичному процесі.

3. Досвід ще низки країн також заслуговує на увагу в частині окремих заходів, спрямованих на забезпечення проведення виборів в повоєнні періоди, щоправда лише в окремих аспектах – з урахуванням характеру таких виборів та політико-правової специфіки цих держав.

Боснія і Герцеговина. Досвід проведення ранніх післявоєнних виборів під значним міжнародним наглядом (переважно ОБСЄ) виявив низку проблем. Зокрема, існував ризик посилення етнічних розбіжностей через передчасні вибори та складність управління реєстрацією виборців та їхньою участю в глибоко розділеному суспільстві [8].

Боснійський досвід підкреслює важливість знаходження балансу між нагальною потребою у створенні демократичних інститутів та необхідністю забезпечення того, щоб вибори не поглиблювали існуючі суспільні розколи. Він також підкреслює значну роль, яку міжнародні організації можуть відігравати в управлінні та нагляді за післявоєнними виборами.

Афганістан. Багаторазові проблеми з фальсифікаціями на виборах, загрози безпеці (включаючи насильство проти виборчих посадовців та виборців) та значна роль міжнародної допомоги в організації виборів є характерними для афганського досвіду. Вплив цих факторів на легітимність та довіру до виборчого процесу та загальну стабільність країни був вкрай значущим [8].

Досвід Афганістану є застережливим, ілюструючи, як постійна відсутність безпеки та слабкі інститути можуть серйозно підірвати доброчесність виборів навіть за значної міжнародної участі. Це підкреслює необхідність довгострокової відданості розбудові надійних виборчих процесів у державах, що постраждали від конфлікту.

Ірак. Вплив триваючої політичної нестабільності, міжконфесійних напружень та зовнішнього впливу на організацію та результати виборів після основної фази конфлікту є важливим аспектом іракського досвіду. Складнощі у досягненні широкої участі та забезпеченні легітимності результатів виборів у глибоко розділеному суспільстві були значними [8].

Іракський досвід демонструє, що навіть після формального закінчення основних бойових дій, стійкі політичні та соціальні розбіжності можуть продовжувати створювати значні перешкоди для встановлення стабільного та легітимного демократичного порядку через вибори.

Як бачимо з описаних прецедентів, перенесення виборів під час екзистенційних загроз не обов'язково є ознакою демократичної слабкості, а може бути відповідальним рішенням для збереження доброчесності виборчого процесу та захисту національної безпеки.

Ключові висновки з цього міжнародного досвіду включають критичну важливість часу проведення виборів (балансування між потребою у демократичній легітимності та необхідністю стабільного та безпечного середовища), вплив обраної виборчої системи на інклюзивність та представництво, а також вирішальну роль постійної міжнародної підтримки та нагляду. Підхід має бути виваженим та враховувати конкретний контекст кожної країни – універсальної формули успіху не існує.

Доцільно згадати, що міжнародні організації відіграють ключову роль у підтримці виборчих процесів у постконфліктних державах, забезпечуючи стабільність і легітимність демократичних інституцій. Організація Об'єднаних Націй здійснює технічну, логістичну та правову підтримку, сприяє проведенню моніторингу виборів і, за необхідності, безпосередньо залучається до їх організації. При цьому ООН дотримується принципу нейтральності, поважаючи суверенітет держав-учасниць. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема її Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ), спеціалізується на моніторингу виборів, оцінці їхньої відповідності міжнародним стандартам і наданні рекомендацій щодо реформування виборчих систем. Рада Європи, у співпраці з Венеційською комісією, формує виборчі стандарти, засновані на загальноєвропейських правових принципах. Водночас Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам (International IDEA) займається розповсюдженням знань, аналітичних та методичних матеріалів з урахуванням міжнародного досвіду. Усі зазначені організації координують свою діяльність із урахуванням принципу суверенітету, підкреслюючи важливість національної відповідальності за організацію виборчого процесу. Особливу увагу міжнародна спільнота приділяє забезпеченню виборчих прав осіб, які постраждали внаслідок збройних конфліктів, у межах стандартів захисту прав людини.

Висновки. Забезпечення безпеки та легітимності виборчих процесів під час та після збройних конфліктів є критично важливим для досягнення стійкого миру та демократії.

Україні необхідно буде вжити надійних заходів безпеки для захисту виборців, кандидатів, членів виборчих комісій та інфраструктури від насильства, залякування та зриву виборчого процесу. Це включає як фізичну безпеку, так і заходи щодо кібербезпеки, протидії дезінформаційним кампаніям та іноземному втручанню. Забезпечення безпечного середовища є фундаментальною передумовою для демократичних, чесних і справедливих виборів, особливо в регіонах, що постраждали від конфлікту, де насильство та нестабільність можуть легко підірвати виборчий процес.

Умови, необхідні для того, щоб післяконфліктні вибори вважалися легітимними, включають інклюзивність (забезпечення широкої участі всіх виборців, які мають право голосу), транспарентність (забезпечення можливості контролю на всіх етапах виборчого процесу) та дотримання міжнародних виборчих стандартів й національного законодавства. Слід наголосити на потенційних ризиках проведення неякісних або поспішних виборів, які можуть посилити існуючу напруженість та підірвати довгостроковий мир та стабільність. Легітимність післяконфліктних виборів має вирішальне значення для зміцнення довіри до нових політичних інститутів та сприяння примиренню; вибори, які сприймаються як несправедливі або сфальсифіковані, можуть мати дестабілізуючі наслідки.

Фундаментальні принципи міжнародного виборчого права мають критичне значення для України як у подоланні складнощів триваючого збройного конфлікту, так і в плануванні майбут-

нього демократичного переходу в післявоєнний період. Послідовне застосування міжнародних стандартів виборчого права є важливим для забезпечення легітимності, довіри та довгострокової стабільності демократичних інститутів України та її майбутнього як суверенної та демократичної держави. І цей підхід має неодмінно бути втіленим у напрацюванні вітчизняного законодавства про повоєнні вибори.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марцеляк О. Вибори в Україні в умовах російської агресії: виклики та шляхи їх подолання. *Національна безпека і оборона*. № 1-2 (195-196), 2024. С. 110–117.
2. Elections to Eighth Knesset and Local Authorities (Temporary Provision) Law, 5734-1973 - Sitting 463, 24 October 1973. Major Knesset debates, 1948-1981. Edited by Netanel Lorch. Jerusalem Center for Public Affairs. University Press of America. 1993. P. 1822–1826.
3. Basic-Law: The Knesset (Originally adopted in 5718-1958), last revised 13 May 2025. Knesset – National Legislation Database. URL: https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawprimary.aspx?t=lawlaws&st=lawlawsbasic&lawitemid=2000037.
4. Schneider, T. Israel at War. As Israel heads to municipal elections mid-war, here's what you need to know. The Times of Israel, 26 Feb. 2024. URL: https://www.timesofisrael.com/as-israel-heads-to-municipal-elections-mid-war-heres-what-you-need-to-know.
5. Knesset official website. History. 19th of Nisan 5766 – 30th of Shvat 5769 (April 17, 2006 – February 24, 2009). The Seventeenth Knesset. ULR: https://main.knesset.gov.il/About/History/Pages/KnessetHistory.aspx?kns=17.
6. ZAKON o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske. Broj : PA4-23/ 1-92. Zagreb, 15. travnja 1992. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1992_04_22_489.html.
7. The UN Refugee Agency. Official Gazette No. 128/99, 30 Nov. 1999. *Croatia: Law of 1993 on the Status of Displaced Persons and Refugees,* 2 December 1993. URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1993/en/14856.
8. Elections in the Republic of Croatia, 2 August 1992. Report of The International Republican Institute. URL: https://aceproject.org/ero-en/regions/europe/HR/croatia-presidential-and-parliamentary-elections/view.
9. OSCE. Republic of Croatia. Parliamentary elections (House of Representatives), 2 and 3 January 2000. Final Report. Warsaw, 25 April 2000. 29 p. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/e/5/15667.pdf.
10. Reilly, B. Timing and Sequencing in Post-Conflict Elections. CRPD Working Paper No. 26, 2015. Leuven, Belgium. 20 p. URL: https://soc.kuleuven.be/crpd/files/working-papers/working-paper-reilly.pdf.

УДК 340.0+340.143
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.36

НОРМОПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІМАНЕНТНА СКЛАДОВА ПРАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МИРОБУДІВНИЦТВА

Чорнолуцький Р.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-7672-0739

Чорнолуцький Р.В. Нормопроєктна діяльність як іманентна складова правотворення в умовах воєнного стану та миробудівництва.

У статті розкрито концептуальні основи нормопроєктної діяльності як іманентної складової правотворення, що набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану та періоду післяконфліктного відновлення. Автор здійснює глибокий аналіз правової природи нормопроєктування, його ролі в забезпеченні безперервності та легітимності правового порядку під час надзвичайних ситуацій, національних, історичних викликів, воєнного стану та перехідного періоду становлення мирного часу. Окреслюються як практичні, так і теоретико-методологічні аспекти нормотворчої діяльності держави, що функціонує у кризових умовах, коли суспільство переживає масштабні трансформації в період зовнішньої агресії та геополітичних змін.

Особлива увага приділяється швидкій адаптації правових механізмів до умов збройного конфлікту, включаючи забезпечення обороноздатності, мобілізаційної готовності, громадської безпеки, а також захисту прав і свобод громадян. Водночас підкреслюється необхідність дотримання конституційних принципів, стандартів міжнародного права, включно з правом міжнародного гуманітарного та правами людини. Автор розглядає проблеми, що виникають у процесі створення та прийняття нормативних актів в умовах обмеженого часу, зменшеного кола учасників обговорення та послабленого суспільного контролю.

У другій частині статті детально проаналізовано особливості нормопроєктної діяльності в миробудівному процесі — як фундаменту для переходу до стійкого розвитку. Зокрема, наголошено на важливості законодавчого забезпечення перехідного правосуддя, відновлення роботи судової системи, процесів люстрації, реінтеграції окупованих територій, реформи сектору безпеки та децентралізації. Автор підкреслює, що нормотворення та правотворення в умовах миробудівництва має базуватися на принципах інклюзивності, прозорості, підзвітності та участі громадськості.

У підсумку, запропоновано низку авторських підходів до оцінювання ефективності нормопроєктної діяльності в умовах кризових трансформацій, зокрема критерії законодавчої стійкості, гнучкості, нормативної передбачуваності та відповідності стратегічним цілям держави. Стаття становить інтерес для дослідників права, державних службовців, експертів з правової політики, а також міжнародних організацій, що залучені до процесів реформування та відновлення постконфліктних перетворень у державі.

Ключові слова: нормопроєктна діяльність, правотворення, нормотворення, воєнний стан, миробудівництво, правова держава, перехідне правосуддя, законодавчий процес.

Chornolutskyi R.V. Normative drafting activity as an immanent component of lawmaking in conditions of martial law and peacebuilding.

The article reveals the conceptual foundations of normative drafting (normoprojective) activity as an immanent component of law-making, which becomes particularly relevant in the context of martial law and post-conflict recovery. The author provides an in-depth analysis of the legal nature of normative drafting and its role in ensuring the continuity and legitimacy of the legal order during emergencies,

national and historical challenges, martial law, and the transitional period of establishing peace. Both practical and theoretical-methodological aspects of legislative activity by the state operating under crisis conditions are outlined, particularly when society undergoes large-scale transformations amid external aggression and geopolitical changes.

Special attention is paid to the rapid adaptation of legal mechanisms to the conditions of armed conflict, including ensuring defense capability, mobilization readiness, public safety, and the protection of citizens' rights and freedoms. At the same time, the importance of adhering to constitutional principles and international legal standards is emphasized, including international humanitarian law and human rights. The author addresses the challenges that arise in the process of creating and adopting normative acts under time constraints, with a reduced number of discussion participants and weakened public oversight.

The second part of the article provides a detailed analysis of the peculiarities of normative drafting activity in the peacebuilding process—as a foundation for transitioning to sustainable development. In particular, the importance of legislative support for transitional justice, the restoration of the judiciary, lustration processes, reintegration of occupied territories, security sector reform, and decentralization is highlighted. The author stresses that law-making in the context of peacebuilding should be based on the principles of inclusivity, transparency, accountability, and public participation.

In conclusion, the article offers a number of original approaches to assessing the effectiveness of normative drafting in times of crisis transformations, including criteria for legislative resilience, flexibility, normative predictability, and alignment with the strategic goals of the state. This article is of interest to legal scholars, public officials, legal policy experts, and international organizations involved in reform and post-conflict recovery processes in the state.

Key words: normative drafting, law-making, rule-making, martial law, peacebuilding, rule of law, transitional justice, legislative process.

Постановка проблеми. У сучасних умовах зовнішньої збройної агресії проти України та запровадження воєнного стану перед державою постає нагальна потреба оперативного та ефективного правового реагування на виклики, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, захистом суверенітету, прав і свобод громадян. У таких обставинах особливої актуальності набуває нормопроєктна діяльність як невід'ємна складова процесу правотворення, що дозволяє створювати, оновлювати та адаптувати нормативно-правову базу відповідно до змінної безпекової, соціальної та політичної архітектури країни. Проте у кризових умовах виникає ризик зниження якості нормопроєктування, нехтування демократичними процедурами, обмеження участі громадськості та фахового експертного середовища у процесі розробки правових актів. Окрім того, після завершення активної фази воєнного конфлікту державі необхідно здійснювати миробудівні процеси, що також потребують гнучкої, але водночас стабільної й передбачуваної нормативної основи. Все це зумовлює потребу у глибокому науковому аналізі ролі та функцій нормопроєктної діяльності в умовах воєнного стану та постконфліктного відновлення державності та громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика нормотворчої діяльності та її особливостей у кризових умовах знайшла відображення у працях таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як О. Фрицький, В. Шаповал, М. Козюбра, Ю. Тодика, С. Серьогіна, В. Бевзенко, а також міжнародних експертів з прав людини, верховенства права та миробудівництва. У їхніх дослідженнях акцентується увага на змінах у правовій системі під час воєнної агресії та надзвичайних ситуацій, ролі Конституції в умовах воєнного стану, механізмах захисту прав людини. Водночас питання нормопроєктної діяльності як самостійного об'єкта дослідження у період воєнного стану та миробудівництва досліджені майже недостатньо та зазвичай недосконало, а аналіз відповідних процесів здебільшого обмежується суто юридичною площиною без належного урахування міждисциплінарного контексту – політичного, соціального, безпекового, управлінського, національного.

Метою статті є з'ясування сутності, функцій і специфіки нормопроєктної діяльності як іманентної складової правотворення в умовах воєнного стану та миробудівництва, а також виявлення критеріїв її ефективності й окреслення перспектив розвитку у контексті демократичної трансформації держави.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку правотворення в Україні характеризується певною ускладненістю, яка зумовлена воєнним станом та агресією збоку Російської Фе-

дерації, що супроводжуються кризовими явищами в багатьох сферах суспільних відносин, де на думку І.Д. Шутака, вагоме місце посідає недостатня юридико-технічна опрацьованість актів законодавства, відсутність науково обґрунтованої технології законодавчого процесу [1, с. 87].

Умови постконфліктного відновлення вимагають оперативної, зваженої та прогностично зорієнтованої, якісної та системної нормопроєктної діяльності. Правотворення у таких обставинах не лише реалізує функції державної влади, але й забезпечує цілісність держави, захист прав людини, стабільність правопорядку та закладає основи тривалого миру.

Аналізуючи ситуацію в законодавчій базі України, С.Л. Лисенков зазначає, що особливої актуальності набуває проблема підвищення якості змісту новостворених нормативно-правових актів, змістом чого є не лише якісно нові та стабільні механізми забезпечення реалізації таких нормативно-правових актів, але й забезпечення якісної підготовки їхнього змісту [2, с. 3].

На думку С.В. Бобровника, найефективніший засіб усунення колізій та прогалин у законодавстві – нормотворчий шлях, змістом якого є розроблення та прийняття рішення органом правотворчості про скасування однієї з конфліктуючих норм; зміну чи уточнення предмета регулювання; скасування всіх суперечливих норм і видання нового нормативно-правового припису [3, с. 498].

Нормопроєктування – це видова, конституююча та легалізуюча форма соціального проєктування, яке є складовою системною соціальною діяльність щодо створення відповідних «правил гри», завдяки яким відбувається існування, функціонування та стабілізація публічно-владних інститутів і реалізація їхніх компетенційних повноважень із метою досягнення телеології соціального, насамперед державного управління [4, с. 2].

Нормопроєктна діяльність – це не лише технічний етап законотворчості, це сучасне правове явище, структурований, інтелектуальний та стратегічний процес, що відображає політико-правові орієнтири держави та захист суспільних відносин. Вона виступає іманентною складовою правотворення, тобто внутрішньо притаманною та невід'ємною його частиною, основою якісного законодавчого поля.

Нормопроєктна діяльність охоплює підготовку, аналіз, прогнозування та структурування проектів нормативно-правових актів. У воєнний і поствоєнний період це набуває особливої ваги з огляду на: необхідність швидкого реагування на нові виклики (зміни у сфері безпеки, оборони, гуманітарного права); адаптацію законодавства до міжнародних стандартів (зокрема прав людини, гуманітарного права, прав тимчасово переміщених осіб тощо); забезпечення легітимності та правової визначеності в умовах політичної нестабільності; інтеграцію практик миробудівництва через правові механізми (правосуддя перехідного періоду, амністії, відшкодування збитків тощо); розвитку та прискорення євроінтеграційних процесів в Україні.

Іманентність у цьому контексті означає глибоку внутрішню єдність нормопроєктної діяльності з сутністю правотворення. Вона формує інтелектуальне та концептуальне поле для правових змін; спрямована не лише на створення тексту, а й на закладення правових ідей, що відображають суспільні потреби; в умовах війни є інструментом легалізації воєнних дій, мобілізації ресурсів, формування відповідних правових режимів; у миробудівництві — механізмом реінтеграції, примирення, відновлення довіри до держави та правової системи; захисту прав людини; захисту інституту національного громадянства.

У період воєнного стану нормопроєктна діяльність має адаптуватися до особливого правового режиму: прийняття правових актів у скороченому або прискореному порядку; обмеження окремих прав людини згідно зі статтею 64 Конституції України; зміна компетенції органів державної влади (наприклад, передача повноважень військовому командуванню, військовим адміністраціям); створення тимчасових нормативно-правових актів із визначеним строком дії; узгодження внутрішнього законодавства із міжнародними зобов'язаннями в частині ведення бойових дій, захисту цивільного населення та військовополонених.

У повоєнний період нормопроєктна діяльність виконує функцію реадаптації правової системи. Держава зіштовхується з необхідністю розробки та впровадження нормативно-правових актів, які б сприяли ефективній реінтеграції тимчасово окупованих територій. Йдеться як про адміністративне та правове відновлення української юрисдикції, так і про гуманітарну інтеграцію – від забезпечення мовних та освітніх стандартів до медійної політики й відновлення доступу громадян до базових адміністративних послуг. При цьому важливо не допустити формального підходу: закони мають враховувати локальні особливості, досвід воєнної травми та потребу в довготривалій реабілітації суспільства.

Ключовим компонентом післявоєнного правотворення є розробка засад перехідного правосуддя. Цей напрям має на меті не лише забезпечити правову відповідальність за скоєні під час війни злочини, а й визнати права жертв, гарантувати репарації та сприяти відновленню справедливості. Це вимагає створення спеціальних правових механізмів, які включають трибунали, люстраційні процедури, інститути компенсацій та офіційного визнання шкоди. Перехідне правосуддя виконує і глибшу функцію — воно допомагає суспільству вийти зі стану колективної травми, перетворити досвід насильства на основу для нової суспільної злагоди [5, с. 41].

Водночас нагальною потребою постає забезпечення доступу до правосуддя, правового захисту та адміністративних послуг. Значна частина судів, органів юстиції, центрів надання адміністративних послуг були зруйновані або виведені з ладу внаслідок бойових дій. Тому нормопроєктна діяльність має включати дерегуляцію, розробку інноваційних рішень, зокрема впровадження електронних процедур, мобільних офісів, спрощених процедур реєстрації та поновлення документів. Це особливо важливо для внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, осіб з інвалідністю – усіх тих, чиї права були порушені або обмежені під час війни.

Ще одним визначальним завданням нормопроєктної діяльності в поствоєнний період є правове закріплення спеціального статусу для соціально вразливих груп населення. Законодавство має не лише задекларувати, а й практично забезпечити їхні права. Це стосується доступу до житла, медичної допомоги, психологічної реабілітації, працевлаштування. Потребується створення цілісної системи правового супроводу цих категорій громадян, зокрема шляхом прийняття рамкових законів та підзаконних актів, які б гарантували стабільне фінансування відповідних програм.

Разом із цим важливим завданням нормотворення є відновлення довіри до держави та її інституцій. Під час війни значна частина громадян пережила досвід розчарування, втрати або недовіри до державної системи усіх рівнів. Правові механізми мають цьому зарадити. Йдеться про відкритість процесу нормотворення, участь громадськості у підготовці законопроєктів, прозорість бюджетної політики, розвиток дієвих антикорупційних інструментів. Такий підхід дозволяє не лише формально закріпити нові правила, а й забезпечити їх легітимність в очах суспільства.

Утім, цей процес супроводжується низкою викликів. Серед найактуальніших – відсутність системного підходу до нормопроєктної діяльності, що часто призводить до прийняття суперечливих або декларативних актів, які у багатьох випадках несуть лише декоративну функцію. Крім того, політична кон'юнктурність у прийнятті рішень, слабкість окремих інституцій, поспішність у підготовці нормативних актів можуть призвести до девальвації правових норм та правового нігілізму в суспільстві. Саме тому критично важливим є дотримання принципів концептуальності, юридичної техніки та широкої експертної участі [3, с. 2].

Попри ці труднощі, перспективи розвитку нормопроєктної діяльності є надзвичайно обнадійливими. Україна активно впроваджує цифрові інструменти у сферу правотворення, що дає змогу зробити її більш прозорою, зручною й ефективною. До процесу нормотворення залучається експертне середовище, міжнародні партнери, громадянське суспільство, що забезпечує якість та обґрунтованість правових рішень. Розвивається й потенціал місцевого самоврядування, що відіграє все більшу роль у формуванні регіональних політик. Окремим напрямом стає стратегічне прогнозування законодавства – формування візій майбутнього правового порядку ще до виникнення конкретних потреб [6, с. 25]

У цьому контексті особливе значення набуває миробудівництво як стратегічний напрям правової трансформації. Мир – це не просто відсутність збройного конфлікту, а активне творення таких умов, у яких насильство стає неприпустимим, а суспільство здатне до діалогу, взаємоповаги та сталого розвитку. Миробудівництво вимагає розробки системного правового забезпечення: від гуманітарного права й соціальної політики до освітньої реформи та символічної справедливості. Через нормотворення суспільство може забезпечити не лише справедливість, а й нову ідентичність – ідентичність, побудовану на цінностях гідності, прав людини та єдності.

Після завершення збройного конфлікту суспільство вступає в нову фазу – фазу відновлення та миробудівництва, що включає формування нової правової ідентичності, інституційної довіри та легітимності. Зазвичай, саме миротворчі зусилля закладають основу для наступного етапу – побудови тривалого миру. Проте досвід багатьох держав свідчить, що мир не є автоматичним результатом припинення бойових дій: за даними дослідників, приблизно в половині країн, які пройшли через війну, протягом п'яти років виникають нові спалахи насильства. Тому ключовим

є перехід від короткострокових миротворчих операцій до довгострокових механізмів стабілізації – правових, інституційних, соціальних, гуманітарних.

У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує діяльність міжнародної спільноти, зокрема інституціоналізація миробудівництва у форматі Комісії з миробудівництва (КМС), заснованої в червні 2006 року під егідою Організації Об'єднаних Націй. КМС функціонує як міжурядовий консультативний орган, покликаний координувати зусилля різних сторін у перехідний період – між завершенням активного конфлікту та початком сталого розвитку. Вона слугує проміжною ланкою між миротворчістю та постконфліктною реконструкцією, а також виконує функції розробки комплексних стратегій відновлення, мобілізації міжнародних ресурсів, фокусування уваги на вразливих напрямках, що можуть поставити під загрозу досягнутий мир.

Зокрема, КМС сприяє процесам правового реформування, реінтеграції, відновлення верховенства права, національного примирення та реформування сектору безпеки. До порядку денного Комісії було включено низку країн, які пройшли через глибокі конфлікти: Бурунді, Ліберію, Гвінею, Сьєрра-Леоне, Центральноафриканську Республіку тощо. У кожному з цих випадків миробудівництво включало створення правових механізмів роззброєння, демобілізації, реінтеграції колишніх комбатантів, відновлення правосуддя, а також розробку нових законодавчих актів, які закріплюють мирний порядок денний.

Важливо, що миробудівництво часто відбувається паралельно з миротворчими операціями, входячи до їх мандату, а згодом передається до органів ООН, відповідальних за права людини, соціальний розвиток та правову реформу. Наприклад, у Таджикистані та Центральноафриканській Республіці миротворчі місії були трансформовані у менші підрозділи з миробудівництва, орієнтовані на довгострокову правову стабілізацію [7].

Цей міжнародний досвід підтверджує необхідність включення нормопроєктної діяльності до структури миробудівництва. Вона є не лише технічним інструментом правотворення, а стратегічним важелем консолідації миру, відновлення правової держави та побудови суспільства, орієнтованого на права людини, інклюзивність і демократичне врядування. Саме через створення легітимної, прозорої та адаптивної нормативної бази можливе забезпечення тривалого постконфліктного миру.

Висновки. Нормопроєктна діяльність у період воєнного стану та миробудівництва виконує не лише техніко-юридичну, а й стратегічну функцію, будучи інструментом збереження правової системи, підтримки інституційної спроможності та адаптації державної політики до викликів війни й постконфліктного відновлення державності. В умовах збройного конфлікту вона має забезпечити оперативне ухвалення правових актів, які відповідають викликам часу, не втрачаючи при цьому зв'язку з конституційними цінностями та міжнародно-правовими зобов'язаннями України.

У свою чергу, в миробудівному процесі нормопроєктна діяльність стає основою для забезпечення ефективного перехідного правосуддя, відновлення довіри до інституцій, створення умов для стабільного розвитку. Автором наголошується на потребі інституціоналізації фахової нормопроєктної діяльності, впровадження систем оцінювання її якості, залучення громадськості та міжнародних партнерів до розробки важливих нормативно-правових актів.

Таким чином, нормопроєктування постає як не лише технічний інструмент, а як важливий елемент формування політико-правової стратегії держави в умовах війни та миру, що потребує подальшого наукового осмислення та вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шутак І.Д. Правовий моніторинг нормотворення, реалізації та тлумачення норм права в контексті принципу верховенства права. *Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики*. Вип. 10. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2019. С. 87–94.
2. Лисенков С.Л. Умови забезпечення якості змісту нормативно-правових актів. Законодавство України: науково-практичні коментарі. 2002. № 6. С. 3–7
3. Бобровник С.В. Колізійні норми як засіб удосконалення сучасного законодавства. Парламентаризм в Україні: теорія та практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26 червня 2001 р.). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001.

4. Чорнолуцький Р.В. Феноменологія нормопроектної діяльності в конституційному праві країни: питання теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. 35 с
5. Шемшученко Ю.С. Теоретичні засади концепції розвитку законодавства України. Концепція розвитки законодавства України: матеріали науково-практичної конференції (травень 1996 р.). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. С. 40–42
6. Бержерон Р. Правила нормопроектування: документ вироблений за фінансовою допомогою Канадського агентства міжнародного розвитку в рамках програми співробітництва між Міністерством юстиції Канади та Міністерством юстиції України. Київ: Міністерство юстиції України. 1999. 25 с.
7. Світовий досвід відбудови міст: Ісіномакі. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2014/08/14/svitoviy-dosvid-vidbudovi-mist-isinomaki.

УДК 342.15, 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.37

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Щербатюк І.О.,
заступник директора з навчально-виховної роботи,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського «МАУП»

Щербатюк І.О. Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини.
У роботі проаналізовано права людини, обов'язок держави поважати, захищати та виконувати фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини. Негативні права поважати зобов'язують держави прямо чи опосередковано не перешкоджати окремим особам здійснювати їхні права, утримуватися від порушень і усувати наслідки. Зобов'язання держави захищати осіб від фактичного втручання або загрози втручання в права людини з боку третіх сторін, проявляючи належну обачність. Держави мають широку свободу розсуду у виборі засобів захисту. Зобов'язання виконувати вимагають активних дій держави для реалізації прав людини шляхом створення правових, інституційних, процедурних та матеріальних умов. Забезпечення економічних, соціальних і культурних прав МПЕСКП дозволяє державам-учасницям виконувати свої зобов'язання поступово.

Жодне право людини не є безкоштовним для держави. Однак проблеми з ресурсами не можуть слугувати приводом для бездіяльності. Державна політика у сфері прав людини має передбачати свободу правовласників у відстоюванні своїх прав. Відмінності національних систем прав людини стосуються правової та інституційної бази, суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії. Відмінності стосуються також результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Корупція несумісна з ідеєю рівності, яка лежить в основі прав людини. Проникаючи в державні органи, корупція перешкоджає державі виконувати зобов'язання щодо прав людини, а людям відстоювати свої права на рівних, особливо якщо корупція охопила судову систему. Фундаментальні принципи прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залученість) поєднані з явним визнанням людей – як власників прав і держав – як основних носіїв обов'язків, що є основними ознаками державної політики щодо прав людини. Важливим елементом політики прав людини є регулярні звіти уряду про стан забезпечення прав людини в Україні. Неурядові організації можуть і повинні критично доповнювати державні звіти у формі паралельних звітів. Незалежні від уряду суди відіграють важливу роль у покаранні та захисті порушених прав людини. Омбудсмени або інші незалежні особи національних інституцій з прав людини діють відповідно до Паризьких принципів та забезпечують дотримання прав людини.

Ключові слова: права людини, правовласники, зобов'язання держави, поважати, захищати, виконувати, принципи прав людини, відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залученість.

Shcherbatyuk I.O. Fundamental principles of state policy in the field of human rights.
The paper analyzes human rights, the duty of the state to respect, protect and fulfill the fundamental principles of state policy in the field of human rights. Negative rights to respect oblige states not to directly or indirectly prevent individuals from exercising their rights, to refrain from violations and to eliminate the consequences. The state obligation protect individuals from actual interference or threats of interference with human rights by third parties, exercising due diligence. States have a wide margin of discretion in choosing the means of protection. The obligation to fulfill requires active action by the state to realize human rights by creating legal, institutional, procedural and material conditions. Ensuring economic, social and cultural rights The ICESCR allows states parties to fulfill their obligations gradually.

No human right is free for the state. However, resource problems cannot serve as an excuse for inaction. State policy in the field of human rights must provide for the freedom of right holders to defend

their rights. Differences in national human rights systems relate to the legal and institutional framework, the actors of human rights policy and their interaction. Differences also relate to the outcome: the measures taken to protect and promote human rights. Corruption is incompatible with the idea of equality, which underlies human rights. By penetrating state bodies, corruption prevents the state from fulfilling its human rights obligations and people from asserting their rights as equals, especially if corruption has spread to the judicial system. The fundamental principles of human rights (non-discrimination, participation, accountability, involvement) are combined with the explicit recognition of people – as rights holders and states – as primary duty bearers, which are the main features of state human rights policy. An important element of human rights policy is regular government reports on the state of human rights in Ukraine. Non-governmental organizations can and should critically supplement state reports in the form of parallel reports. Courts independent of the government play an important role in punishing and protecting violated human rights. Ombudsmen or other independent persons of national human rights institutions act in accordance with the Paris Principles and ensure respect for human rights.

Key words: human rights, rights holders, state obligations, respect, protect, fulfil, human rights principles, non-discrimination, participation, accountability, involvement.

Постановка проблеми. Основну відповідальність за реалізацію прав людини несуть держави. У формі міжнародних договорів з прав людини вони зобов'язуються забезпечувати права людей, що перебувають під їхньою суверенною юрисдикцією. Держава одночасно є (потенційним) порушником і (необхідним) гарантом прав людини. Звідси випливає, що держава не повинна сама порушувати права людини і водночас повинна захищати та заохочувати їх. Згідно з останніми розробками в догматиці міжнародного права, права людини становлять зобов'язання держави поважати, захищати та виконувати [1].

Зобов'язання поважати зобов'язують держави прямо чи опосередковано не перешкоджати окремим особам здійснювати їхні права людини, а якщо вони це роблять, утримуватися від відповідних порушень і усувати наслідки. Негативні зобов'язання щодо утримання може виконати будь-яка держава, незалежно від своїх ресурсів. Зазвичай такі зобов'язання стосуються насамперед громадянських і політичних прав у розумінні «класичних» прав на свободу. Однак економічні, соціальні та культурні права також є правами на свободу, які можуть бути порушені діями держави [2].

Зобов'язання захищати осіб від фактичного порушення прав або загрози втручання в їхні права людини з боку третіх сторін (тобто недержавних, приватних суб'єктів, таких як компанії) виникають, коли державні органи (а) знають про реальну чи неминучу загрозу (або повинні були знати про це, якби вони проявили належну обачність); (б) усвідомлюють порушення, але не вживають належних захисних заходів у межах наявних у них ресурсів, і (в) у той же час можливі контрзаходи відповідно до прав людини [3, с. 110-111]. Коли виникає питання про те, які заходи вжити, держави мають широку свободу розсуду.

Зобов'язання виконувати передбачають забезпечувати якнайширшу реалізацію прав людини шляхом активних дій держави шляхом створення правових, інституційних, процедурних, а також матеріальних умов для реалізації прав людини, наприклад, через відповідні закони, установи, процедури або також державні вигоди у формі грошей, товарів чи послуг. Тут, зокрема, держави мають широку свободу дій.

У випадку економічних, соціальних і культурних прав (ЕСКП) МПЕСКП прямо дозволяє державам-учасницям виконувати свої зобов'язання «поступово» з огляду на обмежені ресурси та соціальні проблеми, які важко подолати миттєво. Зобов'язання поважати та захищати можна реалізувати швидше і такі зобов'язання не підпадають під застереження про поступове виконання. Держава повинна негайно вжити конкретних, цілеспрямованих заходів для поступового впровадження прав, гарантованих Пактом. Проблеми з ресурсами не можуть слугувати приводом для бездіяльності.

Метою дослідження є з'ясування фундаментальних принципів політики держави щодо реалізації прав людини – відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення, поєднані з визнанням людей – як власників прав, і держав – як основних носіїв обов'язків.

Стан опрацювання проблематики. Сутність і характеристику фундаментальних принципів державної політики щодо захисту прав людей активно досліджували Цололо В.В., Філіпський Д.П., Джеймс Нікель, Бандурка О.М., Прієшкіна О.В., Воюта Д., Коршунова Н.В., Семьор-

кіна К.О. та інші та надали важливі висновки та рекомендації. Водночас концептуальні основи як і механізм формування моделей державної політики щодо прав людини вивчені фрагментарно та потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Тріада зобов'язань в принципі відноситься до всіх прав людини. З одного боку, це показує, що ЕСКП вимагають не лише дорогих політичних дій, але й встановлюють обов'язки держави поважати та захищати. Водночас, тріада зобов'язань вимагає державних послуг і ресурсів. Звичайно, реалізація прав не обходиться без витрат, особливо тому, що створення та підтримка функціонуючої держави за верховенства права потребує значних витрат. «Жодне право людини не є безкоштовним» [4, с. 112].

Зобов'язання поважати вимагає від держави не втручається у здійснення прав людини: від позасудових вбивств, тортур, свавільного затримання, несправедливого судового розгляду, цензури преси, залякування на виборах і позбавлення виборчих прав. Держава утримується від незаконного примусового виселення та знесення будинків, продажу або забруднення джерел води, якими користується місцеве населення, дискримінації у сфері охорони здоров'я та освіти.

Зобов'язання захищати вимагає від держави запобігати порушенням з боку третіх сторін (недержавних суб'єктів): вживає заходів для запобігання втручанню недержавних суб'єктів у громадянські та політичні права, такі як, наприклад, право на життя, приватне життя, свободу вираження поглядів, мирні зібрання та голосування без залякування на виборах; вживає заходів для запобігання недержавним суб'єктам, наприклад, участі у примусових виселеннях, використанні практики примусової праці, створенні шкідливих умов праці та дискримінаційній поведінці, яка обмежує доступ до охорони здоров'я та освіти.

Зобов'язання виконувати вимагає від держава вживання заходів для поступового забезпечення повної реалізації прав людини: інвестування у необхідну інфраструктуру (наприклад, судову систему, виборчі органи, школи, медичні служби, житло, водопостачання тощо) і вживає відповідних заходів, щоб правовласники могли повною мірою користуватися своїми громадянськими та політичними правами (наприклад, справедливий суд, вільний голос тощо).

Корпорації впливають на ситуацію з правами людини. «Державні закони та інституції не мають монополії на систему правил і нормативних порядків, які «регулюють» поведінку в суспільстві та які можуть впливати на здійснення прав людини» [5, p. 152]. І все ж реалізація прав людини все ще значною мірою залежить від волі та здатності держав виконувати свої зобов'язання щодо прав людини, а також від наданої державою свободи правовласників відстоювати свої права.

Відповідні національні системи прав людини значно відрізняються, навіть у ліберальних демократіях. Відмінності стосуються правової та інституційної бази, а також суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії, що, по суті, відповідає трьом компонентам національних систем прав людини, визначених Д. Зіполі [6, с. 125]: «актори (внутрішні державні суб'єкти, як урядові, так і незалежні, а також недержавні), взаємодія (більш-менш формалізовані процеси, які пов'язують усіх суб'єктів системи разом) і рамки (договори, «м'яке» право та право законів, законодавство та нормативні акти)». Відмінності також стосуються результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини.

Структурна передумова реалізації прав людини вимагає мінімального рівня державності. Але навіть якщо основи держави не знаходяться під загрозою, у багатьох країнах є території обмеженої державності, в яких державні інституції майже не функціонують, а закон виконується недостатньо. У таких випадках можливості реалізації зобов'язань щодо прав людини обмежені. Таким чином, реалізація прав людини – це не завжди питання волі, а й здібностей.

Ендемічна корупція підриває права людини, незалежно від того, чи це стосується доступу до соціальних прав людини (освіта, охорона здоров'я, їжа, вода тощо), чи дотримання прав людини з боку поліції, адміністрації чи судів. Там, де поширена корупція, яка проникає в державні органи, держави не можуть виконувати свої зобов'язання щодо прав людини, а люди не можуть відстоювати свої права на рівних, особливо якщо корупція також охопила судову систему. Корупція несумісна з ідеєю рівності, яка лежить в основі прав людини. У цьому сенсі ендемічна корупція та повага до прав людини є фактично взаємовиключними [7, с. 129]).

Виходячи з юридичного визнання прав людини, державна політика у сфері прав людини також може мати різний рівень амбіцій, необхідних для виконання державних зобов'язань щодо прав людини, або вона може прагнути якомога повніше виконувати взяті державою зобов'язання та активно просувати права людини на міжнародному рівні. Зовнішня та внутрішня політика держа-

ви може бути сформульована за зачиненими дверима та без участі тих, кого вона стосується, або може бути розроблена у прозорий спосіб із залученням людей, які можуть самостійно формулювати та висувати претензії щодо прав людини та можуть мати право голосу при прийнятті рішень, пов'язаних з правами людини, і переглядати їх виконання. Права людини не повинні залишатися абстрактною вимогою міжнародних конвенцій та інституцій з прав людини, а повинні бути «виокремлені», бути зрозумілими та придатними для щоденного використання.

Чітка та послідовна орієнтація дій держави на міжнародні норми прав людини та фундаментальні принципи прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), у поєднанні з явним визнанням людей – як власників прав, і держав – як основних носіїв обов'язків, є основними ознаками підходу до прав людини в державній політиці. Це підносить права людини до обов'язкової системи відліку для всіх політичних рішень і, таким чином, представляє перехресну політичну мету. Підхід до прав людини в державній політиці можна узагальнити так: [8; 9; 10; 11]:

- Права людини функціонують як центральна система відліку державної політики. Це стосується стандартів прав людини, обов'язків, принципів недискримінації, участі, підзвітності та залученості.
- Права людини є наскрізною функцією державної політики і закріплюються, враховуються та здійснюються в усіх сферах державної та муніципальної політики.
- Державна політика визнає, захищає та підтримує претензії на права людини всіх людей як носіїв прав людини.
- Державна політика визнає та реалізує свої зобов'язання щодо поваги, захисту та реалізації прав людини та включає заходи для підвищення обізнаності про права людини в суспільстві, щоб зробити їх зрозумілими та придатними для повсякденного використання.
- Державна політика заохочує права людини поза її власними зобов'язаннями щодо цих прав, добровільно робить більше, ніж вимагає закон.
- Державна політика активно просуває міжнародні норми, інститути та процедури з прав людини.

Питання, які включено до політичного порядку денного, залежать від того, які вимоги щодо прав людини висуваються урядам і парламентам, постраждалими особами, громадянським суспільством, засобами масової інформації, судами та міжнародними моніторинговими органами з прав людини, а також від того, наскільки політичні інституції реагують на них.

Важливим елементом політики прав людини є регулярні звіти уряду про стан забезпечення прав людини в Україні. Звіти мають включати підходи до окремих громадянських, політичних та економічних, соціальних і культурних прав, прав жінок і дітей, людей з обмеженими можливостями, людей похилого віку тощо. Неурядові організації (НУО) можуть і повинні вплинути на перелік питань шляхом письмових звернень до комітетів і критично доповнювати державні звіти, які мають тенденцію до вибілювання, у формі паралельних звітів. Багато з цих питань також відображено в процедурі Універсального періодичного огляду (UPR) Ради ООН з прав людини.

Щоб проаналізувати державну політику у сфері прав людини, важливо дослідити, хто її проводить і як на неї впливають неурядові державні та недержавні суб'єкти всередині країни та міжнародні правозахисні інституції та суб'єкти за межами країни. Першими важливими суб'єктами є ті, чия участь інституційно визначена, тобто хто інституціоналізовано залучений до формулювання та впровадження державної політики у сфері прав людини і несе за неї фактичну відповідальність. Перш за все уряди та міністерські бюрократи, які визначають, яка увага та пріоритет надаються правам людини в повсякденній роботі уряду та які заходи (мають бути) вжиті для реалізації та просування прав людини. Парламенти виступають суб'єктами політики у сфері прав людини, коли вони приймають закони, що стосуються прав людини, і повинні виконувати свою функцію контролю уряду щодо захисту та реалізації прав людини. Важливу роль також відіграє місцева політика.

Суди є частиною судової гілки влади. Якщо вони діють незалежно від уряду, вони відіграють важливу роль у покаранні та захисті порушених прав людини. Рішення конституційних судів також мають значний вплив на політику у сфері прав людини. А національні суди контролюють рішення регіональних судів з прав людини, принаймні, коли вони виконують свої рішення. Захист і заохочення прав людини, до яких залучена законодавча, виконавча та судова влада, може бути посилений заходами конкретних правозахисних органів як відповідальних осіб, департаментів з прав людини та представників з прав людини в урядах.

Проект принципів ООН щодо парламентів і Права людини також розглядають парламентські комітети з прав людини як органи у парламентах, відповідальні за керівництво або координацію роботи парламенту щодо прав людини та наділяють їх широкими функціями, які на практиці вони виконують лише частково [12]. Відповідно до Паризьких принципів існують омбудсмени або інші незалежні особи національних інституцій з прав людини (НІПЛ) [13].

Багато інших суб'єктів, які не беруть безпосередньої участі у формуванні державної політики прав людини, але впливають на її суспільне сприйняття, посилаються на міжнародні права людини та вимагають їх виконання у державі: правозахисні НУО, профспілки, соціальні організації, церква тощо. ЗМІ, соцмережі, науковці та епістемічні спільноти також відіграють певну роль у формуванні правозахисного дискурсу в країні.

Міжнародні режими прав людини можуть бути ефективними, якщо внутрішні актори – міністерський персонал, парламентарі, НІПЛ, омбудсмени, неурядові організації, протестні рухи, політичні партії чи будь-які інші групи – можуть використовувати їх для тиску на внутрішній уряд у підвищенні поваги до прав людини [6, с. 119]). Водночас міжнародні норми та інститути є важливим важелем зміцнення національних правозахисників та їх ефективності. Очевидно, що законодавча база, учасники та зміст політики прав людини значно відрізняються залежно від сфери політики – чи то заборона тортур, свобода вираження поглядів чи право на освіту тощо.

Розрізняють різні фази політичного процесу: визначення проблеми, встановлення порядку денного, формулювання політики, реалізація політики та оцінка. На практиці політичні процеси, зазвичай, набагато складніші, ніж передбачає політичний цикл; вони не просто дотримуються ідеальної послідовності і завжди пов'язані з паралельними або відтермінованими політичними процесами в інших проблемних чи політичних сферах. Політика також не завжди орієнтована на вирішення проблем. Іноді вона є символічною або зосереджується переважно на отриманні голосів і політичної підтримки.

Сприйняття певних соціальних ситуацій як соціальних вад сильно залежать від соціально-політичного контексту та завжди пов'язані з суб'єктами. Завжди потрібні індивідуальні чи колективні суб'єкти, які сприймають соціальну ситуацію як спричинену людиною несправедливість або принаймні як несправедливість, на яку можуть вплинути люди. Центральну роль тут відіграють суб'єкти громадянського суспільства, які засуджують порушення прав людини та висувають до політиків вимоги їх дотримання.

Усвідомлення проблем прав людини може виникнути всередині політико-адміністративного апарату, спонукаючи до дій. Проблеми з правами людини можуть виявляти окремі особи та групи в уряді та парламенті. Рішення національних або регіональних судів можуть поставити питання прав людини на політичний порядок денний. Європейські законодавчі ініціативи також відіграють важливу роль у випадку держав-членів ЄС. Врешті-решт, питання прав людини можуть потрапити в порядок денний через міжнародні моніторингові органи з прав людини або транснаціональні форуми та учасників.

Лише через кілька років агресивна війна Росії проти України змусила ЄС вперше (і, можливо, востаннє) активувати Директиву про тимчасовий захист (Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р.) для українських біженців, переважно жінок і дітей. Реформа європейської політики щодо надання притулку біженцям, запропонована Комісією у вересні 2020 року, обговорювалася в рамках Ради, Комісії, Парламенту під тиском зростаючої кількості біженців з інших країн. Новий пакт про мігрантів і біженців був прийнятий Європарламентом у 2024 році [14].

Наслідки терористичних атак 11 вересня 2001 року в США були особливо далекосяжними, вони не лише визначали порядок денний політики безпеки, а й мали величезний вплив на права людини. Навіть усталені демократії як США та Великобританія серйозно порушували права людини у боротьбі з міжнародним тероризмом. Автократам було легше використовувати сценарії терористичної загрози для узаконення репресій. Військовий напад на Україну у 2022 році є потенційно ще більш серйозною подією. Російська загарбницька війна є не лише важливою подією, але й часто згадуваним поворотним пунктом для міжнародної та європейської системи безпеки.

Сформульовані проблеми, пропозиції та вимоги політики прав людини стають політичними програмами. Названо та визначено цілі та пріоритети державної політики у сфері прав людини, а також заходи щодо їх реалізації. Такі цілі та плани виходять з рекомендацій Віденської всесвітньої конференції з прав людини 1993 року, і їх підготовку рекомендують комітети ООН з прав людини. Можуть існувати плани дій щодо конкретних питань, наприклад, для боротьби з

насильством щодо жінок, расизмом або іншими питаннями, що мають значення для прав людини. Наприклад, Національні плани дій (НПД) щодо бізнесу та прав людини, до яких із 2011 року закликали ЄС, Рада Європи, ОЕСР, G20 та ООН з метою імплементації Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини, отримали значну увагу. Такі НПД вже опубліковано в 32 країнах і розробляються ще в 20 [15].

Прийняття політичних програм не обов'язково означає, що вони будуть реалізовані. Особливо це стосується рамок політики та планів дій у сфері прав людини, на які сильно впливає риторика щодо прав людини. Тому завжди потрібно перевіряти, наскільки конкретизовано програмні специфікації та вживаються ефективні заходи для захисту та просування прав людини.

Звіти урядів про права людини можуть надати загальний (хоча й тенденційний) огляд вжитих заходів. Межі між формулюванням політики та реалізацією є плинними. Інколи недостатнього впровадження законодавства Союзу в державах-членах ЄС видно в численних процедурах ЄС щодо порушення. Це також впливає на виконання національних законів. Їх упровадження далеко не завжди без проблем.

«Відповідальний законодавець має заздалегідь оцінити та розглянути наслідки своїх дій, а також проаналізувати та оцінити їх згодом і, якщо необхідно, внести необхідні зміни» [16; 17]. З точки зору прав людини, важливо знати, який вплив має закон на права людини в різних сферах політики. Важливо оцінити, чи було пропорційним дозволене законом втручання в фундаментальні права та права людини наміченим цілям і фактично досягнутим ефектам. Посягання держави на громадянські свободи завжди мають бути добре виправданими та розглядатися з точки зору їх загального впливу.

Партійно-політичне забарвлення законодавчої та виконавчої влади впливає на політику, а саме на визначення політики та кінцеві результати діяльності держави («результат політики»). Партійно-політичний склад уряду визначає програми формування урядової політики, тобто яку політику правлячі партії хочуть реалізувати та наскільки уряди фактично спроможні реалізувати таку політику. Існує одна або кілька коаліцій, члени яких займаються політичною діяльністю, щоб перенести свої базові політичні переконання у відповідній сфері в державну політику. Варто пам'ятати, що політика орієнтується не лише на вирішення проблем, а й отримання голосів. Політики часто вдаються до популізму, обіцяючи прийняти модель, яка була випробувана в інших місцях, без відповідної потреби у вирішенні проблеми.

Висновки. У статті досліджено зобов'язання держави поважати, захищати та виконувати права людини шляхом створення правових, інституційних, процедурних, а також матеріальних умов для реалізації прав людини. Послідовна орієнтація дій держави на міжнародні норми прав людини та фундаментальні принципи (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залученість) поєднані з явним визнанням людей – як власників прав і держав – як основних носіїв обов'язків є основними ознаками державної політики щодо прав людини. Важливим елементом політики прав людини є регулярні звіти уряду та альтернативні звіти неурядових організацій про стан забезпечення прав людини в Україні. Незалежні суди, Омбудсмени або інші незалежні особи національних інституцій з прав людини відіграють важливу роль у реалізації політики щодо прав людини. Парламенти виступають суб'єктами політики у сфері прав людини, коли вони приймають закони, що стосуються прав людини, і повинні виконувати свою функцію контролю уряду щодо захисту та реалізації прав людини. Політика не завжди орієнтована на вирішення проблем. Іноді вона є символічною або зосереджується переважно на отриманні голосів і політичної підтримки. Партійно-політичний склад уряду визначає програми формування урядової політики. Сформульовані проблеми, пропозиції та вимоги політики прав людини стають політичними програмами, які не обов'язково будуть виконані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. UN Economic and Social Council. The Nevi International Economic Order and the Promotion of Human Rights. E/CN.4/Sub.2/1984/22/Add.2 3 July 1984.
2. Цололо В., Філіпський Д. Права людини як інструмент обмеження державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. № 69. С. 84–88. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.13.
3. Kälin, Walter, and Jörg Künzli. 2009. The Law of International Human Rights Protection. Oxford: Oxford University Press.

4. Tomaŝevski, Katharina. 2003. Education Denied. Costs and Remedies. London et al: Zed Books.
5. O'Brien, Claire Methven. 2023. The Relevance of Governance and Multi-Level Governance to the Study of Human Rights: Insights from Business and Human Rights. In *Research Handbook on the Politics of Human Rights Law*, ed. Bård A. Andreassen, 145–165. Cheltenham et al: Edward Elgar.
6. Zipoli, Demenico. 2023. The Role of National Human Rights Systems in the Implementation of International Human Rights Law. In *Research Handbook on the Politics of Human Rights Law*, ed. Bård A. Andreassen, 115–144. Cheltenham et al: Edward Elgar.
7. Bielefeldt, Heiner. 2022. Sources of Solidarity. A Short Introduction to the Foundations of Human Rights. Erlangen: FAU University Press.
8. UK Interagency Group on Human Rights-Based Approaches. 2007. The Impact of Rights-based Approaches to Development, Evaluation/Learning Process. London.
9. European Commission. 2021. Applying the Human Rights Based Approach to International Partnerships. An Updated Toolbox for Placing Rights-Holders at the Centre of EU's Neighbourhood, Development and International Cooperation. Commission. Staff Working Document. SWD (2021) 179 final, 30 June 2021.
10. UNSDG. 2003. The Human Rights Based Approach to Development Cooperation. Towards a Common Understanding Among UN Agencies.
11. Gready, Paul, and Jonathan Ensor, eds. 2005. Reinventing Development? Translating Rights-Based Approaches from Theory to Practice. London: Zed Books.
12. UN Doc. A/HRC/38/25, 17 May 2018.
13. The Paris Principles are standards for the mandate and functioning of NHRIs adopted by the United Nations in 1993 (General Assembly Resolution 48/134).
14. New Pact on Migration and Asylum. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-migration-asylum-reform-pact/#pact.
15. National Action Plans on Business and Human Rights. URL: https://globalnaps.org.
16. Bielefeldt, Heiner. 2022. Sources of Solidarity. A Short Introduction to the Foundations of Human Rights. Erlangen: FAU University Press.
17. Chang, Brian, and Murray Hunt. 2022. The Role of Parliaments in Implementing Decisions and Recommendations from Supranational Human Rights Bodies. In *Research Handbook on Implementation of Human Rights in Practice*, ed. Rachel Murray and Debra Long, 140–162. Cheltenham, UK/Nordhampton, MA, USA: Edward Elgar.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.38

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОГО НОТАРІАТУ ТА НОТАРІАТ УКРАЇНИ

Баранкова В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1355-2897

Баранкова В.В. Правові засади функціонування латинського нотаріату та нотаріат України.

Статтю присвячено дослідженню правових засад організації та функціонування сучасних світових систем нотаріату, специфічних характеристик системи латинського нотаріату, особливостей правил унормування цих рис в українському нотаріальному законодавстві.

Висновується, що визначальними критеріями розподілу сучасних світових систем нотаріату є панування у тій чи іншій країні світу певної правової системи та значення нотаріально посвідчених документів у правовому обігу такої країни. Окреслюються визначальні характеристики систем англосаксонського та латинського нотаріату, надається їх порівняльна характеристика.

Визначаються особливості відтворення в українському нотаріальному законодавстві таких конститутивних рис латинського нотаріату як офіційне та доказове значення нотаріально посвідчених документів, визначення статусу приватного нотаріуса як посадової особи або особи публічної влади, обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальному окрузі, унормування розміру оплати за вчинення нотаріальних дій, встановлення системи гарантій законності нотаріальної діяльності, незалежності та неупередженості нотаріуса, ролі та значення системи нотаріального самоврядування.

Обґрунтовується, що статус приватного й державного нотаріусів є однаковим з точки зору здійснення ними державних функцій, приватний нотаріус володіє дуалістичним статусом як посадова особа та особа вільної юридичної професії одночасно, вкрай необхідним задля забезпечення системи гарантій законності нотаріально діяльності є регулювання державою розміру оплати за вчинені нотаріальні дії та встановлення правил квотування посад нотаріусів у нотаріальних округах.

Наголошується, що можливість відшкодування шкоди, заподіяної незаконними чи недбалими діями нотаріуса є однією з гарантій нотаріальної діяльності і саме нотаріус має бути відповідачем за такими позовами.

Висвітлюються проблемні аспекти організації та функціонування нотаріальних органів в Україні та з їх урахуванням формулюються пропозиції щодо тенденцій змін у нотаріальному законодавстві України.

Ключові слова: нотаріус, нотаріальні органи, латинський нотаріат, англосаксонський нотаріат, статус нотаріуса, квотування посад нотаріусів.

Barankova V.V. Legal basis for the functioning of the Latin notary system and the notary system of Ukraine.

The article is devoted to the study of the legal framework for the organisation and functioning of modern world notary systems, specific characteristics of the Latin notary system, and the peculiarities of the rules for regulating these features in Ukrainian notary legislation.

It is concluded that the determining criteria for the division of modern world notary systems are the dominance of a particular legal system in a particular country of the world and the importance of notarised documents in the legal circulation of such a country. The author outlines the defining characteristics of the systems of Anglo-Saxon and Latin notaries and provides their comparative characteristics.

The features of the reproduction in Ukrainian notarial legislation of such constitutive features of Latin notarial system as the official and evidentiary value of notarized documents, the definition of the status of a private notary as an official or a person of public authority, the limitation of the number of notary positions in a notarial district, the standardization of the amount of payment for performing notarial acts, the establishment of a system of guarantees of the legality of notarial activities, the independence and impartiality of the notary, the role and significance of the system of notarial self-government are determined.

The author substantiates that the status of private and public notaries is the same in terms of their performance of public functions, a private notary has a dual status as an official and a person of a free legal profession at the same time, and it is extremely necessary to ensure the system of guarantees of the legality of notarial activities to regulate the amount of payment for notarial acts and establish rules for quota of notary positions in notary districts.

It is noted that the possibility of compensation for damage caused by illegal or negligent actions of a notary is one of the guarantees of notarial activity and it is the notary who should be a defendant in such claims.

The article highlights the problematic aspects of the organisation and functioning of notary bodies in Ukraine and, taking them into account, formulates proposals for trends in the notary legislation of Ukraine.

Key words: notary, notarial bodies, Latin notary system, Anglo-Saxon notary system, notary status, quota of notary positions.

Постановка проблеми. Нотаріат є такою складовою низки правових інститутів, що забезпечує реалізацію конституційного права громадян на отримання кваліфікованої правової допомоги у сфері безспірної цивільної юрисдикції. Інститут нотаріату в Україні, як будь-якій правовій державі, реалізує повноваження не тільки щодо надання правової допомоги фізичним, юридичним особам і забезпечення їхньої правової безпеки, але й задля запобігання спорів між учасниками договірних відносин. Нотаріат України належить до сучасної світової системи латинського нотаріату або нотаріату класичного типу, надаючи офіційної та доказової сили нотаріально посвідченим документам. Українське нотаріальне законодавство, частково відтворюючи засадничі принципи латинського нотаріату, безумовно, має власну специфіку, зумовлену, зокрема, функціонуванням в одному правовому режимі державного та приватного нотаріату одночасно. Поряд із цим, досвід розвитку нотаріату у незалежній Україні свідчить про еклектичність та деяку непослідовність змін, що стаються у царині унормування нотаріальної діяльності. Відповідно, сьогодні будь-які законотворчі ініціативи мають враховувати тенденції становлення нотаріату як інституту превентивного правосуддя в світі та бути обґрунтовані віковим правовим досвідом багатьох країн системи писаного права.

З огляду на зазначене, **метою даного дослідження** є визначення проблемних аспектів організації та функціонування нотаріату України як нотаріату латинського типу та формулювання пропозицій щодо оновлення українського нотаріального законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Правила функціонування латинського нотаріату у тих чи іншому аспектах розглядалися у роботах таких авторів, як М.В. Бондарєва, Г.Ю. Гулевська, Н.О. Нелін, С.Г. Пасічник, Л.К. Радзієвська, В.М. Черниш та інших, але багато досліджуваних за цією проблематикою питань сьогодні продовжують бути вкрай дискусійними, таким, що не знайшли свого рішення, а погляди науковців та практиків не є одностайними. Йдеться, наприклад, про необхідність визначення статусу приватного нотаріуса, обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах, тарифікація нотаріальної діяльності тощо. Поряд із цим саме теоретичні висновки відносно бачення українського нотаріату як складової системи латинського нотаріату мають бути покладені у підставу реформування українського нотаріального законодавства з метою забезпечення ефективності й нотаріальної, й судової практики.

Виклад основного матеріалу. Історія виникнення та розвитку нотаріату як правового інституту, діяльність якого спрямована на превентивний захист та охорону цивільних суб'єктивних прав

у безспірній сфері свідчить про те, що нотаріат запроваджувався там і тоді, де і коли держава визнавала принципову важливість контролю законності та стабільності правочинів, забезпечення превентивного захисту, що унеможливлював би порушення цивільних прав у подальшому. Отже, функціонування нотаріату є ознакою цивілізованої державності, що визначає своїм завданням укладання законних, прозорих, передбачуваних та гарантованих правових відносин між суб'єктами права.

У теперішній час існують два типи нотаріальних систем, де форми організації та функціонування нотаріату є різними залежно від того, яку роль та значення у сфері реалізації прав визнає за нотаріатом та чи інша держава, маючи ту чи іншу систему права. Поряд із цим у науковій літературі подекуди знецінюють наведені чинники розподілу світових систем нотаріату, покладаючи у підставу такого розподілу суто організаційний аспект, тому поширеним є погляд на латинський нотаріат як на вільний та незалежний нотаріат, тобто система латинського нотаріату необґрунтовано ототожнюється винятково із недержавним нотаріатом [1, с. 135]. Так, наприклад, деякі автори зазначають: ««Латинський нотаріат» – це узагальнений термін, синонімом якого є «вільний нотаріат», тобто «нотаріат, здійснюваний у формі вільної професії»» [2, с. 143; 3, с. 153], хоча послідовно проводити такий підхід неможливо і раніше у тій самій роботі Мартинюк О.А. серед чинників розподілу світових систем нотаріату називає метод їх правового регулювання, роль нотаріату в забезпеченні прав громадян, специфіку організаційно-правового механізму здійснення державного контролю за нотаріальною діяльністю [3, с. 153].

Отже, залежно від існуючих правових систем та значення нотаріального посвідчення документів, першу групу складають нотаріальні органи англосаксонських країн (Англія, США тощо), до компетенції яких входить лише посвідчення документів та підписів [4, с. 413]. Наприклад, в англійських судах посвідчений нотаріусом документ не володіє повною юридичною силою доказу та потребує перевірки фактів, викладених в правочині. Правовий статус нотаріуса у США є доволі специфічним через застереження про неможливість надання нотаріусом консультацій правового характеру, складання проектів правочинів, вчинення інших форм діяльності, здійснення яких визнається парафією професійних юристів [5].

Система англосаксонського типу характеризується тим, що кодифіковані закони тут небагаточисельні, джерелами правових норм є переважно традиції та прецеденти, утворені юридичною практикою. Слід погодитися з авторами, які зазначали, що базисними факторами, що визначають організаційні особливості англосаксонського нотаріату, є відсутність його як єдино спеціалізованої державної інституції [6, с. 146]. З метою забезпечення основного принципу цивільного обігу – свободи правочинів – передбачена можливість користуватися будь-якими доказами. Сторони, що укладають контракт, перебувають "віч-на-віч" і, навіть передбачуючи заздалегідь можливі конфлікти з приводу виконання такої угоди, покладаються на суд, який повинен буде вирішити виниклий в подальшому спір. Окрім нотаріусів, повноваженнями по вчиненню нотаріальних дій законодавством наділяються і певні посадові особи [7, с. 154].

Другу групу складають нотаріальні органи країн латинського, так званого "писаного", права, де з метою скорочення чисельності справ, що розглядаються судами, визнається особлива важливість письмових доказів, в яких фіксуються юридичні умови укладення різних правочинів. З метою забезпечення превентивного захисту прав окремих осіб та юридичної сили правочинів, в цих країнах уповноважують (призначають та контролюють) кваліфікованих професіоналів посвідчувати достовірність вчинюваних юридичних дій з тим щоб гарантувати ефективність різних прав. При цьому мається на увазі, що вирішення виниклих в подальшому конфліктів за допомогою судових органів має бути виключенням, оскільки при укладенні угоди створюються усі умови для її подальшої реалізації згідно закону та інтересам сторін. У літературі неодноразово справедливо зазначалося, що кількість удових спорів у країнах латинського типу значно менша, ніж у країнах англосаксонського типу [8, с. 26]. Якщо у країнах Європи, де функціонує нотаріат латинського типу, кількість суперечок з нотаріально засвідчених операцій складає один на 1000, то в США ця цифра в 40–50 разів вище [4, с. 414; 9, с. 117].

Довгий час існування англосаксонської системи нотаріату виправдовувалося вимогами прагматизму, швидкості та ефективності. Її прибічники об'являли систему латинського права джерелом формалізму, зволікань та труднощів. Останнім часом все більша кількість країн визнає переваги системи класичного нотаріату. Для суб'єктів права, і особливо для суб'єктів цивільного обігу, важливим є той факт, що звернутися до нотаріуса набагато дешевше та скоріше, чим в

подальшому ставати стороною в судовому спорі, сплачуючи досить дорогі послуги адвокатів і витрачаючи час та зусилля на доведення фактів, які могли б вважатися безспірними.

Таким чином, система нотаріату як засобу попередження судових спорів, в тому числі і таких, що виникають з контрактів, стає сьогодні найбільш розповсюдженою.

Однак і серед системи латинського права існує різна організація органів нотаріату. По-перше, у більшості західноєвропейських країн, а також у Латинській Америці та Японії функціонує нотаріат, де нотаріус є особою вільної юридичної професії, не входить до державного апарату і не є державним службовцем. Однак свої повноваження він отримує від державної влади, держава делегує йому право посвідчувати документи, що їм редагуються або складаються, з метою надання їм публічної сили та доказовості, яку можна оспорити тільки в судовому порядку. По-друге, існує ряд країн, де нотаріуси є тільки державними службовцями (наприклад, Португалія). По-третє, у системі латинського нотаріату існують країни, де вчинення нотаріальних дій покладено і на державних, і на вільних нотаріусів. Яскравим прикладом такої підгрупи є нотаріат України, законодавство якої історично належить належить до романо-германської правової сім´ї [10, с. 72].

Розглянемо основні риси класичної системи нотаріату та прослідкуємо, наскільки вони враховані законодавством України про нотаріат.

Головною конститутивною рисою латинського нотаріату є правило, відповідно до якого нотаріально посвідчені документи володіють повною доказовою силою і не можуть оспорюватися показаннями свідків. Фактично у всіх країнах латинського нотаріату визнається особлива важливість письмових доказів, передусім, тих, що попередньо набули нотаріального посвідчення.

Правовим підґрунтям для вирішення питання про унормування цієї риси латинського нотаріату у вітчизняному законодавстві є норми цивільного процесуального, а також матеріального права.

Так, у Цивільному кодексі України передбачено вимоги обов'язковості нотаріального посвідчення деяких видів правочинів у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін (ч. 1 ст. 209 ЦК). Так, наприклад, нотаріального посвідчення має набувати договір купівлі-продажу нерухомого майна (ст. 657 ЦК), договір довічного утримання (ст. 745 ЦК), заповіт (ст. 1247 ЦК) тощо. У разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину та договору, такі правочин та договір є нікчемними (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220 ЦК). Встановлюючи наведені правила, законодавець дбав про забезпечення системи сталих правових гарантій для суб'єктів таких правочинів, охорони та запобігання порушення належних їм суб'єктивних цивільних прав ще на етапі укладення правочинів, розглядаючи нотаріат як необхідну складову системи таких гарантій. Крім того, правила ст. 218 ЦК передбачають, що у разі недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або спорювання окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків.

Нотаріальне посвідчення правочинів гарантує законність їх умов та змісту, відповідність останнього намірам та волевиявленню суб'єктів, що має своїм наслідком стабільність та безконфліктність таких правових відносин, зменшує ймовірність виникнення щодо них спорів. У тих же випадках, коли спори все-таки виникають та становлять предмет судового розгляду, нотаріальне посвідчення забезпечує можливість доведення тих юридичних фактів, що входять до предмету доказування у справі.

Поряд із цим відповідно до ч. 2 ст. 89 ЦПК жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Чи слід розуміти зазначені правила як відсутність певних переваг у нотаріально посвідчених документів як у доказів у цивільних судових справах? Вочевидь, положення, що розглядаються, мають тлумачитися як визначена у законі необхідність однаковою мірою дотримуватися правил подання, збирання, дослідження та оцінки будь-яких доказів. Дотримання цих приписів закону забезпечує такі якості доказів як їх належність та допустимість й гарантує можливість доведення існування або відсутності юридичних фактів, встановлення яких є необхідним для вирішення справи по суті.

Судова практика у цьому аспекті сьогодні є суперечливою. Наприклад, рішення Голопристанського районного суду Херсонської області у справі про визнання договору дарування недійсним ґрунтується, зокрема, й на показаннях свідків, що не були присутні під час вчинення нотаріаль-

ного посвідчення правочину. Суд задовольнив позовні вимоги й визнав, що договір дарування був вчинений позивачем під впливом помилки, виходячи з наступного. Суд встановив, що звертаючись з позовом про визнання недійсним договору дарування, ОСОБА_1 зазначала, що при укладенні оскаржуваного договору у неї з відповідачем була попередня домовленість про те, що остання буде її доглядати, допомагати, забезпечить житлом, а тому помилково уклала договір дарування належного їй нерухомого майна, припустившись помилки щодо обставин, які мають істотне значення, а саме щодо природи правочину, прав та обов`язків сторін. На думку суду, існування домовленості між сторонами щодо здійснення відповідачкою догляду за позивачкою в обмін на укладення договору дарування підтверджується письмовою доповіддю в судових дебатах адвоката. Допитані в судовому засіданні свідки ОСОБА_3 та ОСОБА_4 пояснили, що є племінниками ОСОБА_1. Остання жалілася, що їй важко самій жити, а онука (ОСОБА_2) пообіцяла її доглядати за умови, що тітка «перепише» будинок на неї. Мова йшла про догляд за бабою, і тільки при умові відчуження будинку на користь ОСОБА_2, остання буде допомагати їй. Свідок ОСОБА_5 пояснила, що є рідною онукою ОСОБА_1, про ситуацію, що склалася, дізналася від батька, який просив допомогти бабі. У нотаріуса отримали копії документів та дізналися, що ОСОБА_1 подарувала будинок ОСОБА_2, при цьому остання обіцяла доглядати за бабою. Про всі обставини та умови, за яких було укладено договір дарування, свідку відомо безпосередньо від ОСОБА_1, ОСОБА_2 та її чоловіка.

При цьому суд виснував, що сам по собі факт прочитання позивачкою тексту оспорюваного договору дарування та роз`яснення нотаріусом суті договору не може бути підставою для відмови в задоволенні позову про визнання цього договору недійсним, оскільки зважаючи на попередні домовленості з відповідачем, позивач в силу похилого віку та стану здоров`я помилялась відносно визначення природи договору а також прав та обов`язків учасників договору [11].

Як бачимо, у предметі доказування перебувають юридичні факти, що складають порядок вчинення нотаріальної дії щодо посвідчення договору дарування, але суд поклав у підставу правових висновків поведінку позивача як до, так і після нотаріального посвідчення й встановлював зазначене з урахуванням показань свідків. Аналогічну ситуацію можна побачити і у справі, що розглянута Святошинським районним судом м. Києва 15 серпня 2022 р. [12].

Поряд із цим у інших справах суди правильно включають до предмету доказування обставини дотримання процесуального порядку вчинення конкретної нотаріальної дії щодо посвідчення правочину й реалізації обов'язків нотаріуса та, відповідно, по-іншому оцінюють належність та допустимість доказів. Так, Коростишівським районним судом Житомирської області під час розгляду справи про визнання недійсним договору дарування було встановлено, що за договорами дарування відповідно житлового будинку та земельної ділянки від 16.07.2014 року ОСОБА_1 передала безоплатно у власність ОСОБА_2 житловий будинок АДРЕСА_1 та земельну ділянку площею 0,0931 га що розташована за цією ж адресою. Вказані договори посвідчено приватним нотаріусом Житомирського районного нотаріального округу, підписано сторонами та зареєстровано в реєстрі відповідно за № 515 та № 516, особи сторін встановлено, їх дієздатність та належність ОСОБА_1 житлового будинку, земельної ділянки перевірено. Сторони за цими договорами підтверджують, що ними особисто прочитано увесь текст цих договорів на українській мові, оскільки вони володіють українською мовою, а також, що укладання цих договорів відповідає їх дійсним намірам і щодо кожної з умов договорів заперечень немає, і у тексті договорів зафіксовані усі істотні умови, ними однаково розуміється значення, зміст, умов договорів, їх правові наслідки для кожної із сторін, права та обов`язки сторін, про що свідчать їх особисті підписи на цих договорах (пункти відповідно 17 та 16 вищевказаних договорів дарування).

Постановляючи рішення про відмову у задоволенні позову у цій справі, суд обґрунтовано зауважив, що допитані за клопотанням позивача свідки не обізнані про обставини укладення оспорюваних правочинів. [13].

У іншій судовій справі за позовом про визнання недійсним заповіту Дзержинський районний суд м. Харкова відмовляючи у задоволенні позову також зазначив, що доводи позивача у тексті позовної заяви про те, що заповіт є недійсним з огляду на показання свідків по іншій судовій справі №645/10160/15-ц про визнання недійсним договору дарування, у яких вони зазначали, що заповідач після смерті бажала, щоб квартира була поділена між двох дочок, є безпідставними з огляду на не доведення зв`язку між вказаними показаннями свідків та психічним станом ОСОБА_11 [14].

Закон «Про нотаріат» (ч. 1 ст. 3) наголошує, що нотаріус на здійснення нотаріальної діяльності уповноважується державою, і цей факт безпосередньо й забезпечує офіційну та доказову силу нотаріальних актів – документів.

Саме професійна, незалежна та неупереджена діяльність нотаріуса, що вчинюється у встановленому законом процесуальному порядку, утворює необхідні правові гарантії охорони та захисту цивільних прав, що реалізуються у межах нотаріального провадження. Отже, у випадку розгляду цивільної справи за вимогами, обґрунтованими порушенням процедури вчинення нотаріальних дій, до предмету доказування не мають входити обставини, що відбувалися до або після нотаріального посвідчення, що, своєю чергою, унеможливлює дослідження показань свідків про такі обставини як неналежних доказів.

Наведене дозволяє стверджувати, що законодавство України в цілому відтворює досліджуваний стандарт системи латинського нотаріату у матеріально-правовому аспекті. Що ж стосується правила щодо доказової сили нотаріальних актів – документів, то не можна визнати, що воно набуло відповідного унормування. Виходячи з наведених аргументів, можна виснувати про необхідність закріплення у законодавстві України правила про заборону оспорювання змісту нотаріально посвідченого правочину, а також порядку проведення нотаріального посвідчення за допомогою показань свідків, що передають суду доказову інформацію стосовно фактів, які відбувалися до або після, а не під час вчинення нотаріальної дії.

Іншою визначальною рисою латинського нотаріату є правове визначення статусу нотаріуса як посадової особи, наділеної державною владою, та одночасно як спеціаліста вільної юридичної професії. Нотаріус наділяється повноваженнями держави, що надає йому якість посадової особи або особи публічної влади, а його діяльності – публічний, офіційний характер. Саме тому призначення на посаду нотаріуса у всіх країнах латинського нотаріату здійснюється, як правило, міністром юстиції. Питання про розташування нотаріальних офісів також вирішується і контролюється державою (визначається кількість нотаріальних офісів та їх місцезнаходження; вирішується питання про їх утворення, скасування, реорганізацію). Контролюється державою і здійснення власне нотаріальної діяльності (в розумінні якісного технічного оформлення документів, дотримання формальностей, ведення звітності, виконання інших обов'язків нотаріуса).

Стаття 3 Закону наголошує, що нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність. При цьому визнати таку редакцію чинної ст. 3 Закону вдалою не можна, позаяк за її текстом, діяльність державних нотаріусів протиставляється незалежній професійній нотаріальній діяльності, що не відповідає дійсності. Насправді діяльність державних нотаріусів також є незалежною та професійною, і, позаяк це сутнісні, змістовні характеристики нотаріальної діяльності, вони є спільними для державного та приватного нотаріату, а відмінність між ними стосується суто організаційних, зовнішніх ознак.

Державний нотаріус призначається на посаду і звільняється з посади Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в автономній Республіці Крим, головними управліннями юстиції в областях, містах Києві та Севастополі (ч. 3 ст. 17 Закону). Приватний нотаріус згідно ст. 24 Закону має пройти реєстрацію у відповідному управлінні юстиції. Діяльність приватного нотаріуса може здійснюватися тільки на підставі наділення його державою повноваженнями на вчинення нотаріальних дій. Закріплений (підтверджений) цей момент має бути не реєстрацією, а призначенням на посаду. Відмінність тут суттєва, і вона полягає в тому, що відмова у реєстрації приватної нотаріальної дії можлива лише на зазначених у законодавстві підставах, а призначення на посаду, тобто наділення повноваженнями, можливе лише у випадку, коли є необхідність у відкритті, утворенні нових посад нотаріусів.

Сутність нотаріальної діяльності, її завдання свідчать про публічно-правову природу нотаріату як органу безспірної цивільної юрисдикції. При вчиненні нотаріальних дій і державні, і приватні нотаріуси рівною мірою реалізують усі функції нотаріальної діяльності: забезпечення безспірності та доказової сили документів, законності вчинюваних актів, сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та законних інтересів.

Аналіз сутності нотаріальної діяльності як правової форми, її юридично-владного характеру, завдань та функцій нотаріату дозволяє виснувати, що нотаріат приватним бути не може. Він завжди є публічним органом і з точки зору організації може бути вільним, а не приватним. Термін «приватний» відноситься не до нотаріату, а до організаційних форм діяльності нотаріуса. Сут-

ність нотаріальної діяльності, що здійснюється приватно практикуючим нотаріусом, не відрізняється від діяльності державного нотаріуса – вона залишається юрисдикційною.

Приватно практикуючий нотаріус володіє унікальним дуалістичним статусом, який обумовлює необхідність віднесення його до посадових осіб незалежно від того, що він не перебуває на державній службі і не включений до штату державного апарату. Ця винятковість його правового становища проявляється у тому, що він виконує функції державної влади в порядку здійснення покладених на нього державою спеціальних повноважень.

Отже, приватно практикуючий нотаріус є одночасно посадовою особою, наділеною державною владою, і спеціалістом вільної юридичної професії. Це уточнення має сприяти більш правильній регламентації вступу на посаду приватно практикуючого нотаріуса.

Саме так вирішено це питання у країнах, де традиційно діє вільний нотаріат (Франція, Італія, Німеччина тощо).

У країнах класичного нотаріату нотаріусу як посадовій особі заборонено прямо чи побічно здійснювати несумісні з посадою нотаріуса функції та брати участь у діяльності, яка може бути небезпечною для його матеріальних інтересів, або матеріальних інтересів осіб, що до нього звертаються (операції на біржі, у комерції, банківська діяльність, посередництво); використовувати свою посаду для отримання документів, що представляють інтерес для нього самого чи членів його родини.

Частина 4 ст. 3 Закону також містить заборону для нотаріуса займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності. Стаття 9 Закону передбачає визнання недійсними нотаріальних дій, вчинених нотаріусом чи іншою посадовою особою на своє ім'я та від свого імені, на ім'я та від імені його родичів. Також з часом у тексті чинного закону з'явилася стаття 8-1, що унормовує гарантії нотаріальної діяльності. Все наведене дозволяє виснувати, що зазначений стандарт латинського нотаріату набув відповідного відтворення в українському законодавстві.

Визначальним правилом організації латинського нотаріату є обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах. Кількість нотаріальних офісів, їх розташування, кількість нотаріальних округів та посад нотаріусів у цих округах визначається органами державної влади спільно з органами нотаріального самоврядування.

Механізм забезпечення дотримання правил квотування посад нотаріусів зумовлює наявність наступного правила: нотаріус класичної школи обмежений територіально у здійсненні своєї діяльності. Він може вчиняти нотаріальні дії тільки в межах фіксованого державою нотаріального округа, бо у протилежному випадку правило про визначену кількість посад нотаріусів у нотаріальному окрузі не буде дотримуватися.

Відповідно до ст. 13-1 Закону нотаріус також не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених Законом. Стаття ж 25 Закону зобов'язує приватного нотаріуса мати робоче місце у межах нотаріального округу, в якому приватний нотаріус здійснює нотаріальну діяльність. При цьому закріплення таких приписів в українському нотаріальному законодавстві наразі навряд чи можна визнати логічним й доцільним, враховуючи, що вони покликані забезпечити дотримання правил обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальному окрузі й інших завдань не виконують.

Що стосується правила квотування нотаріальних посад, то з часів появи приватного нотаріату в Україні воно набувало законодавчого закріплення лише одного разу і діяло недовго, що було зумовлено, своєю чергою, тим фактом, що українське законодавство не визнавало нотаріусів посадовими особами. Так, відповідно до п. 4 Указу Президента України від 23 серпня 1998 р. «Про врегулювання нотаріальної діяльності» кількість приватних нотаріусів у межах нотаріального округу визначалася Міністерством юстиції України залежно від чисельності населення. На виконання цього Указу було прийнято наказ Міністерства юстиції України від 12 січня 1999 р. «Про затвердження граничної чисельності приватних нотаріусів у нотаріальних округах». Зазначені документи втратили чинність відповідно у 2009 та 2013 роках і станом на тепер, на жаль, не існує навіть проектів щодо внесення відповідних змін до Закону «Про нотаріат».

Правила обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах забезпечують унеможливлення конкуренції серед нотаріусів, яка, до речі, в переважній кількості країн латинського

нотаріату заборонена законодавчо. Зважаючи на правозастосовний, юрисдикційний характер нотаріальної діяльності, нотаріальні акти – документи можуть укладатися лише з дотриманням визначеного законом процесуального порядку. Держава має на законодавчому рівні дбати про відсутність підстав для конкуренції між нотаріусами, забезпечуючи однаковий рівень їх професійних якостей й ефективності реалізації нотаріальних повноважень в межах нотаріальної процесуальної форми. Необхідність конкурувати у сфері нотаріальної діяльності призводить до порушень закону і нівелюванню функцій нотаріату, що є неприпустимим. Скасування обмеження кількості посад нотаріусів в межах нотаріального округу не відповідає основним засадам та принципам діяльності нотаріату. За таких умов нотаріуси змушені будуть конкурувати між собою, що є неприпустимим, оскільки нотаріальна діяльність не є підприємницькою. Виникнення конкуренції для нотаріальної діяльності – вкрай негативна ознака, оскільки це може потягти за собою вчинення нотаріальних дій з порушенням вимог закону.

Враховуючи вищевикладене, не можна визнати правильним відсутність відтворення в українському законодавстві правила обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах. Такі правила неодмінно мають віднайти своє унормування безпосередньо у Законі «Про нотаріат», і саме за цих умов логічною і доцільною буде й заборона для нотаріуса вчинювати нотаріальні дії поза межами свого нотаріального округу.

Плата за вчинення нотаріальних дій як принцип латинського нотаріату класичного типу також фіксується державою [15, с. 165] . Основне правило, відповідно до якого визначається її розмір, полягає в компенсації різниці між вартістю оформлення документів, що приносять великий прибуток, та так званих «нерентабельних» документів.

По-іншому регулюється цей момент українським законодавством. Згідно ст. 19 Закону за вчинення нотаріальних дій державні нотаріуси справляють державне мито у розмірах, встановлених чинним законодавством. Розмір же оплати нотаріальних дій, що вчинюються приватним нотаріусом, визначається за домовленістю між нотаріусом та заінтересованою особою без фіксування в Законі її вищої межі (ст. 31 Закону). При цьому існував навіть час, коли, навпаки, фіксувалася нижча межа: відповідно до п. 1 Указу Президента України «Про впорядкування справляння плати за вчинення нотаріальних дій» від 10 липня 1998 р (що втратив чинність у 2019 році), розмір плати, яка справлялася за вчинення нотаріальних дій приватними нотаріусами, не міг бути меншим від розміру ставок державного мита, яке справлялося державними нотаріусами за аналогічні нотаріальні дії. Наразі цей Указ також втратив чинність.

Вважаємо за необхідне законодавчо визначати і закріплювати і мінімальний і максимальний розміри такої оплати, виходячи із наступних міркувань. По-перше, нотаріат – орган, що захищає права та законні інтереси фізичних та юридичних осіб, і тому він має бути доступним для осіб, що звертаються до нього. Сьогодні у судовій практиці зустрічаються випадки, коли, обґрунтовуючи поважність причин несвоєчасного звернення до нотаріуса (наприклад, із заявою про прийняття спадщини і заведення спадкової справи), позивач посилався, серед іншого, й на відсутність можливості здійснити оплату за вчинення нотаріальних дій [16].

В іншій судовій справі невизначеність правового врегулювання нотаріальних тарифів навіть слугувала самостійною підставою позову до нотаріуса про усунення перешкод в отриманні спадкового майна [17]. Суду довелось констатувати необґрунтованість звинувачень нотаріуса у намірах неправомірного збагачення, про що, на думку позивачки, свідчив розмір оплати за вчинення такої нотаріальної дії як видача свідоцтв про право на спадщину. Виникнення подібних судових спорів зумовлено недосконалістю унормування питань оплати за вчинені нотаріальні дії і свідчить про недосягнення у таких випадках завдань нотаріату як органу безспірної цивільної юрисдикції, діяльність якого має знижувати навантаження на судову систему шляхом запобігання виникненню судових спорів.

Зокрема, гарантією доступності нотаріату має бути встановлений на законодавчому рівні нотаріальний тариф. Для заінтересованих осіб не повинно мати значення, до якого нотаріуса звернутися. Головна мета законодавця – максимально забезпечити доступність нотаріальної діяльності, вчинення нотаріальних дій. По-друге, можливість визначати розмір оплати вчинюваних нотаріальних дій надає нотаріатові комерційного характеру і може призводити до конкуренції між нотаріусами, що, як вже зазначалося, є абсолютно неприпустимим. Конкуренція необхідна у підприємницькій діяльності, займатися якою нотаріус не може. Наслідок конкуренції – необхідність забезпечувати звернення заінтересованих осіб, що призводить до зловживань правами і сприяє

не стільки нормуванню ролі учасників правочину та інших юридично значущих дій, скільки порушенню вимог законодавства.

Нотаріус класичної школи зобов'язаний гарантувати свою професійну відповідальність, як правило, шляхом страхування. У Франції, наприклад, існує диференційована відповідальність за вчинення професійних помилок та розтрати.

Український Закон говорить, що шкода, спричинена особі внаслідок незаконних чи недбалих дій державного нотаріуса, відшкодовується в порядку, передбаченому законодавством України (ст. 21), а приватного нотаріуса – у повному обсязі. Стаття 28 Закону передбачає, що для забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок вчиненої нотаріальної дії та/або іншої дії, покладеної на нотаріуса відповідно до закону, приватний нотаріус зобов'язаний до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю укласти договір страхування цивільно-правової відповідальності.

Можливість притягнути нотаріуса до відповідальності за заподіяну ним в процесі своєї діяльності шкоду утворює важливу гарантію законності нотаріальних дій, і саме нотаріус має бути відповідачем за такими позовами. Поряд із цим у літературі розроблено й іншій погляд на суб'єктний склад таких справ. Наприклад, С.С. Бичкова вважає, що відповідачем у таких справах нотаріус має бути тільки у випадках, коли ним не укладено договору страхування цивільно-правової відповідальності (що за правилами нотаріального законодавства є неможливим – нотаріус зобов'язаний до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю укласти договір страхування цивільно-правової відповідальності (ст. 28 Закону України «Про нотаріат»)), або немає підстав для відшкодування шкоди страховиком, або коли розмір завданої шкоди перевищує розмір страхової суми. За відсутності таких умов відповідачем має бути страховик, а нотаріус – третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору [18, с. 29].

Детальна аргументація необґрунтованості такої точки зору вже наводилася нами у інших наукових роботах [19, с. 23-24], але сьогодні її неспроможність вже доведена й судовою практикою.

Так, позивач у цивільній справі, що розглядалася Жовтневим районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області замість позову про відшкодування збитків, заподіяних незаконною, на думку позивача, відмовою у видачі свідоцтва про право на спадщину, звернувся із позовом про примусове виконання обов'язку в натурі, помилково вважаючи з урахуванням викладеної у вищенаведеній цитаті тези, що нотаріус не може бути відповідачем за позовом про відшкодування шкоди. Не маючи можливості отримання інформації про укладення приватним нотаріусом договору страхування цивільно-правової відповідальності, позивач звернувся до суду з вимогою про зобов'язання нотаріуса надати йому таку інформацію. Відмовляючи у задоволенні позову, суд зауважив, що для реалізації прав спадкоємця після смерті ОСОБА_2 позивачка не позбавлена права вимагати у приватного нотаріуса викласти причини відмови їй у письмовій формі в разі отримання відмови у вчинені нотаріальних дій за її заявою та оскаржити таку відмову до суду при незгоді із нею. Натомість, суд вказав, що вимога про зобов`язання нотаріуса надати доступ до інформації договору про обов`язкове страхування цивільно-правової відповідальності нотаріуса із наданням копії такого договору з метою забезпечення подальшого позову про відшкодування завданих позивачці збитків не може відновити порушені на думку позивача права. Відсутність юридичної можливості використати для захисту права чи інтересу позивача вимогу про зобов`язання нотаріуса надати доступ до інформації договору про обов`язкове страхування цивільно-правової відповідальності нотаріуса із наданням копії такого договору за наявності іншого ефективного способу захисту досягається гарантуванням позивачеві як власникові права звернутися з позовом про відшкодування завданих збитків майна [20].

Основний зміст нотаріальної діяльності у системі класичного нотаріату полягає у посвідченні будь-яких правочинів та документів, яким сторони повинні або бажають надати характер достовірності, тобто офіційну силу. У процесі здійснення цих функцій реалізуються обов'язки нотаріуса консультувати сторони про можливі наслідки зобов'язань, які вони покладають на себе в межах правочину, що укладається. Нотаріус має також допомагати контрагентам викладати свої наміри у встановленій законом формі та досягати згоди у випадку виникнення будь-яких протиріч, дотримуючись законних інтересів кожного суб'єкта, інакше кажучи, відігравати роль своєрідного арбітра та радника з тим, щоб у процесі вчинення нотаріальної дії з'явився документ, що володіє законною силою і призводить до результатів, які очікувалися сторонами.

Таким чином, у країнах класичного нотаріату нотаріальна практика не обмежується власне юридичною сферою, а здійснення нотаріальної діяльності передбачає вирішення питань, що належать до економічної, фінансової, соціальної та податкової галузей. Знання, якими володіє нотаріус, його практичний досвід дозволяють йому надавати більш ніж технічну допомогу. Дуже часто він є конфіденційним консультантом для тих, кому необхідно прийняти важливі рішення, які тягнуть певні правові наслідки.

Інституту нотаріату в правовій державі приділяється одна з ключових ролей не тільки в наданні правової допомоги фізичним та юридичним особам і в забезпеченні їхньої правової безпеки, але й у запобіганні спорів між учасниками договірних відносин. Участь нотаріуса при розробці умов правочину перед його практичним виконанням дозволяє уникнути виникнення споров про право між сторонами таких правочинів, а також робить їх відносини більш стабільними і передбачуваними, особливо в умовах ринку. Нотаріальні процесуальні правовідносини спрямовані на забезпечення кожної із сторін правочину правовим захистом уже на стадії оформлення права і договору, у той час, як судовий захист може знадобитися пізніше, на стадії спору.

Стаття 4 Закону наділяє нотаріуса правом складати проекти правочинів та заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також надавати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій та консультації правового характеру. Положення українського законодавства, що унормовують зазначений стандарт класичного нотаріату, дозволяють виснувати, що нотаріальна діяльність здійснюється у двох формах: вчинення нотаріальних дій та надання консультацій правового характеру. При цьому функція надання правової допомоги може реалізовуватися українськими нотаріусами як в межах вчинення нотаріальних дій, так і як самостійна функція.

Характерною рисою класичного нотаріату є його корпоративна побудова. У всіх країнах – членах міжнародного союзу нотаріату нотаріуси об'єднуються у професійну організацію, незалежну від державної влади, завданнями якої є: представництво професії на різних рівнях; вирішення питань щодо підбору, навчання та організації стажування нотаріальних кадрів, утворення та скасування нотаріальних офісів; розв'язання спорів між самими нотаріусами; контроль за здійсненням нотаріальної діяльності. Діяльність нотаріусів, що займаються приватною практикою, має певну специфіку, яка обумовлює необхідність обов'язкового членства приватного нотаріуса у нотаріальній палаті.

Щодо українського законодавства, то стаття 16 Закону також передбачає, що професійне самоврядування нотаріусів здійснюється через Нотаріальну палату України та її органи. Нотаріальна палата України є організацією, яка здійснює професійне самоврядування у сфері нотаріату. Професійне самоврядування нотаріусів функціонує на засадах законності, гласності, незалежності, демократичності, колегіальності, виборності, обов'язковості членства нотаріусів та виконання рішень органів професійного самоврядування, прийнятих відповідно до їх компетенції, забезпечення рівних можливостей доступу нотаріусів до участі в професійному самоврядуванні.

Метою професійного самоврядування нотаріусів є об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для виконання покладених на них цим Законом обов'язків і забезпечення їхніх прав, представництво професійних інтересів нотаріусів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях, захист професійних інтересів та соціальних прав нотаріусів, сприяння підвищенню професійного рівня нотаріусів та надання їм методичної допомоги, захисту інтересів фізичних і юридичних осіб при заподіянні їм шкоди внаслідок незаконних дій або недбалості нотаріуса. Виконання Нотаріальною палатою вкрай важливої функції дисциплінарного контролю за виконанням професійних обов'язків приватними нотаріусами утворює додаткову гарантію здійснення нотаріальної діяльності на належному рівні.

Висновки. Наведені аргументи свідчать про те, що у Законі «Про нотаріат» не вирішені всі питання, пов'язані з орієнтацією українського законодавства на стандарти класичної моделі нотаріату і у цьому зв'язку слід обговорювати нагальність новелізації українського нотаріального законодавства.

Так, подальшого унормування мають набути питання системи нотаріальних органів, статусу приватного нотаріуса як посадової особи, призначення приватного нотаріуса на посаду, обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах, контролю за нотаріальною діяльністю, оплати вчинених нотаріальних дій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василів С., Сорочкіна О. Світові системи нотаріату: порівняльний аналіз. *Вісник національного університету Львівська політехніка*. Серія «Юридичні науки». 2020. Вип. 7. № 25. С. 134–140. URL: http://doi.org/10.23939/law2020.25.134.
2. Гулєвська Г.Ю. Організаційно-правові аспекти державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні: дис.. …канд.. юрид. наук: спец. 12.00.07. Ірпінь, 2004., 216 с.
3. Мартинюк О.А. Специфіка організації нотаріальної діяльності в країнах із нотаріальними системами англосаксонського та латинського типів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2, с. 152–156. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/2/32.pdf#page=1&zoom=auto,-38,842.
4. Гамаль І.А. Сучасний стан розвитку системи нотаріату в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2. С. 411–418. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_56.
5. Мілорава М. Нотаріат та нотаріальна діяльність у Сполучених Штатах Америки. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2005. № 7.
6. Бондарєва М. Особливості організації системи нотаріальних органів в країнах латинського нотаріату. *Право України*. 2006. № 4. С. 146–149.
7. Бондарєва М.В. Англосаксонський нотаріат: особливості організації та функціонування. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4. С. 153–159.
8. Гончарова А., Шестак О. Особливості правового регулювання здійснення нотаріальної діяльності: український та європейський досвід. Правові горизонти (Legal horizons). Суми. 2019. С. 16–27. DOI: http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i14.p16.
9. Le notariat dans le monde, d. Commission de coop; ration notariale internationale d'U.I.N.L, 2001. 412 c.
10. Нелін О.І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення:монографія. К. 2013. 130 с.
11. Рішення Голопристанського районного суду Херсонської області від 26 березня 2021 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96090463.
12. Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 15 серпня 2022 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106392739.
13. Рішення Коростишівського районного суду Житомирської області від 6 травня 2022 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104498411.
14. Рішення Дзержинського районного суду м. Харкова від 15 квітня 2025 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126819733.
15. Гуледза А.Г. Нотаріальні системи сучасності: організаційно-правовий аспект *Форум права*. 2011. № 4. С. 162–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_28.
16. Рішення Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 7 травня 2024 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119192733.
17. Рішення Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 22 жовтня 2024 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122698025.
18. Бичкова С.С. Участь нотаріуса у цивільному процесі України. *Криміналістичний вісник*. 2014.. № 1 (21). С. 26–31 URL: file:///C:/Users/Home/Downloads/24-69-PB.pdf.
19. Баранкова В. Судовий контроль за нотаріальною діяльністю. International security studios: managerial, technical,legal, environmental,informative economic and psychological aspects. ISAP. Research and Education, Lublin. 2025. 390 с., DOI: 10.5281/zenodo.15355023.
20. Рішення Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 4 березня 2025 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125546982.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.39

СУДОВА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ НОРМИ ч. 2 ст. 432 ЦПК УКРАЇНИ: ПИТАННЯ УНІВЕРСАЛІЗМУ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ

Бугайцев В.О.,
студент Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-0078-4761
e-mail: win.dream.vlad@gmail.com

Бугайцев В.О. Судова практика застосування норми ч. 2 ст. 432 ЦПК України: питання універсалізму правових підходів.

Серед процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб), вміщених у Розділі VI ЦПК України статтею 432 Кодексу унормовано умови й підстави виправлення помилки у виконавчому документі та визнання його таким, що не підлягає виконанню.

Аналіз судової практики щодо застосування норми ч. 2 ст. 432 ЦПК України (визнання виконавчого документу таким, що не підлягає виконанню) дозволив автору поставити під питання універсальність процесуальної норми – в контексті її правозастосування.

Автором констатовано, що названу норму роз'яснено Верховним Судом виключно стосовно зобов'язальних правовідносин, оскільки підставами припинення цивільно-правових зобов'язань, хоч і «зокрема», що вказує на невичерпність переліку, але зазначено лише норми глави 50 розділу І книги п'ятої ЦК України.

Відсутність у роз'ясненні згадки про речові правовідносини трансформується у судові рішення, які прямо суперечать правовим позиціям Верховного Суду – в частині застосування інститутів зобов'язального права до речових правовідносин. Одночасно, застосовується довільне тлумачення змісту поняття «добровільне виконання» боржником свого обов'язку, оскільки добровільним визнається виконання лише до відкриття виконавчого провадження.

В результаті аналізу встановлено, що конструкція із зазначенням підстав припинення цивільно-правових зобов'язань, включаючи концепцію поділу підстав для визнання виконавчого документу таким, що не підлягає виконанню на матеріально-правові та процесуально-правові, сформульована ще стосовно норми частини 4 статті 369 ЦПК України (в редакції Закону № 1618-IV). Попри візуальну подібність норм ч. 4 ст. 369 ЦПК України (в редакції Закону № 1618-IV) та ч. 2 ст. 432 ЦПК України (в редакції Закону № 2147-VIII), застосування лінгвістичного підходу при їх тлумаченні дозволило дійти висновку, що «припинення» і «добровільне виконання» обов'язку боржником чи іншою особою є двома самостійними підставами визнання виконавчого документу таким, що не підлягає виконанню.

Зроблено висновок, що аналізована судова практика за відсутності правових позицій Верховного Суду заперечує універсальний характер норми ч. 2 ст. 432 ЦПК України, і така практика, в силу ч. 2 ст. 389 ЦПК України не підлягає касаційному перегляду.

Ключові слова: виконавче провадження, виконавчий документ, визнання виконавчого документу таким, що не підлягає виконанню, добровільне виконання, припинення обов'язку боржника.

Bugaytsev V.O. Judicial practice in applying part 2 of article 432 of the Civil Procedure Code of Ukraine: the issue of the universalism of legal approaches.

Among the procedural issues related to the enforcement of court decisions in civil cases and decisions of other authorities (officials), Chapter VI of the Civil Procedure Code of Ukraine (CPC) regulates, in Article 432, the conditions and grounds for correcting errors in enforcement documents and recognizing such documents as unenforceable.

An analysis of judicial practice regarding the application of Part 2 of Article 432 of the CPC of Ukraine (recognition of an enforcement document as unenforceable) has led the author to question the universality of this procedural norm in the context of its practical application.

The author notes that this provision has been interpreted by the Supreme Court solely in relation to obligatory (contractual) legal relations, as the grounds for termination of civil obligations—although indicated as being «in particular,» implying a non-exhaustive list – are limited to the norms found in Chapter 50, Section I, Book Five of the Civil Code of Ukraine.

The absence of references to proprietary (real) legal relations in the Supreme Court's interpretation has resulted in court rulings that directly contradict the Court's legal positions, specifically regarding the application of the institutions of the law of obligations to real legal relations. At the same time, courts apply a discretionary interpretation of the concept of «voluntary performance» of an obligation by the debtor, recognizing as voluntary only that performance which occurs prior to the initiation of enforcement proceedings.

The analysis revealed that the structure involving the indication of grounds for the termination of civil obligations – including the conceptual division of the grounds for recognizing an enforcement document as unenforceable into substantive and procedural legal categories – was originally formulated in relation to Part 4 of Article 369 of the CPC of Ukraine (as amended by Law No. 1618-IV). Despite the apparent similarity between the wording of Part 4 of Article 369 (Law No. 1618-IV) and Part 2 of Article 432 of the CPC of Ukraine (as amended by Law No. 2147-VIII), a linguistic interpretation of these provisions leads to the conclusion that «termination» and «voluntary performance» of an obligation by the debtor or another person constitute two distinct and independent grounds for recognizing an enforcement document as unenforceable.

The analysis concludes that, in the absence of a legal position of the Supreme Court, the existing judicial practice refutes the universal nature of the provision in Part 2 of Article 432 of the CPC of Ukraine. Moreover, under Part 2 of Article 389 of the CPC of Ukraine, such judicial practice is not subject to cassation review.

Key words: enforcement proceedings, enforcement document, recognition of an enforcement document as unenforceable, voluntary performance, termination of the debtor's obligation.

Постановка проблеми. Розділ VI ЦПК України [1] присвячено процесуальним питанням, пов'язаним з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб). Такими питаннями, зокрема, є негайне виконання судових рішень, поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання, мирова угода в процесі виконання, виправлення помилки у виконавчому документі та визнання його таким, що не підлягає виконанню тощо. Тобто, йдеться про питання, спрямовані певною мірою на організацію процесу виконання судового рішення як важливої й завершальної стадії судового процесу.

Зміст розділу в цілому, як і ч. 2 ст. 432 ЦПК України зокрема, має засвідчувати універсальний характер розміщених у ньому норм, оскільки йдеться про весь, визначений ст. 1 ЦПК України, спектр справ.

Втім, на прикладі типової за змістом постанови, винесеній, однак, у вкрай нетиповій ситуації, є підстави такий універсалізм заперечити. Причиною такої неузгодженої практики служить роз'яснення Верховним Судом підстав припинення обов'язку боржника виключно щодо зобов'язальних правовідносин. Правові позиції Верховного Суду як імператив застосовуються до не подібних, речових правовідносин. Що саме по собі прямо суперечить практиці Верховного Суду. Більше того, суди нижчих інстанцій при вирішенні справ подібної категорії дозволяють й інше вільне тлумачення правових норм, змінюючи в мотивувальній частині судового рішення нормозастосування на нормотворення, оскільки касаційному перегляду вони не підлягають.

Стан дослідження проблеми. При аналізі й викладенні матеріалу автор передовсім зосередився на аналізі судової практики, а не доктринальній складовій питання. Це зумовлено предметом дослідження.

У роботі використано напрацювання В. Комарова, К. Гусарова, Н. Сакари та Д. Спєсівцева.

У практичній площині використано доробок судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду В. Крата.

Метою статті є виявлення випадків порушення сталості судової практики – на прикладі ч. 2 ст. 432 ЦПК України, а також здійснення аналізу причин формування по суті, суперечливих, але застосовуваних і таких, що не підлягають касаційному оскарженню, правових позицій.

Виклад основного матеріалу.

08 лютого 2024 року Київським апеляційним судом ухвалено постанову [2] у справі № 2-5835/11 на ухвалу Шевченківського районного суду м. Києва від 09 червня 2022 року – в порядку частини 2 статті 432 ЦПК України.

Названа постанова апеляційного суду мотивована тим, що:

– обов'язок боржника може припинятися з передбачених законом підстав;

– підстави припинення цивільно-правових зобов`язань, зокрема, містить глава 50 розділу І книги п'ятої ЦК України;

– беручи до уваги наведені заявником обставини, суд першої інстанції не врахував, що положеннями Закону України «Про виконавче провадження» не передбачено надання боржнику строку на добровільне виконання рішення суду після відкриття виконавчого провадження, а тому добровільне виконання виконавчого документа можливе лише до моменту відкриття виконавчого провадження та вчинення виконавчих дій, відтак самостійне фактичне виконання боржником судового рішення на стадії виконавчого провадження не є добровільним виконанням цього рішення у розумінні ч. 2 статті 432 Цивільного процесуального кодексу України;

– заявником не доведено існування передбачених законом підстав для визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню, оскільки матеріали справи не містять належних та достатніх доказів того, що боржник до відкриття виконавчого провадження добровільно виконав обов'язок за рішенням суду або ж виданий на його виконання виконавчий лист неможливо виконати.

При цьому варто зазначити, що виконавчий лист було видано у справі про знесення самочинного будівництва: надбудови мансардних поверхів, а також про відновлення покрівлі та горища житлового будинку.

Аналізуючи наведену постанову, Варто врахувати таке:

1. Захист порушеного права Особа_1 було здійснено за допомогою речово-правового способу захисту – заявлено вимогу про знесення самочинної надбудови мансардних поверхів, а також відновлення покрівлі й горища житлового будинку.

2. У той час як суд визнав «передбаченою законом підставу припинення цивільно-правового зобов'язання» норми глави 50 розділу І книги п'ятої ЦК України. Таким чином, було проведено паралель між обов'язком боржника у виконавчому провадженні та припиненням цивільно-правового зобов'язання.

3. Судом застосовано темпоральний критерій при визначенні критерію «добровільності» виконання боржником свого обов'язку, заперечивши як добровільний статус виконання, так і саму його можливість – на етапі після відкриття виконавчого провадження.

4. Попри вказання у самій постанові про можливість її касаційного оскарження, вона такому не підлягає – в силу частини 2 статті 389 ЦПК України, внаслідок чого формується хибна практика судів першої інстанції стосовно сутності доказів, якщо суди апеляційної інстанції спонукають застосовувати норми Глави 50 ЦК України до речових правовідносин.

Правові позиції Верховного Суду щодо застосування норми ч. 2 ст. 432 ЦПК України: історія питання.

Існує кореляція змісту норм ч. 2, 4 ст. 369 ЦПК України (в редакції Закону № 1618-IV) [3] та ч. 2 ст. 432 ЦПК України (в редакції Закону № 2147-VIII).

Нормою ч. 2 ст. 369 ЦПК України (в редакції Закону № 1618-IV) передбачалось, що суд, який видав виконавчий лист, може за заявою стягувача або боржника визнати виконавчий лист таким, що не підлягає виконанню, та стягнути на користь боржника безпідставно одержане стягувачем за виконавчим листом – з підстав, передбачених ч. 4 названої статті. Норма ч. 4 ст. 369 (в редакції Закону № 1618-IV) визначала, що суд ухвалою вносить виправлення до виконавчого листа, а у разі, якщо його було видано помилково або якщо обов'язок боржника відсутній повністю чи частково у зв'язку з його припиненням добровільним виконанням боржником чи іншою особою або з інших причин, суд визнає виконавчий лист таким, що не підлягає виконанню повністю або частково.

Постановою Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 вересня 2015 року № 8 [4], положення якої містили узагальнення застосування судами, з-поміж іншого, норм частин 2, 4 статті 369 ЦПК України (в редакції Закону № 1618-IV), зазначено:

«[...] у зв'язку з відсутністю чіткого визначення «інших причин» для визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню у ч. 4 ст. 369 ЦПК, у суддів виникали труднощі під час її застосування.

При цьому словосполучення «або з інших причин» не стосується припинення обов'язку боржника, який підлягає виконанню, а є іншими причинами, наприклад, в апеляційному чи касаційному порядку скасовано чи змінено рішення суду, або ж у зв'язку з нововиявленими обставинами, а виконавчий лист ще не виконаний.

Наведені підстави для визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню, можна поділити на дві групи: матеріально-правові та процесуально-правові.

Обов'язок боржника може припинятися з передбачених законом підстав. Підстави припинення цивільно-правових зобов'язань, зокрема, містить гл.50 розд. І книги п'ятої ЦК України.

Так, зобов'язання можуть припинятися внаслідок добровільного виконання обов'язку боржником поза межами виконавчого провадження, припинення зобов'язань переданням відступного, зарахуванням, за домовленістю сторін, прощенням боргу, неможливістю виконання.

Процесуальними підставами для визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню, є обставини, що свідчать про помилкову видачу судом виконавчого листа, зокрема:

• видача виконавчого листа за рішенням, яке не набрало законної сили (крім тих, що підлягають негайному виконанню);

• коли виконавчий лист виданий помилково за рішенням, яке взагалі не підлягає примусовому виконанню;

• видача виконавчого листа на підставі ухвали суду про затвердження мирової угоди, яка не передбачала вжиття будь-яких примусових заходів або можливості її примусового виконання і як наслідок видачі виконавчого листа;

• помилкової видачі виконавчого листа, якщо вже після видачі виконавчого листа у справі рішення суду було скасоване;

• видачі виконавчого листа двічі з одного й того ж питання у разі віднайдення оригіналу виконавчого листа вже після видачі його дубліката;

• пред'явлення виконавчого листа до виконання вже після закінчення строку на пред'явлення цього листа до виконання».

У цілому, зазначена конструкція застосовується й сьогодні, з урахуванням зміни змісту процесуальної норми. Так, положення ч. 2 ст. 432 ЦПК України (в редакції Закону № 2147-VIII) передбачає, що суд визнає виконавчий документ таким, що не підлягає виконанню повністю або частково, якщо його було видано помилково або якщо обов'язок боржника відсутній повністю чи частково у зв'язку з його припиненням, добровільним виконанням боржником чи іншою особою або з інших причин.

Разом із тим, як вбачається, норма ч. 2 ст. 432 ЦПК України (в редакції Закону № 2147-VIII) відрізняється від норми частини 4 статті 369 ЦПК України (в редакції Закону № 1618-IV) тим, що фрагмент «[...] або якщо обов'язок боржника відсутній повністю чи частково у зв'язку з його припиненням, добровільним виконанням боржником чи іншою особою або з інших причин» після слова «припинення» містить кому, яка є розділовим знаком й на письмі позначає послідовне перерахування рівнозначних (у даному випадку) понять. У даному випадку – підстав, з якими закон пов'язує визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню. Тому такий вид тлумачення нормативно-правового акту дає підстави стверджувати, що «припинення» і «добровільне виконання» обов'язку боржником чи іншою особою є двома самостійними підставами визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню.

За підставами виникнення й припинення, змістом та способами захисту речові правовідносини не подібні до зобов'язальних, що виключає застосування до них зобов'язальних норм.

Відповідно до правового висновку, що його висловлено у постанові Великої Палати Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 233/2021/19 [5]:

– «[…] термін «подібні правовідносини» може означати як ті, що мають лише певні спільні риси з іншими, так і ті, що є тотожними з ними, тобто такими самими, як інші» (п.24);

– «таку спільність або тотожність рис слід визначати відповідно до елементів правовідносин. Із загальної теорії права відомо, що цими елементами є їх суб'єкти, об'єкти та юридичний зміст, яким є взаємні права й обов'язки цих суб'єктів» (п. 25).

Поняття та підстави виникнення цивільно-правових зобов'язань передбачені ч.ч. 1, 2 статті 509 Цивільного кодексу України.

Натомість, речові права врегульовані нормами книги третьої ЦК України «Право власності та інші речові права», до якої відноситься також стаття 376 ЦК України «Самочинне будівництво» [6]. В межах названої книги міститься Глава 29 «Захист права власності».

Зазначене корелюється з висновками Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 року у справі № 461/9578/15-ц [7]. Так, у пункті 49 названого рішення відносини щодо допоміжних приміщень багатоквартирного будинку визначено як речові.

Положення глави 50 розділу І книги п'ятої ЦК України не можуть бути застосовані до припинення обов'язку боржника в аналізованій справі, ними не можуть бути врегульовані (припинені) речові правовідносини.

Окрім логічного висновку, заснованого на простому аналізі норм діючого ЦК України, про неподібність зобов'язальних і речових правовідносин, а також про неможливість застосування до речових правовідносин норм матеріального права, призначення яких – регулювання зобов'язальних відносин (зокрема, відносно їх припинення), у розрізі порушеного питання заявник касаційної скарги звертає увагу на правові висновки Верховного Суду.

Зокрема:

– постановою Верховного Суду від 10 лютого 2020 року в справі № 133/1109/17 роз'яснено сутність та підстави припинення зобов'язальних правовідносин: «Згідно з частиною першою статті 509, статтею 526 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться […]Правила припинення зобов'язання сформульовані в главі 50 «Припинення зобов'язання» розділу І книги п'ятої «Зобов'язальне право» ЦК України. Норми цієї глави передбачають, що зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином (стаття 599 ЦК України), переданням відступного (стаття 600 ЦК України), зарахуванням (стаття 601 ЦК України), за домовленістю сторін (стаття 604 ЦК України), прощенням боргу (стаття 605 ЦК України), поєднанням боржника і кредитора в одній особі (стаття 606 ЦК України), неможливістю виконання (стаття 607 ЦК України), смертю фізичної особи чи ліквідацією юридичної особи (статті 608 та 609 ЦК України)» [8];

– постановою Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 23 січня 2019 року у справі № 355/385/17 (провадження № 61-30435сво18) роз'яснено підстави припинення договірних зобов'язань: «Тлумачення статті 629 ЦК України свідчить, що в ній закріплено один із фундаментів на якому базується цивільне право – обов'язковість договору. Тобто, з укладенням договору та виникненням зобов'язання його сторони набувають обов'язки (а не лише суб'єктивні права), які вони мають виконувати. Не виконання обов'язків, встановлених договором, може відбуватися при: (1) розірванні договору за взаємною домовленістю сторін; (2) розірванні договору в судовому порядку; (3) відмові від договору в односторонньому порядку у випадках, передбачених договором та законом; (4) припинення зобов'язання на підставах, що містяться в главі 50 ЦК України; (5) недійсності договору (нікчемності договору або визнання його недійсним на підставі рішення суду)» [9].

Нарешті, відповідно до сформульованої у постанові Верховного Суду України від 11 грудня 2012 року у справі № 3-65гс12: «[...] у разі встановлення наявності речово-правових відносин не застосовується зобов'язальний спосіб захисту» [10].

Тобто, речово-правові відносини не припиняються на підставі норм глави 50 розділу І книги п'ятої ЦК України.

***Проміжні висновки**, які можна поділити на 5 груп.*

По-перше, «виконання рішення суду будь-якої інстанції необхідно розглядати як важливу частину «судового провадження» відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а, отже, принцип справедливого правосуддя розповсюджується і на цю стадію судового провадження» [11].

При цьому суду у виконавчому провадженні належать забезпечувальна й контрольна функції. «Забезпечувальна функція суду реалізується» зокрема, у процесі вирішення питання «оформлення виконавчого листа, виправлення помилки в ньому та визнання виконавчого листа таким, що не

підлягає виконанню (ст. 369 ЦПК)» [12, с. 792], але «для всіх цих дій спільним є те, що їх можна розглядати як механізм забезпечення зв'язку виконавчого листа як виконавчого документа та судового рішення як підстави виконання»[12, с. 799]. При цьому варто враховувати, що, в залежності від виду, судові рішення, які підлягають обов'язковому виконанню, «можуть виконуватися у різний спосіб […] залежно від виду позову, що розглядається в межах конкретної справи, існують такі види рішень: рішення про присудження, про визнання та перетворювальні рішення. Тільки у випадку задоволення позову про присудження позивач має право вимагати примусового виконання судового рішення» [12, с. 795].

По-друге, очевидно, саме із наведеним вище пов'язаний той факт, що Верховним Судом (а до цього – Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ) норму ч. 2 ст. 432 ЦПК України роз'яснено через звернення до глави 50 розділу І книги п'ятої ЦК України, якою врегульовано припинення зобов'язальних правовідносин.

Разом із тим, як вбачається з аналізованої постанови Київського апеляційного суду від 08 лютого 2024 року у справі № 2-5835/11, не у справі про присудження, але виконавчий документ було видано і його до цього часу намагаються виконати.

По-третє, навіть, якщо суди при виконанні забезпечувальної функції й встановили, що боржник при зверненні використав неефективний спосіб захисту, причиною відмови у задоволенні відповідного клопотання стала не названа обставина.

По формі правильна мотивація суду апеляційної інстанції спричинила ланцюгову реакцію інших порушень правових позицій Верховного Суду, а також теорії цивільного права.

Так, «Верховний Суд звертає увагу, що захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється в межах правовідносин, які виникли між сторонами» (п. 9.4) [13].

Тому, відповідно до правових позицій Верховного Суду, захист права в порядку ст. 376 ЦК України є неґаторним способом захисту, а, отже, речово-правовим (стаття 391 ЦК України): «[…] яка є неґаторним позовом і водночас ефективним способом захисту прав позивачів на земельну ділянку державної власності, оскільки відповідає положенням статей 376, 391 ЦК України і статей 152, 212 ЗК України [...]» (пункт 56 постанови Верховного Суду від 27 жовтня 2020 року у справі № 911/3454/17) [14].

Також, відповідно до практики Верховного Суду, «[…] одна з умов застосування як віндикаційного, так і неґаторного позову – відсутність між позивачем і відповідачем договірних відносин, оскільки в такому разі здійснюється захист порушеного права власності за допомогою зобов'язально-правових способів» (п. 114) [15].

Одночасно, виключно норми статті 376 ЦК України регулюють підстави припинення правовідносин у цій справі, оскільки з цієї підстави обов'язок боржника і виник (позиція Верховного Суду, що обов'язок боржника може припинятися з передбачених законом підстав). При цьому, необхідно враховувати практику Верховного Суду, якою роз'яснено, у який спосіб може припинятися обов'язок боржника, який виник на підставі положень статті 376 ЦК України: «[…] формулювання положень статті 376 ЦК України виключають можливість існування інших способів легітимізації самочинного будівництва та набуття права власності на таке нерухоме майно, ніж ті, що встановлені цією статтею» (п. 26) [16].

По-четверте, судова практика при формуванні має вирішувати складні і, подекуди, неоднозначно сприйняті питання. Назване варто проілюструвати прикладом, що стосується договорів «у сфері речового права (наприклад, договір про встановлення сервітуту – ст. 402 ЦК)» [17].

Так, при розгляді Верховним Судом справи № 394/600/16 (предмет позову – усунення перешкод у користуванні орендованою земельною ділянкою задоволено) суддею ВС В. Кратом було висловлено окрему думку, де, зокрема, зазначено: 1) судами застосовано негаторний позов, який є речовим способом захисту; 2) спосіб захисту застосовано до «ситуації коли між суб'єктами існують договірні, зобов'язальні правовідносини»; 3) «право користування, яке виникає на підставі договору оренди земельної ділянки, є зобов'язальним, а не речовим правом» [18]. Висловлення окремої думки суддею засвідчує, що колегія більшістю висловила іншу точку зору.

Варто наголосити, що питання є проблемним не лише у практичній площині, на що звернув увагу Д. Спєсівцев: «У більш масштабному розрізі проблема полягає і в диференціації речових та зобов'язальних суб'єктивних цивільних прав у цілому. Адже, з одного боку, в юридичній літературі можна зустріти підхід, у рамках якого суб'єктивні цивільні права взагалі не диференцію-

ються на речові та зобов'язальні, або, як їх ще називають, права вимоги, й охоплюються родовою категорією «майнові суб'єктивні цивільні права» [19, с. 36].

По-п'яте. Наслідування Верховному Суду у якомога детальному відтворенні його правових позицій у своїх рішеннях, суди нижчих інстанцій не завжди воліють проявляти волю до самостійного тлумачення.

Приклад такого тлумачення з'ясування змісту норми через застосування лінгвістичних норм і правил наводиться Верховним Судом: «Законодавець не дав чіткого визначення «інших причин» для визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню у частині четвертій статті 369 ЦПК України, на яку посилались заявники у даній справі. При цьому словосполучення «або з інших причин» не стосується припинення обов`язку боржника, який підлягає виконанню, а є іншими причинами, наприклад, в апеляційному чи касаційному порядку скасовано чи змінено рішення суду, або ж у зв`язку з нововиявленими обставинами, а виконавчий лист ще не виконаний» [11].

Натомість в аналізованій постанові Київського апеляційного суду від 08 лютого 2024 р. колегія спромоглась лише дійти висновку про заперечення добровільного виконання обов'язку боржником після відкриття виконавчого провадження – з відповідними наслідками. Створивши при цьому, по суті, нову норму права.

Висновки. Враховуючи вузький предмет дослідження, нетиповість виявленої судової практики та різновекторність висновків, автором застосовано конструкцію проміжних висновків.

Основний висновок стосуватиметься результатів дослідження в заявленій парадигмі універсалізму правової норми ч. 2 ст. 432 ЦПК України.

Заявлений універсалізм присутній на рівні теоретичної конструкції й руйнується її застосуванням. Принаймні, це характерно для аналізованої справи.

Ймовірно, позиція суду апеляційної інстанції продиктована необхідністю чіткого дотримання правових позицій Верховного Суду, що, за великої кількості відступів від попередніх правових позицій самим Верховним Судом, позбавляє його ініціативи. До того ж така позиція суду не підлягає перегляду в касаційному порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2004, № 40-41, 42, ст. 492; із змінами і доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 02.03.2025 р.).
2. Ухвала Київського апеляційного суду від 08 лютого 2024 року у справі № 2-5835/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117085407 (дата звернення 31.03.2025 р.).
3. Цивільний процесуальний кодекс України (в редакції Закону № 1618-IV). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 02.03.2025 р.).
4. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 вересня 2015 року № 8 «Про практику розгляду судами процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах». URL: http://consultant.parus.ua/?doc=09SS5EB275 (дата звернення 16.05.2025 р.).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 233/2021/19, провадження № 14-166цс20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829987 (дата звернення 11.05.22025 р.).
6. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 07.05.2025 р.).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 року у справі № 461/9578/15-ц, провадження № 14-175цс20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967339 (дата звернення 07.05.2025 р.).
8. Постанова Верховного Суду від 10 лютого 2020 року в справі № 133/1109/17, провадження № 61-22976 св 18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87703225 (дата звернення 07.05.2025 р.).
9. Постанова Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 23 січня 2019 року у справі № 355/385/17, провадження № 61-30435сво18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79472438 (дата звернення 13.05.2025 р.).

10. Постанова Верховного Суду України від 11 грудня 2012 року у справі № 3-65гс12. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/28107513 (дата звернення 27.05.2025 р.).
11. Постанова Верховного Суду 24 червня 2021 року у справі № 750/9956/17, провадження № 61-15664 св 19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926370 (дата звернення 27.05.2025 р.).
12. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. – 848 с.
13. Постанова Верховного Суду від 18 липня 2019 року у справі 916/3147/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83118199 (дата звернення 31.05.2025 р.).
14. Постанова Верховного Суду від 27 жовтня 2020 року у справі № 911/3454/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92527157 (дата звернення 23.05.2025 р.).
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 грудня 2019 року у справі № 522/1029/18URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144996 (дата звернення 25.05.2025 р.).
16. Постанова Верховного Суду від 16 листопада 2021 року у справі № 916/3200/17(916/2791/13. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101360709 (дата звернення 31.05.2025 р.).
17. Крат В. Договірне право в практиці Верховного Суду, режим доступу: URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2021_12_29_prezent_Krat.pdf (дата звернення 29.04.2025 р.).
18. Окрема думка Судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Крата В.І. від 03 квітня 2029 р. у справі № 394/600/16, провадження № 61-28673св18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81013157 (дата звернення 31.05.2025 р.).
19. Спєсівцев Д.С. Суб'єктивне цивільне право на нерухоме майно: проблеми інтерпретації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) № 5 2020. С. 36–40. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 345843602_Sub'ektivne_civilne_pravo_na_neruhome_majno_problemi_interpretacii_Subjective_Civil_Right_on_Immovable_Property_the_Problems_of_Interpretation (дата звернення 02.05.2025 р.).

УДК 347.232
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.40

СУДОВА ПРАКТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Грошко Б.Б.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0003-3794-3045
e-mail: boryshroshko@gmail.com

Грошко Б.Б. Судова практика як джерело правотворчого процесу в цивільно-правовому регулюванні земельних відносин в умовах воєнного стану.

У статті досліджено трансформацію ролі судової практики у правотворчому процесі в сфері цивільно-правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України призвела до суттєвих змін у правовому режимі земельних ділянок: значні площі заміновано, зруйновано або тимчасово окуповано. Втрата фізичного доступу до нерухомого майна спричинила правову невизначеність та унеможливила реалізацію майнових прав, що зумовило потребу у створенні нових правових механізмів і підходів. Акцент зроблено на важливості судової практики як джерела гнучких рішень, що компенсують недосконаліть нормативного регулювання в умовах надзвичайних обставин. Обґрунтовано необхідність переосмислення судової практики не лише як інструменту тлумачення, а як повноцінного джерела формування правових конструкцій, здатних адаптувати чинне законодавство до умов збройного конфлікту. Проаналізовано ключові правові позиції Верховного Суду щодо збереження речових прав на земельні ділянки в зоні бойових дій, механізмів компенсації збитків, а також застосування форс-мажорних обставин у зобов'язальних правовідносинах. Запропоновано впровадити новий правовий режим — «тимчасове призупинення використання земельної ділянки до відновлення її порушеного стану», який дозволяє фіксувати обмежений доступ до майна без втрати права власності. Такий підхід сприятиме забезпеченню стабільності правового статусу власників, орендарів і користувачів землі. Наголошено на необхідності інтеграції усталеної судової практики у законодавчу базу як чинника стабілізації земельних відносин у післявоєнний період. Сформульовано доктринальні передумови для оновлення Цивільного та Земельного кодексів України, а також галузевого законодавства з урахуванням соціальних, безпекових і цифрових викликів сучасності. Судова практика розглядається як основа перегляду цивілістичної парадигми правового статусу земельної ділянки та розміщених на ній будівель (споруд) в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Ключові слова: тимчасова втрата об'єкта права, цілісний об'єкт, цифрове управління, новаційний підхід, правова реальність.

Hroshko B.B. Judicial practice as a source of lawmaking in civil regulation of land relations under martial law.

The article examines the transformation of the role of judicial practice in the lawmaking process within the sphere of civil regulation of land relations under martial law. The full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine has led to significant changes in the legal regime of land plots: vast areas have been mined, destroyed, or temporarily occupied. The loss of physical access to immovable property has resulted in legal uncertainty and the inability to exercise property rights, necessitating the development of new legal mechanisms and approaches. Particular attention is given to the importance of judicial practice as a source of flexible solutions that compensate for the imperfections of normative regulation under extraordinary circumstances.

The article substantiates the need to reconsider judicial practice not only as a tool of legal interpretation but also as a full-fledged source for shaping legal constructs capable of adapting existing legislation to

the realities of armed conflict. Key legal positions of the Supreme Court are analyzed, particularly concerning the preservation of property rights to land plots located in combat zones, mechanisms for damage compensation, and the application of force majeure clauses in contractual obligations.

It is proposed to introduce a new legal regime — "temporary suspension of land use until the restoration of its damaged condition", which would allow restricted access to property without the loss of ownership. This approach is expected to ensure stability in the legal status of landowners, tenants, and users. The necessity of integrating established judicial practice into the legislative framework is emphasized as a factor in stabilizing land relations in the post-war period.

The article formulates doctrinal prerequisites for updating the Civil and Land Codes of Ukraine, as well as sectoral legislation, taking into account contemporary social, security, and digital challenges. Judicial practice is regarded as the basis for revising the civil law paradigm of the legal status of land and the buildings (structures) located on it in times of war and during post-war reconstruction.

Key words: temporary loss of a property object, integrated property, digital governance, innovative approach, legal reality.

Постановка проблеми. Земельні відносини є однією з ключових сфер правового регулювання, та відіграють важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави, економічної стабільності та соціальної справедливості. В Україні, враховуючи багаторічні трансформації земельного законодавства та складну історію правових реформ, цивільно-правове регулювання земельних відносин відіграє ключову роль у розвитку земельної реформи та встановленні багатосуб'єктності права власності на землю. Цивільно-правовий підхід передбачає визначення та захист майнових прав суб'єктів земельних правовідносин, запровадження порядку їх виникнення, переходу, змін і припинення, базуючись на загальних засадах цивільного права, а саме автономії волі, майновій самостійності, рівності учасників відносин. Це забезпечує ефективне функціонування ринку земель і підвищення інвестиційної привабливості земельних ресурсів. Водночас, специфіка земельних відносин, зумовлена публічно-правовим статусом земель, державною та комунальною власністю на значну частину земельного фонду, необхідністю гармонізації норм цивільного, земельного, адміністративного й екологічного законодавства, вимагає системного підходу, що поєднує теоретичні засади з практикою правозастосування.

В умовах повномасштабної війни Росії проти України земельні правовідносини зазнали суттєвих змін: значні площі земель заміновано або тимчасово втрачені, що створює безпрецедентні виклики для державного обліку, відновлення прав власності та їх цивільно-правового захисту. Окремою проблемою є використання та зловживання правами на землю в умовах воєнного стану, швидке врегулювання питань відшкодування збитків, примусове вилучення земель для потреб оборони та ін. Водночас війна сприяла активному впровадженню цифрових технологій у сфері земельних відносин, які дедалі частіше використовуються у судовій практиці як докази у земельних спорах (супутникові знімки, кадастрові карти тощо).

Судова практика виступає важливим джерелом правотворчого процесу, не лише тлумачачи норми законодавства, а й формуючи нові правові конструкції, що сприяють адаптації цивільно-правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану та правової невизначеності. Судові рішення, що зіштовхуються з прогалинами нормативного врегулювання, виступають каталізатором формування нових підходів до застосування цивільного та земельного законодавства.

Метою статті є дослідження судової практики як джерела правотворчого процесу у цивільно-правовому регулюванні земельних відносин в умовах воєнного стану, зокрема її впливу на формування нових правових норм та адаптацію законодавства до викликів сучасності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика цивільно-правового регулювання земельних відносин тривалий час перебуває у фокусі української науки. Вчені, серед яких Н. Кузнєцова, П. Кулинич, В. Луць, А. Мірошниченко, Р. Стефанчук, І. Спасибо-Фатєєва та інші, розглядали різні аспекти цієї проблематики, досліджуючи цивільно-правові форми реалізації прав на землю, співвідношення приватного і публічного інтересу, а також питання узгодження норм різних галузей права. Проте сучасні виклики ставлять нові завдання перед науковцями та практиками, адже війна, стрімкий розвиток цифрових технологій та євроінтеграційні процеси радикально змінюють правове середовище.

Ці чинники виступають ключовими факторами, що зумовлюють інтенсивну правову динаміку у сфері цивільно-правового регулювання земельних відносин, є рушієм змін і трансформацій

законодавства, яке має оперативно адаптуватися до нових викликів і реалій сучасності. В таких умовах судова практика набуває особливого значення як джерело правотворчого процесу, що не лише тлумачить існуючі норми, а й формує нові правові конструкції та напрямки розвитку законодавства. Таким чином, зовнішні обставини виступають каталізаторами правових змін, що стимулює динамічний розвиток та показує напрям трансформації цивільно-правового регулювання земельних відносин.

Виклад основного матеріалу. Цивільне право, як класична система приватного регулювання, базується на уніфікованих категоріях - об'єкт, суб'єкт, правочин, зобов'язання, власність, захист. Проте в умовах сучасної правової реальності, зокрема в земельних правовідносинах, відбувається очевидне зміщення правових векторів від формального правового конструктивізму - до функціонального, кризового, і в той же час стратегічного мислення про право. Земельна ділянка сьогодні – це не лише об'єкт власності, але й простір безпеки, виживання, оборони, екології, а в перспективі – і цифрового управління. Це означає, що звичайний цивільно-правовий підхід, з його індивідуалістичною логікою власник – користувач – обіг, має бути змістовно переосмислений через призму трансформаційної функції права у період війни, взаємозалежності приватної ініціативи та публічного порядку, нових інструментів цифрової легалізації та прозорості обігу. У класичній цивілістиці земельна ділянка трактується як нерухома річ, що має переважно економічну й правову природу. Український досвід 2022–2025 років демонструє, що земля стає носієм не лише цінності, а й ризику, пам'яті та втрати. Такий підхід потребує включення до цивільно-правової доктрини понять «тимчасова втрата об'єкта права», «зупинення реалізації правочину через обставини війни», «цифровий статус земельної ділянки» та ін.

Інвазія 2022 року створила унікальний правовий феномен: наявність значної кількості земельних ділянок, які юридично існують, але фізично - втрачено контроль над ними або унеможливлено їх використання за цільовим призначенням. Так, значна частина сільськогосподарських земель замінована, що не лише унеможливлює обробіток, але й порушує екологічний та правовий режим відповідної категорії земель. Усе це потребує появи нових інструментів - як у галузі цивільного та земельного права, так і в межах управління землею. Наприклад, може бути введено статус «тимчасового призупинення використання земельної ділянки до відновлення її порушеного стану», який фіксуватиме не юридичну втрату права, а фактичну неможливість його реалізації. Цей статус дозволив би точно відображати ситуацію в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та Державному земельному кадастрі, функціонування яких регулюється відповідно законами України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [1] та «Про Державний земельний кадастр» [2], а також визначати особливості оподаткування, компенсацій або відновлення доступу.

Це породжує абсолютно нову парадигму — цивільне право у стані воєнного дефіциту. Правочини укладаються, державні реєстри існують, а використання - неможливе або обмежене. Цивілістика в умовах війни вже не може залишатися лише описовою, вона має пропонувати механізми реконструкції правових реальностей, наприклад як документально зафіксувати тимчасову відсутність доступу до об'єкта, як захистити право власності на земельну ділянку, якщо фізичний доступ до неї заблоковано, як узгодити право орендаря, який не може використовувати ділянку, з правом орендодавця на отримання плати.

Також по-новому постає проблема правового розуміння земельної ділянки як об'єкта права. Так, сучасне українське земельне і цивільне законодавство демонструє подвійний підхід до тлумачення правового статусу земельної ділянки та нерухомого майна, що на ній розташоване. З однієї сторони, відповідно до положень глави 27 Цивільного кодексу України [3] та статті 79-1 Земельного кодексу України [4], земельна ділянка визнається самостійним об'єктом прав. З іншої сторони, стаття 120 Земельного кодексу України [4] закріплює принцип єдності правового режиму земельної ділянки та розміщених на ній будівель чи споруд, визнаючи між ними юридичний зв'язок у вигляді спільної правової долі. Цей підхід слугує концептуальним підґрунтям для розвитку моделі цілісного об'єкта нерухомості, у межах якої земельна ділянка та належні їй будівлі чи споруди можуть розглядатися як єдиний правовий об'єкт, з урахуванням взаємної правової залежності. Кулинич П.Ф. зауважує, що виокремленість земельної ділянки як окремого об'єкта права характерна для законодавства країн пострадянського простору, натомість «трьохвимірний підхід застосовується в тих країнах, де між галузями цивільного та екологічного права відсутні утворення як природоресурсні галузі права (земельне, водне, лісове та гірниче)» [5, с. 216].

В умовах воєнного стану ця теоретична вада трансформується в практичну проблему. Критичне загострення цієї проблеми в умовах війни виявляється, зокрема, тоді, коли об'єкт нерухомості юридично існує, але фізичний доступ до нього утрачений через окупацію чи бойові дії, речові права на землю - неоформлені або не можуть бути підтверджені, об'єкт залишається у правовому вакуумі, коли його фактичне використання припинене, а юридичне існування триває.

У таких випадках виникає правова невизначеність, коли об'єкт не може бути використаний ні власником, ні користувачем, а його правова доля перебуває поза межами чинних процедур. Це не лише ускладнює захист прав, а й дезорієнтує правозастосувача, зокрема в податкових, компенсаційних, орендних чи реєстраційних аспектах. У цих умовах постає потреба адаптації правової системи до ситуацій функціонального обриву правового зв'язку між землею та нерухомістю, спричиненого війною. Саме тут проявляється обмеженість чинного підходу, в межах якого навіть при наявності зареєстрованого майна, відсутність оформленого речового права на землю унеможливлює повноцінне здійснення або захист прав. Таким чином, воєнний стан не просто ускладнює застосування норм цивільного та земельного законодавства – він оголює системну суперечність, коли правовий зв'язок між об'єктами втрачає свою ефективність без відповідного інституційного механізму його підтвердження чи збереження.

Для подолання цієї прогалини доцільним є запровадження спеціального правового статусу – «тимчасово заблокованого об'єкта нерухомості», який включатиме одночасно: земельну ділянку (незалежно чи зареєстроване право на неї чи ні); нерухомість, що фізично на ній розміщена; інформацію про фактичну втрату доступу (окупація, замінування, воєнні руйнування, адміністративне обмеження та ін.). Такий режим має слугувати запобіжником втрати прав унаслідок неможливості реалізувати чи зареєструвати їх у звичайному порядку. Крім того, він може виконувати функцію маркеру в реєстрах, забезпечуючи правову доказовість статусу об'єкта в судових або компенсаційних процедурах; підставу для пільгового оподаткування або звільнення від нього, тимчасове зупинення зобов'язань, пов'язаних із користуванням чи утриманням майна, орієнтир для відновлення правового режиму після завершення воєнного впливу.

Ця модель може бути включена до положень Цивільного [3] та Земельного [4] кодексів як тимчасовий інститут, із відповідними змінами до законів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно» [1], «Про Державний земельний кадастр» [2] та «Про охорону земель» [6].

Реалізація такого підходу має опору не лише в теоретичних концепціях, а й у сучасній судовій практиці. Судові рішення, ухвалені в умовах збройного конфлікту, демонструють поступове визнання нових юридичних реалій і фактично формують попереднє тлумачення ситуацій, не врегульованих чинним законодавством. Судова практика у сфері земельних правовідносин в умовах війни вже вийшла за межі суто нормативного тлумачення і почала відігравати роль механізму інтеграції доктринальних підходів у практику, формуючи нове бачення співвідношення юридичного статусу, фізичного доступу та правового захисту.

Зокрема, одним із ключових напрямів стали справи щодо збереження речових прав на земельні ділянки, розташовані на тимчасово окупованих територіях, або використання яких стало неможливим внаслідок воєнних дій. Верховний Суд неодноразово підкреслював, що втрата фізичного контролю над земельною ділянкою не є підставою для автоматичної втрати речового права.

У Постанові Верховного Суду від 18 січня 2023 року у справі № 663/1322/21 [7] сформульовано важливу правову позицію щодо неперервності захисту речових прав в умовах тимчасової окупації, зокрема, що перебування об'єкта права на тимчасово окупованій території не позбавляє особу права на судовий захист, та підтверджено, що за відсутності оформленого речового права на землю, навіть законне набуття нерухомості не забезпечує автоматичного переходу права на земельну ділянку. Ця справа демонструє системну прогалину в правовому регулюванні співвідношення прав на земельну ділянку та розміщену на ній нерухомість. Суд підтвердив, що якщо особа набуває право власності на будівлі (споруди), розташовані на певній земельній ділянці, це не тягне за собою автоматичного переходу права на землю, якщо попередній власник не мав належно оформленого речового права на ділянку. Відповідно об'єкти втрачають функціональну цілісність і виникає ситуація правової невизначеності.

Зазначений приклад підсилює аргументацію на користь запровадження спеціального правового режиму – «тимчасово заблокованого об'єкта нерухомості», який враховуватиме реальний зв'язок між земельною ділянкою і будівлями (спорудами) та дозволить фіксувати правовий статус

цілісного об’єкта навіть за відсутності повноцінного доступу чи зареєстрованих речових прав. Судова практика фактично підтверджує, що потреба в такому механізмі вже існує і має підкріплюватися змінами до законодавства.

Окрім того, у ряді рішень Верховний Суд відстоює позицію про обмеження юрисдикційного імунітету держави-агресора, підкреслюючи порушення нею міжнародного права та гарантій доступу громадян до правосуддя. Це відкриває можливості для ефективного захисту прав українських власників на тимчасово окупованих територіях (постанови Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 [7] та від 18 травня 2022 року у справі № 428/11673/19 [7]). Схожі підходи закріплено в інших рішеннях, так у Постанові Верховного Суду від 25 січня 2023 року у справі № 233/2082/21 [7] зазначено, що шкода, заподіяна внаслідок окупації, має бути компенсована державою-агресором. У Постанові Верховного Суду від 20 вересня 2018 року у справі № 243/3505/16-ц [8] підкреслено неприпустимість втрати права власності через окупацію, наголошено на необхідності правового та соціального захисту громадян. У справі № 372/2419/19 (Постанова Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року) [9] наголошено, що будь-які акти, видані окупаційними органами, не мають юридичної сили.

В умовах повномасштабної збройної агресії інститут форс-мажорних обставин також набув особливого значення для договірних правовідносин. Актуальна судова практика свідчить про поступове уточнення правових критеріїв застосування цього інституту. Зокрема, у Постанові Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22 [10] зазначено, що окремі воєнні події, зокрема захоплення майна, мінування територій, загрози життю, можуть кваліфікуватися як форс-мажорні обставини. Проте таке визнання можливе лише за умови, якщо такі обставини прямо передбачені умовами договору як підстава для звільнення від відповідальності, а сторона, яка на них посилається, належним чином доведе факт їх настання.

Детальніше правову природу форс-мажору розкрито у Постанові Верховного Суду від 18 лютого 2025 року у справі № 910/6519/24 [11]. У цьому рішенні суд сформулював ключову правову позицію, що настання форс-мажорних обставин не звільняє сторону автоматично від виконання зобов’язань чи відповідальності. Сторона, яка посилається на дію непереборної сили, повинна довести настання таких обставин, причинно-наслідковий зв’язок між форс-мажором і об’єктивною неможливістю реалізації зобов’язання, а не лише його ускладненням або підвищенням вартості виконання. Таким чином, правова оцінка обставин непереборної сили вимагає не лише присутності форс-мажорної обставини, але й аналізу його впливу на можливість виконання договірного зобов’язання. Цей підхід відповідає сучасним принципам добросовісності у зобов’язальних правовідносинах та забезпечує баланс між стабільністю договору та справедливістю в умовах надзвичайних ситуацій.

Також важливим є розвиток судової практики щодо застосування норм земельного законодавства в особливих умовах, зокрема під час дії воєнного стану. Зокрема, у Постанові Верховного Суду від 18 лютого 2025 року у справі № 380/10564/22 [12] суд дійшов висновку щодо правомірності дій місцевої ради, оскільки відповідно до розділу Х Перехідних положень Земельного кодексу України [4] альтернативної поведінки розпорядник земель не вправі вчиняти. Зауважимо, що рішення стосувалось заборони безоплатної передачі земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, розроблення такої документації у період дії воєнного стану, введених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [13]. Дана постанова Верховного Суду є важливим джерелом права, оскільки не лише тлумачить норми земельного законодавства, але й встановлює обов’язкову для нижчих судів правову позицію, яка сприяє уніфікації судової практики. Хоча в Україні відсутнє формальне прецедентне право, рішення Верховного Суду фактично відіграють роль орієнтирів у правозастосуванні, формуючи стабільні правові підходи.

У практиці Верховного Суду відзначається також впровадження новаційного підходу до розпорядження земельними ділянками державної та комунальної власності. Зокрема, у Постанові Верховного Суду від 4 березня 2025 року у справі № 922/1097/24 [14] закріплено принцип, що за наявності двох або більше охочих отримати земельну ділянку в оренду, право оренди має продаватися на конкурентних засадах - через земельні торги. Такий підхід сприяє підвищенню прозорості та ефективності використання земельних ресурсів, забезпечуючи рівні умови для всіх зацікавлених суб’єктів.

Отже, сучасні виклики, пов'язані з воєнним станом в Україні, висвітлюють значущість судової практики як ефективного механізму адаптації цивільно-правового регулювання земельних відносин до надзвичайних умов. Воєнні дії не лише ускладнили функціонування традиційних земельних інститутів, а й поставили перед правовою системою завдання забезпечити захист прав власників, користувачів та орендарів земельних ділянок, що опинилися в зоні конфлікту. Аналіз судової практики у сфері цивільного та земельного права в умовах воєнного стану в Україні демонструє важливу роль судової гілки влади у правовому регулюванні земельних відносин в умовах надзвичайних обставин. Військові дії спричинили суттєві трансформації традиційних підходів до застосування норм земельного законодавства, зокрема в умовах реалізації права власності та користування землею, що потребують гнучких і адекватних правових механізмів. Судова практика свідчить про системне використання інститутів форс-мажору та надзвичайних обставин для врегулювання спорів, які виникають внаслідок неможливості виконання договірних зобов'язань у зв'язку з воєнними діями. Водночас, суди формують нові доктринальні підходи, що відповідають сучасним викликам, сприяючи розвитку правової науки та практики.

Висновки. Результати проведеного дослідження підтверджують, що в умовах воєнного стану судова практика в Україні перестає відігравати виключно тлумачну роль і трансформується у функціональний інструмент правотворчого процесу, що активно формує нові підходи до цивільно-правового регулювання земельних відносин. Правова реальність, спричинена повномасштабною агресією, породила унікальні виклики, пов'язані з втратою фізичного доступу до земельних ділянок, руйнуванням об'єктів, мінуванням територій, що призвело до фактичного відриву між юридичною наявністю прав та неможливістю їх реалізації. Судова практика, зокрема рішення Верховного Суду, вже сьогодні формують доктринальні підґрунтя для закріплення нових правових режимів на законодавчому рівні. Реалії повномасштабної війни актуалізували проблеми правової невизначеності щодо об'єктів, до яких втрачено фізичний доступ або які зазнали руйнувань, мінування, адміністративних обмежень. У такій ситуації виникає необхідність доктринального оновлення традиційного підходу до розуміння правового статусу земельних ділянок і нерухомості. Судова практика, яка вже нині фіксує випадки правової розірваності між фізичним і юридичним станом об'єктів, підтверджує доцільність запропонованих підходів у визначені цілісності об'єкта земельної ділянки та розміщеної на ній будівлі (споруди). Враховуючи це, доцільним є нормативне закріплення зазначеного правового режиму шляхом внесення змін до Цивільного та Земельного кодексів України, а також профільних законів у сфері державної реєстрації прав, кадастру та охорони земель. Таким чином, результати дослідження формують концептуальну основу для доктринального оновлення цивільного права в умовах війни та закладають передумови для адаптації законодавства до викликів сучасної правової реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
2. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 7 липня 2011 року № 3613-VI / Верховна Рада України. URL:_https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15.
4. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
5. Кулинич П.Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 215–219. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/23615/54-Kulynych.pdf?sequence=1.
6. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/962-15.
7. Погрібний С. Актуальна практика Верховного Суду щодо захисту права власності в умовах воєнного стану. 14 червня 2023 / Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Zah_pr_vlasn_voennii_stan_Pogribnii.pdf.

8. Постанова Верховного Суду від 20 вересня 2018 року у справі № 243/3505/16-ц. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/76812061.
9. Постанова Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року у справі № 372/2419/19. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/107011822.
10. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1587607/.
11. Постанова Верховного Суду від 18 лютого 2025 року у справі № 910/6519/24..URL:https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125264838&red=100003c6e4e57d51ec32d5c2313ea5353b5402&d=5.
12. Постанова Верховного Суду від 18 лютого 2025 року у справі № 380/10564/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125248248.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 року № 2145-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text.
14. Постанова Верховного Суду від 4 березня 2025 року у справі № 922/1097/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125709890.

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.41

КАУЗА ДОГОВОРУ: ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ВИБОРУ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ПІД ЧАС РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Гужва А.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-7813-1455
e-mail: guzhva@karazin.ua

Гужва А.М. Кауза договору: пролегомени до вибору правової моделі під час рекодифікації цивільного законодавства України.

Стаття присвячена з'ясуванню значення каузи як правової підстави договору. Наголошується на тому, що чинне законодавство України не містить поняття каузи, але судова практика, зокрема, щодо спорів про визнання правочинів недійснимии, оперує близьким до каузи поняттям – «правова та фактична мета, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною, та яку повинні мати угоди, що укладаються учасниками цивільних правовідносин».

Прослідковується походження каузи у римському праві. Автор звертає увагу на фрагмент римського юриста Арістона (Ulp. 4 ad ed. D.2.14.7.2), в якому наявність каузи обумовлює визнання договірного зобов'язання, навіть якщо воно не відповідає відомому договірному типу. У цьому значенні кауза розглядається як договірна функція, юридично релевантна мета, яка обумовлює вимогу про здійснення зустрічного надання. У такому відношенні каузу треба розуміти як намір вчинити обмін благами, що обґрунтовує визнання та юридичний захист непойменованих договорів.

Проведено огляд законодавств на предмет застосування каузи. Прикладами, де у законодавстві прямо вказується на необхідність наявності каузи договору, є цивільні кодекси Італії та Іспанії. Кауза вважається у цих кодексах істотним елементом договору та повинна відповідати імперативним нормам, публічному порядку та добрим звичаям.

У доктрині можна виділити два основних підходи до розуміння каузи: кауза абстрактна та об'єктивна, яка стосується існування договору, і кауза суб'єктивна та конкретна, яка стосується законності. В основу першого підходу покладено економіко-соціальну теорію каузи, за яким кауза є функцією соціального інтересу, в якому виявляється приватна автономія. Другий підхід сприймає каузу як конкретну категорію, тобто індивідуальну функцію договору, інтересу, на реалізацію якого спрямовані дії сторін. Притримуючись другого підходу, автор доходить висновку про необхідність включення каузи до істотних умов договору на законодавчому рівні.

Ключові слова: кауза, договір, зобов'язання, угода, правочин, правова підстава, правова мета.

Guzhva A.M. Causa of the contract: prolegomena to the choice of a legal model during the recodification of the civil legislation of Ukraine.

The article is devoted to clarifying the meaning of causa as a legal basis of a contract. It is emphasized that the current legislation of Ukraine does not contain the concept of causa, but judicial practice, in particular, regarding disputes on the recognition of transactions as invalid, operates with a concept close to causa - «legal and factual purpose, which should not be obviously unlawful and unfair, and which agreements concluded by participants in civil legal relations should have».

The origin of causa in Roman law is traced. The author draws attention to a fragment of the Roman lawyer Ariston (Ulp. 4 ad ed. D.2.14.7.2), in which the presence of causa determines the recognition of a contractual obligation, even if it does not correspond to a known contractual type. In this sense, causa is considered to be a contractual function, a legally relevant goal that determines the requirement for the implementation of a counter-grant. In this respect, causa should be understood as the intention to exchange benefits, which justifies the recognition and legal protection of unnamed contracts.

A review of legislation on the application of causa is made. Examples where the legislation directly indicates the need for the existence of causa of the contract are the civil codes of Italy and Spain. Causa is considered to be an essential element of the contract in these codes and must comply with imperative norms, public order and good customs.

In the doctrine, two main approaches for understanding causa can be distinguished: the abstract and the objective causa, which concerns the existence of the contract, and the subjective and the concrete causa, which concerns legality. The first approach is based on the economic and social theory of causa, according to which causa is a function of social interest, in which private autonomy is manifested. The second approach perceives causa as a specific category, that is, an individual function of the contract, an interest, on the implementation of which the actions of the parties are directed. Adhering to the second approach, the author concludes that it is necessary to include causa in the essential terms of the contract at the legislative level.

Key words: causa, contract, obligation, agreement, transaction, legal basis, legal purpose.

Постановка проблеми. Поняття каузи є одним із найбільш дискусійних питань у цивілістиці. Беручи своє коріння у римському праві, кауза пройшла крізь століття, викликаючи наукові дискусії, потопаючи у безлічі наукових думок та поглядів. Деякі правопорядки закріпили у своїх кодифікаціях цивільного права каузу, деякі відмовились від такого підходу. У будь-якому разі підхід законодавця є науково обґрунтованим.

Український законодавець не використав поняття каузи, чи правової підстави, ані у нормах про правочини, ані у загальних положеннях про зобов'язання, ані у понятті договору.

Втім такий вибір може бути переглянутий з урахуванням зміни доктринального підходу. У процесі рекодифікації цивільного законодавства законодавець стає перед вибором, який повинен бути зваженим та вивіреним, оскільки його рішення визначить на десятиліття наявність чи відсутність каузи у новому цивільному кодексі та, у разі позитивного рішення, місце та поняття каузи у структурі оновленої кодифікації.

У судовій практиці України, з'ясування каузи, або правової підстави чи мети договору, виникає під час розгляду спорів щодо визнання правочинів фіктивними, удаваними, правочинів, здійснених на шкоду кредиторам (фраудаторним), застосування наслідків недійсності правочинів тощо. Так, наприклад, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц та постанові Верховного Суду від 24 липня 2019 року у справі № 405/1820/17 зроблено висновки про те, що «фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, знають заздалегідь, що він не буде виконаний. Така протизаконна ціль, як укладення особою договору дарування майна зі своїм родичем з метою приховання цього майна від конфіскації чи звернення стягнення на вказане майно в рахунок погашення боргу, свідчить, що його правова мета є іншою, ніж та, що безпосередньо передбачена правочином (реальне безоплатне передання майна у власність іншій особі), а тому цей правочин є фіктивним і може бути визнаний судом недійсним».

Також Верховний Суд у Постанові від 17.01.2024 року у справі № 522/5850/19 зробив висновок, про те, що «угоди, що укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову та фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Угода, що укладається «про людське око», таким критеріям відповідати не може» [1].

Отже, відсутність у національному цивільному законодавстві поняття каузи не означає індеферентність цієї категорії у правозастосуванні. Тому питання каузи договору вбачається важливим для сучасної правової науки.

Для прийняття зваженого рішення необхідним є звернення до зарубіжного досвіду розуміння та законодавчого втілення каузи на рівні кодифікацій. Тому вважаємо за потрібне вивчити та проаналізувати цей досвід.

Стан опрацювання проблеми. Українська цивілістика обходить увагою тему каузи договору. Протилежну картину спостерігаємо у науці зарубіжних країн: переважна більшість теоретичних праць у сфер договірного права так чи інакше зачіпають питання каузи договору. Серед них можна назвати праці таких вчених, як Г. Альпа, Е. Бетті, Ф. Бартоліні, А. Бертоліні, А. Галаті, Т. Далла Массара, С. Петерсон, Ч. Санфіліппо, Ф. Трінгали, Р. Циммерман, С. Фуллі-Лемер та багато інших.

Отже, **метою** статті є з'ясування основних доктринальних та законодавчих підходів до каузи договору.

Виклад основного матеріалу.

Римське походження поняття. Доктрина каузи у договірному праві має своє коріння у римському праві. Принаймні саме тоді з'являється сам термін *causa* як законна підстава угоди, на якій може ґрунтуватися позовна вимога. Р. Циммерман вважає, що доктрина каузи сформувалася у середньовічному праві, яка використала для цього «декілька римських цеглин» [2, с. 549].

Звернімо увагу, на джерела римського права, на яких ґрунтується поняття каузи. Перший відомий фрагмент знаходимо в Ульпіана, який цитує слова Арістона: «*якщо те, що здійснено, не підпадає під певний контракт, але є кауза, Арістон елегантно відповів Цельсу, що зобов'язання має місце. Наприклад, я передав тобі річ, щоб ти передав мені іншу, я надав, щоб ти що-небудь зробив: це є синаллагмою, і звідси породжується цивільне зобов'язання*» (Ulp. 4 ad ed. D.2.14.7.2). У цьому тексті Лабеон використав грецький термін συνάλλαγμα для позначення контракту. Тобто римську каузу у процитованому фрагменті можна кваліфікувати як намір вчинити обмін благами: річ на річ, річ на роботи чи на послуги. Обмін речі на річ або на роботи чи послуги тлумачиться у вказаному тексті як "*obligatio civilis*" – «цивільне зобов'язання», тобто такий контракт, який не був у відомій на той час загальній класифікації контрактів, не породжував певного позову та не мав спеціальної назви.

У процитованому фрагменті мова йде про римські безіменні реальні контракти, які не підпадають під відомі договірні типи, але породжують зобов'язання за наявності каузи. У цьому контексті causa має значення наміру обміну матеріальними благами (*do ut des, do ut facias*). Виконання однією стороною надає підставу для зустрічного виконання з боку іншої сторони.

Т. Далла Массара вважає, що у підході Арістона, цивільний захист нетипових договорів обумовлений з'ясуванням наявності каузи, в якій має бути представлена функція, що вважається розпізнаваною та реалізується договором. Щодо структури справи, Арістон посилався на συνάλλαγμα. Цей термін, у значенні, яке вже було в грецьких джерелах та у Арістотеля, вказує на ідею зв'язку, який зобов'язує до обміну. Отже, функція має бути пов'язана з обміном, реалізованим синаллагмою [3, с. 378]. За Т. Далла Массара кауза розуміється як договірна функція, юридично релевантна мета, така як встановлення вимоги про виконання зустрічного надання [3, с. 378].

В іншому контексті поняття causa вживається у зв'язку з умовою, на що звертає увагу Р. Цімерман. На думку дослідника, вона у цьому випадку означає основну мету обіцянки, яка могла, але не обов'язково повинна була бути згадана в умові. Звертається увага на такий фрагмент: Ulp. D. 44, 4, 2, 3: "*si quis sine causa ab aliquo fuerit stipulatus, deinde ex ea stipulatione experiatur, exceptio utique doli mali ei nocebit*" (Якщо хтось обумовив застереження без вказівки на підставу, а потім буде намагатися довести з цієї угоди (на суді своє право), то посилання на обман йому зашкодить). Тобто застереження в угоді є дійсним, коли у письмовому документі вказано на підставу цього застереження [2, с. 550].

Ч. Санфіліппо вказував, що з точки зору мети (causa, «підстава»), на яку спрямований прояв волі, можна виокремити правочини «каузальні», де бажана мета вочевидь вбачається у самій дій, оскільки внутрішньо притаманна самій структурі (наприклад, купівля-продаж), та правочини «абстрактні», де не виявляється мета, задля якої вчиняється акт (наприклад, стипуляція) [4, с. 69]. У цьому сенсі наявність каузи, тобто правової мети чи підстави правочину, має значення під час укладення того чи іншого договору: у каузальних правочинах завжди вбачається мета, на яку спрямована воля під час їх вчинення. Такий підхід цілком пояснює сучасну класифікацію правочинів у цивільному праві на каузальні та абстрактні.

Втім для римського права таке твердження є дещо дискусійним. Стипуляція, яку у римському праві традиційно у доктрині відносили до абстрактних правочинів, насправді мала містити каузу. У зв'язку з цим треба згадати твердження, висловлене Ульпіаном: "*Sed et hae stipulationes, quae ob causam fiunt, non habent donationem*" – «Але і ті стипуляції, які здійснені на певній підставі (causa), не є даруванням» (Ulp., D.39.5.19.5). Протиставлення у цьому висловлюванні наявності чи відсутності каузи відповідає протиставленню договору і дарування. На відміну від договору, який передбачає зустрічне надання, дарування, на думку римських юристів, характеризується саме тим, що не містить в собі ознак зустрічності.

Поняття каузи к римському праві міститься також у відомій класифікації підстав виникнення зобов'язань Гая: з контракту, з делікту та з підстав різного роду «*ex variis causarum figuris"* (Gai. 2 aur. D. 44.7.1 pr.). Іншими словами, термін "causa" вжито на позначення джерела походження зобов'язань. Як вказує С. Петерсон, у більш пізній час юристи під впливом римської юриспруденції у сфері зобов'язань зробили каузу універсальним елементом договірних зобов'язань [5, с. 39].

Римські зобов'язання, які не вважалися ані контрактами, ані деліктами, але за своїми наслідками були наближені до контрактів, отримали за часів Юстиніана назву "*obligationes quasi ex contractu*" – «зобов'язання немовби із контракту». До цих зобов'язань, зокрема, відносили зобов'язання *sine causa* (без підстави), які захищалися спеціальними позовами – *condictiones*. Серед цих квазіконтрактів *sine causa* можна назвати такі: *condictio indebiti* (сплата неіснуючого боргу), *condictio causa data causa non secuta* (зобов'язання з підстави, яка згодом відпала) тощо. Їх особливість полягала у тому, що вони виникали на підставі односторонньої дії, що не створювала зустрічного обов'язку. Характеристика «без каузи» у римському праві надавала підставу вважати ці зобов'язання позадоговірними. Втім з деліктами в них також не було нічого спільного, що послугувало для їх найменування як «немовби з контракту».

Але й інші позадоговірні зобов'язання характеризуються відсутністю каузи. Навряд чи зобов'язання із римських деліктів та квазіделіктів мали каузу у тому значенні, в якому вона вживалась щодо договорів. Щодо ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) також не можна стверджувати, що це зобов'язання виникло на певній правовій підставі, оскільки саме фактичні дії гестора є підставою для його вимоги до власника майні. Акцент на відсутності каузи щодо зобов'язань з безпідставного збагачення зроблено вочевидь тому, що саме внаслідок цих зобов'язань відбувається добровільна передача майна, чого не можна спостерігати в інших позадоговірних зобов'язаннях.

Отже, можна дійти висновку, що мета договору, або підстава його укладення, розуміється як кауза (*causa*) правочину. С. Петерсон вказує, що у сучасному цивільному праві кауза вважається істотним елементом кожного договірного зобов'язання [5, с. 32]. З цим можна погодитись з огляду на те, що зобов'язання, які опосередковують перехід майна, але не мають каузи, породжують позови не з договорів, а кондикційні (набуття та збереження майна без достатньої правової підстави). Втім сучасні правопорядки пішли різними шляхами щодо закріплення каузи на законодавчому рівні.

Моделі застосування каузи у законодавствах. У романо-германській правовій сім'ї поняття каузи було сформовно вже як правову категорію сфері договірних зобов'язань, проте в деяких законодавствах є пряма вказівка на каузу, а в деяких кауза залишається лише питанням доктрини. Дж. Альпа пропонує таку класифікацію нормативних моделей каузи у законодавствах: 1) значення каузи може бути визначено у законодавстві; 2) кауза згадується у законодавстві, але не визначена; 3) кауза прямо не згадується у законодавстві [6, с. 208].

Прикладом законодавства, де визначення каузи є кодифікованим, є чинний іспанський цивільний кодекс, а саме у статті 1274, в якій сказано, що «у договорах оплатних через каузу, для кожного контрагента, встановлюється надання або обіцянка речі або послуг з боку іншої сторони…». Стаття 1261 встановлює, що кауза є істотним елементом дійсності договору, але робиться відсилка до каузи зобов'язання; договори без каузи або із незаконною каузою не створюють жодного ефекту (ст. 1275). Кауза удавана є підставою недійсності, якщо не буде доведено, що договір засновується на іншій законній та справжній каузі (ст. 1276). Кауза, хоч і не висловлена, вважається існуючою та законною, якщо не буде доведено протилежне, тягар доказування чого покладається на боржника (ст. 1277) [6, с. 209].

У цивільному кодексі Португалії (1966 року) кауза, якщо не проігнорована, то згадується в інших інститутах. Цей кодекс згадує предмет правочину (розділ II книги L.I., титул 280), предмет, що суперечить публічному порядку та добрим звичаям (ст. 280) та згадується мета, що суперечить закону, публічному порядку, чи порушує добрі звичаї (ст. 281) [6, с. 209].

Кауза зобов'язання згадується у Швейцарському зобов'язальному законі. Відповідно до статті 17 визнання боргу є дійсним навіть тоді, коли в ньому не вказано на підставу виникнення зобов'язання.

У Цивільному кодексі Італії кауза згадується у трьох статтях титулу II книги IV: ст.ст. 1325, 1343 та 1345.

Стаття 1325 називає каузу серед реквізитів договору. Тобто відповідно до цієї статті такими реквізитами є: 1) угода сторін; 2) кауза; 3) предмет; 4) форма, коли випливає, що недотримання передбаченої законом форми має наслідком недійсність (відповідно до статті 1418 ЦК Італії). Отже, кауза є істотним елементом (умовою) договору, який треба відмежовувати від випадкових елементів (умови, способу виконання, строку), які не впливають на дійсність договору [7, с. 2].

Стаття 1343 визначає, що кауза є незаконною, коли вона суперечить імперативним нормам, публічному порядку та добрим звичаям. Незаконна кауза також спричиняє недійсність на підставі

ст. 1418. Також стаття 1343 ЦК Італії передбачає, що кауза вважається незаконною, коли встановлює засіб для ухилення від положень імперативної норми. У цій статті розглядається недопущення договору з метою порушення закону, або такого договору, який, дотримуючись букви закону, є засобом ухилення від застосування імперативного правила, досягаючи таким чином результату, практично еквівалентного забороненому [7, с. 2].

Отже, ЦК Італії розуміє каузу як правову підставу договору, яка є його істотним елементом та повинна відповідати імперативним нормам.

У правопорядках, де кауза проігнорована кодексами, вона є предметом доктрини та юриспруденції. Каузу в доктрині розуміють як загальну та безпосередню мету сторін договору, яка не пов'язана з мотивами та потрібна для встановлення чинності договору та його законності [6, с. 211].

Г. Альпа вказує, що § 861 Загального цивільного кодексу Австрії не згадує каузу як підставу дійсності договору, а залишає достатніми для укладення обіцянку та прийняття її іншою стороною. Проте, як пише дослідник, коментатори декілька десятиліть поспіль після запровадження кодексу вважали каузу включеною до поняття обіцянки. Наприклад, Дж. Базеві стверджує: «розуміють, що обіцянка повинна виникати із наявної кауси; у протилежному випадку буде дарування, яке відрізняється від назви та обумовленої форми» [6, с. 209].

У Німецькому цивільному уложенні кауза не згадується, але є класифікація правочинів на абстрактні та каузальні.

Французьке цивільне право спочатку сприйняло поняття кауси як підстави договору. Так було до реформи договірного права, запровадженої Ордонансом від 10.02.2016 р. та Законом про ратифікацію від 10.04.2018 р. Відповідно до ст. 1108 ЦК Франції законна підстава була четвертим елементом, який є необхідним для дійсності зобов'язання. Розділ IV ЦК Франції «Про підставу зобов'язання» деталізував вказану норму. Так, відповідно до ст. 1131 зобов'язання, яке не має підстави або яке має удавану або незаконну підставу, не має сили. Згідно із ст. 1132 угода є дійсною, навіть якщо її підставу не було вказано. Стаття 1133 вказувала, що підстава є незаконною, коли вона заборонена законом, коли суперечить добрим звичаям та публічному порядку. Як вказував Л.Ж де ла Морандьєр, французька судова практика досить часто застосовує ці статті, визнаючи чималу кількість договорів недійсними у разі відсутності або незаконності підстави [8, с. 264]. Вчений зауважив, що під підставою зобов'язання класична література розуміє безпосередню та визначальну мету, для досягнення якої боржник зобов'язується перед кредитором.

Л.Ж. де ла Морандьєр відмежовував підставу від згоди, предмету зобов'язання та мотиву. На думку дослідника, згода є волею зобов'язатися, її можна вважати джерелом, першопричиною зобов'язання, а підстава – це кінцева мета, тобто мета, для якої воля зобов'язується. Предмет – це те, до чого зобов'язуються, а підстава – те, чому зобов'язуються. Мотиви – це всі багатоутворюючі та більш-менш віддалені міркування, які спонукали волю зобов'язатися; з усіх мотивів право виділяє та приймає до уваги лише визначальний та безпосередній мотив, який в кінцевому підсумку обґрунтовує прийняте рішення, та називає цей мотив підставою [8, с. 264].

З усіх перелічених французьким дослідником понять нормативно закріпленим у цивільному законодавстві України є лише предмет договору. Поняття згоди та мотиву стосуються волі сторін та тяжіють скоріше до психології, ніж до права, на наш погляд. Але предмет, як благо, яке сторони прагнуть отримати в результаті виконання договору, на відміну від підстави, на момент укладення договору є відсутній у сторони, яка його прагне отримати. Якщо договір так і не буде виконано, а зобов'язання припиниться іншим способом (прощенням боргу, неможливістю виконання, передачею відступного тощо), то кредитор так і не отримає благо, якого він прагне при укладенні договору. Невиконане зобов'язання може перейти до іншого кредитора (правонаступництво, відступлення права вимоги). Втім підстава на момент укладення завжди є наявною.

Відсутність підстави обумовлює недійсність самого договору. Так, Л.Ж. де ла Морандьєр навів приклад, де в синалагматичному договорі обов'язок однієї із сторін не може виникнути внаслідок неможливості її предмета: хтось зобов'язується продати річ, яка раніше знищена; в такому разі обов'язок іншої сторони не виникає через відсутність підстави. Або позичальник підписує зобов'язання про повернення певної грошової суми, а ця сума насправді йому не виплачена. Ж. де ла Морандьєр проголошує, що відсутність підстави знищує зобов'язання [8, с. 267].

Найбільш важливе значення має підстава у синалагматичних договорах. Л.Ж. де ла Морандьєр вважав, що у синалагматичних договорах правова підстава пояснює зв'язок між зустрічними

обов'язками. Але підстава розглядається не лише як умова укладення договору; її застосовують до всього часу дії договору та його виконанню. Метою, яку переслідує кожна із сторін, є не лише обов'язок іншої сторони, але скоріше виконання іншою стороною свого обов'язку. З цього випливає висновок не лише про те, що якщо не виникне обов'язок іншої сторони, то немає договору в цілому, але також і про те, що якщо після укладення договору обов'язок однієї із сторін є невиконаним, то інша сторона звільняється від виконання свого обов'язку [8, с. 273].

Отже, французьким дослідником було встановлено, що наявність правової підстави (каузи) у синалагматичних договорах обумовлює зв'язок між зустрічними обов'язками сторін у зустрічному зобов'язанні.

Каузу було вилучено з договірного права внаслідок реформи договірного права, запровадженої Ордонансом від 10.02.2016 р. та Закону про ратифікацію від 10.04.2018 р.

Кауза у доктрині. Питання каузи вважається одним з найбільш дискусійних у теорії правочину. Спірними є підходи щодо визначення каузи, віднесення каузи до категорії зобов'язального права чи до положень про правочини, розуміння каузи як елементу/реквізиту/істотної умови договору, необхідності законодавчого закріплення каузи тощо. Доктринальний підхід, обраний законодавцем, врешті-решт визначить законодавче рішення, яке втілиться під час кодифікації цивільного законодавства.

Французький дослідник Ж. Карбоньє розрізняє два розуміння каузи: кауза абстрактна та об'єктивна, яка стосується існування договору, і кауза суб'єктивна та конкретна, яка стосується законності. У першому розумінні кауза має різний зміст, в залежності від того, стосується вона синалагматичних договорів (які полягають у взаємності), договорах односторонніх (які полягають у діях або ситуаціях, що передують договору), безоплатних договорів (які полягають у добровільній участі). У другому розумінні каузи мають значення мотиви, які штовхають сторони до укладення договору, тобто суб'єктивна мета контрагентів (тобто рушійна та визначаюча кауза), відповідно до чого відмежовується незаконна кауза у вузькому сенсі, яка порушує імперативні норми, від каузи, що суперечить моралі [6, с. 213].

У доктрині розходяться думки щодо необхідності включення каузи до кодифікацій. Існує думка, що законодавче визначення каузи є малокорисним або взагалі зайвим. Там, де кауза є прийнятою, відповідно до структури кодексу, тобто у загальному вченні про зобов'язання, немає відсилки до загальних положень до правочини. Якщо кауза не вказана серед елементів договору, та є очевидним, що приналежність договору до загальної категорії правочину, свідчить про те, що каузу включено до структури правочину [6, с. 211].

У правопорядках, де кодифіковано каузу зобов'язання та обговорюється закріплення каузи у регулювання договорів та можливість унормування каузи серед елементів договору, застерігають про складність та невизначеність подвійного викладення у визначенні норм про зобов'язання та про загальні положення про договори [6, с. 211].

Діез-Пікацо визначає каузу як намір, який визначають сторони для досягнення об'єктивної мети правочину. Інші вчені відмовляються від концепції правочину, використовуючи поняття каузи зобов'язання для обґрунтування каузи договору [6, с. 211].

Вчені, які розрізняють каузу правочину та каузу майнового надання, називають різні види каузи: solvendi (оплати), credendi (позичання), donandi (дарування) тощо. У цьому відношенні кауза має економіко-соціальне значення, оскільки вказує на ефект, на який спрямовано укладення договору. Навіть у правопорядках, де відмовляються від каузи правочину, розрізняють каузу договору оплатну та безоплатну [6, с. 211].

Вищевказане економіко-соціальне розуміння каузи було запропоноване Е. Бетті, який стверджував, що «кауза, чи підстава правочину, визначається економіко-соціальною функцією правочину в цілому, не зважаючи на юридичний захист, у синтезі його істотних елементів, як цілісність та функціональна єдність, в якій виявляється приватна автономія. Якщо коротко, кауза є функцією соціального інтересу, в якому виявляється приватна автономія» [9, с. 251]. За концепцією Е. Бетті, кауза є соціальним аспектом приватної автономії, плодом комбінування та зведення до єдності елементів, необхідних для дійсності встановлення договірного зв'язку, які стають також показниками для коректного розвитку функції, яка для певного правочину є типовою. У цьому відношенні кауза конструюється таким чином, що приймає роль підтверджуючої підстави втрати чи набуття прав, які призначені, щоб цей правочин мав практичні наслідки, юридично релевантні та емпірично прийнятні [10].

Теорія каузи Е. Бетті вважається абстрактною теорією каузи. Застосування абстрактної теорії каузи зводиться до думки про відповідність одиничного договору законодавчо встановленому типу. Юриспруденція захищала довго ідею каузи як економіко-соціальної функції.

У 60-ті рр. XX ст. теорію каузи як економіко-соціальної функції договору було піддано критиці. Одним із аргументів було те, що розуміння каузи як економіко-соціальної функції призводить до того, що тлумачення договірного акту не враховує оцінку конкретної ситуації, в якій укладено угоду, перевірку практичних та випадкових обставин, за яких вона виникає, і, отже, аналіз практичних цілей, прагнення яких спонукало сторони до її укладення: наслідком цього, як стверджується, є те, що жоден типовий договір ніколи не може бути визнаний недійсним через відсутність або незаконність його каузи, оскільки це фактично збігається з тим, що було визначено законодавцем за рішенням, винесеним вище за закон, як типова функція договорів, що належать до цього даного типу [10].

Економік-соціальній теорії каузи було протиставлено каузу як індивідуальну функцію угоди, відому також як так звану теорію «конкретну каузу». Відповідно до цієї теорії кауза стає синтезом не лише істотних елементів договору, а всіх конститутивних показників угоди, як первинних, так і вторинних, таким чином, що її можна розглядати як об'єктивований вираз суб'єктивних цілей, яких сторони, що укладають угоду, хотіли досягти через саму угоду. У такому розумінні кауза стає вищою єдністю, яка пов'язує здійснену економічну операцію з договором та його сторонами, беручи на себе роль раціонального обґрунтування угоди і, отже, кінцевого та вищого синтезу інтересів суб'єктів, які дали їй життя [10].

Новий етап у розумінні каузи починається у 2006 році, коли Касаційний суд Італії у рішенні, яке стало дуже відомим, чітко підтримує теорію конкретної каузи, виходячи, перш за все, з неадекватності традиційної тези для пояснення того, як типовий договір може мати незаконну каузу: роль функції залишається, але тепер як «економічно-індивідуальна функція єдиного, конкретного укладеного договору, незалежно від відносного абстрактного типу»; функція, яку слід реконструювати не на основі волі сторін, а шляхом визначення договірної динаміки, структури інтересів, які виражає договірне регулювання [9, с. 257].

Ф. Трінгалі вважає, що кауза договору, як її розуміють у нещодавній концепції «конкретної каузи», тобто як інтересу, на реалізацію якого конкретно спрямована операція, наразі є найбільш прийнятним рішенням у юриспруденції, знаходячи все більше місця в судових рішеннях останніх років [7, с. 9].

Дискусійним питанням є, чи стосується вимога наявності каузи лише до стадії укладення договору. На початку XX ст. французький дослідник А. Капітан у своїй праці «De la cause des obligations» (1927) написав, що «ідея каузи вступає в дію не лише в момент узгодження волевиявлення. Її важливість відчувається доти, доки договір не виконаний повністю. Зобов'язання може існувати лише доти, доки воно підтримується каузою». А. Капітан ототожнював каузу з метою, яку переслідує особа, яка бере на себе зобов'язання. Він дійшов висновку, що тимчасове або постійне зникнення каузи повинно призупинити або погасити, залежно від обставин, зобов'язання, що призвело до упередженості, яка змусила його пов'язати із каузою норми, що стосуються застереження щодо невиконання зобов'язання, врегулювання невиконання зобов'язання або форс-мажорних обставин [11, с. 408]. Таке розуміння каузи дозволяє вважати її до суб'єктивною категорією.

С. Фуллі-Лемер розглядає такі функції каузи у праві Франції (до реформи договірного права): 1) як підстава виникнення зобов'язання; 2) як підстава укладення договору. Як підставу виникнення зобов'язання автор розглядає каузу в якості мети, яку зазвичай переслідують, приймаючи на себе зобов'язання [11, с. 416]. Також як підстава виникнення зобов'язання на стадії укладення договору кауза має значення для кваліфікації договірного типу. За словами С. Фуллі-Лемера, перше втілення каузи є незмінним для всіх договорів одного типу [11, с. 421]. У цьому відношенні слід визнати значення каузи для типізації договірних зобов'язань.

Кауза під час укладення договору має функцію вимоги законної підстави договору для його дійсності. Протиправність підстави має наслідком нікчемність договору [11, с. 423]. Вказана функція підстави втілена у чинній редакції ст. 1162 ЦК Франції, відповідно до якої договір не може суперечити публічному порядку ані своїми умовами, ані своєю метою, незалежно від того, чи була вона відома всім сторонам, чи ні.

Італійський дослідник А. Бертоліні розглядає каузу як критерій розрізнення договірних та постдоговірних відносин [12, с. 343–363] На думку вченого, угода чи застереження, які призначені

створити ефекти постдоговірні та які не зводяться до основного призначення договору, оскільки обумовлені у документі контекстуально та фактично включені до нього, є незалежними. [12, с. 348]. Наприклад, застереження про неконкуренцію чи нерозголошення у договорі про надання послуг створює обов'язки, незалежні від основного зобов'язання, які реалізуються, як правило, після виконання договору. Вони не пов'язані каузою основного договору (надання послуг).

А. Бертоліні стверджує, що постдоговірний обов'язок захищає інтерес, який безпосередньо випливає із укладеного договору. Так, обов'язки технічного обслуговування, ремонту та заміни деталей внаслідок укладеного договору поставки майна залежать від дійсності основного договору та передбачаються та каузальному рівні [12, с. 352]. Тому недійсність договору, який створює основне зобов'язання, обумовлює недійсність похідних додаткових обов'язків, що були застережені під час його укладення.

А. Бертоліні вважає, що кауза репрезентує узгодження та синтез наслідків, які складають та юридично оформлюють згоду на об'єктивному рівні [12, с. 353]. На наш погляд, у цьому відношенні поняття кауси є близьким до поняття «інтерес до укладення договору». Але кауза, на відміну від інтересу є саме правовою підставою договору. Інтерес до укладення договору може не співпадати із каузою. Це можна чітко побачити на прикладі удаваних правочинів, в яких інтерес сторін може бути спрямований на певні фактичні наслідки (наприклад, на продаж частки у спільній частковій власності), а правову підставу названо іншу (дарування). Інтерес є об'єктивованим у прагненні сторін до досягнення через укладення договору певного результату, а кауза вказує на той правовий засіб (договірний тип), за допомогою якого цей результат буде досягнуто, оскільки договір із певною каузою створить бажані для сторін юридичні наслідки.

За словами А. Бертоліні, оскільки постдоговірне зобов'язання бере свої функціональні та структурні риси із складного відношення, яке встановлюється угодою на каузальному рівні, то саме інтереси виявляють характеристику незалежності та зв'язку [12, с. 353]. Тобто кауза договору вказує на основне зобов'язання, яке може передбачати постдоговірні обов'язки, які реалізуються після виконання основного зобов'язання. Наприклад, обов'язок продавця надати відшкодування за евікцію можу реалізуватися через кілька років після укладення та виконання договору купівлі-продажу.

Правова підстава у цивільному праві України. Українське цивільне законодавство не містить поняття кауси. Не називає чинний ЦК України також правову підставу серед істотних умов договору. Проте треба визнати, що ЦК України оперує поняттям правової підстави.

У ЦК України міститься такі поняття як: підстава виникнення зобов'язання (ч. 2 ст. 509), підстава заміни кредитора у зобов'язанні (ст. 512), підстава виникнення застави (ст. 574), підстави припинення зобов'язання (ст. 598), підстави для зміни або розірвання договору (ст. 651). Системний аналіз вказаний норм дозволяє припустити, що підставою у розумінні українського законодавця є певний юридичний факт, який впливає на виникнення, зміну чи припинення певного права чи правовідношення (зобов'язання, застави, договору тощо). Наприклад, правочин є підставою виникнення зобов'язання.

Однак треба визнати, що таке розуміння підстави є далеким від поняття кауси у європейській правовій традиції.

Близькими до поняття кауси, на наш погляд, у сучасному цивільному праві можна вважати поняття «об'єкт договору» та «предмет договору». На практиці досить поняття «предмет договору» та «об'єкт договору» часто змішують, оскільки вказані терміни не є нормативно визначені. Про предмет договору вказується лише, що він є істотною умовою договору (ст. 638 ЦК України). Щодо кожного договору ЦК України вказує на його предмет. Наприклад, відповідно до ст. 658 ЦКУ предметом договору купівлі-продажу може бути майно (товар), яке є у продавця на момент укладення договору або буде створене (придбане, набуте) продавцем у майбутньому, предметом договору дарування – рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, а також нерухомі речі (ч. 1 ст. 718 ЦК України), предметом договору найму – річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (ч. 1 ст. 760) тощо. Іншими словами, предмет договору є те благо, на отримання якого кредитором спрямоване укладення договору. Таке розуміння предмету договору є найбільш поширеним в українській цивілістиці.

Втім на практиці, у текстах договорів предмет визначається як те, що повинні сторони договору одна одній надати. Наприклад, предмет договору підряду часто визначають як те, що «підрядник зобов'язується на свій ризик та розсуд виконати за завданням замовника роботу, а замовник

зобов'язується прийняти і оплатити виконану роботу». Натомість якщо слідувати ЦК України, то предметом договору підряду є результат робіт.

У науковій літературі також вказується на значення мети договору. На думку Ж.В. Завальної, мета в договорах із зустрічними зобов'язаннями сприймається в двох аспектах як визначений спланований процес і як конкретно визначений результат заради якого укладається договір [13, с. 46].

На важливість розрізнення об'єкту та предмету зобов'язання звертає увагу Н.Ю. Голубєва. На думку вченої, об'єктом зобов'язання є те, на що спрямовані права та обов'язки, тобто ті дії, здійснення яких (чи утримання від яких) кредитор має право вимагати від боржника; натомість предметом зобов'язання є ті матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких сторони вступають у відносини й на які спрямовані їхні дії. У зобов'язанні, що виникає з договору купівлі-продажу Н.Ю. Голубєва називає об'єктом дії з передачі майна та дії з оплати цього майна, а предметом – конкретне благо, з приводу якого укладається договір купівлі-продажу [14, с. 335]. Погоджуючись в цілому з такою думкою, слід зауважити, що дії, здійснення яких кредитор має право вимагати від боржника, можуть ніколи не бути здійснені, але на існування зобов'язання це не впливає. Саме обов'язки здійснити вказані дії складають об'єкт договірного зобов'язання. Якщо договір є білатеральним, то об'єкт зобов'язання складають зустрічні обов'язки.

Опосередковану вказівку на каузу як правову підставу можна вбачати у визнанні зобов'язань, що виникають внаслідок набуття та збереження майна без достатньої правової підстави (ст. 1212 ЦК України). Такі зобов'язання протиставляються тим, які виникають саме на правовій підставі, якою можуть бути юридичні факти, передбачені статтею 11 ЦК України.

Тому можна стверджувати, що наявність у кодексі норм про набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, імпліцитно передбачає наявність чи відсутність такої правової підстави під час переходу майнових благ. У разі, якщо перехід майнового блага відбувається на певній правовій підставі, то принаймні повинно бути визначено, чи є ця підстава (кауза) оплатна чи безоплатна, оскільки це може бути кваліфікуючою ознакою договірного типу. Так, наприклад, передання речі у користування може відбуватися оплатно та безоплатно і це визначатиме, чи укладено між сторонами договір найму (оренди), чи позички. Так само перехід права власності може відбуватися на підставі купівлі-продажу, дарування, довічного утримання, лізингу тощо. Тому можна стверджувати, що дії сторін договору (передання майна у власність, користування, виконання робіт, надання послуг) відбувається на певній правовій підставі (каузі), яка визначає договірний тип, який обрали сторони для врегулювання своїх правовідносин. Тому кауза – це не просто мета, яку сторони прагнуть досягнути, укладаючи договір, а саме правова підстава, якій сторони підпорядковують свої правовідносини щодо наслідків укладеного договору.

Отже, каузу можна розглядати як ознаку для розрізнення договірних типів. Іншими словами, кауза є основою для типізації пойменованих договорів, передбачених цивільним законодавством.

Треба акцентувати на тому, що кауза стосується саме дії щодо укладення договору, тобто самого правочину. Застосування каузи на цій стадії має наслідки для кваліфікації правочину як чинного. Так, якщо сторони під час укладення договору назвали каузу, але не мали наміру щодо її досягнення, тобто без наміру взагалі створити наслідки, то договір буде кваліфікуватися як фіктивний (ст. 234 ЦК України). Якщо сторони назвали одну каузу договору, щоб приховати іншу, то такий правочин кваліфікується як удаваний і наслідки до нього будуть застосовуватись ті, які повинні застосовуватись до договору, який сторони приховали (ст. 235 ЦК України). Якщо сторони, або одна із сторін, помилилася щодо правової підстави, тобто юридичної кваліфікації укладеного договору (мала на увазі один договір, а помилково уклала інший), то такий договір може бути визнаний судом недійсним (ст. 229 ЦК України). З цього можна зробити висновок про співвідношення каузи із дійсним наміром сторін під час укладення договору: невідповідність волевиявлення сторін (сторони) договору його правовій підставі (каузі) впливає на юридичні наслідки. Іншими словами, вимога відповідності волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі (ч. 3 ст. 203 ЦК України) можна розцінювати як вимогу відповідності дійсного наміру сторін договору тій правовій підставі (каузі), яка була репрезентована під час здійснення правочину. Тому поняття «кауза договору» у цьому відношенні відповідає поняттю «кауза правочину».

Кауза не є необхідним елементом, якщо мова йде про абстрактні правочини. Саме класифікація правочинів на каузальні та абстрактні і ґрунтується на наявності чи відсутності правової підстави. Абстрактні правочини наявність каузи не вимагають, тобто правова підстава у будь-яко-

му разі є наявною, але під час їх вчинення може бути не названа. Наприклад, видача векселю, відступлення права вимоги, прощення боргу не передбачають вказівку на правову підставу цих правочинів. Втім це не означає, що кауза у цих правочинах є відсутньою: насправді, право вимоги може бути продано (тоді мова йде про договір купівлі-продажу права вимоги) або подароване (відповідно, це буде договір дарування права вимоги).

Якщо ж договір є непойменованим, то кауза має випливати із предмету договору та виходити із його змісту, оскільки у протилежному випадку у разі спору буде вкрай складно визначити, про що ж сторони домовились, що буде вважатися виконанням договору, який результат повинен бути досягнутий, які наслідки невиконання договору. Наприклад, сторони укладають договір про неконкуренцію. Такий договір наразі не передбачений цивільним законодавством, а тому немає переліку спеціальних норм, якими будуть керуватися сторони у процесі виконання цього договору. Тому правова підстава такого договору (неконкуренція) не просто повинна бути названа, але й визначений її зміст (сфера неконкуренції, територіальні межі, строк, коло осіб, щодо яких зобов'язана сторона повинне не допускати конкуренцію, зміст поняття неконкуреції тощо).

Висновки. Каузу договору можна визначити як правову мету, яку сторони прагнуть досягти під час укладення договору через настання правомірних наслідків, що відповідають закону, публічному порядку та звичаям ділового обороту. Кауза як підстава вчинення правочину щодо укладення договору є основою для типізації пойменованих договорів. Кауза вказує на обраний сторонами договірний тип, якому сторони підпорядковують свої правовідносини під час укладення договору, або на конкретний зміст непойменованого договору. Вважаємо, що кауза має бути названа законодавцем серед істотних умов договору. Фіктивна, удавана кауза має наслідком недійсність договору, як і кауза, що суперечить імперативним нормам, публічному порядку та принципу добросовісності. Судова практика України вказує на обов'язковість наявності в укладеній сторонами угоді правової та фактичної мети, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною, що відповідає розумінню каузи як конкретної категорії, тобто індивідуальної функції договору, інтересу, на реалізацію якого спрямовані дії сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Судова справа № 522/5850/19 : Постанова Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.01.2024 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116574824.
2. Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town: Juta & Co, Ltd, 1992. 1241 p.
3. Dalla Massara T. Alle origine della causa del contratto. Elaborazione di un concetto nella giurisprudenza classica. Padova: Cedam. Casa editrice dott. Antonio Milani. 2004. 413 p.
4. Sanfilippo C. Istituzioni di diritto romano. Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 2002. 424 p.
5. Peterson S. The evolution of "causa" in the contractual obligation in civil law. *Bulletin of the University of Texas*. 1905. No. 46. P. 32–56.
6. Alpa G. Lineamenti di diritto contrattuale. *Diritto privato comparato*. Gius. Larenza & Figli, 2021, pp. 165–370.
7. Tringali F. La causa del contratto nel Codice Civile: colonna portante o fragile muro d'appoggio? *Cammino diritto. Rivista di informzione giuridica*. 2018. No. 10/2018. P. 2–11.
8. De La Morandière L.F.J. Droit civil: Novelles, corpus juris belgici Précis Dalloz. Tome II. F. Larcier. 1956. 889 p.
9. Bartolini F. La causa del contratto dal Codice civile del 1942 ai giorni nostri giorni. *Causa contractus* / ed. G. Albers, F.P. Patti, D. Perrouin-VerbeMohr. Siebeck Tübingen, 2022, pp. 247–262.
10. Galati A. La causa del contratto tra "funzione economico – sociale" e "sintesi degli interessi individuali delle parti". *Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A.* 2009. URL: https://www.treccani.it/magazine/diritto/approfondimenti/diritto_civile/1_Galati.html (дата звернення: 04.06.2025).
11. Fulli-Lemaire S. Le rôle passé de la cause au stade de la formation du contrat. *Causa contractus* / ed. G Albers, F.P. Patti, D. Perrouin-VerbeMohr. Siebeck Tübingen, 2022, pp. 407–424.

12. Bertolini A.Il Postcontratto. Bologna: Societàbeditrice il Mulino. 2018. 523 p.
13. Завальна Ж.В. Мета та результат в зустрічних договірних зобов'язаннях. *Академічні візії.* 2024. Вип. 29. URL: https://zenodo.org/records/11477906 (дата звернення: 17.03.2024).
14. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: моногр. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.

УДК 347.9:342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.42

ВПЛИВ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ НА РЕАЛІЗАЦІЮ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ: ОКРЕМІ ПРАВОЗАСТОСОВЧІ ПИТАННЯ

Данко В.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Данко В.Й. Вплив рішень Конституційного Суду України на реалізацію норм Цивільного процесуального кодексу: окремі правозастосовчі питання.

Вказується, конституційна юрисдикція посідає важливе місце в системі національного правового механізму, покликаного забезпечувати реалізацію принципу верховенства права. Одним із її основних завдань є вплив на процес тлумачення та застосування норм процесуального законодавства, зокрема положень Цивільного процесуального кодексу України. Водночас в українській правовій доктрині досі відсутнє чітке концептуальне розуміння правового статусу рішень Конституційного Суду України як джерела цивільного процесуального права, що призводить до труднощів у їх узгодженому і стабільному застосуванні на практиці.

У статті досліджено вплив рішень Конституційного Суду України на реалізацію норм Цивільного процесуального кодексу України. Визначено, що хоча сам ЦПК формально не зобов'язує суди враховувати правові позиції Конституційного Суду, з огляду на положення Конституції України та принцип верховенства права, такі рішення мають обов'язкову силу у правозастосовчій діяльності. Акцентовано на тому, що рішення органу конституційної юрисдикції, особливо у справах щодо офіційного тлумачення норм процесуального права, значно впливають на забезпечення доступу до правосуддя, гарантії апеляційного і касаційного перегляду, підсудність справ тощо.

У процесі аналізу наведено низку прикладів з рішень Конституційного Суду України, зокрема щодо оскарження ухвал суду, повороту виконання судових рішень, захисту прав у соціальних спорах, тлумачення процесуального статусу допоміжних приміщень у багатоквартирних будинках. Зроблено висновок, що правові позиції Суду є інструментом підвищення ефективності цивільного судочинства та захисту прав людини. Аргументовано, що ігнорування рішень Конституційного Суду призводить до правової невизначеності, неоднакової судової практики й звуження обсягу судового захисту.

Особливу увагу приділено розбіжностям у тлумаченні норм ЦПК на практиці, що потребує системної інтеграції конституційно-правових підходів у діяльність судів загальної юрисдикції. Автор обґрунтовує необхідність законодавчого врегулювання механізму імплементації рішень Конституційного Суду України в цивільному процесі як одного з ключових засобів забезпечення правової визначеності та доступу до правосуддя.

Ключові слова: Конституційний Суд України, цивільне судочинство, процесуальні права, офіційне тлумачення, судовий захист.

Danko V.Y. The impact of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the implementation of the norms of the Civil Procedure Code: selected issues of legal application.

It is noted that constitutional jurisdiction plays a crucial role in the national legal system aimed at ensuring the implementation of the rule of law. One of its main functions is to influence the interpretation and application of procedural legislation, particularly the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine. At the same time, Ukrainian legal doctrine still lacks a clear conceptual understanding of the legal status of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine as a source of civil procedural law, which complicates their consistent and stable application in practice.

This article explores the impact of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the application of the Civil Procedure Code. It is established that although the CPC does not formally oblige courts to follow the legal positions of the Constitutional Court, such decisions have binding force in legal practice, considering the provisions of the Constitution of Ukraine and the principle of the rule of law. The study emphasizes that the Court's decisions, especially in cases involving the official interpretation of procedural norms, significantly influence access to justice, appellate and cassation guarantees, and the determination of jurisdiction.

The analysis presents a series of examples from the Constitutional Court's jurisprudence, including cases on appeals against court rulings, restitution of enforcement, protection of rights in social disputes, and interpretation of the procedural status of ancillary premises in multi-unit residential buildings. It is concluded that the Court's legal positions serve as a tool to enhance the effectiveness of civil justice and human rights protection. It is argued that disregarding the Constitutional Court's decisions leads to legal uncertainty, inconsistent judicial practice, and a narrowing of judicial protection.

Special attention is given to discrepancies in the interpretation of the CPC norms in judicial practice, which calls for a systemic integration of constitutional legal approaches into the operation of courts of general jurisdiction. The author substantiates the need for legislative regulation of the mechanism for implementing the decisions of the Constitutional Court of Ukraine in civil proceedings as a key means of ensuring legal certainty and access to justice.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, civil procedure, procedural rights, official interpretation, judicial protection.

Постановка проблеми. Конституційна юрисдикція є невід'ємною складовою національного механізму забезпечення верховенства права. Одним із її ключових напрямів є вплив на тлумачення та застосування процесуального законодавства, зокрема норм Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК). Проте у вітчизняній правовій системі досі не сформовано чіткої доктрини, яка б визначала місце актів Конституційного Суду України в системі джерел цивільного процесуального права, що ускладнює їх послідовне застосування на практиці.

Складність полягає й в тому, що ЦПК України формально не передбачає прямого обов'язку судів керуватися рішеннями Конституційного Суду, хоча сама Конституція України, акти Верховної Ради, а також правові позиції Європейського суду з прав людини фактично зобов'язують до такого підходу. Відсутність законодавчо унормованого механізму імплементації висновків Конституційного Суду у цивільне судочинство спричиняє правову невизначеність для судів, сторін процесу і, врешті, для реалізації права на ефективний судовий захист.

Актуальність проблеми посилюється з огляду на те, що значна частина рішень Конституційного Суду України прямо стосуються тлумачення положень ЦПК — зокрема, щодо порядку апеляційного оскарження ухвал суду, підсудності соціальних спорів, тлумачення термінів та меж судової юрисдикції. Ці рішення не тільки спрямовані на подолання неоднозначностей у судовій практиці, а й безпосередньо впливають на обсяг процесуальних прав учасників цивільного провадження, що, у свою чергу, вимагає глибокого наукового аналізу та належної правозастосовної інтеграції.

Стан опрацювання проблематики. Питання ролі Конституційного Суду України в системі судової влади досліджували такі вітчизняні науковці, як Ю.Г. Барабаш, Д.М. Бєлов, В.О. Гергелійник, В.М. Кампо, О.В. Кравчук, З.І. Лунь, Р.С. Мартинюк, О.В. Марцеляк, О.В. Нікольська, В.Ф. Погорілко, Р.Р. Рева, С.В. Різник, М.В. Савчин, А.О. Селіванов, В.Є. Скомороха, І.Д. Сліденко, Т.М. Слінько, Є.В. Ткаченко, П.М. Ткачук, Ю.М. Тодика, М.В. Тесленко, М.В. Цвік, Т.О. Цимбалістий, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал, С.В. Шевчук та ін., які акцентували на його унікальному статусі як органу, що формує правову доктрину та забезпечує конституційне тлумачення норм законодавства.

Метою цієї роботи є з'ясування правового значення рішень Конституційного Суду України для практики цивільного судочинства, аналіз їх впливу на тлумачення та застосування положень Цивільного процесуального кодексу України, а також визначення ролі конституційного правосуддя у гарантуванні процесуальних прав учасників цивільного провадження.

Виклад матеріалу дослідження. Згідно ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (далі – ЦПК) [1], завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту

порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. А відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦПК, Цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та Закону України «Про міжнародне приватне право». Однак, більшість засад здійснення цивільного судочинства закріплено в положеннях ЦПК й суди при здійсненні судочинства зобов'язані ним керуватись.

У самому ЦПК прямо не вказується про обов'язковість врахування положень рішень та правових позицій Конституційного Суду України, однак це випливає із суті актів Суду та вимог чинного законодавства, найголовніше – Конституції України.

З іншої сторони, встановлена Конституційним Судом України неконституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане є підставою для перегляду рішення, ухвали суду чи судового наказу у зв'язку з нововиявленими обставинами, як це передбачено у п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК.

Конституційним Судом України було вирішено декілька справ щодо визначення законності положень ЦПК та справ щодо офіційного тлумачення норм ЦПК. Наприклад, офіційне тлумачення положення пункту 18 частини першої статті 293 ЦПК було дано Рішенням Конституційного Суду № 3-рп/2010 від 27.01.2010 року [2]. Підставою для розгляду справи згідно із статтею 94 Закону України «Про Конституційний Суд України» була наявність неоднозначного застосування положення пункту 18 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України.

В аспекті конституційного звернення, Конституційний Суд України, вирішив положення пункту 18 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України стосовно можливості апеляційного оскарження ухвали суду щодо видачі дубліката виконавчого листа у взаємозв'язку з положенням пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України необхідно розуміти як таке, що передбачає право оскаржувати окремо від рішення суду в апеляційному порядку ухвалу суду першої інстанції як про видачу дубліката виконавчого листа, так і про відмову у його видачі.

Схожим є Рішення Конституційного Суду № 4-рп/2014 від 22.04.2014 року [3]. В аспекті конституційного звернення Конституційний Суд України вирішив положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України необхідно розуміти так, що апеляційному оскарженню окремо від рішення суду підлягають ухвали суду першої інстанції як про внесення виправлень у рішення, так і про відмову у внесенні виправлень у рішення.

В даному Рішенні, Конституційний Суд підтверджує свою правову позицію прямим посиланням на формулювання в Рішенні у справі № 3-рп/2010 від 27.01.2010 року. Показовим Рішення Суду № 4-рп/2014 від 22.04.2014 року є ще й значною кількістю відсилок на міжнародні нормативні документи та практику Європейського Суду з прав людини, як на обґрунтування своїх правових позицій. Загалом, в зазначених вище випадках Конституційний Суд України безпосередньо впливає на обсяг процесуальних можливостей суб'єктів цивільного провадження, даючи офіційне тлумачення положень ЦПК.

Питання апеляційного оскарження рішень судів загальної юрисдикції стали предметом не однієї справи, яка була розглянута Конституційним Судом України. Так, у резолютивній частині Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011 [4], вказано, що в аспекті конституційного звернення положення пункту 28 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України слід розуміти так, що апеляційному оскарженню окремо від рішення суду підлягають ухвали суду першої інстанції як щодо повороту виконання судового рішення, так і про відмову в задоволенні заяви щодо повороту виконання судового рішення.

Правове обґрунтування рішення у даній справі ґрунтується на попередньо висловлених правових позиціях Суду щодо можливості апеляційного оскарження ухвал за винятком випадків, коли таке оскарження заборонено законом (абзац сьомий підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 27 січня 2010 року № 3-рп/2010), а також правовою позицією Конституційного Суду України, висловленою в Рішенні від 25 грудня 1997 року № 9-зп, за якою суд не може відмовити у правосудді, якщо мають місце ущемлення прав і свобод громадян, інакше це буде порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене (пункти 1, 2 резолютивної частини).

Надзвичайно важливим щодо нормативних визначень обсягу підсудності за ЦПК та захисту прав громадян є Рішення Конституційного Суду № 19-рп/2010 від 09.09.2010 року. Справа стосувалась підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами, оскільки було внесено зміни до Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС) [5], згідно з якими розгляд спорів, пов'язаних із соціальними виплатами, здійснюється в порядку цивільного судочинства.

Як вказує Суд у мотивувальній частині Рішення, змінами до КАС України і ЦПК України порушено принцип спеціалізації в судочинстві та звужено раніше встановлені законом процесуальні права і гарантії особи, а механізм судового захисту її прав став менш ефективним і доступним. Таке твердження корелюється з правовою позицією Конституційного Суду України, за якою «звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена» (абзац четвертий підпункту 5.2 пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005).

Відтак, з метою забезпечення захисту прав найменш соціально захищених громадян, Конституційний Суд України визнав незаконним віднесення так званих «соціальних» спорів до підсудності загальних судів у цивільне провадження, залишивши такі справи прерогативою адміністративного судочинства.

Вищевказані Рішення Конституційного Суду України стосуються вирішення питань процесуального права, однак орган конституційної юрисдикції «допомагає» належному праворозумінню і щодо положень матеріального права цивільних справ. Досить відомим та резонансним є Рішення від 2 березня 2004 року № 4-рп/2004. Суть справи полягає в тому, що суб'єкти права на конституційне звернення звернулися до Конституційного Суду України з клопотанням дати офіційне тлумачення положень статей 1, 10 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду».

У конституційному зверненні йдеться, зокрема, про те, що положення пункту 2 статті 10 Закону по-різному застосовуються органами державної влади, в тому числі судами, та органами місцевого самоврядування. Так, окремі органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, а також деякі суди дотримуються точки зору, згідно з якою власники приватизованих квартир водночас є і співвласниками допоміжних приміщень багатоквартирного будинку (підвалів, горищ, сходів, колясочних тощо). Таке право у власників квартир, на їх думку, виникає з моменту приватизації житла, а тому без їхньої згоди не можна здійснювати будь-які юридичні дії щодо допоміжних приміщень (продавати, здавати в оренду, передавати у користування, перебудовувати тощо).

Інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, а також окремі суди виходять з того, що власники приватизованих квартир для набуття права спільної власності на допоміжні приміщення мають здійснити з цією метою ще й додаткові дії - створити товариство чи об'єднання співвласників багатоквартирного будинку і обов'язково вступити до нього, прийняти будинок на свій баланс, укласти договір з постачальниками комунальних послуг, сплатити збір за користування цими послугами, зареєструвати допоміжні приміщення в бюро технічної інвентаризації.

Таке розуміння і відповідно застосування цих положень Закону призвело, на думку суб'єктів права на конституційне звернення і конституційне подання, до порушення гарантованих частинами першою, четвертою статті 41 Конституції України прав громадян на здійснення ними права власності, а також права на його захист у судовому порядку (стаття 55).

Офіційне тлумачення Конституційного Суду України у даній справі значним чином покращило можливості захисту права спільної власності у багатоквартирних будинках та забезпечило можливість гарантованого судового захисту судами загальної юрисдикції від порушень права власності, зокрема зловживань одним із співвласників до інших співвласників майна у випадку спільного користування у багатоквартирних будинках.

Схожа позиція була використана Конституційним Судом України й у Рішенні від 09.11.2011 № 14-рп/2011, зокрема й те, що підтвердження права власності на допоміжні приміщення, кон-

структивні елементи будинків і зовнішнього благоустрою не вимагають додаткових дій із боку власників квартир, незалежно від способів отримання права власності на квартири (під час приватизації чи в разі здійснення цивільно-правових угод) – ухвала Господарського суду Рівненської області від 13 жовтня 2015 року [4]. А також те, що власники квартир дво- або багатоквартирних житлових будинків та житлових приміщень у гуртожитку, незалежно від підстав набуття права власності на такі квартири, житлові приміщення, є співвласниками допоміжних приміщень у будинку чи гуртожитку, технічного обладнання, елементів зовнішнього благоустрою – рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 9 листопада 2015 року [7].

Правова позиція Конституційного Суду України, згідно якої реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій: перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина (абзац третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішенні від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007) є поширеною в актах судів загальної юрисдикції цивільної, господарської та адміністративної спеціалізації (зокрема, постанова Верховного суду України від 17 лютого 2016 року [8], постанова Вищого господарського суду України від 16 лютого 2016 року [9] тощо).

Досліджуваний органом конституційної юстиції обсяг процесуальних прав сторін, який знайшов своє відображення у судовій практиці судів загальної юрисдикції зазначено в Рішенні Конституційного Суду України від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001 (справа щодо прописки), в якому аналізується поняття місце перебування фізичної особи, та відповідно можливості щодо звернення із позовом до такої особи. Так, в ухвалі Апеляційного суду Львівської області від 16 березня 2015 року [10] вказується: «суди також мають враховувати роз'яснення, що містяться в Рішенні Конституційного Суду України від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001 (справа щодо прописки). Не є місцем проживання фізичної особи місце, в якому вона знаходиться під вартою у вигляді запобіжного заходу, місце, в якому особа відбуває покарання у виді позбавлення волі за вироком суду, місце, в якому особа знаходиться на стаціонарному лікуванні. Позови до таких осіб пред'являються за останнім місцем проживання до взяття під варту чи до поміщення до медичного закладу».

Висновки. Отже, Рішення Конституційного Суду України відіграють важливу роль у формуванні правозастосовної практики в цивільному судочинстві. Незважаючи на відсутність прямої вказівки у Цивільному процесуальному кодексі на обов'язковість врахування актів Конституційного Суду, практика свідчить про їх нормативну цінність та обов'язковість при тлумаченні й застосуванні процесуальних норм. Розглянуті нами окремі рішення не лише сприяють правовій визначеності, а й забезпечують ефективне здійснення права на апеляційне та касаційне оскарження, що є складовою права на судовий захист.

Аналіз деяких аспектів практики Конституційного Суду підтверджує, що будь-яке звуження прав і свобод, у тому числі процесуальних, має розглядатися як їх обмеження, що допускається лише у випадках, передбачених Конституцією. Суд неодноразово підкреслював неприпустимість порушення права особи на справедливий суд шляхом обмеження доступу до правосуддя чи ускладнення реалізації процесуальних прав, зокрема права на оскарження судових рішень.

Загалом, роль Конституційного Суду України у цивільному процесуальному праві не обмежується лише абстрактним конституційним контролем, а набуває прикладного значення через формування підходів до застосування конкретних норм процесуального та матеріального права. Це свідчить про актуальність інституційного діалогу між органами конституційної та загальної юрисдикції з метою підвищення ефективності судового захисту прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (із змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Заїченка Володимира Георгійовича щодо офіційного тлумачення положення пункту 18 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку зі статтею 129 Конституції України (про апеляційне оскарження ухвал суду) від 27 січня 2010 року № 3-рп/2010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-10.

3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича щодо офіційного тлумачення положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України від 22 квітня 2014 року № 4-рп/. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-14.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням військової частини А 1080 щодо офіційного тлумачення положення пункту 28 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-11.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV (із змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.
6. Ухвала Господарського суду Рівненської області від 13 жовтня 2015 року. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52303768.
7. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 9 листопада 2015 року. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53372397.
8. Постанова Верховного суду України від 17 лютого 2016 року. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56191547.
9. Постанова Вищого господарського суду України від 16 лютого 2016 року. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55930257.
10. Ухвала Апеляційного суду Львівської області від 16 березня 2015 року. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43431685.

УДК 340.5 :341.01:343.5:347.65/68
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.43

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ СПАДКОВОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ ТА У ТРАДИЦІЙНІЙ ДОКТРИНІ ЗАХІДНОЇ АФРИКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В РЕСПУБЛІЦІ БЕНІН)

Зінсу О.І.,
докторка філософії
ORCID: 0000-0003-3801-6203
e-mail : bebeni@i.ua
Київ, Україна

Акпо Р.,
юрист виконавчої служби.
Офіс судового виконавця
Акпо Ален.
ORCID: 0009-0008-7760-0967
Котону, Бенін

Зінсу О.І., Акпо Р. Загальна характеристика та окремі аспекти спадкового права в сучасній та у традиційній доктрині Західної Африки (за матеріалами наукової експедиції в Республіці Бенін).

Наукова стаття містить результати міжнародної співпраці дослідників щодо загальних положень та окремих культурних аспектів, державної політики та законів спадкового права в країнах африканського континенту, зокрема у Республіці Бенін (Західна Африка). Актуальність теми обумовлена браком наукових розвідок даного сегмента у вітчизняній правовій науці та одночасною гостротою проблематики реалізації прав спадкування в умовах традиційного та сучасного африканського права. У ході роботи виявлено й схарактеризувати концептуальні засади й настанови правової ментальності бенінського суспільства. Підкреслено інституційні виклики традиціоналізму та модерності у державно правовому устрої Беніна. З'ясовано роль ліквідатора (керівника) спадковим майном та підкреслено доцільність створення Єдиного Реєстру спадкових справ. Наголошено на суспільно небезпечних діяннях стосовно законних прав та інтересів спадкоємців.Встановлено, що інструментом неправомірних дій слугують різні форми підробки документів; маніпулятивного впливу, погроз, вимагання; введення в оману органів судової влади тощо. Результатом таких дій є неправомірне володіння, користування, розпорядження, розтрата, приховування, пошкодження, знищення об'єктів спадкового майна. Розкрито полеміку наративів спадкового права з іноземним елементом у міжнаціональних шлюбах та визначено модуси правової реальності дискурсу«rejime matrimonialle», що надало можливість виявити сукупність смислів соціально правових зв'язків сучасного африканського спадкового права та африканської культури.

Отримані результати дослідження можуть бути використані у: науково дослідницькій сфері – при поглибленні наукових знань щодо африканської правової системи, спадкове право народів світу; правозастосовній діяльності – при розгляді справ у сфері міжнародного приватного права; освітній діяльності – при викладанні курсів «Теорія держави та права», «Міжнародне право», «Сучасні правові системи», «Порівняльне сімейне право»,« Кримінальне право закордонних держав», «Цивільне право», «Сімейне право».

Ключові слова: держава, Бенін, юридичний плюралізм, спадкове право, спадкове майно, майнові права, ліквідатор спадкового майна, правопорушення, правова ментальність, правосвідомість, превенція.

Zinsu O.I., Akpo R. General characteristics and some aspects of inheritance law in modern and traditional doctrine of West Africa (based on materials of a scientific expedition to the Republic of Benin).

The scientific article contains the results of international collaboration between researchers on certain cultural aspects, public policies, and inheritance laws in the countries of the African continent, in particular in the Republic of Benin (West Africa).The relevance of the topic is due to the lack of scientific research in this segment in domestic theoretical and legal science and the simultaneous acuteness of the issues of implementing inheritance rights in the conditions of traditional and modern African law. In the course of the work, the conceptual principles and guidelines of the legal mentality of Beninese society were identified and characterized. The institutional challenges of traditionalism and modernity in the state and legal system of Benin are emphasized. The role of the liquidator (manager) of hereditary property is clarified and the expediency of creating a Unified Register of Inheritance Cases is emphasized. The socially dangerous acts regarding the legal rights and interests of heirs are emphasized. It is established that the instrument. It has been established that various forms of document forgery, manipulative influence, threats, extortion, misleading the judiciary, etc. serve as tools for unlawful actions. The result of such actions is the unlawful possession, use, disposal, embezzlement, concealment, damage, and destruction of inherited property. The polemic of the narratives of inheritance law with the foreign element in interethnic marriages is revealed and the modes of legal reality of the discourse «regime matrimonialle» are determined, which made it possible to reveal the set of meanings of socio-legal relations of modern African inheritance law and African culture. The obtained research results can be used in: scientific research - in deepening scientific knowledge about the African legal system, hereditary law of the peoples of the world; law enforcement - in considering cases in the field of private international law; educational activities – when teaching the courses «Theory of State and Law », « International Law », « Modern Legal Systems», «Comparative Family Law», «Criminal Law of Foreign States », «Civil Law», «Family Law».

Key words: state, Benin, legal pluralism, inheritance law, inheritance property, property rights, liquidator of inheritance property, offenses, legal mentality, legal awareness, prevention.

Постановка проблеми. Проблема спадкового права цікавила людство ще за часів античності. Геополітичні процеси, зближення правових систем посилили увагу дослідників до багатоаспектності суспільного та приватного буття у різних типах правових сімей. Водночас у вітчизняної правової науки багатоаспектність африканської правової системи все ще залишається малодослідженим предметом. Тому цілком зрозумілим є зацікавленість авторів до наукового дискурсу «особливості спадкових правовідносин в країнах Західної Африки».

Стан опрацювання проблематики. Питання переходу прав від фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) розкрито в чисельних працях вітчизняних та закордонний вчених. У цьому контексті слід відзначити науковий доробок групи вітчизняних вчених, викладений у науково практичному виданні за заг.ред. доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси, кандидата юрид.наук, доцента О. Кіріяк [1]. Науково-практичне видання «Спадкове право : національний порівняльний та міжнародний аспекти» містить результати дослідження актуальних питань спадкового права в країнах Европи: України, Франції, Швейцарії, Латвії, Молдови, Словаччини. Значна увага зосереджується на процесуальних аспектах електронних заповітів [1].

Категорію диспозитивності у сфері спадкових правовідносин розглянув у монографії «Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві» О. Кухарєв [2]. Вчений торкається низки актуальних питань спадкового права у вітчизняному та закордонному просторі. Особлива увага зосереджується на базових моделях диспозитивності спадкового права [2].

Своєю чергою загальні закономірності та видові особливостей спадкового права розкрито у колективній монографії «Спадкове право: проблеми теорії і практики» [3]. До авторського колективу увійшли видатні вчені України. Серед яких: Г. Анікіна, Ю. Білоусов, Н. Бондаренко-Зеленська, М. Бориславська, С. Гринько та інші. Вчені зосередили увагу на джерелах спадкових правовідносин, окремих положеннях римського права; розглянули сучасний стан проблематики, виокремивши основні й допоміжні спадкові правовідношення ; проаналізували міжнародне спадкове право [3]. Стверджується думка про те, що «у випадках, якщо спадкові правовідносини

ускладнені іноземним елементом, основним методом правового регулювання таких відносин є колізійний метод» [3, ст. 491]. Пропонована науковій спільноті колективна монографія відзначається структурованістю, багатоаспектністю, що надає їй ознаку фундаментальності.

Серед зарубіжних вчених спадкові правовідносини досліджували Sophie Andreett, Samuel Grumiau, Naure Faustin, Seka Ahouty, Aliman Diomande [4; 5; 6; 7; 8; 9].

Зокрема, питання спадкування в країнах африканської Франкофонії привернули увагу бенінського вченого Sanson Igor Bidossessi Guedegbe [10]. Порушена проблематика також зацікавила Camille Kuyu Mwissa [11].

Своєю чергою спадкове право крізь призму юридичного плюралізму традиційного права й сучасного права в Камеруні розглянуто в дисертаційній роботі камерунського дослідника Samuel Grumiau [7].

Не менш цікавими є результати дослідження вченої з Німеччини Sophie Andreette. У своїх численних дослідженнях Sophie Andreette розкриває історичні аспекти інституту спадкування та зосереджується на проблемах сьогодення в Беніні. Дослідниця порушує питання виконання судових рішень у сфері спадкового права та виокремлює окремі аспекти нотаріату, його ролі у виконанні рішення суду. Поряд з іншими дослідниками африканського права, вчена розглядає юридичний плюралізм у правовій доктрині африканському суспільстві, зокрема мова іде саме про право «moderne» та право «traditionelle» [4; 5; 6].

Гострота проблематики юридичного плюралізму також зацікавила вчених із Демократичної республіки Конго Nkumisongo Robet, Kalala Ilungax Matthiesen [12]. Досліджуючи окремі аспекти спадкового права в Демократичній республіці Конго, вчені піддають критиці юридичний плюралізм [12].

Вплив юридичного плюралізму на принципи спадкового права зокрема, законність, справедливість, стали предметом дослідження професора університету Лубумбаші (Lubumbashi) Демократична республіка Конго.Musangamwenya Walyanga K. Guibert [12]. У своїй дисертаційній роботі Musangamwenya Walyanga K.Guibert розглядає проблематику спадкового права крізь призму традиційного права [13]. Вчений висвітлює головні аспекти досліджуваного предмета та робить висновок про юридичний плюралізм як характерну ознаку сучасної африканської правової системи. Такий підхід спонукає науковців презентувати юридичний плюрализм як соціально правовий феномен. В той самий час вчені із Кот-д'Івуара Nakure Faustin [8], Seka Cyrille Ahouty, Aliman Diomande [9] зупинилися на міжособистісних конфліктах. У контексті положень традиційного права Республіки Кот-д'Івуар вчені розглянули окремі аспекти міжособистісної сумісності членів родини, спадкоємців, їх морально - психологічного клімату, підкреслюючи при цьому роль соціокультурних навичків управління конфліктами [8; 9].

Таким чином наукові доробки вітчизняних та закордонний вчених засвідчують науковий інтерес вчених до сфери спадкових взаємин.

Проте, відзначаючи вагомий внесок сучасних вчених, констатуємо ще чимало невирішених загальнотеоретичних та практичних питань, пов'язаних з особливістю того чи іншого типу правової сім'ї, що підкреслює гостроту проблематики інституту спадкування загалом та у звичаєвій африканській правовій системі зокрема.

Саме тому **мета дослідження** полягає у дослідженні правової природи спадкового права африканської правової сім'ї на прикладі Республіки Бенін (Західна Африка).

Методологія. У ході дослідження використано плюралістичний метод, що забезпечило застосування широкого спектра методологічних прийомів. Теоретичну частину дослідження склали філософські, загально наукові та спеціально наукові методи пізнання (діалектичний, антропологічним, герменевтичний, аксіологічній; системний, функціональний; формально правовий, моделювання). Емпіричну частину представили матеріали судової практики, опитування, спостереження, бесіди. В емпіричному дослідженні взяли участь 70 респондентів, мешканців міст Cotonou, Calavi, Come, Godomey, переважно віком 30-60 років. Серед яких працівники виконавчої служби, посадові особи нотаріату, правозахисники, учасники судового процесу цивільного провадження, пересічні громадяни бенінського суспільства.

Науково-теоретичною підставою стали праці вітчизняних та закордонних вчених, нормативно-правові акти Республіки Бенін. Емпіричну базу дослідження склали результати наукової експедиції в Республіці Бенін період: січень 2025- червень 2025 р.

Виклад основного матеріалу. Соціально - правовий інститут спадкування привертає увагу людство ще за часів античності. На думку вчених, «інститут спадкового права є одним із найдав-

ніших інститутів»приватного права, який існував в усіх стародавніх правових системах» [14]. В історично складеному порядку виокремлюють спадкування за законом та за заповітом. Спадкування за законом передбачає чітко визначену черговість наслідування, правонаступництво. Проте, всупереч визначеній законодавцем черговість, правова реальність у сфері спадкового права нерідко вміщує відлуння поліфонічного глибинного конфлікту членів родини, їх найближчого оточення та характеризується численними штучними й потенційними перешкодами, які своєю чергою генерують підступи жорстокості, агресії, ненависті у колі сім'ї, родини. У цьому контексті боротьба за спадкове майно тісно переплітається з помилковими стереотипами загальної проблематики буттєвого стану індивіду, які притаманні для правової реальності різних типів правових системах. Не є виключенням проблема боротьби за спадкове майно в країнах звичаєвого права загалом та у Республіці Бенін зокрема. Географічно Республіка Бенін розташована у Західній Африці. Форма правління: президенська республіка. До 1975 р.країна мала назву Дагомея. У 197 р. країна змінила свою офіційну назву з Дагомея на Народну республіку Бенін. З 1990 р. країна носить назву Республіка Бенін. Бенін є країною з багатою культурною спадщиною. Серед етнічного складу найбільш численними етносами країни є фон, йоруба, аджа, баріба, фульбе, У соціально-правовому, культурному аспектах Бенін увібрав концептуальні положення традиційного (звичаєвого) та сучасного права романо-германської правової системи. Судова система охоплює розгляд справ стосовно порушення, захисту норм традиційного та сучасного, позитивного права.

Прийняття у 2002 р. Цивільного та Сімейного кодексу Республіки Бенін стало значною подією для бенінського суспільства. Зокрема, ст. 143 визнається лише моногамний шлюб [15, ст. 143]. За положенням ст. 142 викуп нареченої має символічни характер [15, ст. 142]. Ст. 153, 154 Цивільного та Сімейного кодексу Беніна закріплено обов'язки поваги, допомоги, підтримки, вірності подружжя один одному [15 ст. 153, ст. 154]. Розділи lll, lV виокремлюють типи режиму майнових відносин подружжя [15].

Водночас, всупереч проголошеному Цивільним та Сімейним кодексом республіки Бенін принципу вірності й визнання лише моногамного шлюбу, для сучасного бенінського суспільства все ще притаманні стосунки поза офіційного шлюбу. Очевидно це пов'язано з особливістю традиційно побутової культури африканської сім'ї загалом і бенінського суспільства зокрема. Підтвердження цього слугують численні приписи традиційного права щодо різних типів традиційних шлюбів, залежно від етнічної групи та типу обраного традиційного шлюбу. Зазначене закономірним чином впливає на показники багатодітності, що своєю чергою віддзеркалюється на специфіці спадкового права Беніну. Кількість дітей-спадкоємців іноді сягає 15 осіб. До того ж розповсюдженим різновидом спадкових взаємин є прийняття спадщини за правом представлення. Відтак, загальна кількість претендентів зростає і як наслідок сягає 25-30 осіб. Такий стан речей безперечно впливає на виникнення низки суперечностей, які з-поміж іншого зумовлюють введення інституту ліквідатора (управителя) спадковим майном. Ліквідатор – це особа призначена для тимчасового управління спадковим майном та відповідає перед кредиторами спадковим майном. Ліквідатор спадкового майна може бути зазначений в заповіті. У разі відсутності такої позначки в заповіті, ліквідатор визначається зборами родини, спадкоємців, а затверджується рішенням суду. За загальним правилом до суду першої інстанції поряд з заявою про затвердження ліквідатора (керівника) спадкової маси подається протокол зборів сім'ї, в якому визначено кількісний та якісний стан спадкоємців та зазначено перелік рухомого, нерухомого майна. Заява про затвердження ліквідатора спадкового майна подається до цивільного судочинства за визначеною законодавцем формою. Формуляр містить 4 сторінки. До заяви додається свідоцтво про шлюб, свідоцтво про смерть, свідоцтво про народження дітей.

Метою призначення ліквідатора (управителя) спадкового майна є захист та збереження спадкового майна та майнових прав в інтересах спадкоємців.

Апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції подається протягом 15 днів з дня його проголошення. Водночас всупереч чіткому порядку ліквідації спадкового майна, реалізація положень цивільного права нерідко супроводжується низкою викликів і перешкод.

Зокрема, суттєвою перешкодою, про яку варто наголосити, є умисне внесення до протоколу сімейної, сімейно-родинної ради неправдивих відомостей про якісний та кількісний склад спадкоємців. Як приклад, проаналізуємо ситуацію, яка склалась у респондентки Р., неньки одного зі спадкоємців спадкодавця П. Респондентка Р. та її син умисно цілеспрямовано, за попередньою змовою групою осіб, не були залучені до засідання сімейно - родинної ради. Іншими словами,

засідання сімейно-родинної ради проводилось без участі Р. та її сина. До того ж протокол засідання сімейно-родинної ради не містив відомостей стосовно сина Р. Респондентці стало відомо про збори та судове затвердження ліквідатора спадкового майна після розпродажу частини спадкового майна. Такий стан речей засвідчує факт введення в оману органів судової влади та демонструє недобросовісність членів родини, сім ї.

Наступним фокусом проблематики спадкового права є порушення правил встановлення правового статусу осіб, які проживали однією сім'єю без реєстрації офіційного шлюбу. Ситуація встановлення юридичного факту спільного проживання однією сім'єю ускладняється стійкими наративами предметного відокремлення ознак цивільного стану особи. При ближчому розгляді проживання в одному будинку не завжди призводить до спільного ведення господарства, спільного побуту, взаємних прав та обов'язків. Проте саме вищезазначені структурні одиниці (спільне проживання чоловіка і жінки, спільне введення господарства, спільний побут, взаємні права та обов'язки) слугують підставами судового встановлення факту проживання чоловіка, жінки однією сім'єю. Адже саме судове встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка - жінки надалі надає право, при відсутності інших, визначених у порядку черговості, спадкоємців, претендувати на спадкове майно. Ключовою ознакою так званого «цивільного шлюбу», «concubinage» є відсутність перебування кожного із партнерів у зареєстрованому офіційному шлюбі з іншою особою. До смислоутворювальних ознак належить правове відокремлення статусу «pacs», «unionlibre», «hebergement» від статусу «concubinage». Зазначене вкотре підкреслює концепцію про те, що спільне проживання чоловіка–жінки на засадах так званої «зрадницької оселі» дозволяє стверджувати про порушення ціннісних принципів офіційного зареєстрованого шлюбу, проте не надає права на спадкове майне, яке належить офіційній сім'ї.

Окремо слід зупинитись на злочинних діяннях третіх осіб стосовно як спадкового майна, так і стосовно майна спільної сумісної власності офіційної сім'ї спадкодавця. Це знову ж таки стосується коханок, які, наперекір відсутності юридичного встановленого факту спільного введення господарства, взаємних права, обов'язки, спільного побуту, все ж намагаються умисно протизаконно розтратити, заволодіти майном іншої сім'ї.

До таких неправомірних дій доповнюються умисним знищенням спадкового майна, створення перешкод у володінні, користуванні спадковим майном. Зокрема, мова іде про спектр міжособистісної боротьби між спадкоємцями першої й другої черги та третіми особами. До прикладу, розглянемо правову ситуацію, яка мала місце в м. Котону в травні 2025 р.стосовно спадкового майна спадкодавця Т. Групою зловмисників, до складу якої увійшли спадкоємці другої черги, сусідка спадкодавця, діючи умисно, таємно від спадкоємців першої черги, за попередньою змовою та з корисливих мотивів, шляхом введення в оману органи виконавчої служби, здійснено незаконний вивіз частини спадкового майна (меблі, побутова техніка, речі особистого користування спадкодавця, правоустановчі документи на майно тощо) та сховано за місцем проживання одного із виконавців злочинного діяння, доступ до якого не мали спадкоємці першої черги. Загострює ситуацію злочину факт раніше надісланого спадкоємцями першої черги до спадкоємців другої черги юридичного листа про заборону чіпати предмети, об'єкти спадкової маси. Немалозначним також є факт зазіхання на майно спільної сумісної власності подружжя. Вищезазначені обставини злочнннного діяння засвідчують неправомірність дій спадкоємців другої черги та сусідки. Однак зловмисники свою провину у скоєнні злочину не визнавали. Наперекір численним доказам їхньої неправомірності, вони яскраво демонстрували переконаність вчиненого неправомірного діяння як правомірного. Озвучена правова ситуація незаконного захоплення спадкового майна вкотре підкреслює гостроту досліджуваної проблематики та констатують правові ускладнення, які обумовлені, з-поміж іншого, відсутністю чи несвоєчасністю вжиття, визначених законом, заходів охорони спадкового майна (опис спадкового майна, оцінювальна вартість тощо).

За цих умов доволі цікавою є справа, яка перебувала на розгляді суду Першої інстанції Котону: coto /2025/RG/….. Не включаючись до детального аналізу зазначимо, що у позовній заяві мова йшла про поділ та акційний продаж спадкового майна спадкодавця Д. Сторонами у справі виступали дві коханки спадкодавця. При цьому жодна зі сторін не входила до кола спадкоємців, визначених чинним законодавством. Однак цей факт не заважав сторонам вимагати судового поділу та акційного продажу майна спадкодавця. Загострює увагу та вражає той факт, що сторони презентували свій статус суб'єкта позашлюбних відносин спадкодавця як «жінки спадкодавця», тим самим намагаючись ввести в оману суд шляхом проголошення статусу, який належить тільки

офіційному подружжі та втягнення в акційний поділ та продаж майна офіційну дружину спадкодавця.

Далі не менш важливим фокусом реалізації права на спадщину представляють ситуації з іноземним елементом (проживання за кордоном, міжнаціональні шлюби, міжнародні інвестиційні процеси). Ключовим у цьому контексті є питання про в з'ясування режиму майнових відносин подружжя (rejime matrimonialle), що викликає низку складностей. Це викликано певними колізіями законодавства Беніна до законодавства держави укладання шлюбу. З цього приводу відзначимо, що режим майнових відносин подружжя встановлюється положеннями сімейного кодексу країни укладання шлюбу, місцем першої спільної сімейної оселі [15, ст. 985-986]. Водночас змішування традиційних уявлень зі сторони учасників спадкового права блокує спадкоємців реалізувати свої права в проєкції обраного режиму майнових відносин подружжя. Не менш наріжним каменем проблематики є реалізація прав та інтересів спадкоємців, які проживають за кордоном та не спроможні чи не готові гідно відстояти свої законні права, інтереси.

Значним пластом озвученого предмета дослідження слугують неправдиві відомості, сфабриковані, підроблені документи, дописки щодо родинного зв'язку, майнового стану спадкодавця тощо.

З огляду на вищезазначене проаналізуємо результати емпіричного дослідження, окремі положення нами раніше вже викладено по тексту. Учасниками емпіричного дослідження стали посадові особи нотаріату (5 осіб), представники виконавчої служби (10 осіб), учасники судового процесу (30 осіб), пересічні громадяни (25 осіб). Переважна більшість з них мешканці міст Cotonou, Calavi, Godomey.Вік респондентів: 25-70 років. Серед яких 30% респондентів 25-39 років, 60% – віком 40-60 років, 15% – віком 60- 70 років, За освітою: відсоток респондентів із вищою освітою (ступінь бакалавра, магістра) складає 60%. Методи дослідження опитування, спостереження, контент-аналіз, аналіз продуктів діяльності, метод експертних оцінок.

Результати емпіричного дослідження дозволили виявити наступні показники.

1. Переважна більшість респондентів (80%) відзначали вплив традиційних практик на процеси у сфері спадкового права; 2.50% респондентів стверджували, що 70-80% справ цивільного судочинства щодо спадщини ускладняється кримінальним правопорушенням (облікованими, або (чи) латентними); 3. На запитання: «який, за їхнім переконанням, складає відсоток справ спадкових правовідносин від загальної кількості судових справ цивільного судочинства» – отримано відповідь: переважна більшість респондентів дотримується градації 60-80%.

4. На думку 60% респондентів спадкові спори між спадкоємцями першої черги становлять 70%.

5. Проявами неправомірної поведінки у сфері спадкового права найчастіше є:акти введення в оману, надання заздалегідь не виправданих обіцянок – 90%;погрози, шантаж – 90%; акти шарлатанства -70%; фізичний вплив на спадкоємців – 40%.

6. Серед чинників, які ускладнюють реалізацію права на спадкове майно, майнові права: відсутність Єдиного державного Реєстру спадкових справ, Єдиного Реєстру заповітів зазначили 60% респондентів; підробка/фабрикація правоустановчих документів, документів родинного зв'язку зазначили 60% респондентів.

Наведені правові ситуації, фабули справ,про які шла мова з респондентами засвідчують, що жорстке протистояння, стан ворожості, маніпулятивний вплив, хибні переконання, правовий нігілізм, а відтак деформація правосвідомості вражають моделюванням неправомірності. Руйнівний результат емоційних ставок настільки кризовий, що у кращому випадку та для превенції фатального наслідку оптимальним рішенням є повне розірвання родинних стосунків. Як неодноразову відзначали учасники спадкового спору бенінського суспільства: «в спадкових справах немає ні сестер, ні братів, ні родичів. Є тільки ти й твоя здатність взяти те, що належить тобі за твоїм переконанням». Не менш разючим фактом є кількість справ цивільного судочинства, що виноситься на робоче судове засідання суддівського апарату щодо затвердження ліквідатора спадкового майна та отримання дозволу на продаж спадкового майна. На жаль нам не вдалось отримати інтерактивну карту Беніна з розрахунку нормативів навантаження на суддів та суди з урахуванням кількості справ, які розглядаються протягом звітного періоду. Проте інформація, презентована на офіційному табло суду першої інстанції вражає кількістю справ, винесених на один робочий день судового засідання. До прикладу, 14 травня 2025 р. на розгляд судового засідання Deuxieme chambre de designation de liquidqteur de sussession et autirisationde vente d,immeubles indivis суду Першої інстанції Котону було представлено 156 справ. 27 травня 2025 р.до розгляду Deuxieme

chambre de designation et autorisation vente d, immeubles indivis суду Першої інстанції Котону було представлено 209 справ. 10 червня 2025 р. до розгляду справ 2-me chambre de designatin de la liquidateurs de succession et d'autorisation de vente d' immeuble indivis суду Першої інстанції Котону за переліком представлено 177 справ.11 червня 2025 р.до розгляду premieur chambre de designatiin de la liquidateurs de succession et d,autorisatiin de vente d'immeuble indivis суду Першої інстанції Котону представлено 174 справи. Безперечно така кількість справ вражає; засвідчує перевантаження судової системи; ускладнює повноту розгляду справи та представляє труднощі як для спадкоємців, так і для посадових осіб судової влади. До того ж ситуація ускладняється відсутністю, на наш погляд, ефективних альтернативних способів вирішення спору, зокрема медіації.

Отже, узагальнення результатів дослідження дає підстави стверджувати, що найбільш типовими сегментами проблематики у сфері спадкового права африканської правової сім'ї (на прикладі Республіки Бенін) є:

1. Інтелектуальна чи матеріальна (повна, часткова) підробка документів (свідоцтва про народження дітей, усиновлення дітей, документів про співмешкання, спільне введення господарства);
2. Неправомірність заповіту (не відповідність закону, недійсність);
3. Маніпулювання поняттям «mon mari», «ma femme», «epouxe», «epouse»;
4. Відсутність Єдиного Реєстру спадкових справ;
5. Використання різних, у тому числі традиційних форм, методів маніпулятивного впливу на спадкоємців;
6. Значну кількість спадкового спору є свідчення поліфонічного глибинного між особистісного конфлікту та відсутності готовності й спроможності до медіації;
7. Перевантаженість судової системи;
8. Недоступність отримання послуг адвоката, виконавчої служби, нотаріату вразливим верстам населення;
9. Об'єктивні та суб'єктивні помилки, описки у правоустановчих документах, що робить їх непридатними.

Отримані результати надають змогу глибше проаналізувати особливості спадкових взаємин та слугують підґрунтям подальших наукових розвідок правових систем світу.

Висновки. Таким чином у результаті проведеного дослідження сформульовані окремі положення наукової новизни та зроблено певні висновки стосовно спадкового права у сучасному державно - правовому будівництві Республіки Бенін. Відзначено юридичний плюралізм як характерну ознаку сучасної африканської правової сім'ї та окреслено окремі фокуси проблематики у сфері спадкового права. В той самий час, репрезентовані фокуси є лише констатацією типових ситуацій, а виокремлення їх сегментарних напрямків підкреслює смислові конструкції шлюбних, позашлюбних, шлюбно-позашлюбних відносин бенінського суспільства, які хоча й ускладнюють прозорість та чіткість інститут шлюбу та сім'ї африканської правової сім'ї, проте розкривають широту самої історії африканської цивілізації, її багатогранність, своєрідність та глибоке культурне розмаїття, що свою чергу слугує об'єктивною субстанцією для подальших наукових розвідок, прикладних практик.

За цих обставин автори відкриті для наукової дискусії, співпраці з іншими вченими, дослідникам правових сімей сучасності загалом та африканської звичаєвої сім'ї зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Спадкове право: національний порівняльний та міжнародні аспекти. Українсько-англомовне практичне видання / за заг.ред.доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси, кандидата юридичних наук, доцента О.В. Кіріяк. Київ: Алерта, 2025. 576 с.
2. Спадкове право: проблеми теорії та практики: *монографія* / Г.В. Анікіна та інш.; голов. ред. С.Д. Гринько, Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. 502 с.
3. Кухарєв О.Є. Теоретичні і практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві: *монографія*. Алерта, 2019. 498 с.
4. Sophie Andreetta. Affairesd, heritage a Cotonou: commentlaloi a changelesfamilles. Cahiersd, Etides africaines. 234|2019.p. 377–404. URL: http://doi.org/10.4000/etudeasafricaines.25817s.

5. Sophie Andreetta. Pourquoi les tribunaux n'exécutent-ils pas la décision du juge? Conflits d'héritage et usages du droit à Cotonou. Politique Africaine. n.141, mars 2016, p. 147–168. URL: https://doi.org/10.3917/POLAF.141.0147.
6. Sophie Andreette. Le Code des femmes? Conflictd, heritage, dynamique de genre et usages du droit a Cotonou. Cahiers du Genre. 2019/1n. 66. pages 201–222.
7. Samuel Grumiau. Conflits de successionen Afrique Noire: Thèse de doctorat en psychologie sociale de l'URg et de l'UniversiteYaounde1. Cameroun. URL: https://le15ejour.ulg.ac.be/cms/c_343512/fr/conflits-de-succession-en-afrique-noire.
8. Naoure Assemian Faustin. Les conflits successoraux dans les entreprises familiales africaines : Le rôle de la structure familiale. Revue Africaine de management – *African management review.* Vol.3 (1) 2018, pp. 132–142. URL: https://revues.imist.ma/index.php/RAM/article/view/11227.
9. Seka Cyrille Ahouty, Aliman Diamande. Conflit de succession du pouvoir traditionnel en Afrique. Éditions universitaires européennes. 2022. 80 page. URL: https://www.cede.ch/fr/books/?view=detail&id=159161382.
10. Samson Igor Bidossessi Guedegbe. L'interdiction de la représentation successorale de l'indigne et du renonçant dans les États francophones d'Afrique. URL: https://afrilex.u-bordeaux.fr/wp-content/uploads/2021/03/L_INTERDICTION_DE_LA_REPRESENTATION_SUCCESSORALE_DE_L_INDIGNE_ET_DU_RENONCANT.pdf.
11. Camille Kuyu Mwissa. Parenté et famille dans la culture africaine : points de vue de l'anthropologie juridique. Paris: Karthala, 2005. Collection: Questions d'Enfances. 173 p. URL: crfpe-doc.fr/, index.php ?IvI=notice_display8&id=14872.
12. Nkumisongo Robert, Kalala Ilunga Matthensen. Droit de la famille originairement africain: une analyse critique sur le pluralisme successoral en République Démocratique du Congo. KAS African Law Study Library. Librairie Africaine d'Études Juridiques. 7(2020), p. 172–187. URL: https://dk.DOI=10.5771/2363-6262-2020-1-172.
13. Musangamwenya Walyanga K.Gelbert De la succession en droit civil congolas: problematique de la survivance en droitcoutumes: These de doctorat en droit soutenue a l'univesitede Lubumbashi, 2009. Inedit. Republique democratique du Congo. URL: https://www.researchgate.net/publication/342389244_Droit_de_la_famille_originairement_africain_une_analyse_critique_du_pluralisme_successoral_en_Republique_Democratique_du_Congo.
14. Спадкове право України та країн світу: практикум / авт. укладач Є.О.Харитонова [та інш.]; за заг.ред.: Є.О. Харитонова, О.М. Берназ-Луковецької, В.Г. Павлової; Нац. ун.-т. «Одес. юрид.академія». Одеса: Фенікс, 2023. 52 с.
15. Code des personneset de la famille: Republiquedu Benin. Loin. 2002-07 du 24aout 2004 portant. URL: https://sgg.gouv.bj/doc/loi-2002-07.

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.44

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН, ОБ'ЄКТОМ ЯКИХ Є ТИМЧАСОВІ СПОРУДИ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Івченко Д.Ю.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

Івченко Д.Ю. Проблеми правового регулювання відносин, об'єктом яких є тимчасові споруди для здійснення підприємницької діяльності.

Стаття присвячена дослідженню проблеми правового регулювання відносин, об'єктом яких є тимчасові споруди для здійснення підприємницької діяльності (далі – Тимчасова споруда). Дослідження проблем правового регулювання відносин з використання Тимчасових споруд є актуальним в умовах сьогодення, оскільки чинне законодавство не містить достатньої кількості правових засобів для чіткої регламентації цієї галузі суспільних відносин, що створює цілу низку юридичних колізій у сфері регулюванні правовідносин з використання Тимчасових споруд.

Особливу увагу в статті присвячено проблематиці нормативного регулювання правових відносин з використання Тимчасової споруди як рухомої речі в розумінні цивільного права, зокрема як об'єкта права власності, та юридичній відповідальності за порушення порядку встановлення Тимчасової споруди тощо.

У статті проаналізовано норми Цивільного кодексу України [3], Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [1], Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності [2], які визначають поняття та ознаки Тимчасових споруд, порядок їх розміщення у випадках, визначених чинним законодавством України, а також особливості та межі здійснення речових прав стосовно тимчасових споруд.

Окрема увага була приділена аналізу норм чинного законодавства, які дозволяють визначити категорію речей, до якої можна віднести Тимчасову споруду, а також визначити правовий статус останньої як об'єкта права власності. Автор зробив акцент на дослідженні питання відповідальності за порушення встановленого законом порядку розміщення та користування Тимчасовою спорудою.

Під час дослідження було встановлено, що механізм правового регулювання відносин з використання Тимчасових споруд є недосконалим, адже останній не містить правових засобів, які б передбачали юридичну відповідальність особи за порушення встановлених правил щодо користування Тимчасовими спорудами, а також відносили Тимчасову споруду до категорії речей (рухомих чи нерухомих) та визначали останню як об'єкт права власності в цілому.

На підставі аналізу норм чинного законодавства були зроблені висновки, які дозволяють стверджувати, що механізм правового регулювання відносин з використання Тимчасової споруди не містить достатньої кількості правових засобів, які здатні визначити її як повноцінний об'єкт суспільних відносин, адже норми чинного законодавства чітко не визначають Тимчасову споруду як рухому річ у розумінні цивільного права та не відносять її до об'єктів права власності. Регулювання відносин, об'єктом яких виступають Тимчасові споруди, з урахуванням зазначених юридичних прогалин, здійснюється за допомогою судової практики, що, своєю чергою, створює юридичну невизначеність.

Також був зроблений висновок і про те, що значного вдосконалення потребує механізм правового регулювання відносин, об'єктом яких виступає Тимчасова споруда в частині юридичної відповідальності. Адже чинне законодавство не містить жодної норми, на підставі якої можна притягнути до юридичної відповідальності осіб, які порушують вимоги, що висуваються до використання Тимчасових споруд.

З урахуванням проведеного дослідження був зроблений загальний висновок про те, що механізм правового регулювання відносин, об'єктом яких виступає Тимчасова споруда, потребує

ретельної уваги з боку законодавця, а тому єдиним інструментом удосконалення такого механізму є закріплення на законодавчому рівні комплексу юридичних засобів, які усунуть наявні прогалини, що перешкоджають учасникам правовідносин повноцінно реалізовувати свої права стосовно такого об'єкта правовідносин, як Тимчасові споруди.

Ключові слова: тимчасова споруда, механізм правового регулювання, правовідносини, об'єкт правовідносин, норми права.

Ivchenko D.Y. Problems of legal regulation of relations, the object of which is temporary structures for conducting business activities.

This article is dedicated to the study of the issues of legal regulation of relations, the object of which is temporary structures for business activities (hereinafter referred to as Temporary Structures). The study of the problems of legal regulation of relations involving Temporary Structures is relevant in today's conditions, as the current legislation does not provide sufficient legal means for clear regulation in this area of social relations, which in turn creates a number of legal conflicts in the regulation of legal relations involving Temporary Structures.

Particular attention in the article is devoted to the issues of legal regulation of social relations related to the use of Temporary Structures as movable property in the sense of civil law, as an object of ownership rights, and to legal liability for violations of the procedure for establishing Temporary Structures, etc. The article analyzes the norms of the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Regulation of Urban Development Activities», the Procedure for the Placement of Temporary Structures for Entrepreneurial Activities, which define the concepts and characteristics of Temporary Structures, the procedure for their placement in cases specified by current Ukrainian legislation, as well as the features and limits of exercising property rights in relation to the latter.

Special attention was paid to the analysis of the norms of current legislation that would classify the Temporary Structure into the appropriate category of things in civil law, as well as determine its legal status as an object of ownership. The author emphasized the study of the institution of liability for violation of the established legal order regarding the placement and use of the Temporary Structure. During the research, it was found that the mechanism for legal regulation of relations regarding the use of Temporary Structures is imperfect, as it does not contain legal means that would establish the legal liability of a person for violation of the established rules regarding the use of Temporary Structures, nor does it classify the Temporary Structure into the category of things (movable or immovable property) and define it as an object of ownership as a whole.

Based on the analysis of the norms of current legislation, the following conclusions have been drawn that allow us to assert that the mechanism of legal regulation of relations concerning the use of Temporary Structures does not contain a sufficient number of legal tools capable of defining the latter as a full-fledged object of social relations, since the norms of current legislation do not clearly define Temporary Structure as a movable property in the sense of civil law and do not classify it as an object of property rights. Regulation of relations where Temporary Structures are the object, taking into account the mentioned legal gaps, is carried out through judicial practice, which simultaneously creates legal uncertainty.

It was also concluded that the mechanism of legal regulation of relations involving Temporary Structures needs significant improvement in terms of legal liability. After all, the current legislation does not contain any norm that would allow for the legal liability of persons who violate the requirements imposed on the use of Temporary Structures.

Taking into account the conducted research, a general conclusion was made that the mechanism of legal regulation of relations, the object of which is a Temporary Structure, requires careful attention from the legislator, and therefore the only tool for improving it is the enshrinement at the legislative level of a complex of legal means that will eliminate the existing gaps that hinder participants in legal relations from fully exercising their rights in relation to such an object of legal relations as Temporary Structures.

Key words: Temporary Structure, mechanism of legal regulation, legal relations, object of legal relations, norms of law.

Постановка проблеми. У зв'язку зі стрімким розвитком ринкової економіки в Україні динаміка ринку малого та середнього бізнесу має значну інтенсивність. Бізнес починає активніше працювати на підвищення своїх показників ефективності, що спричиняє активне зростання еко-

номіки країни загалом. Дедалі частіше малий та середній бізнес для розширення своєї господарській діяльності використовує так звані кіоски, кав'ярні, мінімаркети, які на законодавчому рівні прийнято називати Тимчасовими спорудами.

Сьогодні нормативно-правове регулювання відносин з використання Тимчасових споруд є доволі недосконалим і базується переважно на нормах Цивільного кодексу України [3], Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [1] та положеннях Порядку розміщення Тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, затвердженого Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21.10.2011 № 244 [2]. Положення зазначених вище правових актів містять лише загальні поняття про Тимчасову споруду та порядок її встановлення, без жодного визначення її правової природи та сутності, що позбавляє можливості стверджувати про останню як об'єкт правовідносин. Проблематика правового регулювання відносин, об'єктом яких виступає Тимчасова споруда полягає в тому, що механізм правового регулювання не містить ключових юридичних засобів, які б чітко врегулювали питання віднесення Тимчасової споруди до категорії рухомої чи нерухомої речі, визначили Тимчасову споруду об'єктом права власності та запровадили інститут юридичної відповідальності за порушення порядку користування Тимчасовими спорудами.

З урахуванням зазначеного, виникає необхідність у вдосконаленні механізму правового регулювання Тимчасової споруди, адже остання є не тільки одноповерховою спорудою, що виготовляється з полегшених конструкцій, а й об'єктом, з приводу якого сторони вступають у цивільно-правові відносини.

Стан опрацювання. Питання проблем правового регулювання відносин, об'єктом яких є Тимчасові споруди для здійснення підприємницької діяльності, ніким не було досліджено.

Метою статті є дослідження проблематики правового регулювання відносин, об'єктом яких є Тимчасові споруди для здійснення підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток ринкової економіки в Україні обумовив появу нових бізнес-ідей для розвитку підприємницької діяльності. Суб'єкти господарювання починають стрімко працювати на нарощування своїх показників ефективності, підвищуючи рівень економічного розвитку нашої держави. Саме в цей період в арсеналі більшості підприємців з'явився новий інструмент для ведення прибуткового та комфортного бізнесу у вигляді Тимчасових споруд. Використання суб'єктами господарювання Тимчасових споруд дало змогу розширити доступ споживачам до придбання як споживчих товарів, так і товарів широкого вжитку, чим забезпечується ефективна реалізація інтересів населення.

Враховуючи зазначений чинник, Тимчасова споруда є соціальним благом, з приводу якого між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правовідносини. Оскільки відносини, які виникають між суб'єктами внаслідок використання Тимчасової споруди, врегульовані нормами права, то, відповідно, мають свій механізм правового регулювання. На нашу думку, під механізмом правового регулювання слід розглядати правову категорію, яка охоплює низку правових явищ, а саме: юридичні факти, правовідносини, норми права, акти чинного законодавства тощо. У процесі правового регулювання зазначені елементи взаємодіють між собою та визначають ефективність усього механізму. Однак серед названих елементів механізму правового регулювання слід відзначити, що саме норма права задає темп усім іншим елементам, програмуючи механізм правового регулювання на ефективне досягнення його мети.

З урахуванням положень чинного законодавства слід наголосити, що механізм правового регулювання відносин, об'єктом яких виступають Тимчасові споруди, є недосконалим, оскільки він не містить комплексу тих юридичних засобів, які б повною мірою встановили та конкретизували відповідні юридичні факти та визначили ефективність усього механізму регулювання відносин у цілому. Так, серед проблем правового регулювання слід відзначити відсутність чіткого юридичного визначення Тимчасової споруди як рухомої чи нерухомої речі, відсутність чітких положень чинного законодавства, які б відносили Тимчасову споруду до об'єкта права власності, відсутність комплексу норм права, які б сформували інститут юридичної відповідальності за порушення порядку встановлення та користування Тимчасовою спорудою.

Слід зазначити, що для визнання Тимчасової споруди об'єктом правовідносин, її слід розглянути як річ у розумінні цивільного права.

Поняття правового розуміння речі досліджувалося багатьма вченими та науковцями. Так, О. Кохановська зазначає, що в юридичному значенні під речами розуміються як предмети побу-

ту, так і різного роду енергія, складні матеріальні об'єкти, наприклад, залізниці, газоподібні та рідкі речовини, як-от газ і вода тощо. Виходячи з цього, речами можна назвати надані природою і створені людиною блага (цінності) матеріального світу, які виступають об'єктами цивільних прав [4]. Також слід погодитись із О. С. Мазур, яка зазначає, що речі – це найпоширеніший об'єкт цивільно-правових відносин. Вони є об'єктами речових правовідносин, що виникають з договору застави, купівлі-продажу, обміну, дарування [5, с. 30]. У своїй праці Ю.Є. Ходико вказує, що річчю в контексті об'єкта речового правовідношення з огляду на національну доктрину та міжнародну практику є всі тілесні предмети матеріального світу, якщо інше щодо таких об'єктів не встановлено законом [6, с. 83].

Вказані вище позиції науковців поділяє й український законодавець, який у ст. 179 Цивільного кодексу України зазначає, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [3].

З урахуванням зазначеного вище можна стверджувати, що Тимчасова споруда є річчю в контексті цивільного права, адже остання має матеріальну форму та є об'єктом цивільно-правових відносин.

Слід звернути увагу, що законодавець у Порядку чітко розрізняє стаціонарну та пересувну Тимчасову споруду. Так, відповідно до п. 1.4 зазначеного Порядку під пересувною Тимчасовою спорудою слід розуміти споруду, яка не має закритого приміщення для тимчасового перебування людей, у якій може бути розміщене торговельне обладнання, низькотемпературний прилавок, лоток, ємність, торговельний автомат, інші пристрої для сезонної роздрібної торгівлі та іншої підприємницької діяльності; а стаціонарною Тимчасовою спорудою слід вважати споруду, яка має закрите приміщення для тимчасового перебування людей і по зовнішньому контуру площу до 30 кв. м [2].

Оскільки Тимчасова споруда є річчю в розумінні цивільного законодавства, наявність у неї ознак «пересувна» та «стаціонарна» викликає питання, до якого різновиду речей її слід віднести – до рухомих чи до нерухомих речей, чи взагалі Тимчасова споруда може бути як рухомою, так і нерухомою річчю.

Відповідно до ч. 1 ст. 181 Цивільного кодексу України, до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації [3].

Частиною 2 ст. 181 Цивільного кодексу України передбачено, що рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі [3]. Аналізуючи зазначене вище, слід зауважити, що віднесення пересувної Тимчасової споруди до рухомих речей жодного сумніву не викликає, а от про приналежність до нерухомих речей стаціонарної Тимчасової споруди, яка розташована на земельній ділянці, все ж таки впевнено стверджувати не можна.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 19.01.2024 року у справі № 162/672/22 (провадження: 61-16216ск23) зазначив, що Тимчасова споруда є рухомою річчю, оскільки виготовляється з полегшених конструкцій і встановлюється тимчасово без закладення фундаменту, а тому вільне переміщення Тимчасових споруд у просторі можливе без зміни їх призначення. Оскільки Тимчасова споруда не є нерухомістю, то закон не вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення та державної реєстрації договору відчуження чи оренди такої споруди, відсутня необхідність державної реєстрації вказаного майна [7].

Підсумовуючи, слід зауважити, що чинне законодавство не містить правових норм, які б чітко відносили Тимчасову споруду то категорії рухомих речей, чим створює проблеми у правовому регулюванні даного виду відносин. Проте враховуючи судову практику слід зробити висновок, що Тимчасова споруда все ж таки є рухомою річчю, незважаючи на її «стаціонарну» ознаку, адже встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту, та з її переміщенням не зміниться її цільове призначення та нею не будуть втрачені корисні властивості.

Також для визнання Тимчасової споруди об'єктом правовідносин її слід розглядати як об'єкт права власності.

Так, під об'єктами права власності слід розуміти певні різновиди об'єктів цивільних прав, які в законодавстві часто називаються майном. Об'єктом права власності може бути лише майнове благо, що має певну економічну цінність і може бути предметом товарно-грошових відносин.

Водночас, законодавством України значно розширено коло об'єктів права власності, якими визнано повітряний простір, цінні папери та ін. [8, с. 118].

Через те, що чинне законодавство не містить чітких положень, які б визнавали Тимчасову споруду беззаперечним об'єктом права власності, в такому випадку слід звернутися до судової практики.

Згідно з постановою Верховного Суду від 17.01.2024 року у справі № 629/3710/20 (провадження: 61-7086ск23), колегія суддів дійшла наступного висновку: *«…вказані тимчасові споруди перебувають у одноосібному користуванні відповідача, апеляційний суд, стягуючи з відповідача компенсацію у розмірі 1/2 частини їх вартості на користь позивача, мав визнати право особистої приватної власності на це майно за відповідачем…»* [9].

З урахуванням зазначеного вище очевидно, що Суд визнає Тимчасову споруду об'єктом права власності, та водночас звертає увагу на те, що чинним законодавством не визначено статусу Тимчасової споруди як об'єкта права власності.

Відповідно до постанови Верховного Суду від 28.12.2023 року у справі № 161/5528/19 (провадження: 61-13054ск22), колегія суддів дійшла наступного висновку: *«…Тимчасова споруда на території Центрального парку культури та відпочинку імені Лесі Українки в м. Луцьку – дитячий майданчик та кафе «ІНФОРМАЦІЯ_1» не перебуває у власності ОСОБА_2, а використовується нею у підприємницькій діяльності та встановлена на підставі паспорта прив'язки, що виданий управлінням містобудування та архітектури…»* [10].

Зі змісту зазначеного вище судового рішення зрозуміло, що Суд не визнає Тимчасову споруду об'єктом права власності, оскільки вона, згідно зі своєю юридичною природою, не має власника.

З вищевказаного випливає, що зазначений Порядок, хоч і не містить визначення, хто є власником Тимчасової споруди та порядку набуття права власності на неї, проте в положеннях нормативно-правового акта законодавець опосередковано все ж таки згадує про власника Тимчасової споруди, але без жодної конкретики.

Тому з урахуванням судової практики та положень чинного законодавства можна дійти висновку, що Тимчасова споруда є беззаперечним об'єктом права власності, проте механізм правового регулювання відносин з використання Тимчасової споруди в частині об'єкта права власності потребує значного вдосконалення через запровадження нових, більш конкретних правових норм.

Крім того, слід відзначити, що однією з проблем правового регулювання відносин, об'єктом яких виступають Тимчасові споруди, є відсутність інституту відповідальності за невиконання вимог порядку встановлення та користування такими Тимчасовими спорудами. Це створює значні правової колізії у регулюванні відносин щодо використання Тимчасових споруд підприємцями.

Так, у багатьох містах ведеться жорстка політика з демонтажу або перенесення Тимчасових споруд, що відбувається за рішенням органів місцевого самоврядування. При цьому місцеві ради наполягають, що під знесення потрапляють лише ті Тимчасові споруди, які розміщені без дозвільних документів.

Відповідно до ч. 2 ст. 28 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», тимчасова споруда торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності – це одноповерхова споруда, що виготовляється з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту. Тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності може мати закрите приміщення для тимчасового перебування людей (павільйон площею не більше 30 квадратних метрів по зовнішньому контуру) або не мати такого приміщення. Частиною 4 цієї ж статті визначено, що розміщення Тимчасової споруди здійснюється в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері містобудування [1].

Пунктом 1.4 Порядку визначено, що пересувна Тимчасова споруда – це споруда, що не має закритого приміщення для тимчасового перебування людей, у якій може бути розміщене торговельне обладнання, низькотемпературний прилавок, лоток, ємність, торговельний автомат, інші пристрої для сезонної роздрібної торгівлі та іншої підприємницької діяльності, а що стосується стаціонарної Тимчасової споруди, то під нею розуміють споруду, яка має закрите приміщення для тимчасового перебування людей, і по зовнішньому контуру площу до 30 кв. м [2].

Слід зазначити, що підставою для розміщення Тимчасових споруд є паспорт прив'язки Тимчасової споруди, зразок якого затверджено самим Порядком. Під паспортом прив'язки Тимчасової

споруди слід розуміти комплект документів, у яких визначено місце встановлення Тимчасової споруди та благоустрій прилеглої території на топографо-геодезичній основі М 1 : 500, інженерне забезпечення, зовнішній архітектурний вигляд Тимчасової споруди та напрям підприємницької діяльності. Замовник, який має намір установити Тимчасову споруду, звертається до відповідного виконавчого органу сільської, селищної, міської ради або районної державної адміністрації з відповідною заявою в довільній формі про можливість розміщення Тимчасової споруди, а вже сам паспорт прив'язки Тимчасової споруди оформлюється органом з питань містобудування та архітектури за формою, наведеною у Порядку [2].

З урахуванням вищевикладеного очевидно, що чинний Порядок єдиною підставою для розміщення Тимчасової споруди визначає паспорт прив'язки. Будь-яких інших додаткових документів, які б указували на підставу розміщення Тимчасової споруди, законодавець не визначає.

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 12.06.2018 року у справі № 905/1552/16 дійшла висновку з приводу того, що за змістом ст. 28 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», з урахуванням положень законів України «Про благоустрій населених пунктів» і «Про місцеве самоврядування в Україні» та Порядку отримання паспорта прив'язки тимчасової споруди на підставі відповідного рішення органу місцевого самоврядування про надання дозволу на її розміщення, а також наявність належним чином укладеного договору щодо пайової участі в утриманні об'єкта благоустрою, є підставою для встановлення такої Тимчасової споруди [11].

З урахуванням зазначеного вище очевидно, що Велика Палата Верховного Суду, окрім паспорта прив'язки, визначає договір щодо пайової участі в утриманні об'єкта благоустрою як підставу для розміщення тимчасової споруди.

Згідно з п. 2.30 Порядку забороняється розміщення Тимчасової споруди самовільно [2].

Пунктом 2.29 Порядку визначено, що в разі закінчення строку дії, анулювання паспорта прив'язки Тимчасової споруди, самовільного встановлення Тимчасової споруди, така Тимчасова споруда підлягає демонтажу [2].

З урахуванням вищевикладеного слід зауважити, що самовільно розміщеною Тимчасовою спорудою вважається Тимчасова споруда, яка розміщена без паспорта прив'язки, або паспорт прив'язки анульовано чи в нього закінчився строк дії.

Чинним законодавством не передбачено відповідальності для осіб за самовільне розміщення тимчасової споруди, окрім як демонтаж останньої.

Слід зазначити, що у 2015 році народними депутатами Є. Фірсовим, С. Алєксєєвим, Н. Новак було подано проєкт Закону України від 11.02.2015 р. № 2106 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за самовільне розміщення тимчасових споруд», яким передбачалося доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення ст. 152-2 наступного змісту:

«Стаття 152-2. Самовільне розміщення тимчасових споруд

1. Самовільне, тобто таке, що порушує встановлений законодавством порядок розміщення на території населених пунктів, а також за їх межами, тимчасових споруд, – тягне за собою накладення штрафу від трьохсот до п'ятисот неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією тимчасових споруд.

2. Ті самі дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, – тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятисот до шестисот неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією тимчасових споруд.

3. Систематичне вчинення дій, передбачених частиною першою цієї статті, – тягне за собою накладення штрафу в розмірі від шестисот до дев'ятисот неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією тимчасових споруд.» [12].

Запропоновані зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення внесено не було, а тому й відповідальності за самовільне розміщення Тимчасових споруд на законодавчому рівні так і не встановлено.

Як зазначає О. Д. Гринь, під «юридичною відповідальністю» варто розуміти здійснюваний у межах правовідносин добровільно, або за рішенням спеціальних органів держави, юридичний обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати відповідних несприятливих позбавлень і наслідків особистого, майнового та організаційного характеру, міра яких передбачена санкціями правових норм [13].

З урахуванням зазначеного вище можна зробити висновок, що механізм правового регулювання відносин, об'єктом яких виступають Тимчасові споруди, не містить юридичних засобів, які б сформували дієвий інститут юридичної відповідальності, обумовлений санкціями правових норм.

Отже, ґрунтуючись на викладеному в статті матеріалі, можна зазначити, що станом на сьогодні правовий режим тимчасової споруди для здійснення підприємницької діяльності потребує значного вдосконалення. Відсутність чіткого нормативного врегулювання створює правову невизначеність у сфері регулювання правовідносин з використання Тимчасових споруд. Як вбачається з аналізу нормативно-правових актів, які регулюють порядок установлення та використання Тимчасових споруд, а також існуючої судової практики, законодавцем не визначено правової природи Тимчасової споруди, не конкретизовано її правовий статус, що позбавляє можливості беззаперечно ідентифікувати титульного власника даної речі. Вдосконалення правового режиму Тимчасової споруди через судову практику не дає дієвих результатів та створює правову невизначеність у цій сфері правовідносин, про що свідчить відсутність у суддів єдиної правової позиції щодо правового статусу Тимчасової споруди.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що серед проблем правового регулювання відносин, об'єктом яких виступають Тимчасові споруди, слід зазначити відсутність чіткого юридичного визначення Тимчасової споруди як рухомої чи нерухомої речі, відсутність чітких положень чинного законодавства, які б відносили Тимчасову споруду до об'єкта права власності, відсутність комплексу норм права, які б сформували інститут юридичної відповідальності за порушення порядку встановлення та користування Тимчасовою спорудою. Тому єдиним інструментом для вдосконалення механізму правового регулювання відносин з використання Тимчасових споруд залишається чітке закріплення на законодавчому рівні комплексу юридичних засобів, які б чітко врегулювали питання віднесення Тимчасової споруди до категорії рухомої речі, визначили Тимчасову споруду об'єктом права власності та запровадили інститут юридичної відповідальності за порушення вимог чинного законодавства в частини встановлення та користування Тимчасовими спорудами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI, станом на 04.01.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 25.05.2025).
2. Порядок розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності: наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21.10.2011 № 244. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1330-11#Text (дата звернення: 25.05.2025).
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV, станом на 03.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#Text (дата звернення: 24.05.2025).
4. Кохановська О. Втілення та реалізація ідей розробників ЦК України щодо нормативного закріплення поняття та видів об'єктів цивільних прав. Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Н. Кузнєцової / відп. ред. Р. Майданик та О. Кохановська. Київ : Юридична практика, 2014. С. 247–271.
5. Мазур О.С. Цивільне право України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.
6. Ходико Ю.Є. Поняття речі в контексті визначення об'єкта речового правовідношення. SSN 2414-990X. Проблеми законності. 2017. Вип. 139, С. 78–85.
7. Постанова Верховного Суду від 19.01.2024 року у справі № 162/672/22 (провадження 61-16216ск23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116487508 (дата звернення: 25.05.2025).
8. Цивільне право України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л.О. Доліненко, С.О. Сарновська. Київ : МАУП, 2005. 384 с.
9. Постанова Верховного Суду від 17.01.2024 року у справі № 629/3710/20 (провадження 61-7086ск23) *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116890970 (дата звернення: 25.05.2025).

10. Постанова Верховного Суду від 28.12.2023 року у справі № 161/5528/19 (провадження 61-13054ск22). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115974184 (дата звернення: 25.05.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2018 року у справі № 905/1552/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963900 (дата звернення: 25.05.2025).
12. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за самовільне розміщення тимчасових споруд : проєкт Закону України від 11.02.2015 № 2106. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/JH1MI00I?an=3 (дата звернення: 25.05.2025).
13. Гринь О.Д. Категорія юридичної відповідальності: методологічний аналіз поняття. *Правова держава*. № 24. 2016. С. 11–15. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1614d109-7153-4de6-a83e-bd3bc603edb5/content (дата звернення: 25.05.2025).

УДК 347.771
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.45

ВИЗНАННЯ ІНОЗЕМЦІВ НЕДІЄЗДАТНИМИ В УКРАЇНІ

Кавин О.,
студент 3 курсу Школи права,
Український католицький університет

Тарасенко Х.Ю.,
докторка філософії в галузі права,
старша викладачка кафедри теорії права та прав людини,
Український католицький університет
ORCID: 0000-0001-9960-0169

Кавин О., Тарасенко Х.Ю. Визнання іноземців недієздатними в Україні.
В рамках проведеного наукового дослідження авторами встановлено, що іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Встановлено, що можливість та підстави визнання фізичної особи недієздатною передбачені у ст. 39 Цивільного кодексу України. Зокрема, фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Своєю чергою, порядок визнання фізичної особи недієздатною встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України. Аргументовано, що відносини із приводу визнання фізичної особи-іноземця недієздатним слід вважати приватно-правовими відносинами, ускладненими іноземним елементом. Підстави та правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи-іноземця регулюються особистим законом цієї особи – правом держави, громадянином якої він є. Визначено, що визнання іноземних громадян, які проживають в Україні, недієздатним за українським законодавством судами України є цілком можливим за умови, що відповідні положення містяться у двосторонніх міжнародних договорах України про правову допомогу та правові відносини у цивільних справах з державою громадянства іноземця. Відтак, вирішуючи питання стосовно можливості визнання іноземця недієздатним в Україні, перш за все, необхідно дослідити наявність двостороннього міжнародного договору про правову допомогу в цивільних справах і, за його наявності, дослідити його зміст його положень щодо відповідної процедури. За загальним правилом, суди повинні проходити процедуру надіслання запиту (судового доручення) компетентному органу іноземної держави, який містить повідомлення про наявність підстав для визнання недієздатним громадянина цієї держави, а також клопотання про надання права виконати подальші дії суду за місцем проживання цієї особи.
Ключові слова: фізична особа, іноземець, дієздатність, правоздатність, недієздатність, іноземний елемент.

Kavyn O., Tarasenko Kh.Y. Declaring of foreigners incapacitated in Ukraine.
As part of the scientific research, the authors establish that foreigners who are legally in Ukraine enjoy the same rights and freedoms, and bear the same obligations, as citizens of Ukraine, with the exceptions established by the Constitution, laws or international treaties of Ukraine. The author establishes that the possibility and grounds for declaring an individual as incapacitated are envisaged in Article 39 of the Civil Code of Ukraine. In particular, an individual may be declared incapacitated by a court if, due to a chronic, persistent mental disorder, he/she is unable to realize the significance of his/her actions and/or to control them. The procedure for declaring an individual as incapacitated is established by the Civil Procedure Code of Ukraine. The authors argue that relations regarding the declaring of a foreigner as incapacitated should be considered private law relations complicated by a foreign element. The grounds

and legal consequences of recognizing a foreigner as incapacitated or restricting the civil capacity of a foreign individual are regulated by the personal law of this person – the law of the state of which he is a citizen. It is determined that the declaring of foreigner residing in Ukraine as incapacitated under Ukrainian legislation by the courts of Ukraine is quite possible, provided that the relevant provisions are established in bilateral international treaties of Ukraine on legal assistance and legal relations in civil cases with the state of citizenship of the foreigner. Therefore, when deciding whether a foreigner can be recognized as incapacitated in Ukraine, it is first of all necessary to investigate the existence of a bilateral international treaty on legal assistance in civil matters and, if it exists, to study its content of its provisions on the relevant procedure. As a rule, the courts shall go through the procedure of sending a court order to the competent authority of a foreign state. Such request shall contain a notification of the existence of grounds for recognizing a citizen of this state as incapacitated, as well as a request for granting the right to perform further actions of the court at the place of residence of this person.

Key words: individual, foreigner, capacity, legal capacity, incapacity, foreign element.

Постановка проблеми. Визнання недієздатним громадянина іноземної держави в Україні набуває особливої ваги у зв'язку з глобалізацією, міграційними процесами та значною кількістю іноземців, які проживають в Україні. Хвороба не обирає місця та громадянства. Зважаючи на те, що особа, яка страждає від хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, вона не може в повній мірі захистити свої права шляхом звернення до компетентних органів держави її громадянства самостійно. Більше того, можливість розгляду питання про визнання недієздатним іноземця саме в Україні організаційно спрощує увесь процес для родичів такої особи, які проживають із нею в Україні чи здійснюють догляд, та для медичних закладів, в яких на лікуванні перебуває така особа (зазвичай – це психоневрологічні заклади), які можуть бути заявниками в такій категорії справ.

Стан дослідження в літературі. Питання визнання недієздатними іноземних громадян в Україні не отримало широкого висвітлення у науковій літературі, зважаючи на те, що воно торкається досить вузької сфери правозастосування. Окремі аспекти правового статусу іноземців розкриті в працях таких науковців як-от: Стефанчук М.О., Нечитайло Т.В., Луць В.В., Пасайлюк І.В та ін. Втім, зважаючи на відсутність єдності судової практики в цьому питанні, вважаємо, що питання особливостей визнання недієздатними іноземців в Україні потребує уваги з боку наукової спільноти.

Метою цієї наукової статті є аналіз та виокремлення особливостей визнання недієздатними громадян іноземних держав в Україні.

Виклад основного матеріалу. Іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (ст. 26 Конституції України) [1]. Так, Конституція України у ст. 26 надала іноземцям такий же обсяг правоздатності як і громадянам України за виключенням випадків, встановлених законом чи міжнародним договором. В розумінні цивільного права іноземець, як і громадянин України, і рівно так само як і особа без громадянства, є фізичними особами. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) розкриває поняття фізичної особи, закріплюючи положення, що фізичною особою є людина – учасник цивільних відносин. Розглядаючи правосуб'єктність фізичної особи, в науці цивільного права виділяють три її елементи: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність [2]. Окремо виділяють також цивільну процесуальну право- та дієздатність. Останні визначаються законодавством України. Так, Пасайлюк І. В. слушно зауважує, що нормативне регулювання встановлення правосуб'єктності іноземних громадян, дає підстави стверджувати про те, що матеріальна та процесуальна правосуб'єктність не може ототожнюватись [3, с. 63].

Можливість визнання фізичної особи недієздатною регламентована у ст. 39 ЦК України. Так, фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Порядок визнання фізичної особи недієздатною встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України) [4]. Відтак, ЦК України не встановлює диференціації чи специфіки визнання недієздатними іноземних громадян в Україні.

Втім, будь-які відносини приватно-правового характеру, які ускладнені іноземним елементом, повинні регулюватись із врахуванням положень міжнародного приватного права. В цьому аспекті

важливо наголосити, що іноземний елемент – це ознака, що характеризує приватноправові відносини, та виявляється в одній або кількох з таких форм: 1) хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; 2) об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; 3) юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави [5]. Отже, якщо питання визнання фізичної особи недієздатною вирішується щодо іноземця, то такі відносини слід вважати приватно-правовими відносинами, ускладненими іноземним елементом, а відтак – покликатись на норми Закону України «Про міжнародне приватне право» (далі по тексту – Закон).

Одним із базових понять, які є важливими для визначення можливості визнання іноземця недієздатним в Україні на підставі норм ЦК України, є поняття «особистого закону фізичної особи». Так, особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є. Згідно із ч. 2 ст. 18 Закону підстави та правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи регулюються особистим законом цієї особи. Враховуючи той факт, що одним із правових наслідків визнання особи недієздатною є встановлення над нею опіки, Закон передбачає також норму, згідно із якою встановлення і скасування опіки та піклування над недієздатними особами також регулюються особистим законом підопічного.

Отже, за загальним правилом, вирішення питання про наявність підстав для визнання іноземця недієздатним та встановлення над ним опіки вирішується згідно із законодавством держави, громадянином якої він є. Проаналізувавши положення Закону, можна дійти висновку, що визнати недієздатним іноземця в Україні згідно із положеннями ЦК України в порядку, передбаченому ЦПК України, є неможливим. Така ситуація створила б прецеденти, за яких за наявності стійкого хронічного психічного захворювання у фізичної особи – іноземця, заявник повинен був би звертатись до суду іноземної держави за правилами, встановленими іноземним процесуальним законом. Іноді час, затрачений на такі процедури є невиправдано великим, і особа, за наявності усіх підстав для визнання її недієздатною, залишається повноцінним учасником цивільних відносин і вчиняє низку правочинів, питання дійсності яких може стати в майбутньому самостійним предметом судового розгляду.

Втім, ст. 3 цього Закону передбачає правило, яке дає можливість винятку бути. Зокрема, за умови, якщо міжнародним договором України передбачено інші правила, ніж встановлені цим Законом, застосовуються правила цього міжнародного договору. Такі правила передбачаються в міжнародних договорах України про взаємну правову допомогу. Так, може бути передбачена можливість судом однієї договірної сторони визнати недієздатним громадянина іншої договірної сторони, який проживає на її території, відповідно до законодавства своєї держави.

Наприклад, в Договорі між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах міститься ст. 23, в якій у ч. 3-5 передбачено, що у випадку, якщо суду однієї договірної сторони стануть відомими підстави визнання обмежено дієздатною або недієздатною особи, яка проживає на її території і є громадянином другої договірної сторони, він повідомить про це суд договірної сторони, громадянином якого є ця особа [6]. Враховуючи диспозитивність цивільного судочинства, «стати відомою» суду підстава для визнання іноземця недієздатним може лише тоді, коли до суду подано заяву про визнання особи недієздатною членом її сім'ї, органом опіки та піклування чи закладом з надання психіатричної допомоги.

Однак, якщо суд Чеської республіки, оповіщений про підстави для визнання особи недієздатною, протягом трьох місяців не розпочне справу чи не повідомить свою думку, справу про визнання особи недієздатною розглядатиме суд України. У такому випадку рішення про визнання особи недієздатною направляється компетентному суду Чеської республіки. Однак, позитивне рішення про визнання громадянина Чеської республіки недієздатним є можливим лише за умови, що підстава для визнання його недієздатною є передбачена в цивільному законодавстві обох країн.

Схожі за змістом положення містяться у двосторонніх міжнародних договорах України про правову допомогу та правові відносини у цивільних справах із Литовською Республікою (ст. 23) [7], Республікою Польща (ст. 22) [8], Румунією (ст. 23) [9], Республікою Молдова (ст. 23) [10] та ін. В такому разі існує передбачений міжнародним договором механізм регулювання підстав та порядку визнання іноземця – громадянина цих держав недієздатним в Україні.

Втім, не кожен із двосторонніх міжнародних договорів України про правову допомогу містить подібні положення щодо можливості визнання недієздатним громадянина однієї договірної сто-

рони на території іншої. До прикладу, Договір між Україною та Федеративною Республікою Бразилія про взаємну правову допомогу та правові відносини у цивільних справах від 2020 року [11] та Договір між Україною та Республікою Болгарія від 2005 року [12] про правову допомогу в цивільних справах таких положень не містять.

Відтак, вирішуючи питання стосовно можливості визнання іноземця недієздатним в Україні, перш за все, необхідно дослідити наявність двостороннього міжнародного договору про правову допомогу в цивільних справах і, за його наявності, дослідити його зміст та наявність відповідного правового регулювання в рамках цього договору.

Дослідивши судову практику щодо визнання іноземців недієздатними в Україні слід наголосити, що в досліджуваних (позитивних) судових рішеннях суд почасти не покликався на положення міжнародного договору.

Так, наприклад, Рішенням Горохівського районного суду Волинської області від 19 квітня 2021 року у Справі № 155/1851/20 суд, встановивши наявність в фізичної особи – громадянина Республіки Польща, хронічного стійкого психічного розладу (параноїдальної шизофренії, безперервно-прогредієнтного перебігу), внаслідок якого він не може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, визнав особу недієздатною [13]. Втім, в самому рішенні не було покликань ані на двосторонній міжнародний договір України і Республіки Польща, ані на наявність відповідних положень у Цивільному кодексі Польщі (ст. 13) [14].

Схожою є Справа № 334/7912/18, в якій Рішенням Ленінського районного суду м. Запоріжжя суд визнав недієздатною жінку, яка має посвідку на постійне проживання іноземців та осіб без громадянства в Україні [15] та Справа № 658/4018/20, в якій Рішенням Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 24 червня 2021 визнано недієздатною жінку – громадянку іноземної держави, яка страждала на стійкий психічний розлад, перебувала на лікуванні в Херсонській психіатричній лікарні [16].

Втім, існує також і судова практика, яка відображає інший порядок вирішення справи – шляхом первинного звернення до компетентного органу держави громадянства відповідної фізичної особи.

Так, Рішенням Великомихайлівського районного суду Одеської області від 11 вересня 2020 року у Справі № 498/532/19, яким визнано недієздатним громадянку Республіки Молдова, суд зробив посилання на положення відповідного Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах 1995 року та вдався до процедури, визначеної цим Договором. Зокрема, Ухвалою суду від 23 жовтня 2019 року постановлено звернутись із судовим дорученням про надання правової допомоги до компетентного суду Республіки Молдова, який повідомити про наявність підстав для визнання недієздатною, громадянки Республіки Молдова, а також клопотати про надання права виконати подальші дії суду за місцем проживання цієї особи. Своєю чергою, Міністерство юстиції Республіки Молдова у своєму Листі повідомило про неможливість виконати вказане доручення стосовно цієї особи, оскільки вона за власним проханням з 05.07.2002 року була виключена з реєстру обліку населення [17].

Вимоги до змісту заяви про визнання іноземця недієздатним не відрізняються від вимог до заяви щодо визнання недієздатним громадянина України. Так, у заяві про визнання фізичної особи недієздатною мають бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок якого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 3 ст. 297 ЦПК України). Суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу (ч.1 ст. 298 ЦПК України).

Висновки. Відтак, проаналізувавши судову практику, доходимо висновку, що визнання іноземних громадян, які проживають в Україні, недієздатними за українським законодавством є цілком можливим за умови, що відповідні положення містяться у двосторонніх міжнародних договорах України про правову допомогу та правові відносини у цивільних справах з країною, громадянином якої є особа, питання щодо визнання недієздатною якої вирішується судом. Втім, в такому випадку суди повинні проходити процедуру надіслання запиту (судового доручення) компетентному органу іноземної держави, який містить повідомлення про наявність підстав для визнання недієздатною громадянина цієї держави, а також клопотання про надання права виконати подальші дії суду за місцем проживання цієї особи.

В окремих судових рішеннях (позитивних) вбачається й інша практика: суди, вирішуючи питання про наявність підстав для визнання іноземця недієздатним та встановлення над ним опіки, не покликалися на відповідні положення міжнародного договору, які регламентують обов'язкову процедуру у цьому випадку та не вдаються до надіслання запиту (судового доручення) компетентному органу іноземної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Нечитайло Т.В., Луць В.В. Поняття цивільної правосуб'єктності та її елементів. Збірник наукових статей. URL: http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8996/1/962-Article%20Text-1925-1-10-20191025%20%281%29.pdf.
3. Пасайлюк І.В. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України. Дисертація на здоб. наук. ступ. к.ю.н. Львів. 2021. С. 63
4. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-І. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
5. Про міжнародне приватне право. Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15.
6. Договір між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 203_018?fbclid=IwY2xjawIm8t1leHRuA2FlbQIxMAABHbpn7vKsD1MQkRcZH5XpeycseEoOIiDvM5s9nGq0KwCxTynb0b9OyMZsRw_aem_Zs8pg6b-MhEtZuZv7rCV6g#Text.
7. Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_002#Text.
8. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text.
9. Договір між Україною та Румунією про правову допомогу та правові відносини в цивільних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_029#Text.
10. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/498_604#Text.
11. Договір між Україною та Федеративною Республікою Бразилія про взаємну правову допомогу та правові відносини у цивільних справах від 14.01.2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/076_001-18#Text.
12. Договір між Україною та Республікою Болгарія про правову допомогу в цивільних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_056#Text.
13. Рішення Горохівського районного суду Волинської області від 19 квітня 2021 року у Справі № 155/1851/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96343024.
14. Kodeks Cywilny (KC) Polska. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-cywilny-16785996.
15. Рішення Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 05 квітня 2019 року у Справі № 334/7912/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81196369.
16. Рішення Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 24 червня 2021 у Справі № Справа № 658/4018/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98207290.
17. Рішенням Великомихайлівського районного суду Одеської області від 11 вересня 2020 року у Справі № 498/532/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91708737.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.46

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ

Канарик Ю.С.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного та господарського права
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-3222-7827

Канарик Ю.С. Публічно-правова охорона комерційної таємниці.

Проведено ґрунтовний аналіз норм чинного вітчизняного законодавства, які спрямовані на захист відомостей, що становлять комерційну таємницю, під час цивільного, господарського та адміністративного процесів, а також у межах кримінального провадження. Надано визначення поняттю «комерційна таємниця» через аналіз відповідних законодавчих актів України, зокрема розкрито зміст інформації, яка пов'язана з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням фінансами, а також іншими аспектами діяльності підприємства, яка не є державною таємницею. Таке розкриття, передача або навіть витік подібної інформації може завдати істотної шкоди законним інтересам підприємства, створюючи реальні ризики для його стабільного функціонування.

У межах дослідження розкрито зміст адміністративної, цивільної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності за неправомірне отримання, використання та розголошення комерційної таємниці. Деталізовано підходи, що передбачені українським законодавством, та проаналізовано їхню ефективність з позиції практичного застосування. Значну увагу приділено вивченню міжнародного досвіду в цій сфері: розглянуто публічно-правові механізми охорони комерційної таємниці в зарубіжних країнах, включно з правовим полем Європейського Союзу, з подальшим формулюванням пропозицій щодо вдосконалення українського нормативного масиву.

Крім того, досліджено судову практику розгляду справ щодо розголошення комерційної таємниці, зокрема виявлено наявність значних труднощів у процесі доказування складу правопорушення або злочину. Це зумовлює необхідність подальшого розвитку механізмів збирання та оцінювання доказів у таких справах. У процесі написання статті було проведено системний аналіз чинного українського законодавства щодо особливостей публічно-правової охорони комерційної таємниці.

Для досягнення поставленої мети проаналізовано окремі статті Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, Кодексу законів про працю, Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також закони України «Про недобросовісну конкуренцію», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Доведено існування об'єктивної потреби у доповненні зазначених законодавчих актів нормами, що передбачають надійний механізм захисту комерційної таємниці, включаючи чітке встановлення відповідальності за її незаконне розголошення, використання чи отримання.

Ключові слова: комерційна таємниця, Антимонопольний комітет України, судовий захист, недобросовісна конкуренція.

Kanaryk Yu.S. Public-legal protection of trade secrets.

The author conducts a thorough analysis of the provisions of current national legislation aimed at protecting information constituting a trade secret in civil, commercial and administrative proceedings, as well as in criminal proceedings. The author defines the concept of "trade secret" by analyzing the relevant legislative acts of Ukraine, in particular, the content of information related to production, technological information, financial management, and other aspects of the enterprise's activities that is not a state secret is disclosed. Such disclosure, transfer or even leakage of such information may

cause significant damage to the legitimate interests of the enterprise, creating real risks to its stable functioning.

The study reveals the content of administrative, civil, criminal and disciplinary liability for unlawful acquisition, use and disclosure of trade secrets. The author details the approaches provided for by Ukrainian legislation and analyzes their effectiveness in terms of practical application. Considerable attention is paid to the study of international experience in this area: the author examines public law mechanisms for the protection of trade secrets in foreign countries, including the legal framework of the European Union, with further formulation of proposals for improving the Ukrainian regulatory framework.

In addition, the author examines the court practice of considering cases involving disclosure of trade secrets, and in particular, reveals that there are significant difficulties in proving the elements of an offense or crime. This necessitates further development of mechanisms for collecting and evaluating evidence in such cases. In the course of writing this article, a systematic analysis of the current Ukrainian legislation on the peculiarities of public law protection of trade secrets was carried out.

To achieve this goal, the author analyzes certain articles of the Civil Code of Ukraine, the Commercial Code of Ukraine, the Labor Code, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, as well as the Laws of Ukraine "On Unfair Competition", "On Information", "On Access to Public Information", and "On the Basic Principles of State Supervision (Control) in the Field of Economic Activity". The author proves that there is an objective need to supplement these legislative acts with provisions providing for a reliable mechanism for the protection of trade secrets, including a clear establishment of liability for their unlawful disclosure, use or obtaining.

Key words: trade secret, Antimonopoly Committee of Ukraine, judicial protection, unfair competition.

Постановка проблеми. Одним із найбільш актуальних питань у забезпеченні інформаційної безпеки є охорона права на комерційну таємницю. Тому існує необхідність у відповідному правовому регулюванні, котре буде гарантувати захист інформації, що становить комерційну таємницю, та буде стосуватися як суб'єктів підприємництва, так і органів публічної влади, що здійснюють контроль за охороною комерційної таємниці. Українське законодавство містить прогалини у побудові ефективного механізму контролю за безпекою інформації, що становить комерційну таємницю та її захистом. Основними проблемами та недоліками законодавства є суперечності у положеннях, що регулюють охорону комерційної таємниці, відсутність чіткого визначення поняття «комерційна таємниця» та її відмінності від «ноу-хау» та «конфіденційної інформації», мала кількість правозастосовчої практики, що стосується захисту та встановлення відповідальності за розголошення комерційної таємниці.

Мета дослідження полягає у дослідженні методів захисту від розголошення інформації, що становить комерційну таємницю, визначення особливостей юридичної відповідальності за її порушення та запропонувати шляхи для подальшого реформування публічно-правового захисту права на комерційну таємницю.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблематики правового регулювання охорони комерційної таємниці стало предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Борсук Н. Я. досліджувала загальні способи захисту права інтелектуальної власності Антимонопольним комітетом України та шляхи покращення заходів щодо дотримання працівниками обов'язку нерозповсюдження комерційної таємниці. Кравченко О.М. проводив дослідження адміністративно-правових засад охорони комерційної таємниці. Кучеренко О.М. здійснив аналіз зарубіжного досвіду захисту інформації, що становить комерційну таємницю та вказував на важливість запозичення міжнародного досвіду у державну політику для вдосконалення захисту права на комерційну таємницю. Світличний О.П. проводив дослідження сучасного законодавства правового регулювання комерційної таємниці.

Виклад основного матеріалу. До комерційної таємниці відносяться відомості, що мають технічний, організаційний, комерційний та виробничий характер. Охорона комерційної таємниці є частиною охорони прав інтелектуальної власності. Тому майновими правами підприємства на захист комерційної таємниці володіє особа, яка визнала інформацію комерційною таємницю, не порушуючи при цьому умов договору. Автор погоджується з думкою О.П. Світличного, що фактичним підґрунтям охорони комерційної таємниці є монополія власника на інформацію, а не юридична монополія її використання [1, с. 68]. Становлення інституту комерційної таємниці

ґрунтується на реформуванні економічної та юридичної сфери українського суспільства, розвитку ринкової економіки і боротьби з недобросовісною конкуренцією.

У ст. 2 Directive 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure надається поняття «володілець комерційної таємниці», під яким розуміється будь-яка фізична чи юридична особа, яка законно контролює комерційну таємницю [2].

Частиною комерційної таємниці не є наступна інформація: кількість працівників, їх заробітна платня, кількість вакантних робочих місць; податкова звітність; установчі документи підприємства; екологічний фактор роботи підприємства, вплив на забрудненість навколишнього середовища; документи щодо платоспроможності установи.

У Цивільному кодексі України закріплена норма про охорону охорони комерційної таємниці органами державної влади шляхом запобігання недобросовісному комерційному використанню такої інформації або її розголошенню [3].

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» при здійсненні державного контролю органи публічної влади та їх посадові особи повинні зберігати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію суб'єкта господарювання [4].

Необхідність охорони інформації, яка має обмежений доступ (включаючи комерційну таємницю) є важливим критерієм охорони національної безпеки, тому на органи публічної влади покладено відповідальність за збереження такої інформації від її неправомірного використання та розголошення. Виключення становить розголошення комерційної інформації у разі існування загрози для життя населення.

Чинним законодавством України не передбачено змогу отримати компенсацію за порушення комерційної таємниці. У ст. 432 Цивільного кодексу України у випадку неправомірного використання об'єкта інтелектуальної власності до правопорушника без бути застосоване разове грошове стягнення, тоді як відшкодування збитків повністю не передбачено [3]. Проте, порядок та розмір такої компенсації має бути визначений у законодавстві.

Серед заходів щодо збереження комерційної таємниці можна виділити заходи організаційного, юридичного та технічного характеру. Організаційними заходами називають дії суб'єкта, що забезпечують обмеження доступу до комерційної таємниці для працівників та надання доступу лише за наявності спеціального засобу (наприклад, перепустка чи пропуск). До заходів юридичного характеру відносяться створення корпоративних нормативно-правових актів, що регулюватимуть доступ до комерційної таємниці та її охорону, створення документів для працівників підприємств про нерозголошення конфіденційної інформації, підписання трудових договорів з працівниками з передбаченими в них записами про охорону комерційної таємниці підприємства. До заходів технічного характеру відносяться заходи, які створюють перешкоду для несанкціонованого доступу до комерційної таємниці підприємств шляхом встановлення пристроїв для контролю доступу, використання кодів та шифрів.

Автор провів аналіз Кодексу законів про працю України та визначив, що в ньому відсутня передбачена відповідальність працівників за порушення комерційної таємниці.

Відповідальність за розголошення комерційної таємниці працівник може бути встановлена лише на основі локального нормативно-правового документу. Даний документ передбачає згоду працівника на нерозголошення комерційної чи іншої таємниці підприємства протягом його роботи на даному підприємстві, або в інші терміни, визначені у договорі. Задля збереження комерційної таємниці керівник підприємства, установи чи організації повинен надати завірений список відомостей, котрі відносяться до комерційної таємниці. Тому автор визначає існування потреби у доповненні Кодексу законів про працю України статтею, що передбачатиме трудову відповідальність за розголошення комерційної таємниці підприємства.

У Directive 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure визначаються ознаки законного набуття, використання та розкриття комерційної таємниці, випадки неправомірного набуття та використання комерційної таємниці, винятки та обмеження (art. 3–5). [2] Українське законодавство наразі не містить норм, що регулюють дані питання.

Серед публічних органів влади за захист права на комерційну таємницю відповідає Антимонопольний комітет України. Антимонопольний комітет України – це державний орган, наділений спеціальним статусом, який діє з метою забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності. Комітет діє на основі Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», котрий визначає розголошення комерційної таємниці як один із виявів використання недобросовісної конкуренції (ст. 17). [6]

До органів у складі Антимонопольного комітету України, які розглядають справи про порушення комерційної таємниці відносяться адміністративна колегія територіального відділення, уповноважена особа комітету, адміністративна колегія, та Антимонопольний комітет України як колегіальний орган загалом. Постраждалий суб'єкт може подати заяву до органів Антимонопольного комітету України протягом шести місяців з моменту порушення його прав. Термін розгляду даних справ комітетом може тривати від чотирьох місяців до шести років, що залежить від кількості доказів та складності справи.. Відповідно до проведеного дослідження звітів Антимонопольного комітету України, серед справ, розглянутих комітетом до кінця 2024 року лише одна справа стосувалася порушення права на комерційну таємницю, а саме справа № 127-26.4/51-22 про незаконне збирання інформації, що становить комерційну таємницю ПАТ «Науково-виробничий центр «Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод» у ПрАТ «Фармацевтична фірма «Дарниця». Провадження було закрите за відсутністю доказів. Автор погоджується з думкою Борсук Н.Я., що практика Антимонопольного комітету України у вирішенні справ про порушення комерційної таємниці недостатньо активна [7, с. 87], проте наголошує на необхідності запровадження інформативних заходів для надання інформації суб'єктам про інструменти протидії порушенню їх прав.

Відповідно до судової форми захисту комерційної таємниці відповідальність за її розповсюдження поділяється на цивільно-правову, адміністративну, дисциплінарну та кримінальну. Цивільно-правова форма відповідальності полягає у відшкодуванні збитків порушником при доведенні існування всіх чинників цивільного правопорушення, тобто наявна протиправна поведінка та спричинені нею збитки. Проте існує проблема щодо справ, де позов стосується упущеної вигоди в результаті розголошення комерційної таємниці, оскільки неможливо довести реальний розмір можливих збитків позивача.

Автор підтримує думку Кравченко О.М. з приводу визначення публічної природи головною рисою адміністративно-правових відносин з охорони комерційної таємниці [8]. Публічна природа характеризується можливістю виникнення правовідносин за ініціативою будь-якої із сторін.

Питання про дисциплінарно-правову форму відповідальності не достатньо розкрите у сучасному законодавстві. Розголошення комерційної таємниці може рахуватись за порушення умов трудового договору, якщо в останньому прописаний перелік інформації, що складає комерційну таємницю. Важливим є не лише захист інтересів власника комерційної таємниці, а й дотримання основних прав працівників, що передбачені у трудовому законодавстві. Після дослідження судової практики автор робить висновок про неефективність такого контролю за розголошенням комерційної таємниці, оскільки в суді в більшості випадків таким доказів виявляється недостатньо для задоволення вимог позивача.

Автор дослідив міжнародний досвід публічно-правового захисту прав на комерційну таємницю. Відповідно до правової системи, захист комерційної таємниці або заснований на судовому захисті права на комерційну таємницю, або входить до складу загальної концепції захисту від недобросовісної конкуренції, або засновується на нормах інституційного законодавства. Згідно з думкою Кучеренко О.М., у сучасному діловому світі високого значення набув захист інформації, що становить комерційну таємницю через розробку нових засобів захисту інформації [9, с. 23].

Щодо Європейського Союзу, то захист комерційної таємниці є конкретизованою правовою галуззю, до складу якої входить широкий спектр справ, тому потрібно встановити баланс між юридичними заходами у правових системах країн-членів Європейського Союзу. Комерційна таємниця трактується як доповнення або альтернатива правам інтелектуальної власності, зокрема, завдяки широкому використанню у творчому процесі на етапах розробки нововведень, до процесів оформлення прав інтелектуальної власності, що веде до інновацій та створення прав інтелектуальної власності. Directive 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure не містить конкретних критеріїв для встановлення стану таємності комерційної таємниці перед незаконним привласненням або розголошенням. Щодо того, як за-

безпечити правильне дотримання цих критеріїв національними судами та Судом справедливості Європейського Союзу повинно бути розроблені спеціальні рекомендації. Судовий захист права на комерційну таємницю в українському законодавстві не передбачає компенсаційні збитки, тому існує потребу в імплементації норм Directive 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure.

Науковець О.П. Світличний визначає, що у окремих статтях Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення, котрі передбачають адміністративну відповідальність за незаконне використання об'єктів інтелектуальної власності важливою умовою є повторність, яку застосовують для посилення адміністративної відповідальності за повторне вчинення проступків проти інтелектуальної власності [10, с. 152]. Автор наголошує у потребі поширити такі заходи відповідальності і на розголошення інформації, що становлять комерційну таємницю.

До способів охорони комерційної таємниці можна віднести визнання недійсним акту державного органу, згідно з яким власник має передати комерційну таємницю; визнання права на нерозголошення комерційної таємниці або відновлення стану до правопорушення.

Перший спосіб можливий, коли орган публічної влади перевищив свої компетенції відповідно до законодавства, або якщо його дії не відповідають чинному законодавству. Визнання права на комерційну таємницю здійснюється шляхом подання позову при наявності спору про порушення права на комерційну таємницю третьою особою.

Відновлення положень, що були дійсні до правопорушення може бути дієвим лише у тому випадку, якщо особа, котра незаконно отримала дані, що становлять комерційну таємницю не ознайомилась з ними, або не передала для подальшого використання для незаконних дій. За такої умови правопорушник зобов'язується передати назад незаконно отримані відомості та отримати заборону використовувати отриману інформацію у особистих цілях.

Однією із важливих проблем публічно-правового захисту права на комерційну таємницю є відсутність юридичного закріплення прав на комерційну таємницю, відсутність визначення комерційної таємниці з соціального боку, відсутність чітко визначених правових гарантій захисту права на комерційну таємницю з боку держави.

Після підписання та ратифікації Угоди про асоціацію, а також реалізації проголошеного Україною курсу євроінтеграції виникла необхідність у імплементації у законодавство України положень актів законодавства Європейського Союзу. Підходи до імплементації Directive 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure отримали відображення у Концепції оновлення Цивільного кодексу України 2020 року. До основних напрямків вдосконалення Цивільного кодексу України щодо захисту комерційної таємниці можна віднести: враховувати існуючих досвід країн-членів Європейського Союзу щодо захисту комерційної таємниці; внести зміни до Цивільного кодексу України та профільних законів; враховувати національну практику у застосуванні законодавства щодо захисту права на інтелектуальну власність.

Висновки. Задля забезпечення захисту комерційної таємниці необхідно запровадити нові законодавчо затверджені заходи і способи захисту. Необхідним є удосконалення діючого законодавства, в якому доцільно визначити усі вимоги щодо переліку інформації, яка може становити комерційну таємницю; критерії, які до неї висуваються, відповідальність осіб, винних у розголошенні комерційної таємниці, шляхи правової охорони зазначеної інформації з боку підприємств та інші питання, що стосуються комерційної інформації.

Оновлене законодавство щодо охорони комерційної таємниці повинне визначити системний підхід у правовому регулюванні відносин щодо охорони комерційної таємниці, визначити сутність поняття «комерційної таємниці». Законодавство про захист прав на комерційну таємницю потребує уточнення щодо позовної давності, спеціальних способів захисту прав на комерційну таємницю (передання позивачу документа (об'єкта, матеріалу, субстанції чи електронного файлу), який містить комерційну таємницю; уточнення положень щодо стягнення компенсації та відшкодування збитків тощо).

У випадку неприйняття нового Закону України «Про охорону комерційної таємниці» існуватиме потреба у реформуванні та внесенні змін до чинного законодавства, що забезпечує захист комерційної таємниці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Світличний О.П. Правове регулювання комерційної таємниці як міжгалузевого інституту в системі права та законодавства України. *Право. Людина Довкілля. Науково-практичний журнал.* 2020. Вип. 11. № 4. С. 67–74.
2. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_042-16.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
4. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05 квітня 2007 року № 877-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності: Закон України від 20 березня 2023 року № 2974-IX32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2974-20.
6. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07 червня 1996 року № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Борсук Н.Я. Захист інтелектуальної власності від недобросовісної конкуренції органами Антимонопольного комітету України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2021. № 68. С. 86–90. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/253928/251190.
8. Кравченко О.М. Удосконалення охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації в Україні для інтеграції в європейське бізнес-середовище. *Нове українське право.* № 6. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/378/334.
9. Кучеренко О.М. Зарубіжний досвід правового захисту комерційної таємниці. *Наукові записки. Серія: Право.* 2020. Вип. 8. С. 21–24. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/8_spec_2020/21-24.pdf.
10. Світличний О.П., Шморгун В. Кваліфікуючі ознаки незаконного використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 150–154.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.47

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ, ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК І НОРМАТИВНОЇ ДЕТАЛІЗАЦІЇ

Коваль І.Ф.,
декан юридичного факультету
Донецького національного Університету
імені Василя Стуса
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-9348-3061
e-mail: koval@donnu.edu.ua

Ведешина Я.О.,
здобувачка СО «Магістр»
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
ORCID: 0009-0001-3013-4822
e-mail: janavedeshina0807@gmail.com

Коваль І.Ф., Ведешина Я.О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації.

Дана стаття присвячена дослідженню та розкриттю проблем зловживання суб'єктивним цивільним правом у правовому полі України, зокрема в аспекті застосування частини третьої статті 13 Цивільного кодексу України. Незважаючи на важливість зазначеної норми як механізму стримування недобросовісної поведінки учасників цивільних правовідносин, її сучасне формулювання викликає низку теоретичних і практичних труднощів. Зокрема, йдеться про надмірну абстрактність положення щодо «зловживання правом в інших формах», що ускладнює прогнозування правових наслідків, створює простір для широкого суддівського розсуду та породжує загрози правовій невизначеності, що несумісно з принципом верховенства права.

Окрему увагу в роботі приділено аналізу відповідної конструкції з урахуванням сучасної судової практики, а також доктринальних підходів провідних українських науковців. Акцент зроблено на необхідності перегляду чинного формулювання частини третьої статті 13 Цивільного Кодексу України з метою підвищення рівня правової визначеності, справедливості та передбачуваності правозастосування. Висловлюється позиція щодо доцільності деталізації складу зловживання правом, зокрема через запровадження обов'язкової ознаки негативних наслідків або шкоди як ключового елементу правопорушення.

Розглянуто також підходи Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини до тлумачення меж реалізації суб'єктивних прав. Практика ЄСПЛ підтверджує ідею функціонального обмеження права, що полягає у забороні його використання всупереч суспільному призначенню або з метою завдання шкоди. Такий підхід цілком співвідноситься з ідеєю удосконалення національного законодавства з урахуванням європейських правових стандартів.

На підставі проведеного дослідження обґрунтовано конкретну пропозицію щодо внесення змін до ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України, яка полягатиме у поєднанні загального формулювання із чіткою вказівкою на наявність негативних наслідків як обов'язкової ознаки зловживання. Така редакція сприятиме досягненню балансу між гнучкістю правозастосування і дотриманням принципу правової визначеності, що, у свою чергу, забезпечить стабільність правового порядку в приватноправовій сфері.

Ключові слова: зловживання правом; шкода; правова визначеність; удосконалення законодавства.

Koval I.F., Vedeshyna Y.O. Civil law aspect of abuse of right: doctrinal approaches, problems of defining the signs and regulatory detail.

This article is devoted to the study and disclosure of the problems of abuse of subjective civil law in the legal field of Ukraine, in particular, in terms of application of part three of Article 13 of the Civil Code of Ukraine. Despite the importance of this provision as a mechanism for deterring unfair behaviour of participants to civil legal relations, its current wording raises a number of theoretical and practical difficulties. In particular, it is the excessive abstractness of the provision on 'abuse of law in other forms' which makes it difficult to predict legal consequences, creates room for wide judicial discretion and creates threats of legal uncertainty, which is incompatible with the rule of law.

Special attention is paid to the analysis of the relevant construction, taking into account the current case law and doctrinal approaches of leading Ukrainian scholars. The emphasis is placed on the need to revise the current wording of part three of Article 13 of the Civil Code of Ukraine with a view to increasing the level of legal certainty, fairness and predictability of law application. The author expresses the view that it is expedient to detail the elements of abuse of law, in particular, by introducing a mandatory element of negative consequences or damage as a key element of the offence.

The approaches of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights to the interpretation of the limits of the exercise of subjective rights are also considered. The ECHR case law confirms the idea of a functional limitation of a right, which is the prohibition of its use contrary to the public purpose or with the aim of causing harm. This approach is fully consistent with the idea of improving national legislation with due regard for European legal standards.

Based on the study, the author substantiates a specific proposal to amend Part 3 of Article 13 of the Civil Code of Ukraine, which would consist of combining the general wording with a clear indication of the existence of negative consequences as a mandatory sign of abuse. Such a wording will help to achieve a balance between flexibility of law enforcement and compliance with the principle of legal certainty, which, in turn, will ensure the stability of the legal order in the private law sphere.

Key words: abuse of law; damage; legal certainty; improvement of legislation.

Постановка проблеми. Проблема зловживання суб'єктивним цивільним правом залишається актуальною у контексті необхідності забезпечення належного балансу між автономією волі учасників цивільних правовідносин та захистом правопорядку, суспільних інтересів і прав інших осіб. Зловживання правом є міжгалузевим правовим феноменом, юридичною категорією, яка перебуваючи на межі правомірного здійснення суб'єктивного права і неправомірної поведінки, не має заздалегідь чітко встановлених ознак і характеристик.

Особливе занепокоєння викликає сучасне формулювання частини третьої статті 13 Цивільного кодексу України щодо заборони дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [2], зокрема надмірна абстрактність і поверхневість цього формулювання, яка ускладнює правозастосування, створює простір для необґрунтованого суддівського розсуду та порушує принцип правової визначеності. Ця ситуація зумовлює потребу у доопрацюванні поняття зловживання правом та розробці шляхів законодавчого вдосконалення зазначеної норми.

Метою статті є комплексне дослідження правової природи зловживання суб'єктивним цивільним правом, аналіз відповідних доктринальних і практичних підходів, а також обґрунтування шляхів удосконалення законодавчого регулювання ознак зловживання правом.

Стан опрацювання проблематики. Питанням зловживання правом приділяли увагу численні дослідники в межах цивілістичної доктрини, зокрема в контексті реалізації прав учасниками приватноправових відносин. У науковій літературі розглядаються як теоретичні аспекти добросовісності, меж реалізації прав, так і окремі приклади з практики. Водночас залишається недостатньо опрацьованим питання практичного наповнення цього інституту – зокрема щодо критеріїв визначення зловживання правом, ролі негативних наслідків для інших осіб, правової відповідальності та співвідношення з поняттями правопорушення і делікту. Значний інтерес становить також практика Конституційного Суду України, яка, виходячи з принципів верховенства права, визнає припустимість оціночних понять за умови їх тлумачення у світлі добросовісності й справедливості. Крім того, практика Європейського суду з прав людини формує підхід до функціонального обмеження прав – з урахуванням призначення правових інструментів та балансу між правами особи й інтересами суспільства.

Виклад основного матеріалу. Загальні засади заборони зловживання правом закріплені в ст. 41 Конституції України, відповідно до якої використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі [1]. Згідно з ч. 2 ст. 58 Конституції України ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Остання норма чітко пов'язує настання відповідальності саме за правопорушення, що виключає її застосування за дії, що є зловживанням права.

Проблема зловживання правом є одним із ключових викликів сучасної правової доктрини, що безпосередньо впливає на ефективність правового регулювання та реалізацію прав. Поняття зловживання правом відображає складну та багатогранну реальність взаємодії між писаним правом і соціальними цілями, які воно покликане захищати. Цей феномен становить собою особливий вид правової поведінки, який полягає у використанні права не за його призначенням, що формально не суперечить нормам закону, але фактично порушує загальноприйняті принципи добросовісності, справедливості та розумності.

Українська наукова спільнота вже тривалий час приділяє значну увагу розробці проблематики зловживання правом, розглядаючи це явище з позицій різних наукових шкіл і методологій. Серед українських дослідників цими питаннями займаються такі фахівці, як В. Рєзнікова, Б. Карнаух, Д. Тихомиров, Н. Харченко, С. Осадчук, М. Осадчук, які наголошують, що зловживання правом як правове явище є суперечливим, адже з одного боку, воно пов'язане із здійсненням суб'єктивного права, з іншого – з порушенням меж його реалізації. Тож їхні позиції у наукових роботах лише підкреслюють те, що зловживання правом є складним, багатоаспектним явищем, яке потребує глибокого аналізу не лише з погляду юридичної теорії, а й практики його виявлення та запобігання.

Сучасна правова доктрина ставить перед собою низку важливих завдань: як знайти баланс між гнучкістю судового розгляду та законодавчою визначеністю ознак зловживання правом; яким чином деталізувати поняття зловживання правом у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), зокрема у статті 13; якими повинні бути критерії визначення зловживання правом та межі судового розсуду щодо його кваліфікації.

Поняття зловживання правом є особливою правовою категорією в сучасній українській правовій науці, адже вона не просто перетинає межу між формально правомірною та неправомірною поведінкою, а й ставить під сумнів саму суть дозволеного в праві. Важливо усвідомлювати його сутність як особливу форму правової поведінки, що поєднує зовнішню правомірність із внутрішньою антиправовою спрямованістю дій суб'єкта.

Аналіз української правової доктрини дозволяє виокремити кілька ключових підходів до визначення зловживання правом. Одну з найчіткіших концепцій запропонувала В.В. Рєзнікова, яка виділяє такі ознаки: недобросовісна реалізація права не за його соціальним призначенням; усвідомлений, вольовий характер поведінки; наявність шкоди (або загрози) суспільним чи приватним інтересам; формальна правомірність дій у поєднанні з порушенням загальних правових принципів [9, с. 30]. Відтак, в загальному вигляді зловживанням правом є свідома дія в межах законодавчо дозволеного, яка шкодить іншим або порушує баланс інтересів.

Б. Карнаух розглядає зловживання як виняток із принципу «дозволено все, що не заборонено законом», наголошуючи, що в праві існують й непрямі заборони, зумовлені необхідністю справедливого балансу. У ситуаціях конфлікту прав саме суд має оцінити поведінку сторін на предмет зловживання, застосовуючи принцип пропорційності [5, с. 33].

Д.О. Тихомиров та Н.П. Харченко узагальнюють доктринальні підходи, за якими зловживання правом – це:

– реалізація повноважень із порушенням меж;
– використання права всупереч його соціальному призначенню;
– досягнення егоїстичних цілей на шкоду іншим;
– дії, що суперечать совісті, моралі та ігнорують публічний чи приватний інтерес [10, с. 28].

Ці ознаки зближують поняття зловживання з перевищенням повноважень і вимагають перегляду меж правомірної поведінки. Поведінка, яка не порушує закон, але шкодить чи порушує баланс інтересів, має вважатися зловживанням.

Осадчук С.С., Осадчук М.М. звертають увагу на широке й відкрито сформульоване визначення зловживання в ч. 3 ст. 13 ЦК України. Це, на їхню думку, дає суду простір для розсуду, але водночас створює ризик правової невизначеності. Тому вони пропонують уточнити дефініцію,

закріпивши базові критерії, хоча й підтримують функціональний підхід – як до будь-якої формально правомірної, але фактично недобросовісної поведінки [8].

Феномен зловживання правом має свій прояв у тому, що фактично воно означає реалізацію права не у його соціально призначеному значенні, а для досягнення цілей, які суперечать самим ідеям права. Така поведінка формально не є порушенням закону, оскільки суб'єкт діє в межах наданих йому правовими нормами, проте фактично порушує права, законні інтереси або законні очікування інших учасників правовідносин. Це породжує певну правову ідею «парадоксу», адже дія формально правомірна, але по суті – неправомірна, що робить її правову кваліфікацію складною.

Таке явище можна порівняти з «сірою зоною» у праві, де межа між дозволеним і забороненим нечітка і залежить від оцінки мотивів, мети і способу реалізації права. Це і є основним викликом для правозастосовної практики та теоретичного осмислення зловживання правом.

Правова природа зловживання правом полягає у тому, що воно є одночасно формальною реалізацією суб'єктивного права і порушенням його сутності. Реалізація права у таких випадках носить не конструктивний, а деструктивний характер. Зловживання правом підриває довіру до правової системи, дискредитує ідею права як інструменту захисту інтересів і справедливості.

Цей феномен тісно пов'язаний з такими базовими принципами права, як добросовісність, розумність, справедливість. Саме ці принципи служать критерієм для відмежування допустимої реалізації прав від зловживання ними. Коли суб'єкт свідомо порушує ці принципи, його поведінка перестає бути правомірною, незважаючи на формальне дотримання норм.

Зловживання правом має яскраво виражений суб'єктивний характер. Визначальними для його кваліфікації є мотиви і мета поведінки суб'єкта. Якщо право використовується не для захисту власних інтересів, а для завдання шкоди іншим, уникнення виконання обов'язків, або отримання неправомірних вигід – це має свідчити про зловживання.

Складність у тому, що мотиви зловживання часто складно довести, а відсутність єдино-чітких ознак ускладнює визначення факту зловживання. Тому у правовій практиці розробляються критерії оцінки поведінки, які допомагають відрізнити правомірні дії від зловживань. Без належної уваги до цього явища реалізація права може стати інструментом несправедливості і порушення соціального балансу.

У правовому середовищі дедалі більше уваги приділяється не лише буквальному змісту норм, а й принципам, на яких базується їхнє тлумачення та застосування. Одним із найскладніших і водночас дискусійних питань є визначення меж законодавчої деталізації в аспекті правової визначеності. Особливо гостро це постає у контексті розуміння зловживання правом, адже у чинному ЦК України стаття 13 лише містить загальну заборону на використання права всупереч його призначенню. Зокрема, у частині третій цієї статті зазначено: «Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах». Проте ця норма має узагальнений характер і не містить конкретного переліку чи чітких ознак, які б дозволяли однозначно визначити, що саме є зловживанням правом.

На думку науковців С.С. Осадчук, М.М. Осадчук, така загальність формулювання має як переваги, так і суттєві ризики. З одного боку, широке формулювання дозволяє охопити різноманітні форми зловживання правом, зокрема ті, що ще не отримали правового оформлення чи не є типовими [8]. Адже законодавець не може передбачити усі потенційні способи недобросовісного використання прав. З іншого боку, відсутність чітких критеріїв створює загрозу свавільного або непослідовного правозастосування, коли суд може кваліфікувати будь-яку неоднозначну поведінку як зловживання правом, що ставить під сумнів правову визначеність.

З метою зменшення цієї правової невизначеності науковці пропонують не запроваджувати вичерпний перелік форм зловживання, а натомість деталізувати обов'язкову умову застосування такої норми – наявність негативних наслідків. Ідеться про те, що зловживання правом має місце лише у разі, коли певні дії призводять до порушення або знецінення охоронюваного законом інтересу. При цьому шкода може мати не лише матеріальний або моральний характер, як передбачено у ст. 1166 ЦК України, а й проявлятися у будь-якому обмеженні чи зменшенні юридично значущого блага.

Практика Європейського суду з прав людини дає вагомі орієнтири щодо цього питання. У справі *Mirolubovs and Others v. Latvia* (2009, заява № 798/05, § 62) [3]. Суд зазначив, що зловживанням правом є дії, які здійснюються упереджено, всупереч призначенню права і водночас

завдають шкоди іншим або суперечать самій меті правового інституту. Такий підхід підтверджує концепцію функціонального обмеження прав, згідно з якою реалізація прав не може зводитися до формального використання норм, а має відповідати їхньому соціальному, етичному та правовому призначенню. Права людини та процесуальні гарантії не можуть слугувати інструментом недобросовісного захисту, ухилення від відповідальності чи порушення прав інших осіб.

ЄСПЛ, таким чином, підтримує гнучкий підхід, який дозволяє враховувати особливості кожної конкретної ситуації без надмірного обмеження у формі закріпленого вичерпного переліку зловживань. При цьому загальні принципи — добросовісність, справедливість, пропорційність – виконують компенсаторну функцію, забезпечуючи збалансованість правозастосування навіть за відсутності докладних норм.

Конституційний Суд України також висловив позицію щодо зловживання правом у справі за конституційною скаргою ПАТ акціонерний комерційний банк „ІНДУСТРІАЛБАНК“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України [2]. В конституційній скарзі заявник зазначає, що застосовані в його справі судами оспорювані приписи Кодексу «не відповідають принципу верховенства права, їх зміст викладений узагальнено і абстрактно. Вони не містять жодних чітких критеріїв та/або обставин та/або умов, які підлягають установленню та оцінці судом для того, щоб кваліфікувати діяння особи (а тим більше сторони приватноправового договору) як зловживання правом». На його думку, така юридична невизначеність оспорюваних приписів «порушує конституційне право скаржника на власність, її непорушність та захист прав власності судом».

Проаналізувавши вказані приписи з точки зору юридичної визначеності і оцінивши доводи заявника щодо браку юридичної визначеності ч. 3 ст. 13 Кодексу, Конституційний Суд України зазначив, що цей припис, зокрема словосполуку «а також зловживання правом в інших формах», слід тлумачити та застосовувати не відокремлено від інших приписів права, а в їх посутньому взаємозв’язку з нормами Кодексу, насамперед із тими, що містяться в його статтях 3, 12, 13. Унаслідок цього, на думку Конституційного Суду України, учасник цивільних відносин у разі потреби за допомогою відповідної консультації зможе розумно передбачити, які його дії можуть бути кваліфіковано як недобросовісні та такі, що порушують межі здійснення цивільних прав, зокрема у формі зловживання правом, та якими можуть бути юридичні наслідки таких дій. Конституційний Суд України також ураховує, що згідно з ч. 3 статті 16 Кодексу суб’єктом правозастосування цього припису є суд, який має можливість захистити або відмовити в захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею частин другої–п’ятої статті 13 Кодексу. Ураховуючи наведене, Конституційний Суд України дійшов висновку, що оспорювані приписи відповідають вимогам чіткості, зрозумілості, однозначності норм права, є передбачними щодо юридичних наслідків їх застосування, тому не суперечать ч. 1 ст. 8 Конституції України.

Це ще раз підкреслює загальну дилему між прагненням до законодавчої деталізації та дотриманням принципу правової визначеності. І національна, і європейська практика вказують на те, що у питаннях, що мають оціночний характер, важливо не стільки надавати вичерпний перелік, скільки встановлювати чіткі орієнтири у вигляді загальних принципів, які розкриваються у процесі правозастосування.

З урахуванням цього, видається доцільним оновити чинну норму статті 13 ЦК України шляхом уточнення, яке б фіксувало обов’язковість настання негативних наслідків для визнання дій зловживанням правом.

До загальних ознак зловживання правами можуть бути віднесені: здійснення права поза його межами, всупереч призначенню, з наміром завдати шкоди іншій особі. Такий підхід не звужує зміст правової норми, але забезпечує вищий рівень правової визначеності, підвищує передбачуваність судових рішень і сприяє справедливому балансу між свободою реалізації прав і обов’язком утримуватись від їх недобросовісного використання.

Висновки. З огляду на досліджувану тему, можна дійти висновку, що заборона зловживання правом – це не лише теоретичне поняття, а реальний юридичний інструмент, який потребує чіткого регулювання та системного підходу, що дозволить захистити права і законні інтереси усіх учасників цивільних відносин, забезпечити ефективність правосуддя і сприяти зміцненню правової держави в Україні.

Незважаючи на закріплення загального заборонного принципу у статті 13 ЦК України, відсутність детального законодавчого визначення зловживання правом створює проблеми для уні-

фікації судової практики і може призводити до неоднозначної інтерпретації. До загальних ознак зловживання правами можуть бути віднесені: здійснення права поза його межами, всупереч призначенню, з наміром завдати шкоди іншій особі. Впровадження чітких критеріїв, зокрема обов'язкової умови наявності шкоди або негативних наслідків, дозволить збалансувати гнучкість із правовою визначеністю, підвищить передбачуваність судових рішень і захистить права всіх учасників цивільних правовідносин. Такий підхід відповідає як національним стандартам, так і практиці Європейського суду з прав людини, що гарантує більш справедливе і ефективне застосування інституту заборони зловживання правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
3. Mirolubovs and Others v. Latvia: judgment of the European Court of Human Rights of 15 September 2009 (application no. 798/05). *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94026.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою ПАТ АКБ «ІНДУСТРІАЛБАНК» щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч. 3 ст. 13, ч. 3 ст. 16 Цивільного кодексу України: Рішення від 28 квітня 2021 року № 2-р(I)/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 41. Ст. 2489. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text.
5. Деревнін В.С. Юридичні обов'язки в механізмі правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 41. С. 55–59. URL: http://www.apdp.in.ua/v41/10.pdf.
6. Карнаух Б. Принцип добросовісності в цивільному праві: між нормативністю та оціночністю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–35. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/9/7.pdf.
7. Мілетич О.О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7164/Miletych.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
8. Осадчук С.С., Осадчук М.М. Зловживання правом: необхідність законодавчого визначення. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 1. С. 68–76.
9. Резнікова В.В. Зловживання цивільним правом: природа правової категорії. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1(45). С. 23–33.
10. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від добросовісної поведінки в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2021. Вип. 66. Т. 2. С. 26–29. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28195/1/ЗЛОВЖИВАННя%20ПРАВОМ%20ЯК%20ВІДХИЛЕННя.pdf.

УДК 347.771
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.48

ПОНЯТТЯ «ЖИТЛО» КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Конопка У.,
студентка 2 курсу програми «Право»
Українського католицького університету

Конопка У. Поняття «житло» крізь призму практики ЄСПЛ.

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань широкого тлумачення поняття «житло» Європейським судом з прав людини (далі – Судом) у контексті права на житло, що гарантоване ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка була прийнята у 1950 році (далі – Конвенції).

Автором доведено, що тлумачення Судом ст.8 Конвенції відповідає реаліям сучасності та змінам, з якими зіштовхується суспільство сьогодні, і це свідчить про те, що Конвенція є живим інструментом захисту прав людини та її основоположних свобод. На підставі проведеного аналізу практики Суду, встановлено, що поняття «житло» є автономним, адже при його тлумаченні, Суд не обмежується розумінням цього терміну національними законодавствами. Доведено, що Суд дотримується підходу, який полягає у необхідності встановлення факту наявності в особи емоційного зв'язку з її місцем проживання, який повинен бути достатнім та безперервним задля того, аби визнати це місце «житло» у розумінні ст.8 Конвенції. Доведено, що недобровільна відсутність особи у її житлі не послаблює її емоційного зв'язку з ним. Аргументовано, що переміщення особи з її житла, яке є примусовим, не може вважатись підставою припинення наявного у неї безперервного зв'язку з ним, і це доводить те, що відповідне місце продовжує вважатись "житлом" у розумінні ст.8 Конвенції. Встановлено, що «житлом» не можуть вважатись об'єкти, які щойно перебувають у стадії виробництва, а також ті, щодо яких можливе успадкування у майбутньому, оскільки в особи до таких місць не наявний чинний емоційний зв'язок. Аргументовано, що Судом встановлені загальні критерії до визнання конкретного місця «житлом» у розумінні ст. 8 Конвенції. Втім, ухвалюючи рішення Суд все ж опирається на окремий аналіз фактів кожної справи, у яких порушено право особи на житло, проводячи аналіз на відповідність конкретного місця ознаками житла особи. Відповідно, з проведено дослідження випливає, що Конвенція завдяки такому підходу Суду адаптовується до всіх особливих реалій сьогодення, що є необхідною умовою ефективного захисту гарантованого Конвенцією права.

Ключові слова: право на житло, житло, право на повагу до приватного та сімейного життя, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини.

Konopka U. The concept of «housing» through the prism of the practice of the ECHR.

The article is devoted to highlighting current issues of broad interpretation of the concept of «home» by the European Court of Human Rights (hereinafter – the Court) in the context of the right to housing guaranteed by Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 (hereinafter - the Convention).

The author proves that the Court's interpretation of Article 8 of the Convention corresponds to the realities of our time and the changes that society is facing today, and this shows that the Convention is a living instrument for the protection of human rights and fundamental freedoms. Based on the analysis of the Court's practice, it is established that the concept of «home» is autonomous, and the Court is not limited to understanding this term by national legislations in its interpretation. It is proven that the Court adheres to an approach that focuses on establishing the fact that a person has an emotional connection with their place of residence, which must be sufficient and continuous in order to recognize this place as a «home» within the meaning of Article 8 of the Convention. It is proven that a person's involuntary absence from their home does not weaken their emotional connection with it. It is argued that the forced displacement of a person from their home cannot be considered as grounds for terminating their

continuous connection with it, which proves that the relevant place continues to be considered a «home» within the meaning of Article 8 of the Convention. It is established that objects that are just in the production stage, as well as those that may be inherited in the future, cannot be considered a «home,» as the person does not have a current emotional connection to such places. It is argued that the Court has established general criteria for recognizing a specific place as a «home» within the meaning of Article 8 of the Convention. However, when making decisions, the Court still relies on a separate analysis of the facts of each case in which a person's right to housing has been violated, analyzing whether a specific place meets the characteristics of a person's home. Accordingly, the research shows that the Convention, thanks to this approach of the Court, adapts to all the special realities of today, which is a prerequisite for the effective protection of the right guaranteed by the Convention.

Key words: right to housing, home, right to respect for private and family life, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Визнання прав людини та гарантування можливості їх реалізації було, є та залишатиметься одним із наріжних каменів будь-якої правової системи. А відтак – тематика прав людини завжди залишатиметься актуальною для наукової спільноти. 3 вересня 1953 року набула чинності Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі-Конвенція) , яка 4 листопада 1950 року була підписана державами – членами Ради Європи в Римі.

У цілях виконання зобов'язань, взятих на себе Високими Договірними Сторонами та з метою підвищення ефективності захисту прав і свобод людини, відповідно до ст. 19 Конвенції та прийнятими Протоколами до неї, створено Європейський суд з прав людини (далі – Суд), який виконуватиме функції на постійній основі. Суд наділений повноваженнями здійснювати тлумачення прав, гарантованих Конвенцією, та розглядати скарги на порушення цих прав. Фактично, в рамках Ради Європи було створено наднаціональну судову інституцію [1].

Як слушно підкреслює Денисова А.В. та Сірко В.С., кожна особа, яка вважає, що її права за Конвенцією порушено, може звернутися до Суду після вичерпання всіх національних засобів правового захисту. Крім індивідуальних скарг, Суд може розглядати колективні скарги, які подаються неурядовими організаціями та іншими групами осіб, які представляють інтереси жертв порушень прав людини [2].

Це наукове дослідження має на **меті** розкриття змістовного наповнення терміну «житло» крізь призму тих ознак, які виділені в прецедентній практиці Суду, прийнятій за результатами розгляду справ на підставі ст. 8 Конвенції.

Стан дослідження в літературі: в науковій літературі питанню дослідження права особи на житло крізь призму аналізу практики ЄСПЛ приділяли такі вчені як-от: Денисов А.В., Сірко В.С., Галянтич М.К., Салій П.І., Хім'як Ю.Б., Бабаєва О. та ін.

Виклад основного матеріалу. У 1950 році, з прийняттям Конвенції, особі було гарантовано певний перелік прав та свобод, потреба у розширенні якого з розвитком суспільних відносин безумовно зростає. Саме тому, з метою забезпечення актуальності та ефективності гарантованих Конвенцією прав через десятки років, зміст кожного з них повинен тлумачитись у відповідності до правових стандартів на конкретно визначеному етапі розвитку суспільства та фактичних обставин справи, а відтак - у динамічний спосіб.

Право особи на житло, гарантоване ст. 8 Конвенції в рамках права на повагу до сімейного та приватного життя. З метою уникнення правової невизначеності у розумінні обсягу цього права, варто провести аналіз тлумачення поняття «житла», у зв'язку з чим слід звернутись до практики Суду.

У практиці Суду є велика кількість справ, пов'язаних із порушенням права особи на житло. В рамках цього дослідження зосереджено наукову увагу, зокрема, на таких: «Buckley проти Сполученого Королівства» від 29 вересня 1996 року [3], «Winterstein та інші проти Франції» від 17 жовтня 2013 року [4], «Chiragov та інші проти Вірменії» від 16 червня 2015 року [5], «Demades проти Туреччини» від 31 липня 2003 року [6], «Chapman проти Сполученого Королівства» від 18 січня 2001 року [7], «Hitru та інші проти Франції» від 14 травня 2020 року [8], «Halabi проти Франції» від 16 травня 2019 року [9], «Sagan проти України» від 23 жовтня 2018 року [10], «Demopoulos та інші проти Туреччини» [11].

Вищезгадані справи є взірцями того, як Суд, роз'яснюючи обсяг невід'ємних, прав, гарантованих особі Конвенцією, тлумачить поняття «житло». Ці справи є прикладом того , як Суд задля

того, аби визнати конкретне місце «житлом» у розумінні ст.8 Конвенції, у своїх рішеннях завжди вказує на необхідність існування емоційних, а саме: достатніх та безперервних, зв'язків особи з відповідним помешканням.

Цінним є рішення у справі «Demades проти Туреччини», у якій Суд наголосив на тому, що тлумачення положень Конвенції повинне здійснюватися таким чином, аби відповідати суспільним змінам та реаліям сучасності, адже Конвенція - живий інструмент.

Відповідно до обставин справи, заявник скаржився на постійне і необґрунтоване втручання в його право на житло, яке йому гарантоване ст. 8 Конвенції. Під «житлом» у цьому випадку він мав на увазі будинок, що знаходиться у Кіренії, у який заявник має намір оселитись на постійній основі. Заявник стверджував, що для нього цей будинок є дуже важливим, адже у ньому вони з сім'єю завжди проводять відпустку, приймають гостей, проводять родинні та дипломатичні заходи.

Однак, це стало неможливо через дії з боку Туреччини, оскільки будинок став підконтрольний турецьким збройним силам та безпосередньо використовувався ними. Натомість, Уряд-відповідач стверджував, що, зважаючи на те, що заявник не проживає у місці, яке визначив «житлом», відсутні необхідні зв'язки особи із конкретно визначеним місцем для того, аби згадане помешкання визнати «житлом». Відповідно, на думку відповідача, не відбулось абсолютно ніякого порушення ст. 8 Конвенції.

Суд зайняв позицію, що будинок у Кіренії охоплюється поняттям «житло» відповідно до ст. 8 Конвенції, оскільки заявник мав із будинком особливий емоційний зв'язок, який є достатнім та безперервним, адже повністю обладнаний будинок регулярно використовувався ним та його сім'єю, ба більше того, вони ставились до нього, як до рідної домівки, проводячи там значний період часу протягом року.

При цьому, слід зауважити, що в справі «Halabi проти Франції» Суд наголошує на тому, що не може бути визнано «житлом» приміщення, яке не є виключною власністю заявника, не призначене для проживання і використовується лише час від часу. Окрім цього, Суд додає, що не можуть бути визнані «житлом» об'єкти, які щойно перебувають у стадії будівництва.

Ще одним важливим прикладом широкого розуміння факту наявності безперервних та достатніх зв'язків особи з місцем, щоб визнавати його житлом, є справа «Sagan проти України». Відповідно до обставин справи, заявниця скаржилась на непропорційне втручання у своє право на повагу до житла через виселення її сім'ї з квартири. Національні суди встановили, що заявниця та її чоловік не мали законних підстав проживати у цій квартирі, а відтак - відсутнє порушення їхнього права на житло.

Втім, Суд, надавши оцінку обставинам справи, таки дійшов висновку, що порушення права на житло мало місце, незважаючи на те, що заявниця та її чоловік виїхали за кордон та зупинялись у квартирі не частіше одного разу на рік. Рішення вмотивоване тим, що, незважаючи на те, що квартира не була більше основним місцем проживання заявниці та її сім'ї, однак вона все ж стала додатковим місцем їхнього проживання. На думку Суду, обґрунтована наявність у заявниці достатнього та безперервного зв'язку з цією квартирою, свідчить про те, що цю квартиру необхідно визнати «житлом». Аналіз висновків Суду в цих двох справах вказує на те, що не лише будинок (квартира), у якому особа проживає на постійні основі, підпадає під дію ст. 8 Конвенції. Відтак, з метою гарантування особі її права на житло відповідно до стандартів Конвенції, важливо дотримуватись позиції Суду, широко розуміючи поняття «житло».

Безсумнівно вагомою слід визнати справи «Chiragov та інші проти Вірменії» та «Winterstein та інші проти Франції», оскільки саме ці справи прямо вказують на те, що поняття «житло» не може обмежуватись лише його тлумаченням національним законодавством певної держави.

Зараз в Україні запроваджений воєнний стан, який безпосередньо впливає на обсяг прав людини. Через війну проти України безліч громадян потерпають від порушень їхніх фундаментальних прав, серед яких право на житло. Ба більше, це право зазначає посягань та втручання найчастіше.

Відповідно, в цьому аспекті цінною є практика Суду у справі «Chiragov та інші проти Вірменії». Рішення Суду стосувалась житла осіб, які були переміщені внаслідок окупації їхньої території та знищення їхнього житла через бойові дії. Заявники скаржились на триваючу відмову Уряду Вірменії, у поверненні до місця проживання – Лачинського району. Уряд-відповідач запевняв, що будинки заявників були знищені у 1992 році, отже, не можна говорити про те, що заявники мали житло у цій місцевості після 1992 року, «житлом» не слід вважати території країни, де люди проживала давно або ті, де жила її сім'я, проте сама вона там вже не живе. Втім, Суд констатував факт

порушення ст. 8 Конвенції, неодноразово в рішенні наголошував на тому, що заявники вимушено стали внутрішньо переміщеними особами, а не добровільно покинули своє житло у Лачинському району. Примусове переміщення та відсутність заявників у Лачинському районі проти їх волі не може розцінюватись, як припинення зв'язку з місцем проживання. Підсумовуючи, Суд зайняв позицію, що дії Уряду Вірменії у відмові в доступі заявників до їхнього житла є незаконними.

Показовим прикладом тлумачення поняття «житло», а, водночас, і взірцем правової визначеності та узгодженості практики Суду є висновок у справі «Winterstein та інші проти Франції», у якому Суд дотримується правової позиції, викладеної у справі «Buckley проти Сполученого Королівства». Так, Суд зауважує, що «житлом» у розумінні ст.8 Конвенції повинні визнаватись не лише будинок, квартира чи будь-яке інше помешкання у звичному їм розумінні. Переконливим прикладом для визнання «житлом» караванів та бунгал, розташованих на незаконно займаній ділянці, був, власне, достатній та безперервний емоційний зв'язок заявників із цим місцем.

Натомість, у справі «Hitru та інші проти Франції» від 2020 року, Суд зайняв іншу позицію щодо визнання караванів «житлом». Втім, уя позиція була аргументована недотриманням темпорального критерію віднесення певного приміщення до житла. Оскільки особи проживали у цьому таборі менше шести місяців, не можна говорити про наявність їх достатнього та безперервного зв'язку із цим місцем. Судом було прийняте рішення розглянути цю справу з точки зору порушення права на повагу до приватного та сімейного життя, адже таке примусове виселення безумовно вплинуло на сімейні зв'язки заявників.

Слід згадати також справу «Demopoulos та інші проти Туреччини», в якій Суд наголосив на тому, що часткова, протягом тривалого часу, чи повна відсутність проживання особи у відповідному місці ослаблює її емоційний зв'язок з певним місцем. Відтак, Суд встановив втручання у право особи на житло, оскільки вона не проживала у родинному будинку достатньо довгий період часу, а від припинення проживання в цьому будинку до подання нею заяви пройшло близько п'ятдесяти восьми років. Щодо можливого успадкування нею у майбутньому частки права власності на це майно, то цей аргумент не мав високої доказової сили, оскільки це успадкування не свідчить про наявний чинний зв'язок особи з цим будинком на даний момент.

Висновки. Зважаючи на вищенаведене, можна дійти висновку, що Суд широко тлумачить поняття «житло», не обмежуючись тим розумінням, яке закріплене у національному законодавстві держав. Значущим є те, що Суд роз'яснює змістовне наповнення терміну «житло» відповідно до потреб та викликів сьогодення, що виникають на певному етапі розвитку суспільства. У результаті застосування Судом такого способу тлумачення прослідковується тенденція до розширення кола прав, гарантованих особі ст. 8 Конвенції, та забезпечення можливості їх ефективного захисту цих.

Відтак, житло – це місце, з яким у особи є достатні та безперервні зв'язки. Про наявність такого зв'язку не обов'язково повинен свідчити виключно факт безперервного проживання в цьому місці, але й цілком може свідчити факт наявності саме емоційного зв'язку. Відсутність особи в житлі незалежно від її волі, наприклад, недобровільне виселення осіб з їхнього житла через окупацію, не виключає факту існування в особи емоційного зв'язку з її місцем проживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Денисова А.В., Сірко В.С. Роль Європейського суду з прав людини у захисті та розвитку прав людини в Європі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 724–726.
3. Judgement of 29 September 1996 in Case BUCKLEY v. THE UNITED KINGDOM. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58076%22]}.
4. Judgement of 17 October 2013 in Case WINTERSTEIN AND OTHERS v. FRANCE. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-127539%22]}.
5. Judgement of 16 June 2015 in Case CHIRAGOV AND OTHERS v. ARMENIA. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155353%22]}.
6. Judgement of 24 August 1999 in Case DEMADES v. TURKEY. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-4697%22]}.
7. Judgement of 18 January 2001 in Case CHAPMAN v. THE UNITED KINGDOM. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59154%22]}.

8. Judgement of 11 April 2013 in Case HIRTU ET AUTRES c. FRANCE. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-144127%22]}.
9. Judgement of 14 May 2020 in Case HALABI c. FRANCE. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-12815%22]}.
10. Judgement of 21 January 2018 in Case SAGAN c. UKRAINE. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-191995&filename=CASE%20OF%20SAGAN%20v.%20UKRAINE%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20Ministry%20of%20Justice%20of%20Ukraine.docx&logEvent=False.
11. Judgement of 1 March 2010 in Case DEMOPOULOS AND OTHERS v. TURKEY. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-97649%22]}.

УДК 341.9:341.636:341.384]:930.85
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.49

DETERMINING COMPETENT JURISDICTION IN CROSS-BORDER ART DISPUTES[1]

Kryvolapov B.,
PhD in Law
Associate Professor of Private International Law Chair
National Taras Shevchenko University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of International Relations
ORCID: 0000-0002-5933-7850
e-mail: kryvolapov@knu.ua

Kryvolapov B. Determining competent jurisdiction in cross-border art disputes.
Throughout history, armed conflicts have often been accompanied by the unlawful export and looting of cultural property. The ongoing war in Ukraine is, regrettably, no exception. According to data from the Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine and UNESCO, numerous cultural objects have been relocated to the territory of the aggressor state. As a result, the risks associated with the illicit circulation of cultural assets have significantly increased, highlighting the urgent need for effective legal mechanisms for their restitution. This article examines international and national rules governing jurisdiction in cases involving the return of cultural property, identifies existing legal conflicts, and evaluates optimal forums for adjudication. Special attention is given to EU judicial practice, particularly an analysis of the Brussels I bis Regulation, along with relevant laws in Switzerland, France, the United States, and other jurisdictions. The article concludes that the application of the *forum rei sitae* rule establishes a strong link between the cultural object and the court handling the dispute, which in turn facilitates more efficient legal proceedings, including the appointment of necessary expert assessments. The impact of classifying cultural objects as movable or immovable on jurisdictional outcomes is also explored. Using the example of the frescoes from the Casenoves Chapel, the article demonstrates how transnational movement can alter legal classification and jurisdiction. Furthermore, the article assesses the potential of alternative dispute resolution (ADR), particularly arbitration, in such cases. Examples from judicial and arbitration practice, including the landmark *Altmann v. Austria* case, illustrate that arbitration may offer a more expedient, specialized, and confidential means of resolving cultural property disputes. The article advocates for the further development of ADR in the field of cultural heritage protection and proposes amending Ukrainian legislation to clarify jurisdiction over disputes involving cultural assets.
Key words: jurisdiction, cultural objects, art disputes, arbitration proceedings.

Криволапов Б. Визначення підсудності у транскордонних спорах щодо об'єктів мистецтв.
Збройні конфлікти протягом усієї історії людства супроводжувалися незаконним вивезенням та розграбуванням культурних цінностей. Сучасна війна в Україні, на жаль, не стала винятком: за інформацією Міністерства культури та стратегічних комунікацій України і ЮНЕСКО, зафіксовано численні випадки переміщення культурних об'єктів на територію держави-агресора. У зв'язку з цим зростає загроза незаконного обігу культурних цінностей, що вимагає створення ефективних правових механізмів для їх повернення. Метою статті є аналіз міжнародного та національного законодавства щодо визначення підсудності у справах про реституцію культурних об'єктів, виявлення правових суперечностей та визначення оптимальних юрисдикцій, які можуть забезпечити найефективніший захист прав. Окрему увагу приділено судовій практиці Європейського Союзу, зокрема Регламенту Брюссель I bis, а також правовим нормам Швейцарії, Франції, США та інших держав. Зроблено висновок, що застосування правила підсудності

[1] This publication is an outcome of the Virtual DUSS (Disrupted Ukrainian Scholars and Students) Program 2025. The author gratefully acknowledges the opportunity provided by the program, which enabled the continuation of academic work under challenging circumstances.

forum rei sita створює необхідний зв'язок між об'єктом і юрисдикцією суду, що сприяє оперативному й ефективному розгляду справ, включаючи призначення відповідних експертиз. Розглядається вплив класифікації культурних цінностей як рухомих або нерухомих на визначення належної підсудності. На прикладі справи щодо фресок з каплиці Казеновес продемонстровано, як фізичне переміщення культурного об'єкта впливає на його правову природу. Окремий розділ присвячено аналізу альтернативних способів вирішення спорів, зокрема арбітражу. Наводяться приклади з міжнародної судової та арбітражної практики, зокрема відома справа Altmann v. Austria. Аргументується, що арбітраж здатен забезпечити більш швидкий, компетентний і конфіденційний розгляд справ про повернення культурних цінностей. Зроблено висновок про доцільність подальшого розвитку альтернативного вирішення спорів у сфері охорони культурної спадщини. Пропонується внесення змін до законодавства України щодо визначення підсудності у справах, предметом яких є культурні цінності.

Ключові слова: підсудність, культурні цінності, спори щодо об'єктів мистецтва, арбітражне провадження.

Problem Statement. Armed conflicts have historically been accompanied by the looting of cultural property – from antiquity to the present day. Unfortunately, the war in Ukraine is no exception. According to Ukraine's Ministry of Culture and Strategic Communications and UNESCO, numerous instances of the illegal export of cultural property to the territory of the aggressor state have been documented. It is likely that some of these items will end up in museums in the Russian Federation. However, a significant number of cultural assets looted from Ukrainian museums and private collections may also find their way into the hands of private individuals abroad. As a result, legal claims for the return of unlawfully exported cultural property from Ukraine are inevitable. One of the key legal issues in such cases will be determining the competent court with jurisdiction over these matters.

Analysis of basic research and publications. The theoretical and methodological foundations of this article are grounded in the works of leading scholars, including Evelien Campfens [2], Theodore Cheng [4], Maria Beatrice Deli [6], Lorna Gillies [7], Gerte Reichelt [15], Marc-André Renold [16], Ibrahim Takavut [18], Matthias Weller [20], and others.

The purpose of this article is to analyze the existing jurisdictional rules in disputes involving cultural property and to identify the most appropriate forum for adjudicating such cases. Additionally, one of the objectives of this study is to assess the advantages and disadvantages of arbitration in the context of cultural property disputes.

Presentation of the basic material of the article. The first question faced by individuals filing a claim for the recovery of illegally exported cultural property is: which country's court has jurisdiction? There are various perspectives on this matter.

As a general rule, jurisdiction lies with the court of the defendant's place of residence (*actor sequitur forum rei*). This is the most widely recognized principle of international jurisdiction, under which the claimant initiates proceedings before the court in the defendant's domicile. This principle is codified in EU law and reflected in several international conventions. However, case law demonstrates that this rule is not always appropriate. A notable example is the *Heylshof* case, which involved the Dorotheum auction house in Vienna. A Swiss consignor offered a painting for sale at Dorotheum that had been stolen from the Heylshof Museum collection in Worms, Germany. Both the Swiss consignor and the German foundation claimed ownership and submitted restitution requests to Dorotheum. In response, Dorotheum deposited the painting with the local court in Vienna, allowing the parties to resolve the dispute independently of the auction house. Under Austrian law, one of the alleged owners had to initiate proceedings against the other in order to release the object from court custody. However, under the then-applicable Brussels I Regulation, the Viennese courts lacked jurisdiction over the matter. Consequently, the parties had to initiate proceedings in the defendant's country of residence, even though the painting was physically held by the Austrian court [20, pp. 38-39].

Such cases likely contributed to the amendments introduced in the Brussels I Regulation, culminating in the adoption of its current version – Brussels I bis. This version introduced a specific jurisdictional rule for disputes over cultural property held unlawfully by another person. Article 7(4) of the Regulation allows a person domiciled in one Member State to be sued in another Member State in civil proceedings concerning the return of a cultural object. A claimant may bring an action in the courts where the object is located at the time of proceedings (*forum rei sitae*) [10].

Dr. Lorna Gillies, who has conducted an in-depth analysis of Article 7(4), describes this development as a "welcome" step toward the mutual protection of unlawfully removed cultural property within the EU [7]. She emphasizes that this jurisdictional basis helps claimants who may not know the defendant's identity or domicile. In conjunction with Article 35 of the Regulation – which permits interim measures –Article 7(4) can:

- ensure that the cultural object remains within a specific jurisdiction during the proceedings;
- prevent its transfer to a third party in another jurisdiction;

facilitate the investigation into the object's provenance and help determine how the defendant acquired it [7].

Several states have also adopted national legislation with special jurisdictional provisions for cultural property disputes. For instance, Article 98a of the Swiss Federal Act on Private International Law allows claims for the repatriation of cultural property to be brought either at the defendant's residence or at the location of the object [8]. Similarly, Article L112-14 of the French Cultural Heritage Code authorizes the French state to file a return claim in the court of the country where the cultural object is currently located [4].

It is worth noting that beyond the above-mentioned advantages, the *forum rei sitae* rule also promotes a closer connection between the cultural object and the adjudicating court. This proximity often leads to faster and more efficient proceedings, including the timely appointment of necessary experts and evaluations.

In common law jurisdictions, the approach to determining jurisdiction is relatively flexible. For example, U.S. courts apply not only the traditional rule of jurisdiction based on the defendant's domicile but also allow for jurisdiction in a state where the defendant has minimum contacts or where the object is located (*forum rei sitae*). In certain cases, courts have accepted jurisdiction based on the plaintiff's residence. Moreover, Professor Marc-André Renold observes that courts in the U.S., U.K., Australia, and Canada, even when having jurisdiction under private international law, may decline to exercise it under the doctrine of *forum non conveniens.* According to this doctrine, a court may refer the case to a more appropriate forum if that forum has a stronger connection with the subject matter or the parties. While this approach provides considerable flexibility, it also increases the likelihood of jurisdictional conflicts and forum shopping [16].

The rules on the jurisdiction of claims for the restitution of cultural property are also codified in the 1995 UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Property. Article 8(1) states that such claims may be brought before the courts or other competent authorities of the Contracting State where the cultural object is located, as well as before authorities designated by that State [19].

When considering various jurisdictional options in disputes involving cultural property, it is important to recognize that the classification of such objects as movable or immovable significantly influences jurisdiction. In this context, Austrian scholar Professor Gertraut Reichelt cites a notable decision by the Montpellier court, which addressed the issue of jurisdiction. The case involved two co-owners seeking the return of frescoes that had been removed from the walls of the Casenoves Chapel. The buyer had dismantled the frescoes and sold them to the City of Geneva and the Abegg Foundation in Switzerland. Given that jurisdiction was a central issue, the court first examined the legal nature of the disputed property. It concluded that jurisdiction should be determined by the location of the immovable property to which the frescoes originally belonged, despite their subsequent removal [15, p. 97]. Professor Reichelt notes that if the frescoes had been classified as movable property, the dispute would likely have fallen under the jurisdiction of a Swiss court, in accordance with the actor sequitur forum rei rule [15, p. 99].

It is also worth noting that the legal classification of cultural property is initially determined according to the laws of the country where the property is located. The relocation of such objects to another country may result in a change in their legal status based on the laws of the destination country [15, p.99]. Therefore, it can be asserted with confidence that the classification of property as movable or immovable directly affects jurisdiction in disputes involving cultural property. Any cross-border movement of such objects may alter jurisdiction after the applicable legal classification has been established.

Ukrainian legislation currently lacks specific provisions regarding the jurisdiction of disputes involving cultural property. In the absence of an agreement between the parties on the choice of jurisdiction under Part One of Article 76 of the Law of Ukraine "On Private International Law," the jurisdiction of such cases will presumably be determined in accordance with Part Two of the same

article [14]. Given the ongoing recodification of Ukrainian private law, it would be appropriate to amend Section XII of the Law of Ukraine «On Private International Law» by including a provision granting jurisdiction to Ukrainian courts over cultural property disputes, provided the objects are located within Ukraine's territory. The adoption of such a legal provision would enhance legal certainty and strengthen Ukraine's standing as a state capable of offering effective judicial protection in matters of cultural heritage.

An analysis of extensive case law concerning disputes over art objects leads to the conclusion that such proceedings are often excessively protracted. For instance, the *Plough* case—involving the forgery and sale of paintings—lasted an entire century (from 1918 to 2018) and was marked by significant conflicts arising from the limited expertise of both judges and experts in this field [1]. Moreover, confidentiality was repeatedly breached during court proceedings in such cases, which is entirely unacceptable in the context of the art market [1]. These issues have contributed to the growing recognition, in recent decades, of the need to develop alternative dispute resolution (ADR) mechanisms for resolving disputes involving cultural property.

The idea of using ADR in cases involving cultural objects is not new. The UNIDROIT Convention explicitly provides for this possibility in Article 8(2), which states that the parties may agree to submit the dispute to any court, other competent authority, or arbitration [19]. Furthermore, Article 5(6) of Directive 2014/60/EU of 15 May 2014 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State, amending Regulation (EU) No. 1024/2012, provides that the competent authorities of the requested Member State may, in accordance with national legislation, facilitate the implementation of an arbitration procedure, provided that both the requesting Member State and the possessor or holder give their formal approval [11]. However, for various reasons, ADR mechanisms have not been widely used in such cases.

A notable example is the case of *Maria Altmann v. Republic of Austria*. Maria Altmann, a U.S. citizen and the niece of Adele Bloch-Bauer, sought the return of six paintings by Gustav Klimt—including the renowned *Portrait of Adele Bloch-Bauer I* ("Golden Adele")—which had been confiscated by the Nazis in 1938. After the war, the paintings came into the possession of the Austrian Belvedere Gallery, which claimed to have acquired them legally based on a will. Altmann, however, argued that the will had been executed under duress and, in 2000, filed suit in the U.S. District Court for the Central District of California, despite the fact that the artworks were located in Austria and the events in question occurred prior to 1945.

A key legal issue in the case was whether a U.S. citizen could sue a foreign state (in this instance, Austria) in a U.S. court, and whether the Foreign Sovereign Immunities Act (FSIA) applied retroactively to acts committed before its enactment. This issue was extensively litigated and ultimately reached the U.S. Supreme Court, which held that the FSIA did apply retroactively and that Austria was not immune from suit in U.S. courts [17]. Following the Supreme Court's decision and the remand of the case to the District Court in Los Angeles, the parties continued to contest procedural matters until May 2005, when they agreed to submit the case to binding arbitration in Austria. In 2006, the arbitration panel ruled in favor of Altmann, and all six paintings were returned to her [9]. This case illustrates how arbitration can, in certain circumstances, provide a faster and more effective resolution than prolonged litigation.

One of the foremost scholars in this field, Evelien Campfens, has analyzed numerous cases—including *Cassirer v. Thyssen-Bornemisza Collection Foundation*, *Malewicz v. City of Amsterdam*, and *Simon v. Republic of Hungary*—and unequivocally concludes that parties must make a serious and good-faith effort to resolve disputes through ADR before resorting to litigation in the United States [2, p. 197].

According to some experts, the main advantage of arbitration in such cases is that the parties can select an arbitrator with specific knowledge and relevant experience in the field [4, p. 31]. Moreover, arbitration ensures the level of confidentiality often required in these disputes. It also allows for the use of preliminary injunctions and other forms of interim relief, which can be critical in resolving the case [4, p. 32]. Many scholars also highlight additional advantages of arbitration, including its flexibility, speed compared to court litigation in many jurisdictions, and cost-effectiveness. In cases involving the restitution of cultural property to the country of origin, arbitration is often perceived as more neutral than national courts [6]. Finally, one of the most significant benefits of arbitration is the international enforceability of arbitral awards under the 1958 New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards.

Until recently, certain national and international institutions have been involved in resolving disputes concerning cultural property. In 1994, the WIPO Center for Alternative Dispute Resolution for Art and Cultural Heritage was established [21]. However, according to several researchers, this Center has not been widely utilized in practice [1]. Additionally, the Permanent Court of Arbitration in The Hague has been actively engaged in matters concerning the protection of cultural heritage during armed conflicts. A notable example includes the proceedings between Eritrea and Ethiopia, initiated by the Eritrea-Ethiopia Claims Commission. The Commission addressed mutual claims, including those involving the destruction of cultural and religious sites, violations of humanitarian law, and infringements of property rights during the conflict [13]. The Permanent Court of Arbitration provided institutional support to the Commission, including organizing hearings and assisting in drafting decisions.

In 2018, a significant development occurred in the field of alternative dispute resolution for cultural property: the establishment of the Court of Arbitration for Art (CAfA). This institution serves as a specialized arbitration and mediation body designed to provide an effective, confidential, and professional alternative to traditional litigation in matters concerning art and cultural heritage.

CAfA maintains a roster of arbitrators and mediators with specialized expertise in both art and law, contributing to well-reasoned and competent decisions [5]. To address issues concerning authenticity and provenance, CAfA tribunals may appoint independent experts [5]. This practice enhances the objectivity of proceedings and helps to minimize conflicts of interest. One of the key advantages of CAfA procedures is the high degree of confidentiality, which is especially important to art market participants seeking to avoid public scrutiny. On average, arbitration proceedings before CAfA last approximately nine months, with expedited procedures available for cases requiring prompt resolution.

The emergence of this specialized arbitration authority has been welcomed by both scholars and legal practitioners. Some academics believe that the establishment of such a court will boost the popularity of arbitration in disputes concerning works of art [18, p.698]. According to other experts, CAfA offers several significant advantages, particularly in light of the unique characteristics of art and cultural heritage disputes [12]. Furthermore, it is argued that CAfA's narrow specialization fosters increased trust among participants in the art market [12].

It can therefore be concluded that the establishment of this arbitration tribunal marks a positive development and opens new prospects for the effective and professional resolution of art-related disputes.

Conclusions.

- Many scholars now agree that the most appropriate basis for determining jurisdiction in art-related disputes is the location of the object at the time of proceedings (*forum rei sitae*). According to the author, this approach is the most effective for resolving disputes involving works of art.
- The legal classification of a cultural object as either movable or immovable property is a key factor in determining jurisdiction over related disputes. Its transfer to another country may result in reclassification under the host state's legal system, potentially altering the competent jurisdiction.
- Arbitration of art disputes has proven to be more effective by several criteria compared to litigation in courts of general jurisdiction. The establishment of the Court of Arbitration for Art (CAfA) represents an important step toward the development of effective and professional methods for resolving art-related disputes.
- Given the ongoing recodification of private law in Ukraine, it would be reasonable to incorporate the *forum rei sitae* principle into national legislation concerning cultural property disputes. It is advisable to amend Section XII of the Law of Ukraine «On Private International Law» to include a provision granting Ukrainian courts jurisdiction over such cases, provided that the cultural objects are located within Ukrainian territory. This would enhance legal certainty and strengthen Ukraine's role in ensuring the effective protection of its cultural heritage.

REFERENCES:

1. Bhutoria S., Ghaffari S., Motamedi A. Art Disputes and the Court of Arbitration for Art: Evolution or Revolution? – American Review of International Arbitration. *American Review of International Arbitration – Columbia Law School*. URL: https://aria.law.columbia.edu/art-disputes-and-the-court-of-arbitration-for-art-evolution-or-revolution/ (date of access: 17.05.2025).
2. Campfens E. Restitution of Looted Art: What About Access to Justice? *Santander Art and Culture Law Review*. 2018., iss. 2(4). P. 185–220.

3. Cheng T.K. Resolution Alley Arbitration of Art and Cultural Heritage Disputes. *Entertainment, Arts and Sports Law Journal*. 2017. Vol. 28, iss. 3. P. 31–33.
4. Code du patrimoine: Code of 20.02.2004. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074236/LEGISCTA000006189165/ (date of access: 19.05. 2025).
5. Court of Arbitration for Art. *CAfA Official Website*. URL: https://www.cafa.world (date of access: 17.05.2025).
6. Deli M. B., Proietti V. Art-related disputes and ADR methods. *Revista de Direito Internacional*. 2021. Vol. 17, no. 3. URL: https://doi.org/10.5102/rdi.v17i3.7121 (date of access: 16.05.2025).
7. Gillies L.E. The contribution of jurisdiction as a technique of demand side regulation in claims for the recovery of cultural objects. *Journal of Private International Law*. 2015. Vol. 11, No. 2. P. 295–316. URL: https://doi.org/10.1080/17441048.2015.1068003 (date of access: 12.05.2025).
8. Loi fédérale sur le droit international privé of 18.12.1987. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1988/1776_1776_1776/fr (date of access: 10.05.2025).
9. Maria V. Altmann, Francis Gutmann, Trevor Mantle, George Bentley, and Dr. Nelly Auersperg v. The Republic of Austria, Final Arbitral Award, 15 January 2006, available at: *Jus Mundi*, https://jusmundi.com/en/document/decision/en-maria-v-altmann-francis-gutmann-trevor-mantle-and-george-bentley-and-dr-nelly-auersperg-v-the-republic-of-austria-award-sunday-15th-january-2006 (date of access: 12.05.2025).
10. On jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast): Regulation of the European Parliament and of the Council of 12.12.2012 no. 1215/2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32012R1215 (date of access: 10.05.2025).
11. On the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State and amending Regulation (EU) No 1024/2012 (Recast): Directive of the European Parliament and of the Council of 15.05.2014 no. 2014/60/EU. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0060 (date of access: 14.05.2025).
12. Parsons J., Westgaver C. M. d. A New Arbitral Institution for the Art World: The Court of Arbitration for Art – Kluwer Arbitration Blog. *Kluwer Arbitration Blog*. URL: https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2018/06/17/a-new-arbitral-institution-for-the-art-world-the-court-of-arbitration-for-art/ (date of access: 19.05.2025).
13. Permanent Court of Arbitration. *Eritrea-Ethiopia Claims Commission*. URL: https://pca-cpa.org/en/cases/27/ (date of access: 17.05 2025).
14. Pro mizhnarodne pryvatne pravo: Zakon Ukrainy vid 23.06.2005 № 2709-IV [Law of Ukraine On Private International Law of June 23, 2005, no. 2709-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (date of access: 31.05.2025). (in Ukrainian).
15. Reichelt G. International Protection of Cultural Property. *Uniform Law Review*. 1983. Vol. 42. P. 42–153.
16. Renold M.-A. Cross-border restitution claims of art looted in armed conflicts and wars and alternatives to court litigations. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556947/IPOL_STU(2016)556947_EN.pdf (date of access: 10.05.2025).
17. Republic of Austria v. Altmann 541 U.S. 677 (2004). US Supreme Court. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/03pdf/03-13.pdf (date of access: 16.05.2025).
18. Takavut İ. International Arbitration for Art-Related Disputes and the Court of Arbitration for Art. *Public and Private International Law*. 2021. Vol. 41, no. 2. P. 645–666.
19. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 1995). URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2022/12/Convention-on-Cultural-Objects-Rome-1995.pdf (date of access: 11.05.2025).
20. Weller M. Study on the European added value of legislative action on cross-border restitution claims of works of art and cultural goods looted in armed conflicts and wars with special regard to aspects of private law, private international law and civil procedure. *Cross-border restitution claims of looted works of art and cultural goods* / ed. by C. Salm. 2017. Annex 1. P. 16–115.
21. WIPO Alternative Dispute Resolution (ADR) for Art and Cultural Heritage. *WIPO - World Intellectual Property Organization*. URL: https://www.wipo.int/amc/en/center/specific-sectors/art/ (date of access: 17.05.2025).

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.50

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК

Кронда О.Ю.,
доцент кафедри інтелектуальної власності
та інформаційного права
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8039-1763
e-mail: kronda.olga@gmail.com

Михайлюк В.В.,
студент 1 курсу магістратури,
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-4560-5767
e-mail: vladmykh13@gmail.com

Кронда О.Ю., Михайлюк В.В. Правовий режим добре відомих торговельних марок.
У статті проаналізовано правовий режим добре відомих торговельних марок в Україні з урахуванням міжнародних зобов'язань, що випливають із участі України в основоположних багатосторонніх угодах, а також з огляду на національну правозастосовну практику. Особливу увагу приділено з'ясуванню сутності поняття «добре відома торговельна марка» та характеристиці специфіки її правової охорони відповідно до положень Паризької конвенції про охорону прав промислової власності та Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРІПС), які забезпечують фундаментальні міжнародні стандарти захисту таких об'єктів. Окреслено основні етапи трансформації законодавства України у сфері охорони прав на торговельні марки, зокрема проаналізовано положення Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», які стосуються процедури визнання торговельної марки добре відомою. Розглянуто механізми реалізації такої процедури в адміністративному порядку через Апеляційну палату Національного органу інтелектуальної власності, функції якого виконує Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (далі – УКРНОІВІ), а також у межах судового провадження. Проаналізовано основні критерії, що беруться до уваги під час оцінювання ступеня відомості позначення серед споживачів, з урахуванням тривалості та географії його використання, обсягів продажів, рекламної активності, наявності реєстрацій у різних юрисдикціях тощо. Ґрунтуючись на аналізі актуальних рішень Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності, зокрема у справах щодо торговельної марки «ВЕЛМАРТ», розкрито практичне застосування відповідних критеріїв та особливості підходів до визнання словесних і комбінованих позначень добре відомими. У підсумку зроблено висновки, що у контексті євроінтеграції особливого значення набуває імплементація положень Директиви (ЄС) № 2015/2436, яка встановлює високі стандарти охорони добре відомих марок. Така гармонізація із законодавством Європейського Союзу сприятиме підвищенню прозорості процедур, передбачуваності правозастосування та зміцненню довіри інвесторів до правової системи України.

Ключові слова: право інтелектуальної власності; промислова власність; торговельні марки; добре відомі торговельні марки; правова охорона торговельних марок; судова практика.

Kronda O.Y., Mykhailiuk V.V. Legal regime of well-known trademarks.
The article analyzes the legal regime of well-known trademarks in Ukraine with due regard to international obligations arising from Ukraine's participation in the fundamental multilateral agreements, as well as national law enforcement practice. Particular attention is paid to clarifying the

essence of the concept of "well-known trademark" and characterizing the specifics of its legal protection in accordance with the provisions of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property Rights and the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), which provide fundamental international standards for the protection of such objects. The author outlines the main stages of transformation of Ukrainian legislation in the field of trademark protection, in particular, analyzes the provisions of the Law of Ukraine "On Protection of Rights to Trademarks for Goods and Services" relating to the procedure for recognizing a trademark as well-known. The authors consider the mechanisms for implementing such a procedure administratively through the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority, whose functions are performed by the State Organization "Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations" (hereinafter – UKRNIPI), as well as in court proceedings. The author analyzes the main criteria that are taken into account when assessing the degree of familiarity of a designation among consumers, taking into account the duration and geography of its use, sales volumes, advertising activity, availability of registrations in different jurisdictions, etc. Based on the analysis of current decisions of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority, in particular, in cases concerning the VELMART trademark, the author reveals the practical application of the relevant criteria and peculiarities of approaches to recognizing verbal and combined signs as well-known. The author concludes that in the context of European integration, the implementation of the provisions of Directive (EU) No. 2015/2436, which sets high standards for the protection of well-known brands, is of particular importance. Such harmonization with the EU legislation will help to increase transparency of procedures, predictability of law enforcement and strengthen investors' confidence in the legal system of Ukraine.

Key words: intellectual property law; industrial property; trademarks; well-known trademarks; legal protection of trademarks; court practice.

Постановка проблеми. Добре відомі торговельні марки посідають особливе місце у сфері інтелектуальної власності, адже вони уособлюють не лише індивідуалізацію товарів чи послуг, а й ділову репутацію, набуту впродовж років. Власники відомих компаній часто стикаються з проблемою захисту своїх прав у випадках, коли третя особа намагається використати чи зареєструвати схожу торговельну марку. Від ефективності правового режиму визнання торговельних марок добре відомими торговельних марок залежить, наскільки дієво забезпечуватимуться права їхніх власників та запобігатиметься прояви недобросовісної конкуренції.

Відповідно до євроінтеграційного вектору України та нагальної потреби залучення іноземних інвестицій для післявоєнного відновлення, формування позитивного іміджу України як надійного та передбачуваного партнера є стратегічно важливим завданням, яке потребує вирішення вже зараз, в умовах воєнного стану. Одним із ключових елементів цього процесу є створення ефективного та прозорого механізму визнання торговельних марок добре відомими.

Чіткість і зрозумілість правових норм щодо визнання торговельних марок добре відомими є демонстрацією поваги до прав інтелектуальної власності інвесторів, забезпечуючи захист, в тому числі і міжнародних компанціій, їхніх нематеріальних активі та інвестицій. В умовах військової агресії, вдосконалення механізму визнання торговельних марок добре відомими є нагальним кроком для формування сприятливого інвестиційного клімату та сигналізує міжнародній спільноті про готовність України до економічної інтеграції, забезпечуючи вагомий аргумент для інвестування у післявоєнну економіку.

Більшість торговельних марок. набувають правової охорони через процедуру реєстрації. Проте для позначень, які внаслідок інтенсивного використання та широкої популярності серед споживачів набули широкої відомості, стандартний реєстраційний підхід являється недостатнім. Виникла необхідність у спеціальному правовому режимі для таких торговельних марок, який би забезпечував охорону торговельних марок незалежно від їх факту реєстрації, враховуючи їхню впізнаваність.

Актуальність дослідження правового режиму добре відомих марок зумовлена декількома факторами. По-перше, Україна як член міжнародної спільноти зобов'язана виконувати норми міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності, що стосуються захисту добре відомих торговельних марок (Паризька конвенція про охорону прав промислової власності, Угода ТРІПС тощо). По-друге, на національному рівні протягом останніх років відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні цієї сфери: реформовано систему органів інтелектуальної власності, а саме функції

Національного органу інтелектуальної власності покладено на УКРНОІВІ, прийнято новий Регламент Апеляційної палати НОІВ (набрав чинності у лютому 2024 р.), з'явилися нові рішення у справах про добре відомі торговельні марки. По-третє, у контексті євроінтеграційних прагнень України важливо забезпечити належний рівень охорони відомих брендів відповідно до найкращих світових практик. Отже, проблема правового режиму добре відомих торговельних марок є на часі як з теоретичного, так і з практичного погляду.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз правового режиму добре відомих торговельних марок в Україні та вироблення пропозицій щодо його вдосконалення. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: визначити міжнародно-правові засади охорони добре відомих знаків; дослідити розвиток українського законодавства та нормативних актів у цій сфері; виявити особливості процедури визнання торговельної марки добре відомою (через Апеляційну палату НОІВ та у судовому порядку); проаналізувати критерії, які застосовуються для встановлення доброї відомості марки; вивчити актуальну практику (на прикладі конкретних рішень Апеляційної палати).

Стан опрацювання проблематики. Проблематика добре відомих торговельних марок привертала увагу як міжнародних організацій, так і українських науковців і практиків. На міжнародному рівні фундаментальні положення щодо захисту добре відомих торговельних марок були закріплені ще Паризькою конвенцією про охорону промислової власності 1883 р. (із доповненнями 1925 р.) та набули подальшого розвитку в Угоді ТРІПС 1994 р. і Спільній рекомендації ВОІВ 1999 р. Відомо, що ст. 6bis Паризької конвенції встановила обов'язок країн-учасниць відмовляти або скасовувати реєстрацію знаків, які є відтворенням чи імітацією знака, визнаного компетентним органом тієї країни добре відомим, якщо такі знаки призначені для схожих товарів і можуть спричинити змішування. Згодом, п. 2 ст. 16 Угоди ТРІПС поширив охорону відомих знаків також на випадки використання щодо несхожих товарів або послуг за умови, що таке використання вказує на зв'язок із власником відомого знака і його інтересам може бути завдано шкоди [3]. Ці міжнародні стандарти лягли в основу національних підходів до визначення правового режиму добре відомих торговельних марок. Зокрема, рекомендовані ВОІВ критерії (1999 р.) стали базою для формування переліку факторів, які варто враховувати при встановленні факту доброї відомості знака [5].

В українській правничій доктрині питання охорони добре відомих торговельних марок почали активно обговорюватися після внесення відповідних змін до законодавства у 2003 р., коли в Законі України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» з'явилася спеціальна стаття щодо добре відомих знаків [1]. Дослідженням окремих аспектів цієї тематики займалися як науковці, так і практики. Зокрема, висвітлювались проблеми критеріїв відомості, співвідношення статусу добре відомої марки та звичайної зареєстрованої марки, аналізувалася судова практика щодо визнання знаків добре відомими (судові рішення щодо торговельних марок «DAVIDOFF», «ТОЙОТА», «LEXUS», «МТС» та інші). Однак у науковій літературі відзначалося, що до недавнього часу процедура визнання знака добре відомим була доволі складною і тривалою, а коло правових наслідків такого визнання залишалося дискусійним [9, с. 182].

Проте, на сьогоднішній день в контексті євроінтеграції України одним із ключових завдань щодо торговельних марок являється імплементація Директиви (ЄС) № 2015/2436 від 16.12.2015 про наближення законодавств держав-членів щодо торговельних марок та Регламенту (ЄС) № 2017/1001 від 14.06.2017 про торговельні марки ЄС. Крім того, у звязку з відновленням роботи Апеляційної палати НОІВ, зявилися нові рішення про визнання торговельних марок добре відомиим, що підтверджує актуальність та динамічність правозастосовної практики в даній сфері, а також створює підшрунття для нового аналізу та вдосконалення даних механізмів.

Таким чином, сучасний стан дослідження проблематики створює підґрунтя для комплексного аналізу правового режиму добре відомих марок з урахуванням як попередніх теоретичних напрацювань, так і новітніх практичних даних.

Виклад основного матеріалу. *Міжнародно-правові засади охорони добре відомих торговельних марок.* Правовий режим добре відомих знаків вперше був закріплений на міжнародному рівні ст. 6bis Паризької конвенції про охорону промислової власності (1883 р., із доповненнями 1900–1925 рр.) [2]. Вказана норма зобов'язує країни Паризького союзу забороняти реєстрацію та використання знаків, що є відтворенням, імітацією або перекладом чужого знака, якщо останній визнаний у цій країні компетентним органом добре відомим і використовується для тотожних або

подібних товарів. Тобто вже майже століття тому було запроваджено принцип, за яким відомий знак охороняється навіть без його реєстрації: ніхто інший не може законно зареєструвати аналогічне позначення на схожі товари/послуги. Угода ТРІПС (1994) доповнила цей підхід, поширивши захист відомих знаків на несхожі товари/послуги: згідно з п. 2 ст. 16 ТРІПС, ст. 6bis Паризької конвенції застосовується mutatis mutandis до неродинних товарів чи послуг, якщо використання знака щодо них вказує на зв'язок із власником добре відомого знака і може зашкодити його інтересам [2]. Таким чином, міжнародні договори встановили мінімальні стандарти, обов'язкові для України, що приєдналася до Паризької конвенції (з 1991 р.) та СОТ/ТРІПС (з 2008 р.). Україна також підтримує рекомендації Всесвітньої організації інтелектуальної власності, зокрема Спільну рекомендацію щодо захисту добре відомих знаків (1999 р.), яка деталізує критерії охороноздатності відомих марок [4]. Ці міжнародні засади імплементовано у національне законодавство.

Крім того, відповідно до пололжень Директиви (ЄС) № 2015/2436 від 16.12.2015 про наближення законодавств держав-членів щодо торговельних марок(надалі –Директива) в реєстрації тоговельної марки може бути відмовлено, у разі заперечення власника більш ранньої торговельної марки торговельна марка, на реєстрацію якої подано заявку та перераховано випадки. Також відповідно до п. с ч. 2 ст. 8 Директиви «більш рання торговельна марка» означає: (с) торговельні марки, які на дату подання заявки на реєстрацію торговельної марки ЄС або, за доцільності, на дату пріоритету, заявленого для заявки на реєстрацію торговельної марки ЄС, є добре відомими у державі-члені у тому значенні, у якому слова «добре відомий» використовуються у статті 6bis Паризької конвенції [2].

Ці норми встановлюють високі стандарти захисту для добре відомих торговельних марок і потребують безпосередньої імплементації в національне законодавство України для забезпечення гармонізації з правовою системою Європейського Союзу.

Національне законодавство України про добре відомі торговельні марки. Спеціальним актом, що регулює правову охорону торговельних марок в Україні, є Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» № 3689-XII від 15.12.1993 р. (зі змінами). Поняття добре відомого знака прямо не наведено у визначеннях цього Закону, але спеціальна ст. 25 присвячена охороні прав на добре відому торговельну марку [1]. Відповідно до ч. 1 цієї статті, охорона здійснюється згідно зі ст. 6bis Паризької конвенції та на підставі визнання торговельної марки добре відомою Апеляційною палатою НОІВ або судом. Важливо, що законом прямо передбачено: торговельна марка може бути визнана добре відомою незалежно від факту її реєстрації в Україні. Це положення узгоджується з міжнародним принципом пріоритету фактичної відомості над формальною реєстрацією. Окрім ст. 25, норми щодо добре відомих марок інтегровані й в інші статті Закону. Зокрема, серед умов, за яких позначенню відмовляється в реєстрації, зазначено наявність схожості з раніше зареєстрованими чи заявленими знаками, у тому числі з торговельними марками, визнаними добре відомими (як щодо споріднених товарів/послуг, так і щодо неспоріднених, якщо використання знака іншою особою на таких товарах/послугах вказуватиме на зв'язок з власником відомої марки та може зашкодити його інтересам). Так само, добре відома торговельна марка згадується серед об'єктів, права на які можуть набуватися без свідоцтва: закон встановлює, що набуття права на ТМ, яка визнана добре відомою в Україні, не потребує видачі свідоцтва. Таким чином, законодавство забезпечує добре відомим торговельним маркам такий самий обсяг охорони, як і зареєстрованим та додатково надає окремі переваги для таких добре відомих торговельних марок.

У розвитку національного законодавства про добре відомі торговельні марки можна виділити декілька етапів. Перший – запровадження інституту в 2003 р. (Закон № 850-IV від 22.05.2003 доповнив Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» статтею 25), а також ухвалення підзаконного акта – Порядку визнання знака добре відомим Апеляційною палатою (наказ Держпатенту № 228 від 15.04.2005, чинний до 2021 р.). Другий етап – реформа 2020 р., коли Законом № 815-IX від 21.07.2020 було модернізовано норми щодо НОІВ і процедур визнання: з'явилися уточнені критерії доброї відомості, порядок ведення переліку відомих марок, обов'язок сплати збору за подання заяви тощо. Третій – створення у 2022 р. нового Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ), функції якого покладені на УКРНОІВІ та перезапуск Апеляційної палати НОІВ. У зв'язку з цим, Міністерство економіки України наказом № 17768 від 23.11.2023 року затвердило нову редакцію Регламенту Апеляційної палати НОІВ (зареєстровано в Мін'юсті 04.01.2024 за № 21/41366), що набрала чинності 9 лютого 2024 р. Цим регламентом

спрощено та вдосконалено процедури, у тому числі розгляд заяв про визнання марки добре відомою. Таким чином, поновлення роботи Апеляційної палати НОІВ відновило можливість визнавати торговельні марки добре відомими саме таким чином.

Процедура визнання торговельної марки добре відомою в Україні. Як зазначено вище, українське законодавство передбачає два шляхи визнання торговельної марки добре відомою: в адміністративному порядку – Апеляційною палатою НОІВ, та в судовому порядку – безпосередньо рішенням суду під час розгляду спору. Обидва способи мають однакові правові наслідки (визнана добре відома торговельна марка отримує охорону з певної дати), різниця полягає у процедурі та суб'єкті, хто приймає рішення про визнання торговельної марки добре відомою.

Визнання через Апеляційну палату НОІВ. Відповідно до ст. 25 Закону, рішення про визнання торговельної марки добре відомою в Україні приймає колегіальний орган – Апеляційна палата НОІВ. Заявником може виступати будь-яка зацікавлена особа – зазвичай це власник торговельної марки, який прагне отримати статус добре відомої торговельної марки для свого позначення. Заяву подають до УКРНОІВІ, оскільки на нього покладено функції НОІВ, сплачуючи встановлений збір. Регламент Апеляційної палати НОІВ (2023 р.) детально визначає процедуру: формування колегії для розгляду, строки, порядок подання доказів, можливість усних слухань тощо [5]. Після всебічного розгляду доказів Апеляційна палата ухвалює вмотивоване рішення – задовольняє заяву (визнає знак добре відомим) або відмовляє в її задоволенні. Рішення палати затверджується наказом НОІВ (функції якого виконує УКРНОІВІ) і набирає чинності з дати такого затвердження. Закон дозволяє оскаржити рішення Апеляційної палати до суду, що забезпечує право заявника на перегляд у разі відмови.

Важливим елементом є дата, станом на яку зторговельна марка визнається добре відомою. Заявник у клопотанні зазвичай вказує дату, на яку, на його думку, позначення вже набуло статусу добре відомого. Апеляційна палата оцінює докази відомості саме станом на цю дату. Якщо рішення позитивне, у резолютивній частині фіксується формулювання: «Визнати торговельну марку X добре відомою в Україні відносно [власника] для [переліку товарів/послуг] станом на [дата]». Від цієї дати і починається охорона позначення як добре відомої торговельної марки. Відомості про визнані торговельні марки НОІВ вносить до Переліку добре відомих в Україні торговельних марок, що має інформаційний характер і публікується у бюлетені та на офіційному веб-сайті НОІВ [8]. Нині на сайті УКРНОІВІ доступний архів рішень Апеляційної палати щодо добре відомих знаків (щорічно публікуються назви позначень та результати – задоволено чи відмовлено у визнанні). Це забезпечує відкритість та прогнозованість практики.

Визнання у судовому порядку. Альтернативно власник позначення може доводити його добре відомість у межах позовного провадження, коли вирішується спір про порушення прав чи про скасування чужої реєстрації. Наприклад, було чимало випадків, коли іноземні компанії у 90-х роках через суд домагалися визнання їхніх торговельних марок добре відомими в Україні поширенням її на попередній період, аби скасувати недобросовісні реєстрації локальних осіб. Відомим прецедентом є рішення суду, яким було визнано добре відомим в Україні торговельну марку «LEXUS» на ім'я компанії «Toyota» (Японія). Станом на сьогоднішній день, визнання торговельної марки добре відомою в судовому процесі використовується рідше, оскільки є можливість звернутися до Апеляційної палати НОІВ за простішою та швидшою процедурою визнати торговельну марку добре відомою. Якщо суд визнає позначення добре відомим, позивач (власник торговельної марки) повинен повідомити про це НОІВ, і така торговельна марка також включається до Переліку добре відомих.

Критерії визначення добре відомої торговельної марки. Як в адміністративній, так і в судовій процедурі ключову роль відіграють критерії, за якими оцінюється, чи є позначення добре відомим. Закон не містить вичерпного визначення «добре відомий», але дає орієнтовний перелік факторів, що можуть братися до уваги (ч. 2 ст. 25 Закону) [1]. Серед них:

1) Ступінь відомості чи впізнаваності марки у відповідному секторі суспільства (тобто серед споживачів певної продукції або ширшого загалу). Враховується рівень популярності торговельної марки, обізнаність про неї.

2) Тривалість, обсяг та географічний район використання торговельної марки. Чим довше і ширше використовується марка, тим більш імовірно, що її знають добре.

3) Тривалість, обсяг та географія реклами та просування торговельної марки (включно з виставками, ярмарками). Значні інвестиції в просування свідчать про створення впізнаваності.

4) Тривалість і географія реєстрацій та заявок на торговельну марку, за умови що марка реально використовується або вже визнана деінде. Тобто наявність охоронних документів в інших країнах може побічно підтверджувати відомість.

5) Докази успішного захисту прав на торговельну марку, зокрема інформація про те, де марка вже визнана добре відомою компетентними органами (в інших країнах, міжнародно). Якщо ТМ уже визнано відомою у кількох країнах – це вагомий аргумент.

6) Цінність, що асоціюється зі торговельною маркою. Йдеться про вартість бренду – результати оцінки нематеріальних активів, показники вартості бізнесу, що значною мірою зумовлена торговельною маркою. Висока брендова цінність зазвичай є наслідком відомості.

Перелік не є вичерпним, можуть враховуватися й інші обставини – будь-що, що підтверджує впізнаваність позначення серед споживачів станом на певну дату. На практиці доказова база у справах про добре відомі марки включає: дані про обсяги продажу товарів під цим позначенням, частку ринку, результати соціологічних опитувань щодо впізнавання бренду, нагороди й рейтинги, рекламу (наклади каталогів, тривалість реклами на телебаченні, тощо), згадки у ЗМІ, наукові статті, фінансові показники компанії та оцінки вартості її бренду. Також подаються копії реєстрацій торговельної марки в інших державах, рішення іноземних органів про визнання знака well-known (за наявності). Сукупність таких доказів розглядається в цілому. Слід зазначити, що відсутність якогось із наведених факторів не є перешкодою для визнання торговельної марки добре відомою, якщо інші докази переконливо свідчать про високу відомість торговельної марки. І навпаки, наявність тривалої реклами чи великого продажу може виявитися недостатньою, якщо не продемонстровано, що споживачі асоціюють позначення з конкретним джерелом походження товарів/послуг. Критерії є оціночними та враховуються в сукупності, вимагаючи всебічного та глибокого аналізу, що підкреслює комплесний характер процесу доведення торговельної марки добре відомою та важливість ретельної підготовки доказової бази.

Практика застосування (аналіз рішень щодо ТМ «ВЕЛМАРТ»). Показовим прикладом сучасної практики визнання добре відомих торговельних марок в Україні є кейс, пов'язаний з торговельною маркою «ВЕЛМАРТ». «Велмарт» – назва мережі гіпермаркетів в Україні (Retail Group), яка з'явилася близько 2010 р. і набула значного поширення у сфері роздрібної торгівлі. У 2022 р. компанія ТОВ «РІАЛ КЕПІТАЛ 3» (що управляє цією мережею) подала до Апеляційної палати НОІВ одразу дві заяви: про визнання словесного позначення «ВЕЛМАРТ» добре відомим та про визнання комбінованого позначення «ВЕЛМАРТ» (слово в особливому графічному виконанні) добре відомим. Цікаво, що за результатами розгляду цих заяв Апеляційна палата дійшла різних висновків.

Перша колегія (рішення від 14.11.2024 р.) відмовила у визнанні словесної марки «ВЕЛМАРТ» добре відомою. У мотивувальній частині рішення зазначено, що хоча заявником надано значний обсяг доказів використання позначення і його рекламування, більшість із них стосуються комбінованого позначення «ВЕЛМАРТ» (фірмового стилю мережі), тоді як сам по собі словесний елемент «ВЕЛМАРТ» без графічного оформлення споживачам зустрічається рідко. Колегія зробила висновок, що станом на заявлену дату (початок 2020 р.) доказів, які б підтверджували саме добру відомість словесного позначення, недостатньо. Крім того, на рішення вплинула юридична невідповідність між класом, за яким була зареєстрована словесна марка («ВЕЛМАРТ» для послуг 41 класу МКТП), і класом, щодо якого було подано заяву (35 клас МКТП). Це створило додаткову перешкоду для позитивного рішення. Відтак у задоволенні заяви було відмовлено [6]. Це рішення продемонструвало, що навіть відносно відомого на ринку позначення можуть виникнути труднощі з доведенням, якщо позначення зазвичай сприймається в певному візуальному образі. Іншими словами, відома торговельна марка повинна ідентифікуватися споживачами саме у тому вигляді, за який заявлено захист. У випадку «Велмарт», імовірно, споживач асоціює цю назву з конкретним логотипом і стилем оформлення супермаркету, а не окремо взятим словом.

Друга заява – щодо комбінованого позначення «ВЕЛМАРТ, зобр.» – була розглянута іншою колегією Апеляційної палати, і результат виявився позитивним. Рішенням від 03.12.2024 р. позначення із фігуральним елементом було визнано добре відомим у Україні відносно ТОВ «РІАЛ КЕПІТАЛ 3» для послуг 35 класу, станом на 01.01.2020 р. [7]. Мотивація ґрунтувалася на тому, що заявлене комбіноване позначення фактично використовувалося як торговельна марка мережі гіпермаркетів з 2010 р., інтенсивно рекламувалося, стало впізнаваним серед споживачів у багатьох регіонах. Були подані дані про значні обсяги продажів у магазинах «Велмарт», високі показники

відвідуваності, результати соціологічного опитування про знання бренду серед покупців. Крім того, на підтвердження цінності позначення заявник надав звіт про оцінку вартості нематеріальних активів, згідно з яким сукупна вартість торговельних марок «ВЕЛМАРТ» (комбінованих) була істотною. Важливо зазначити, що у цій справі мала місце юридична відповідність: комбінована ТМ була зареєстрована саме для 35 класу, тобто того самого, для якого заявлялося визнання, що усунуло правову невизначеність, характерну для попередньої справи. Все це переконало колегію в тому, що на початок 2020 р. позначення вже набуло статусу добре відомого на ринку роздрібної торгівлі України. Таким чином, друга заявка була задоволена, і комбінована ТМ «Велмарт» отримала офіційний статус добре відомої ТМ.

Випадок «Велмарт» цікавий тим, що дозволяє порівняти підходи до оцінки різних форм однієї компанії. Очевидно, що графічне зображення та стилістика написання можуть відігравати роль у сприйнятті марки споживачами. Якщо позначення відоме переважно у певному оформленні, то без нього слово може не мати достатньої самостійної відомості. Для власників позначень це означає, що варто чітко визначати, яку саме версію позначення вони хочуть захистити як добре відому, і надавати докази саме щодо неї. Водночас, позитивне рішення щодо комбінованого позначення все одно захищає й словесний елемент в певних межах, оскільки відтворення істотної частини добре відомої марки (в даному разі слова «Велмарт») іншими особами також заборонене.

Загалом практика Апеляційної палати НОІВ за 2020–2023 рр. показує, що більшість заяв про визнання добре відомими стосуються відомих іноземних брендів (як-от «Google», «Facebook», «Roland» тощо) або провідних українських торговельних мереж («АТБ», «ROZETKA» тощо). Значна частина таких заяв задовольняється, що свідчить про належний рівень доказової бази. Відмовні рішення здебільшого зумовлені або недостатністю доказів, або спробами визнати добре відомими позначення локального значення, відомість яких обмежена вузьким колом споживачів. В останніх випадках Апеляційна палата обґрунтовує відмову тим, що позначення не досягло рівня популярності, достатнього для кваліфікації його як добре відомого на загальнонаціональному рівні.

Правові наслідки визнання знака добре відомим. Набуття торговельною маркою статусу добре відомої має низку важливих юридичних наслідків. По-перше, як згадувалося, таке позначення охороняється без реєстрації – фактично, власник набуває виключних прав з визначеної дати відомості. По-друге, охорона охоплює ширше коло відносин: жодна особа не може зареєструвати тотожну чи схожу торговельну марку на ті ж самі товари/послуги, а також на інші товари/послуги, якщо це може ввести в оману щодо зв'язку з власником відомої торговельної марки. Це забезпечує захист від розмивання бренду (dilution) та недобросовісного використання його ділової репутації. По-третє, запис про добре відому марку вноситься до спеціального Переліку і публікується, що служить офіційним повідомленням для третіх осіб: відтепер будь-хто зобов'язаний враховувати цей факт. У разі подачі нової заявки, що конфліктує з раніше визнаною добре відомою торговельною маркою, заклад експертизи НОІВ відмовить у реєстрації на підставі ст. 6 Закону [1]. Так само власник відомої ТМ може вимагати дострокового припинення використання аналогічного позначення, навіть якщо воно було зареєстроване як торговельна марка до цього, адже реєстрація, що суперечить ст. 6bis Паризької конвенції, може бути визнана недійсною.

Водночас, статус добре відомого – не панацея. Сам по собі запис у переліку не запобігає автоматично всім порушенням: власник все одно має здійснювати моніторинг і при необхідності подавати заперечення чи позови проти порушників. Проте з доказом відомості у нього менше ризиків – рішення НОІВ або суду є переконливим підтвердженням його прав. Ефективний захист добре відомої торговельної марки можливий за умови активної позиції самого власника та компетентного юридичного супроводу на всіх стадіях.

Висновки. Добре відомі торговельні марки отримали в українському законодавстві і практиці спеціальний режим охорони, що в основному відповідає міжнародним стандартам. Україна виконує свої зобов'язання за Паризькою конвенцією та ТРІПС, надаючи охорону відомим брендам незалежно від їх реєстрації та щодо ширшого кола товарів і послуг. Законодавство (ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», пов'язані положення ст. 6 та ін.) чітко закріплює механізм визнання марки добре відомою, перелік орієнтовних критеріїв та правові наслідки цього статусу.

Зміни, зокрема створення НОІВ, функції якого покладені на УКРНОІВІ та оновлення Регламенту Апеляційної палати (2024), спрямовані на підвищення ефективності процедур. Практика

Апеляційної палати НОІВ у 2023–2024 рр. свідчить про більш прозорий і прогнозований підхід: рішення публікуються, критерії застосовуються послідовно. На прикладі справи щодо ТМ «ВЕЛМАРТ» видно, що приділяється увага якості доказів і може диференційовано застосовутися підход до різних позначень однієї компанії, що є позитивним сигналом для правозастосування.

У контексті євроінтеграції, важливим є імплементація Директиви (ЄС) № 2015/2436 та Регламенту (ЄС) № 2017/1001 від 14.06.2017 про торговельні марки ЄС, що встановлюють високі стандарти захисту, в тому числі в в контексті добре відомих торговельних марок. Це не лише забезпечить гармонізацію з європейським правом та підвищить передбачуваність правозастосування, а й сприятиме захисту інвестицій міжнародних компаній в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» № 3689-XII від 15.12.1993 (зі змінами) – ст. 25: Охорона прав на добре відому торговельну марку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text.
2. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20.03.1883 р. – ст. 6 bis: Знаки: загальновідомі товарні знаки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text.
3. Угода ТРІПС від 15.04.1994 (зі змінами) – ст. 16 (2)-(3): охорона добре відомих знаків щодо неродинних товарів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.
4. Joint Recommendation Concerning Provisions on the Protection of Well-Known Marks (від 1999 р.). URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/marks/833/pub833.pdf.
5. Наказ Міністерства економіки України від 23.11.2023 № 17768 «Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності» (зареєстрований в Мін'юсті 04.01.2024 р. за № 21/41366). URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/Nakaz-23_11_2023_17768-web-.pdf.
6. Рішення Апеляційної палати НОІВ від 14.11.2024 (заява ТОВ «РІАЛ КЕПІТАЛ 3» щодо визнання ТМ «ВЕЛМАРТ» добре відомою). URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/01/Rishennia_velmart-web.pdf.
7. Рішення Апеляційної палати НОІВ від 03.12.2024 (заява ТОВ «РІАЛ КЕПІТАЛ 3» щодо визнання ТМ «ВЕЛМАРТ, зобр.» добре відомою). URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/Rishennia-velmart_zobr-web.pdf.
8. Відомості з офіційного веб-сайту НОІВ – Перелік добре відомих в Україні торговельних марок (архів рішень Апеляційної палати, 2015–2022 рр.). URL: https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=bd5dd27b-0939-464b-bcc1-c8c448b166df&tag=ZnakiDliaTovarivIPslug-ViznaniDobreVidomimiVUkraini.
9. Андрощук Г.О. Визнання знака добре відомим: інструмент захисту від недобросовісної конкуренції та зловживання правом. Часопис київського університету права. 2023. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/1037/968

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.51

ПРАВОВА ОХОРОНА БАЗ ДАНИХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПРАВОМ ЄС

Лопатнюк В.А.,
здобувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
юридичний факультет,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-5348-1170

Лопатнюк В.А. Правова охорона баз даних за законодавством України та правом ЄС.

Стаття присвячена правовому аналізу окремих положень Закону України «Про авторське право і суміжні права», який було прийнято наприкінці 2022 р. У особливості правової охорони баз даних за законодавством України та правом ЄС. Встановлено, що Закон України ««Про авторське право і суміжні права» (2022) суттєво вдосконалив правове регулювання правового режиму баз даних та містить значну кількість новацій щодо правового режиму бази даних, зокрема, запроваджено поділ баз даних на ті, які є об'єктом авторського права, і ті, які охороняються правом sui generis. Доведено, що авторське право залишається належною формою охорони виключних авторських прав відповідних суб'єктів, які своєю творчою працею створили такі бази даних. Доведено, що поділ баз даних на оригінальні, тобто такі, що є результатом творчої діяльності, та неоригінальні є класичним та усталеним. Встановлено, що суб'єктом авторського права на бази даних є фізична особа або кілька фізичних осіб, які створили цю базу, або юридична особа, яка набула права на базу даних як роботодавець або замовник; виключні авторські права на базу даних, створену спільно групою фізичних осіб (співавторами), належать їм спільно. Обґрунтовано, що слід розмежовувати базу даних як об'єкт правової охорони і комп'ютерну програму, яка може допомагати функціонувати базі даних, зокрема, може забезпечувати пошукові або інші механізми. База даних може існувати як в електронній формі, так і в іншій об'єктивно вираженій формі. Доведено, що електронна форма бази даних є переважаючою станом на сьогодні, оскільки більшість інформації в умовах сьогодення зберігається в електронному форматі. Встановлено, що право особливого роду (sui generis) може передаватися (відчужуватися) відповідно до законодавства, тобто можливим є укладення відповідних договорів щодо надання дозволу на використання бази даних на виключних чи невиключних засадах, або ж взагалі можливим є відчуження прав н відповідні бази даних. Доведено важливість права sui generis як регулятора відносин, що виникають у зв'язку із створенням, використанням неоригінальних баз даних та захистом прав на них. Обґрунтовано, що база даних як об'єкт правової охорони, на нашу думку, повинна мати належне правове регулювання, і це можна досягнути завдяки прийняттю окремого законодавчого акту, який би комплексно визначив її правовий режим. Доведено, що база даних виходить за межі законодавства про авторське право, оскільки може охоронятися і правом sui generis. Обґрунтовано, що в Україні доцільно запозичити досвід правового регулювання, який є в ЄС (Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 01.03.1996 р.), і прийняти відповідний закон про правову охорону баз даних. Обґрунтовано, що потребує подальшого вдосконалення законодавство України щодо використання баз даних у цифровому середовищі, щодо здійснення та захисту прав на бази даних.

Ключові слова: авторське право, цифрове середовище, інтелектуальна власність, право sui generis, база даних.

Lopatnyuk V.A. Legal protection of databases under the legislation of Ukraine and EU law.

The article is dedicated to the legal analysis of individual provisions of the Law of Ukraine «On copyright and related rights», which was adopted at the end of 2022. In particular, the legal protection

of databases under the legislation of Ukraine and EU law. It is established that the Law of Ukraine «On copyright and related rights» (2022) has significantly improved the legal regulation of the legal regime of databases; the new law on copyright contains a significant number of innovations regarding the legal regime of databases, in particular, the division of databases into those that are the object of copyright and those that are protected by sui generis law has been introduced. It is proved that copyright remains an appropriate form of protection of the exclusive copyright of the relevant subjects who created such databases with their creative work. It is proved that the division of databases into original, that is, those that are the result of creative activity, and non-original is classical and established. It is established that the subject of copyright for databases is an individual or several individuals who created this database, or a legal entity that acquired the rights to the database as an employer or customer; exclusive copyrights to a database created jointly by a group of individuals (co-authors) belong to them jointly. It is substantiated that it is necessary to distinguish between a database as an object of legal protection and a computer program that can help the database function, in particular, can provide search or other mechanisms. A database can exist both in electronic form and in another objectively expressed form. It is proven that the electronic form of the database is the prevailing one today, since most information in today's conditions is stored in electronic format. It is established that a special kind of right (sui generis) can be transferred (alienated) in accordance with the legislation, that is, it is possible to conclude relevant agreements on granting permission to use a database on an exclusive or non-exclusive basis, or it is generally possible to alienate rights to the relevant database. The importance of the sui generis right as a regulator of relations arising in connection with the creation, use of non-original databases and protection of rights to them is proven. It is substantiated that a database as an object of legal protection, in our opinion, must have proper legal regulation, and this can be achieved through the adoption of a separate legislative act that would comprehensively determine its legal regime. It is proven that a database goes beyond the scope of copyright legislation, since it can also be protected by the sui generis right. It is substantiated that in Ukraine it is advisable to borrow the experience of legal regulation that exists in the EU (Directive 96/9/EC of the European Parliament and of the Council «On the legal protection of databases» of 01.03.1996), and to adopt the relevant law on the legal protection of databases. It is substantiated that the legislation of Ukraine on the use of databases in the digital environment, on the exercise and protection of rights to databases requires further improvement.

Key words: copyright, digital environment, intellectual property, sui generis right, database.

Постановка проблеми. В умовах діджиталізації значного поширення набув такий цифровий об'єкт як база даних. Наприкінці 2022 р. в Україні було прийнято новий Закон України «Про авторське право і суміжні права», у якому авторські відносини урегульовані з урахуванням світового досвіду, зокрема права ЄС, судової практики, що склалася упродовж майже 20-річного періоду застосування попереднього Закону, відтак вказане правове регулювання набуло нового змісту [1, с. 81]. Цей закон суттєво вдосконалив правове регулювання правового режиму баз даних. До цього законодавство України розглядало бази даних лише як об'єкт авторського права, відтак такий підхід законодавця підлягав коригуванню, оскільки база даних може охоронятися і правом sui generis. Окрім того, поодиноких норм, які містилися в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), в Законі України «Про авторське право і суміжні права» (1993 р.) було недостатньо для регулювання вказаних відносин. Норми Угоди про асоціацію також не заповнювали прогалини правового регулювання цього правового інституту [2, с. 205]. Проблематика баз даних як об'єкта авторського права є особливо актуальною з огляду на той факт, що людство сьогодні вступило в епоху великих даних, наслідки накопичення, компіляції та використання яких у разі недостатнього врегулювання вказаних процесів можуть характеризуватись як такі, що знецінять державу, дестабілізують безпеку в суспільстві та розмиватимуть межі приватного життя індивіда [3, с. 130].

Бази даних є важливим цифровим об'єктом, який може використовуватися для відновлення України у післявоєнний час. Бази даних акумулюють значний обсяг інформації і можуть застосовуватися у різних сферах виробництва та сферах надання послуг, у тому числі тих, які використовуються для відновлення зниженої інфраструктури України під час повномасштабного вторгнення. Новий Закон України «Про авторське право і суміжні права» містить значну кількість новацій щодо правового режиму бази даних, зокрема, запроваджено поділ баз даних на ті, які є об'єктом авторського права, і ті, які охороняються правом sui generis. Відтак з 2023 р. база даних в Україні

отримала новий правовий режим, який станом на сьогодні не достатньо досліджений у науковій літературі, а також відсутня нова судова практика щодо розгляду справ, пов'язаних із захистом прав на бази даних як відповідний цифровий об'єкт.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній та зарубіжній літературі містяться наукові дослідження щодо правової охорони баз даних за законодавством України та правом ЄС. Зокрема, наукові дослідження щодо баз даних здійснювали такими науковцями як Капіца Ю.М., Орлюк О.П., Підопригора О.А., Стефанчук Р.О., Тарасенко Л.Л., Яворська О.С. Якубівський І.Є та інші. Однак переважна більшість наукових досліджень з даної проблематики здійснювалася без урахування реформи законодавства України у сфері авторського права, яка відбувалася у 2022 р. Відтак наукові праці цих та інших вчених не містять наукового аналізу досліджуваної проблематики з урахуванням змін до законодавства про авторське право, що вказує на актуальність даного наукового дослідження. В науковій літературі питання правового захисту баз даних зазвичай досліджувалися лише на рівні окремих наукових публікацій, що ґрунтувалися на задавнених станом на сьогодні правових підходах.

Метою даного дослідження є комплексний загальнотеоретичний аналіз баз даних як об'єкту правової охорони за законодавством України та правом ЄС, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. База даних є самостійним об'єктом правової охорони. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС вказано, що термін «база даних» означає сукупність незалежних творів, даних або іншої інформації, розташованих у систематизованому або упорядкованому вигляді та доступних для будь-якої особи за допомогою електронних або інших засобів. Слід звернути увагу на те, що охорона згідно із Угодою про асоціацію між Україною та ЄС не надається комп'ютерним програмам, що використовуються під час створення або функціонування баз даних, доступних за допомогою електронних засобів.

Визначення бази даних, яке наведене у Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. (далі – Закон України «Про авторське право і суміжні права» (2022), дещо відрізняється від того, яке наведено в Угоді про асоціацію. Зокрема, відповідно до цього закону база даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої інформації у довільній формі, що розташовані у систематизованому або упорядкованому вигляді, що можуть бути доступні за допомогою спеціальної пошукової системи та/або на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» 1993 р. база даних (компіляція даних) визначалася дещо по-іншому – сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, в тому числі - електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, і складові частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів.

У науковій літературі відзначають, що база даних є багатоаспектною категорією, оскільки вона належить до об'єктів цивільних прав та може розглядатися не лише авторсько-правовому, але і в інформаційно-правовому аспектах [4, с. 30]. Цілком слушна позиція, оскільки, справді, база даних зазвичай є джерелом значного обсягу згрупованої за певними критеріями інформації, і на неї поширюються відповідні правові норми, що унормовують інформаційні відносини.

Станом на сьогодні база даних може бути об'єктом авторського права, а може охоронятися за правом sui generis. Звертаємо увагу, що авторське право залишається належною формою охорони виключних авторських прав відповідних суб'єктів, які своєю творчою працею створили такі бази даних. Відповідно до ст. 433 ЦК України компіляції даних (бази даних) є об'єктом авторського права, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності. Тому визначальним для правової охорони авторським правом є наявність інтелектуальної праці.

Поєднання у базі даних сукупності творів надає їй схожості зі складеним твором. Водночас у науковій літературі відзначають, що і складений твір, і база даних є самостійними об'єктами правової охорони авторським правом, однак принципової потреби у їх розмежуванні не виникає, оскільки усім об'єктам надається однакова правова охорона, в основу якої покладені специфічні презумпції (авторства, творчого характеру праці, результатом якої є створений об'єкт), надання правової охорони за фактом створення твору без обов'язкової реєстрації авторства чи здійснення інших публічних процедур, законодавче визнання особистих немайнових та майнових прав за

автором, використання загальновизнаного знаку правової охорони тощо [5, с. 56]. Погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що базу даних у будь-якому разі не слід ототожнювати з складеним твором, оскільки вони мають різну правову природу і призначення.

Як слушно вказано в Угоді про асоціацію між Україною і ЄС об'єктом авторсько-правової охорони є лише ті бази даних, які внаслідок підбору або розташування їхнього інформаційного наповнення є результатом творчої праці автора, і такі бази даних охороняються авторським правом, при цьому жодні інші критерії не застосовуються для визначення їхнього права на охорону.

У науковій літературі відзначають, що розповсюдження правової охорони авторського права на права особливого роду (sui generis) стало результатом імплементації Директиви 96/9/ЄС від 11 березня 1996 року «Про правову охорону баз даних» (далі — Директива), якою виробнику неоригінальної бази даних надається правова охорона та захист sui generis [6, с. 65]. Дійсно у ст. 7 (1) цієї Директиви вказано, що право для розробника бази даних, який продемонструє, що було зроблено якісно та/чи кількісно значні інвестиції в отримання, перевірку чи представлення вмісту, включає в себе право запобігати витягненню та/чи повторному використанню всього вмісту бази даних чи значної її частини у якісному чи кількісному вимірі [7].

Поділ баз даних на оригінальні, тобто такі, що є результатом творчої діяльності, та неоригінальні є класичним та усталеним. У науковій літературі слушно звертають увагу на те, що право sui generis застосовується незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних захисту авторським правом чи іншими правами [6, с. 56]. При цьому у праві ЄС, зокрема у Директиві 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р., допускається захист бази даних як авторським правом, так і правом sui-generis. Тобто і на оригінальну базу даних, що є об'єктом авторського права, може поширюватися право sui-generis. Водночас охорона баз даних через право sui generis не повинна здійснюватися таким чином, щоб полегшувати зловживання домінуючим становищем, зокрема, щодо створення і поширення нових продуктів і послуг з додатковою вартістю інтелектуального, технічного, економічного або комерційного характеру [7].

Суб'єктом авторського права на бази даних є фізична особа або кілька фізичних осіб, які створили цю базу, або юридична особа, яка набула права на базу даних як роботодавець або замовник. Виключні авторські права на базу даних, створену спільно групою фізичних осіб (співавторами), належать їм спільно. Ідентичний підхід відображено і в Директиві 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р.

База даних як об'єкт правової охорони існує переважно в електронній (цифровій формі), а також знаходить нові цифрові форми відображення – у веб-сайтах, у блокчейні тощо [2, с. 205]. Окремі автори, зокрема, вказують, що блокчейн є публічною базою даних щодо всіх транзакцій між суб'єктами мережі блокчейн, оскільки мережа блокчейна відкрита для вільного приєднання, і публічність даних мережі фактично означає загальнодоступність цих даних [8, с. 62], водночас станом на сьогодні охопити правову охорону блокчейну у межах однієї правової інституції (база даних) – неможливо [9, с. 74]. Дійсно, в умовах сьогодення база даних створюється та використовується саме в електронній формі. При цьому база даних часто поєднана з комп'ютерною програмою, яка забезпечує її функціонування та пошукові можливості всередині бази даних. Водночас, як вказано у п. 23 Преамбули Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р., термін «база даних» не повинен вживатися у спосіб, що поширював би його застосування на комп'ютерні програми, які використовуються при створенні чи функціонуванні бази даних і які мають власний правовий режим [7]. У ст. 1 (ч. 3) цієї ж Директиви додатково наголошено, що захист за цією Директивою не застосовується до комп'ютерних програм, які використовуються при створенні чи використанні баз даних, доступних за допомогою електронних засобів [7].

Справді слід розмежовувати базу даних як об'єкт правової охорони і комп'ютерну програму, яка може «допомагати» функціонувати базі даних, зокрема, може забезпечувати пошукові або інші механізми. База даних може існувати як в електронній формі, так і в іншій об'єктивно вираженій формі. Однак електронна форма бази даних є переважаючою станом на сьогодні, оскільки більшість інформації в умовах сьогодення зберігається в електронному форматі.

База даних як об'єкт правової охорони, на нашу думку, повинна мати належне правове регулювання. Це можна досягнути завдяки прийняттю окремого законодавчого акту, який би комплексно визначив її правовий режим. Вважаємо, що база даних виходить за межі законодавства про автор-

ське право, оскільки може охоронятися і правом sui generis. В Україні доцільно запозичити досвід правового регулювання, який є в ЄС (йдеться про Директиву 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 01.03.1996 р.), і прийняти відповідний закон про правову охорону баз даних.

У науковій літературі справедливо відзначають, що також у разі прийняття певного кодифікованого акту у сфері інтелектуальної власності, наприклад, Кодексу інтелектуальної власності, база даних справедливо могла би отримати бути одним з об'єктів, який би регулювався нормами цього кодифікованого акту, на що наголошують і в науковій літературі [5, с. 57].

База даних визначається законодавцем і як сукупність творів, і як сукупність будь-якої іншої інформації. Для роботи з базою даних потрібна пошукова система, в межах якої може здійснюватися пошук необхідно інформації в базі даних.

Закон також оперує поняттям «законний користувач бази даних», під яким слід розуміти особу, яка правомірно володіє копією бази даних, виготовленою також правомірно. У Директиві 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р. також відзначено, що законний користувач повинен мати доступ до бази даних і могти використовувати її для цілей і у спосіб, визначений в договорі з власником прав, навіть якщо такий доступ і використання зумовлюються необхідність виконання інших дій, що за інших умов є обмеженими [7].

База даних зазвичай виступає цифровим контентом, оскільки записи у базі даних зберігаються переважно на комп'ютерах, серверах тощо, зазвичай з доступом до мережі Інтернет. На це наголошують і в науковій літературі, вказуючи, що бази даних зазвичай існують саме у цифровій формі, відтак вони виступають як цифрові об'єкти авторського права (за умови наявності оригінальності) [10, с. 64].

У статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (2022) йдеться про право на бази даних (компіляції даних). Зокрема, бази даних (компіляції даних) за загальним правилом охороняються авторським правом, якщо вони за добором та/або упорядкуванням їх складових частин є результатом творчої діяльності. Норма аналогічного змісту міститься і у ст. 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права», в якій наведено перелік об'єктів авторського права. Тобто беззаперечно бази даних за добором або упорядкуванням їх складових частин повинні бути результатом інтелектуальної діяльності для того, щоб бути об'єктом авторського права.

Охорона баз даних не поширюється і не завдає шкоди будь-яким правам на їх складові частини, що увійшли до складу баз даних.

Якщо база даних є неоригінальною, тобто вона за добором та/або упорядкуванням їх складових частин не є результатом творчої діяльності, вона охороняється за правом sui generis, а не відповідно до положень про авторське право. При цьому таке право може передаватися, призначатися чи надаватися відповідно до договірної ліцензії [7]. Важливо те, що право особливого роду (sui generis) може передаватися (відчужуватися) відповідно до законодавства, тобто можливим є укладення відповідних договорів щодо надання дозволу на використання бази даних на виключних чи невиключних засадах, або ж взагалі можливим є відчуження прав н відповідні бази даних.

Право особливого роду (sui generis) здійснюється незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних охороні авторським правом або іншими правами. Крім того, право особливого роду (sui generis) здійснюється незалежно від того, чи підлягає вміст відповідної бази даних охороні авторським правом або іншими правами.

У науковій літературі відзначають, що якщо база даних є сукупністю творів, то необхідно, щоб їх використання відбувалося з дотриманням авторських прав на ці твори як складових бази даних. Якщо ж твори використовуються з порушенням авторських прав на них, то правова охорона базі даних не надається. Якщо база даних є сукупністю інформації, то, очевидно, на розсуд суб'єкта, що розробив відповідну базу даних, її правова охорона може здійснюватися авторським правом або як конфіденційна інформація [10, с. 64].

Також, звертаємо увагу на те, що охорона баз даних відповідно до права особливого роду (sui generis) не перешкоджає здійсненню прав, які існують щодо вмісту такої бази даних. Тобто при створенні бази даних слід дотримуватися прав авторів (суб'єктів майнових авторських прав) на складові частини цієї бази даних.

Як вказано у Законі України «Про авторське право і суміжні права» (2022), момент початку дії права особливого роду (sui generis) визначено з дати закінчення створення бази даних. Строк дії цього права спливає через 15 років в останній день календарного року, в якому базу даних

було створено. У випадку оприлюднення бази даних до закінчення строку, визначеного абзацом першим цієї частини, строк чинності цього права спливає через 15 років, в останній день календарного року, в якому базу даних вперше було оприлюднено.

Також слід звернути увагу на те, що будь-яка істотна зміна вмісту бази даних у кількісному чи якісному вимірі, зокрема будь-яка істотна зміна, що випливає з накопичення доповнень, вилучень або послідовних змін, яка дозволяє зробити висновок, що йдеться про суттєвий, визначений якісно і кількісно внесок, надає базі даних, яка є результатом таких змін, окремий строк правової охорони.

База даних можуть бути об'єктом авторського права, якщо її творець (творці) доклали творчих зусиль до її створення (підбір даних, їх упорядкування тощо). Тобто, якщо автор бази даних проявив творчість, креативність, база даних може бути не просто об'єктом права власності, а може охоронятися саме авторським правом. Бази даних використовуються у різних сферах, в тому числі у креативних індустріях.

На нашу думку, саме наявність творчості, креативності перетворює базу даних з простого матеріального об'єкту, який охороняється правом sui generis, в об'єкт авторського права.

Проаналізувавши законодавче визначення бази даних, можна виокремити наступні ознаки бази даних як об'єкту правової охорони:

це сукупність творів, певних даних або будь-якої іншої незалежної інформації;

ці твори, дані тощо розташовані у довільній формі;

підбір і розташування складових частин бази даних та її упорядкування є результатом творчої, креативної праці її автора (авторів);

база даних має спеціальну пошукову систему, зазвичай на основі електронних засобів (комп'ютера), завдяки якій здійснюється пошук її складових частин;

база даних існує переважно у цифровій формі.

Як бачимо, бази даних можуть включати в себе як (чужі, зазвичай) об'єкти авторського права (певні твори), так і інші відомості, інформацію, які не охороняються авторським правом. При цьому не можна просто «включити» чужі об'єкти авторського права у власну базу даних – слід обов'язково отримати згоду від володільця майнових авторських прав на цей об'єкт. Закон також містить це правило, оскільки надання / не надання згоди на включення твору до бази даних – це елемент права на використання твору, виключність якого гарантована володільцю майнових прав.

Довільність форми розташування даних, творів тощо у базі даних – це можливість автора бази даних проявити креативність щодо розташування її складових. Недаремно законодавець наголошує, що якщо підбір і розташування складових частин бази даних та її упорядкування є результатом творчої праці її автора (авторів), лише у цьому випадку виникатиме авторське право на базу даних. Для користувача бази даних важливо: яка інформація є в базі даних, і як ця інформація (твори) розташовані у базі даних, як їх знайти. Власне, щоб була можливість пошуку інформації у базі даних, застосовується спеціальна пошукова система, яка зазвичай базується на основі електронних засобів (комп'ютера), завдяки якій і здійснюється пошук її складових частин.

Пошукова система – це переважно окрема комп'ютерна програма, яка призначена обслуговувати базу даних, та яка повинна бути зручною для користувача (водночас цей критерій в жодному разі не впливає на можливість бази даних чи відповідної комп'ютерної програми бути об'єктом правової охорони).

Пошукова система в базі даних виконує свою власну функцію (пошук інформації, творів тощо), і є складовою частиною бази даних. Вважаємо, що база даних може використовуватися і без наявності пошукової системи. Законодавець у визначенні бази даних чітко наголошує, що інформація, твори тощо у базі даних можуть бути доступні за допомогою спеціальної пошукової системи та/або на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів. Інколи автори створюють оригінальну базу даних (або ж неоригінальну), але не закладають спеціальний пошуковий механізм інформації у такій базі даних.

База даних існує переважно у цифровій формі, і це потреба і реалії сьогодення, оскільки відбувається масова діджиталізація, комп'ютеризація. Більшість інформації сприймається людьми саме через комп'ютер, ноутбук, планшет, телефон (смартфон), інші подібні пристрої. «Нецифрові» бази даних, безумовно, існують, але за вимогою часу більшість з них або перейшли, або переходять у цифрову форму. Більшість нових баз даних практично стовідсотково створюються у цифровій формі.

Висновки. База даних як об'єкт правової охорони в Україні отримала значне законодавче оновлення у 2022 р. з прийняттям нового Закону України «Про авторське право і суміжні права», що суттєво вдосконалили її правовий режим.

Видається доцільним та виправданим поділ баз даних на оригінальні і на неоригінальні. Відзначаємо важливість права sui generis як регулятора відносин, що виникають у зв'язку із створенням, використанням неоригінальних баз даних та захистом прав на них. Водночас подальшого вдосконалення потребує законодавство України щодо використання баз даних у цифровому середовищі, щодо здійснення та захисту прав на бази даних.

На нашу думку, в Україні доцільно запозичити досвід правового регулювання щодо баз даних, який існує в ЄС, і за аналогією з Директивою 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р. слід розробити та прийняти окремий закон про правову охорону баз даних, який би унормував правовий режим як оригінальних, так і неоригінальних баз даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яворська О.С. Захист авторських/суміжних прав у разі створення загрози їх порушення: теоретико-прикладні питання. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2023. № 76. С. 81–88.
2. Тарасенко Л.Л. База даних як об'єкт правової охорони. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Цифрова трансформація та цифрова економіка в умовах воєнного стану: аспекти інтелектуальної власності». Київ: Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України, 2022. С. 201–205.
3. Петренко А. Ознаки бази даних як об'єкта авторського права. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 6. С. 126–132.
4. Єфіменко М.Ю. База даних як об'єкт інформаційних правовідносин. *Право і безпека*. 2015. № 4 (59). С. 27–31.
5. Яворська О. Охорона прав на бази даних. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2021. № 72. С. 55–63.
6. Штефан О.О. Цивільно-правові способи захисту авторського права і суміжних прав: новації законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 1-2. С. 64–74.
7. Директива Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р.
8. Баранов О.А. Інтернет речей і блокчейн. *Інформація і право*. 2018. № 1. С. 59–71.
9. Теремецький В., Маляр С. Місце блокчейну в системі об'єктів авторських прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4. С. 72–78.
10. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету*. Серія Юридична. 2022. № 75. С. 61–72.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.52

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА АВТОРСЬКОГО ПРАВА ТА СУМІЖНИХ ПРАВ

Нємічев Д.А.,
студент 1 курсу магістратури,
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-3826-9618
e-mail: mrdimion@gmail.com

Петренко С.А.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
асистент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права,
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2053-1285
e-mail: sergp73@gmail.com

Нємічев Д.А., Петренко С.А. Міжнародно-правова охорона авторського права та суміжних прав.

У цій науковій статті всебічно досліджено питання міжнародно-правового регулювання охорони авторського права та суміжних прав в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій. Основна увага приділяється аналізу ключових міжнародних документів, що визначають правові стандарти захисту творчої діяльності – Бернської конвенції, Угоди ТРІПС, договорів ВОІВ (WCT, WPPT), а також Директиви ЄС 2019/790. Розглянуто також роль провідних міжнародних інституцій – ВОІВ, СОТ, ЮНЕСКО, ЄС – у формуванні глобальної системи координації охорони прав інтелектуальної власності та їхній вплив на національні законодавства. У роботі представлено компаративний аналіз підходів до охорони авторських прав у країнах Європейського Союзу, США, Швейцарії та Польщі, що дозволило виокремити ефективні практики правозастосування й управління авторськими правами. Особливу увагу приділено сучасним викликам цифрового середовища – зокрема , масовому піратству, використанню штучного інтелекту, відповідальності онлайн-платформ та необхідності впровадження технологій розпізнавання контенту, блокчейну й NFT. Також висвітлено вплив цифрової трансформації на способи комерціалізації творчості, зростання ролі автоматизованих сервісів та цифрових посередників у регулюванні правових відносин. Окремий розділ присвячено правовому становищу України, яка перебуває у процесі наближення національного законодавства до європейських норм. Наведено приклади ініціатив у сфері нормативного оновлення, зокрема законів, спрямованих на цифровізацію процедур і посилення ролі Національного органу інтелектуальної власності. Водночас проаналізовано системні проблеми, які гальмують реформування – відсутність IP-судів, фрагментарність правозастосування, низький рівень правової культури. Акцент зроблено також на необхідності навчання, поширення правової грамотності серед авторів та користувачів. У висновках запропоновано комплекс практичних рішень – удосконалення нормативної бази, інтеграція технологій управління правами, розширення міжнародного партнерства, просвітницькі ініціативи для творчої спільноти та активне впровадження інновацій у державне регулювання інтелектуальної власності.

Ключові слова: авторське право, суміжні права, міжнародне право, цифрові технології, ВОІВ, TRIPS, NFT, блокчейн, Україна, правова охорона, штучний інтелект, цифрове середовище.

Niemichev D.A., Petrenko S.A. International legal protection of copyright and related rights.
This scientific article presents an in-depth analysis of international legal protection of copyright and related rights, with a particular focus on the digital age. The study examines foundational international agreements such as the Berne Convention, the TRIPS Agreement, WIPO treaties (WCT and WPPT), and EU Directive 2019/790. It emphasizes how these instruments have shaped the global framework for intellectual property protection and influenced the development of national legislation. The paper further discusses the role of major international institutions – WIPO, WTO, UNESCO, and the European Union – in promoting harmonized legal standards. A comparative overview is provided, analyzing practices in Germany, France, the United States, Switzerland, and Poland. These examples demonstrate different approaches to legal enforcement and highlight the integration of technological tools such as blockchain, content recognition systems, and NFT-based authentication. Key digital challenges are identified, including online piracy, the rise of AI-generated content, and the responsibility of digital platforms in ensuring copyright compliance. Special attention is given to the emerging debate on authorship of machine-generated works and the necessity to update traditional legal doctrines accordingly. The article stresses the urgency of establishing frameworks that reflect the realities of the digital creative process. In the Ukrainian context, the article examines legal reforms and the creation of the Ukrainian IP Office. It highlights advancements in digitization of rights registration but also points to critical gaps – lack of IP-specialized courts, low legal awareness among creators and users, and insufficient coordination in enforcement. The study also underlines the value of public education and cross-border cooperation as complementary tools. The conclusion proposes targeted policy measures, including regulatory modernization, integration of advanced rights-management technologies, increased international dialogue, and capacity-building among rightsholders in Ukraine and similar jurisdictions.
Key words: copyright, related rights, international law, digital technologies, WIPO, TRIPS, NFT, blockchain, Ukraine, legal protection, artificial intelligence, digital environment.

Постановка проблеми. У наш час авторське право вже не обмежується лише захистом книг, картин чи музики в межах однієї країни. З розвитком цифрових технологій і глобального інтернет-простору будь-який твір – незалежно від місця його створення – миттєво стає доступним усьому світу. Це відкриває великі можливості для авторів, але водночас ставить перед ними серйозні загрози: копіювання, піратство, несанкціоноване використання тощо. У таких умовах міжнародно-правове регулювання набуває особливої ваги. Однак на практиці з'являється низка труднощів. По-перше, багато міжнародних документів, які визначають засади охорони авторських і суміжних прав (Бернська конвенція [1], Угода ТРІПС [2], договори ВОІВ [3, 4]), були прийняті задовго до появи сучасних цифрових платформ, ШІ-генераторів контенту, NFT чи стрімінгових сервісів. Відтак, постає потреба в осучасненні правових підходів або принаймні в їхньому гнучкому тлумаченні. По-друге, правозастосування в сфері інтелектуальної власності дуже нерівномірне. У країнах ЄС, США чи Японії існує стабільна судова та інституційна практика, а в інших державах (зокрема, в країнах з перехідною економікою) система захисту ще формується. Це породжує ситуації, коли один і той самий твір може бути захищеним в одній країні й повністю беззахисним – в іншій. Така фрагментованість системи знижує довіру авторів до міжнародного захисту їхніх прав. По-третє, поява штучного інтелекту як нового учасника у творчому процесі викликає питання, яких раніше просто не існувало: хто є автором — людина чи алгоритм? Чи підлягає охороні «твір», створений без участі людини? Чи можна зберігати баланс між свободою творчості, інтересами публіки та справедливою винагородою для авторів? Для України, яка активно інтегрується в європейський правовий простір, ці питання мають особливе значення. Імплементація міжнародних стандартів – не лише формальна вимога Угоди про асоціацію з ЄС, а й інструмент для створення комфортного й передбачуваного середовища для вітчизняних авторів і бізнесу. Отже, актуальність теми полягає в тому, що міжнародне авторське право потребує глибокого переосмислення в умовах цифрового світу, а його адаптація на національному рівні – виважених рішень, які поєднують захист, розвиток і справедливість.

Мета дослідження. У сучасних умовах, коли цифрові технології трансформують усі сфери життя, особливо важливо чітко усвідомити, яку саме мету має правове дослідження у сфері охорони авторського права. Адже вивчення міжнародно-правового регулювання не може обмежуватися лише формальним аналізом конвенцій чи угод – воно має відповідати реаліям, у яких сьогодні створюється, поширюється і використовується інтелектуальний продукт. Основна мета цього

дослідження полягає у з'ясуванні того, яким чином сучасна система міжнародного авторського права реагує на виклики цифрового світу, та які перспективи має Україна у процесі адаптації до цих стандартів. Іншими словами, дослідження має на меті не тільки окреслити правові механізми, що діють на міжнародному рівні, а й оцінити, наскільки ефективно вони імплементуються в українське законодавство. Важливою частиною дослідження є також виявлення прогалин і суперечностей у чинному міжнародному правовому полі. Зокрема, це стосується таких нових явищ, як генерація творів штучним інтелектом [14–16], використання NFT [12] у сфері інтелектуальної власності, діяльність цифрових платформ, які фактично стають посередниками між автором і споживачем [5]. Метою є зрозуміти, чи надають чинні міжнародні норми достатньо інструментів для врегулювання цих ситуацій. Крім того, дослідження ставить за мету окреслити успішні практики захисту авторських прав у країнах ЄС, США, Швейцарії, Польщі та інших, аби на їх основі сформулюват и рекомендації, які можна адаптувати в українських умовах. Це дозволяє побачити, як поєднати міжнародний досвід з національними потребами. Також метою роботи є аналіз поточних ініціатив в Україні – зокрема щодо створення Національного органу інтелектуальної власності, цифровізації процедур реєстрації, підвищення правової обізнаності громадян та розбудови ефективної системи правозастосування. Загалом, дослідження спрямоване на те, щоб не лише дати теоретичну оцінку правовій базі, а й запропонувати практичні шляхи вдосконалення міжнародно-правового механізму охорони авторських і суміжних прав в умовах цифрової епохи – з урахуванням інтересів держави, авторів, бізнесу та суспільства в цілому.

Стан опрацювання проблематики. Проблема міжнародно-правового захисту авторських і суміжних прав активно вивчається в науковій літературі, однак залишається динамічною й постійно оновлюється у зв'язку з розвитком цифрового середовища. У світовій юридичній думці існує чимало авторитетних праць, присвячених аналізу таких міжнародних документів, як Бернська конвенція [1], Угода ТРІПС [2], договори ВОІВ (WCT [3], WPPT [4]), а також сучасні європейські нормативні акти, включно з Директивою ЄС 2019/790 [5] про авторське право в цифровому середовищі. Зокрема, західні дослідники (наприклад, Л. Хеллс, Дж. Гінзбург, М. Фіцджеральд) аналізують правову природу авторських прав у контексті глобалізації, звертаючи увагу на проблему балансу між захистом авторів і доступом суспільства до інформації. Їхні роботи підкреслюють складність адаптації чинного права до умов інтернету, де межі між правомірним використанням і порушенням стають дедалі розмитішими. В українській науковій традиції ця проблематика досліджується також досить активно. Праці таких вчених, як О. Підопригора, О. Дудко, С. Кравченко, присвячені загальним питанням авторського права, історії його розвитку та особливостям впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство. Останні роки спостерігається зростання інтересу до теми цифрових викликів, зокрема створення творів штучним інтелектом, роль цифрових платформ, трансформація моделей колективного управління правами. У цьому контексті актуальними є аналітичні огляди Боярчука [10] і Ковальчука [11], що підкреслюють важливість гармонізації національного законодавства з положеннями Закону України «Про авторське право і суміжні права» [9]. Попри велику кількість досліджень, залишається відкритим питання про ефективну імплементацію міжнародних стандартів у практичну площину. Досі мало уваги приділяється комплексному аналізу того, як саме можна адаптувати глобальні правові механізми до конкретних умов України – з урахуванням її правової системи, технічних можливостей і рівня обізнаності суспільства. Зокрема, недостатньо досліджено специфіку роботи Національного органу інтелектуальної власності, процедури досудового врегулювання спорів у сфері ІР, правову відповідальність цифрових посередників. Таким чином, хоча теоретична база є досить об'ємною, багато практичних аспектів залишаються або поверхово вивченими, або взагалі недостатньо висвітленими. Це й обумовлює потребу в подальшому дослідженні проблеми, що враховуватиме як міжнародний досвід, так і українські реалії.

Виклад основного матеріалу. Ми живемо в час, коли твір, створений однією людиною в будь-якому куточку світу, може стати доступним мільйонам людей лише за кілька секунд. Завдяки цифровим технологіям поширення інформації відбувається миттєво, а платформи на кшталт YouTube, TikTok чи Spotify дають авторам унікальну можливість презентувати свої ідеї всьому світові. Проте разом із новими можливостями з'являються і нові загрози – передусім щодо порушення авторських прав. Авторське право – це не просто юридична формальність. Це інструмент, який дозволяє творцям контролювати, як використовується їхній продукт, отримувати за це винагороду, а головне – бути визнаними як автори [1]. Але коли справа доходить до цифрового

середовища, де кордони між країнами зникають, постає важливе питання: як саме захистити права автора, якщо твір поширюється по всьому світу? Саме тут вступає в силу міжнародне право. Різні країни, попри культурні та правові відмінності, об'єднуються навколо спільних принципів захисту інтелектуальної власності. Існують міжнародні договори, що регламентують авторське право, інституції, які контролюють їх дотримання, а також механізми, які дозволяють авторам захищати свої права навіть за межами рідної держави. У цій роботі ми розглянемо, як саме працює система міжнародного захисту авторських і суміжних прав. Особливу увагу приділимо основним міжнародним документам, таким як Бернська конвенція, Угода ТРІПС, договори ВОІВ та директиви ЄС. Також буде проаналізовано, яку роль у цьому процесі відіграють міжнародні організації, як інші країни вирішують проблеми захисту прав авторів та як ці підходи можна використати в Україні. Мета цієї роботи – не просто описати чинне міжнародне законодавство, а й показати, як воно може реально працювати для захисту інтересів авторів у цифрову епоху. Особливо важливо зрозуміти, що ефективна охорона авторських прав – це не розкіш, а необхідність для розвитку культури, економіки та самої свободи творчості в усьому світі.

Теоретичні засади авторського права і суміжних прав. Авторське право – це не щось віддалене чи винятково для професійних письменників або музикантів. Воно стосується кожного, хто створює унікальний контент: від студентських робіт до цифрових ілюстрацій чи відео для соцмереж. Фактично, це право захищає інтелектуальний продукт, тобто результат розумової, творчої праці людини. Головна ідея авторського права полягає в тому, щоб надати творцю можливість контролювати, як його твір буде використовуватись. Це включає як особисті немайнові права (наприклад, право називатися автором, заборона спотворювати твір), так і майнові права – наприклад, отримання прибутку від продажу або використання твору іншими особами. Цікаво, що авторське право діє автоматично – автор не зобов'язаний реєструвати свій твір чи маркувати його спеціальними символами. Варто лише створити щось нове – і воно вже захищене законом. Це положення закріплене в міжнародних угодах, зокрема в Бернській конвенції, і впроваджене в українське законодавство [9, 13]. Поруч з авторським існує поняття суміжних прав. Вони належать не самим авторам, а тим, хто бере участь у «житті» твору – виконавцям, продюсерам, мовникам. Наприклад, артист, який виконує пісню, не є її автором, але має право, щоб його виконання не копіювали без згоди. Суміжні права, хоча й мають іншу природу, також важливі – вони допомагають охопити весь ланцюг: від створення твору до його публічного використання [4]. Таким чином, авторське та суміжні права разом формують цілісну систему охорони інтелектуальної власності. Вони дають творцям і виконавцям впевненість у тому, що їхній внесок у культуру та індустрію буде визнаний і захищений. У сучасному цифровому середовищі, де копіювати й поширювати контент можна за кілька секунд, така правова база є надзвичайно важливою.

Основні міжнародні документи у сфері авторського права. У сучасному світі твори поширюються миттєво і часто – за межами тієї країни, де були створені. Саме тому авторське право давно вийшло за рамки лише національного регулювання. Щоб забезпечити захист прав авторів у глобальному масштабі, країни розробили низку міжнародних документів, які визначають спільні стандарти, принципи та підходи. Бернська конвенція – основа міжнародного захисту Першим і одним із найважливіших кроків стало підписання Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів у 1886 році. Цей документ заклав фундамент того, що сьогодні ми називаємо міжнародною охороною авторського права. Конвенція встановила три базові принципи: Автоматичний захист – твір захищається з моменту створення, незалежно від реєстрації чи публікації. Національний режим – автор із будь-якої країни-учасниці має ті ж права, що й громадяни тієї країни, де його твір використовується. Мінімальні стандарти охорони – визначено обов'язкові елементи захисту, наприклад, термін дії прав (життя автора + 50 або 70 років). Бернська конвенція охоплює широкий спектр творів: від текстів і музики до кіно, живопису й фотографій. Її положення стали основою для всіх подальших міжнародних угод у цій сфері. Угода ТРІПС – авторське право як частина торгівлі.У 1994 році в рамках створення Світової організації торгівлі (СОТ) [8] було укладено Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, або скорочено – ТРІПС. Вона стала важливим кроком у тому, щоб не просто декларувати авторські права, а гарантувати їх реальне застосування на практиці. ТРІПС зобов'язала всі країни-члени СОТ[8] дотримуватися положень Бернської конвенції (за винятком моральних прав). Додала вимоги щодо ефективного правозастосування: країни мають забезпечити судовий захист, право на компенсацію збитків, а також засоби проти піратства. Розширила захист на програмне забезпечення, бази даних та

інші цифрові форми творчості. Вперше авторське право стало не лише культурним питанням, а й частиною глобального економічного процесу. Це дало змогу розглядати порушення прав авторів як бар'єр для міжнародної торгівлі. Договори ВОІВ: WCT і WPPT – відповідь на цифрову епоху. Із появою Інтернету стало зрозуміло, що існуючих правил вже недостатньо. Тому в 1996 році було прийнято два спеціалізовані договори Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ): WCT[3] (WIPO Copyright Treaty) – стосується авторського права; WPPT[4] (WIPO Performances and Phonograms Treaty) — регулює права виконавців та виробників фонограм. Ці договори вперше чітко закріпили: Право автора контролювати використання твору в цифровому середовищі; Заборону на обхід технічних засобів захисту (наприклад, DRM-кодування); Захист інформації про управління правами – тобто, метаданих, які зберігаються разом із цифровими творами. WCT і WPPT адаптували міжнародні стандарти до нових умов, де твір часто існує не на папері, а в коді, на сервері чи в стрімі. Директива ЄС 2019/790 [5] – нові правила для цифрового ринку один із найсучасніших документів у цій сфері – Директива Європейського Союзу 2019/790 про авторське право в цифровому єдиному ринку. Вона набула чинності у 2019 році і викликала гучні дискусії, зокрема через положення про відповідальність платформ. Основні нововведення директиви: Онлайн-платформи (напр. YouTube) мають укладати ліцензії з правовласниками; Якщо платформа дозволяє завантаження контенту, вона несе відповідальність за порушення, якщо не вжила заходів для їх уникнення; Автори отримують право на справедливу винагороду за використання їхніх творів онлайн; Спрощено процедури для освітніх і наукових установ, архівів і бібліотек, що дозволяє використовувати твори без порушення прав. Цей документ вплинув не лише на країни-члени ЄС, а й на держави-кандидати (включно з Україною), які поступово гармонізують своє законодавство з європейськими стандартами. Таким чином, міжнародні документи з авторського права формують складну, але логічну систему, яка охоплює як «традиційні» види творчості, так і цифрові продукти. Їхня роль не лише в юридичному регулюванні, а й у підтримці творчості, інновацій та чесного ринку. І чим більше країн дотримуються цих стандартів, тим сильніше стає захист прав авторів у всьому світі.

Роль міжнародних інституцій у захисті авторських прав. Коли мова йде про захист авторських прав у глобальному масштабі, важливу роль відіграють не лише закони, а й ті, хто слідкує за їх виконанням. У міжнародному правовому полі існують спеціальні організації, які координують зусилля країн, допомагають розробляти правила та слідкують за їх дотриманням. Саме ці інституції забезпечують зв'язок між державами, правовласниками та користувачами, створюючи систему, яка працює у світовому масштабі. Найвідомішою установою у сфері інтелектуальної власності є Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) [6], що діє під егідою ООН. Вона адмініструє ключові міжнародні договори, зокрема Бернську конвенцію, WCT і WPPT. Окрім нормативної роботи, ВОІВ[6] займається також практичною допомогою країнам – надає експертні висновки, допомагає розробляти національні стратегії, організовує навчання й публікує статистику у сфері авторського права. Ще один ключовий гравець – Світова організація торгівлі (СОТ)[8]. Через Угоду ТРІПС [2] СОТ [8] контролює дотримання стандартів у сфері авторського права в усіх країнах-членах. Важливо, що вона має механізм вирішення спорів: якщо одна країна порушує правила, інша може ініціювати міжнародне провадження. Це робить авторське право не лише культурною, а й економічною темою на міжнародній арені. Не менш важливу роль відіграє і ЮНЕСКО [7]. Її завдання полягає у формуванні культури поваги до інтелектуальної праці. Вона підтримує відкриту освіту, доступ до знань, просуває ідеї авторського права серед молоді, освітян, творчих людей. ЮНЕСКО також допомагає країнам із низьким рівнем розвитку розбудовувати власну правову систему в цій галузі. Європейський Союз, хоча й не є класичною міжнародною організацією, активно впливає на авторське право через ухвалення директив і регламентів. Його норми часто стають орієнтиром не лише для країн-членів, а й для держав-сусідів, зокрема України. Таким чином, міжнародні інституції не лише встановлюють правила, а й забезпечують їхню життєздатність. Вони сприяють тому, щоб авторське право не залишалося лише формальністю, а перетворювалося на дієвий інструмент захисту творчості у будь-якому куточку світу.

Зарубіжний досвід охорони авторських і суміжних прав. Питання захисту авторських прав хвилює не лише Україну. У кожній країні є власні підходи, які формувались роками, з урахуванням законодавчих традицій, розвитку цифрових технологій та потреб суспільства. Ознайомлення з іноземним досвідом допомагає краще зрозуміти, які практики дійсно працюють і можуть бути адаптовані до українських реалій. Розглянемо, як організована охорона авторських прав у кількох

країнах, які вважаються прикладами для наслідування. Німеччина: система, що працює у Німеччині авторське право (Urheberrecht) сприймається не лише як економічна категорія, а як особисте право автора. Це означає, що навіть після передачі майнових прав автор зберігає контроль над тим, як його твір використовується. Також у німецькому законодавстві чітко врегульовано питання колективного управління правами – цим займаються спеціалізовані організації, зокрема GEMA, яка збирає й розподіляє роялті між авторами. Ще одна сильна сторона – ефективна судова система. У Німеччині діють суди, які спеціалізуються на питаннях інтелектуальної власності. Це дозволяє вирішувати спори швидко та якісно. Франція: повага до культури та централізованість Французька модель також базується на повазі до особистих прав автора. Тут активно працює SACEM – авторська спілка, яка представляє інтереси композиторів і авторів текстів. Ще одна особливість – активна участь держави у регулюванні галузі. Усі організації, які займаються колективним управлінням, повинні діяти прозоро, регулярно звітувати, а також бути підконтрольними регуляторам. Німеччина, Франція, США, Польща та Швейцарія впровадили ефективні моделі колективного управління та спеціалізовані IP-суди [10, 12], а також надає авторам можливість звертатися до адміністративних органів у разі порушення прав. США : жорстка система з акцентом на економіку Американський підхід відрізняється від європейського своєю прагматичністю. Тут авторське право чітко регулюється законом Copyright Act, і важливу роль відіграє реєстрація твору в спеціальному реєстрі. Хоча захист починається з моменту створення, без реєстрації автор не зможе подати до суду та вимагати компенсацію. У США активно діють професійні асоціації, наприклад RIAA (у сфері музики) чи MPAA (у сфері кіно), які відслідковують порушення та ініціюють судові справи. Крім того, американська система передбачає суворе покарання за порушення – у деяких випадках це може бути навіть кримінальна відповідальність. Цікаво, що в США діє принцип fair use – «чесного використання» , який дозволяє без дозволу автора використовувати твори в навчанні, критиці, наукових роботах тощо. Це додає гнучкості, але вимагає судової оцінки в кожному конкретному випадку. Польща: баланс між правом і практикою. Польща, як країна Європейського Союзу, адаптувала своє законодавство до європейських директив. Тут активно діють колективні організації, а також працюють спеціалізовані суди з інтелектуальної власності. Водночас польський підхід демонструє, як можна досягти ефективності без надмірної бюрократії. Польські автори можуть подати позов до суду або вирішити спір через досудове врегулювання. Також у країні працює єдина платформа, яка дозволяє в режимі онлайн перевіряти ліцензії, реєструвати твори та моніторити порушення. Швейцарія: технологічна точність і довіра до альтернатив, хоча Швейцарія не є членом ЄС, вона має одну з найрозвиненіших систем захисту інтелектуальної власності. У країні діє Федеральний інститут інтелектуальної власності, який відповідає за реєстрацію, контроль та просвіту. Швейцарці активно впроваджують цифрові рішення: зокрема, використання блокчейну для фіксації авторства. Також практикуються арбітраж і медіація – альтернативні способи вирішення спорів, які дозволяють зменшити навантаження на суди та зекономити час авторів. Загалом, досвід провідних країн показує, що ефективна система охорони авторських прав потребує не лише чітких законів, а й реальних інструментів їх впровадження. Успіх залежить від поєднання таких факторів: прозорість у роботі організацій колективного управління, доступність реєстрації та захисту прав, спеціалізація судів, використання технологій (зокрема цифрових платформ, штучного інтелекту, блокчейну). Україні варто не просто копіювати досвід інших держав, а обирати найкращі практики, адаптуючи їх до власних реалій. Це допоможе створити систему, яка буде ефективною, справедливою і зручною як для авторів, так і для користувачів.

Цифрові виклики та перспективи регулювання у світі. Цифрова реальність радикально змінила уявлення про авторське право. Якщо раніше твори існували переважно у фізичній формі — книжках, компакт-дисках чи плівці, – то сьогодні практично все споживається онлайн. Відео, музика, електронні книги, графіка, ігри – усе це копіюється й розповсюджується за лічені секунди, іноді без відома чи згоди автора. Саме це створює нові виклики, з якими стара модель правового захисту часто не справляється. Однією з головних проблем є піратство [14–16] в цифровому середовищі. Незважаючи на прогрес у сфері правової охорони, сайти з нелегальним контентом досі існують і приносять великі збитки авторам. Багато таких ресурсів зареєстровані в юрисдикціях, де боротьба з порушенням авторських прав майже не ведеться, що суттєво ускладнює відповідальність. Крім того, серйозним викликом стає використання штучного інтелекту. Сьогодні вже не дивина, коли нейромережа створює музику, малюнки або навіть тексти. Але кому належать

права на ці твори? Автору алгоритму? Користувачу, який «запустив» генератор? Чи самій системі? Законодавство більшості країн ще не готове дати чітку відповідь на це питання. У цифрову епоху також виникає потреба в регулюванні великих онлайн-платформ. Такі сервіси, як YouTube, Facebook чи TikTok, одночасно є простором для творчості та джерелом масових порушень прав. Директива ЄС 2019/790 стала важливим кроком уперед: вона зобов'язала платформи нести відповідальність за нелегальний контент, який завантажують користувачі. Подібні підходи поступово запроваджуються й в інших країнах. У перспективі головним трендом стане поєднання правових інструментів і технологій. Уже зараз використовуються системи автоматичного розпізнавання контенту (як-от Content ID на YouTube), блокчейн-технології для фіксації авторства, NFT як спосіб цифрової ідентифікації твору. Ймовірно, з часом з'являться й нові, ще ефективніші методи. Загалом, цифровізація не лише створює нові проблеми, а й надає інструменти для їх вирішення. Завдання держав – оперативно оновлювати законодавство, а міжнародних організацій – формувати універсальні підходи, які зможуть працювати незалежно від платформи, формату чи країни.

Стан і перспективи імплементації міжнародних стандартів в Україні. Україна вже багато років перебуває на шляху інтеграції до європейського правового простору. Це стосується не лише економіки чи політики, а й сфери інтелектуальної власності. Авторське право – одна з ключових галузей, де наша країна має адаптувати своє законодавство до міжнародних стандартів, закріплених у таких документах, як Бернська конвенція, Угода ТРІПС, договори ВОІВ та директиви ЄС. Протягом останнього десятиліття відбулися суттєві зміни. У 2022 році було ухвалено нову редакцію Закону України «Про авторське право і суміжні права» [9, 13]. Вона наблизила українські норми до вимог ЄС, зокрема щодо захисту в цифровому середовищі, врегулювання колективного управління правами, введення прозорих процедур ліцензування. Крім того, створено Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) – структуру, яка відповідає за адміністрування у сфері авторських прав, реєстрацію об'єктів, підтримку електронних сервісів. Паралельно модернізуються державні реєстри, впроваджуються цифрові платформи для подання заяв і моніторингу порушень. Попри цей прогрес, проблем ще чимало. Насамперед – це відсутність спеціалізованих судів, які б розглядали справи про порушення авторських прав на фаховому рівні. Існує також проблема формального підходу до захисту прав: суди нерідко не мають належної експертизи, а авторам доводиться витрачати багато ресурсів на доведення очевидного. Крім того, брак просвітницької роботи серед населення призводить до того, що порушення авторських прав сприймається як щось буденне. Не кожен розуміє, що скачування фільму з «піратського» сайту – це така ж крадіжка, як і в магазині. На перспективу Україна має кілька напрямів розвитку: Створення спеціалізованих судів з інтелектуальної власності [11] ; Поглиблення співпраці з ВОІВ, ЄС та іншими міжнародними партнерами; Впровадження новітніх цифрових інструментів (блокчейн, NFT); Освітні кампанії для авторів, виконавців, користувачів; Посилення ролі колективного управління на основі прозорості. Отже, Україна рухається в правильному напрямку, але для повної інтеграції в міжнародну систему захисту авторських прав потрібно ще чимало зробити.

Правове регулювання охорони творів штучного інтелекту в Україні. Штучний інтелект вже перестав бути футуристичною ідеєю. Він пише тексти, генерує картини, створює музику й навіть програмує. Але постає питання: хто є автором такого твору? Людина, яка «запустила» ШІ? Розробник самої системи? Чи, можливо, сам алгоритм? Це не просто філософське міркування – від цього залежить, чи матиме хтось право на винагороду, захист і контроль над використанням результату [14, 16]. Поки більшість країн лише починають обговорювати це питання, в Україні вже є спроби правового реагування. Зокрема, в новій редакції Закону «Про авторське право і суміжні права» (2022) [9, 13] з'явилися згадки про твори, створені із застосуванням комп'ютерних програм. Хоча закон прямо не говорить про штучний інтелект, ця норма – перший крок до визнання таких об'єктів. Що цікаво: у чинному законодавстві України автором визнається лише фізична особа. Тобто, якщо твір створено повністю автономним ШІ – юридично це «нічиє». Але є лазівка: якщо людина задала параметри, обрала тематику або редагувала результат, вона може претендувати на авторство. Це відкриває простір для нових підходів, де авторство визначається за рівнем людської участі у творчому процесі. Україна має шанс стати однією з перших країн, яка запропонує сучасну модель правового регулювання у сфері ШІ-творчості. Наприклад, можна запровадити реєстрацію творів ШІ із зазначенням ступеня участі людини, або створити окремий режим прав на «технологічні» твори. Такий крок зробить українське право гнучким і актуальним,

а Україну – привабливою юрисдикцією для цифрових авторів. Світ ще не має чіткої відповіді, як саме регулювати творчість ШІ. Але в цьому – не лише виклик, а й можливість. Якщо Україна зуміє першою запропонувати логічну, збалансовану і технологічно адаптивну модель, ми не лише захистимо своїх авторів, а й отримаємо репутацію країни, що думає на крок уперед.

Висновки та пропозиції. Аналіз теми показує: у цифрову епоху авторське право стає як ніколи важливим, але водночас і вразливим. У світі, де творчість можна поширити за секунди, а скопіювати — ще швидше, завдання міжнародної спільноти полягає в тому, щоб створити справедливі та дієві правила гри. І хоча фундамент цієї системи вже існує, його постійно потрібно адаптувати до нових умов. Міжнародні документи, такі як Бернська конвенція, Угода ТРІПС та договори ВОІВ, стали основою для захисту авторських прав у різних країнах. Європейська практика, зокрема Директива ЄС 2019/790, додає сучасних інструментів, орієнтованих на цифрове середовище. Роль міжнародних організацій (ВОІВ, СОТ, ЮНЕСКО, ЄС) полягає не лише в розробці стандартів, а й у контролі за їх дотриманням та просуванні культури поваги до інтелектуальної праці. Практика різних країн – Німеччини, Франції, США, Польщі, Швейцарії – демонструє, що ефективний захист можливий лише тоді, коли є чіткі закони, спеціалізовані установи, сучасні цифрові інструменти й відповідальність користувачів. Ці моделі можна й потрібно частково адаптувати до українських умов. Україна вже зробила кілька важливих кроків: оновлено законодавство, створено НОІВ, впроваджено електронні сервіси. Але ще залишаються виклики: відсутність спеціалізованих судів, недостатня правосвідомість населення, складність правозастосування у цифровому просторі. У зв'язку з цим, пропонуються такі практичні заходи: Створити спеціалізовані IP-суди для розгляду справ про порушення авторських прав; Поглибити цифровізацію: розвивати онлайн-реєстри, сервіси автоматичного виявлення порушень, використання блокчейну. Реформувати систему колективного управління правами – зробити її прозорішою та зручною для авторів; Підвищити правову обізнаність громадян через освітні програми та медіакампанії; Посилити міжнародну співпрацю з метою впровадження найкращих світових практик. Підсумовуючи, можна сказати: сучасна охорона авторських прав – це не просто юридичний захист. Це підтримка культури, творчості й інновацій, які є основою розвитку будь-якого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 9 вересня 1886 р. (у редакції 1979 р.) URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne.
2. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРІПС) від 15 квітня 1994 р. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_01_e.htm.
3. WIPO Copyright Treaty (WCT), 1996 URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/wct.
4. WIPO Performances and Phonograms Treaty (WPPT), 1996 URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/wppt.
5. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj.
6. Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) – офіційний сайт URL: https://www.wipo.int.
7. ЮНЕСКО: політика у сфері авторського права та відкритого доступу URL: https://www.unesco.org/en/copyright.
8. Світова організація торгівлі – офіційний сайт URL: https://www.wto.org.
9. Закон України «Про авторське право і суміжні права» в редакції 2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. – 2022. – № 13. Ст. 105.
10. Боярчук О.М. Зарубіжний досвід охорони авторських прав: аналітичний огляд. *Аналітичне і порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 122–127.
11. Ковальчук С.В. Стан реалізації міжнародних стандартів у сфері інтелектуальної власності в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 84–89.
12. Adams R. Global copyright enforcement in the digital era: trends and challenges // *Journal of Intellectual Property Law & Practice*. 2023. Vol. 18(1). P. 23–31. DOI: https://doi.org/10.1093/jiplp/jpad001.

13. Закон України «Про авторське право і суміжні права» : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
14. Центр демократії та верховенства права. Авторське право та штучний інтелект: проблеми й перспективи URL: https://cedem.org.ua/analytics/ai-and-copyright.
15. Юридична Газета. Твори ШІ: хто автор і чи можна їх охороняти? 2023. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/intellectual-property/tvori-shchzhto-avtor-i-chi-mozhna-yih-ohoronyati.html.
16. LIGA:ZAKON. Правове регулювання творів ШІ: між автором, кодом і законом. 2023. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/224589_pravove-regulyuvannya-tvorv-shtuchnogo-ntelektu.

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.53

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТОРІН ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ З ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ

Островський А.М.,
доктор філософії у галузі права,
асистент кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-6252-9586

Островський А.М. Загальні засади відповідальності сторін за порушення зобов'язань, що випливають з договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу.

У статті здійснено аналіз загальних засад відповідальності сторін за порушення зобов'язань, що випливають з договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу у цивільному праві України. На підставі правових норм чинного законодавства визначено, що однією з основних вимог, яка висувається до належного виконання вказаного зобов'язання, є дотримання певних якісних та/або кількісних характеристик під час постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, оскільки якість товару – якість енергетичних ресурсів у договірних правовідносинах – розглядається як сукупність характеристик, що визначають здатність відповідного ресурсу (електричної, теплової енергії, природного газу тощо) задовольняти технічні, економічні та функціональні потреби споживача згідно з його призначенням. Така якість охоплює не лише споживчі параметри, а й технічні та технологічні властивості, зокрема стабільність фізичних показників (напруга, частота, тиск), надійність постачання, відповідність встановленим стандартам і нормативам, енергетичну ефективність, а також екологічну та експлуатаційну безпечність. У разі порушення цих характеристик має місце неналежне виконання зобов'язання з боку постачальника, що може бути підставою для настання цивільно-правової відповідальності.

Запропоновано більш детально визначити механізм захисту прав споживачів у передбаченому зобов'язанні шляхом закріплення на законодавчому рівні більш чітких критеріїв для можливості визначення кількісних та якісних показників щодо отримання енергетичних ресурсів за договором постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, зокрема таких, як напруга, амортизація устаткування, частота та тривалість відхилень від стандартних параметрів, допустимі межі коливань тиску чи температури, коефіцієнт потужності тощо, відхилення та недотримання яких може слугувати підставою для настання цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання. Особливу увагу при цьому слід приділити імплементації відповідних положень європейського енергетичного законодавства, зокрема Третього енергетичного пакета ЄС, у національне правове поле, з метою забезпечення високого рівня захисту прав споживачів, стимулювання добросовісної конкуренції на енергетичних ринках та підвищення ефективності функціонування механізму відповідальності постачальників. Крім того, доцільно передбачити створення системи незалежного моніторингу якості та надійності енергетичних послуг із можливістю оперативного реагування на порушення умов договору та автоматичного нарахування компенсацій споживачам у випадках доведеного відхилення від договірних параметрів постачання.

Ключові слова цивільно-правова відповідальність, постачальник електроенергії, споживач, приєднана мережа, звільнення від відповідальності, електроенергія, примус, санкція, невиконання чи неналежне виконання зобов'язання, якість надання.

Ostrovskyi A.M. General principles of liability of the parties for breach of obligations arising from the contract for the supply of energy resources through the connected network.

The article analyzes the general principles of liability of the parties for the breach of obligations arising from the contract for the supply of energy resources through a connected network under the civil law of Ukraine. Based on the provisions of the current legislation, it is established that one of the main requirements for the proper performance of such an obligation is compliance with certain qualitative and/or quantitative characteristics during the supply of energy resources through a connected network. The quality of goods—specifically, the quality of energy resources in contractual legal relations—is regarded as a set of characteristics that determine the ability of a particular resource (electricity, thermal energy, natural gas, etc.) to meet the technical, economic, and functional needs of the consumer in accordance with its intended use. This quality includes not only consumer parameters but also technical and technological properties, in particular the stability of physical indicators (voltage, frequency, pressure), reliability of supply, compliance with established standards and norms, energy efficiency, as well as environmental and operational safety. A breach of these characteristics constitutes improper performance of the obligation by the supplier, which may serve as a basis for civil liability.

It is proposed to define in more detail the mechanism for protecting consumer rights within the specified obligation by enshrining at the legislative level clearer criteria for determining the quantitative and qualitative indicators of energy resource supply through a connected network. Such indicators may include voltage, equipment wear, frequency and duration of deviations from standard parameters, permissible fluctuation ranges of pressure or temperature, power factor, among others. Deviations from or non-compliance with these indicators may serve as grounds for the imposition of civil liability for non-performance or improper performance of obligations. Particular attention should be paid to the implementation of the relevant provisions of European energy legislation, in particular the EU's Third Energy Package, into the national legal framework, with the aim of ensuring a high level of consumer protection, fostering fair competition in energy markets, and enhancing the effectiveness of supplier liability mechanisms. Moreover, it is advisable to introduce a system of independent monitoring of the quality and reliability of energy services, with the capability for prompt response to breaches of contract terms and automatic compensation to consumers in cases of proven deviation from the agreed supply parameters.

Key words: civil liability, electricity supplier, consumer, connected network, exemption from liability, electricity, coercion, sanction, non-performance or improper performance of obligation, quality of service delivery.

Постановка проблеми. Договір постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу виступає специфічною формою зобов'язального правовідношення, що поєднує елементи публічного регулювання, приватноправової диспозитивності та технічних стандартів енергетичної інфраструктури. Порушення договірних зобов'язань у цій сфері може мати як економічні, так і суспільно значущі наслідки, особливо в умовах енергетичної нестабільності та реформування ринку енергетики в Україні.

Метою статті є визначення загальних засад відповідальності сторін за порушення умов договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу з урахуванням системного аналізу чинного законодавства, судової практики та доктринальних підходів.

Правові норми, що регулюють договірні відносини, мають включати ефективний механізм примусу для забезпечення виконання зобов'язань учасниками, а у випадку порушень – передбачати застосування відповідних санкцій. Чим більш детально визначений цей механізм, тим більш зрозумілим стає юридичне становище учасників договору і тим більш високими є гарантії її виконання. Зважаючи на особливості предмета договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, майнова відповідальність сторін може мати свої відмінності, які визначаються специфікою цього предмета.

Зважаючи на таку важливість та обмеженість енергетичних ресурсів окрім ґрунтовного аналізу окремих норм цивільного законодавства щодо, сутності правовідносин, що виникають при укладенні договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, необхідним є дослідження цивільно-правової відповідальності за порушення сторонами умов такого договору.

Стан опрацювання. У правовій літературі цивільно-правова відповідальність досліджувалася науковцями-юристами у найрізноманітніших аспектах серед них варто б виділити наступних: В.О. Криворучко, П.Д. Гуйвана, С.С. Немченка, В.В. Луць та ін.

Але проблематика цивільно-правової відповідальності сторін за порушення умов договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу у частині відшкодування збитків за даним договором мало вивчена, а тому є досить актуальною та потребує глибшого вивчення, що і є метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Цивільним законодавством України закріплені наступні правові наслідки за порушення зобов'язань: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди (ст. 611 Цивільного кодексу (ЦК) України [8]).

Треба враховувати різницю в підходах законодавця до визначення відповідальності за договорами постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу. З одного боку, застосовуються загальні вимоги до відповідальності, з іншого боку, законодавством передбачена додаткова відповідальність для сторін договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу. Це означає, що правовідносини можуть бути регульовані, крім Цивільного кодексу України, іншими законами та правовими актами, а також обов'язковими правилами, прийнятими відповідно до них.

Спеціальна відповідальність за порушення сторонами умов даного договору передбачена в нормативно-правових актах, зокрема в Законі України від 13 квітня 2017 року № № 2019-VIII «Про ринок електричної енергії» [10], Постанова «Про затвердження Правил роздрібного ринку електричної енергії» Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14 березня 2018 р. № 312, Постанова «Про затвердження Порядку забезпечення стандартів якості електропостачання та надання компенсацій споживачам за їх недотримання» Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 12 червня 2018 р. № 375, тощо

При розгляді питання відповідальності сторін за договором постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу слід виокремити відповідальність споживача та енергопостачальника.

При пошкоджені споживачем засобів вимірювальної техніки, порушення цілісності пломб, безоблікове споживання електричної енергії, самовільне підключення до об'єктів електроенергетики, споживання електричної енергії без засобів вимірювальної техніки, використання «штучного нуля», що призвело до споживання необлікованої електричної енергії та ін., оператор системи здійснює перерахунок за користування електроенергією «з дня останнього контрольного огляду засобу комерційного обліку або технічної перевірки (якщо технічну перевірку було проведено після останнього контрольного огляду засобу комерційного обліку) до дня виявлення порушення, але не більше загальної кількості робочих днів у шести календарних місяцях (в окремих випадках, у 12 календарних місяцях) що передували дню виявлення порушення». Щодо відповідальності побутового споживача, то при його діях з зі пошкодження пломб, пошкодження (розбите скло, пошкодження цілісності корпусу лічильника тощо) або відсутність засобів вимірювальної техніки, фіксація індикаторами впливу на лічильник електричної енергії постійного (змінного) магнітного або електричного полів, самовільне підключення електроустановок, струмоприймачів або електропроводки до електромережі, що не є власністю оператора системи, з порушенням схеми обліку, використання «штучного нуля», що призвело до споживання необлікованої електричної енергії, інших порушеннях з метою споживання необлікованої енергії здійснюється перерахунок за користування електроенергією за період з дня останнього контрольного огляду засобу комерційного обліку, але не більше загальної кількості робочих днів у шести календарних місяцях. Варто зазначити що різні види порушень мають різний спосіб визначення кількості днів коли було допущено порушення.

Крім того, чинне законодавство не містить санкцій за необліковане споживання електроенергії у разі відсутності вини споживача за порушення обліку. Використовуваний механізм розрахунку вартості електричної енергії, яка не була облікована внаслідок порушення обліку, ґрунтується на середньодобовому споживанні за попередніми (до порушення обліку) або наступними періодами.

Цей підхід лише намагається оцінити об'єм використаної енергії. Використання цього підходу може призвести до значних втрат електроенергії для постачальних організацій через «невияв-

лені розкрадання». Враховуючи вищезазначене, крім потреби відшкодування завданих збитків, необхідно включити у договір постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу умови щодо відповідальності, включаючи можливість застосування штрафу за необліковане споживання електроенергії.

Такої ж думки Będkowski Viktor, який зазначає, що енергокомпанія може нараховувати споживачу компенсацію за незаконне споживання енергії, лише за сам факт втручання в систему вимірювання, наприклад, якщо існує можливість незаконного споживання цієї енергії, а не лише за енергію, що була фактично спожита [1].

При розгляді відповідальності споживача за порушення умов договору слід відзначити, що основи та межі цієї відповідальності не завжди чітко визначені, особливо у випадках порушень правил використання електроенергії.

Аналізуючи законодавство щодо відповідальності у сфері постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, можна визначити, що штрафні санкції не передбачені у відносинах між енергопостачальником і споживачем. Значно більше того, відповідальність енергопостачальника обмежена лише величиною завданих збитків споживачеві, і це стосується лише певних випадків, таких як наявність або відсутність договору на момент відшкодування (особливо в контексті якості електроенергії).

Чинне законодавство закріплює обов'язок енергопостачальника відшкодувати завдані споживачу збитки в разі порушення ним умов договору та законодавства України в розмірі й порядку, визначених законодавством.

Відповідальність за недотримання гарантованих стандартів якості електропостачання визначається Постановою НКРЕКП Порядку забезпечення стандартів якості електропостачання та надання компенсацій споживачам за їх недотримання [7]. Відповідно до цього порядку споживач який має право на компенсацію може її отримати шляхом зарахування суми відповідної компенсації в рахунку за спожиту електричну енергію. Разом з тим, якщо на момент виплати компенсації у споживача немає чинного договору він втрачає право на свою компенсацію. Отже, якість відповідного отримання речі/товару/послуги/тощо в зобов'язанні має відповідати можливості використання стороною від-повідного об'єкта за своїм призначенням для задоволення належним чином власного охоронюваного законом інтересу [9].

При встановленні особливостей відповідальності за договором постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу слід взяти до уваги твердження Ю.М. Юркевича і Р.В. Крупника «Особливості механізму постачання природного газу та особливості товарної продукції, якою є природний газ зумовлюють те, що правовідносини між сторонами договору постачання мають певну специфіку в частині виконання постачальником обов'язку поставити газ належної якості та відповідальності за неналежне його виконання» [11].

Невід'ємним елементом механізму правового регулювання - юридична відповідальність є. За справедливим твердженням Л. І. Калінічєнко, «Юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування держаного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку» [2, с. 16].

Це означає, що успішність та ефективність в забезпеченні належного виконання умов договору визначається переважно правильним вибором методів впливу, які застосовуються в разі порушення сторонами своїх зобов'язань.

Так, відповідно до чинного законодавства, енергопостачальник може бути звільнений від матеріальної відповідальності в разі виникнення форс-мажорних обставин, неправомірних дій споживача чи обмежень у подачі енергії відповідно до визначених випадків і т.п. Проте важливо, щоб ці обставини були причинно-наслідково пов'язаними з порушенням зобов'язань. У випадку виникнення таких обставин, які усувають відповідальність, енергопостачальник може бути звільнений від обов'язку відшкодування збитків чи штрафів або компенсацій.

Цивільно-правова відповідальність виконує різні функції, такі як компенсаційна, превентивна, виховна та штрафна, які, хоч і відрізняються за змістом, але тісно пов'язані між собою. Вони спрямовані на задоволення законних прав та інтересів учасників приватного майнового обороту. Відповідальність за порушення умов договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу виникає в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань за таким до-

говором. Зазвичай цивільне законодавство встановлює повну відповідальність порушника, але можуть існувати обмеження, встановлені законом або договором.

Як правило, відповідальність енергопостачальник за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань є обмеженою, і часто відомчі правила регулювали ці відносини, зводячи їх до символічного значення. Обмеження відповідальності стосовно певних порушень енергопостачальника досі встановлює і чинне законодавство (в Законі України «Про ринок електричної енергії», «та ПРРЕЕ і ін). Проте, відносини між сторонами за договором постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу повинні підпадати під загальні норми відповідальності за порушення договірних зобов'язань, з урахуванням особливостей виконання цих договорів.

Енергія як предмет договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу має ряд особливостей, однією з яких є її безперервність. Безперервність в контексті договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу вказує на постійність або неперервність подачі енергії споживачу. Це означає, що енергопостачальник зобов'язаний забезпечувати стійкий та неперервний доступ до енергетичних ресурсів для споживача протягом усього терміну договору. Така особливість є важливою для забезпечення надійного та безперебійного функціонування енергетичної системи для споживачів. Безперервність забезпечується двома сторонами договору постачання енергетичних ресурсів енергопостачальником, який зобов'язаний подавати енергію і споживачем енергії, який зобов'язаний утримувати мережі, прилади та обладнання в передбаченому законом і договором технічному стані. Обмеження у споживанні електроенергії та регулювання графіків навантаження споживачів проводяться відповідно до конкретних інструкцій та визначених правил.

Оскільки будь-яке порушення умов договору повинно мати негативні наслідки для сторони, що його порушила, важливо здійснити правовий аналіз методів впливу, які застосовуються в таких випадках.

Отже, саме безперервність енергопостачання відрізняє договір постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу від інших видів договорів. Це не лише разові правочини, а тривалі і безперервні цивільні зв'язки. З цієї причини законодавство ретельно регулює випадки припинення та призупинення виконання договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, враховуючи особливості його тривалості та неперервності.

Так, енергопостачальник несе відповідальність перед споживачем за належну якість поставленої продукції (електроенергії). Це включає в себе забезпечення стабільної і безперебійної подачі електроенергії, а також відповідність параметрів електроенергії встановленим стандартам і нормам якості. Якщо якість електроенергії не відповідає визначеним нормам, споживач може мати підстави для пред'явлення претензій або вимоги компенсації.

Вітчизняна правова доктрина тривалий час характеризувала концепцію відповідальності як відносно розмиту. Зокрема, це відноситься до відшкодування збитків, спричинених порушенням договору. Цивільно-правова відповідальність завжди має майновий характер і завдання відновлення або компенсації порушених прав потерпілого як майнової санкції. Використання заходів відповідальності при порушенні договірних зобов'язань спрямоване на зміну прав та обов'язків сторін, коли відновлення порушених правовідносин у натурі неможливе. Основна мета – досягти результату, передбаченого виникненням правовідносин, та відшкодувати завдані втрати та збиток, спричинений порушенням обов'язків винною особою. Застосування договірної відповідальності завжди пов'язане з відшкодуванням збитків і сплатою неустойок, що має велике значення для забезпечення виконання договору, але цей інститут слабо розвивався на практиці, зокрема, у сфері постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу. Сьогодні не викликає сумніву, що відповідальність за договором постачання енергії енергетичних ресурсів за своєю суттю є економічно-юридичною, тобто передбачає майнові наслідки застосування санкцій [4]. У зв'язку з чим відповідальність за порушення умов договору зазвичай розподіляється на компенсаційну та штрафну, відповідно до завданих збитків.

Висновки Останнім часом концепція розширення компенсаційної функції вплинула на відповідальність у комерційному обороті. Це відзначилося у законодавстві в галузі енергетики, де, незважаючи на закріплення штрафної відповідальності за неналежне виконання зобов'язань, також вказується на можливість відшкодування збитків з боку сторони, яка порушила договір. Крім того, передбачається можливість вимагання відшкодування збитків за інші порушення умов договору, не враховані в Правилах. Сторонам також надається право встановлювати додаткові санкції за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань у самому договорі.

Одночасно вважаємо, що необхідно змінити підходи до визначення методів впливу на недобросовісну сторону. Аналіз європейської практики правового регулювання взаємовідносин показує, що головним видом договірної відповідальності є відшкодування завданих невиконанням чи неналежним виконанням збитків. Підвищення значущості компенсаційної функції відповідальності в сфері постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу, на наш погляд, повинно призвести до зміцнення дисципліни між сторонами у цих відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Będkowski Wiktor. Odpowiedzialność odszkodowawcza z tytułu nielegalnego poboru energi. Przegląd Prawa Publicznego. 2020. №11. URL: https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/artykuly/odpowiedzialnosc-odszkodowawcza-z-tytulu-nielegalnego-poboru-151372269.
2. Калінічєнко Л.І. Юридична відповідальність : поняття, ознаки. Держава та регіони. Серія: Право. 2020 р. № 1 (67). том 1. С.12-17. URL: https: //doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-1.2.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. II. – 1088 с.
4. Підлубна Т.М. Відшкодування збитків : теоретичні проблеми розуміння у сфері захисту прав та інтересів. *Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки*. 2010. Вип. 48. С. 351–357.
5. Правила роздрібного ринку електричної енергії: постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг № 312 від 14 березня 2018 року. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18#Text.
6. Про затвердження Порядку визначення розміру і відшкодування збитків, завданих енергопостачальнику внаслідок викрадення електричної енергії. постанова Кабінету Міністрів від 08.02.2006 року № 122. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-2006-%D0%BF#Text.
7. Про затвердження Порядку забезпечення стандартів якості електропостачання та надання компенсацій споживачам за їх недотримання : постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 12 червня 2018 р. № 375. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0375874-18#Text.
8. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text.
9. Цибань А.А., До питання цивільно-правової відповідальності за порушення виконання договору про надання послуг із централізовного опалення, *Київський часопис права*. 2021. № 4, URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/ kyivchasprava/article/view/89/82.
10. Цивільний кодекс України. від 16.01.2003 р.№ 435-IV [Електронний ресурс] в редакції від 14.08.2021 р. // Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
11. Юркевич Ю.М., Крупник Р.В. Особливості виконання договорів постачання газу. Науковий вісник Ужгородского національного університету. Серія Право. 2024. № 81. Ч. 1. С. 263–268. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/81-ch-1.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.54

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ПАЛАТИ УКРНОІВІ

Панасюк К.Т.
здобувачка кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-1458-3302

Панасюк К.Т. Особливості правового статусу Апеляційної палати УКРНОІВІ.

Стаття присвячена аналізу правового статусу Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності. У статті проаналізовано особливості Апеляційної палати як колегіального органу НОІВ. Встановлено, що у Україні запроваджено дворівневу систему правової охорони інтелектуальної власності, до якої входить Міністерство економіки України та НОІВ. Функції Національного органу інтелектуальної власності виконує державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Встановлено, що Апеляційна палата входить в структуру НОІВ та є її органом, тому самостійною правосуб'єктністю Апеляційна палата не наділена.

Доведено, що Апеляційна палата НОІВ відіграє важливе значення в механізмі правової охорони патентних прав, оскільки цей орган НОІВ забезпечує розгляд заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково; також Апеляційна палата здійснює розгляд заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні.

Доведено, що Апеляційна палата НОІВ не є суб'єктом права інтелектуальної власності, а є органом НОІВ, який входить в систему державної правової охорони інтелектуальної власності, та є суб'єктом правовідносин, які виникають під час подання та розгляду заяв, заперечень, апеляційних заяв, інших документів до НОІВ.

Обґрунтовано, що розгляд справ в Апеляційній палаті стає альтернативним порядком розгляду та вирішення справ, які віднесені законом до її компетенції. Судовий розгляд таких справ є більш складний та тривалий, і потребує фахового юридичного супроводу.

Встановлено, що визначення НОІВ та Апеляційної палати НОІВ наведено у кількох законах, які унормовуються відносини у сфері правової охорони інтелектуальної власності («Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та інших), що є недоліком законодавчої техніки. Обґрунтовано потребу у прийнятті окремого спеціального закону про НОІВ, який міг би уніфіковано унормувати правовий статус НОІВ, його структуру, компетенцію, а також правовий статус і повноваження Апеляційної палати НОІВ.

Встановлено, що основним завданням Апеляційної палати є розгляд поданих до неї заперечень щодо рішень, які приймаються НОІВ (функції якого станом на сьогодні виконує УКРНОІВІ) за результатами розгляду матеріалів заявок про державну реєстрацію прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки тощо, розгляд апеляційних заяв (про визнання недійсними прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки) та заяв про визнання торговельних марок добре відомими в Україні.

Ключові слова: НОІВ, патент, винахід, корисна модель, УКРНОІВІ, Апеляційна палата, інтелектуальна власність, промислова власність.

Panasyuk K.T. Peculiarities of the legal status of the Appellate Chamber of the Ukrainian Intellectual Property Office.

The article is dedicated to the analysis of the legal status of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office. The author analyzes the features of the Appellate Chamber as a collegial

body of the National Intellectual Property Office. It is established that a two-tier system of legal protection of intellectual property has been introduced in Ukraine, which includes the Ministry of Economy of Ukraine and the National Intellectual Property Office. The functions of the National Intellectual Property Office are performed by the state organization "Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations". It is established that the Appellate Chamber is part of the structure of the National Intellectual Property Office and is its body, therefore the Appellate Chamber is not endowed with independent legal personality. It is proved that the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office plays an important role in the mechanism of legal protection of patent rights, since this body of the National Intellectual Property Office ensures the consideration of objections to decisions of the National Intellectual Property Office on the acquisition of rights to intellectual property objects, applications for recognition of rights to intellectual property objects as invalid in whole or in part; The Appellate Chamber also reviews applications for recognition of a trademark as well-known in Ukraine.

It is proven that the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office is not a subject of intellectual property law, but is a body of the National Intellectual Property Office, which is part of the system of state legal protection of intellectual property, and is a subject of legal relations that arise during the submission and consideration of applications, objections, appeals, and other documents to the National Intellectual Property Office.

It is substantiated that the consideration of cases in the Appellate Chamber becomes an alternative procedure for considering and resolving cases that are attributed by law to its competence. Judicial consideration of such cases is more complex and lengthy, and requires professional legal support.

It has been established that the definition of the National Intellectual Property Office and the National Intellectual Property Office Appeals Chamber are provided in several laws regulating relations in the field of legal protection of intellectual property ("On the Protection of Rights to Inventions and Utility Models", "On the Protection of Rights to Industrial Designs", "On the Protection of Rights to Trademarks for Goods and Services", etc.), which is a shortcoming of the legislative technique. The need for the adoption of a separate special law on the National Intellectual Property Office, which could uniformly regulate the legal status of the National Intellectual Property Office, its structure, competence, as well as the legal status and powers of the National Intellectual Property Office Appeals Chamber, has been substantiated.

It has been established that the main task of the Appellate Chamber is to consider objections submitted to it regarding decisions made by the National Intellectual Property Office (whose functions are currently performed by the UKRNOIVI) based on the results of consideration of applications for state registration of rights to inventions, utility models, industrial designs, trademarks, etc., consideration of appeals (on the recognition of invalidity of rights to inventions, utility models, industrial designs) and applications for recognition of trademarks as well-known in Ukraine.

Key words: National Intellectual Property Office, patent, invention, utility model, UKRNOIVI, Appellate Chamber, intellectual property, industrial property.

Постановка проблеми. Апеляційна палата НОІВ відіграє важливе значення в механізмі правової охорони патентних прав, оскільки цей орган НОІВ забезпечує розгляд заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково. Також Апеляційна палата здійснює розгляд заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні.

На актуальність вказаного наукового дослідження вказує те, що забезпечення належного правового захисту права на об'єкти інтелектуальної власності в Україні передбачає утвердження ефективних нормативно-правових, інституційних (судових і позасудових) та економічних механізмів, функціонування яких здійснюється відповідно до міжнародних зобов'язань нашої держави і з урахуванням кращих зарубіжних практик у ІР-сфері [1, с. 31]. Погоджуємося, що для належної правової охорони та захисту патентних прав зокрема, і прав інтелектуальної власності загалом, повинен бути баланс належного правового регулювання та функціонування відповідних інституцій, які забезпечують можливість розгляду заяв, скарг щодо захисту порушених прав. Вагоме місце серед таких інституцій посідає саме Апеляційна палата. Водночас вона лише відновлює свою діяльність відповідно до оновленого правового регулювання, відтак постає чимало питань щодо її ефективності та порядку провадження діяльності як органу, діяльність якого спрямована на захист патентних прав.

Стан дослідження. Правовий статус НОІВ загалом, і Апеляційної палати НОІВ зокрема були предметом поодиноких наукових досліджень. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки Дорошенка О.Ф., Капіци Ю.М., Кодинця А.О., Орлюк О.П., Яворської О.С., Тарасенка Л.Л., Тверезенко О.О. та інших. Водночас ці наукові дослідження стосувалися окремих аспектів діяльності НОІВ та не охоплюють комплексно питання щодо правового статусу саме Апеляційної палати НОІВ. Оновлене вітчизняне законодавство у сфері промислової власності породжує багато дискусійних питань щодо правового статусу Апеляційної палати, її компетенції, що зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Метою цієї статті є аналіз положень чинного законодавства України про Апеляційну палату НОІВ, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо вдосконалення відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. Апеляційна палата – це колегіальний орган НОІВ для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково, заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до закону. Національний орган інтелектуальної власності – це своєрідний статус, яким Уряд наділяє певні органи, підприємства або організації. Станом на сьогодні відповідно до Розпорядження КМУ від 28 жовтня 2022 р. № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» функції Національного органу інтелектуальної власності виконує державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». До жовтня 2022 р. функції НОІВ виконував УКРПАТЕНТ.

Відтак станом на сьогодні Апеляційна палата діє як структурний підрозділ УКРНОІВІ, який виконує функції НОІВ.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» діяльність Апеляційної палати ґрунтується на принципах законності, неупередженості, незалежності, прозорості, достовірності, колегіальності, кваліфікованого кадрового забезпечення. Основними засадами розгляду Апеляційною палатою заперечень, заяв є верховенство права, законність, рівність учасників розгляду перед законом і Апеляційною палатою. Повноваження Апеляційної палати, вимоги до її членів, порядок розгляду Апеляційною палатою заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, порядок організаційного та технічного забезпечення діяльності Апеляційної палати та вирішення інших питань, що належать до її компетенції, визначаються Регламентом Апеляційної палати, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері інтелектуальної власності.

У науковій літературі слушно відзначають, що державне управління щодо набуття правової охорони інтелектуальної власності в Україні має більш ніж 30-річну історію, здійснювалося різними державними установами, зокрема такими як Державний комітет України з питань інтелектуальної власності та Державне агентство України з авторських і суміжних прав, Державний комітет України з питань науки та інтелектуальної власності, Державний департамент інтелектуальної власності, Державна служба інтелектуальної власності України, Міністерство економіки (економічного розвитку і торгівлі) України, Укрпатент, державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» [2, с. 68]. І в структурі більшості із вказаних органів та організацій діяла Апеляційна палата (рада), певні функції якої є усталеними.

Як відзначають представники Апеляційної палати, станом на сьогодні існує три основні інструменти захисту прав інтелектуальної власності (ці три інструменти становлять «захисну тріаду»): адміністративний механізм, судовий та позасудовий (медіація), і призначенням Апеляційної палати є забезпечення адміністративного механізму захисту прав інтелектуальної власності загалом, і патентних прав зокрема [3]. Практикуючі правники наголошують, що адміністративне провадження в Апеляційній палаті відтепер може використовуватися як альтернатива судовому розгляду [4]. Діяльність Апеляційної палати повинна розвантажити судову систему та повинна забезпечити економію часу та ресурсів для заявників та скаржників, які звертаються до неї в порядку, передбаченому законом [5]. Справді вказані твердження заслуговують на увагу, оскільки вони відображають призначення Апеляційної палати та вказують на мету її діяльності, яка пов'язана із захистом патентних прав та визнанням торговельної марки добре відомою. Дійсно розгляд справ в Апеляційній палаті стає альтернативним порядком розгляду та вирішення справ, які від-

несені законом до її компетенції. Судовий розгляд таких справ, однозначно, є більш складний та тривалий, і потребує фахового юридичного супроводу.

Щодо правосуб'єктності Апеляційної палати відзначаємо, що Апеляційна палата входить в структуру НОІВ та є її органом. Відтак самостійною правосуб'єктністю Апеляційна палата не наділена. В науковій літературі висловлена думка, що слід виділити таку групу суб'єктів, дотичних до суб'єктів права інтелектуальної власності, як суб'єкти у сфері реалізації права інтелектуальної власності, до числа яких, в узагальненому вигляді слід віднести Міністерство економіки України, державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності», представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) та суд. Вказана думка була висловлена у 2020 р., тому, очевидно, НОІВ також належить до цих суб'єктів. При цьому в структурі Міністерства економіки України (станом на 2020 р.) діяла Апеляційна палата, тому Капітаненко Н.П. наголошує, що і її повноваження спрямовані на реалізацію окремих прав інтелектуальної власності, однак ні Апеляційна палата, ні Міністерство економіки України, ні Укрпатент (*зараз – УКРНОІВІ*) не набувають статусу суб'єкта права інтелектуальної власності, а є лише учасниками правовідносин у сфері інтелектуальної власності, реалізуючи передбачені правовими нормами для кожного повноваження [6, с. 50]. Погоджуємося з цією позицією і відзначаємо, що Апеляційна палата НОІВ не є суб'єктом права інтелектуальної власності, а є органом НОІВ, який входить в систему державної правової охорони інтелектуальної власності, та є суб'єктом правовідносин, які виникають під час подання та розгляду заяв, заперечень, апеляційних заяв, інших документів до НОІВ (або ж Апеляційної палати НОІВ).

Визначення Апеляційної палати НОІВ наведено у кількох законах, які унормовуються відносини у сфері правової охорони інтелектуальної власності («Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів», «Про правову охорону географічних зазначень», «Про авторське право і суміжні права»).

У науковій літературі з цього приводу вказують на недолік законодавчої техніки, який полягає у внесенні однакових законодавчих норм у вказані вище закони у сфері інтелектуальної власності, які стосувалися: визначення НОІВ, його повноваження (з конкретизацією повноважень щодо кожного об'єкту інтелектуальної власності у кожному спеціальному законі), правовий статус та компетенція органів управління НОІВ (керівник НОІВ, наглядова рада), визначення та компетенція Апеляційної палати, гарантії незалежності Апеляційної палати та експертів НОІВ, правовий статус атестаційної та апеляційної комісії НОІВ [7, с. 69]. Тверезенко О. з цього приводу також відзначає, що незважаючи на значний позитивний вплив введення норм (про правовий статус НОІВ) для вдосконалення державної системи правової охорони інтелектуальної власності, слід констатувати, що такі зміни спричинили велику кількість дублювань у законодавчих актах в частині положень, які стосуються повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності (Міністерства економіки України), Національного органу інтелектуальної власності, його Апеляційної палати, атестаційної та апеляційної комісій, що порушує принципи нормопроєктувальної техніки, зокрема щодо недопущення повторів (дублювання) правових норм [2, с. 67]. Погоджуємося з вказаною вище позицією, та відзначаємо, що справді більш доцільним було б справді прийняття окремого спеціального закону про НОІВ замість дублювання норм про правовий статус НОІВ, його структуру, компетенцію у різних законах.

Щодо визначення Апеляційної палати слід зацитувати її визначення, яке наведене в Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Так, відповідно до аб. 3 ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» Апеляційна палата – це колегіальний орган НОІВ для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково, заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до цього Закону, інших законів та нормативно-правових актів України. Визначення апеляційної палати НОІВ сформульовано законодавцем за принципом вказівки переліку питань, розгляд та вирішення яких належить до компетенції Апеляційної палати НОІВ.

Відтак з цього визначення вбачається, що Апеляційна палата НОІВ:

1) це орган НОІВ;
2) діє у колегіальному складі;

3) наділена компетенцією щодо розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, щодо розгляду заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки) недійсними повністю або частково, щодо розгляду заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та щодо розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до цього Закону.

Апеляційна палата у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, указами Президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, цим Регламентом та іншими актами законодавства.

Діяльність Апеляційної палати ґрунтується на принципах верховенства права, законності, неупередженості, незалежності, прозорості, достовірності, рівності всіх учасників перед законом, колегіальності, кваліфікованого кадрового забезпечення.

Основним завданням Апеляційної палати є колегіальний розгляд поданих до неї заперечень, апеляційних заяв та заяв про визнання торговельних марок добре відомими в Україні. У сфері патентного права компетенція Апеляційної палати НОІВ зводиться до розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на винаходи і корисні моделі та щодо розгляду заяв про визнання прав на винаходи, корисні моделі недійсними повністю або частково. Вказані відносини унормовані Законом України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі».

Зокрема, розгляд заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на винаходи і корисні моделі унормовано ст. 24 «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі», в якій йдеться про оскарження рішення за заявкою.

Розгляд заяв про визнання прав на винаходи, корисні моделі недійсними повністю або частково унормовано ст. 33-1 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі».

Звертаємо увагу, що і оскарження рішення за заявкою до Апеляційної палати НОІВ, подання заяви про визнання прав на винаходи, корисні моделі недійсними здійснюється відповідно до Регламенту Апеляційної палати, остання редакція якого затверджена Міністерством економіки України у 2023 р.

Варто відзначити, що правовий статус Апеляційної палати НОІВ змінювався. НОІВ було створено відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» від 16.06.2020 р. Метою прийняття цього закону було запровадження дворівневої системи державного управління сферою інтелектуальної власності шляхом створення НОІВ як юридичної особи публічного права, що належить до сфери управління Мінекономіки (при цьому Мінекономіки повинно забезпечувати формування та реалізацію державної політики в сфері інтелектуальної власності, а НОІВ повинен виконувати окремі публічні функції (владні повноваження) з реалізації державної політики (видача охоронних документів (патентів, свідоцтв) на об'єкти права інтелектуальної власності) [8]. Звертаємо увагу, що, як вказано у Пояснювальній записці до цього ж проекту закону, запровадження дворівневої структури державної системи правової охорони інтелектуальної власності розроблено з урахуванням передового досвіду іноземних держав (зокрема, Німеччини, Японії, Польщі, Естонії, Грузії, Данії, Сінгапуру, Фінляндії, Південної Кореї, Франції) [8]. Вважаємо дворівневу структуру державної системи правової охорони інтелектуальної власності, яка запроваджена в Україні, виправданою, оскільки Міністерство економіки України може зосередитися на діяльності, яка притаманна саме центральному органу державної виконавчої влади, і брати участь у формуванні та реалізації державної політики у тому числі у сфері інтелектуальної власності, приймати відповідні підзаконні акти тощо. Натомість НОІВ здійснює комплексно всі повноваження, пов'язані із правовою охороною, у тому числі і захистом, прав інтелектуальної власності.

Але і до створення НОІВ, Апеляційна палата діяла як орган (чи структурний підрозділ) при інших підприємствах, організаціях, установах, органах влади, які входили до державної системи правової охорони інтелектуальної власності.

Висновки. В Україні запроваджено дворівневу систему правової охорони інтелектуальної власності, до якої входить Міністерство економіки України та НОІВ. Функції НОІВ станом на сьогодні виконує УКРНОІВІ.

Апеляційна палата НОІВ є колегіальним органом, який входить у структуру НОІВ. Основним завданням Апеляційної палати є розгляд поданих до неї заперечень щодо рішень, які приймаються НОІВ (функції якого станом на сьогодні виконує УКРНОІВІ) за результатами розгляду

матеріалів заявок про державну реєстрацію прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки тощо, розгляд апеляційних заяв (про визнання недійсними прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки) та заяв про визнання торговельних марок добре відомими в Україні.

Станом на сьогодні правовий статус НОІВ загалом і Апеляційної палати НОІВ продубльовано у кількох законодавчих актах, що є недоліком законодавчої техніки. Відзначаємо потребу у прийнятті окремого спеціального закону про НОІВ, який міг би уніфіковано унормувати правовий статус НОІВ, його структуру, компетенцію, а також правовий статус і повноваження Апеляційної палати НОІВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Федоренко В.Л., Бутнік-Сіверський О.Б., Коваленко В.В. Судово-правові та економічні механізми охорони права на об'єкти інтелектуальної власності в Україні: проблеми і перспективи. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2 (14). С. 11–39.
2. Тверезенко О. НОІВ: історичні передумови, стан та перспективи законодавчого регулювання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 4. С. 66–76.
3. Горбик Ю. Новації регламенту Апеляційної палати IP-офісу: оптимізація та цифровізація. Юридична практика. 2024. URL: https://pravo.ua/novatsii-rehlamentu-apeliatsiinoi-palaty-ir-ofisu-optymizatsiia-ta-tsyfrovizatsiia/ (дата звернення 14.06.2025).
4. Дробязко Р., Коваль-Лавок М. Відновлено роботу Апеляційної палати УКРНОІВІ. Європейська Бізнес Асоціація. 2024. URL: https://eba.com.ua/vidnovleno-robotu-apelyatsijnoyi-palaty-ukrnoivi/ (дата звернення 14.06.2025).
5. Роботу Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності (IP офісу) – відновлено. Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій. 2024. URL: https://nipo.gov.ua/robotu-apeliatsiinoi-palaty-vidnovleno/ (дата звернення 14.06.2025).
6. Капітаненко Н.П. Адміністративно-правовий статус суб'єктів у сфері реалізації права інтелектуальної власності. *Право і суспільство*. 2020. № 3. Ч. 2. С. 46–52.
7. Тарасенко Л.Л. Реформа патентного законодавства (2020): основні новації щодо винаходів (корисних моделей). *Вісник Львівського університету.* Серія Юридична. 2021. № 73. С. 67–76.
8. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» від 10.10.2019 р. Верховна Рада України. 2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2255&skl=10 (дата звернення 14.06.2025).

УДК 347.23:631.11](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.55

РОЛЬ ІНСТИТУТУ ДОВІРЧОЇ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ

Приз О.О.,
аспірант Національного університету біоресурсів та природокористування України

Приз О.О. Роль інституту довірчої забезпечувальної власності у правовому механізмі функціонування суб'єктів агробізнесу

Стаття присвячена дослідженню особливостей та значення інституту довірчої забезпечувальної власності для підвищення ефективності кредитування суб'єктів агробізнесу. Визначено, що належне правозастосування нормативних положень інституту довірчої забезпечувальної власності є запорукою підвищення рівня фінансування їх діяльності.

Зауважено, що стабільна та послідовна система кредитування суб'єктів агробізнесу є важливою гарантією їх економічної ефективності, що, в свою чергу, забезпечує належну реалізацію первинних функцій таких суб'єктів та забезпечення населення країни продукцією сільськогосподарського призначення. Дієвий механізм кредитування суб'єктів агробізнесу безпосередньо залежить від належності та своєчасності повернення коштів боржником, що в умовах сьогодення в контексті ведення агробізнесу пов'язано з рядом ризиків, які обумовлені специфічним характером діяльності у аграрній сфері.

Визначено, що аграрна господарська діяльність характеризується рядом особливостей, які спричинені прямим зв'язком з навколишнім природнім середовищем та його впливом на її ефективність. У зв'язку з цим, вказаний вид діяльності має високий рівень ризикованості. Також, важливим чинником формування ризикованості аграрної діяльності є її сезонний характер.

Автор зазначає, що природа забезпечувальної довірчої власності обумовлюється її похідним характером, а також функціональним спрямуванням, пов'язаним із забезпеченням виконання зобов'язання. Такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання має речовий характер. Це відображається в правовому титулі майна, відповідно до договору про встановлення довірчої власності.

Автор дійшов висновку про те, що користувачем об'єкту довірчої власності за загальним правилом позиціонується довірчий засновник – боржник за первинним зобов'язанням. Важливо відзначити, що це є позитивним аспектом в контексті ведення аграрного бізнесу, оскільки його суб'єкти можуть використовувати такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання для отримання кредиту, однак без фактичного вилучення стратегічно важливих об'єктів з виробничих процесів.

Ключові слова: довірча забезпечувальна власність, суб'єкт агробізнесу, забезпечення виконання зобов'язання.

Pryz O.O. The role of the institute of trust-based secured ownership in the legal mechanism for the functioning of agribusiness entities.

The article is devoted to the study of the characteristics and significance of the institute of trust-based secured ownership in enhancing the efficiency of credit provision to agribusiness entities. It is determined that the proper application of the legal provisions governing trust-based secured ownership is a key factor in improving the level of financing for their activities.

It is noted that a stable and consistent system of crediting agribusiness entities is an important guarantee of their economic efficiency, which in turn ensures the proper implementation of the primary functions of such entities and the supply of agricultural products to the country's population. An effective crediting mechanism for agribusiness entities directly depends on the appropriateness and timeliness of debt repayment by the debtor, which, under current conditions, is associated with a number of risks due to the specific nature of agricultural activity.

It is established that agrarian economic activity is characterized by several features resulting from its direct connection with the natural environment and its impact on efficiency. Therefore, this type of activity is considered highly risky. Another important factor contributing to the risky nature of agrarian activity is its seasonal character.

The author notes that the nature of trust-based secured ownership is determined by its derivative character, as well as by its functional purpose related to securing the fulfillment of an obligation. This method of securing an obligation has a proprietary nature, which is reflected in the legal title to the property under the agreement establishing trust ownership.

The author concludes that, as a general rule, the user of the trust-owned property is the trustor – the debtor under the primary obligation. It is important to emphasize that this is a positive aspect in the context of agribusiness operations, as such entities can utilize this method of securing obligations to obtain credit without the actual withdrawal of strategically important assets from production processes.

Key words: trust-based secured ownership, agribusiness entity, securing the fulfillment of an obligation.

Постановка проблеми. В умовах сучасного розвитку аграрного сектору України, а також враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку, правове регулювання вказаної сфери потребує ґрунтовного змістовного переосмислення. Основоположна мета глобалізаційних та трансформаційних процесів в межах аграрних правовідносин полягає в оптимізації та збільшенні ефективності ведення аграрного бізнесу для забезпечення населення продуктами сільськогосподарського призначення. У зв'язку з цим, формування правових механізмів для забезпечення належного рівня функціонування агробізнесу виступає пріоритетним завданням соціально-економічного розвитку. Саме тому, проблематика удосконалення чинної системи способів забезпечення виконання зобов'язання дасть можливість сформувати сприятливе середовище для агробізнесу в контексті підвищення рівня кредитування суб'єктів здійснення такого виду господарської діяльності.

Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання є новелою цивільного законодавства, оскільки відносно недавно знайшла своє легальне закріплення в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України). Саме тому, для ефективного застосування інституту довірчої забезпечувальної власності виникає обґрунтована науково-практична потреба у проведенні глибокого аналізу та дослідження нормативних положень, що формують правовий механізм регулювання вказаної сфери. Особливо гострою вказана проблематика є для суб'єктів аграрного бізнесу, оскільки при належному правозастосуванні довірчої забезпечувальної власності такий інститут може стати інструментом підвищення рівня фінансування їх діяльності. Особливість довірчої забезпечувальної власності полягає в її вузькому направленні саме на забезпечення кредитних правовідносин, що зумовлює її вагоме значення для розвитку сфери агробізнесу.

Метою дослідження є комплексний науково-теоретичний аналіз довірчої забезпечувальної власності в контексті визначення її ролі для ефективної реалізації суб'єктами агробізнесу господарської діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання інституту довірчої власності знайшла відображення в наукових працях наступних вчених: Антонов В.О., Білик С.А., Гавриленко О.С., Дзера О.В., Ільків О.В., Кучеренко І.В., Майданик Р.А., Саніхіна О.І., Фурса С.Я., Черняк А.В. Однак недостатньо дослідженою залишається проблематика ролі та місця довірчої забезпечувальної власності в правовому механізмі функціонування агробізнесу.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення, питання кредитування аграрної сфери є одним із пріоритетних, оскільки від його вирішення залежить в цілому функціонування такого виду господарської діяльності. Наявність надійного та стабільного правового механізму забезпечення виконання кредитних зобов'язань у сфері агробізнесу є запорукою розвитку аграрного сектору економіки та підвищення економічного потенціалу в цілому. У зв'язку з цим, проблематика застосування довірчої забезпечувальної власності є актуальною, враховуючи стратегічне значення аграрної сфери для економічного розвитку України.

Варто зазначити, що налагоджена система кредитування суб'єктів агробізнесу є запорукою ефективності їх діяльності, що забезпечує належну реалізацію первинних функцій таких суб'єктів. Стабільний механізм кредитування суб'єктів агробізнесу залежить від своєчасності повернення коштів боржником, що в сучасних умовах в контексті ведення агробізнесу безпосередньо пов'язано з рядом ризиків, обумовлених специфічним характером сільськогосподарської діяльно-

сті. В цьому контексті обґрунтованою є наукова позиція А.М. Земко, який зазначає, що специфіка сільськогосподарського виробництва, яка пов'язана з його сезонністю і залежністю від природно-кліматичних умов, а також коливання цін на сільськогосподарську продукцію, вимагають постійної державної фінансової підтримки сільськогосподарських товарови-робників, а також створення сприятливого інвестиційного клімату у цій галузі [1, с. 18].

Станом на сьогодні, ключовим елементом механізму розвитку України виступає аграрний сектор. В ході формування ефективної аграрної сфери, яка забезпечуватиме не тільки потреби населення сільськогосподарською продукцією, а й виступатиме важливим елементом підвищення рівня економічної спроможності держави, виникає питання фінансування. Зауважимо, що основною проблемою в цьому контексті виступає відсутність якісної системи кредитування, яка пов'язана з високою ризикованістю аграрної сфери, що впливає на належність виконання зобов'язання суб'єктами агробізнесу. У зв'язку з цим, як слушно зазначає В.І. Аранчій, головна передумова динамічного розвитку банківського кредитування агросфери – забезпечення повернення кредиту за умови дотримання прав кредиторів та позичальників [2, с. 11-12]. У зв'язку з цим, в ході вирішення вказаної проблеми важливе значення має формування ефективної системи забезпечення кредитного зобов'язання, яка б виступала компенсаційним механізмом в контексті високого рівня ризикованості аграрної сфери.

Варто зазначити, що аграрна господарська діяльність має ряд особливостей, які пов'язані з прямим зв'язком з навколишнім природнім середовищем та його впливом на її ефективність, що безпосередньо обумовлює високий рівень ризикованості такої діяльності. Також, вагомим фактором формування ризикованості аграрної діяльності є її сезонний характер, що впливає н особливості отримання прибутку.

Враховуючи вищевказане, можна зробити висновок про те, що стратегічно важливим аспектом розвитку сфери аграрного бізнесу виступає питання забезпечення дієвого механізму кредитування суб'єктів агробізнесу. В цьому контексті погоджуємося з науковою позицією А.П. Гетьмана та Т.В. Курман з приводу того, що значно гальмують банківське кредитування агробізнесу, зокрема, такі обставини, як: відсутність ліквідної застави, недосконаліть законодавчих механізмів, високі податкові ставки, неналежний рівень державної підтримки та гарантій [3, с. 54].

Нормативні положення, згідно з якими здійснюється правове регулювання інституту довірчої забезпечувальної власності, закріплені у ЦК України [4]. Серйозною прогалиною в правовому забезпеченні функціонування цього інституту виступає неупорядкований характер в контексті розміщення та структури нормативних положень в ЦК України. Таким чином, правові норми інституту довірчої власності закріплені як у загальних положеннях про право власності, так і положеннях про забезпечення виконання зобов'язання. Крім того, окремі норми закріплені у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [5].

Згідно з частиною першою статті 597-1 ЦК України за договором про встановлення довірчої власності одна сторона (довірчий засновник) передає майно другій стороні (довірчому власнику) на праві довірчої власності для забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором, договором позики.

Змістовне наповнення інституту довірчої забезпечувальної власності полягає у передачі майна від боржника до кредитора за первинним зобов'язанням. В свою чергу, в межах вторинного забезпечувального зобов'язання вказані суб'єкти набувають правового статусу довірчого засновника та довірчого власника. Варто зауважити, що в такому випадку довірча власність розглядається як окремий правовий титул та різновид права власності. З цього приводу у частині другій статті 316 ЦК України вказано, що особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору. У частині другій статті 597-1 ЦК України зазначено, що право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі – довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом.

Зауважимо, що правова природа забезпечувальної довірчої власності обумовлюється її похідним характером та функціональним спрямуванням, пов'язаним із забезпеченням виконання основного кредитного зобов'язання. Такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання має речовий характер та відображається в правовому титулі майна, відповідно до договору про вста-

новлення довірчої власності. Крім того, способом захисту порушених майнових прав кредитора виступає звернення стягнення на предмет довірчої власності.

Як слушно зазначає К.С. Бондаренко, забезпечувальні функції довірчої власності здійснюються боржником шляхом передання майна кредитору для забезпечення виконання договірних зобов'язань, а після добросовісного виконання договірних обов'язків боржником, кредитор зобов'язаний повернути майно, передане йому у довірчу власність боржником [6, с. 132]. Таким чином, на підставі частини першої статті 597-6 ЦК України, за умови прострочення боржником виконання основного кредитного зобов'язання довірчий, власник має правову підставу звернути стягнення на об'єкт довірчої власності відповідно до вимог, передбачених цивільним законодавством.

У зв'язку з цим, майно, що передається на праві довірчої власності за договором про встановлення довірчої власності, виступає в якості гарантії виконання боржником первинного кредитного зобов'язання, що є підтвердженням речового характеру такого способу забезпечення виконання зобов'язання. Важливо також зауважити про фідуціарну природу довірчої забезпечувальної власності, оскільки у довірчого власника виникає передбачений цивільним законодавством обов'язок, який полягає у безпосередньому поверненні конкретного майна на підставі припинення договору про встановлення довірчої власності. З цього приводу обґрунтованою є наукова позиція Р.А. Майданика з приводу того, що титул власності в залежному (фідуціарному) інтересі уповноважує його носія здійснювати право власності на майно з певною метою, з тим, щоб після її досягнення чи з настанням певних обставин майно було повернене відчужувачу або визначеній ним особі [7, с. 72].

Водночас, об'єкт довірчої власності перебуває на правовому титулі володіння та користування у довірчого засновника, яким в розрізі аграрних правовідносин виступає суб'єкт агробізнесу. Крім того, після повного належного виконання довірчим засновником зобов'язань за первинним кредитним зобов'язанням довірчий власник, керуючись фідуціарним обов'язком, повертає право власності в повному обсязі.

У зв'язку з цим, сприятливим для суб'єктів агробізнесу є той факт, що забезпечувальна довірча власність має фідуціарний характер, що забезпечує з однієї сторони гарантоване повернення майна, а з іншої сторони – формує стабільну та надійну систему гарантій для кредитора в контексті забезпечення виконання зобов'язання. Право довірчої власності як окремий правовий титул характеризується фідуціарним спрямуванням, оскільки довірчий власник реалізовує таке право в інтересах власника відповідного майна.

Отже, при здійсненні коректного правозастосування довірчої забезпечувальної власності, за умови ґрунтовного удосконалення цивільного законодавства у вказаній сфері, такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання може стати дієвим та ефективним інструментом підвищення кредитування у сфері агробізнесу.

Суб'єкт агробізнесу у правовідносинах довірчої забезпечувальної власності виступає в якості довірчого засновника. Згідно з частиною першою статті 597-1 ЦК України за договором про встановлення довірчої власності одна сторона (довірчий засновник) передає майно другій стороні (довірчому власнику) на праві довірчої власності для забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором, договором позики.

В цілях вказаного дослідження важливе значення має також визначення передбаченого цивільним законодавством порядку користування об'єктом довірчої власності, що безпосередньо впливає на обсяг прав та обов'язків суб'єктів агробізнесу за договором про встановлення довірчої власності. Так, згідно з частиною першою статті 597-4 ЦК України об'єктом довірчої власності має право користуватися довірчий засновник (далі - користувач). Користувачем також може бути інша особа, визначена договором про встановлення довірчої власності.

Аналіз вищезазначеного нормативного положення дає можливість зробити висновок про те, що користувачем об'єкту довірчої власності за загальним правилом позиціонується довірчий засновник – боржник за первинним зобов'язанням. Важливо відзначити, що це є позитивним об'єктом в контексті ведення аграрного бізнесу, оскільки його суб'єкти можуть використовувати такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання для отримання кредиту, однак без фактичного вилучення стратегічно важливих об'єктів з виробничих процесів.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можна сформувати систему позитивних аспектів у правовій конструкції довірчої забезпечувальної власності для суб'єктів агробізнесу, а саме:

1. Вузькоспеціалізований характер довірчої забезпечувальної власності, направлений на забезпечення кредитних зобов'язань;

2. Фідуціарний характер довірчої забезпечувальної власності, що відображається у повному поверненні права власності на об'єкт довірчої власності на підставі належного виконання зобов'язання;

3. Особливий порядок користування об'єктом довірчої власності, що передбачає можливість залишення правового титулу користування та володіння у довірчого власника, яким виступає суб'єкт агробізнесу.

4. Речовий характер довірчої забезпечувальної власності, що дозволяє кредитору задовольнити свої майнові права та інтересами за рахунок об'єкту довірчої власності, що в свою чергу підвищує рівень впевненості в контексті кредитування суб'єктів агробізнесу.

Висновки. Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що легітимізація довірчої забезпечувальної власності як окремого елементу в системі способів забезпечення виконання зобов'язання має велике значення для розвитку кредитних відносин та формування ефективного правового механізму забезпечення виконання зобов'язання у сфері ведення агробізнесу. Проблематика удосконалення правової конструкції забезпечувальної довірчої власності є актуальними в умовах сучасності, у зв'язку з високою ризикованістю сільськогосподарської діяльності, що, в свою чергу, потребує встановлення надійного забезпечення виконання зобов'язання. Відсутність логічної та послідовної системи нормативних положень у вказаній сфері призводить до фактичної неможливості здійснення ефективного застосування такого способу забезпечення виконання зобов'язання на практиці. Водночас, зауважимо, що довірча забезпечувальна власність є сприятливим інструментом для регулювання договірних кредитних правовідносин в контексті здійснення господарської діяльності у сфері агробізнесу. У зв'язку з цим, змістовна трансформація вказаного інституту матиме глобальний вплив на тенденції розвитку агробізнесу, що є стратегічно важливим елементом економічного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Земко А.М., Пахолюк А.М. Аграрні фінансові правовідносини: поняття і види. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2022. Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 2. С. 17–22.
2. Аранчій В.І. Особливості банківського кредитування аграрних товаровиробників в сучасних умовах. *Вісник НБУ.* 2011. С. 10–14.
3. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / За ред. А.П. Гетьмана та Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. 576 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 12.06.2025).
5. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 лип. 2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 12.06.2025).
6. Бондаренко К.С. Правова природа довірчої власності та особливості її запровадження як способу забезпечення виконання зобов'язання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 11. С. 131–134.
7. Майданик Р.А. Речове право: підручник. Київ, 2019. 1102 с.

UDC 342.7:004.738.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.56

IS INTERNET ACCESS A UNIQUE RIGHT, AN ELEMENT OF THE RIGHT TO A DIGNIFIED LIFE, OR A MEANS THAT ENSURES THE RIGHT TO A DIGNIFIED LIFE?

Rahimova M.S.,
Lecturer and PhD condidat
of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law,
Baku State University, Azerbaijan
ORCID: 0009-0009-3879-361X
e-mail: melek.rahimova@gmail.com

Rahimova M.S. Is Internet access a unıque rıght, an element of the rıght to a dıgnıfıed lıfe, or a means that ensures the rıght to a dıgnıfıed lıfe?

The concept of a welfare state, which is often used in legal literature, forms a complex system of relations and is aimed at ensuring human satisfaction and happiness; it is also directly declared or indirectly emphasized as a supreme goal in the basic laws of most developed countries in modern times. The right to a decent life, which is aimed at ensuring the most necessary needs of all people in decent conditions, forms a complex system, has a relative character, and includes a number of legal elements. We cannot imagine the realization of the right to a decent life of a modern person without their access to the Internet.This idea manifests itself in several ways. Thus, obtaining any information from the Internet, establishing socialization and virtual communication through the Internet, realizing freedom of thought and speech, and satisfying spiritual needs are vivid examples of this. The relevant right, being part of a decent life, also plays a key role in protecting other fundamental rights, acting as a criterion for the favorable standard of living for people and citizens in the state, and combines several elements of rights such as labor, social protection, recreation, food, water, clothing, sanitation, housing, health, education, marriage, a healthy environment. In addition, the differences between people in this area lead to digital inequality, which in turn leads to social inequality. That is why, moving away from the mere concept of technology, the Internet should be recognized as a unique right necessary for a minimally decent life and should be accepted as one of the important elements of the system of the right to a decent life. Internet accessibility creates positive obligations for states, requires appropriate action and regulation from both states and international organizations, and is aimed at adequate management of use.

Throughout the article, the author presents effective arguments for recognizing Internet access as a unique legal concept, removing it from the scope of being a means for the implementation of other fundamental human rights, changes to existing universal documents in this area, certain obligations of states in this direction and existing regulations, as well as the acceptance of the Internet as an integral element of the system of the right to a decent life.

Key words: The right to a decent life, a decent standard of living, Internet access, Internet freedom, digital inequality, poverty reduction, socio-economic rights.

Рахімова М.С. Доступ до інтернету – унікальне право, елемент права на гідне життя або засіб, що забезпечує право на гідне життя?

Поняття держави загального добробуту, що часто вживається в юридичній літературі, утворює складну систему відносин і спрямоване на забезпечення людського задоволення та щастя, а також прямо декларується чи підкреслюється як найвища мета в основних законах більшості розвинених країн сучасності. Право на гідне життя, спрямоване на забезпечення найнеобхідніших потреб всіх людей у гідних умовах, утворює складну систему та має відносний характер і включає низку правових елементів. Ми не можемо уявити реалізацію права на гідне життя сучасної людини без її доступу до Інтернету. Ця ідея підтверджує себе в кількох напрямах. Так, отримання будь-якої інформації з Інтернету, встановлення соціалізації та віртуального спілкуван-

ня через Інтернет, реалізація свободи думки і слова, здійснення віртуального спілкування, що є однією з духовних потреб, є яскравими прикладами цього. Відповідне право, будучи частиною гідного життя, також відіграє ключову роль у захисті інших основних прав, виступаючи критерієм сприятливого рівня життя людей і громадян у державі, об'єднує кілька елементів прав, таких як праця, соціальний захист, відпочинок, харчування, вода, одяг, санітарія, житло, здоров'я, освіта, шлюб, здорове довкілля і тощо. Крім того, відмінності між людьми у відповідній галузі призводять до цифрової нерівності, яка своєю чергою призводить до соціальної нерівності. Ось чому, відходячи від простого поняття технології, Інтернет слід визнати унікальним правом, необхідним для мінімально гідного життя, і прийняти його як один із важливих елементів системи права на гідне життя. Доступність Інтернету створює позитивні зобов'язання для держав, потребує відповідних дій та регулювання як з боку держав, так і з боку міжнародних організацій та спрямована на адекватне управління використанням. Протягом усієї статті автор наводить дієві аргументи на користь визнання доступу до Інтернету як унікального правового поняття, виведення його зі сфери дії як засобу реалізації інших основних прав людини, внесення змін до існуючих універсальних документів у цій сфері, певних зобов'язань держав у цьому напрямі та чинних нормативних актів, а також визнання Інтернету невід'ємним елементом системи права на гідне життя.

Ключові слова: право на гідне життя, гідний рівень життя, доступ до Інтернету, свобода в Інтернеті, цифрова нерівність, скорочення бідності, соціально-економічні права.

Target setting. The concept of the welfare state, which is often used in legal literature, aims to ensure human satisfaction and happiness by forming a complex system of relations and is also directly declared or indirectly emphasized as a supreme goal in the basic laws of most developed countries in modern times. In modern times, this goal is considered possible to achieve by raising the standard of living and adequately ensuring the daily rights included in the system of rights to a decent life.

Firstly, it should be noted that the right to a decent life is a system of norms without a single consensus and is relative in nature. This right is primarily aimed at ensuring the most necessary needs of all people in dignified conditions. A decent life of a person is a state of comprehensive realization of biological, social and spiritual needs, which a person meets both independently, personally and with the help of the state, and which is determined by criteria such as a decent level and quality [5]. A decent standard of living is a mechanism for ensuring a high level of people's needs for food and non-food goods, as well as daily relevant services, in accordance with the state's development indicators and in accordance with their physiological and socio-cultural needs [2, p. 17].

In legal literature, this right is called the right to a decent life or adequate living standards. In Article 12 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, this right is called a decent standard of living and constitutes one of the two supreme goals of the state [10]. The relevant law acts as a criterion for the favorable standard of living for people and citizens in the state [23] and incorporates several elements of rights such as labor, social protection, recreation, food, water, clothing, sanitation, housing, health, education, marriage, a healthy environment, etc.

In the modern era of science and technology development, it would be absurd to imagine the realization of the right to a decent life without an information society. The Internet has become an integral part of our daily lives, and numerous activities and transactions are carried out on or through the Internet. First of all, there are several points that make the use of the digital environment necessary in people's daily lives: 1) We can obtain any information from the Internet; 2) We can socialize and establish virtual communication through the Internet; 3) We can realize our freedom of thought and speech through the Internet; We ensure our mental health by satisfying our spiritual needs through the Internet.

Relevance of the research topic. It is very difficult to imagine a decent standard of living for a modern person without digital trends and technologies. Especially in the near future, when all services will be digitalized, we have good reason to say that this dependence will increase even further. First, taking into account all the justified arguments throughout the article, it is inevitable that ensuring free access to the Internet will be accepted as one of the most important human rights. Second, people feel the need to exercise the social, economic, cultural, political, and moral rights that they exercise in real life also online in a digitalized world. This necessitates the accessibility of the Internet for access to basic rights. Therefore, the recognition of this right as a unique right and its inclusion in universal documents is one of the most urgent goals of the era. In addition, the recognition of the relevant right

to a decent life as one of the important elements of a complex legal system is also one of the main steps aimed at improving people's well-being.

Conducted Research Level. We find the recognition of the Internet as a unique right in universal documents. However, its growing influence on human life necessitates conducting research in this direction. Recently, we have come across numerous national and foreign research materials on the recognition of the Internet as an independent right. National experts Rzayeva G.A. and Mammadrazi Sh.S., as well as foreign experts Merten Reglitz, Maja Nastić, and others, have studied Internet access in detail. However, the recognition of this right as an important element of the complex legal system of a decent life is put forward by us for the first time in legal literature.

The objectives. The main goal of the current study is to propose the recognition of Internet access as a unique legal concept, removing it from the scope of merely being a means for the implementation of other fundamental human rights, examining changes to existing universal documents in this area, certain obligations of states and directions for their regulation, as well as analyzing the arguments for recognizing the Internet as an integral element of the right to a decent life.

Main content. Is Internet access a right or a tool aimed at realizing rights? Given that the right to a decent life comprises distinct legal elements within a complex system, can we consider the use of the Internet as a human right? The most important point here is the availability of free access to the Internet. There are many authors who claim that the Internet should be recognized as a universal human right at the international level. They propose to approach this as a right necessary to live a minimally decent life, moving away from the concept of the Internet as a mere technology, and referring it to the category of moral rights [19, p. 314-315]. According to most authors, since the construction of an information society implies the active participation of all members of society in the process of informatization, this guiding principle consists in ensuring basic human rights and freedoms [29, p. 19]. The author also examines the principle of net neutrality and argues that its abolition leads to monopolies in providing Internet services, thereby violating the right to Internet access [27, p. 172]. There is a wide range of arguments for recognizing Internet access as a human right. Some authors consider Internet access to be an independent right because it is a convenient means of realizing people's right to adequate health care, including adequate mental health care [18, p. 97]. Others argue that Internet accessibility significantly contributes to political engagement, enhances the competitiveness of private companies, and even supports individual wealth [20, p. 442]. There are those who consider this right to be a universal right due to its usefulness for socio-economic human rights. At the same time, some argue that Internet accessibility has an auxiliary status, merely facilitating citizens' enjoyment of basic civil rights in digitalized societies [1, p. 65].

Recently, there have been extensive discussions and research on recognizing the Internet as a right. The authors even propose eliminating information ecology, forming an information security culture, and strengthening the security of personal data to ensure human rights in cyberspace [15, p. 68].

The impact of Internet access on human rights was first raised during the International Conference on Human Rights held in Tehran in 1968, which resulted in the adoption of UN Resolution 2450 (XXIII) in 1968 [18, p. 77]. The recognition of internet access as a human right within the UN was recognized in 2016 after the statement that "measures taken to deliberately prevent or disrupt the access or dissemination of information online violate international human rights law". [13]. The process of recognizing Internet access as a right has varied across different regions. In the Euroregion, the European Union adopted Directive 2009/136/EC, which came into force in 2011, requiring states to take all active measures to ensure access to the Internet [12] and the Digital Agenda Action Plan for the Euroregion was implemented by the European Commission.

It should be noted that some authors suggest that human rights can be exercised without Internet access, or that Internet access is sometimes viewed not as an independent human right but rather as a means that significantly affects the exercise of human rights or the right to a decent life [24]. In a 2012 New York Times article, one of the authors, Vincent G. Cerf, argued that access to the Internet is not a human right and is not essential for people to live meaningful and dignified lives [8]. However, the opportunities and possibilities that the Internet offers to people in the modern era are undeniable. In particular, the authors believe that since adequate health care is a human right for everyone, state authorities and the international community must create the necessary digital infrastructure. When necessary, they consider the digital environment to be the only possible way to deliver mental health care and to cover the costs of access to the Internet necessary to achieve a minimally decent life [18].

This right is not only part of a decent life but also plays a key role in protecting other fundamental rights [4].

It should be borne in mind that some concepts may not be practically necessary for any specific right, but may acquire legal status if they are very useful for a number of other rights [21, p. 298]. Based on this argument, we support the recognition of Internet access as a universal right, including in the cases listed above, and the addition of this provision to international documents. From another perspective, it is unacceptable to treat the Internet as a tool for ensuring other rights. Restricting those rights in certain cases will directly lead to limitations on Internet access.

It should be noted that if Internet access is considered a human right, then it must be exercised in cyberspace, or must reflect access to cyberspace. According to the US Supreme Court, cyberspace is a unique medium that does not have a specific territory, but is open and accessible to anyone anywhere in the world via the internet [15, p. 50]. Scholars who have conducted research in this area believe that fundamental aspects of cybersecurity infrastructure are common to all modern developed countries [3, p. 12].

All international sources addressing the construction of an information society declare access to information and knowledge as priority areas and main goals [25, p. 96]. It should be noted that no international law specifically recognizes, protects, or directly recognizes access to the Internet as a human right. In particular, Article 19 of the 1966 Covenant on Social, Economic and Cultural Rights, Article 19 of the 1948 Universal Declaration of Human Rights, Article 10 of the 1950 European Convention on Human Rights, and other universal and regional instruments interpret the Internet solely as a form of people's freedom to access information.

In addition, a number of developed countries have already recognized the right to Internet access as a constitutional right and have even included it in their basic laws. The first subparagraph of Article 91(c) of the Constitution of the Federal Republic of Germany, entitled Information Technology Systems, establishes cooperation obligations for the Federation and the Länder in the planning, construction and operation of information technology systems, and the fourth subparagraph provides for the establishment of a Federal Network for the interconnection of information networks, the details of which are regulated by federal law with the consent of the Bundesrat [9]. The authors also propose amendments to the Constitution in this direction in Azerbaijani legislation, in particular, Article 47 of the Constitution, which is called Freedom of Speech and Thought, should be changed to Freedom of Expression, emphasizing the main reason that freedom of expression serves not only the dissemination of ideas but also the formation of opinions and information [30, p. 54], Information is valued as a global public product in the modern world and is considered a key element of creative activity [28, p. 182].

Digital inequality overshadows the right to internet access. Despite the widespread and growing use of the Internet on a global scale in recent times, people in most regions, especially in developing countries and remote areas of developed countries, do not have free access to the Internet [7]. A report by the United Nations International Telecommunication Union (ITU) notes that in 2021, 37% of humanity did not use the Internet, and of these, 2.9 billion people, 96% live in developing countries [6]. In the United Kingdom, around 12% of households did not have internet access at home in 2018 [22, p. 16] or 2021 U.S. Census data shows that at least 15% of households did not have a broadband internet subscription in 2018 [31, p. 3]. According to another source, more than 12% of the global unconnected population in Africa and South Asia lives in remote rural areas where traditional networks are not easily accessible, further exacerbating the gender digital divide. We also witness gender inequality in the digital environment. Thus, only 48% of the world's population uses the Internet, compared to 58% of men [16]. According to the latest estimates from the ITU in its 2021 edition, only 4.9 billion people had access to the Internet in 2021 [17].

Ensuring Internet access for everyone is also an important step towards eliminating the existing digital divide. The aforementioned digital equality is more often referred to in legal literature under the names of "information gap" and "information inequality" and is commented on in Article 10 of the Declaration of Principles adopted at the World Summit on the Information Society in Geneva in 2003. Thus, the participating states propose an equal distribution of the advantages of the revolution in the field of information technologies between developed and developing countries and within those countries. In other words, unequal distribution refers to disparities in access to information and the use of ICT, depending on the key factors that determine digital inequality in the information society and various criteria among different segments of society and countries around the world [26, p. 35-36].

Addressing this issue will ultimately lead to the reduction of social inequality and poverty. However, the Digital Divide theory shows that even if all people have access to the Internet, their online skills and Internet usage habits will differ sharply [14, p. 881]. That is why, in addition to ensuring equal access to the Internet for everyone, regardless of age, gender, nationality, cultural differences, and social and economic indicators, it is also essential for states to provide them with certain education and training.

Meeting the investment needed to bring everyone online by the end of this decade will require a concerted effort from the public and private sectors, said Houlin Zhao, Secretary-General of the International Telecommunication Union. In this regard, the ITU is implementing a much-needed roadmap for accessible, affordable, reliable and secure digital technologies and services for all, under the title Connecting Humanity. According to the study, an estimated US$428 billion will be needed to connect 3 billion people to broadband by 2030 [16]. Therefore, internet accessibility creates positive obligations for states, requiring appropriate action and regulation from both states and international organizations, and aims to adequately manage usage.

Conclusion and recommendations. Summarizing the analyses we conducted above, we can conclude that:

- Internet access should be recognized as a unique right. It is not a means to exercise other rights, but a separate legal institution. It cannot be limited or encompassed by any other right or freedom.
- Internet access cannot be considered as an optional element of other rights, as restrictions on those rights may also lead to restrictions on Internet access.
- It is necessary to include the recognition of Internet access as a unique right in international documents and implement it in the national legislation of states.
- Internet access is one of the components of the complex system of the right to a decent life, because it plays an important role in ensuring a decent standard of living for modern people.
- Internet access is classified as a positive right and requires appropriate regulation from states and international organizations.
- After eliminating the digital divide and ensuring universal internet access, states should organize appropriate education and training for people with limited internet skills and habits.

REFERENCES:

1. A Shaji George. Universal Internet Access: A Modern Human Right or a Path to Digital Colonialism. Partners Universal International Innovation Journal (PUIIJ)/ Volume: 02, Issue: 02, March-April 2024, Pages 55–74.
2. Aliyev M.N. A decent standard of living as one of the basic rights of legal citizens. // Baku University News. N01, 2021. Pages 15–21.
3. Amir I Aliyev, Aytakin N Ibrahimova, Gulnaz A Rzayeva. Information security: Legal regulations in Azerbaijan and abroad. Journal of Information Science, 2020, Pages 1–14.
4. *Ananya Shukla, Aastha Singh and Rajeshwari Ishu.* Demystifying the prominence of the right to internet access. *Chanakya National Law University.* January 22, 2021. Available at*:* https://blog.ipleaders.in/demystifying-prominence-right-internet-access.
5. Barsukova V.N. The human right to a decent life: general characteristics. URL: https://lexand-business.ru/view-article.php?id=7068 (in russian).
6. Broadband Commission (2021) The state of broadband. People-centred approaches for Universal broadband. URL: https://broadbandcommission.org/publication/state-of-broadband-2021.
7. Broadband Commission for Sustainable Development. (2019). The state of broadband: Broadband as a foundation for sustainable development. Geneva: International Telecommunication Union and United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
8. Cerf VG (2012) Internet access is not a human right. New York Times, 4 January. URL: https://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html.
9. Constitution of the Federal Republic of Germany. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2014.
10. Constitution of the Republic of Azerbaijan Law. URL: https://e-qanun.az/framework/897.
11. Directive 2009/136/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 amending Directive 2002/22/EC on universal service and users' rights relating to electronic communications networks and services, Directive 2002/58/EC concerning the processing of per-

sonal data and the protection of privacy in the electronic communications sector and Regulation (EC) No 2006/2004 on cooperation between national authorities responsible for the enforcement of consumer protection laws. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex-%3A32009L0136.
12. Government Policy for the Internet Must Be Rights-Based and User-Centred. URL: https://www.un.org/en/chronicle/article/government-policy-internet-must-be-rights-based-and-user-centred.
13. Hargittai E, Piper AM, Morris MR. From internet access to internet skills: digital inequality among older adults. *Universal Access in the Information Society* 18(4). 2019, Pages 881–890.
14. Ibrahimova A, Rzayeva G.A. Cyber threats and human rights protection in virtual space: International and national regulation. Azerbaijan Law Journal. 2021 (№ 1), Pages 48–70.
15. ITU (2020) Connecting humanity. Assessing investment needs of connecting humanity to the Internet by 2030. URL: https://www.itu.int/en/mediacentre/Pages/PR16-2020-ITU-publishes-Connecting-Humanity-study.aspx).
16. ITU (2021) Measuring digital development. Facts and figures 2021. URL: http://handle.itu.int/11.1002/pub/81ad42ea-en
17. Maja Nastić. The impact of the informational and communication technology on the realization and protection of human rights. Balkan Social Science Review, 2021, Vol. 17, Pages 75–97.
18. Merten Reglitz, Abraham Rudnick.. Internet access as a right for realizing the human right to adequate mental (and other) health care. İnternational Journal of Mental Health. 13 Feb 2020, Pages 97–103.
19. Merten Reglitz. The Human Right to Free Internet Access. Journal of Applied Philosophy, 2020, Vol. 37, No. 2, Pages 314–331.
20. Merten Reglitz. The socio-economic argument for the human right to internet access. Sage Journals, Politics, Philosophy & Economics/ volume 22, İssue 4. April 7, 2023, Pages 441–469.
21. Nickel J (2016) Can a human right to health care be justified by linkage arguments? *Theoretical Medicine and Bioethics* 37(4): pp. 293–306.
22. Ofcom (2018) Access and inclusion in 2018. Consumers' experiences in communications markets. URL: https://www.ofcom.org.uk/research-and-data/multi-sector-research/accessibility-research/access-and-inclusion.
23. Pashkova E.V. The concept of dignity of existence as applied to a person and society (ethical and legal analysis). Bulletin of the Voronezh Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2014. No 2. 97 pages (in russian)
24. Report of the Special Rapporeur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, A/HRC/17/27. URL: https://digitallibrary.un.org/record/706331?ln=ru).
25. Rzayeva G.A. Closed information and realization of the right to access information. Azerbaijan Law Journal. 2020 (№ 2), Pages 96–105.
26. Rzayeva G.A. Directions for eliminating the digital divide: ensuring fundamental human rights and freedoms. Police Academy Scientific News. № 1 (29), 2021, Pages 35–43.
27. Rzayeva G.A. Ensuring net neutrality in the digital world: a comparative legal analysis in the context of human rights. Police Academy Scientific News. №1 (37), 2023, Pages 163–173.
28. Rzayeva G.A. Information creativity as a right in the digital society. 8th International Conference of PhD Students and Young Researchers – "The future decade of the EU law", Vilnius university. 2020, Pages 180–192.
29. Rzayeva G.A. Information economy and aspects of impact on human rights in the global information society. Azerbaijani Law Journal. 2023 (№2), Pages 12–23.
30. Rzayeva G.A. Is there a need to amend the Constitution: Contradictions in the norms on rights and freedoms in the field of information in Azerbaijan. Azerbaijan Law Journal. 2024 (№2), Pages 49–62.
31. US Census Bureau (2021) Computer and internet use in the United States: 2018. URL: https://scholar.google.com/scholar?q=US+Census+Bureau+%282021%29+Computer+and+internet+use+in+the+United+States%3A+2018.+Available+at%3A+https%3A%2F%2Fwww.census.gov%2Flibrary%2Fpublications%2F2021%2Facs%2Facs-49.html+%28accessed+15+March+2023%29.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.57

ФОРМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ

Романенко В.О.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0003-6147-0954
e-mail: volodymyr.romanenko@lnu.edu.ua

Романенко В.О. Форми правового регулювання права на участь в управлінні господарським товариством.

У статті проаналізовано форми правового регулювання права на участь в управлінні господарським товариством як одного з базових корпоративних прав учасника. Визначено чотири основні форми такого регулювання: міжнародно-правові акти, національні нормативно-правові акти, локальні корпоративні акти та корпоративні договори. Підкреслено, що хоча міжнародно-правові джерела не містять безпосередніх норм щодо цього права, вони впливають на формування національного законодавства в межах євроінтеграційних процесів. Особливу увагу приділено Директивам ЄС, які формують стандарти корпоративного управління. Наголошено на доцільності імплементації Рекомендацій Єврокомісії, а також доведено важливу роль Принципів корпоративного управління, які відображають найкращі міжнародні стандарти корпоративного управління.

У національному законодавстві охарактеризовано відповідні положення Конституції України, Цивільного та Господарського кодексів, а також спеціальних законів про акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, повні та командитні товариства. Акцентовано на необхідності врахування приписів деяких законів України, що регламентують здійснення права на управління господарськими товариствами, що функціонують у специфічних сферах господарської діяльності (страховики, банки, інститути спільного інвестування тощо). Окремо розглянуто підзаконні акти, зокрема постанову Кабінету Міністрів України, якою затверджено Модельний статут ТОВ і низку рішень НКЦПФР, що затверджують порядки проведення електронних та дистанційних загальних зборів, а також принципи корпоративного управління.

Локальні акти, як-от установчі документи та внутрішні положення, визначено як засіб конкретизації загальних норм під потреби конкретного товариства. Корпоративні договори проаналізовано як інструмент договірного регулювання, що дозволяє деталізувати порядок участі в управлінні, але не може суперечити імперативним нормам. Стаття доводить, що лише системний підхід із врахуванням усіх форм правового регулювання забезпечує ефективну реалізацію цього корпоративного права.

Ключові слова: корпоративні права, господарське товариство, право на участь в управлінні господарським товариством, учасник господарського товариства, форми правового регулювання, статутний (складений) капітал, частка в статутному (складеному) капіталі, корпоративний договір.

Romanenko V.O. Forms of legal regulation of the right to participate in business association's governance.

The article analyzes the forms of legal regulation of the right to participate in the business association's governance as one of the basic corporate rights of a participant. Four main forms of such regulation are identified. These are international legal acts, national regulatory legal acts, local corporate acts and corporate agreements. It is emphasized that although international legal sources do not contain direct norms regarding this right, they influence the formation of national legislation within the framework of European integration processes. Particular attention is paid to EU Directives, which form corporate

governance standards. The feasibility of implementing the European Commission Recommendations is emphasized, and the important role of the Corporate Governance Principles, which reflect the best international standards of corporate governance, is also proven.

The relevant provisions of the Constitution of Ukraine, the Civil and Commercial Codes, as well as special laws on joint-stock companies, limited and additional liability companies, general and limited partnerships are characterized. The emphasis is made on the need to take into account the provisions of some laws of Ukraine that regulate the exercise of the right to participate in business association's governance in companies operating in specific areas of economic activity (insurers, banks, collective investment institutions, etc.). Separately, subordinate legislation is considered, in particular, the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, which approved the Model Charter of LLC and a number of decisions of the National Securities and Stock Market Commission of Ukraine, which approve the procedures for conducting electronic and remote general meetings, as well as the principles of corporate governance.

Local acts, such as constituent documents and internal regulations, are defined as a means of specifying general norms for the needs of a particular company. Corporate agreements are analyzed as an instrument of contractual regulation that allows for the detailed procedure for participation in management, but cannot contradict imperative norms. The article proves that only a systematic approach taking into account all forms of legal regulation ensures the effective implementation of this corporate right.

Key words: corporate rights, business association, right to participate in business association's governance, participant of a business association, forms of legal regulation, authorized (share) capital, share in the authorized (share) capital, corporate agreement**.**

Постановка проблеми. Право на участь в управлінні господарським товариством є одним з основних корпоративних прав учасника господарського товариства. Зі змісту нормативно-правових актів слідує, що таке право неодноразово згадується та розкривається в законодавстві України та праві ЄС. Водночас непоодинокими є вказівки на можливість регламентації особливостей здійснення цього права й на локальному корпоративному рівні. Це підкреслює необхідність встановлення форм правового регулювання права на участь в управлінні господарським товариством, виявлення взаємозв'язків між ними.

Тож **мета цієї статті** полягає в дослідженні форм правового регулювання права на участь в управлінні господарським товариством як базового корпоративного права учасника господарського товариства.

Стан опрацювання проблематики. Беззаперечно вагомими слід визнати дослідження, зокрема, таких фахівців у сфері корпоративного права, як Васильєва В.В., Гарагонич О.В., Жорнокуй Ю.М., Зеліско А.В., Кібенко О.Р., Кравчук В.М., Майданик Р.А., Сіщук Л.В, Смітюх А.В., Спасибо-Фатєєва І.В., Цікало В.І., Яворська О.С., та ін. Втім, ці та інші дослідники зосереджувалися на опрацюванні законодавства України, локальних корпоративних актів та корпоративних договорів як окремих регуляторів корпоративних відносин. Проте досі поза увагою залишається система джерел правового регулювання саме права на участь в управлінні господарським товариством.

Виклад основного матеріалу. В основу правового регулювання права на участь в управлінні господарським товариством покладено базові принципи – стандарти, які вироблені міжнародною спільнотою. Більшість таких викладена в **міжнародно-правових актах ЄС**, які Україна зобов'язана імплементувати приписи задля наближення нашого законодавства до права ЄС на виконання *Угоди про асоціацію* [20]. Глава 13 Розділу V Угоди про асоціацію зобов'язує нашу державу виконати низку вимог ЄС щодо захисту прав акціонерів, кредиторів та інших заінтересованих сторін. Із цією метою в Додатку XXXIV до цієї глави згадується десять директив ЄС у сфері корпоративного права. Втім, більшість із них стосується інших питань корпоративного права, як от поділу або злиття акціонерних товариств, річної фінансової звітності, транскордонного злиття товариств з обмеженою відповідальністю тощо, та не розкривають особливості реалізації права на участь в управлінні господарським товариством.

Таке право частково розкривається у *Дванадцятій Директиві Ради від 21 грудня 1989 р.* [4]. Стаття 4 цього акта регламентує право єдиного учасника на участь в управлінні товариством, зокрема щодо компетенції такого учасника та способів оформлення рішень, прийнятих одноос-

обовим учасником. Значну увагу праву на участь в управлінні господарським товариством присвячено в *Директиві Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 року «Про реалізацію окремих прав акціонерів компаній, внесених у реєстр»* [2]. Вона встановлює конкретні вимоги, які «стосуються ідентифікації акціонерів, передачі інформації, сприяння реалізації прав акціонерів, прозорості діяльності інституційних інвесторів, компаній з управління активами та радників за дорученням, винагороди директорам та угод між пов'язаними сторонами».

Розділ ІІ цієї Директиви деталізує окремі аспекти реалізації права акціонерів на управління компанією. Зокрема, у ньому розкриваються положення про забезпечення акціонерів необхідною інформацією перед загальними зборами, про можливість доповнювати порядок денний питаннями та готувати проєкти рішень загальних зборів, про створення можливостей для проведення загальних зборів за допомогою електронних засобів, про право голосу щодо політики винагород для посадових осіб товариства, про голосування через представника за довіреністю, про голосування шляхом листування/опитування.

Окрему групу міжнародних документів складають Рекомендації Єврокомісії, які не є обов'язковими для держав-членів ЄС. Такі згадуються в Додатках до Угоди про асоціацію, проте лише одна стосується права на участь в управлінні товариством. Йдеться про *Рекомендацію Єврокомісії № 2004/913/ЄС від 14.12.2004, що сприяє встановленню належного режиму оплати праці директорів компаній, внесених у реєстр* [1]. У ст. 6 цього документа деталізується компетенція загальних зборів учасників щодо погодження запровадження в товаристві схем виплати винагороди директорам, за якими останні отримують винагороду у вигляді акцій, опціонів на акції або будь-якого іншого права на придбання акцій або винагороду на основі динаміки цін на акції.

У досліджуваному контексті слід згадати й інші міжнародні акти, які згадуються в Додатках до Угоди про асоціацію, адже впровадження їхніх норм у законодавство України є важливою передумовою вступу в ЄС. Серед таких є *Принципи корпоративного управління* (надалі – Принципи), які востаннє були переглянуті у 2023 р. Вони є «провідним міжнародним стандартом корпоративного управління і покликані допомогти розробникам політик та регуляторним органам оцінити та вдосконалити правові, регуляторні та інституційні рамки корпоративного управління з метою підтримання ринкової довіри, доброчесності, економічної ефективності та фінансової стабільності» [3].

Національне законодавство України є основною формою правового регулювання корпоративних відносин, зокрема набуття, здійснення та захисту права на участь в управлінні господарським товариством. *Конституція України* [7], як основний Закон нашої держави, не містить прямих норм, які б окреслювали право на участь в управлінні господарським товариством. Втім, у ній закладені основні засади правового регулювання корпоративних відносин загалом. Сюди слід віднести: ст. 13, яка вказує, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки; ст. 42, у якій закріплюється право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; ст. 55, що гарантує судовий захист прав і свобод людини і громадянина тощо.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [21] є основним кодифікованим актом, у якому право на участь в управлінні господарським товариством згадується, як одне із корпоративних прав учасників юридичних осіб у ст. 96^1 та ст. 116. Водночас і з інших статей цього кодексу можна виокремити приписи, які розкривають окремі його аспекти. Наприклад, у ст. 97 акцентовано, що управління товариством здійснюють його органи; у ст. 98 розкрито деякі аспекти організації та проведення загальних зборів учасників, як вищого органу управління; ст. 159 присвячена загальним зборам акціонерів і підкреслює право акціонера бути присутнім на загальних зборах, право призначати свого представника, право голосувати з питань порядку денного.

Господарський кодекс України (далі – ГК України), втрата чинності якого відбудеться вже 28 серпня 2025 року, наразі є ще одним кодифікованим актом, у якому лише містяться загальні норми щодо діяльності господарських товариств. У цьому акті відсутні положення щодо корпоративних прав учасників товариств і, зокрема, права на участь в управлінні господарським товариством. Втім, у ч. 1 ст. 89 ГК України викладено загальну норму про реалізацію права на участь в управлінні – «управління діяльністю господарського товариства здійснюють його органи та посадові особи, склад і порядок обрання (призначення) яких визначаються залежно від виду товариства, а у визначених законом випадках – учасники товариства» [5].

Положення ЦК та ГК України деталізуються в профільних законах України, що регламентують особливості здійснення права на участь в управлінні окремими видами господарських товариств. Сюди слід віднести **Закони України** *«Про акціонерні товариства»* [11] (далі – Закон про АТ), *«Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»* [17] (далі – Закон про ТОВ/ТДВ), *«Про господарські товариства»* [13] (далі – Закон про ГТ). Останній містить положення, що стосуються здійснення права на участь в управлінні повними та командитними товариствами, як видами господарських товариств.

Окрім наведених вище, існує ще низка законів, які стосуються окремих видів господарської діяльності, а відтак і особливостей функціонування господарських товариств у цих сферах. Такі закони часто передбачають спеціальне регулювання певних аспектів створення та діяльності господарських товариств, які займаються такою діяльністю, зокрема, і здійснення їхніми учасниками свого права на участь в управлінні товариством. Зокрема до таких можна віднести Закони України *«Про банки і банківську діяльність»* [12], *«Про страхування»* [16], *«Про інститути спільного інвестування»* [15], *«Про холдингові компанії в Україні»* [19], *«Про товарні біржі»* [18].

Підзаконні нормативно-правові акти також є частиною національного законодавства. Вони приймаються на основі законів, поглиблюють та деталізують їхні положення. Важливим документом у досліджуваному контексті є Постанова КМУ, якою затверджено Модельний статут товариства з обмеженою відповідальністю [6]. Саме цей Модельний статут в обраній учасниками редакції і регулюватиме діяльність ТОВ, якщо його було затверджено як установчий документ товариства. Тож ним керуватимуться учасники при набутті та здійсненні свого права на участь в управлінні товариством.

Здійснення аналізованого корпоративного права акціонерами також розкривається в деяких підзаконних нормативно-правових актах, прийнятих НКЦПФР. Прикладами є *Порядок скликання та проведення дистанційних загальних зборів акціонерів* [9], *Порядок скликання та проведення електронних загальних зборів акціонерів* [10], *Принципи корпоративного управління* [14], і т.д..

Поряд із нормативно-правовими актами важливим регулятором корпоративних відносин є **локальні акти**. Саме в них деталізуються нормативні приписи, встановлюються особливі положення щодо реалізації корпоративних прав, серед яких центральне місце посідає право на участь в управлінні господарським товариством. Майданик Р.А. характеризує локальні акти як юридичні дії, вчинені уповноваженими органами юридичних осіб відповідно до законодавства, які регламентують відносини, що виникають і діють у межах даної юридичної особи, закріплюють індивідуально-правовий статус та обов'язкові для виконання працівниками і учасниками цієї організації [8, с. 79].

Основним локальним актом господарського товариства є його установчий документ. В українському законодавстві для кожного виду господарського товариства визначено власний установчий документ: для акціонерного товариства (ст. 15 Закону про АТ), товариства з обмеженою/додатковою відповідальністю (ст. 11 Закону про ТОВ/ТДВ) ним є *статут* (модельний статут як варіація для товариства з обмеженою відповідальністю), а для повного та командитного товариства (ст. 4, 67, 76 Закону про ГТ, ст. 134 ЦК України) – *засновницький договір* (одноособова заява (меморандум) як варіація для командитного товариства).

Установчі документи можуть регулювати певні питання, пов'язані з реалізацією учасниками свого права на участь в управлінні товариством, зокрема порядок скликання та проведення загальних зборів, їхню компетенцію, особливості голосування та прийняття рішень; особливості участі в управлінні повним та командитним товариством, ведення справ цих товариств; та ін.

Крім установчого документа, у господарському товаристві можуть бути прийняті інші локальні акти, зокрема, положення, порядки тощо. Такі локальні акти здебільшого не є обов'язковими до прийняття товариством. Вони відіграють допоміжну роль і деталізують норми законодавства та установчого документа щодо певного вузького кола питань. Загалом, положення можуть бути прийняті в усіх видах господарських товариств, проте для акціонерного, а також товариства з обмеженою/додатковою відповідальністю їхня наявність є більш актуальною.

Українське законодавство надає учасникам можливість додатково врегулювати порядок реалізації своїх корпоративних прав, зокрема права на участь в управлінні товариством, шляхом укладення корпоративного договору. Правова природа та вимоги до цього виду договору передбачені Законом про АТ та Законом про ТОВ/ТДВ. Хоча укладення корпоративного договору не є обов'язковим, він поступово набуває вагомого значення як інструмент договірного регулювання

корпоративних правовідносин. Завдяки йому сторони можуть узгодити специфічні умови здійснення права на участь в управлінні товариством, що має особливе значення у випадках, коли загальні положення законодавства не враховують специфіку функціонування конкретного товариства, виняткові ситуації чи умови, що існують у межах товариства. Втім, варто звернути увагу на законодавчу заборону встановлення в корпоративному договорі обов'язку учасників голосувати згідно з вказівками органів управління товариства. Включення такого положення до тексту договору призведе до його нікчемності.

Висновки. Джерела правового регулювання корпоративних прав становлять цілісну систему, у якій положення та приписи взаємно доповнюють та деталізують одні одних. Серед форм правового регулювання права на участь в управлінні господарським товариством виділено чотири основні групи: 1) міжнародно-правові акти, які напряму не регламентують досліджуване корпоративне право, однак, їхні норми активно імплементуються в законодавство України; 2) національні нормативно-правові акти, серед яких важливе місце займають кодифіковані акти, профільні закони, а також підзаконні нормативно-правові акти; 3) локальні корпоративні акти, що забезпечують конкретизацію нормативних приписів із достатнім рівнем адаптації до потреб та інтересів господарського товариства і його учасників. Такими актами є установчі документи господарського товариства (статут або засновницький договір), затвердження яких є обов'язковим, та інші акти, що можуть прийматися органами управління товариства; 4) корпоративні договори, укладення яких є правом, а не обов'язком, учасників, а їхні положення (у разі укладення) поширюються лише на сторін договору та дають змогу окреслити порядок реалізації права на участь в управлінні товариством конкретними особами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Commission Recommendation of 14 December 2004 fostering an appropriate regime for the remuneration of directors of listed companies № 2004/913/EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004H0913.
2. Directive on the exercise of certain rights of shareholders in listed companies: Directive 2007/36/EC of the European Parliament and of the Council of 11.07.2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:184:0017:0024:EN:PDF.
3. Principles of Corporate Governance G20/OECD. 2023. URL: https://doi.org/10.1787/ed750b30-en.
4. Twelfth Council Company Law Directive on single-member private limited-liability companies: Directive of the Council of the European Communities 89/667/EEC of 21.12.1989. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31989L0667&rid=2.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text
6. Деякі питання дерегуляції господарської діяльності: Постанова КМУ від 27.03.2019 № 367. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-2019-п#Text
7. Конституція України: від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
8. Майданик Р.А. Локальні акти в цивільному праві України: поняття, природа, класифікація. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2011. № 10. С. 78–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_10_15.
9. Порядок скликання та проведення дистанційних загальних зборів акціонерів: Рішення НКЦПФР від 06.03.2023 № 236. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0236863-23#Text.
10. Порядок скликання та проведення електронних загальних зборів акціонерів: Рішення НКЦПФР від 02.06.2023 № 595. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0595863-23#Text.
11. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.
12. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text.
13. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text.
14. Про затвердження Принципів корпоративного управління: Рішення НКЦПФР від 22.07.2014 № 955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14#Text.

15. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text.
16. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text.
17. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
18. Про товарні біржі: Закон України від 10.12.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12#Text.
19. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15#Text.
20. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
21. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1147.

УДК 347.23(477)+347.23(4/5)+347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.58

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Сологуб Ю.А.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з права
кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

Сологуб Ю.А. Еволюція права приватної власності в Україні та зарубіжних правових системах.

Стаття присвячена аналізу еволюції інституту права приватної власності в Україні та зарубіжних правових системах.

У ній досліджуються історичні етапи формування права приватної власності – від часів середньовіччя до сучасного періоду, з акцентом на вплив соціально-економічних змін та трансформацій правових доктрин.

Особливу увагу приділено розвитку права приватної власності в Україні: від обмежень у радянський період до поступового відновлення цього інституту після здобуття незалежності. Проаналізовано ключові нормативно-правові акти, які визначили сучасні підходи до регулювання та захисту права приватної власності.

У статті розглянуто особливості підходів до приватної власності в зарубіжних правових системах – зокрема в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей, на прикладі США, Франції та Німеччини.

Водночас, у зарубіжних правових системах спостерігається тенденція до гармонізації правових норм, що регулюють інститут приватної власності, з урахуванням національних особливостей та міжнародних стандартів. Це створює передумови для порівняльного аналізу та запозичення позитивного досвіду з метою вдосконалення національного законодавства.

Зазначено, що в умовах глобалізації та цифрової трансформації суспільства інститут приватної власності набуває нових форм і змісту, що потребує відповідного оновлення правового регулювання.

Наголошено на значенні приватної власності як базового елементу правової держави, гарантії економічної свободи особи та стабільності правопорядку.

Зроблено висновок, що з метою зміцнення інституту приватної власності в Україні доцільно уніфікувати законодавство щодо форм власності. Необхідно забезпечити ефективне функціонування системи реєстрації прав власності, інтегрувавши кадастрові та реєстраційні дані.

Потрібно посилити судовий захист прав власників, забезпечивши незалежність та ефективність судової системи. Також важливо підвищити рівень правової обізнаності громадян щодо їхніх прав та механізмів їх захисту, враховуючи міжнародний досвід та адаптуючи найкращі практики до національного контексту.

Ключові слова: приватна власність, еволюція, Україна, правова система, Цивільний кодекс, правова держава, глобалізація, економічна свобода.

Solohub Yu.A. Evolution of private property law in Ukraine and foreign legal systems.

The article is devoted to the analysis of the evolution of the institution of private property law in Ukraine and foreign legal systems.

It examines the historical stages of the formation of private property law - from the Middle Ages to the modern period, with an emphasis on the influence of socio-economic changes and transformations of legal doctrines.

Particular attention is paid to the development of private property law in Ukraine: from restrictions in the Soviet period to the gradual restoration of this institution after independence. The key regulatory

legal acts that have determined modern approaches to the regulation and protection of private property law are analyzed.

The article examines the peculiarities of approaches to private property in foreign legal systems - in particular, in countries of the Romano-Germanic and Anglo-American legal families, using the example of the USA, France and Germany.

At the same time, in foreign legal systems there is a tendency to harmonize legal norms regulating the institution of private property, taking into account national characteristics and international standards. This creates the prerequisites for comparative analysis and borrowing positive experience in order to improve national legislation.

It is noted that in the context of globalization and digital transformation of society, the institution of private property is acquiring new forms and content, which requires a corresponding update of legal regulation.

The importance of private property as a basic element of the rule of law, a guarantee of economic freedom of the individual and stability of the law and order is emphasized.

It is concluded that in order to strengthen the institution of private property in Ukraine, it is advisable to unify the legislation on forms of ownership. It is also important to increase the level of legal awareness of citizens regarding their rights and mechanisms for their protection, taking into account international experience and adapting best practices to the national context.

Key words: private property, evolution, Ukraine, legal system, Civil Code, rule of law, globalization, economic freedom.

Постановка проблеми. Право приватної власності є фундаментальним інститутом цивільного права, що забезпечує юридичне закріплення та захист майнових інтересів фізичних і юридичних осіб. Його еволюція в Україні відображає складний історичний шлях від колективістських підходів радянської епохи до сучасної моделі, орієнтованої на ринкову економіку та європейські правові стандарти.

У сучасних умовах українське право приватної власності зазнає впливу як внутрішніх трансформацій, пов'язаних із реформами та євроінтеграційними процесами, так і зовнішніх викликів, зокрема, збройного конфлікту, що триває на сході країни. Ці фактори зумовлюють необхідність переосмислення та адаптації правових механізмів захисту та реалізації права приватної власності.

Це дослідження сприятиме поглибленню наукового розуміння проблематики приватної власності та розвитку ефективних правових інструментів її захисту в Україні.

Мета дослідження – комплексний аналіз еволюції права приватної власності в Україні та зарубіжних правових системах.

Стан опрацювання проблематики. Питання еволюції права приватної власності в Україні та зарубіжних правових системах є предметом активного наукового обговорення в галузі цивільного, конституційного та порівняльного права. Дослідники аналізують історичні трансформації інституту приватної власності, його нормативно-правове закріплення та практичне застосування в контексті соціально-економічних змін.

Серед українських науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення цієї теми, варто відзначити К. Білюк, В. Гіжевського, Д. Громей, О. Дзеру, І. Дзеру, Ю. Пацурківський та інших. Їхні праці зосереджені на аналізі правових підстав та умов формування інституту приватної власності, а також на порівняльному дослідженні зарубіжного досвіду щодо регулювання права власності.

Зарубіжні дослідники також активно досліджують проблематику еволюції права приватної власності. Зокрема, вивчаються особливості розвитку цього інституту в країнах романо-германської та англосаксонської правових систем, його роль у формуванні ринкових відносин та забезпеченні прав людини.

Незважаючи на наявні дослідження, питання еволюції права приватної власності потребує подальшого вивчення, особливо в контексті сучасних викликів, таких як глобалізація, інтеграційні процеси та трансформації економічних систем. Необхідно глибше аналізувати правові механізми забезпечення та захисту приватної власності, їхню ефективність та відповідність міжнародним стандартам.

Виклад основного матеріалу. Право приватної власності є фундаментальним інститутом цивільного права, що забезпечує юридичне закріплення та захист майнових інтересів фізичних і

юридичних осіб. Його еволюція в Україні відображає складний історичний шлях від колективістських підходів радянської епохи до сучасної моделі, орієнтованої на ринкову економіку та європейські правові стандарти.

Історія права приватної власності в Україні охоплює кілька етапів. Проаналізуємо їх більш детальніше.

У період Київської Русі та Великого князівства Литовського існували різні форми власності, включаючи приватну. Особливу роль серед джерел права в Україні відіграла Руська Правда, яка мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких перебувала більшість українських земель. Порівняльний аналіз Руської Правди з римським і греко-римським (візантійським) правом дозволяє зробити висновок, що вона, будучи продуктом давньоруської правотворчості, разом з тим відображала і певний вплив римського права, передусім в його візантійській інтерпретації, звідки були запозичені окремі принципи та рішення [1, с. 66-67].

З приходом радянської влади приватна власність в Україні була майже повністю ліквідована, а колективна та державна власність стали домінуючими формами. Це відбулося внаслідок політики суцільної колективізації, яка передбачала створення великих колективних господарств на основі селянських дворів, з метою ліквідації «шкідливого буржуазного впливу» приватної власності . Соціалістичні перетворення в економічній сфері передбачали ліквідацію приватної власності на землю та інші засоби виробництва. Лише з набуттям незалежності у 1991 році Україна почала повертатися до концепції приватної власності, що було закріплено в Конституції України та Цивільному кодексі України.

Сьогодні право приватної власності в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких ключовими є Конституція України та Цивільний кодекс України. Конституція гарантує право приватної власності та її недоторканність, а Цивільний кодекс детально регламентує способи набуття, реалізації та захисту права власності [2; 3].

Крім того, у XXI ст. інститут приватної власності зазнає значного трансформаційного впливу з боку глобалізаційних процесів і стрімкого технологічного прогресу. Ці зміни стосуються не лише економічного змісту власності, а й її правового оформлення, що вимагає оновлення підходів до регулювання права приватної власності в національних і міжнародних правових системах.

Глобалізація призвела до розширення економічної інтеграції, зростання міжнародної торгівлі та взаємозалежності держав, що зумовлює потребу в уніфікації підходів до захисту прав власників, зокрема в контексті іноземного інвестування, транснаціонального володіння майном, транскордонного банкрутства тощо.

Одночасно цифровізація змінює саму природу об’єктів власності. Виникають нові форми майна, зокрема цифрові активи, криптовалюта, NFT, доменні імена, цифрові твори мистецтва, алгоритми штучного інтелекту, – щодо яких традиційна правова доктрина власності виявляється недостатньо адаптованою. Це вимагає розширення юридичних конструкцій, наприклад, у напрямку визнання прав на віртуальні об’єкти як різновиду майнових прав. У цьому контексті важливо враховувати досвід правових систем, які вже започаткували формування відповідного нормативного поля, зокрема правопорядки Естонії, США, Швейцарії та Японії [4].

Для України, яка інтегрується в європейський правовий простір, надзвичайно важливо гармонізувати підходи до регулювання приватної власності з урахуванням цих глобальних тенденцій. Зокрема, законодавство має забезпечувати ефективний правовий режим як для традиційних форм власності (нерухомість, рухоме майно, цінні папери), так і для новітніх об’єктів – цифрових ресурсів.

Таким чином, у сучасних умовах право приватної власності повинно поєднувати засади стабільності й передбачуваності з гнучкістю та відкритістю до нових форм власності, що виникають у результаті глобальних і технологічних змін. Це вимагає не лише реформування національного законодавства, а й глибокої переоцінки доктринальних підходів до розуміння сутності власності як правового явища.

Як підкреслюють В.К. Гіжевський та Д.В. Громей, що сучасні тенденції розвитку права приватної власності є зближення правових систем й інкорпорування зарубіжних інститутів. Крім того, у останні десятиліття в сфері права приватної власності спостерігається активне впровадження англосаксонського права за американським зразком [5, с. 43].

Як зауважує Ю.П. Пацурківський: «Континентальним правом запозичуються інститути довірчої власності, іпотечних цінних паперів та інші. Найчастіше при цьому не враховуються правові

традиції держави і правовий інститут копіюється без належної адаптації, відповідно, призводить до того, що він просто не працює, оскільки відсутній правовий механізм» [6, с. 61].

У зарубіжних країнах право приватної власності має довгу історію та глибокі традиції. У США право приватної власності також має конституційний захист і є ключовим елементом американської правової системи. Проаналізуємо цей інститут більш докладніше.

Так, у США Це право закріплено в П'ятій поправці до Конституції США, яка містить так звану «клаузулу про вилучення» (Takings Clause): «…нічию приватну власність не можна забрати для суспільного користування без справедливої компенсації» [7]. Ця норма гарантує, що уряд не може конфіскувати приватну власність без надання відповідної компенсації, навіть якщо така конфіскація здійснюється для суспільних потреб. Таким чином, право приватної власності визнається фундаментальним правом, яке захищає громадян від надмірного втручання держави.

Значення права приватної власності в американській правовій традиції підкреслюється в працях таких авторитетних вчених, як Е. Зіглер та Я. Лайтос, які зазначають, що П'ята поправка до Конституції США забезпечує захист приватних власників, коли уряд втручається через офіційні регулювання, що обмежують права власника на землю або житло [8].

Крім того, Гарві М. Джейкобс у своєму дослідженні аналізує концептуалізацію прав приватної власності в історії США та стверджує, що сучасна система прав приватної власності є унікальною та постійно еволюціонує. Він зазначає, що поточні юридичні та політичні інтерпретації індивідуальних прав власності у відношенні до здатності уряду контролювати ці права для суспільного блага формуються специфічним історичним та культурним досвідом [9, p. 58].

Таким чином, у США право приватної власності не лише має конституційний захист, але й вважається наріжним каменем правової системи, що забезпечує баланс між інтересами держави та правами індивідів.

Проаналізуємо досвід інших країн щодо змісту інституту права приватної власності. Зокрема у Франції та Німеччині, право приватної власності має глибокі історичні корені та чітке нормативне закріплення.

У Франції концепція приватної власності зазнала значного розвитку під впливом Римського права, канонічного права та революційного законодавства. Ці фактори сприяли формуванню нового буржуазного права, вільного від феодальних обмежень і заборон . Цей розвиток закріплено в Цивільному кодексі Франції (Code civil), прийнятому в 1804 році, який встановив чіткі правила щодо власності, її передачі та спадкування. Зокрема, Кодекс підкреслює захист приватної власності як одного з основних прав громадян, що сприяло економічній стабільності та зростанню [10].

У Німеччині право приватної власності також має глибокі історичні корені, що відображено в Німецькому цивільному кодексі (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB), який набув чинності в 1900 році. Як зауважує адвокат Єнс Шванен, цей кодекс систематизував приватне право, включаючи норми щодо власності, зобов'язань, сімейного та спадкового права [11]. Крім того, Основний закон Німеччини (Grundgesetz) у статті 14 гарантує право на приватну власність, підкреслюючи, що власність зобов'язує та її використання повинно служити також загальному благу.

Таким чином, у Франції та Німеччині право приватної власності є фундаментальним елементом правових систем, що забезпечує баланс між індивідуальними правами та суспільними інтересами.

На основі порівняльного аналізу еволюції права приватної власності у Франції, Німеччині та США, можна сформулювати низку висновків і рекомендацій для України, спрямованих на вдосконалення національного правового регулювання в цій сфері. Так, Україна, подібно до Франції та Німеччини, закріпила право приватної власності на конституційному рівні.

Для ефективного функціонування інституту приватної власності необхідно підвищувати рівень правової культури населення та забезпечувати доступ до правової освіти. Це сприятиме кращому розумінню прав та обов'язків власників, а також механізмів захисту їхніх прав.

Важливо забезпечити єдність судової практики у справах, пов'язаних з правом приватної власності, та підвищити ефективність правозастосування. Це включає в себе аналіз судових рішень, виявлення проблемних аспектів та розробку рекомендацій для їх вирішення .

Загалом, Україна має всі передумови для розвитку ефективного інституту приватної власності, спираючись на національні традиції та враховуючи позитивний досвід зарубіжних країн. Важливо забезпечити належне нормативне регулювання, ефективне правозастосування та підвищення правової культури суспільства.

Порівняльний аналіз показує, що в Україні необхідно продовжувати реформи для забезпечення ефективного захисту права приватної власності, враховуючи позитивний досвід зарубіжних країн [12, с. 88-89].

Еволюція права приватної власності в Україні свідчить про поступовий перехід від колективістських підходів до визнання та захисту приватної власності як основи ринкової економіки. Незважаючи на досягнення, існують значні виклики, які потребують подальших реформ та вдосконалення правової системи. Порівняльний аналіз із зарубіжними правовими системами може стати джерелом цінного досвіду для України на шляху до забезпечення ефективного захисту права приватної власності.

Висновки. Дослідження еволюції права приватної власності в Україні та зарубіжних правових системах дозволяє зробити низку узагальнених висновків.

В Україні інститут приватної власності зазнав значних трансформацій. Починаючи з періоду Київської Русі, де існували елементи приватної власності, через радянський період, коли домінувала державна власність, до сучасного етапу, де приватна власність визнається та захищається Конституцією України та Цивільним кодексом України. Проте, процес формування ефективного інституту приватної власності залишається незавершеним, що проявляється у проблемах з приватизацією, монополізацією власності та недостатнім рівнем захисту прав власників.

Незважаючи на нормативне закріплення права приватної власності, в Україні існують проблеми з його реалізацією на практиці. Серед основних викликів – незавершеність процесу приватизації, відсутність ефективних механізмів захисту прав власників, недостатня прозорість у реєстрації прав власності та слабка судова система. Для подолання цих проблем необхідно впровадити комплексні реформи, спрямовані на забезпечення прозорості, ефективності та справедливості у сфері власності.

Таким чином, еволюція права приватної власності в Україні відображає прагнення до побудови правової держави та ринкової економіки. Проте, для досягнення цієї мети необхідно подолати існуючі виклики та впровадити системні реформи, спрямовані на забезпечення ефективного функціонування інституту приватної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хаустова М.Г. Правова система України: особливості становлення та сутнісні риси. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 21. С. 65–75.
2. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
3. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Fenwick M., Kaal W.A., Vermeulen E.P.M. Regulation Tomorrow: What Happens When Technology Is Faster Than the Law? *American University Business Law Review.* 2017. Vol. 6(3). P. 561–594.
5. Гіжевський В., Громей Д. Проблеми розвитку власності в Україні. *Legal Bulletin*. 2022. С. 40–46.
6. Пацурківський Ю.П. Основні підходи до визначення поняття та природи власності в цивільних правовідносинах. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2013. Вип. 682 (Правознавство). С. 59–64.
7. Strom S. The Fifth Amendment's «Takings» Clause. *Find Law.* July 27, 2022. URL: https://constitution.findlaw.com/amendment5/annotation12.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 03.06.2025).
8. Ziegler E.H., Laitos J.G. Property Rights, Housing, and the American Constitution: The Social Benefits of Property Rights Protection, Government Interventions, and the European Court on Human Rights' Hutten-Czapska Decision. *Indiana International & Comparative Law Review*. 2011. Vol. 21. No. 25. URL: https://ssrn.com/abstract=1857569 (дата звернення: 03.06.2025).
9. Jacobs H.M. U.S. Private Property Rights in International Perspective. *Property Rights and Land Policies*: Proceedings of the 2008 Land Policy Conference. Cambridge, MA: Lincoln Institute of Land Policy, 2009. P. 52–69.
10. Koryogdiev B. Ownership and other property rights in France. *Jurisprudence*. 2022. № 2(5). P. 44–52.

11. Schwanen J. The system of ownership protection for land in Germany. BDVI. Cologne, 26 October 1999. URL: https://www.bdvi.de/en/pas/ownership-protection-land-germany (дата звернення: 03.06.2025).
12. Білюк К.І. Право приватної власності, його розвиток в Україні. *Роль приватного права України в забезпеченні прав людини*: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 29 листоп. 2019 р.) / упоряд. М.П. Юніна. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С. 88-89.

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.59

ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ: ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Тарасенко Л.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Х.Ю.
доктор філософії в галузі права,
старша викладачка кафедри теорії права та прав людини,
Український католицький університет
ORCID: 0000-0001-9960-0169

Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. Торговельні марки: позиції Верховного Суду та проблеми правового регулювання.

Стаття присвячена правовому аналізу окремих положень законодавства про торговельні марки. У статті проаналізовано правові позиції Верховного Суду щодо вирішення спорів про торговельні марки. Встановлено, що законодавство України про торговельні марки і про географічні зазначення було суттєво оновлено впродовж останніх років, і воно відображає основні підходи правового регулювання вказаних відносин, які закладені у законодавстві європейських країн. Встановлено, що вимога про визнання торговельної марки добре відомою не може розглядатися у саме позовному провадженні, оскільки у такому разі рішення суду матиме силу лише для сторін справи, натомість визнання торговельної марки добре відомою має значення для невизначеного кола осіб, оскільки набуття права інтелектуальної власності на торговельну марку як добре відому зумовлює виникнення абсолютного права, яке буде мати силу і значення у відносинах з будь-якими третіми особами. Доведено, що попри значне реформування законодавства про охорону прав на торговельні марки судова практика (практика Верховного Суду насамперед) продовжує виявляти прогалини у правовому регулюванні цих відносин, про що свідчать численні правові висновки Верховного Суду, які доволі часто є актуальними, але дискусійними через те, що Верховний Суд, вирішуючи конкретний спір, частково перебирає на себе функції законодавця, не лише застосовуючи певну правову норму, а й надаючи її розширене тлумачення.

Доведено, що Верховний Суд стверджує про сприйняття торговельних марок саме пересічним споживачем, що відіграє вирішальну роль при їх порівнянні і оцінюванні, і цей висновок Верховного Суду міг би лягти в основу оновленого правового регулювання досліджуваних відносин.

Встановлено, що Верховний Суд своїм рішенням розширив коло осіб, які мають право оскаржити в судовому порядку рішення ІР офісу, вказавши що право на оскарження позивачем спірного рішення ІР офісу у судовому порядку не може ставитися у залежність від того, чи скористався позивач своїм правом на подання заперечень проти заявки, оскільки рішення про реєстрацію/відмову в реєстрації торговельної марки приймається за результатом саме кваліфікаційної експертизи, протягом якої перевіряється відповідність заявленого позначення умовам надання правової охорони, а не у залежності від наявності чи відсутності заперечень проти заявки зацікавлених осіб. Встановлено, що обчислення п'ятирічного періоду невикористання торговельної марки не залежить від зміни власника (уповноваженого користувача) торговельної марки. Обґрунтовано, що факт передачі прав на торговельну марку за договором хоча і підлягає державній реєстрації, однак він не впливає на момент набуття майнових прав інтелектуальної власності набувачем за договором. Обґрунтовано, що майнові права інтелектуальної власності

на торговельну марку має лише особа, зазначена у свідоцтві на торговельну марку, і ці права на торговельну марку не можуть бути об'єктом спільного майна подружжя за загальним правилом; закон розмежовує такі інститути як право власності та інші речові права (Книга 3 ЦК України) і право інтелектуальної власності (Книга 4 ЦК України). Встановлено, що спеціальне законодавство у сфері інтелектуальної власності не містить положень про застосування презумпції спільності майна подружжя щодо об'єктів права інтелектуальної власності. Встановлено, що Україна впродовж 2020-2025 рр. здійснила суттєві кроки щодо реформування законодавства у сфері інтелектуальної власності загалом і щодо торговельних марок зокрема, що наблизило законодавство у цій сфері до стандартів ЄС.

Ключові слова: інтелектуальна власність, промислова власність, торговельна марка, свідоцтво, добре відома торговельна марка, право ЄС, суд, спір.

Tarasenko L.L., Tarasenko Kh.Yu. Trademarks: positions of Supreme Court and the problems of legal regulation.

The article is dedicated to the legal analysis of individual provisions of the legislation on trademarks. The author analyzes the legal positions of the Supreme Court regarding the resolution of disputes about trademarks. It has been established that the legislation of Ukraine on trademarks and geographical indications has been significantly updated in recent years, and it reflects the main approaches to the legal regulation of these relations, which are laid down in the legislation of European countries. It has been established that the requirement to recognize a trademark as well-known cannot be considered in the actual claim proceedings, since in this case the court decision will be valid only for the parties to the case, while the recognition of a trademark as well-known is important for an indefinite circle of persons, since the acquisition of intellectual property rights to a trademark as well-known entails the emergence of an absolute right, which will have force and significance in relations with any third parties. It is proven that despite significant reform of the legislation on the protection of trademark rights, judicial practice (primarily the practice of the Supreme Court) continues to reveal gaps in the legal regulation of these relations, as evidenced by numerous legal conclusions of the Supreme Court, which are quite often relevant, but debatable due to the fact that the Supreme Court, when resolving a specific dispute, partially takes on the functions of the legislator, not only applying a certain legal norm, but also providing its expanded interpretation. It is proven that the Supreme Court claims that it is the perception of trademarks by the average consumer that plays a decisive role in their comparison and evaluation, and this conclusion of the Supreme Court could form the basis of the updated legal regulation of the relations under study. It is established that the Supreme Court, by its decision, expanded the circle of persons who have the right to appeal in court the decision of the IP office, indicating that the right to appeal the disputed decision of the IP office in court cannot be made dependent on whether the plaintiff exercised his right to file objections to the application, since the decision to register/refusal to register a trademark is made based on the results of the qualification examination, during which the compliance of the declared designation with the conditions for granting legal protection is checked, and not depending on the presence or absence of objections to the application of interested persons. It is established that the calculation of the five-year period of non-use of a trademark does not depend on the change of the owner (authorized user) of the trademark. It is substantiated that the fact of transfer of rights to a trademark under a contract, although subject to state registration, does not affect the moment of acquisition of intellectual property rights by the acquirer under the contract. It is substantiated that only the person specified in the trademark certificate has intellectual property rights to a trademark, and these trademark rights cannot be an object of joint property of spouses according to the general rule; the law distinguishes such institutions as property rights and other property rights (Book 3 of the Civil Code of Ukraine) and intellectual property rights (Book 4 of the Civil Code of Ukraine). It is established that special legislation in the field of intellectual property does not contain provisions on the application of the presumption of community of property of spouses with respect to objects of intellectual property rights. It is established that during 2020-2025, Ukraine took significant steps to reform the legislation in the field of intellectual property in general and in relation to trademarks in particular, which brought the legislation in this area closer to EU standards.

Key words: intellectual property, industrial property, trademark, certificate, well-known trademark, EU law, court, dispute.

Постановка проблеми. У 2020 р. було здійснено реформу законодавства про промислову власність (в тому числі реформу законодавства щодо торговельних марок). Зокрема, були прийняті кілька законодавчих актів про створення національного органу інтелектуальної власності [1]; про посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями [2]; про реформу патентного законодавства [3]. Наслідком реформи стало суттєве оновлення правового регулювання цих правовідносин. Вектор оновлення – це стандарти ЄС у сфері інтелектуальної власності, які ще у 2014 році були передбачені в Угоді про Асоціацію України і ЄС. Законодавство України, що регулює відносини промислової власності, практично не змінювалося, починаючи з 2012 року. Тому назріла необхідність комплексного реформування законодавства у цій сфері, що і відбулося у 2020 р. Натомість попри реформу, яка відбулася у 2020 р., залишилося багато невирішених проблемних питань щодо правового режиму торговельної марки. Свідченням наявності прогалин у законодавстві про знаки для товарів і послуг є наявність численних рішень Верховного Суду, який, вирішуючи спори у цій сфері, фактично надає розширене тлумачення численних норм чинного законодавства, фактично перетворюючись на законодавця. Виявлення таких прогалин правового регулювання зумовлює необхідність їх заповнення, відтак саме Верховний Суд взяв на себе роль того органу, який намагається при вирішенні спору сформувати відповідну правову позицію, яка, до слова, інколи, може бути доволі дискусійною. Вказане зумовлює актуальність даного наукового дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Реформа законодавства України про промислову власність була предметом численних наукових досліджень. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки Дорошенка О.Ф., Капіци Ю.М., Кодинця А.О., Орлюк О.П., Яворської О.С., Тарасенка Л.Л. та інших. Водночас ці наукові дослідження стосувалися наукового аналізу окремих аспектів правового регулювання досліджуваних відносин. Водночас оновлене вітчизняне законодавство у сфері промислової власності породжує багато дискусійних питань щодо різних аспектів набуття, здійснення та захисту окремих прав промислової власності, зокрема, і щодо торговельних марок, що зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Метою цієї статті є правовий аналіз положень оновленого законодавства України про торговельні марки, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо вдосконалення відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі в Україні торговельну марку, комерційне найменування та географічне зазначення об'єднали у засоби індивідуалізації [4; 5]. Законодавство України про торговельні марки і про географічні зазначення було суттєво оновлено впродовж останніх років, і воно відображає основні підходи правового регулювання вказаних відносин, які закладені у законодавстві європейських країн.

Так, зміни до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» № 815-IX від 21.07.2020 р. внесли доволі суттєві зміни щодо порядку набуття, здійснення і захисту прав на торговельну марку, зокрема: повернуто колективну ТМ (колективна торговельна марка - позначення, за яким товари і послуги учасників об'єднання осіб, під яким розуміють будь-яку сукупність осіб незалежно від її організаційно-правової форми та складу та існування якого не суперечить законодавству держави, в якій воно створено, відрізняються від товарів і послуг інших осіб); вдосконалено умови надання правової охорони; внесено зміни щодо об'єктів торговельної марки (об'єктом торговельної марки може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень: слова, у тому числі власні імена, літери, цифри, зображувальні елементи, кольори, форма товарів або їх пакування, звуки, за умови що такі позначення придатні для відрізнення товарів або послуг одних осіб від товарів або послуг інших осіб, придатні для відображення їх у Реєстрі таким чином, що дає змогу визначити чіткий і точний обсяг правової охорони, що надається); частково змінено підстави для відмови в наданні правової охорони (це має також значення і для захисту прав на торговельні марки); запроваджено можливість подання заявки в електронній формі; запроваджено процедури pre-grant opposition – заперечення проти заявки (будь-яка особа протягом трьох місяців від дати публікації в Бюлетені відомостей про заявку може подати до НОІВ мотивоване заперечення проти заявки щодо невідповідності наведеного в них позначення умовам надання правової охорони, встановленим законом); доповнено випадки використання торговельної марки без згоди власника; оновлено норму щодо визнання торговельної марки добре відомою.

Загалом відзначаємо, що існує три моделі правової охорони торговельної марки, які зумовлюють особливості здійснення та захисту прав на торговельну марку:

– володіння Свідоцтвом на торговельну марку;
– міжнародна реєстрація торговельної марки;
– визнання торговельної марки добре відомою.

Особливо дискусійним є надання торговельній марці статусу добре відомої. Станом на сьогодні законодавець не до кінця чітко визначив умови надання цього статусу (правового режиму) торговельній марці.

Правовий режим добре відомої торговельної марки визначено статтею 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». Відповідно до ч. 1 цієї статті охорона прав на добре відому торговельну марку здійснюється згідно із статтею 6 bis Паризької конвенції та цим Законом на підставі визнання торговельної марки добре відомою Апеляційною палатою або судом. Торговельна марка може бути визнана добре відомою незалежно від реєстрації її в Україні.

Звертаємо увагу на специфічне формулювання змісту статті 6 bis Паризької конвенції про охорону промислової власності, з якою вбачається, що кожна держава на рівні закону може передбачити можливість «відхиляти або визнавати недійсною реєстрацію і забороняти застосування товарного знака, що становить відтворення, імітацію чи переклад іншого знака, здатні викликати змішування зі знаком, що за визначенням компетентного органу країни реєстрації чи країни застосування вже є у цій країні загальновідомим». Отже, з цієї норми вбачається, що, по-перше, є можливість або протидіяти реєстрації конфліктуючого знака, або можливість визнавати недійсною його реєстрацію (очевидно, в судовому порядку), по-друге, у державі має бути саме «компетентний орган», який визнає знак загальновідомим.

Частина 2 ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» визначає критерії, яким повинна відповідати торговельна марка (інше позначення), щоб набути статусу добре відомості. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» при визначенні того, чи є торговельна марка добре відомою в Україні, можуть розглядатися, зокрема, такі фактори, якщо вони є доречними: ступінь відомості чи визнання торговельної марки у відповідному секторі суспільства; тривалість, обсяг та географічний район будь-якого використання торговельної марки; тривалість, обсяг та географічний район будь-якого просування торговельної марки, включаючи рекламування чи оприлюднення та представлення на ярмарках чи виставках товарів та/або послуг, щодо яких торговельна марка застосовується; тривалість та географічний район будь-яких реєстрацій та/або заявок на реєстрацію торговельної марки за умови, що торговельна марка використовується чи є визнаною; свідчення успішного відстоювання прав на торговельну марку, зокрема територія, на якій торговельну марку визнано добре відомою компетентними органами; цінність, що асоціюється з торговельною маркою.

Отже, закон встановлює шість критеріїв, яким слід повинна відповідати торговельна марка, щоб набути статусу добре відомої.

Водночас, перелічуючи ці критерії, закон не розмежовує випадки, коли торговельна марка може бути визнана добре відомою Апеляційною палатою УКРНОІВІ (НОІВ), а коли – судом. Безумовно, за загальним правилом суд мав би вирішувати спір (який виник між потенційним володільцем добре відомої торговельної марки і третьою особою). З цього приводу Велика Палата Верховного Суду прийняла доволі цікавий, але не однозначний правовий висновок, з якого фактично вбачається, що суд не уповноважений надавати торговельній марці статус добре відомої у позовному провадженні.

Так, зокрема, Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 17.04.2024 р. виснувала, що ГПК України передбачає розгляд справ про визнання торговельної марки добре відомою як окремої категорії справ щодо прав інтелектуальної власності, під`юрисдикційних Вищому суду з питань інтелектуальної власності (пункт 3 частини другої статті 20). Однак, Велика Палата Верховного Суду вважає помилковими висновки судів у цій справі про існування підстав для задоволення вимоги про визнання позначення «ІНФОРМАЦІЯ_2» добре відомою торговельною маркою в Україні станом на 01.01.1997 для товарів 05 класу МКТП «фармацевтичні препарати» на ім`я Позивача як окремої позовної вимоги. Велика Палата висновує, що така вимога не може бути задоволена у позовному провадженні як окрема, оскільки не спрямована на захист права інтелектуальної власності від конкретного порушення, а є умовою надання цього захисту. У зв`язку із цим у задоволенні цієї вимоги слід відмовити [6].

З цього висновку, а також з інших доводів (висновків), які наведені у Постанові ВП ВС від 17.04.2024 р. у справі № 910/13988/20 вбачається, що вимога про визнання торговельної марки

добре відомою не може розглядатися у саме позовному провадженні, оскільки у такому разі рішення суду матиме силу лише для сторін справи. Натомість визнання торговельної марки добре відомою має значення для невизначеного кола осіб, оскільки набуття права інтелектуальної власності на торговельну марку як добре відому зумовлює виникнення абсолютного права, яке буде мати силу і значення у відносинах з будь-якими третіми особами.

Як зазначила ВП ВС при розгляді вказаної справи (Постанова ВП ВС від 17.04.2024 р. у справі № 910/13988/20), ч. 1 ст. 6 bis Паризької конвенції як норма матеріального права встановлює спосіб захисту («визнавати недійсною реєстрацію»), який, за наведеним положенням Конвенції, застосовується за умови, що знак (марка) «за визначенням компетентного органу країни реєстрації чи країни застосування вже є в цій країні загальновідомим». Тобто з урахуванням зазначеного положення визнання марки добре відомою є не самостійним способом захисту, а умовою надання особі захисту, зокрема шляхом визнання недійсною реєстрації (свідоцтва). Визнання торговельної марки добре відомою на певну дату є таким чином установленням юридичного факту, який у позовному провадженні в змагальному процесі є необхідним для задоволення позову до конкретного порушника. Таке визнання не має значення erga omnes, тобто обов'язкового значення для осіб, які не є сторонами у справі. Визнання торговельної марки добре відомою судом у позовному провадженні має значення inter partes, тобто тільки для сторін спору[6].

На рівні наукових дискусій можна погоджуватися або ж ні з цією позицією Великої Палати Верховного Суду, але вказана Постанова ілюструє проблему правового регулювання, яку слід вирішувати на законодавчому рівні, розмежувавши випадки та умови визнання торговельної марки добре відомою в судовому та позасудовому порядку.

Попри значне реформування законодавства про охорону прав на торговельні марки судова практика (практика Верховного Суду насамперед) продовжує виявляти прогалини у правовому регулюванні цих відносин, про що свідчать численні правові висновки Верховного Суду, які доволі часто є актуальними, але дискусійними через те, що Верховний Суд, вирішуючи конкретний спір, частково перебирає на себе функції законодавця, не лише застосовуючи певну правову норму, а й надаючи її розширене тлумачення.

Зокрема, звертаємо увагу на позицію Верховного Суду щодо трактування використання торговельної марки. Так, Верховний Суд зазначає, що сприйняття торговельних марок пересічним споживачем відіграє вирішальну роль при їх порівнянні і оцінюванні. Тобто йдеться про пересічного споживача, а не про інформованого споживача (як це має місце при порівнянні промислових зразків). Такий висновок викладений, зокрема, у постановах Верховного Суду від 20.02.2018 у справі № 922/3136/16, від 15.07.2019 у справі № 910/18587/16, від 09.06.2020 у справі № 910/15741/17. Водночас Верховний Суд враховує й викладену в цих справах правову позицію, згідно з якою схожість до ступеня змішування базується на загальному враженні, що створюють знаки для товарів і послуг. Під час купівлі товару споживач зазвичай візуально сприймає знак, що позначає товари, споживач сприймає упаковку та не аналізує окремо слово [7]. Висновок дійсно є важливим для правозастосування. Верховний Суд також слушно зазначає, що обізнані та проінформовані споживачі через власні індивідуальні відмінності мають набагато меншу від звичайної вірогідність придбати продукцію не того призначення або не того виробника (навіть за умови її схожості), відповідно у вирішенні питань наявності чи відсутності схожості до ступеня змішування орієнтуватись належить на звичайного пересічного споживача, в даному випадку - звичайного пересічного.

Дійсно, Верховний Суд справедливо наголошує про сприйняття торговельних марок саме пересічним споживачем, що відіграє вирішальну роль при їх порівнянні і оцінюванні. Цей висновок Верховного Суду міг би лягти в основу оновленого правового регулювання досліджуваних відносин.

Слушною є і інша позиція Верховного Суду (Постанова від 15 липня 2019 року), справа щодо протиставлення торговельних марок «Львівське» і «Львівське різдвяне (логотип), відповідно до якої схожість до ступеня змішуваності базується на загальному враженні, що створюють знаки для товарів і послуг, і графічного елементу достатньо щоб виключити схожість. При цьому ступінь фонетичної схожості протиставлених у справі знаків для товарів і послуг у даному разі є менш важливим фактором, оскільки під час купівлі товару споживач зазвичай візуально сприймає знак, що позначає товари, споживач сприймає упаковку та не аналізує окремо слова [8].

Ще один висновок Верховного Суду, з яким, до слова, слід погодитися, стосується застосування положень ст. 15 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (відповідно

до цієї статті заявник або особа, яка подала заперечення відповідно до абзацу другого пункту 1 цієї статті, може оскаржити рішення НОІВ у судовому порядку протягом двох місяців від дати одержання рішення). Тобто закон формально обмежує коло осіб, які можуть оскаржити до суду рішення про реєстрацію торговельної марки: заявник, якщо реєстрація відбулася лише щодо частини заявлених товарів чи послуг, або ж особа, яка подала заперечення на заявку.

Верховний Суд своїм рішенням фактично слушно розширив коло осіб, які мають право оскаржити в судовому порядку рішення НОІВ, вказавши що право на оскарження позивачем спірного рішення Укрпатенту (зараз – це рішення УКРНОІВІ) у судовому порядку не може ставитися у залежність від того, чи скористався позивач своїм правом на подання заперечень проти заявки, оскільки рішення про реєстрацію/відмову в реєстрації торговельної марки приймається за результатом саме кваліфікаційної експертизи, протягом якої перевіряється відповідність заявленого позначення умовам надання правової охорони, а не у залежності від наявності чи відсутності заперечень проти заявки зацікавлених осіб.

Верховний Суд справедливо відзначає, що передбачена можливість подання заперечень проти заявки до Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) не позбавляє і не перешкоджає заінтересованій особі захистити своє порушене право або охоронюваний законом інтерес шляхом звернення з позовом до суду, зокрема, шляхом оскарження прийнятого органом рішення за результатом розгляду поданої заявки, і такий захист має бути ефективним, зокрема, доступним для тих, кого він стосується, спроможним запобігти виникнення або продовженню стверджуваного порушення [9]. Справді, кожна особа має право на судовий захист свого порушеного права, відтак, керуючись загальними засадами захисту цивільних прав, будь-яка заінтересована особа має право звернутися до суду, якщо вважає, що її право порушене.

Ще одним цікавим правовим висновком Верховного Суду є позиція щодо тлумачення ч. 4 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (відповідно до якої якщо торговельна марка не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг безперервно протягом п’яти років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або якщо використання торговельної марки призупинено з іншої дати після цієї публікації на безперервний строк у п’ять років, будь-яка особа має право звернутися до суду із заявою про дострокове припинення дії свідоцтва повністю або частково). Велика Палата ВС здійснила тлумачення цієї норми з урахуванням положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, враховуючи їх граматичний зміст, системні зв’язки та цільове призначення. Так, Велика Палата Верховного Суду виснувала, що обчислення зазначеного п’ятирічного періоду не залежить від зміни власника (уповноваженого користувача) торговельної марки. Окрім того, для підтвердження своєї позиції Велика Палата ВС звернулася до практики Суду справедливості ЄС щодо застосування Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2017/1001 від 14 червня 2017 року про торговельну марку Європейського Союзу. Зокрема, ВП ВС звернула увагу, що практика застосування таких норм свідчить, що в зазначений п’ятирічний строк використання торговельної марки зараховуються строки її використання всіма власниками, а не лише останнім (рішення Суду справедливості ЄС від 13 жовтня 2021 року у справі T-12/20) [10].

Цікавим і дискусійним є висновок Верховного Суду щодо моменту чинності прав на торговельну марку, які виникають у набувача за договором про передання виключних майнових прав. Так, законодавець вказує у ч. 4 ст. 1113 ЦК України, що майнові права інтелектуальної власності, набуття яких відповідно до положень цього Кодексу чи іншого закону пов’язується із їх державною реєстрацією, переходять до набувача за договором про передання майнових прав інтелектуальної власності з моменту такої державної реєстрації. Водночас станом на сьогодні законодавство у сфері промислової власності не містить таких випадків, які пов’язують державну реєстрацію договору з моментом переходу прав за ним до набувача. З цього приводу слід звернути увагу на нещодавню Постанову Верховного Суду від 13.03.2025 р., у якій надано тлумачення ч. 2 ст. 1114 ЦК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1114 ЦК України факт передання виключних майнових прав інтелектуальної власності, які відповідно до цього Кодексу або іншого закону є чинними після їх державної реєстрації, підлягає державній реєстрації. Верховний Суд з цього приводу зазначає, що факт зміни суб`єкта майнових прав на торговельну марку на підставі договору про передання виключних майнових прав обов`язково має реєструватися у відповідному реєстрі у порядку, встановленому законодавством України. Такі правила застосовуються щодо майнових прав на торговельну марку. Державний реєстр відображає факт зміни суб`єкта прав, що має вагоме

значення в разі виникнення необхідності забезпечення захисту права інтелектуальної власності; у частині другій статті 1114 ЦК України вказується про державну реєстрацію факту передачі майнових прав, і це доволі своєрідна правова конструкція, яка очевидно відрізняється від державної реєстрації правочинів (стаття 210 ЦК України) та від державної реєстрації речових прав (частина четверта статті 334 ЦК України). Погоджуємося з Верховним Судом, що обов`язковість реєстрації факту передання виключних майнових прав інтелектуальної власності не належить до вимог щодо форми договору про передання майнових прав інтелектуальної власності, тому її відсутність не є підставою його недійсності, і договір вважається дійсним, якщо він укладений у письмовій формі і підписаний сторонами. Водночас Верховний Суд у вказаній Постанові зазначає, що державна реєстрація факту передання виключних майнових прав інтелектуальної власності призначена для посвідчення й надання юридичного значення факту передачі прав, тому до моменту державної реєстрації майнові права інтелектуальної власності в набувача не виникають [11].

На правах наукової дискусії зазначаємо, що висновок Верховного Суду вважаємо дискусійним, оскільки, зважаючи на позицію Верховного Суду, з одного боку – договір про передачу прав інтелектуальної власності є чинним, але з другого боку – права у набувача не виникають. Чому не виникають ці права? Виникає питання, а хіба норма ЦК України визначає правові наслідки нереєстрації факту передання виключних майнових прав інтелектуальної власності? Ні, не визначає жодних правових наслідків. Відтак Верховний Суд перебирає на себе функції законодавця, надаючи розширене тлумачення ч. 2 ст. 1114 ЦК України. Позиція Верховного Суду, безумовно, заслуговує на увагу. Але слід зважати на те, що є договір, який є чинним з моменту досягнення згоди по всіх істотних умовах, і який укладено в належній (письмовій) формі. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (як інше законодавство у сфері промислової власності, а не лише ЦК України), не прив'язує момент виникнення прав набувача за договором до факту державної реєстрації. Спеціальне законодавство чітко вказує, що «сторона договору має право на інформування невизначеного кола осіб про передачу права власності на торговельну марку або видачу ліцензії на використання торговельної марки. Таке інформування здійснюється шляхом публікації в Бюлетені відомостей в обсязі та порядку, встановлених НОІВ, з одночасним внесенням їх до Реєстру» (ч. 9 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»). В Бюлетені публікується інформація про ФАКТ передачі прав за договором. І це і є правовий наслідок державної реєстрації ФАКТУ передачі прав. Тому вважаємо, що факт передачі прав за договором хоча і підлягає державній реєстрації, однак він не впливає на момент набуття майнових прав інтелектуальної власності набувачем за договором.

Окремою проблемою правового регулювання є віднесення торговельної марки (майнових прав інтелектуальної власності на неї) до спільного майна подружжя, якщо, наприклад, торговельна марка була зареєстрована на одного з подружжя під час перебування у шлюбі. Так, Верховний Суд у постанові від 21 квітня 2022 року дійшов іншого висновку про те, що право на торговельну марку може бути об`єктом спільного майна подружжя та підлягає поділу за правилами, визначеними главою 8 СК України, оскільки торговельні марки були зареєстровані в установленому законом порядку за відповідачем під час перебування сторін у зареєстрованому шлюбі [12]. Така практика Верховного Суду є непоодинокою.

Вважаємо, такі висновки Верховного Суду дискусійними, оскільки, на нашу думку, майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку має лише особа, зазначена у свідоцтві на торговельну марку, і ці права на торговельну марку не можуть бути об'єктом спільного майна подружжя за загальним правилом. Свідченням цього є чітке розмежування законодавцем таких інститутів як право власності та інші речові права (Книга 3 ЦК України) і право інтелектуальної власності (Книга 4 ЦК України). Також спеціальне законодавство у сфері інтелектуальної власності не містить положень про застосування презумпції спільності майна подружжя щодо об'єктів права інтелектуальної власності. Вказані твердження можуть бути предметом окремої наукової дискусії.

Висновки. Відзначаємо, що Україна впродовж 2020-2025 рр. здійснила суттєві кроки щодо реформування законодавства у сфері інтелектуальної власності загалом і щодо торговельних марок зокрема, що наблизило законодавство у цій сфері до стандартів ЄС.

Попри значне і якісне реформування законодавства про торговельні марки, багато питань залишаються невирішеними на рівні закону, що породжує численну правозастосовчу практику, яка змістовно по різному застосовує положення законодавства про торговельні марки. Нерідко Вер-

ховний Суд приймає Постанови, в яких викладено цікаві, але водночас дискусійні висновки щодо тлумачення і застосування конкретних норм Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». Це свідчить про те, що Верховний Суд має розумну сміливість висловити своє бачення щодо певної прогалини в законі, вирішуючи конкретний спір між сторонами. Підтримуємо Верховний Суд у прагненні надати мотивовані правові позиції у цій сфері, але не можемо не відзначити дискусійність окремих правових висновків.

Вважаємо, що для якісного правового регулювання відносин, пов'язаних із набуттям, здійсненням, припиненням та захистом прав інтелектуальної власності на торговельні марки, слід перш за все на рівні закону належно унормувати вказані відносини. На нашу думку, існує потреба прийняття нового спеціального закону щодо торговельних марок. Також при подальшому реформуванні законодавства у сфері інтелектуальної власності загалом і щодо торговельних марок зокрема необхідно врахувати тенденції щодо цифровізації (діджиталізації) суспільних відносин. Законодавство України про торговельні марки практично не містить норм, які б стосувалися здійснення і захисту прав інтелектуальної власності на ці об'єкти у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закон України від 16.06.2020 № 703-IX.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями: Закон України від 21.07.2020 № 815-IX.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства: Закон України від 21.07.2020 № 816-IX.
4. Право інтелектуальної власності. За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. К. Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 696 с.
5. Інтелектуальне право України. За заг. ред. професора О.С. Яворської. Тернопіль. Підручники і посібники. 2016. 608 с.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2024 р., справа № 910/13988/20.
7. Постанова Верховного Суду від 09.02.2023 р., справа № 910/5028/21.
8. Постанова Верховного Суду від 15.07.2019 р., справа № 910/18587/16.
9. Постанова Верховного Суду від 09.02.2023 р., справа № 910/5028/21.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.03.2025 року, справа № 910/8781/23.
11. Постанова Верховного Суду від 13.03.2025 р., справа № 757/49581/23.
12. Постанова Верховного суду від 21.04.2022 р., справа № 161/11764/15.

УДК: 347.91/.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.60

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Терех О.А.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Терех О.А. Сучасні виклики здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. В даній науковій статті автором розкриті особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Зокрема, проаналізовані правові підстави тимчасової зміни територіальної підсудності тих судів, які розташовані на тимчасово окупованих територіях або територіях, де ведуться активні бойові дії. Проблемними питаннями в даному контексті визначено: здійснення автоматизованого перерозподілу справ в разі передачі відповідних справ до інших судів, збільшення навантаження на суддів, належне матеріальне забезпечення, а також вирішення питання про зворотню передачу справ в разі деокупації території та відновлення роботи судів. Також, в статті розкриваються питання відновлення втраченого судового провадження. Позитивним кроком автор вважає затвердження нового порядку здійснення звукозапису судових засідань, зокрема зберігання файлів із звукозаписом в централізованому сховищі даних, що в майбутньому може полегшити відновлення втраченого судового провадження. Важливим аспектом залишається питання ефективності здійснення цивільного судочинства. Цьому може сприяти збільшення кількості справ, які розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, діджиталізація цивільного судочинства, зокрема, проведення судових засідань в режимі відеоконференцій, активне застосування «Електронного суду». При цьому, важливою гарантією є дотримання процесуальних строків. Автор підтримує позицію, що запровадження воєнного стану не є безумовною підставою для поновлення або продовження процесуальних строків. Між воєнними діями у державі та неявкою в судове засідання має бути причинний зв'язок, підтверджений належними доказами. Ще одним проблемним аспектом автор вважає належне повідомлення учасників справи. Зазначається, що повідомлення учасника справи шляхом розміщення оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України хоча є законним способом, однак неефективним. Пропонується, встановлення актуального місця перебування особи також за даними реєстру внутрішньо-переміщених осіб.

Ключові слова: цивільне судочинство, воєнний стан, процесуальні строки, спрощене позовне провадження, підсудність.

Terekh O.A. Current challenges of implementing civil judicial proceedings under martial state. In this scientific article, author reveals the features of civil proceedings under martial law. In particular, the legal grounds for a temporary change in the territorial jurisdiction of those courts located in temporarily occupied territories or territories where active hostilities take place are analyzed. The following issues are identified as problematic in this context: the implementation of automated redistribution of cases when they are transferred to other courts, an increase in the workload of judges, adequate material support, as well as resolving the issue of the return transfer of cases in the event of the deoccupation of the territory and the restoration of the work of the courts. The article also reveals the issues of restoring lost court proceedings. The author considers the approval of a new procedure for the recording of court sessions to be a positive step, in particular, the storage of files with sound recordings in a centralized data storage, which in the future may facilitate the restoration of lost court proceedings. The issue of the efficiency of civil proceedings remains an important aspect. This may be facilitated by an increased number of cases considered in the simplified claim procedure, the digitalization of

civil proceedings, in particular, holding court sessions in the videoconference mode, and the active use of the "Electronic Court". At the same time, an important guarantee is compliance with procedural deadlines. The author supports the position that the introduction of martial law is not an unconditional basis for the renewal or extension of procedural deadlines. There must be a causal connection between military actions in the state and failure to appear at the court session, confirmed by appropriate evidence. Proper notification on the participants is another problematic aspect. It is noted that notification of the participant in the case by placing an announcement on the official web portal of the judiciary of Ukraine, although is a legal method, but ineffective. It is proposed to establish the current location of a person also according to the data of the register of internally displaced persons.

Key words: civil proceedings, martial law, procedural deadlines, simplified claim proceedings, jurisdiction.

Актуальність. Загальновідомим є той факт, що Указом Президента України від 24.02.2022 № 2102-IX [1] на території України введено воєнний стан. Через повномасштабне вторгнення перед судовою системою України постала низка викликів, що пов'язані із належним здійсненням судочинства і забезпеченням судового захисту прав та свобод осіб. Активні бойові дії, тимчасова окупація певних територій України зумовили труднощі для відправлення правосуддя. Такий стан зумовив нагальну потребу адаптувати суспільні відносини до нових реалій. Незважаючи на те, що війна вже триває більше трьох років і за цей час вже чимало проблем знайшли свої шляхи вирішення, тим не менше, ще й досі ми можемо констатувати потребу у налагодженні процесу здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що аналіз порядку здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану не був предметом аналізу науковців, хіба що в історичному аспекті. З 2022 року лише окремі вчені висвітлювали дану проблематику, зокрема, наукові статті із окреслених питань були опубліковані: Андроновим І.В., Коверзневим В.О., Моісеєнком Д.М., Привиденцевим О.Г., Ткаличем М.О. та деякими іншими.

Мета статті полягає у тому, щоб провести комплексне дослідження особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану, виділити певні проблемні аспекти та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія рф абсолютно змінила життя всіх громадян нашої держави, спричинила колосальні економічні збитки і вплинула на всю правову систему, змусивши її якнайшвидше адаптуватися до нових умов. Значний вплив війна мала і на систему правосуддя, оскільки значно ускладнила реалізацію однієї із основоположних засад правової держави – доступ до судового захисту. Конституція України у ст. 55 закріплює право на судовий захист, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану. Незважаючи на будь-які виклики, система судових органів повинна виконувати основну свою функцію – здійснення правосуддя.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження судів. В умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією України та законами України. При цьому повноваження судів та органів і установ системи правосуддя не можуть бути обмежені. Правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, які утворені відповідно до Конституції України. Скорочення або прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. В разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються цими судами або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається [2].

Забезпечення функціонування судових органів в умовах воєнного стану. Від початку повномасштабного вторгнення через ворожі обстріли 150 приміщень 139 судових установ зазнали пошкоджень різного ступеня аж до повного руйнування та розкрадання майна (інформація станом на 23.01.2025). Найбільше постраждали будівлі у Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях [3]. Також частина території України перебуває під тимчасовою окупацією. На жаль, через війну десятки судів у різних областях України, де ведуться бойові дії, вимушено припинили роботу. У зв'язку з цим до чинного законодавства було внесено ряд змін. Зокрема, до ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» відповідно до якого,

у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду [4]. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється. Відповідно, на виконання зазначеного положення Головою Верховного Суду неодноразово видавалися відповідні розпорядження. Проблемними питаннями в даному контексті є, зокрема: здійснення автоматизованого перерозподілу справ в разі передачі відповідних справ до інших судів, збільшення навантаження на суддів, належне матеріальне забезпечення, а також вирішення питання про зворотню передачу справ в разі деокупації території та відновлення роботи судів.

Відновлення матеріалів судових справ. Через активні бойові дії проблемним питанням також є відновлення втраченого судового провадження. Через тимчасову окупацію чи ведення бойових дій ймовірність вивезення матеріалів судових справ із судів вкрай низька. Тому, під питанням залишається не лише можливість подальшого розгляду судових справ, в яких рішення ще не прийнято, але й виконання судових рішень, що набрали законної сили. Положеннями розділу X ЦПК України передбачено можливість відновлення втраченого судового провадження. Втрачене судове провадження у цивільній справі може бути відновлене за заявою учасника справи або за ініціативою суду. Суд може ініціювати відновлення провадження у випадках, коли це, наприклад, потрібно для вирішення іншої справи. Фактично, відповідно до положень чинного ЦПК України (ст. 488) можливість відновлення провадження допускається лише по тих справах, в яких було ухвалене відповідне рішення або постановлено ухвалу про закриття провадження у справі [5]. Обсяги відновлення провадження визначаються судом і залежать від потреби у відновленні такого провадження. Якщо ж по справі рішення ще не прийнято, то відновити провадження по такій справі неможливо і позивачу необхідно заново звертатися до суду.

Проблемним питанням було відновлення аудіозаписів судових засідань, оскільки до 2022 року судами використовувалися оптичні диски для зберігання інформації, і звісно у зв'язку із активними бойовими діями, тимчасовою окупацією частини регіонів нашої держав, отримати дану інформацію не видається за можливе. Щоб не допустити подібну ситуацію в майбутньому, 06.06.2022 Державна судова адміністрація України затвердила нову Інструкцію щодо роботи з технічними засобами фіксування судового засідання [6]. Ключовою зміною стала діджиталізація процесу фіксування судового засідання. Тепер не потрібно більше використовувати оптичні диски для збереження запису судового засідання. Такі записи зберігаються в централізованому сховищі даних та стають доступними для учасників процесу після сплати судового збору. Це суттєво оптимізує роботу та дає можливість знайомитися із записом дистанційно. Вважаємо, що дані нововведення стануть також в нагоді в разі потреби відновити втрачене судове провадження.

Підвищення рівня ефективності здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Важливим аспектом залишається питання ефективності здійснення цивільного судочинства. Тому, були розроблені певні правові механізми підвищення ефективності розгляду справ. Зокрема, у роз'ясненнях Верховного Суду, а також в рекомендаціях, наданих Радою суддів України було викладено положення, що покликані в певній мірі врегулювати завантаженість суддів і тим самим підвищити ефективність здійснення правосуддя. Зокрема:1) за можливості відкладати або знімати справи з розгляду через неможливість прибуття учасників справи на судове засідання у зв'язку з небезпекою для життя або аналогічної загрози для працівників суду; 2) право учасників судового процесу подати заяву про відкладення розгляду справи у зв'язку із активними бойовими діями, а також право на розгляд справи в режимі відеоконференції; 3) пріоритетний розгляд невідкладних справ [7].

Створення умов доступу до правосуддя. Питання впровадження можливості дистанційного правосуддя набуло піку своєї популярності ще в лютому-березні 2020 року, коли весь світ був стурбований Covid-19 та викликами, які постали у зв'язку з його поширенням. Навесні 2020 року Верховна Рада України прийняла закони, які надали можливість реалізувати право учасникам справи брати участь в судових засіданнях, тим самим реалізуючи своє право на справедливий судовий розгляд, дистанційно. У свою чергу, Державна судова адміністрація розробила порядок

проведення відео конференцзв'язку під час судового засідання за участі сторін поза межами приміщення суду. Такий механізм проведення судових засідань в дистанційному форматі, без присутності учасника справи безпосередньо в залі судового засідання, допоміг значно нормалізувати здійснення правосуддя в умовах карантину. В умовах воєнного стану за допомогою модуля ЄСІТС учасники справи також можуть не виходячи з дому отримати всю необхідну інформацію – розрахувати та сплатити судовий збір, звернутися до суду, отримати інформацію щодо розподілу справи конкретному судді, щодо стану розгляду справи, а також ознайомитися з прийнятими рішеннями [8]. Ключове аспект діджиталізації – це безпосередня участь у судових засіданнях онлайн за допомогою власних технічних засобів в режимі відеоконференції. Така можливість передбачена ст. 212 ЦПК України. Використання відеоконференції дозволяє оперативно та безпечно проводити судові засідання, зокрема і під час воєнного стану.

Подальші кроки щодо розширення можливостей дистанційного судочинства потребують також технічного та нормативного підґрунтя. Ініціативні групи продовжують працювати в цьому напрямі задля забезпечення можливості не лише учасникам справи, але й суддям брати участь в судових засіданнях дистанційно.

Розгляд справ в порядку спрощеного позовного провадження також набув ще більшої популярності у період дії воєнного стану. Судді призначають розгляд справ в порядку спрощеного позовного провадження за критерієм «справи, для яких пріоритетом є швидке вирішення справ» (п. 4 ч. 4 ст. 19 ЦПК України).

Належне повідомлення учасників справи. Згідно ст. 12-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», якщо остання відома адреса місця проживання (перебування), місцезнаходження чи місця роботи учасників справи знаходиться на тимчасово окупованій території, суд викликає або повідомляє учасників справи, які не мають електронного кабінету, про дату, час і місце першого судового засідання у справі через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України, яке повинно бути розміщене не пізніше ніж за десять днів до дати відповідного судового засідання або вчинення відповідної процесуальної дії. З опублікуванням такого оголошення відповідач вважається повідомленим про дату, час і місце розгляду справи. Хоча даний спосіб повідомлення учасників справи є законним, однак, вважаємо, що він є неефективним. Слід зазначити, що наявність в матеріалах справи відомостей про місце проживання особи на тимчасово окупованій території ще не свідчить, що така особа дійсно там на даний час перебуває. Тому, доцільним було б встановлення актуального місця перебування особи також за даними реєстру внутрішньо-переміщених осіб.

Дотримання процесуальних строків в умовах воєнного стану. Дотримання процесуальних строків важлива гарантія своєчасного захисту прав особи в суді. У зв'язку з цим учасники процесу повинні неухильно дотримуватися встановлених законом або судом строків. Водночас, в умовах воєнного стану, постійних повітряних тривог, ракетних обстріл, відключень електроенергії може скластися ситуація, що строки пропускаються. Чинним ЦПК України встановлено, що якщо строк пропущений з поважних причин, суд за заявою учасника, може його поновити. Однак, важливий причинно-наслідковий зв'язок між пропуском строку та обставинами, на які посилається учасник. Тобто, наприклад, сам факт запровадження воєнного стану не є безумовною причиною поновлення або продовження процесуальних строків. Запровадження воєнного стану може бути підставою, яка відповідно до ч. 1 ст. 127 ЦПК України повинна враховуватися при вирішенні питання щодо поновлення процесуального строку, якщо пропуск строку знаходиться в прямому причинному зв'язку з такими обставинами. Разом з тим, якщо процесуальний строк був пропущений до початку війни, питання про його поновлення повинно вирішуватися з врахуванням причин, з яких строк був пропущений, та тривалості пропуску строку до запровадження воєнного стану [9]. Між воєнними діями та неявкою в судове засідання має бути причинний зв'язок, підтверджений належними доказами.

Висновки. Таким чином, як бачимо, війна значною мірою вплинула і на процес здійснення цивільного судочинства. Зокрема, тимчасова окупація деяких регіонів України, пошкодження судових приміщень стало причиною зміни територіальної підсудності судів. Окрім того, прискорилася діджиталізація цивільного судочинства, зокрема, були внесені зміни в порядок технічного запису судових засідань, збільшилася кількість засідань в режимі відеоконференцій, активніше став використовуватися «Електронний суд». При цьому, проблемними питаннями залишається належне повідомлення учасників справи, зокрема тих, які перебувають на тимчасово окупованих

територіях або про місце перебування яких не має достеменних відомостей, а також відновлення втраченого судового провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення в Україні воєнного стану: Указ Президента України № 2102-IX від 24.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
3. Три роки в умовах воєнного стану. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1761265.
4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV від 18.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
6. Про затвердження інструкції щодо роботи з технічними засобами фіксування судового засідання: наказ Державної судової адміністрації України № 156 від 06.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0156750-22#Text.
7. Ткалич М.О. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2024/48.pdf.
8. Матриця українського правосуддя: оцінка української системи правосуддя за методикою EU Justice Scoreboard за 2022 рік. URL: https://pravo.org.ua/books/matrytsya-ukrayinskogo-pravosuddya-otsinka-ukrayinskoyi-systemy-pravosuddya-za-metodykoyu-eu-justice-scoreboard/.
9. Правова позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду згідно з Постановою від 11 серпня 2022 року у справі № 199/8478/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105910539.

УДК 347.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.61

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТУ

Улінець І.О.
аспірант кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету
ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-2636-4958

Улінець І.О. Відповідальність сторін договору про надання цифрового контенту.
Визначено необхідність дослідження особливостей відповідальності сторін договору про надання цифрового контенту, у тому числі, аспектів відшкодування шкоди. Встановлено що таке цивільно-правова відповідальність, її функціональна спрямованість та вплив на виконання особами своїх зобов'язань. Розглянуто сутність договору як основного інструмента врегулювання різноманітних правовідносин. Зазначено, що цифровий контент за своєю правовою природою віднесений цивільним законодавством до специфічного виду речей – цифрових речей. Водночас, відзначено приналежність цифрового контенту до інформаційних правовідносин та зв'язку його з інформацією як нематеріальним благом. Укладання договорів, пов'язаних із створенням, наданням та використанням цифрового контенту певним чином регулюється спеціальним законодавством, у якому визначається основи договорів, їх предмети, істотні умови та особливості. Досліджено положення щодо притягнення особи до відповідальності за невиконання договору, а також у чому може полягати таке невиконання. Визначено, що договір буде вважатися виконаним належним чином, якщо буде відповідати регламентованим Законом об'єктивним та суб'єктивним критеріям, а також вимозі про безперешкодну інтеграцію цифрового контенту, що надається, у цифрове середовище. Вказано, що неотримання споживачем цифрового контенту може нести певні фінансові наслідки, не лише у вигляді реальних збитків, а й у вигляді упущеної вигоди. Розглянуто принцип відповідальності продавця за збитки у споживчих договорах згідно національного та європейського законодавства і визначено, що він є важливим елементом договорів, пов'язаних із створенням, наданням та використанням цифрового контенту. Встановлено, що спеціальним законодавством визначається можливість закріплення у договорі умов непритягнення осіб до відповідальності, а, у випадку, невиконання умов договору – можливості відмови від договору. Підкреслено, що відмова від договору не є досконалим правовим наслідком порушення зобов'язання, так як буде собою повернення сплачених сум, але залишить споживача не задоволеним, що виявиться у погіршенні ділової репутації виконавця.
Ключові слова: договір, цифровий контент, цифрові послуги, сторони, відповідальність, відшкодування шкоди, постачання, виконавець, споживач, правовідносини.

Ulinets I.O. Responsibility of the parties to the agreement on the provision of digital content.
The need to study the specifics of the liability of the parties to a contract for the provision of digital content, including aspects of compensation for damages, has been identified. The nature of civil liability, its functional orientation, and its impact on the performance of obligations by individuals have been established. The essence of a contract as the main instrument for regulating various legal relations has been considered. It is noted that digital content, by its legal nature, is classified by civil law as a specific type of property – digital property. At the same time, it is noted that digital content belongs to information legal relations and is connected with information as an intangible asset. The conclusion of contracts related to the creation, provision, and use of digital content is regulated in a certain way by special legislation, which defines the basis of contracts, their subjects, essential conditions, and features. The provisions on holding a person liable for breach of contract are examined, as well as what such a breach may consist

of. It has been determined that a contract will be considered properly performed if it meets the objective and subjective criteria regulated by law, as well as the requirement for the unimpeded integration of the digital content provided into the digital environment. It is stated that failure to receive digital content by the consumer may have certain financial consequences, not only in the form of actual losses, but also in the form of lost profits. The principle of seller liability for damages in consumer contracts under national and European legislation is considered, and it is determined that it is an important element of contracts related to the creation, provision, and use of digital content. It has been established that special legislation determines the possibility of stipulating in the contract conditions for not holding persons liable and, in the event of non-fulfillment of the terms of the contract, the possibility of withdrawing from the contract. It is emphasized that withdrawal from the contract is not a perfect legal consequence of a breach of obligation, as it will result in the return of the amounts paid, but will leave the consumer dissatisfied, which will result in a deterioration of the contractor's business reputation.

Key words: contract, digital content, digital services, parties, liability, compensation for damages, supply, contractor, consumer, legal relations.

Постановка проблеми. Сьогодні використання цифрових технологій у повсякденному житті є не примусом, а, навпаки, необхідністю, оскільки сучасні передові розробки допомагають зекономити безцінні людські, матеріальні та темпоральні ресурси. З появою цифрового середовища надання багатьох послуг чи виконання робіт стає швидшим, економнішим та простішим. Окремі програми чи застосунки дозволяють прорахувати ризики діяльності, визначити потрібні складові та показати майбутній результат. Те саме стосується і споживання цифрового контенту, який пришвидшує надання доступу до певної інформації, дозволяє обмінюватися знаннями без використання паперових носіїв, а також втілює в собі різноманітний розважальний елемент.

Водночас, у правовому аспекті не всі питання, пов'язані із наданням чи використанням цифрового контенту, врегульовані законодавцем. Особливо, зважаючи на той факт, що суспільні відносини є динамічними. Правовідносини, пов'язані зі створенням цифрових даних, видозмінюються. У держави як гаранта прав і свобод виникає нове завдання: забезпечити захист прав споживачів цифрового контенту у поєднанні із захистом прав інтелектуальної власності виконавців, разом із відповідністю засад збереження конфіденційної персональних даних, у той час як потрібно створити умови для законної, безперешкодної та прозорої роботи ринку цифрових продуктів. Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги»(далі – Закон), що набрав чинності у 2023 році, забезпечує баланс між інтересами компаній та споживачів. Він встановлює прозорі правила гри на цифровому ринку, захищає права клієнтів і стимулює бізнес пропонувати якісні продукти. Для споживачів це – гарантія надійності, а для компаній – можливість зміцнити довіру та конкурентоспроможність [1].

Таким чином, для того, щоб певним чином забезпечити існування та розвитку новітніх технологій в Україні, запровадити нові галузі та напрямки життєдіяльності, необхідно належним чином врегулювати суспільні відносини, що з'являються, встановити певні межі та обмеження здійснення пов'язаних із цим прав осіб, визначити підстави притягнення до відповідальності для уникнення порушення суб'єктивних цивільних прав учасників правовідносин. Щодо цього важливим елементом є закріплення основ юридичної відповідальності. Відтак, юридична відповідальність призводить до певних негативних наслідків для правопорушника, тобто, обмеження майнових, особистих або інших інтересів [2, с. 160]. Проаналізувавши окремі визначення цивільно-правової відповідальності та співвідношення її з теорією деліктних зобов'язань, можна зауважити, що вказані інститути цивільного права так чи інакше формуються навколо однієї мети – відшкодування шкоди або збитків [3, с. 27-28]. Тому, враховуючи функціональність цивільно-правової відповідальності, а саме – її компенсаційну спрямованість, необхідно розглянути основні аспекти відповідальності, у тому числі, особливості відшкодування шкоди через невиконання договору про надання цифрового контенту.

Метою статті є визначення особливостей притягнення сторін договірних правовідносин у сфері цифрового контенту до відповідальності за порушення умов договору.

Стан опрацювання проблематики. Проблема відповідальності сторін договору про надання цифрового контенту є малодослідженою у вітчизняній доктрині цивільного права. В той же час, цілий ряд науковців займалися дослідженням пов'язаної проблематики. Серед них: Комарницька І., Мілаш В., Сліпченко А., Стахира Г., Трофименко Д., Ханик-Посполітак Р. та інші.

Виклад основного матеріалу. Для гармонійної безперешкодної діяльності будь-яких суб'єктів цивільних правовідносин окрім визначення переліку прав та можливостей, які особа може здійснювати або набувати, необхідно також встановити обов'язки та санкції за їх недотримання.

Цивільно-правова відповідальність – це покладення на правопорушника згідно закону невигідних правових наслідків, що виявляються у позбавленні певних прав чи заміні невиконаного обов'язку новим, або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового обов'язку [2, с. 160].

Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності має на меті відновлення порушеного стану потерпілої сторони шляхом відшкодування шкоди. Таким чином, виконується компенсаційна (відновлювальна) функція, яка поєднується з виховною та каральною. Адже визначальною ознакою настання цивільно-правової відповідальності є, так би мовити, покарання того, хто завдав шкоди, через виникнення в нього обов'язку понести невигідні майнові наслідки, тобто певні зобов'язання з відшкодування шкоди. Це сприяє попередженню вчинення ним таких діянь у майбутньому та чинить виховний вплив на інших осіб [3, с. 28]. Тобто, важливим аспектом у виконанні договорів є стимул недопущення ситуацій, у яких потрібно буде відшкодовувати шкоду, завдану особі, тобто нести несприятливі наслідки.

Враховуючи вищевказане, первинно на порушника покладається обов'язок компенсувати завдану шкоду, а вже потім нести додаткові наслідки у вигляді виховного характеру, а саме – засудження суспільством, небажання продовжувати партнерство, тощо. Водночас, ці додаткові наслідки можуть вплинути на подальшу діяльність особи, її ділову репутацію.

Якщо вести мову про надання цифрового контенту, то окрім позитивних моментів, які можуть отримати сторони – виконавець та споживач за договором, вони повинні нести певні обов'язки щодо дотримання умов договору та непорушення прав один одного. Тому, крім визначення можливості отримання певних даних, їх споживання та використання споживачем, що поєднується із отриманням плати за це виконавцеві, варто визначити моменти відповідальності за недотримання умов договору.

Для врегулювання різноманітних правовідносин, встановлення певних обмежень здійснення тих чи інших прав, визначення переліку обов'язків у правовому полі використовується такий інструмент як договір. Договір є підставою для певних правомірних дій з боку сторін, що мають намір встановити, змінити чи припинити певні права та обов'язки [4, с. 151]. Будь-який цивільно-правовий договір є двостороннім (багатостороннім) зобов'язанням – правовідношенням, яке спричиняє виникнення взаємний прав та обов'язків.

Відтак, для запобігання виникненню різноманітних ситуацій, сторони договірних правовідносин закріплюють у договорі межі здійснення прав, встановлюють обмеження, а також роблять чітку вказівку на той обсяг відповідальності і санкції за порушення, які будуть нести сторони у випадку недотримання положень зобов'язання.

Коли йдеться про договір про надання цифрового контенту, то варто вказати на те, що він також є цивільно-правовим з огляду на відсутність публічного інтересу [5, с. 151].

Це означає, що хоч держава може виступити споживачем, та вона бере участь безпосередньо чи через органи державної влади або місцевого самоврядування на засадах рівності. Вступаючи у цивільні відносини, держава в особі уповноважених нею суб'єктів бере на себе зобов'язання дотримуватися засад юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності, які деталізуються в окремих принципах цивільного права, зокрема, неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя, неприпустимості примусового позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законами України, свободи договору та підприємницької діяльності, не забороненої законом, судовий захист цивільних прав та законних інтересів, справедливості, розумності та добросовісності [6, с. 247].

Не виключенням є і цивільно-правовий договір про надання цифрового контенту. Такий договір є новим у правовому полі України, не зовсім досліджений науковцями, проте широко відомий у практичному застосуванні, особливо, зважаючи на цифровізацію усіх сфер життєдіяльності.

Під час цифровізації тих чи інших послуг відбувається створення чи надання цифрового контенту, що, так само, вимагає законодавчого регулювання для безперешкодного здійснення прав та обов'язків учасників правовідносин, пов'язаних з використанням цифрового контенту, а також захисту їх прав та інтересів [7, с. 292].

На відміну від інформації, яка є нематеріальним благом, цифровий контент залежно від критеріїв чи сфери застосування та внутрішнього наповнення може відноситися як до цифрових речей, так і до нематеріальних благ [8, с. 97].

Необхідно зазначити, що укладання договору про надання цифрового контенту певним чином регулюється спеціальним Законом, який був прийнятий для імплементації європейського законодавства, зокрема Директиви 2019/770. З положень Закону можна зробити висновки про істотні умови договору, серед яких є складний предмет, а саме – відповідність цифрового контенту. Така відповідність диктується ч. 1 ст. 4 Закону, згідно якої виконавець надає або зобов'язується надати цифровий контент та/або цифрову послугу, що відповідають вимогам статей 5-7 цього Закону, без шкоди для третіх осіб, права яких визначені статтею 8 цього Закону. Відтак, ст.ст. 5-7 Закону встановлюють об'єктивні та суб'єктивні критерії, а також вимогу про безперешкодну інтеграцію у цифрове середовище [9].

Тобто для того, щоб договір вважався виконаним належним чином, найперше цифровий контент повинен відповідати вказаним вище вимогам. Далі – дотримання інших умов договору, які можуть бути різними: це строки, різноманітні права та обов'язки, ціна, ті умови, які визначені Законом або з яких сторони дійшли згоди. Їх дотримання посприяє виконанню договору і унеможливить появу претензій та притягнення до відповідальності.

Варто вказати, що окрім мір відповідальності, сторони у договір також закріплюють застереження щодо непритягнення до відповідальності за певних умов. Наприклад, згідно ч. 3 ст. 6 Закону у разі нездійснення споживачем інсталяції наданих виконавцем оновлень протягом розумного строку виконавець не несе відповідальності за недоліки цифрового контенту, які виникли в результаті відсутності відповідного оновлення програмного забезпечення[9].

Однак, окремі статті у Законі присвячені безпосередньо відповідальності та правовим наслідкам невиконання договору. Так, наприклад, згідно ч. 1 ст. 11 Закону у разі ненадання виконавцем цифрового контенту та/або цифрової послуги відповідно до статті 3 цього Закону споживач має право вимагати надання таких цифрового контенту та/або цифрової послуги. Також у разі ненадання виконавцем цифрового контенту та/або цифрової послуги протягом додатково погодженого сторонами строку, а якщо такий строк не погоджено - протягом розумного строку, споживач має право відмовитися від договору [9].

Проте, враховуючи, що зазвичай особа, яка не отримала бажаного результату від домовленості, тобто на її користь не виконана робота чи не надана конкретна послуга, звертається до контрагента про те, щоб договір був виконаний, оскільки вона потребує задовольнити свої вимоги.

Лише відмови від договору є недостатньо, так як під наданням цифрового контенту зазвичай криється певний рекламний контракт чи промо-акції, розповсюдження певної інформації, тощо. Наприклад, у прокат виходить фільм, а після його показу в кінотеатрах, у соцмережах випускають рекламну кампанію, що скоро цей фільм з'явиться на окремих майданчиках, де можна буде його переглянути за певну плату, а також пропонують сплатити наперед, щоб одними з перших отримати доступ в день релізу. Водночас, через певну затримку вчасно не вдалося надати доступ до цифрового контенту, що порушило права споживачів. У цьому випадку, відмова від договору буде супроводжуватися поверненням сплачених сум, але залишить споживача не задоволеним, що виявиться у погіршенні ділової репутації виконавця.

Згідно з п. 61 Директиви ЄС 2019/771 принцип відповідальності продавця за збитки є істотним елементом договорів купівлі-продажу. Споживачі повинні мати право вимагати відшкодування будь-якої шкоди, спричиненої порушенням продавцем цієї Директиви, у тому числі збитків, заподіяних внаслідок невідповідності. Таке відшкодування повинне забезпечити споживачу якомога краще становище, в якому він опинився б, якби товари відповідали договору. Оскільки існування такого права на відшкодування збитків уже забезпечено в усіх державах-членах, ця Директива не повинна обмежувати національні норми, що стосуються відшкодування споживачам шкоди, спричиненої порушенням таких норм. Держави-члени також повинні мати право вільно регулювати право споживачів на відшкодування в ситуаціях, коли ремонт або заміна спричиняли значні незручності або були виконані із затримками [10]. Чому тут йдеться про договір купівлі-продажу, а не надання (чи постачання) , тому що така Директива вказує на можливість продажу цифрових товарів, які, у свою чергу, втілюються через цифровий контент. Це можуть бути електронні книги, музика, аудіокниги, фото, відео, тощо.

Разом з тим, неотримання споживачем цифрового контенту може нести певні фінансові наслідки, не лише у вигляді реальних збитків, а, скоріше всього, у вигляді упущеної вигоди. Наприклад, коли певні сервіси надають цифровий контент з можливістю отримання доступу до нього і поширення його на інших майданчиках для популяризації (свого роду, так би мовити, суборенда).

Водночас, якщо первинний виконавець не надасть цьому споживачеві певний контент у визначений час, то цей споживач, що трансформується у інших правовідносинах у виконавця, не надасть іншому споживачеві той цифровий контент і втратить певну вигоду.

Таким чином, враховуючи компенсаційний характер цивільно-правової відповідальності, виходячи із загальних положень про зобов'язання, а саме – ст. 611 ЦК України, особа має право на відшкодування збитків та моральної шкоди, які вона понесла через невиконання чи неналежне виконання зобов'язання іншою стороною [11].

Право на відшкодування шкоди закріплено в більшості актів ЄС у сфері договірного права, як-от Директиви та Регламенти, які теж певною мірою можна розглядати як уніфіковані акти [12, с. 105]. Наприклад, Директивою 2019/770, яка безпосередньо стосується цифрового контенту, визначено, що принцип відповідальності продавця за збитки є важливим елементом договорів на постачання цифрового контенту або цифрових послуг. Тому споживач повинен мати право вимагати компенсації за шкоду, завдану невідповідністю або ненаданням цифрового контенту чи цифрової послуги. Компенсація повинна максимально поставити споживача в становище, в якому він би перебував, якби цифровий контент або цифрова послуга були належним чином надані та відповідали вимогам. Оскільки таке право на відшкодування збитків вже існує в усіх державах-членах, ця Директива повинна діяти без шкоди для національних правил щодо компенсації споживачам шкоди, завданої внаслідок порушення цих правил [13].

Водночас, у зарубіжній літературі науковці погоджуються із тим, що Директива залишає за національним законодавством право визначати, за яких умов споживач може вимагати відшкодування збитків на додаток до існуючих засобів правового захисту [14, с. 144], оскільки неможливо передбачити та уніфікувати для кожної держави універсальні способи захисту. Щодо цього, у положенні ч. 10 ст. 3 зазначено, що ця Директива не впливає на свободу держав-членів регулювати аспекти загального договірного права, такі як правила щодо укладання, дійсності, недійсності або наслідків договорів, включаючи наслідки розірвання договору, якщо вони не регулюються цією Директивою, або право на відшкодування збитків [13].

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного, можна стверджувати, що окремі аспекти, пов'язані із покладенням на порушника певної відповідальності визначаються як у Законі, які є загальними і обов'язковими для всіх учасників досліджуваних правовідносин, а також можуть встановлюватися у договорі за погодженням обох сторін. Договір буде вважатися виконаним належним чином, якщо буде відповідати регламентованим Законом об'єктивним та суб'єктивним критеріям, а також вимозі про безперешкодну інтеграцію цифрового контенту, що надається, у цифрове середовище. Водночас, сторони у договорі можуть закріпити умови непритягнення осіб до відповідальності. Положеннями європейського законодавства закріплюється принцип відшкодування збитків, а також принцип національного врегулювання спорів, пов'язаних із наданням цифрового контенту. Це означає, що держави-члени можуть на власний розсуд встановлювати окремі аспекти відповідальності, а також визначати підстави притягнення осіб до відповідальності, зокрема, щодо відшкодування шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про цифровий контент та цифрові послуги: що потрібно знати у 2025 році? Juscutum. URL: https://www.juscutum.com/news/pro-cifroviy-kontent-ta-cifrovi-poslugi-u-2025-roci-shcho-varto-znati.
2. Комарницька І.І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2 С. 159–162.
3. Парій М. О. Відшкодування шкоди чи компенсація збитків, завданих війною: цивільно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. 105(2 (Part 2). С. 26-39.
4. Святошнюк С. С. Поняття договору як одна із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг .*Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія:Право. 2022. № 69. С. 150–155.
5. Раімов Р.І., Пасічник А.В. Особливості публічного інтересу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 150–153.
6. Гнатів О.М. Окремі аспекти правового регулювання цивільних правовідносин за участю держави. *Проблеми цивільного права та процесу:* Тези доповідей учасників науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті О.А. Пушкіна. Харків, 2017 С. 247-248.

7. Улінець І.О. Правове регулювання цифрового контенту у медичній сфері. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав у сучасних умовах*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова (м. Харків, 13 груд. 2024 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив.-прав. політики, права інтелект. власності та інновацій, Каф. цив. права; за підтримки Ін-ту правотворчості та наук.-прав. експертиз НаН України і Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2025. С. 291–294.
8. Улінець І.О. Цифровий контент та інформація як об'єкти цивільних прав. *Право ua*. 2024. № 4. С. 93–98.
9. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України № 3321-IX від 10.08.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20.
10. Директива ЄС 2019/771 від 20 травня 2019 року про деякі аспекти, що стосуються договорів про продаж товарів, про внесення змін до Регламенту (ЄС) 2017/2394 і Директиви 2009/22/ЄС та про скасування Директиви 1999/44/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_026-19.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/435-15.
12. Ханик-Посполітак Р.Ю. Відшкодування шкоди в цивільному законодавстві: український та європейський підходи. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Том 181. Юридичні науки. С. 103–106.
13. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ TXT/?uri=CELEX:32019L0770.
14. Gool V., Anaïs E.& M. The New Consumer Sales Directive 2019/771 and Sustainable Consumption: Critical Analysis. *Journal of European Consumer and Market Law (EuCML)*. 2021. P. 136–147.

УДК 347.1:303
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.62

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ Й ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Худа В.В.,
магістр права
Львівського національного університету ім. Івана Франка

Худа В.В. Дослідження проблеми охорони й захисту прав інтелектуальної власності в контексті європейської інтеграції.

У статі визначено, що активні глобалізаційні процеси, а також прагнення України стати повноправним членом Європейського Союзу кидають виклик основам охорони й захисту прав інтелектуальної власності, які за сучасних умов наділені не обмеженим територіальним характером, а є невід'ємною складовою міжнародної торгівлі й загальносвітової економіки. Акцентовано увагу на тому, що сучасна модель охорони інтелектуальної власності втрачає ознаки суто національного механізму і стає невід'ємною складовою глобальної економіки, міжнародних інвестиційних процесів і міждержавного співробітництва. Автор підкреслює, що приватноправовий характер інституту інтелектуальної власності набуває особливого значення у світлі необхідності забезпечення ефективного судового захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності. Наголошено, що Україна повинна реагувати на нові загрози, зумовлені як війною, так і міжнародними викликами, створюючи дієві механізми охорони прав інтелектуальної власності. У цьому контексті розглянуто законодавчі ініціативи щодо створення та запуску Вищого суду з питань інтелектуальної власності як спеціалізованого органу правосуддя, здатного забезпечити ефективний та своєчасний захист майнових і немайнових прав у цій сфері. Аргументовано, що діяльність такого суду є важливою умовою для формування сприятливого інвестиційного клімату та підтримки післявоєнного відновлення України. Автором статті визначено вектор розвитку законодавчих ініціатив щодо створення й забезпечення діяльності Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Аргументовано необхідність приведення в дію механізму Суду, враховуючи вирішальну роль інвестиційної діяльності в контексті повоєнного відновлення України. Наголошено, що в умовах післявоєнного відновлення економіки України, де провідну роль відіграватиме іноземне інвестування, забезпечення надійного судового захисту інтелектуальних прав стане визначальним чинником інвестиційної привабливості держави.

Ключові слова: інтелектуальна власність, майнові та особисті немайнові права, Вищий суд з питань інтелектуальної власності, господарське судочинство, цивільно-правовий захист прав інтелектуальної власності.

Khuda V.V. Research of the problem of protection and defense of intellectual property rights in the context of European integration.

The article determines that active globalization processes, as well as Ukraine's desire to become a full member of the European Union, challenge the foundations of the protection and defense of intellectual property rights, which under modern conditions are not limited to a territorial nature, but are an integral part of international trade and the global economy. Attention is focused on the fact that the modern model of intellectual property protection is losing the features of a purely national mechanism and is becoming an integral part of the global economy, international investment processes and interstate cooperation. The author emphasizes that the private law nature of the institution of intellectual property is gaining special importance in light of the need to ensure effective judicial protection of rights to intellectual property objects. It is emphasized that Ukraine must respond to new threats caused by both war and international challenges, creating effective mechanisms for the protection of intellectual property rights. In this context, legislative initiatives are considered to establish and launch the High

Court for Intellectual Property as a specialized body of justice capable of ensuring effective and timely protection of property and non-property rights in this area. It is argued that the activities of such a court are an important condition for the formation of a favorable investment climate and support for the post-war recovery of Ukraine. The author of the article has determined the vector of development of legislative initiatives to establish and ensure the activities of the High Court for Intellectual Property. The need to put the Court's mechanism into action is argued, taking into account the crucial role of investment activity in the context of the post-war recovery of Ukraine. It is emphasized that in the conditions of the post-war recovery of the Ukrainian economy, where foreign investment will play a leading role, ensuring reliable judicial protection of intellectual rights will become a determining factor in the investment attractiveness of the state.

Key words: intellectual property, property and personal non-property rights, Supreme Court for Intellectual Property, commercial proceedings, civil protection of intellectual property rights.

Постановка проблеми. Друга половина XX століття відзначилася остаточним вибором світової спільноти вступити в епоху інформаційного суспільства, що мало наслідком використання у всіх сферах соціального життя новітніх технологій електронного зв'язку, у тому числі мережі Інтернет. Швидкі темпи глобалізації мережевого соціуму несуть сучасній людині ряд переваг, зокрема, щодо необмеженого доступу до електронних бібліотек, різноманітних веб-сайтів освітнього, пізнавального та розважального характеру. Однак, поряд з очевидними перевагами, інформатизація суспільства також сприяла виникненню й поширенню особливих типів правопорушень, зміст яких розкривається через неправомірне використання об'єктів інтелектуальної власності. За таких передумов у зону ризику, у першу чергу, потрапляють молоді науковці й винахідники України, адже, як свідчить практика, надійно захистити право інтелектуальної власності від посягань в мережевому просторі нашої держави майже неможливо.

Відповідно до ст. 54 Основного Закону, громадянам України гарантується захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності [4]. Не викликає сумнівів той факт, що саме від ефективності захисту прав інтелектуальної власності на національному (загальнодержавному) рівні залежить не лише розвиток творчого потенціалу окремих громадян, але й визнання держави повноправним учасником міжнародного ринку інноваційних технологій. Згідно з даними Міжнародного альянсу прав власності, у 2021 році традиційними лідерами за оцінкою Міжнародного індексу захисту прав власності залишалися Фінляндія, Нова Зеландія і Швейцарія, натомість Україна зайняла 105 місце зі 125 можливих [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що ринок прав інтелектуальної власності є відносно новим явищем у юриспруденції України, це питання за останнє десятиліття досить активно вивчалося багатьма вітчизняними дослідниками, зокрема, Г. Андрощук, В. Бабенко, О. Дорошенко, В. Жуковою, Р. Калюжним, А. Кананович, А. Максименком, Г. Омельченком, О. Орлюк, Н. Писаренко, О. Паламарчуком, Н. Філик, О. Хартиновою тощо. Так, роботи Г. Андрощук присвячені теоретичному аналізу інтелектуального капіталу крізь призму інноваційного потенціалу [1], а доробки А. Кодинця – механізму захисту прав інтелектуальної власності в умовах впровадження судової реформи [3]. Поряд з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, зауважимо, що питання захисту прав інтелектуальної власності в Україні як чинника міжнародного визнання нашої держави на політичній арені досі залишається не повністю дослідженим.

Мета дослідження – комплексно дослідити сучасні тенденції в забезпеченні охорони й захисту майнових й особистих немайнових прав інтелектуальної власності, а також визначити актуальні проблеми у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Погодьмося, що суб'єктивні майнові й особисті немайнові права матимуть реальне значення для його носія лише в разі наявності необхідних та ефективних засобів, спрямованих на попередження правопорушень, поновлення охоронюваних законом інтересів та відшкодування фактичних збитків.

Не можна не відзначити те, що спори у сфері інтелектуальної власності традиційно належать до найскладніших. Поряд з цим, саме судовий захист, на наше переконання, є найкращим способом відновлення порушених прав інтелектуальної власності, оскільки відповідно до ст. 129 Конституції України, судові рішення, яка набрали законної сили, є обов'язковими до виконання. Держава гарантує виконання таких судових рішень у визначеному законом порядку [4]. До слова,

сьогодні в Україні національні суди представляють досить широку практику розгляду спорів, які стосуються захисту прав інтелектуальної власності.

Так, у 2024 році справи цієї категорії продовжують розглядатися в місцевих і апеляційних господарських судах, незважаючи на те, що в ч. 2 ст. 20 Господарського процесуального кодексу України законодавець визнає необхідність створення спеціалізованого судового органу – Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Така правова невизначеність, яка, до слова, триває роками, призводить до того, що система судоустрою нашої держави стабільно характеризується декількома суттєвими недоліками. На нашу думку, серед найважливіших і найактуальніших проблем слід виділити те, що суди господарської юрисдикції, зважаючи на високе навантаження іншими справами за участі юридичних осіб, не мають об'єктивної можливості швидко й ефективно вирішувати питання щодо захисту права інтелектуальної власності. По-друге, слід погодитися з С. Сушком про те, що сфера права інтелектуальної власності є доволі специфічною та складною, а це, у свою чергу, вимагає від суддів ґрунтовного знання норм міжнародного й національного законодавства саме в цій сфері. Крім того, важливість утвердження такої системи підтверджується наявністю зарубіжного досвіду: так, в Японії ще в 2005 році як спеціалізована філія Вищого суду Токіо був створений Суд з питань інтелектуальної власності, а у Федеративній Республіці Німеччина – спеціальний Федеральний патентний суд [7, с. 493].

Після оприлюднення Указу Президента України «Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності» від 29.09.2017 перед Вищою кваліфікаційною комісією суддів постало гостре питання щодо здійснення добору професійних кадрів, які забезпечуватимуть ефективне правосуддя. Так, наприкінці 2017 року Комісія оголосила конкурс на 21 вакантну посаду у Вищому суді з питань інтелектуальної власності (перша інстанція), а в жовтні 2018 року було оголошено конкурс ще на 9 вакантних посад Апеляційної палати Суду. Водночас на момент написання цієї наукової роботи Вища кваліфікаційна комісія суддів ще не завершила процес добору кадрів ані до першої інстанції Суду, ані до Апеляційної палати. До слова, така ситуація пояснюється тим, що Верховною Радою України 16.10.2019 було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування», відповідно до якого були припинені повноваження всіх членів Комісії та започатковано нову процедуру формування Комісії за участю міжнародних експертів. Сьогодні у 2024 році Комісія працює в штатному режимі роботи, але добір суддів до Вищого суду з питань інтелектуальної власності так і не був відновлений.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України обумовило підвищену необхідність у захисті прав інтелектуальної власності. Так, 01.04.2022 Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності в період дії воєнного стану», стаття перша якого передбачає, що з дня введення правового режиму воєнного стану зупиняється перебіг строків для вчинення дій, пов'язаних з охороною прав інтелектуальної власності, а також щодо процедур набуття цих прав, визначених Законами України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993, «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993, «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» від 05.11.1997, «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993, «Про правову охорону географічних зазначень» від 16.06.1999, «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022, «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.1993 [6].

Також стаття 1 Закону визначає, що майнові права інтелектуальної власності, строк чинності яких спливає на день введення в Україні воєнного стану або під час дії воєнного стану, залишаються чинними до дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану. З дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану, чинність майнових прав інтелектуальної власності може бути продовжена у встановленому порядку з урахуванням правових особливостей, встановлених цим Законом [6].

Складнощі виникають також у визначенні підвідомчості національним судам справ цієї сфери. Особливо актуальною вважається проблема розмежування компетенції господарських та адміністративних судів у спорах про визнання недійсними правоохоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності. Співвідповідачем у таких спорах виступатиме центральний орган виконавчої влади, який реалізує політику у сфері інтелектуальної власності, а отже, формально, такі спори будуть підвідомчі адміністративним судам. Однак, як слушно зауважує А. Кодинець, слід враховувати те, що у разі видачі патенту або свідоцтва державний орган не виступає як суб'єкт

владних повноважень, а лише констатує факт набуття охорони об'єктом інтелектуальної власності, а тому ці справи повинні бути предметом розгляду на підставі розгляду господарського або цивільного судочинства [3, с. 11]. На жаль, щодо цього питання відсутні чіткі законодавчі приписи або роз'яснення, у тому числі на рівні постанови Пленуму Верховного Суду України.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що в доктрині цивільного права прийнято розрізняти поняття «охорона» та «захист». Як зазначає В. Бабенко, саме в межах охоронних відносин здійснюється захист порушених цивільних прав. Здійснюючи порівняльний аналіз цих категорій, автор розуміє під охороною прав інтелектуальної власності нормативно-правове та організаційне забезпечення розвитку інтелектуальних, творчих відносин, створення умов для реалізації творцями (їх правонаступниками) прав та забезпечення інтересів, запобігання порушенням прав інтелектуальної власності. У той же час, автор розглядає захист права інтелектуальної власності як систему спеціальних правових засобів, які вживаються спеціально уповноваженими на це державними органами (органами виконавчої влади, судами) для захисту суб'єктивних прав на об'єкти інтелектуальної власності. За допомогою такого правового захисту відбувається відновлення первинного стану потерпілого й еквівалентна компенсація порушених прав [2, с. 109].

Залежно від суб'єкта, який вживає заходів з виявлення та припинення незаконного посягання на право інтелектуальної власності в мережі Інтернет, цивільно-правовий захист може здійснюватися безпосередньо або опосередковано. Погодьмося, що сучасний інформаційний простір, а також розміщення на офіційних сайтах видавництв повних версій наукових журналів надає унікальну можливість науковцям відстежувати свої публікації та безперешкодно виявляти факти незаконного привласнення об'єктів інтелектуальної власності. Такий спосіб захисту прийнято називати безпосереднім, зокрема, через пряме втручання власника законних прав. Крім того, законодавство України убезпечує авторів літературних чи художніх творів, які виявили бажання опублікувати свій твір анонімно, від аналогічних протиправних привласнень творчих здобутків – для цього достатньо представити в суді договір, укладений з видавництвом, де буде зазначено точне ім'я та прізвище первинного суб'єкта права інтелектуальної власності. Враховуючи природу авторських немайнових прав та можливість їх грубого порушення після смерті автора, вітчизняним законодавством також передбачено, що в разі смерті творця, недоторканість об'єкта інтелектуальної власності охоронятиметься особою, уповноваженою на це автором. За відсутності чіткої вказівки на це, недоторканість твору охоронятиметься законними спадкоємцями [5].

Що ж стосується повноважень суду, то він наділений можливістю використовувати як загальні, так і спеціальні способи цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності. Так, відповідно до чинної редакції Цивільного кодексу України, до загальних способів захисту слід віднести визнання права, припинення дій, що його порушують, відновлення становища, яке існувало до порушення, примусове виконання обов'язку в натурі, зміна правовідношення, а також ряд інших загальних способів, передбачених ч.2 ст.16 Цивільного кодексу України. Крім того, у межах захисту прав інтелектуальної власності можна виокремити й спеціальні способи, зокрема, застосування негайних заходів щодо запобіганню порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів, зупинення пропуску товарів через митний кодон України, вилучення з цивільного обороту визначених товарів, застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також опублікування в ЗМІ відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення [9].

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що в умовах активних глобалізаційних процесів інтеграція і взаємозалежність економік світу посилилася як ніколи раніше. Необхідність побудови економіки постіндустріального типу та жорстка конкурентна боротьба на ринку інтелектуальної власності вимагають від нашої держави підвищення конкурентоспроможності в даній галузі, модернізації потужного інноваційного і науково-технічного потенціалу, нарощування креативного людського потенціалу створення сприятливого ділового середовища, що дозволить в майбутньому укріпити позиції в світових рейтингах.

Встановлено, що складність розглядів спорів цієї категорії, тривалість їх розгляду, а також відсутність єдиних судових підходів до вирішення цієї категорії справ негативно впливають на рівень правової захищеності суб'єктів інтелектуальної власності. Допоки в чинному законодавстві України не буде визначено всі проблемні питання й шляхи їх вирішення, молоді вчені нашої держави залишатимуться вразливими суб'єктами на міжнародному ринку інноваційних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрощук Г.О. Національні інноваційні системи: еволюція, детермінанти результативності: монографія. К.: Парламентське Видавництво, 2008. 512 с.
2. Бабенко В.В. Національна інноваційна система та захист прав інтелектуальної власності України в контексті міжнародних рейтингів. *Економічний простір.* 2018. № 136. С. 102–114.
3. Кодинець А.С. Захист прав інтелектуальної власності в умовах впровадження судової реформи. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 3. С. 9–13.
4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-вр. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30 (дата звернення: 24.05.2025).
5. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 13 (дата звернення: 24.05.2025).
6. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 01 квіт. 2022 № 2174-IX. *Офіційний вісник України.* 2022. № 33 (дата звернення: 24.05.2025).
7. Сушко С.В. Важливість початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності як складової частини механізму реалізації захисту прав інтелектуальної власності в умовах повоєнного відновлення України. *Управління проєктами. перспективи розвитку проєктного та нейроменеджменту, інформаційних технологій управління, технологій створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності, трансфер технологій*: зб. матеріалів доп. учасн. V Міжнар. наук.-практ. конф. К.: Юрсервіс, 2023. С. 492–496.
8. Україна в глобальних інноваційних рейтингах. *Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності»*: веб-сайт. URL: http://iii.ua/uk/ukrayina-v-globalnih-innovaciynih-reytingah-mizhnarodniy-indeks-zahistu-prav-vlasnosti (дата звернення: 24.05.2025).
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40.

УДК 347.65(477+4-672ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.63

LEGATUM & FIDEICOMMISSUM В СУЧАСНОМУ СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ ЄС

Цибульська О.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Цибульська О.Ю. Legatum & Fideicommissum в сучасному спадковому праві України та окремих держав ЄС.

У цій статті розглядаються сприйняття, трансформація та правове значення інститутів римського права legatum та fideicommissum у контексті сучасного спадкового права в Україні та окремих державах-членах Європейського Союзу.

Ці класичні механізми розпорядження майном, що мають коріння в jus civile та пізнішому імперському праві, дали початок позадоговірним зобов'язанням на користь третіх осіб, які були по-різному збережені, адаптовані та кодифіковані в спадкових режимах континентальних правових систем.

У статті проведено доктринальний та порівняльний аналіз їх функціональних аналогів, зокрема zapis zwykły, dalszy zapis та zapis windykacyjny за Цивільним кодексом Польщі та testamentinė išskirtinė за Цивільним кодексом Литви, проілюстровано, як такі інструменти створюють для спадкоємців обов'язки, що підлягають примусовому виконанню, щодо призначених бенефіціарів. Увага приділяється правовій класифікації цих конструкцій, умовам їх виникнення, механізмам їх виконання та їх ролі у формуванні гібридної моделі спадкування, що поєднує заповідальну автономію із соціальною відповідальністю.

У дослідженні також критично розглядається можливість інтеграції цих інструментів в українську правову систему в світлі процесів європейської конвергенції та правової гармонізації, зокрема в більш широкому контексті руху України до вступу в ЄС. За допомогою міждисциплінарного підходу, що спирається на римське право, сучасні цивільні кодифікації та міжнародне приватне право, у статті обґрунтовується концептуальна актуальність та практична корисність позадоговірних заповідальних зобов'язань як засобу підвищення справедливості, правової визначеності та гнучкості спадкового права.

Висновки мають як теоретичний інтерес, так і практичне значення, особливо в юрисдикціях, які прагнуть модернізувати свої режими спадкування відповідно до європейських стандартів, зберігаючи при цьому культурно вкорінені правові традиції.

Ключові слова: римське право, legatum, fideicommissum, спадкове право, zapis zwykły, zapis windykacyjny, testamentinė išskirtinė, заповідальний відказ, бенефіціар, спадкове зобов'язання, Цивільний кодекс України, спадкове правонаступництво, приватне право, європейські правові системи.

Tsybulska O.Yu. Legatum & Fideicommissum in contemporary inheritance law in Ukraine and selected EU countries.

This article examines the perception, transformation and legal significance of the Roman law institutions of legatum and fideicommissum in the context of contemporary inheritance law in Ukraine and certain Member States of the European Union.

These classic mechanisms for disposing of property, which have their roots in jus civile and later imperial law, gave rise to non-contractual obligations in favour of third parties, which have been preserved, adapted and codified in various ways in the inheritance regimes of continental legal systems.

The article provides a doctrinal and comparative analysis of their functional analogues, in particular zapis zwykły, dalszy zapis and zapis windykacyjny under the Civil Code of Poland and testamentinė

išskirtinė under the Civil Code of Lithuania, illustrating how such instruments create enforceable obligations for heirs that are subject to enforcement against the designated beneficiaries. Attention is paid to the legal classification of these constructions, the conditions for their emergence, the mechanisms for their implementation and their role in the formation of a hybrid model of inheritance that combines testamentary autonomy with social responsibility.

The study also critically examines the possibility of integrating these instruments into the Ukrainian legal system in light of the processes of European convergence and legal harmonisation, particularly in the broader context of Ukraine's movement towards EU accession. Using an interdisciplinary approach based on Roman law, modern civil codifications and private international law, the article substantiates the conceptual relevance and practical usefulness of non-contractual testamentary obligations as a means of enhancing fairness, legal certainty and flexibility in inheritance law.

The conclusions are of both theoretical interest and practical significance, especially in jurisdictions seeking to modernise their inheritance regimes in line with European standards while preserving culturally rooted legal traditions.

Key words: Roman law, legatum, fideicommissum, inheritance law, zapis zwykły, zapis windykacyjny, testamentinė išskirtinė, testamentary bequest, beneficiary, inheritance obligation, Civil Code of Ukraine, succession, private law, European legal systems.

Постановка проблеми. Інститут спадкового права, як фундаментальна складова приватного права, зазнає поступових змін під впливом процесів європейської інтеграції та посилення взаємодії між правовими системами. У цьому контексті особливе наукове та практичне значення мають класичні інститути спадкового права римського приватного права, legatum та fideicommissum, які історично слугували механізмами передачі майна третім особам, що не входять до кола законних спадкоємців. Визначальною рисою цих конструкцій є виникнення позадоговірних зобов'язань між спадкоємцем і бенефіціаром, що виходять за межі традиційної дихотомії заповідального і беззаповітного спадкування.

Хоча сучасне українське цивільне право прямо не включає інститути legatum та fideicommissum, воно визнає поняття заповідального дарування, закріплене в статтях 1237–1239 Цивільного кодексу України, яке частково відображає ці римські конструкції. У правових системах деяких держав-членів ЄС, таких як Республіка Польща та Литовська Республіка, подібні механізми були збережені та адаптовані; діють як зобов'язання, що накладаються на спадкоємця на користь призначеного третього бенефіціара.

Проблемним аспектом цього дослідження є відсутність послідовної доктринальної розробки питань сприйняття та модернізації legatum та fideicommissum у сучасному спадковому праві, а також необхідність перегляду ролі позадоговірних зобов'язань у структурі спадкових відносин у світлі триваючої гармонізації правових систем. Підхід дозволяє провести ґрунтовну історичну та порівняльну реконструкцію правових механізмів передачі майна третім особам, а також запропонувати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення спадкового законодавства України в контексті його поступової європеїзації.

Стан опрацювання теми. Питання про прийняття інститутів legatum та fideicommissum у сучасному спадковому праві не отримало достатньої уваги в українській юридичній науці. Деякі аспекти були розглянуті в рамках національного законодавства, проте такий аналіз проводився без посилань на римські правові джерела або без порівняння з європейською правовою практикою. Серед авторів, які займаються науковими дослідженнями в цій сфері, необхідним є зазначити Є. Рябоконь, С. Фурсу, Є. Фурсу, А. Гонарову, О. Крижевську, А. Клединську та ін.

Метою статті є з'ясування правової природи та сучасного значення римських інститутів legatum і fideicommissum у контексті сучасного спадкового права України та окремих держав Європейського Союзу, а також виявлення можливостей їх адаптації або переосмислення в умовах гармонізації українського приватного права з європейськими правовими стандартами.

Виклад основного матеріалу. Римське право є одним із наріжних каменів сучасної європейської правової традиції, і його вплив особливо помітний у сфері спадкового права. Класичні римські правові конструкції, такі як legatum і fideicommissum, не тільки визначили правові форми передачі власності в давнину, але й залишили глибокий слід у подальшому розвитку континентальних правових систем.

Їхня суть полягала у створенні зобов'язання, покладеного на спадкоємця на користь третіх осіб, які, хоча і не були призначені спадкоємцями, проте мали право на отримання спадкових благ

відповідно до волі заповідача. Ця модель запровадила розподіл прав і обов'язків, що виходив за межі класичної дихотомії спадкування за заповітом і без заповіту, встановивши окрему форму зобов'язального спадкування [5]. Саме ця концептуальна витонченість і практична стійкість роблять цю модель особливо привабливою.

У цьому контексті важливо зазначити, що римське право не лише створило абстрактні категорії, а й запропонувало інструменти високої адаптивності, здатні до нормативної еволюції. Сучасна практика спадкового планування все частіше звертається до цих класичних засад саме через їхню здатність забезпечити індивідуалізацію передачі майна, гнучке балансування інтересів спадкоємців і бенефіціарів, а також збереження контролю заповідача над розпорядженням активами навіть після смерті.

Ідеї, закладені в поняттях legatum та fideicommissum, зазнали змін, але не зникли зі структури європейського спадкового права. Сучасні цивільні кодекси таких країн, як Польща та Литва, містять правові конструкції, які прямо чи опосередковано відображають ці римські інститути.

У Польщі zapis zwykły та zapis windykacyjny відповідають, відповідно, зобов'язальним та майновим формам спадщини [4], тоді як литовське право вводить поняття testamentinė išskirtinė [7, с. 224], яке накладає на спадкоємця зобов'язання перед бенефіціаром. Ці правові механізми дають можливість заповідачу надавати майнові переваги особам, які не є спадкоємцями в юридичному сенсі, не порушуючи загальної логіки спадкового правонаступництва. У результаті виникає особлива форма обтяження спадку, яка не змінює структуру спадкування, але вводить рівень персоналізованої зобов'язальної відповідальності.

Це, у свою чергу, дозволяє формувати більш тонко налаштовану модель спадкового правонаступництва, в якій зберігається єдність спадкової маси, але розширюються функції спадкоємців як носіїв не лише прав, а й правових обов'язків перед конкретними особами. Такий підхід виявляється ефективним при спадкуванні майна з високим соціальним чи емоційним значенням, а також у випадках, коли потрібно забезпечити підтримку уразливих осіб або неповнолітніх.

Українське цивільне законодавство містить обмежене, хоча й не повністю відірване від цієї традиції, відображення. Інститут заповідального дарування, закріплений у статтях 1237–1239 Цивільного кодексу України, за своїм змістом відповідає legatum per damnationem, тобто покладанню на спадкоємця обов'язку передати певне майно третій особі [9]. Однак відсутність внутрішньої диференціації в цій конструкції, така як неможливість створення спадщини, яка набирає чинності незалежно від прийняття спадщини, або встановлення послідовних зобов'язань, як у випадку dalszy zapis, свідчить про її неповну нормативну проробку. Крім того, українське законодавство не визнає бенефіціара як самостійного суб'єкта зобов'язання, що обмежує його процесуальний статус.

Польська та литовська моделі демонструють більш високий рівень правової розробленості, зокрема стосовно характеру спадщини як особливої форми спадкування з обмеженим змістом.

У Польщі формалізований механізм zapis windykacyjny дозволяє призначеному бенефіціару набути право власності на конкретне майно в момент відкриття спадщини без необхідності прийняття спадщини спадкоємцями. Це наближає польську конструкцію до legatum per vindicationem, пропонуючи стабільну модель спадкування права власності [2].

На відміну від цього, литовська модель надає пріоритет зобов'язальному аспекту і допускає широкий спектр вигод, від матеріальних активів і прав користування до фінансової підтримки. За режимом testamentinė išskirtinė, спадкоємець зобов'язаний виконувати зобов'язання виключно в межах своєї спадкової частки, що вводить внутрішню межу відповідальності [3].

Ці моделі, все ж таки, демонструють потенціал для створення інституційної рівноваги між приватною автономією та соціально-правовою відповідальністю спадкоємців, уможливлюючи індивідуалізацію спадкового регулювання без порушення принципів загального правопорядку.

Аналізований нормативний масив підтверджує думку про те, що правові інститути, засновані на логіці legatum та fideicommissum, залишаються функціональними та добре узгодженими з внутрішньою структурною рівновагою між автономією волі заповідача та правовими механізмами захисту бенефіціарів. Відповідно, дослідження таких інститутів не повинно обмежуватися історико-правовою реконструкцією. Вони є інструментом досконалого правового «інжинірингу», що розширює межі заповідальної свободи, забезпечуючи при цьому дотримання впорядкованого виконання волі заповідача.

Слід також звернути увагу на досвід інших країн романо-германської правової традиції, зокрема Німеччини та Франції. У німецькому цивільному кодексі (BGB) § 1940 [1] прямо передбачає

можливість включення до заповіту розпорядження, яке накладає на спадкоємця зобов'язання на користь третьої особи, що є цілком співмірним з класичним fideicommissum.

У французькому праві legs particulier виконує схожу функцію, дозволяючи заповідачу забезпечити індивідуальне наділення майном, минаючи основну масу спадщини [6]. Така форма заповідального регулювання створює гнучку матрицю спадкового планування, яка дозволяє поєднувати забезпечення потреб близьких осіб із дотриманням принципів формальної справедливості в межах спадкового процесу.

Особливого значення зазначені інститути набувають у світлі сучасних соціально-правових тенденцій, таких як: поява складних родинних структур (у тому числі з участю осіб без юридичного статусу родича), поширення практики змішаного спадкування (як національного, так і міжнародного). У цих умовах класичні підходи до спадкування – через чітке призначення спадкоємців або застосування правил спадкування за законом – виявляються недостатніми. Саме тому спадкове право XXI століття потребує нормативних конструкцій, які дозволяють не лише передати майно, але й диференційовано реалізувати волю заповідача у формі персоналізованого обтяження спадкоємців обов'язками перед третіми особами.

Включення аналогічних моделей до національного законодавства України може здійснюватися як шляхом розширювального тлумачення існуючих норм, так і шляхом цілеспрямованого нормативного доповнення. Мова не йде про механічне запозичення термінології чи форм, а про адаптацію основної концепції зобов'язань, пов'язаних із спадщиною, в межах загальних принципів приватного права.

У контексті євроінтеграції України таке вдосконалення спадкового права відповідатиме також зобов'язанням щодо наближення національного законодавства до acquis communautaire [8], зокрема в аспектах правового визнання заповідальних розпоряджень.

Подальший розвиток у цьому напрямку вимагає доктринального уточнення правової природи заповідальних обов'язків, а також вдосконалення процесуальних інструментів захисту бенефіціарів.

Доцільним видається, зокрема, законодавче визначення статусу бенефіціара як окремого учасника спадкового правовідношення з визначеним процесуальним становищем, правом вимагати виконання зобов'язань і захищати свої інтереси в судовому порядку. Така зміна мала б не лише техніко-юридичне, але й глибоке концептуальне значення, трансформуючи підхід до спадщини від виключно статичного інституту до динамічної сфери зобов'язань і гарантій.

Зміна уявлення про спадщину, від джерела виключно майнових прав до осередку зобов'язальних прав, може надати українському спадковому праву внутрішню гнучкість, необхідну для ефективного функціонування в багатошаровій структурі сучасного правового порядку.

Висновки. Поняття legatum та fideicommissum не є пережитками юридичного архаїзму, а навпаки, становлять живий і актуальний елемент європейської правової спадщини. Вони еволюціонували у гнучкі механізми, що слугують для реалізації волі заповідача щодо розподілу майна після його смерті. Правові системи Польщі та Литви успішно інтегрували ці конструкти у свої кодифікації, зберігши як їх нормативну автономію, так і функціональну ефективність. Українське право, у свою чергу, демонструє очевидний потенціал для подальшого розвитку в цій сфері, за умови, що це супроводжуватиметься глибшим теоретичним осмисленням та відповідними законодавчими заходами, які визнають спадщину як юридичне продовження особистої волі після фізичного існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) § 1940 Auflage. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__1940.html.
2. Chała P. Specific Bequest as a New Polish Law Institution, Studia Iuridica Lublinensia, Vol. 25. No. 2. 2016, pp. 27–38. URL: https://journals.umcs.pl/sil/article/view/1958.
3. Civil Code of the Republic of Lithuania from 18 July 2000 No. VIII-1864. URL: https://www.lithuanialaw.com/lithuanian-civil-code-488.
4. Kledyńska A. Zapis zwykły i zapis windykacyjny w polskim prawie. *Przegląd Prawa Egzekucyjnego*. № 7. 2023, pp. 38–46. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1301218.
5. Long G. Fideicommissum. Fellow of Trinity College. penelope.uchicago.edu. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Fideicommissum.html.

6. Majerowiez D. Legs à titre particulier : définition, modalité et fiscalité. Fiscaloo. 2025. URL: https://www.fiscaloo.fr/14943-legs-a-titre-particulier.
7. Riabokon I., Fursa Ye., Tsybulska O., Goncharova A., Kryzhevska O. The concept of non-contractual obligations in inheritance law: international legal experience. *Amazonia Investiga*. № 10(45). 2021. Pp. 221–229. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2021.45.09.22.
8. Verheles O. Harmonisation of EU and Ukrainian legislation: a few key facts that you(th) should know. EU NeighboursEast. 2023. URL: https://euneighbourseast.eu/young-european-ambassadors/blog/harmonisation-of-eu-and-ukrainian-legislation-a-few-key-facts-that-youth-should-know.
9. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 347.771
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.64

МАШИННЕ НАВЧАННЯ: ВИКЛИКИ АВТОРСЬКОМУ ПРАВУ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАВА ЄС ТА УКРАЇНИ

Шалугіна О.Р.,
студентка 2-го курсу бакалаврської програми «Право»
Українського Католицького Університету

Шалугіна О.Р. Машинне навчання: виклики авторському праву в цифрову епоху через призму права ЄС та України.

У відповідь на стрімке зростання попиту на технології штучного інтелекту (далі – ШІ) ЄС сформував власне правове поле, що включає Директиву 2019/790/ЄС щодо авторського права від 17 квітня 2019 року та новий Регламент ЄС 2024/1689 (Акт про ШІ) від 13 червня 2024 року. Це окреме правове регулювання, присвячене виключно питанням ШІ.

Однак, дискусійною темою досі лишається можливість навчання ШІ на базі чужих результатів інтелектуальної і творчої діяльності, які є об'єктами авторського права. Попри відсутність прямого регулювання саме машинного навчання, ст. ст. 3 і 4 Директиви 2019/790/ЄС встановлюють винятки для так званого глибинного аналізу тексту та даних (text and data mining, далі - TDM).

Суперечливою темою у науковій літературі все ще залишається питання можливості прирівняння TDM та машинного навчання ШІ, адже останній швидко розвивається і запроваджує все більш витончені механізми. У даній статті на основі технічного аналізу було визначено, що машинне навчання суттєво відрізняється від TDM, як за своєю метою, так і за обсягом оброблених даних та якістю цієї обробки. Було встановлено, що Акт про ШІ не додав визначеності у поставлене питання, не врегулювавши машинне навчання по суті.

У статті наголошується також на дискусійності запропонованого у Директиві 2019/790/ЄС регулювання, згідно із яким вона поширює свою дію і на процес машинного навчання. Окрему увагу у статті зосереджено на положеннях Директиви 2019/790/ЄС щодо законного доступу до контенту та механізму резервування прав.

В рамках наукового дослідження проаналізовано рішення гамбурзького суду у справі *LAION v Robert Kneschke* від 27 вересня 2024 року, в якому TDM було прирівняно для машинного навчання, через призму Директиви 2019/790/ЄС.

У роботі окремо розглянуто й українське законодавство, яке вже почали робити таким, що відповідає регулюванню ЄС. Як було визначено, цей процес потребує окремої обережності у транспозиції, з урахуванням відповідності міжнародним зобов'язанням України та потенційних загроз.

Ключові слова: машинне навчання, глибинний аналіз тексту та даних, штучний інтелект, авторське право.

Shaluhina O.R. Machine learning: challenges to copyright in the digital age through the prism of EU and Ukrainian law.

In response to the rapid growth in demand for artificial intelligence (AI) technologies, the EU has created its legal framework, which includes Directive 2019/790/EU on the copyright of 17 April 2019 and the new EU Regulation 2024/1689 (AI Act) of 13 June 2024. This is a separate legal framework dedicated exclusively to AI issues.

However, the possibility of training AI based on someone else's intellectual and creative work, which is the subject of copyright, is still a topic of debate. Despite the lack of direct regulation of machine learning, Articles 3 and 4 of Directive 2019/790/EU establish exceptions for the so-called deep analysis of text and data (text and data mining, hereinafter - TDM).

The possibility of equating TDM and machine learning AI remains a controversial subject in the scientific literature, as the latter is rapidly developing and introducing increasingly sophisticated

mechanisms. In this article, based on a technical analysis, it was determined that machine learning is significantly different from TDM, both in its purpose and in the quantity of processed data and the quality of this processing. It was found that the AI Act did not add certainty to the issue raised, without regulating machine learning in its essence.

The article also emphasizes the debatability of the regulation proposed in Directive 2019/790/EU, according to which it extends its scope to the process of machine learning. The article focuses on the provisions of Directive 2019/790/EU on legal access to content and the rights reservation mechanism.

The article also examines the Hamburg court's decision in *LAION v Robert Kneschke* of September 27, 2024, in which TDM was equated with machine learning and considered through the prism of Directive 2019/790/EU.

The paper also separately examines Ukrainian legislation, which has already begun to be brought into line with EU regulations. As was determined, this process requires special caution in transposition, taking into account compliance with Ukraine's international obligations and potential threats.

Key words: machine learning, text and data mining, artificial intelligence, copyright.

Постановка проблеми. У 2022 році американська компанія OpenAI, Inc. створила ChatGPT, генеративний чат-бот зі штучним інтелектом, що ознаменувало початок нової ери розвитку технологій. Протягом наступних трьох років з'явилися й інші моделі: Copilot від Microsoft, Gemini від Google, китайський DeepSeek тощо.

Наукова новизна генеративних моделей ШІ полягає у їхній здатності до самостійного розвитку власних навичок, якості генерованих відповідей, що відбувається за допомогою технології машинного навчання. Спрощуючи, під час цього процесу моделі обробляють велику кількість даних, доступних у глобальній мережі, виділяють закономірності, формують власну базу та застосовують накопичені знання до власних відповідей на команди користувачів. На перший погляд, ця фантастична здатність комп'ютерних програм дозволяє спрощувати роботу людини у безлічі сфер, прискорювати науковий прогрес тощо.

Проте, застосування машинного навчання ШІ породило також і багато суперечностей. Однією з них є зріст справедливого невдоволення авторів, на чиїх роботах проводив своє навчання ШІ. Розв'язання цієї проблеми пропонується знайти саме в рамках права інтелектуальної власності, яке може розмежувати права авторів з правами і обмеженнями ШІ.

Метою дослідження є з'ясування можливості та законності використання системами штучного інтелекту в процесі їх самонавчання (вдосконалення) чужих об'єктів інтелектуальної власності (здебільшого, авторського права).

Стан опрацювання проблематики. У науковій царині тема навчання ШІ та TDM є дуже актуальною та дискусійною. Втім, зауважуємо, що ця тема є недокінця розкритою в науковій літературі. Питання прирівняння TDM та ШІ досліджували Тім Дорніс, професор права у Стенфордському університеті, Гаррі Сюрден з Університету Колорадо. Саме з технічної точки зору це питання розглядали Кароліна Рістовська та Цвета Мартиновська Банде. Ларісса Берш окремо досліджувала відповідність Директиви 2019/790/ЄС Бернській Конвенції про охорону літературних і художніх творів 1971 року.

Виклад основного матеріалу. У відповідь на розвиток ШІ в рамках ЄС було оперативно розроблено нормативно-правову базу. У контексті цього дослідження ключовими є Директива 2019/790/ЄС про авторське право та суміжні права в єдиному цифровому ринку, що була прийнята 17 квітня 2019 року і деталізувала інші директиви у сфері авторського права (йдеться про Директиву 96/9/ЄС та Директиву 2001/29/ЄС), а також Акт про ШІ, Регламент ЄС № 2024/1689 від 13 червня 2024 року, що встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту.

Жоден з цих документів прямо не регулює машинне навчання ШІ, проте, висловлюється ідея, що цей процес підпадає під дію ст. 3, 4 Директиви 2019/790/ЄС, які стосуються регулювання виключення до використання TDM. Зокрема, з метою наукових досліджень науково-дослідні організації та установи зі збереження культурної спадщини можуть відтворювати та витягувати дані, до яких мають законний доступ, для проведення TDM [1]. А для інших цілей відтворення та витягування даних для TDM є допустимим лише за відсутності чіткого обмеження, здійснення суб'єктом прав інтелектуальної власності у належний спосіб. На відміну від TDM для наукових досліджень, дані при їх використанні у цьому випадку мають зберігатися лише протягом періоду здійснення аналізу [1].

Водночас, велика кількість дослідників не погоджуються з тим, що машинне навчання охоплюється виключенням TDM. Ми підтримуємо другу позицію, спираючись на технічний аспект операції ШІ та її разючу відмінність від ідеї TDM. Для цілей даної статті важливо провести розрізнення двох процесів.

Так, відповідно до ст. 2(2) Директиви 2019/790/ЄС, «TDM – це будь-який автоматизований аналітичний метод, призначений для аналізу тексту та даних у цифровій формі з метою отримання інформації, яка охоплює, серед іншого, моделі, тенденції та кореляції» [1]. Внаслідок розвитку технологій, машинне навчання вже вийшло за рамки традиційного TDM.

TDM запрограмований розрізняти закономірності та кореляції у великих базах даних [2,12]. Серед основних його функцій виділяють: ідентифікацію закономірностей, встановлення зв'язків, виведення висновків та ідентифікацію аномалій. TDM технології почали розвиватися у 1990-х роках і базувалися на статистичних методах, що дозволяла компаніям-користувачам виділяти важливі закономірності серед широкого поля інформації. Це допомагає приймати більш виважені рішення, маючи систематизовані дані [3,131]. TDM використовується у багатьох інших сферах: кліматології, бізнес-аналітиці, біомедицині тощо. Наприклад, TDM може проаналізувати великий масив даних щодо поширеності певного діагнозу та побачити кореляцію з часто повторюваним симптомом, що виникає на тлі цієї хвороби.

Натомість, машинне навчання, за визначенням його творця, американського математика Артура Семюеля, – це сфера застосування штучного інтелекту, яка характеризується наданням системам здатності автоматично навчатися та вдосконалюватися на основі даних або досвіду, без попереднього програмування [3, с. 131].

Метою машинного навчання є побудова прогнозувальних моделей, що здатні узагальнювати дані, продукувати рішення без втручання людини та розвивати свої навички в часі самонавчання. TDM послуговується строгими статистичними алгоритмами. У сфері навчання ШІ використовує опорні векторні машини, штучні нейронні мережі, що дозволяють застосувати вже т. зв. глибинне навчання (deep learning).

Глибинне навчання, підвид машинного навчання, дозволяє ШІ аналізувати складну неструктуровану інформацію, що часто стає проблемою для TDM [3, с. 132]. Цією інформацією також можуть виступати не тільки текст, а й зображення, музичні твори тощо. Це дозволяє моделям адаптуватися, генерувати інсайти у реальному часі та відповідати на все більш витончені запити користувачів.

Випливаючи з цих характеристик, можна зробити висновок, що відмінністю між даними технологіями є в, першу чергу, обсяг даних, що ними опрацьовується. Статичний, TDM зупиняється на результаті, отриманому внаслідок опрацювання заданого масиву даних. Орієнтований на постійний розвиток, адаптивний ШІ в ході машинного навчання буде поглинати все більшу кількість інформації для виведення більшої кількості параметрів [3, с. 132].

Іншим аспектом розрізнення є те, що «висмоктуючи» якнайбільше із доступних даних, ця технологія не здатна відрізняти їх ідейний та формальний склади. Базисом міжнародного права інтелектуальної власності є чітке розділення між цими поняттями. Ідея твору називається його семантикою, а зовнішній вираз – синтаксисом. Захисту підлягає саме останній, оскільки оригінальність твору, власне і полягає в його вираженні [2, 11]. У той час, коли TDM використовує лише ті дані, які необхідні для виконання його функцій, переважно для встановлення патернів, ШІ під час свого навчання поглинає і синтаксис, і семантику.

Іншими словами, з одного і того ж статистичного дослідження TDM візьме лише статистику, а генеративний ШІ «пропрацює» ще й спосіб викладення, стиль написання, висновки, зроблені людьми тощо. Власне, зовнішній вираз твору і є основною ціллю ШІ, оскільки це дозволяє генерувати правдоподібну відповідь на ускладнені запити користувачів [2,12]. Це дозволяє ШІ з кожним запитом все краще імітувати відповіді людини. Наразі програмування таких моделей, які були б здатні відрізняти синтаксис і семантику видається мало можливим.

В літературі висловлюється позиція, що процес машинного навчання може бути прирівняно до процесу навчання людини, адже, як мозок людини за все своє життя опрацьовує величезний обсяг інформації й може потім генерувати ідеї, так і оперує ШІ. ШІ нових поколінь використовують штучні нейронні мережі, що імітують структуру людського мозку у вимірі коду. За таких умов, машинне навчання, як і процес генерування відповідей на промпт (запит) становив би лише процес вільного обороту ідей у суспільстві, а ідеї, як відомо, не становлять предмету авторського права.

На противагу варто зазначити, що машинне навчання все ще є запрограмованим процесом, який відбувається на ґрунті того, що модель здатна розпізнати серед масиву даних та витягнути з них. Натомість мозок людини містить у собі високі когнітивні властивості, здатний зчитувати не тільки фактичний контекст, але й емоційний. Гаррі Сюрден, професор права в Університету Колорадо у Боулдері, проводить розрізнення на прикладі розпізнавання спам-повідомлень. За допомогою машинного навчання ШІ може виокремити закономірність, що найчастіше у таких повідомленнях використовують слово «безкоштовний» або встановити повторюваність місцеперебування адресата. Людина натомість також може звернутись до прикметника «безкоштовний», проте буде аналізувати його через призму соціального контексту, використовуючи абстрактне мислення та інші навички задля виокремлення змісту повідомлення [4, 4-5].

Прикладом правозастосовної практики, в якій прирівняно машинне навчання з TDM є рішення Гамбурзького окружного суду у справі *LAION v Robert Kneschke* від 27 вересня 2024 року. Німецький фотограф Роберт Кнешке подав позов проти некомерційної організації LAOIN за використання однієї з його фотографій для створення бази даних, призначеної для навчання штучного інтелекту. Суд відхилив позов, спираючись на секцію 60d Закону Німеччини про авторське право та суміжні права, що відтворила положення ст. 3 Директиви 2019/790/ЄС [5]. Попри критику даного рішення, що в першу чергу була пов'язана з неповною оцінкою судом діяльності LAOIN, це перше прецедентне рішення, в якому до машинного навчання було застосоване виключення TDM.

Однак, технічне розмежування TDM та машинного навчання є не єдиним проблемним питанням, що постають у контексті поєднання винятків TDM та застосування ШІ.

Ст. 4(3) Директиви 2019/790 встановлює, що для загальних цілей можуть бути використані лише ті роботи, до яких потенційний користувач має законний доступ [1].

У *LAION v Robert Kneschke* Гамбурзький окружний суд помилково визначив, що таким способом може бути публікація фотографії в Інтернеті. Той факт, що твір було опубліковано для загальної публіки хоч і означає, що він доступний публічно, проте не означає, що доступ до нього і його використання є правомірним [6,2]. Загалом, існує мало розуміння, що є тим самим законним доступом у розумінні ст. 4(3), що створює виклики, як для добросовісних розробників ШІ, так і для пересічних авторів.

Ст. 4(3) також передбачає, що правовласники можуть заперечити проти використання їхніх робіт «у належний спосіб, такий як за допомогою засобів машинного зчитування у випадку контенту, доведеного до загального відома онлайн» [1]. Цей належний спосіб, відповідно до параграфа 18 Директиви, може полягати у резервуванні за допомогою метаданих або умов вебсайту чи сервісу. Таке резервування буде поширюватись виключно на застосування TDM і не впливатиме на інші випадки резервування. Іншими застосовними засобами можуть вбачатися договірні угоди або односторонні декларації [1].

При цьому, може виникнути ситуація, коли власники прав можуть резервувати права на свою роботу неоднаково на різних ресурсах. Автори можуть завантажувати різні копії, а також це може відбуватися внаслідок різних ліцензійних політик окремих ресурсів, що займаються розповсюдженням текстів, зображень, музичних творів тощо. За таких умов, важко передбачити, яким чином поводитиметься ШІ під час опрацювання даних, що зарезервовані у різний спосіб і це може поставити авторів у скрутне становище.

Також цікавим видається той факт, що Директива 2019/790 хоч і лишає певне право контролю для правовласнику вигляді резервування прав, але не передбачає жодних заходів матеріальної компенсації (винагороди) для авторів, чиї роботи були використані. Відтак, розробники ШІ мають можливість отримувати великі прибутки й генерувати значні клієнтські бази шляхом покращення функціоналу своїх моделей, але, водночас, автори, що вклали фізичні й ментальні ресурси у створення творів, не мають від такого використання жодної винагороди. У науковій літературі обговорюється можливість запровадження механізмів такої компенсації, хоча наразі таке право не передбачено [7, с. 18].

У 2024 році в ЄС було прийнято Акт про ШІ. Метою цього регулювання виступає забезпечення прозорості на ринку ШІ. Також, він класифікує моделі за різними ступенями ризику для прав громадян ШІ. Загалом, Акт є новаційним у цій сфері, зважаючи на врахування технічних аспектів функціонування ШІ. Не оминає він і сферу авторського права. У ст. 53(3) Акт про ШІ ЄС покладає на держав-учасниць обов'язок привести національне законодавство у відповідність до Директиви 2019/790/ЄС та наголошує конкретно на вже згаданій ст. 4(3).

З тексту випливає, що держави мають звернутися до регулювання авторського права та суміжних прав, коли це стосується саме методів TDM [8]. Проте, глобально навчання ШІ може відбуватись і за допомогою традиційного TDM. Формулювання пар. 105 Акту виступає тому підтвердженням. Там зазначається, що ШІ розвивається внаслідок доступу до широкого кола інформації, куди входять і твори, захищені авторським правом, та визнається, що цей процес може спричиняти виклики для авторів даних творів. Водночас, через буквальне тлумачення цієї норми, для цього можуть використовуватись саме технології TDM, а не машинного навчання, яке, як було з'ясовано раніше, вже стало значно ширшим [8]. Тому, не можна стверджувати, що Акт поставив крапку у розмежуванні двох процесів і врегулював безпосередньо машинне навчання.

Євроінтеграційне спрямування нашої держави відкриває необхідність окремо дослідити українське законодавство на предмет положень, відповідних до винятків TDM або таких, що регулюють машинне навчання.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року у п. 14 ч. 2 ст. 22 встановлює, що виготовлення копій творів, що зроблені із законного джерела з метою пошуку тексту і даних, включених до наукових публікацій або пов'язаних з ними, для дослідницьких цілей може бути здійснено безоплатно і без дозволу суб'єкта авторського права за умови що ім'я автора і джерело запозичення будуть зазначені. Це положення може застосовуватися лише в тому випадку, якщо використання творів не було прямо заборонено суб'єктами авторського права відповідним чином [9]. Тобто, в одному положенні поєднуються одразу обидві статті Директиви. Як зазначається у дослідженні BOIB, Україна є однією з небагатьох країн, що перенесли винятки TDM у своє законодавство [10, с. 24].

Проте, важливо зазначити, що Україна має бути обережною у процесі транспонування винятків TDM, оскільки вони можуть йти в розріз із її зобов'язаннями за Бернською конвенцією про охорону літературних і художніх творів 1971 року. Стаття 9(2) Конвенції запроваджує три кумулятивні умови, за яких відтворення творів може здійснюватись: (1) у певних особливих випадках, (2) за умови, що таке відтворення не завдає шкоди нормальному використанню твору і (3) не порушує будь-яким необґрунтованим способом законні інтереси автора [11].

Окремі науковці погоджуються з проходженням двох останніх критеріїв, однак більше питань викликає саме перший [12, с. 358]. Особливі випадки передбачають, що вони є одночасно «чітко визначеними» та «вузькими за обсягом та охопленням» [12, с. 355]. З тексту ст. 4(3) випливає, що вона охоплює всіх розробників ШІ (100%), які прагнуть відтворити твір, допоки його автор не висловить своє заперечення. Відповідно, на кожен твір авторського права може претендувати безліч моделей ШІ, а застереження статті може вплинути лише на кількість творів, доступ до яких може бути отримано. Тому, не можна стверджувати, що можливість резервування якимось чином сприяє звуженню цих особливих випадків.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що нормативне поле як ЄС, так і України лишає відкритим питання законності використання об'єктів авторського навчання під час машинного навчання ШІ. При цьому передбачені т. зв. винятки використання для TDM, але ні Директива (ЄС) 2019/790, ні Акт про ШІ не передбачають вичерпної відповіді на питання, чи охоплюється цим винятком і машинне навчання ШІ.

Водночас, проведений технічний аналіз двох процесів засвідчує, що TDM лише частково може охоплювати машинне навчання. TDM є більш обмеженим підходом, що спирається на статистичні алгоритми, які дозволяють виводити закономірності з конкретно заданих масивів інформації. Машинне навчання, своєю чергою, послуговується вищими технологіями (штучні нейромережі, глибинне навчання тощо). Це спричиняє і відмінність у ступені обробки об'єктів авторського права. ШІ використовує об'єкти авторського права не як джерело даних для проведення аналізу, а як матеріал для створення нових алгоритмів і шаблонів самої системи.

З огляду на це, актуальним є формування спеціального правового режиму у праві ЄС, так і законодавстві України, що б спрямовувався конкретно на тренування моделей ШІ. Цей режим має передбачати чіткі межі доступу до захищених творів, механізми надання згоди чи відмови авторами цих творів. Потенційно може бути включена також і грошова компенсація за їх використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC (Text with EEA relevance.), OJ L 130, 17.5.2019. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj/eng.
2. Dornis, Tim W., The Training of Generative AI Is Not Text and Data Mining (October 19, 2024). European Intellectual Property Review (E.I.P.R.), forthcoming 2/2025. URL: https://ssrn.com/abstract=4993782.
3. Ristovska, K., and Martinovska Bande C., Machine Learning vs. Data Mining: Understanding the Differences and Intersections. *International Journal of Scientific and Research Publications*, vol. 15, no. 1, January 2025. ISSN 2250-3153. URL: https://www.ijsrp.org/research-paper-0125/ijsrp-p15718.pdf.
4. Surden H., Machine Learning and Law: An Overview (September 3, 2020). Forthcoming Chapter in «Research Handbook on Big Data Law». URL: https://ssrn.com/abstract=3686055.
5. Hamburg District Court, *LAION v Robert Kneschke*, 310 O.22723, 27 September 24. URL: https://openjur.de/u/2495651.html.
6. Rosati E., Is text and data mining synonymous with AI training?, *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, Volume 19, Issue 12, December 2024, Pages 851–852, URL: https://doi.org/10.1093/jiplp/jpae092.
7. de la Durantaye, K., Control and Compensation. A Comparative Analysis of Copyright Exceptions for Training Generative AI (June 17, 2024). Forthcoming in 56 International Review of Intellectual Property and Competition Law (IIC) (2025), URL: https://ssrn.com/abstract=5021889.
8. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance), OJ L, 2024/1689, 12.7.2024. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689.
9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20/conv#n200 (дата звернення 05.05.2024).
10. Xalabarder R., Standing Committee on Copyright and Related Rights, WIPO, SCCR/44/4, 12-13 (WIPO Oct. 17, 2023). URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/copyright/en/sccr_44/sccr_44_4.
11. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький Акт від 24 липня 1971 року змінений 2 жовтня 1979 року) URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_051.
12. Bersh, L. (2024). An exceptional formality under berne: evasion of copyright protection via the eu's text and data mining exception. Harvard Journal of Law & Technology, 38(1). URL: https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v38/6-Bersh.pdf.

УДК 347.9:340.134(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.65

СУДОВА ПРАКТИКА ТА ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА В УМОВАХ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Юзько Т.М.,
доктор філософії,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін,
Комунальний заклад вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0001-8368-0862
e-mail: galtao@ukr.net

Слугоцька В.М.,
асистент кафедри соціально-економічних дисциплін,
Комунальний заклад вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0002-2849-8483
e-mail: slugotskaya_vika@ukr.net

Швець Л.В.,
асистент кафедри соціально-економічних дисциплін,
Комунальний заклад вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0009-0002-1010-8691
e-mail: shvlari@meta.ua

Юзько Т.М., Слугоцька В.М., Швець Л.В. Судова практика та правові позиції Верховного Суду як джерела права в умовах правової невизначеності.

У сучасних умовах трансформації правової системи України проблема визнання судової практики та правових позицій Верховного Суду України джерелом права набуває особливої актуальності. Незважаючи на те, що за формальними ознаками судова практика не включена до переліку офіційних джерел права, вона виконує істотну регуляторну функцію. У статті здійснено комплексний аналіз доктринальних та нормативних підходів до розуміння судової практики, визначено її фактичне значення в контексті правозастосування та тлумачення норм права. Особливу увагу приділено правовим позиціям Верховного Суду, які формуються під час розгляду конкретних справ та мають міжгалузевий характер.

У дослідженні доводиться, що правові позиції не лише конкретизують загальні положення закону, а й сприяють уніфікації правозастосування, створюючи орієнтири для судів нижчих інстанцій. Розглянуто приклади із судової практики, зокрема щодо комплексного підходу у спорах про незаконне звільнення, де Верховний Суд поєднує норми трудового та цивільного законодавства. Також аналізується регуляторна роль рішень Європейського суду з прав людини, які згідно з Конституцією України та процесуальними кодексами визнаються джерелом права.

У статті вказано на існуючі прогалини у нормативному регулюванні статусу правових позицій: відсутність прямої вказівки на їх обов'язковість у законодавстві поєднується з практикою їх фактичного застосування судами. Це породжує правову невизначеність, яка вимагає як доктринального осмислення, так і вдосконалення процесуальних механізмів врахування позицій Верховного Суду.

Таким чином, автор обґрунтовує необхідність визнання судової практики (зокрема правових позицій) допоміжним або навіть самостійним джерелом права в умовах постійних правових змін і реформ. Окрему увагу приділено аналізу нововведень процесуального законодавства, зокрема обов'язку касаційних судів передавати справи до Великої Палати при відступі від правової позиції, що свідчить про зростання ролі Верховного Суду як інституційного гаранта єдності судової практики.

У підсумку сформульовано висновок про необхідність законодавчого осмислення статусу судової практики в системі джерел права, попри їхню очевидну та визнану роль в уніфікації правозастосування, конкретизації законодавства та орієнтири для судів нижчих інстанцій, пряме конституційне закріплення обов'язковості рішень судів створює дискусію щодо того, чи набуває судова практика характеру джерела права.

Ключові слова: судова практика, правові позиції, Верховний Суд України, правозастосування, тлумачення права.

Yuzko T.M., Slugotska V.M., Shvets L.V. Judicial practice and legal positions of the Supreme Court as sources of law in conditions of legal uncertainty.

In the current conditions of the transformation of the legal system of Ukraine, the problem of recognizing judicial practice and legal positions of the Supreme Court of Ukraine as a source of law is becoming particularly relevant. Despite the fact that, according to formal signs, judicial practice is not included in the list of official sources of law, it performs an essential regulatory function. The article carries out a comprehensive analysis of doctrinal and normative approaches to understanding judicial practice, determines its actual meaning in the context of law enforcement and interpretation of legal norms. Particular attention is paid to the legal positions of the Supreme Court, which are formed during the consideration of specific cases and are of an interdisciplinary nature.

The study proves that legal positions not only specify the general provisions of the law, but also contribute to the unification of law enforcement, creating guidelines for lower courts. Examples from judicial practice are considered, in particular, regarding the integrated approach in disputes about illegal dismissal, where the Supreme Court combines the norms of labor and civil law. The regulatory role of the decisions of the European Court of Human Rights, which, according to the Constitution of Ukraine and procedural codes, are recognized as a source of law, is also analyzed.

The article points out the existing gaps in the regulatory regulation of the status of legal positions: the absence of a direct indication of their binding nature in the legislation is combined with the practice of their actual application by the courts. This creates legal uncertainty, which requires both doctrinal understanding and improvement of procedural mechanisms for taking into account the positions of the Supreme Court.

Thus, the author justifies the need to recognize judicial practice (in particular, legal positions) as an auxiliary or even independent source of law in the context of constant legal changes and reforms. Special attention is paid to the analysis of innovations in procedural legislation, in particular, the obligation of cassation courts to transfer cases to the Grand Chamber in case of deviation from the legal position, which indicates the growth of the role of the Supreme Court as an institutional guarantor of the unity of judicial practice.

As a result, the conclusion is formulated about the need for legislative understanding of the status of case law in the system of sources of law, despite their obvious and recognized role in the unification of law enforcement, specification of legislation and guidelines for lower courts, the direct constitutional consolidation of the binding nature of court decisions creates a debate on whether case law acquires the character of a source of law.

Key words: case law, legal positions, Supreme Court of Ukraine, law enforcement, interpretation of law.

Постановка проблеми. У правовій системі України судова практика та правові позиції Верховного Суду відіграють важливу роль у регулюванні цивільних відносин. Незважаючи на те, що за класичною доктриною джерелами цивільного права є нормативно-правові акти, судова практика та рішення Верховного Суду поступово набувають регуляторного значення. Це зумовлено необхідністю уніфікації правозастосування, усунення правових прогалин і забезпечення верховенства права в Україні.

Згідно зі ст. 129-1 Конституції України, суди ухвалюють рішення іменем України, а їхні вердикти є обов'язковими для виконання на всій території держави [1]. Це означає, що правові позиції Верховного Суду мають вплив на правозастосування у розгляді окремих категорій справ, адже вони стають орієнтиром для судів нижчих інстанцій.

Вартою уваги є думка, згідно з якою судова практика та правові позиції Верховного Суду відіграють ключову роль у формуванні та тлумаченні норм чинного законодавства України. Вони сприяють уніфікації правозастосування, конкретизують загальні положення законодавства та слугують орієнтиром під час розгляду подібних справ. Верховний Суд, керуючись принципами верховенства права та справедливості, формує обов'язкові правові позиції для судів, що суттєво впливають на розвиток права. У результаті судова практика набуває характеру джерела права, сприяючи вдосконаленню правової системи [2]. Проте, попри їх фактичну обов'язковість і значний вплив на формування єдності судової практики, відсутність чіткого нормативного закріплення їхнього статусу як джерела права в системі діючого законодавства породжує правову невизначеність. Це актуалізує потребу в подальшому науково-правовому осмисленні механізмів імплементації судової практики у законодавче поле та вдосконаленні підходів до її офіційного тлумачення і застосування.

Метою дослідження є комплексний аналіз ролі та значення судової практики, зокрема правових позицій Верховного Суду, як самостійного джерела права в правовій системі України.

Стан опрацювання проблематики. Судову практику та правові позиції Верховного Суду як потенційне джерело чинного законодавства активно вивчали відомі вітчизняні правники, серед яких І. Бейцун, В. Ільков, М. Козюбра, М. Мазур, В. Нор, В. Примак, Я. П'янова, П. Рабінович, Я. Романюк, А. Селіванов, В. Тацій, М. Тесленко, В. Тихий, Ю. Тодика, Г. Христова, В. Шаповал, С. Шевчук та інші. Їхні праці заклали фундамент для розуміння впливу судових рішень на правозастосування та нормотворчість в Україні.

Незважаючи на значний обсяг уже проведених досліджень, питання правового статусу судової практики та правових позицій Верховного Суду залишається відкритим і потребує подальшого поглибленого наукового аналізу. Це обумовлено постійним реформуванням вітчизняної судової системи та триваючим пошуком більш ефективної моделі взаємодії судової влади із законодавчою, особливо в контексті уніфікації судової практики, забезпечення верховенства права та імплементації європейських стандартів у національне правове поле. Актуальність цих досліджень зростає на тлі розвитку прецедентного елементу у національному праві та потреби у чіткому визначенні місця судової практики в ієрархії джерел права.

Виклад основного матеріалу. Судова практика є важливим елементом правової системи України, який сприяє формуванню правозастосування, забезпеченню єдності судових рішень і вдосконаленню законодавства. Незважаючи на те, що судова практика офіційно не визнається джерелом права в континентальній правовій системі, вона відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності правових норм. У ряді випадків судова практика може бути використана як допоміжний механізм у правозастосуванні та тлумаченні норм законодавства.

Важливо розуміти, що судова практика є динамічним явищем. Вона може змінюватися з часом під впливом різних факторів, таких як розвиток суспільних відносин, зміни в законодавстві, а також нові правові підходи. Аналіз судової практики дозволяє виявити типові помилки, прогалини в законодавстві, а також визначити ефективність тих чи інших правових механізмів.

На думку Н.М. Пархоменко, слід враховувати специфіку судової практики в якості джерела права, яка є вагомим чинником не лише правореалізаційної, а й правотворчої діяльності законодавчих органів влади [3, с. 317]. Наразі широкий підхід у праворозумінні зумовлює дослідження питання щодо можливості визнання судової практики джерелом права України. Так, Д.Ю. Хорошковська під судовою практикою розуміє взаємна єдність діяльності судів і результатів цієї діяльності, виражених у нових правоположеннях, вироблених судовою владою та закріплених у рішеннях із конкретних справ і/чи в актах зі сукупності однотипних конкретних судових справ [4, с. 8]. Такий підхід до розуміння судової практики, дозволяє виокремлювати її у системі джерел права.

Згідно зі ст. 129-1 Конституції України, суди ухвалюють рішення іменем України, а їхні вердикти є обов'язковими для виконання на всій території держави [1]. Це означає, що правові позиції Верховного Суду мають вплив на правозастосування у судових справах, адже вони стають орієнтиром для судів нижчих інстанцій. Одним із ключових аспектів формування судової практики є Верховний Суд, який відповідно до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» забез-

печує єдність судової практики [5]. Це означає, що його правові позиції, викладені у постановах та узагальненнях, мають загальнообов'язковий характер і є своєрідним орієнтиром для суддів при розгляді цивільних справ. На думку О.С. Котухи, судова практика є своєрідним вторинним джерелом права, яке деталізує законодавчі норми та визначає їхню сферу застосування [6]. Це особливо важливо в умовах нечітких або суперечливих формулювань діючого законодавства, що вимагають офіційного тлумачення.

Попри те, що в Україні судова практика де-юре не визнається офіційним джерелом права, законодавство закріплює низку винятків. Так, відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV, при розгляді справ суди зобов'язані застосовувати положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практику ЄСПЛ як джерело права [7]. Це положення знаходить конституційне підґрунтя – згідно зі ст. 9 Конституції України, практика ЄСПЛ розглядається як засіб захисту фундаментальних прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією [1].

Крім того, ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України прямо передбачає: «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [8]. Це свідчить про те, що в окремих випадках судова практика, зокрема міжнародна, визнається джерелом права в українській правовій системі.

Попри те, що згідно з п. 10-2 ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» роз'яснення Пленуму Верховного Суду України не мають обов'язкового характеру для інших судів і формально не визнаються повноцінним джерелом права, на практиці суди нижчих інстанцій широко використовують правові позиції Верховного Суду. Це дозволяє говорити про їхню фактичну обов'язковість. У процесі ухвалення рішень у конкретних справах висновки Верховного Суду та Вищих спеціалізованих судів часто сприймаються як орієнтир або приклад, що забезпечує єдність правозастосування.

На відміну від загальної судової практики, правові позиції Верховного Суду України – це більш концентроване та авторитетне вираження праворозуміння найвищого судового органу. Вони формуються Касаційними судами у складі Верховного Суду (Касаційний цивільний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний адміністративний суд) та Великою Палатою Верховного Суду при розгляді конкретних справ.

Правові позиції суду формуються внаслідок розумової та вольової діяльності суду, спрямованої на тлумачення правових норм і усунення прогалин у чинному законодавстві [9, с. 478]. Вони включають правові настанови для правильного розуміння змісту норм, а також принципи права та інші положення, що виникають із процесу тлумачення й використовуються як основа для прийняття судових рішень [10, с. 7].

Правові позиції Верховного Суду України рідко обмежуються тлумаченням норм лише однієї галузі права. Натомість вони часто мають комплексний характер, що виявляється у глибокому аналізі та застосуванні положень з різних галузей права – цивільного, трудового, кримінального, адміністративного та інших. Такий підхід дозволяє забезпечити всебічний і справедливий розгляд справи, враховуючи всі аспекти спірних правовідносин.

Цей комплексний характер виникає, коли для вирішення конкретного юридичного питання необхідно застосувати не тільки норми, які прямо регулюють спір, але й норми, що пов'язані з ним опосередковано. Судді Верховного Суду не просто «читають» закон, а здійснюють складний процес судової правотворчості та тлумачення, який вимагає інтеграції знань з різних правових сфер. Наприклад, у спорах щодо незаконного звільнення працівника Верховний Суд, формуючи свої правові позиції, не обмежується лише нормами трудового права. Суд враховує, що окрім поновлення на роботі та виплати середнього заробітку за час вимушеного прогулу, працівник може мати право на відшкодування моральної шкоди. У таких випадках Верховний Суд застосовує положення Цивільного кодексу України (наприклад, статтю 23 ЦК України), неодноразово наголошуючи у своїх позиціях, що сам факт незаконного звільнення вже є достатньою підставою для відшкодування моральної шкоди. Це означає, що працівнику не потрібно доводити додаткові негативні наслідки чи фізичні страждання, оскільки психологічний дискомфорт, стрес та порушення звичного укладу життя, спричинені незаконним звільненням, вже визнаються судом як підстава для компенсації моральної шкоди.

Це свідчить про те, що правові позиції Верховного Суду не лише формують єдність судової практики в межах однієї галузі, а й сприяють гармонізації правової системи в цілому, через гнучке й системне тлумачення норм з урахуванням міжгалузевих зв'язків.

Правові позиції Верховного Суду набувають особливого значення у випадках, коли в законодавстві відсутні чіткі норми щодо конкретного правовідношення. Наприклад, у постанові Верховного Суду від 15 грудня 2021 року № 907/81/21 суд роз'яснив, що у разі недобросовісного виконання договірних зобов'язань суди повинні керуватися засадами добросовісності, розумності та справедливості (ст. 3 ЦК України).

Крім того, відповідно до ст. 8 Цивільного кодексу України, суд може застосовувати аналогію закону та аналогію права, коли відсутня пряма норма, що регулює спірні відносини [11]. Це підтверджує регуляторну роль судової практики як допоміжного джерела цивільного права, а відтак – як одного з джерел чинного законодавства в цілому.

Формування правових позицій у процесі правозастосування та реалізації завдань правосуддя сприяло появі таких важливих рис, як прогресивність, оперативність реагування на суспільні потреби та врахування змін у розвитку сімейних відносин. Яскравим прикладом цього є уточнення та доповнення положень Постанови Пленуму Верховного Суду України № 16 від 12.06.1998 року «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України». Зокрема, було розширено зміст статті 32 КпШС щодо обов'язків подружжя із взаємного утримання: право на отримання аліментів отримали також чоловіки, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, а також будь-хто з батьків, хто через догляд за спільною дитиною-інвалідом віком до 18 років або дитиною-інвалідом першої групи з дитинства, був змушений залишити роботу, не працює та потребує матеріальної підтримки (абзац 1 пункту 21) [12].

Разом з тим судова реформа 2017 року запровадила значні зміни до процесуального законодавства, що, своєю чергою, викликало труднощі в правозастосуванні. Багато нових положень спричинили неоднозначне тлумачення, зокрема стосовно використання правових позицій Верховного Суду та формування єдиної судової практики.

На сьогодні всі процесуальні кодекси України однозначно передбачають, що суди при вирішенні справ мають враховувати судову практику та правові позиції, сформульовані Верховним Судом. Зокрема, при виборі та застосуванні правової норми до конкретних правовідносин суди повинні орієнтуватися на висновки, викладені в постановах Верховного Суду [13, ч. 5 ст. 263]. Аналогічний підхід закріплено і в кримінальному процесі – при ухваленні вироку суд зобов'язаний враховувати правові висновки, сформульовані Верховним Судом щодо застосування відповідних норм кримінального законодавства [14, ч. 6 ст. 368]. Подібне положення міститься і в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 6 ст. 13), де вказується на обов'язок інших судів враховувати правові позиції Верховного Суду при тлумаченні та застосуванні норм права.

Однак формального закріплення обов'язковості правових позицій Верховного Суду як джерела права чинне законодавство не містить. Причина широкого практичного застосування цих позицій полягає у положеннях пункту 7 Перехідних положень ГПК, КАС та ЦПК України. Згідно з цими нормами, якщо колегія суддів, палата або об'єднана палата Верховного Суду вважає за доцільне відступити від раніше викладеної правової позиції, вона повинна передати справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду. Важливо зазначити, що подібне регулювання відсутнє в КПК України – відповідне положення включено лише до перехідних норм закону про процесуальну реформу.

У сфері цивільного процесу зазначене питання врегульоване положеннями ст. 403 ЦПК України, що стосується правових позицій ВС, та пунктом 7 підпункту 1 Перехідних положень ЦПК України – для позицій ВСУ [8]. У разі, коли касаційний суд вважає за необхідне відійти від попередньої правової позиції, справа має бути передана на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої палати ВС.

Таким чином, суди першої та апеляційної інстанцій позбавлені можливості самостійно відступати від усталеної правової позиції, навіть якщо вважають її неактуальною чи помилковою. Натомість вони мають зупинити провадження у справі (п. 10 ч. 1 ст. 252, п. 14 ч. 1 ст. 253 ЦПК України) до моменту перегляду аналогічної справи в касаційному порядку, якщо є підстави очікувати зміну правового підходу.

Звідси випливає, що хоча закон не встановлює прямого обов'язку для судів застосовувати правові позиції Верховного Суду, на практиці вони продовжують це робити. Причиною є вимога до-

тримання єдності судової практики та спеціальний порядок відступу від сформованих правових позицій, який дозволено лише Верховному Суду. Попри це, спостерігаються окремі випадки, коли суди, посилаючись на норми вже нечинного «старого» ЦПК, самовільно відступають від правових позицій ВС/ВСУ. Також доволі рідко використовується механізм зупинення провадження до завершення касаційного перегляду аналогічної справи.

Висновки. Правові позиції Верховного Суду мають нормативне значення, оскільки сприяють єдності судової практики та усувають прогалини у чинному законодавстві. Вони забезпечують прогнозованість судових рішень та сприяють стабільності правової системи. Судова практика відіграє ключову роль у тлумаченні правових норм, особливо у випадках, коли закон містить оціночні поняття або неоднозначні положення. Отже, Верховний Суд виступає не лише гарантом правової визначеності, а й активним учасником правотворчого процесу.

Виходячи з наведених тез, ключова проблема полягає у неоднозначності визначення правового статусу судової практики та правових позицій Верховного Суду в системі джерел права України. Попри їхню очевидну та визнану роль в уніфікації правозастосування, конкретизації законодавства та орієнтирі для судів нижчих інстанцій, пряме конституційне закріплення обов'язковості рішень судів (ст. 129-1 Конституції України) створює дискусію щодо того, чи набуває судова практика характеру джерела права, по суті, доповнюючи чи навіть змінюючи чинне законодавство, або ж вона залишається лише інструментом його тлумачення та застосування. Ця проблематика вимагає подальшого осмислення для чіткого визначення ієрархії та взаємодії між законодавчими актами та судовою практикою. А тому варто законодавчо закріпити статус правових позицій Верховного Суду України як офіційного джерела права з чітким визначенням їхньої юридичної сили та механізму імплементації. Це забезпечить правову визначеність, зменшить простір для різночитань та підвищить авторитет судових рішень.

На завершення варто підкреслити, що для усунення існуючих колізій доцільно внести відповідні зміни до процесуальних кодексів, чітко визначивши обов'язковість врахування при ухваленні судових рішень не лише правових позицій Верховного Суду, але й правових позицій Верховного Суду України, які й надалі використовуються судами при розгляді спорів. Особливого значення при цьому набуває забезпечення єдності та передбачуваності судової практики як ключового елементу реалізації принципу верховенства права у процесі вирішення правових спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: https://surl.lt/bpbpmk.
2. Вертегел Є.П., Посашкова В.С. Судова практика як джерело права: теоретико-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/5.pdf.
3. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: [монографія] / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
4. Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України. *Наукові записки. Том 26. Юридичні науки*. 2004. С. 91–94. URL: https://surl.li/tzcmek.
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
6. Котуха О.С. Судова практика як джерело права в Україні. *Юридичний журнал*. 2020. № 3. С. 42–47.
7. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/3477-15.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
9. Популярна юридична енциклопедія [Текст]: енциклопедія / Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко ... В.С. Ковальський (кер.), та ін. К.: Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
10. Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02: Конституційне право; муніципальне право. Х., 2004. 20 с.

11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
12. Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.1998 № 16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0016700-98#Text.
13. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 89

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.07.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 26,85. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»